

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ÇEVİRİM İÇİ İNSAN KAYNAKLARI EĞİTİMİ VE GELİŞTİRMEDE BİLİNÇLİ FARKINDALIĞIN ÖNEMİ

Vahit Miraç IŞIK - Ozan AĞLARGÖZ

HANEHALKI BİLİŞİM TEKNOLOJİLERİ KULLANIM ARAŞTIRMASININ DOĞRUSAL OLMAYAN KANONİK KORELASYON ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Özlem ÖRGÜT - Kubilay ERİŞLİK - Burcu KOCARİK GAÇAR

COVID-19 DÖNEMİNDE ABD BORSALARI, ALTIN FİYATLARI VE VIX ENDEKSİ İLE BITCOIN VE ETHEREUM FİYATLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

Abdulcelil KOÇ- Ali ÇELİK

GREENWASHING'TEN YEŞİL AKLAMAYA: TÜRKİYE'DE YAPILAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR ÜZERİNDEN KURAMSAL BİR BAKIŞ

Deniz Julia DEMİRAL

HAVAYOLLARININ HAVALİMANI SEÇİMİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER: THEMIS UYGULAMASI

Kasım KIRACI - Ercan AKAN

KAPSAYICI LİDERLİK İLE DEĞİŞİME ODAKLI ÖRGÜSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİ: PSİKOLOJİK GÜVENLİK VE LİDERİN DAVRANIŞSAL TUTARLILIĞININ ROLÜ

Süleyman Cem BOZDOĞAN

HAVACILIKTA GÖNÜLLÜ RAPORLAMA DAVRANIŞININ MESLEKİ FARKLILIKLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İlker ÜNDER - Ender GEREDİ

GLOBAL AIRLINE ALLIANCES BEFORE AND DURING THE COVID-19 CRISIS: EXPLORING THE CRITICAL SUCCESS FACTORS THROUGH CRITIC-CoCoSo METHODS

Gökhan TANRIVERDİ - Mustafa ERYAŞAR

TÜRKİYE'DE ÇEVRE KİRLİLİĞİNİN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ANALİZ

Neslihan KOÇ - Taha Bahadır SARAÇ - Özgür Emre KOÇ

YÖNCÜLER'İN İKTİDAR STRATEJİSİ TAHAYYÜLÜ: YÖN DERGİSİ'NDE (1961-1967) NÂSİR'İN SOSYALİST İKTİDARI

İlhan BİLİCİ

PSİKOLOJİK SERMAYENİN TÜKENMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÖZ-ŞEFKATİN ARACILIK ROLÜ

Sema POLATCI - Elif BAYGIN

COVID-19 SÜRECİNDE DENETİM ALANINDA YAYINLANAN MAKALELERİN GÖRSEL HARİTALAMA TEKNİĞİ İLE BIBLYOMETRİK ANALİZİ: 2020-2022 YILLARI ÖRNEĞİ

Gül YEŞİLÇELEBİ - Mehtap ALTUNEL - Seval KARDEŞ SELİMOĞLU

REFLECTION OF THE HALLYU EFFECT ON TURKISH CONSUMERS' INTENTION TO PURCHASE KOREAN PRODUCTS

Tuğba BORAZAN KARADENİZ - Nur ÖZER CANARSLAN

FİNANSAL REGÜLASYON İLE FİNANSAL İSTİKRAR ARASINDAKİ İLİŞKİ:TÜRKİYE ÖZELİNDE BİR ANALİZ

Semih GÜL

HOLLANDA'DA COVID-19 SALGINININ İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ

Hilmi ETCİ

ORIENTALISM IN HENRY KISSINGER'S FOREIGN POLICY DISCOURSE DURING THE 1973 ARAB-ISRAELI WAR

Oğuzhan YANARISIK - Sabit İbrahim AKCA

KAPİTALİST KRİZLERİN FİNANSAL DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Kürşad ATALAY

TÜRKİYE'DEKİ KAMU SERMAYELİ BANKALARIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK PERFORMANSLARININ HİBRİT ÇKKV MODEL İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: 2014-2021 DÖNEMİ MEREC-ARAS MODELİ ÖRNEĞİ

Selahattin BEKTAŞ

REFLECTION OF R&D SPENDING ON FINANCIAL PERFORMANCE: CASE OF AVIATION SECTOR

Tolga ERGÜN

ONUF'UN SOSYAL İNŞACILIK ANLAYIŞI

Ertuğrul GÖKÇEKÜYÜ

ISSN: 2687-184X
Ulusal Hakemli Dergi

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Cilt/Volume: 23 Sayı/Number: 4

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi: Anadolu Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL

Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Yayın Yönetmeni / Editor in Chief: Aytül Ayşe CENGİZ

Dizgi/Typest: Ayşegül ŞAHİN – Aykut YAKAR

Teknik Hazırlık: Ahmet Yılmaz BOZKAYA

Kapak Tasarım/Cover Design: Furkan ÇINAR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADI VE İDARI BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Aytül Ayşe CENGİZ

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3303

e-posta/e-mail: aacengiz@anadolu.edu.tr

EDİTÖR YARDIMCILARI/ASSOCIATE EDITOR

Arş. Gör. Ayşegül ŞAHİN

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3360

e-posta/e-mail: aysegulsahin@anadolu.edu.tr

Arş. Gör. Aykut YAKAR

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3336

e-posta/e-mail: aykut_yakar@anadolu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ / SECTION EDITORS

Prof. Dr. Deniz KAĞNICIOĞLU-Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Doç. Dr. Yener ŞİŞMAN- Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Prof. Dr. Erol KUTLU-İktisat

Prof. Dr. Erkan ÖZATA-İktisat

Doç. Dr. İsmail Onur BAYCAN-İktisat

Prof. Dr. Ayşe Banu BAŞAR-İşletme

Doç. Dr. Zeynep ÖZATA-İktisat

Prof. Dr. Şebnem TOSUNOĞLU-Maliye

Dr. Öğr. Üy. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI- Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elif DAĞDEMİR - Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Cenk SÖZEN - Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Nurdan ASLAN – Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Sevgi Ayşe ÖZTÜRK – Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Oğuz ARSLAN – Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Yeliz MERT KANTAR – Eskişehir Teknik Üniversitesi

DANIşMA KURULU/ ADVISORY BOARD

Prof.Dr. Ahmet ERKUş	<i>Bahçeşehir niversitesi</i>
Prof.Dr. Ayşen SİVRİKAYA	<i>Hacettepe niversitesi</i>
Prof.Dr. Birgl ÇİFTÇİ	<i>Muğla Sıtkı Koçman niversitesi</i>
Prof.Dr. Cem SAATçİOğLU	<i>İstanbul niversitesi</i>
Prof.Dr. Çiğdem KIREL	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Erinç YELDAN	<i>Kadir Has niversitesi</i>
Prof.Dr. Erol TAYMAZ	<i>Ortadoğu Teknik niversitesi</i>
Prof.Dr. Fatih TEMİZEL	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Fernando Fita ORTEGA	<i>University of Valencia</i>
Prof.Dr. Fuat ERDAL	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Gülfidan BARIş	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Güneş ZEYTİNOğLU	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Hasan Hüseyin BAYRAKLI	<i>Afyon Kocatepe niversitesi</i>
Prof.Dr. İbrahim KIRCAOVA	<i>Yıldız Teknik niversitesi</i>
Prof.Dr. İlyas şIKLAR	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. İsa SAğBAş	<i>Afyon Kocatepe niversitesi</i>
Prof.Dr. Kemal YILDIRIM	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Metin COşGEL	<i>University of Connecticut</i>
Prof.Dr. Mine OYMAN	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Nuran CMERT	<i>Marmara Üniversitesi</i>
Prof.Dr. zcan DAğDEMİR	<i>Eskişehir Osmangazi Üniversitesi</i>
Prof.Dr. zgr TONUS	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. zlem ZEYBEK İşİğİOK	<i>Uludağ Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Recep PEKDEMİR	<i>İstanbul Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Reinhard RESCH	<i>Johannes Kepler University</i>
Prof.Dr. Saime NCE	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Süleyman SZEN	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. şehamet BÜLBÜL	<i>Marmara niversitesi</i>
Prof.Dr. Tony ROYLE	<i>University of York</i>
Prof.Dr. Uğur YOZGAT	<i>İstanbul Kültür niversitesi</i>
Prof.Dr. Verda CANBEY ÖZGÜLER	<i>Anadolu niversitesi</i>
Prof.Dr. Yılmaz KILIÇASLAN	<i>Anadolu niversitesi</i>

ÇEVİRİM İÇİ İNSAN KAYNAKLARI EĞİTİMİ VE GELİŞTİRMEDE BİLİNÇLİ FARKINDALIĞIN ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF MINDFULNESS ON ONLINE HUMAN RESOURCES TRAINING AND DEVELOPMENT

1-18

Vahit Miraç IŞIK – Ozan AĞLARGÖZ

HANEHALKI BİLİŞİM TEKNOLOJİLERİ KULLANIM ARAŞTIRMASININ DOĞRUSAL OLMAYAN KANONİK KORELASYON ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

EXAMINATION OF HOUSEHOLD INFORMATION TECHNOLOGIES USAGE RESEARCH WITH NON-LINEAR CANONICAL CORRELATION ANALYSIS

19-47

Özlem ERGÜT – Kubilay ERİŞLİK – Burcu KOCARİK GACAR

COVID-19 DÖNEMİNDE ABD BORSALARI, ALTIN FİYATLARI VE VIX ENDEKSİ İLE BITCOİN VE ETHEREUM FİYATLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

TESTING THE RELATIONSHIP BETWEEN US STOCK EXCHANGES, GOLD PRICES, VIX INDEX, AND BITCOIN AND ETHEREUM PRICES IN THE COVID-19 PERIOD

48-76

Abdilcelil KOÇ – Ali ÇELİK

GREENWASHING'TEN YEŞİL AKLAMAYA: TÜRKİYE'DE YAPILAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR ÜZERİNDEN KURAMSAL BİR BAKIŞ FROM GREENWASHING TO "YEŞİL AKLAMA": A HYPOTHETIC VIEW FROM THE ACADEMIC WORK AREA IN TURKEY

77-93

Deniz Julia DEMİRAL

HAVAYOLLARININ HAVALİMANI SEÇİMİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER: THEMIS UYGULAMASI

THE FACTORS DETERMINING THE AIRPORT SELECTION OF AIRLINES: THEMIS APPLICATION

94-122

Kasım KİRACI – Ercan AKAN

KAPSAYICI LİDERLİK İLE DEĞİŞİME ODAKLI ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİ: PSİKOLOJİK GÜVENLİK VE LİDERİN DAVRANIŞSAL TUTARLILIĞININ ROLÜ

THE RELATIONSHIP BETWEEN INCLUSIVE LEADERSHIP AND CHANGE-ORIENTED ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR: THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL SAFETY AND LEADER'S BEHAVIORAL INTEGRITY

123-147

Süleyman Cem BOZDOĞAN

HAVACILIKTA GÖNÜLLÜ RAPORLAMA DAVRANIŞININ MESLEKİ FARKLILIKLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF PROFESSIONAL DIFFERENCES IN VOLUNTARY REPORTING BEHAVIOR IN AVIATION

148-176

İlker ÜNDER – Ender GEREDİ

GLOBAL AIRLINE ALLIANCE BEFORE AND DURING THE COVID-19 CRISIS: EXPLORING THE CRITICAL SUCCESS FACTORS THROUGH CRITIC-CoCoSo METHODS

COVID-19 KRİZİ ÖNCESİ VE SIRASINDA KÜRESEL HAVAYOLU İTTİFAKLARI: CRITIC-CoCoSo YÖNTEMLERİ ARACILIĞIYLA KRİTİK BAŞARI FAKTÖRLERİNİN BELİRLENMESİ

177-203

Gökhan TANRIVERDİ – Mustafa ERYAŞAR

- TÜRKİYE'DE ÇEVRE KİRLİLİĞİNİN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ANALİZ** 204-225
AN ECONOMETRIC ANALYSIS ON THE DETERMINANTS OF ENVIROMENTAL POLLUTION IN TURKEY
Neslihan KOÇ – Taha Bahadır SARAÇ – Özgür Emre KOÇ
- YÖNCÜLER'İN İKTİDAR STRATEJİSİ TAHAYYÜLÜ: YÖN DERGİSİ'NDE (1961-1967) NÂSİR'İN SOSYALİST İKTİDARI** 226-242
YÖNCÜLER'S IMAGINATION OF POWER STRATEGY: NASSER'S SOCIALIST POWER IN YÖN JOURNAL (1961-1967)
İlhan BİLİCİ
- PSİKOLOJİK SERMAYENİN TÜKENMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÖZ-ŞEFKATİN ARACILIK ROLÜ** 243-275
THE MEDIATING ROLE OF SELF-COMPASSION IN THE EFFECT OF PSYCHOLOGICAL CAPITAL ON BURNOUT
Sema POLATCI – Elif BAYGIN
- COVID-19 SÜRECİNDE DENETİM ALANINDA YAYINLANAN MAKALELERİN GÖRSEL HARİTALAMA TEKNİĞİ İLE BİBLİYOMETRİK ANALİZİ: 2020-2022 YILLARI ÖRNEĞİ** 276-305
BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF ARTICLES PUBLISHED IN THE FIELD OF AUDIT DURING COVID-19 WITH VISUAL MAPPING TECHNIQUE: EXAMPLE OF 2020-2022
Gül YEŞİLÇELEBİ – Mehtap ALTUNEL – Seval KARDEŞ SELİMOĞLU
- REFLECTION OF THE HALLYU EFFECT ON TURKISH CONSUMERS' INTENTION TO PURCHASE KOREAN PRODUCTS** 306-322
HALLYU ETKİSİNİN TÜRK TÜKETİCİLERİN KORE ÜRÜNLERİ SATIN ALMA NİYETİ ÜZERİNE YANSIMASI
Tuğba BOZAN KARADENİZ – Nur ÖZER CANARSLAN
- FİNANSAL REGÜLASYON İLE FİNANSAL İSTİKRAR ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE ÖZELİNDE BİR ANALİZ** 323-355
THE RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL REGULATION AND FINANCIAL STABILITY: AN ANALYSIS SPECIFIC TO TURKEY
Semih GÜL
- HOLLANDA'DA COVID-19 SALGINININ İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ** 356-385
ON THE NETHERLANDS THE EFFECT OF COVID-19 EPIDEMIC ON LABOR MARKET
Hilmi ETCİ
- HENRY KISSINGER'IN 1973 ARAP-İSRAİL SAVAŞI ESNASINDAKİ DIŞ POLİTİKA SÖYLEMİNDE ORYANTALİZM** 386-403
ORIENTALISM IN HENRY KISSINGER'S FOREIGN POLICY DISCOURSE DURING THE 1973 ARAB-ISRAELI WAR
Oğuzhan YANARIŞIK – Sabit İbrahim AKCA

[İÇİNDEKİLER](#)

- KAPİTALİST KRİZLERİN FİNANSAL DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME** 404-425
A STUDY ON FINANCIAL TRANSFORMATION OF THE CAPITALIST CRISES
Kürşad ATALAY
- TÜRKİYE'DEKİ KAMU SERMAYELİ BANKALARIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK PERFORMANSLARININ HİBRİT ÇKKV MODEL İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: 2014-2021 DÖNEMİ MEREC-ARAS MODELİ ÖRNEĞİ** 426-442
EVALUATION OF THE SUSTAINABILITY PERFORMANCES OF PUBLIC CAPITAL BANKS IN TURKEY WITH HYBRID MCDM MODEL: THE CASE OF MEREC-ARAS MODEL FOR 2014-2021 PERIOD
Selahattin BEKTAŞ
- AR-GE HARCAMALARININ FİNANSAL PERFORMANSA YANSIMASI: HAVACILIK SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ** 443-463
REFLECTION OF R&D SPENDING ON FINANCIAL PERFORMANCE: CASE OF AVIATION SECTOR
Tolga ERGÜN
- ONUF'UN SOSYAL İNŞACILIK ANLAYIŞI** 464-469
ONUF'S UNDERSTANDING OF SOCIAL CONSTRUCTIVISM
Ertuğrul GÖKÇEKUYU

ÇEVİRİM İÇİ İNSAN KAYNAKLARI EĞİTİMİ VE GELİŞTİRMEDE BİLİNÇLİ FARKINDALIĞIN ÖNEMİ *

Vahit Miraç IŞIK¹, Ozan AĞLARGÖZ²

Öz

Bu çalışmanın amacı çevrim içi insan kaynakları eğitimi ve geliştirilmesinin her zaman her yerde gerçekleştirilebilmesi düşüncesinin sorgulanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için öz yeterlilik ile çevrim içi öğrenme motivasyonu arasındaki ilişki ve bilinçli farkındalığın bu ilişkideki aracılık etkisi analiz edilmiştir. İnsan kaynakları eğitim ve geliştirme faaliyetlerinde çevrim içi eğitim yöntemleri yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Çevrim içi eğitim yöntemlerinin en önemli üstünlüklerinden birisi eğitim sürecinin her zaman her yerde gerçekleştirilebilmesini olanaklı kılmasıdır. Fakat bu durum öğrenenler açısından her zaman geçerli olmayabilir. Nicel paradigma kapsamında yürütülen çalışmanın verileri telekomünikasyon perakendeciliği sektöründe çalışan 168 kişiden elde edilmiştir. Çalışma kapsamında yürütülen analizlerde öz yeterlilik ile çevrim içi öğrenme motivasyonu arasındaki pozitif yönlü ilişkide bilinçli farkındalığın (kısmi) aracılık etkisinin varlığı saptanmıştır. Bu durum bireyin yapabileceğine inanmış olması ve aynı zamanda çevrim içi öğrenme konusunda motive olmasına rağmen öğrenme sürecinin etkili olamayabileceği şeklinde yorumlanabilir. Örgütlerin eğitim ve geliştirme faaliyetlerini planlarken bilinçli farkındalığı dikkate almaları ve örgüt genelinde bilinçli farkındalığı yaygınlaştırmaya yönelik faaliyetler geliştirmeleri gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilinçli Farkındalık, Öz Yeterlilik, Çevrim İçi Öğrenme Motivasyonu, Eğitim ve Geliştirme

JEL Kodları: M12, M19

THE IMPORTANCE OF MINDFULNESS ON ONLINE HUMAN RESOURCES TRAINING AND DEVELOPMENT

Abstract

This study challenges the ubiquitousness of online human resources training and development. To fulfill this objective, the relationship between self-efficacy and online learning motivation and the mediator role of mindfulness in the context of online human resources training and development was analyzed. Online education methods have become popular in human resources training and development over the years. One of the essential advantages of online education is the ubiquitousness of the education process. However, this argument cannot be valid for learners in all situations. Under the realm of the quantitative paradigm, data of the study were gathered from 168 employees working in the telecommunication retailing sector. The analysis revealed that mindfulness has a (partial) mediating effect on the positive relationship between self-efficacy and online learning motivation. It can be interpreted as even if the learner feels capable of and motivated, the learning process cannot be effective. Organizations should consider mindfulness while planning for training and development and initiate efforts to make mindfulness widespread throughout the organizations.

Keywords: Mindfulness, Self-Efficacy, Online Learning Motivation, Training And Development

JEL Codes: M12, M19

* Bu çalışma Vahit Miraç Işık'ın Doç. Dr. Ozan Ağlargoğ danışmanlığında, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi (İ.Ö.) Yüksek Lisans Programı'nda "İnsan Kaynakları Eğitimi ve Gelişiminde Öz yeterlilik Bilinçli Farkındalık ve Çevrimiçi Öğrenme Motivasyonu İlişkisi" başlıklı dönem projesinden geliştirilerek türetilmiştir.

¹ vahitmiracisik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6368-8434>

² Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ozanaglargoz@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5523-4451>

GİRİŞ

Örgütlerin yoğun rekabet ortamında varlıklarını sürdürebilmeleri, sahip oldukları beşerî sermayenin niteliği ve niceliğiyle yakından ilgilidir. Örgütün sahip olduğu insan kaynaklarının eğitimi ve geliştirilmesi ise beşerî sermayenin örgüt içinde çalışmaya devam etmesi ve gelecekte verilecek görevlere hazırlanabilmesi açısından stratejik öneme sahiptir (Swart, 2004). İnsan kaynaklarının etkili ve verimli bir şekilde eğitilmesinin ve geliştirilmesinin çalışanlar arasında motivasyon artışı, iş tatmininin yükselmesi, üretkenlik artışı, daha etkili karar verme ve sağlanan hizmet kalitesinin olumlu yönde gelişmesi gibi faydalar sağlarken, örgüt içi stresi ve çatışma potansiyelini düşürdüğü öne sürülmektedir (Panagiotakopoulos, 2019, s. 9). Türkiye’de insan kaynakları yönetimi kavramının, daha çok bir imaj göstergesi olarak kurgulandığından söz edilmekle birlikte (Ercek, 2006), bu yayılımın önemli bir göstergesi olan eğitim ve geliştirme çabalarının yoğun bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir. Küresel eş biçimlenmenin de katkısıyla örgütlerin insan kaynakları profili değişmekte, bu değişim de örgütlerin daha esnek çalışma kalıpları sunmasını, yüksek işgücü devir hızıyla baş edebilmesini ve yetenekli çalışanlarını örgüt içinde tutabilmek için çaba göstermesini gerekli kılmaktadır (Lee, 2014, s. 8-9).

İnsan kaynakları yönetiminde eğitim, “örgütün çalışanlarının işe uygulamak amacıyla işle ilgili bilgi, beceri, yetenek ve davranış kazanmalarına yardımcı olmak için örgüt tarafından planlanan çabalar” şeklinde tanımlanırken, geliştirme ise “eğitim, iş deneyimleri, ilişkiler, yeteneklerin ve kişiliğin kombinasyonu bağlamında; çalışanların kariyerlerinin geleceğine hazırlanmasına yardımcı olmaya yönelik uygulamalar” olarak düşünülür (Taşcı, 2021, s. 162). Bir başka deyişle eğitim, bugüne ve geleceğe odaklı çabalar, geliştirme ise daha çok gelecek odaklı çabaları ifade etmektedir. Eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin başarısı eğitim içeriğinin işe transfer edilmesiyle doğru orantılıdır (Russ-Eft, 2002). Günümüzde insan kaynakları kapsamında öğrenme öncelikle mobil, daha sonrasında da anında (ing. on-demand) öğrenme yönünde hızlı bir dönüşüm geçirmektedir. İçerik, saatlerce süren eğitim programları yerine iş başında veya hareket halinde sağlanan oldukça kısa süreli mikro içeriklere dönüşmüştür (Rimon, 2017, s. 103). Conceição ve Thomas (2014, s. 615) teknoloji destekli sanal insan kaynakları geliştirme (ing. virtual human resources development - VHRD) olgusuna ilişkin yaptıkları değerlendirmenin sonunda teknolojik ilerlemelerin iş ve özel hayatlarımızı kolaylaştırdığının, fakat bu gelişmeyi her sorunun çözümü olarak değerlendirmenin yanlış olacağını altını çizmektedir.

Çalışanların otomatikleştikleri çalışma ortamlarında tam olarak varlık gösteremeyecekleri öne sürülebilir. Bu tür ortamlarda biçimsel öğrenme dikkat eksikliğinden dolayı sekteye uğrarken, biçimsel olmayan öğrenme fırsatlarından yararlanma şansı da oldukça kısıtlıdır (Hanson vd., 2021, s. 303). İnsan kaynakları eğitim ve geliştirme çabalarında çevrim içi öğrenme giderek yaygınlaşan bir olgudur. Geleneksel

olarak çevrim içi öğrenmenin faydaları arasında eğitim için harcanan seyahat sürelerinin kısalması, eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin her zaman her yerde gerçekleştirilebilmesi, tam zamanında öğrenme imkânları, mevcut teknolojik alt yapının kullanılabilmesi, farklı ortamlardan erişime imkân vermesi, öğrenme süreçlerinin kolaylıkla izlenebilmesi ve kayıt altında tutulması ile güncelleme kolaylığı sayılmaktadır (Swart vd., 2004, s. 300). Fakat dikkat dağınıklığının ve anlık ödül beklentisinin, çağımızın öne çıkan öğrenen özellikleri arasında yer aldığı unutulmamalıdır (Dhima, 2021, s. 18).

Günümüz örgütleri için rekabet üstünlüğünün en temel anahtarlarından birisi çalışanların biçimsel ve biçimsel olmayan ortamlarda verimli bir şekilde eğitilmesi ve geliştirilmesidir (Hanson vd., 2021, s. 295). Çağdaş yaşamın hızı ve çok yönlülüğü hem özel hem de iş yaşamımızda bilinç düzeyimizin zayıflamasına neden olmaktadır (Dhima, 2021, s. 3). İnsan kaynakları yönetiminde çevrim içi öğrenme, öğrenme sürecinin her zaman her yerde (ing. ubiquitous) gerçekleştirilebilmesini olanaklı kılmakla birlikte, bireyin eğitim ve geliştirme sürecine odaklanmasını zorlaştırabilir. Bilindiği gibi öğrenenle öğrenme ortamı arasında dinamik bir etkileşim vardır (Hanson vd., 2021, s. 299). Bir başka ifadeyle, çalışanlar yapabileceklerine inanmış ve öğrenme konusunda motive olmuş olsa da eğitim ve geliştirme sürecine odaklanamayabilir. Söz konusu durumu irdelemek amacıyla bu çalışmada çalışanların öz yeterlilikleri ile çevrim içi öğrenme motivasyonları arasında bilinçli farkındalığın etkisi araştırma konusu yapılmıştır. Bu kapsamda çalışmada çalışanların öz yeterlilikleri ile çevrimiçi öğrenme motivasyonları arasındaki ilişki ve bilinçli farkındalığın bu ilişkideki aracı rolü analiz edilmiştir. Bilindiği gibi bilinçli farkındalık şimdiki zamana yönelik dikkat ve farkındalık çağrısıdır (Dhima, 2021, s. 3). Bilinçli farkındalık düzeyinin geliştirilmesine yönelik kapsamlı eğitim programları bilinçli farkındalık yoluyla duygusal esenlik ile bilişsel sağlığın korunması çabalarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır (Bishop vd., 2004). Sonuçta insan kaynakları yönetimi bağlamında eğitim ve geliştirme süreçleri, çevrim içi yöntemlerle her zaman her yerde yürütülebilir, fakat çalışanların bilinçli farkındalığı düşük olursa, söz konusu sürecin etkili ve verimli bir şekilde sonuçlanması beklenmemelidir. Bu kapsamda sonraki bölümlerde öncelikle çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan bilinçli farkındalık, öz yeterlilik ve çevrim içi öğrenme motivasyonu kavramlarından söz edilecek, sonrasında bu kavramlar arasındaki ilişki irdelenecek, çalışma kapsamında kullanılan yöntemle ilişkin bilgi verildikten sonra, çalışma bulgular, sonuç ve öneriler bölümleriyle sonlandırılacaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bilinçli Farkındalık

Bilinçli farkındalık (ing. mindfulness) etimolojik köken itibarıyla Pali dilindeki hatırlama veya zihnin aktif hazır bulunma durumu anlamına gelen “*sati*” kelimesinden gelmektedir (Brown vd., 2007, s. 212).

Kavramın kökeninde yaşanan zamana ilişkin bilişsel ve bedensel bilincin geliştirilmesi yatmaktadır (Dhima, 2021, s. 4). Bilinçli farkındalık kavramının temeli Budizm geleneğindeki bilinçli dikkat ve farkındalık anlayışına dayanır (Brown ve Ryan, 2003, s. 822). Hanh (1975, s. 3) bilinçli farkındalığı “[B]ulaşık yıkarken yalnızca bulaşık yıkamalı, bir başka deyişle bulaşık yıkayan bireyin tam olarak bulaşık yıkadığı gerçeğinin farkında olması gerekir” ifadesiyle betimlemektedir. Bilinçli farkındalık kavramsal olarak dikkat ve farkındalık kavramlarına vurgu yapmakta ve bu yolla davranışın ve deneyimin kalitesi üzerinde olumlu gelişme sağlayacağı belirtilmektedir (Brown vd., 2007). Varela vd.’ne (1993, s. 23) göre bilinçli farkındalığın temel gayesi, bir şeyi yaparken ne yaptığının farkında olabilmek veya zihinde o anı yaşayabilmektir. Psikoloji alanındaki popülerleşme sürecinde bilinçli farkındalık için önerilen tanımlardan birisi bilinçli farkındalığı “...içinde bulunulan durum ve şartlara ilişkin üst düzey farkındalıkla betimlenen bireysel öğrenme süreci” olarak nitelendirmektedir (Jordan vd., 2009, s. 468). Bir başka tanımda bilinçli farkındalık “gerçekleşmekte olanlara ilişkin özenli ve dikkatli bir farkındalık hali” şeklinde ifade edilmektedir (Brown ve Ryan, 2003, s. 822). Bu yönüyle bilinçli farkındalığın çevreye ilişkin geniş kapsamlı bir tarama anlamına geldiği belirtilebilir (Fiol ve O’Connor, 2003, s. 67). Bilinçli farkındalığın iki bileşenli bir yapı olduğunu ifade eden Bishop vd. (2004, s. 232) ilk bileşenin yaşanan anın farkında olabilmek için dikkatin kendi kendine geliştirilmesini, ikinci bileşenin ise yaşanmakta olan anlamaya ilişkin merak, açıklık ve kabul etmeyi içerdiğini belirtmektedir. Kısacası bilinçli farkındalık, burada ve şimdi olan ile bunun ne olduğunu anlamaya ilişkin etken çabayı içeren zihinsel bir durum şeklinde nitelendirilmektedir.

Bilinçli farkındalık, bireyin karmaşık ve tam olarak öngörülemeyen sosyal, teknolojik ve fiziksel bağlamlarda karşına çıkan rutinleşmişliklere ilişkin beklenti, bilgi ve yeterlilikleri sorgulamasını olanaklı kılmaktadır (Jordan vd., 2009, s. 468). Bilinçli farkındalıkta bilişsel ve fiziksel yapıımızdaki anlık değişikliklerin farkına varabilmek esastır (Dhima, 2021, s. 4). Bilinçli farkındalığın zihinsel ve fiziksel sağlık, davranış kontrolü ile bireylerarası ilişkileri olumlu yönde geliştirdiği düşünülmektedir (Brown vd., 2007). Günümüzde bireysel esenliğin temel bir bileşeni olarak dikkat çeken bilinçli farkındalık (Brown ve Ryan, 2003, s. 822), gerçekleştirilmekte olan eylemlere ilişkin düşünömselliğin de ön şartı olarak kabul edilmektedir (Jordan vd., 2009, s. 469). Bilinçli farkındalık düzeyi yüksek olanların çevrelerine olan ilgi ve dikkatleri de yüksek olmakta, söz konusu bireyler çevrelerinde meydana gelen olaylardan kendilerini soyutlamamakta ve bu yolla istem dışı davranışsal tepkilerin önüne geçilmiş olmaktadır. Bireylerin zihinsel olarak yeterince düşünmeden gerçekleştirdikleri davranışların olumsuz sonuçlar doğurabileceği açıktır. Bireyi bu tür davranışlardan alıkoyan bilinçli farkındalık bilişsel, duygusal ve davranışsal açıdan bireyi denetim altında tutmakta, bu yönüyle bireyin sağlığına ve mutluluğuna da olumlu yönde katkı sağlamaktadır (Brown ve Ryans, 2003, s. 823). Bilinçli farkındalık düzeyi yüksek olan bireyin zihinsel olarak hep tetikte

olacağı belirtilmektedir. Bu tür bir zihinsel uyanıklığın yönetsel kararların kalitesine olumlu katkı sağlayacağı da oldukça açıktır (Fiol ve O'Connor, 2003, s. 54-55).

Çağdaş psikolojide bilinçli farkındalık, farkındalık düzeyinin geliştirilmesi ve duygusal stres ile tutarsız davranış eğilimlerine karşı koyabilme çabalarına katkı sağlayan yetkin bir bilişsel süreç olarak betimlenmektedir (Bishop vd., 2004). Bilinçli farkındalıkta bilincin rutin içinde vücut bulması söz konusudur (Varela vd., 1991'den aktaran Fiol ve O'Connor, 2003, s. 59). Bilinçli farkındalık düzeyi yüksek olan bireylerin genelde daha uysal duygusal tavırlar takınmaları beklenmektedir (Brown ve Ryans, 2003, s. 839). Bu tür bireylerin durumsal değişiklere karşı daha uyanık olmaları ve gerektiğinde değişime daha kolay uyum sağlayabilmeleri değişimin giderek hızlandığı çalışma yaşamı için oldukça önemli bir özelliktir. Söz konusu hızlı değişim içinde bilinçli farkındalığa sahip birey, alternatifler arasından duruma en uygun tercihi yapma konusunda diğerlerine göre daha etkilidir (Fiol ve O'Connor, 2003, s. 59).

Bireysel bir durum, tutum ya da uygulama olarak ele alınabilen bilinçli farkındalığın (Hanson vd., 2021, s. 296) çalışma yaşamı açısından önemli potansiyel faydaları bulunmaktadır. Bilinçli farkındalık yaşananla yapıları bütünleştirebilmekte, duygusal zekâyı olumlu yönde etkilemekte, zihinsel berraklık sağlamakta, yaratıcılık potansiyelini olumlu etkilemekte, yapılan işi daha anlamlı kılmakta, bireyin çalışma yaşamında fiziksel olarak daha enerjik bir şekilde var olmasına katkı sağlamakta, birey için gerçekten önemli ve öncelikli olanın ne olduğunu daha belirgin kılmakta ve bireyin gerçek yaşama amacını bulma çabalarına katkı sağlamaktadır (Dhima, 2021, s. 16).

Öz Yeterlilik

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesinin bir diğer bileşeni olan öz yeterlilik (ing. self-efficacy) sosyal bilişsel öğrenme kuramının (Bandura, 1977a; 1977b) temel kavramlarıdır. Öz yeterlilik kavramına ilişkin literatürde çıkış noktası olarak Albert Bandura'nın (1925-2021) 1970'li yıllarda yayımlanan eserleri (Bandura, 1977a, 1977b) gösterilmektedir. Fakat kavramın temel anlamına ilişkin Albert Bandura öncesinde de psikoloji ve felsefe alanında Spinoza, David Hume, John Locke, William James, Gilbert Ryle gibi isimlerin katkılarının olduğu unutulmamalıdır (Maddux, 2002). Bandura (1986, s. 391) öz yeterliliği "belli bir düzeyde başarı gösterebilmek için yapılması gerekenlere ilişkin bireyin sahip olduğuna inandığı örgütlenme ve gerçekleştirme kabiliyeti" olarak tanımlamaktadır. Schunk (1995) kavramı bireyin başarabileceğine olan inancı şeklinde sadeleştirmiştir. Bir başka sadeleştirme çabasında kavramın bireyin arzu edilen sonuca ulaşabileceğine dair inancı şeklinde ifade edildiği görülmektedir (Whitham vd., 2013). Gist ve Mitchell (1992, s. 184) Wood ve Bandura'dan (1989, s. 408) alıntıyla öz yeterliliği belli bir

durumda yapılması gerekenlere ilişkin bireyin motivasyonunu, bilişsel kaynaklarını ve eylemlerini harekete geçirme konusunda inancı olarak ifade etmektedir.

Bandura'ya (1988, s. 39) göre bireyi eyleme geçiren, yapabilecekleri ile yapabileceklerinin etkilerine olan inancının bileşimidir. Öz yeterlilik kavramı bireyin yapabileceklerine olan bütüncül bir kavrayış, şartlara göre değişebilen dinamik bir tutum ve harekete geçirebilme yetisini kapsar (Gist ve Mitchell, 1992). Düşük öz yeterliliğe sahip bireylere kıyasla yüksek öz yeterliliğe sahip bireylerin verilen görevlere daha hazırlıklı olarak geldikleri, daha yoğun çalıştıkları ve zorluklar karşısında daha dayanıklı oldukları ifade edilmektedir (Schunk, 1995). Öz yeterlilik bireyin belli bir işe başlama, sürdürme ve bu konuda harcadığı zaman ve çabayı da belirler (Lim, 2004). Kavramın temel mantığı bir işin üstesinden gelebileceğine inananların, aynı işin üstesinden gelmekte zorlanacaklarını düşünenlere göre daha başarılı olduklarıdır (Gist ve Mitchell, 1992).

Öz yeterlilik ile eğitim ve çalışma hayatının birçok yönü ilişkilendirilmektedir. Örneğin, öz yeterlilik akademik başarı düzeyi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Johnson ve Lockee, 2018). Akademik öz yeterlilik şeklinde değerlendirildiğinde öz yeterliliğin akademik başarının güçlü bir belirleyicisi olduğu ifade edilmektedir (Zajacova vd., 2005). Öz yeterlilik insan kaynakları eğitim ve geliştirme açısından da eğitim süreçlerinin verimli ve etkili planlanmasını sağlayan bir kavram olarak düşünülmektedir (Schwoerer vd., 2005). Örneğin örgüt içi çeşitliliklerin yönetilmesine ilişkin insan kaynakları geliştirme girişimlerinde öz yeterliliğin önemine vurgu yapılmaktadır (Combs ve Luthans, 2007).

Yöneticilerin kariyerlerine ilişkin kararlarda öz yeterlilikleri aynı örgütte çalışmayı sürdürme kararlarını önemli ölçüde etkilemektedir (Peterson, 2009). Öz güvenin önemli bir liderlik özelliği olduğu açıktır. Fakat öz güvenin kaynağını nerede aramak gerekir? McCormick (2001) liderlik ve öz yeterlilik arasındaki ilişkide, öz yeterliliği temel bir bilişsel bileşen olarak ele almakta, liderin davranışları ile çevresel faktörlere ek olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca öz yeterliliğin dönüşümsel liderlik özelliklerini olumlu yönde geliştirdiği unutulmamalıdır (Fitzgerald ve Schutte, 2010). Öte yandan öz yeterlilik düzeyi düşük yöneticilerin astlarının yapıcı eleştirilerini görmezden gelme eğiliminde oldukları, bu tür eleştirileri egoları üzerinde bir tehdit olarak algıladıkları da ilginç bir bulgu olarak karşımıza çıkar (Fast vd., 2013). Bilinçli farkındalığı yüksek kişilerin daha karizmatik, daha otantik ve sahici bireyler olarak algılandığı da ifade edilmektedir (Langer, 1989'dan akt. Dhima, 2021, s. 12).

Öz yeterliliğin çalışanların çalışma hayatı üzerinde de belirleyici etkiye sahip olduğu savunulmaktadır. Çalışanların yaratıcı öz yeterlilik düzeylerinin öğrenme eğilimleri ile yaratıcılık düzeyleri arasındaki olumlu etkileşime aracılık eden bir faktör olduğu saptanmıştır (Gong vd., 2009). Bir başka

çalışmada öz yeterlilik düzeyinin risk alma ve yenilikçi davranış eğilimlerini olumlu yönde etkilediği bulunmuştur (Basım vd., 2008). Öz yeterlilik düzeyinin stres ve sonuçlarına ilişkin de sonuçlar doğurduğu ifade edilmektedir. Öz yeterlilik düzeyi yüksek, yaptıkları işi kontrol altında tutabilen bireylerde stresin olumsuz sonuçlarıyla karşılaşma olasılığı düşerken, öz yeterlilik düzeyi yüksek olmakla beraber yaptığı iş üzerinde kontrol kapasitesi olmayan bireylerin stresin olumsuz sonuçlarıyla karşılaşma olasılıkları yükselmektedir (Schaubroeck ve Merritt, 1997). Ayrıca, öz yeterlilik düzeyi arttıkça örgütsel sessizlik düzeyi azalmaktadır (Çalık ve Naktiyok, 2018).

Çevrim İçi Öğrenme Motivasyonu

Genel olarak öğrenme için önemli bir belirleyici olan motivasyon, çevrim içi öğrenmenin kendine has özellikleri nedeniyle belki de daha önemli bir belirleyici olarak düşünülmelidir (Yurdugül ve Alsancak Sırakaya, 2013, s. 394). Çalışanların iş yerindeki öğrenme süreçleri bilişsel, motivasyonel ve duygusal yönleri olan karmaşık bir süreçtir (Hanson vd., 2021, s. 298). Örgütler için insan kaynakları eğitimi ve gelişiminin önündeki önemli engeller arasında zaman ve maliyet gelmektedir (Panagiotakopoulos, 2019, s. 10). Motivasyon düzeyi düşük bireyler eğitim ve geliştirme çabalarının etkililik düzeyini düşürebilir. Motivasyonun öğrenme sürecindeki katılımcıların tutum ve davranışları üzerinde etkili olduğu unutulmamalıdır. Öğrenme bilişsel ve motivasyonel değişkenlerin etkileşimiyle gerçekleştiğinden bu iki kavramı birbirinden ayırmak mümkün değildir. Öğrencilerin sahip oldukları içsel ve dışsal motivasyonlar, onların öğrenme performansları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca, bireyin herhangi bir şeyi merak edip öğrenmesi de sahip olduğu öğrenme motivasyonuna bağlıdır. Motivasyonun devamlılığı için öğrencilerin aktif olarak öğrenmeyi arzu etmesi gerekmektedir. Hayal edebilme, merak ve zorluk çeşitli öğrenme ortamlarını etkili kılan faktörler arasındadır. Çevrim içi öğrenme motivasyonu öğrenenlerin kendi arzularını geliştirerek öğrenme, akılda tutma ve hatırlama çabalarını artıracaktır (Hung vd., 2010). Üniversite öğrencileri üzerinde yürütülen bir araştırmada öğrencilerin çevrim içi öğrenme teknolojilerine hazırlıklı olsalar da, okuma yazma, net cevap verme, fikir geliştirme, planlama, argüman geliştirme ve diğer öğrencilerle birlikte çalışma konularında yeterli düzeyde hazır olmadıkları saptanmıştır (Parkes vd., 2015). Ayrıca, çevrim içi öğrenme motivasyonunun kültürel olarak da farklılık gösterebilen bir etken olduğu göz ardı edilmemelidir (Lim, 2004).

Öz Yeterlilik, Çevrim İçi Öğrenme Motivasyonu ve Bilinçli Farkındalık Arasındaki İlişkiler

Çalışmanın bu bölümünde kavramsal çerçeveyi oluşturan üç bileşenin arasındaki ilişkilerle ilgili bulgulara değinilmesi ve bu yolla kavramsal çerçevenin tam olarak betimlenmesi amaçlanmaktadır.

Bir tür zihinsel eğitim olarak bilinçli farkındalık, stres yaratan çevresel uyaranlara karşı geliştirilen tepkilerin neden olduğu bilişsel kırılmalıkların azalmasını sağlamaktadır (Bishop vd., 2004). Örgütsel bağlamda bilinçli farkındalığa sahip kişilerin hem daha yaratıcı hem de tükenmişlik düzeylerinin daha düşük olduğu görülmüştür (Langer, 1989'dan akt. Dhima, 2021, s. 12). Hanson vd. (2021) iş yerinde öğrenme açısından bilinçli farkındalığın beş olumlu yönünün altını çizmektedir: (1) Örgütsel bağlamın yapısal olarak bilinçli farkındalığı teşvik edecek şekilde tasarlanması çalışanların daha özerk ve düşününsel hareket edebilmesini olanaklı kılmaktadır. (2) Bilinçli farkındalık çalışanların yeni bilgi edinmesini ve yeni çözüm yolları bulmasını sağlayan bir örgüt kültürü yaratabilir. (3) Bilinçli farkındalık öğrenme sürecinde ve sonrasında dikkatin belli bir noktaya odaklanmasına yardımcı olur. (4) Bilinçli farkındalık çalışanları zihinsel olarak meşgul eden ve öğrenme motivasyonlarını sınırlandıran olumsuz duygu durumlarını ve stresin etkisini azaltabilir. Son olarak bilinçli farkındalık düzeyinin geliştirilmesi öğrenilen bilginin daha kalıcı olmasını ve başka bağlamlara da aktarılabilmesini kolaylaştıracaktır. Bilinçli farkındalığın geliştirilmesinin sağlıklı iletişim, verimli toplantı yönetimi, optimum performans, daha kaliteli karar verme süreci ve daha gelişkin bir anlayışa götüreceği unutulmamalıdır (Dhima, 2021, s. 19).

Öz yeterlilik ve öğrenme açısından kavramları değerlendirdiğimizde, çeşitli bağlamlarda yürütülen araştırmalar öz yeterliliğin motivasyon ve başarı düzeyi üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir (Schunk, 1995). Fakat, öz yeterliliğin sınıf ortamında öğrenmeyle ilişkisine kıyasla çevrim içi öğrenmeyle ilişkisi daha sınırlı düzeyde araştırma konusu yapılmıştır (Johnson ve Lockee, 2018). Sosyal öğrenme kuramında öğrenme birey, davranış ve çevre arasındaki etkileşime dayalı olarak betimlenmektedir (Schwoerer vd., 2005). Öz yeterlilik düzeyi yüksek bireyler öğrenmeye daha fazla motive olmakta ve daha çok zaman/çaba harcamaktadır (Lim, 2004). Yeniden ifade etmek gerekirse, öz yeterliliğin bireyin davranışlarının ve motivasyonunun temel belirleyicilerinden olması (Arseven, 2016, s. 67), bu çalışma için oldukça önemlidir.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan ve ilgili literatürden hareketle bir işi başarabileceğine olan inancı yüksek bireylerin, aynı zamanda çevrim içi öğrenme konusunda da istekli oldukları durumlarda insan kaynakları eğitim ve geliştirme süreçlerinin daha etkili ve verimli olacağı düşünülebilir. Fakat bu çalışma kapsamında bu durumun her zaman ve her yerde geçerli olamayabileceği, bireyin ne yaptığının bilincinde olmasının, bir başka ifadeyle bilinçli farkındalık düzeyinin de bu ilişkide belirleyici bir etkiye sahip olduğu iddia edilmektedir. Buradan hareketle çalışmanın temel savını aşağıda yer alan H1 hipoteziyle özetlemek mümkündür.

H1: *Bilinçli farkındalık, öz yeterlilik ile çevrim içi öğrenme motivasyonu arasındaki ilişkide aracı değişken olarak rol oynamaktadır.*

YÖNTEM

Bu araştırmanın temel amacı çevrim içi insan kaynakları eğitimi ve geliştirme her zaman her yerde gerçekleştirilebilmesi düşüncesini sorgulamaktır. Bu amaç doğrultusunda bireylerin öz yeterlilik ve çevrim içi öğrenme motivasyonu ilişkisinde bilinçli farkındalığın aracılık etkisi analiz edilmektedir. Çalışma, söz konusu kavramları insan kaynakları eğitim ve geliştirme faaliyetleri kapsamında araştırma konusu yapmaktadır. Betimsel olarak tasarlanan araştırma amacının gerçekleştirilebilmesi için anket yoluyla veri elde edilmiş ve aşağıda detaylı olarak ifade edilen araştırma süreci gerçekleştirilmiştir. Bilinçli farkındalığın öz yeterlilik ile çevrimiçi öğrenme motivasyonu arasındaki ilişkide aracılık rolünü irdelemek için temel aracılık modeli kullanılmıştır.

Katılımcılar

Araştırma 2019 yılında telekomünikasyon perakendeciliği alanında çalışan toplam 168 katılımcıdan elde edilen verilerle gerçekleştirilmiştir. Çalışma Türkiye’de faaliyet gösteren GSM operatörlerinden birisinin perakendecilik hizmetlerini sunduğu mağazalarında çalışan veya bu mağazalara eğitim hizmeti sağlayan, çevrim içi eğitim ve geliştirme deneyimi olan bireyler üzerinde yürütülmüştür. Araştırmanın amacı doğrultusunda söz konusu sektörün tercih edilmesinde çevrim içi insan kaynakları eğitim ve geliştirme süreçlerinin sıklıkla kullanılması ve çalışan profiline teknolojik yetkinlik düzeyinin görece daha yüksek bireylerden oluşması belirleyici olmuştur. Kolayda örnekleme yönteminin tercih edildiği araştırma sürecinde çevrim içi anket formları 200 katılımcıyla paylaşılmış, bazı anket formlarındaki eksik veri girişleri nedeniyle, toplam 168 anket ile çalışılmıştır. Katılımcıların yüzde 58’i (97) kadın ve yüzde 42’si (71) erkektir. Analize dâhil edilen bireylerin yaşlarının ortalamaları 32.11 ve standart sapması ise 7.2’dir. Bu bireylerin aylık ortalama gelirleri 3037 Türk Lirası ve standart sapması ise 1.976’dır. Katılımcıların cinsiyet, eğitim durumu, gelir durumu ve iş yerindeki pozisyonlarına ilişkin bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcı profili

Cinsiyet	Eğitim durumu	Frekans	Yüzde	Toplam yüzde
Erkek	Lise	16	23.18	23.18
	Ön lisans	13	18.84	42.02
	Lisans	36	52.17	94.20
	Lisansüstü	4	5.79	100
	Toplam	69	100	
Kadın	Lise	24	24.74	24.74
	Ön lisans	17	17.52	42.26
	Lisans	44	45.36	87.62
	Lisansüstü	12	12.37	100
	Toplam	97	100	
Gelir durumu				
Erkek	1300-2450	8	11.59	11.94
	2451-3000	27	39.13	52.23
	3001-5000	23	33.33	86.56
	5001-10000	9	13.04	100
	Toplam	69	100	
Kadın	1300-2450	28	28.86	30.76
	2451-3000	38	39.17	72.52
	3001-5000	20	20.61	94.50
	5001-10000	5	5.15	100
	Toplam	97	100	
İş Yerindeki Pozisyon				
Örgüt İçi Eğitmen		33	19,6	19,6
İletişim Danışmanı		72	42,9	62,5
İnsan Kaynakları Uzmanı		4	2,4	64,9
İşletmeci		2	1,2	66,1
Kalite Kontrol Uzmanı		1	0,6	66,7
Mağaza Müdürü		28	16,7	83,3
Muhasebe Uzmanı		2	1,2	84,5
Perakende Gelişim Uzmanı		25	14,9	99,4
Teknik Eğitmen		1	0,6	100,0
Toplam		168	100,0	

Ölçekler

Araştırmanın verileri anket yöntemi ile elde edilmiştir. Kullanılan anket formunun ilk kısmında katılımcıların demografik özelliklerini ölçmek üzere hazırlanan sorulara yer verilmiştir. Sonraki kısımda ise katılımcıların bilinçli farkındalık (15 madde), özyeterlilik (10 madde) ve çevrimiçi öğrenme motivasyonu (4 madde) düzeylerinin ölçülmesi için hazırlanan toplam 29 adet madde yer almaktadır. Ölçekler için beşli likert tipi tepki skalası kullanılmıştır.

Bilinçli farkındalık ölçeği

Brown ve Ryans (2003) bilinçli farkındalığı psikolojik bir kavram olarak operasyoneleştirmiş ve Bilinçli Farkındalık Ölçeği (BİFÖ) olarak adlandırdıkları bir araç geliştirerek ölçümünü sağlamıştır. Orijinali The Mindfulness Awareness Scale (MAAS) olarak bilinen ölçek 15 maddeden oluşmakta ve bireylerin bilinçli farkındalık düzeylerini ölçümlenmektedir (Brown ve Ryans, 2003, s. 824). Yazarlar bilinçli farkındalığın psikolojik sağlığın önemli bir bileşeni olarak geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçülebilen bir yapı oluşturduğunu belirtmektedir (Brown ve Ryans, 2003, s. 844). Brown ve Ryans (2003) tarafından geliştirilen Bilinçli Farkındalık Ölçeği'nin Türkçeye uyarlanması Özyeşil vd. (2011) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin yapı geçerliliğine kanıt sağlamak üzere doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçları tek boyutlu yapının veri ile uyumunun tatminkâr olduğunu göstermektedir ($\chi^2/df=1,669$; CFI=,930; TLI=,915; RMSEA=,063). Bilinçli Farkındalık Ölçeği'nin Cronbach α güvenilirlik katsayısı .88 olarak tespit edilmiştir.

Öz yeterlilik ölçeği

Schwarzer ve Jerusalem'in (1995) geliştirdikleri ve 32'den fazla dile uyarlaması yapılan Genel Öz Yeterlilik Ölçeği'nin (GÖYÖ) Türkçe versiyonun ulaşılabilen ilk uyarlaması Yeşilay vd. (1997) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin sonraki ve Türkiye'de daha yoğun olarak kullanılan uyarlaması ise Aypay (2010) tarafından yapılmıştır. Aypay'ın (2010) uyarlama çalışmasında ölçüt geçerliği için Stresle Başa Çıkma Ölçeği ve Rosenberg Öz-Saygı Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek bileşenlerinin iç tutarlılık katsayıları .79 ve .63 olarak tespit edilmiştir. Toplam puan güvenilirlik katsayısı .83'tür. Ölçeğin test-tekrar test güvenilirlik katsayısı ($r=.80$, $p<.001$)'dir (Aypay, 2010). Bu çalışmada Yeşilay vd.'nin (1997) ve Uysal'ın (2013: 147) ifade ettiği maddelerden (10 madde) hareketle telekomünikasyon perakendeciliği alanında çalışanlara yönelik olarak uyarlanan ölçekle araştırma süreci gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin yapı geçerliliğine kanıt sağlamak üzere uygulanan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda tek boyutlu yapının veri ile uyumunun tatminkâr olduğunu görülmektedir ($\chi^2/df=1,840$; CFI=,943; TLI=,927; RMSEA=,071). Bu çalışma kapsamında Genel Öz Yeterlilik Ölçeği Cronbach α güvenilirlik katsayısı .86 olarak tespit edilmiştir.

Çevrim içi öğrenme motivasyonu ölçeği

Çalışmada kullanılan Çevrim içi Öğrenme Motivasyonu Ölçeği, Çevrimiçi Öğrenme Hazır Bulunuşluluk Ölçeği'nin Çevrim İçi Öğrenme Motivasyonu başlıklı maddelerini (4 madde) içermektedir. Çevrimiçi Öğrenme Hazır Bulunuşluluk Ölçeği'nin orijinali Hung vd. (2010) tarafından geliştirilmiştir. Uygulanan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda tek faktörlü yapının veri ile uyumunun tatminkâr olduğu görülmüştür ($\chi^2/df=,475$; CFI=1,00; TLI=1,00; RMSEA=,00). Bu çalışma kapsamında kullanılan Çevrim İçi Öğrenme Motivasyonu Ölçeği'nin Cronbach α güvenirlik katsayısı .72 olarak tespit edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmanın hipotezini test etmek için analizler 168 katılımcıdan toplanan veriler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışmada elde edilen verilerin çözümlenmesi "IBM SPSS 25 for Windows" paket programı ile yapılmıştır. Aracılığı test etmek amacı için Baron ve Kenny (1986) ve Preacher ve Hayes (2004) referans alınmıştır. Bu çerçevede dolaylı etkinin anlamlılığı için Sobel (1982) testi uygulanmıştır.

BULGULAR

Betimsel Bulgular

Çalışma kapsamında çevrimiçi öğrenme motivasyonu, öz yeterlilik ve bilinçli farkındalık değişkenleri arası Pearson korelasyon katsayıları ve betimsel istatistiklere ilişkin bulgular Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Değişkenler arasındaki Pearson korelasyon katsayıları ve betimsel istatistiklere ilişkin bulgular

Değişkenler	1	2	3
1.Çevrimiçi Öğrenme Motivasyonu	—		
2. Öz Yeterlilik	.41***	—	
3. Bilinçli farkındalık	.33***	.20**	—
Aritmetik ortalama	18.06	42.32	37.161
Standart sapma	1.95	5.09	9.902
Çarpıklık	-1.11	-0.42	0.53
Basıklık	1.26	-0.18	0.45

* p < .05, ** p < .01, *** p < .001

Tablo 2’de görüldüğü üzere, telekomünikasyon perakendeciliği sektöründe çalışan bireylerin çevrimiçi öğrenme motivasyonu düzeyleri ile öz yeterlilik ($r = .41, p < .001$) arasında pozitif yönde, bilinçli farkındalık ile ($r = .33, p < .001$) pozitif yönde ve öz yeterlilik ve bilinçli farkındalık ($r = .20, p < .01$) arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmaktadır. Ayrıca Tablo 2’de özetlenen çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde bu değerlerin $-2 \leq x \leq +2$ aralığında olduğu ve bu nedenle değişkenlerin normal dağılım sınırları içerisinde olduğu anlaşılmaktadır (Serinkan ve Bardakcı, 2007, s. 159).

Bilinçli Farkındalığın Öz Yeterlilik ile Çevrim İçi Öğrenme Motivasyonu Arasındaki İlişkide Aracılık Etkisi

Telekomünikasyon perakendeciliği alanında çalışan bireyler kapsamında bilinçli farkındalığın öz yeterlilik ile çevrimiçi öğrenme motivasyonu düzeyleri arasındaki aracılığını test etmek için regresyon temelli aracılık yöntemi ve Sobel (1982) testi kullanılmıştır (Baron ve Kenny, 1986; Preacher ve Hayes, 2002). Çevrimiçi öğrenme motivasyonu yapılan analiz sonucunda elde edilen toplam, dolaylı ve doğrudan etkiler Tablo 3’te özetlenmiştir.

Tablo 3’te görüldüğü üzere, öz yeterliliğin bilinçli farkındalık üzerindeki doğrudan etkisi anlamlı ve pozitif yönlüdür ($b = ,203; P < ,01$). Öz yeterliliğin çevrimiçi öğrenme motivasyonu üzerindeki toplam etkisini modelleyen Model 2 incelendiğinde anlamlı ve pozitif yönlü bir toplam etkinin varlığı dikkat çekmektedir ($b = ,405; P < ,01$). Öz yeterlilik ve bilinçli farkındalık değişkenlerinin bir arada bağımsız değişken olarak ele alındığı modelde ise (Model 3) bilinçli farkındalığın çevrimiçi öğrenme motivasyonu üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğu ($b = ,260; P < ,01$) ve öz yeterliliğin anlamlı ve pozitif yönlü olan direkt etkisinin gücünün ($b = ,352; P < ,01$) toplam etkiden (Model 2) daha az olduğu görülmektedir. Uygulanan Sobel (1982) testi sonucunda ortaya çıkan aracı etkinin anlamlı olduğu görülmektedir ($b = 0,052; P < ,05$). Elde edilen bulgular ışığında H1 hipotezi desteklenmektedir.

Tablo 3: Bilinçli farkındalığın öz yeterlilik ile çevrim içi öğrenme motivasyonu arasındaki ilişkide aracılık etkisi

Değişkenler	Bilinçli Farkındalık		Çevrimiçi Öğrenme Motivasyonu	
	Model 1	Model 2	Model 2	Model 3
Öz Yeterlilik	,203**	,405**		,352**
Bilinçli Farkındalık				,260**
R ²	,041	,164		,220
Model F değeri	7,156**	32,567**		24,505**

* $P < ,05$; ** $P < ,01$

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çağdaş örgütlerin en önemli rekabet gücü sahip oldukları beşerî sermayedir. Beşerî sermayeyi oluşturan insan kaynaklarının yaptıkları ve yapacakları işlere hazırlanması insan kaynakları yönetimi açısından en temel zorluklardandır. Çevrim içi eğitim yöntemleri insan kaynakları eğitimi ve geliştirme alanında önemli üstünlükler barındırmaktadır. Çevrim içi öğrenme her zaman her yerde gerçekleştirilebilen çığır açıcı bir yöntem olarak görülse de insanların içinde buldukları eğitim ve geliştirme sürecine odaklanmaları gerekmektedir. Bu çalışmada söz konusu ihtiyaca kanıt sağlamak amacıyla bir işi yapabileceğine inanan ve bu nedenle çevrim içi öğrenme motivasyonları yüksek olan bireyler kapsamında bilinçli farkındalığın aracılık etkisi irdelenmiş ve söz konusu ilişkide bilinçli farkındalığın aracı bir değişken olarak yer aldığı saptanmıştır.

Çalışmanın bulgularından hareketle çalışanların bilinçli farkındalık düzeylerinin geliştirilmesi, eğitim ve geliştirme faaliyetleri planlanırken bilinçli farkındalığı sağlayacak tedbirlerin alınması önerilebilir. Çünkü ancak gelişmiş bilinçli farkındalık düzeyi bizlere yaşamı ne kadar bilinçsizce yaşadığımızı gösterebilir (Dhima, 2021, s. 3). Bilinçli farkındalık bireyin çevresinde gelişmekte olan duygusal ve psikolojik olaylara ilişkin dikkatli bir tutum takındığı ve bu şekilde duygusal olarak dengeli ve ahenkli bir yaşamın önünü açmaktadır (Brown ve Ryans, 2003, s. 839).

Yapısal düzenlemelerle bilinçli farkındalığın geliştirilmesi oldukça zordur (Fiol ve O'Connor, 2003, s. 64). Bu nedenle örgütsel bağlamda bireylerin aktif olarak odaklanabilmelerine yönelik fırsatlar tanınmalıdır. Eğitim ve geliştirme faaliyetleri bir çizelgede katıldı/katılmadı şeklinde işaret konularak gerçekleştirilen eylemler değildir. Bilinçli farkındalık olumlu psikolojik esenlik, düşük düzeyli duygusal çalkantı ve davranışsal kontrolün önemli bir yapı taşı olarak görülmekte; geliştirilmesi için çaba gösterilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir (Brown ve Ryans, 2003, ss. 840-843). Bilinçli farkındalığın gelişimi ile düşünce, duygu ve eylem arasındaki etkileşimin sebeplerini anlama kapasitesi de gelişmektedir (Bishop vd., 2004, s. 234).

Sonuç olarak örgüt için önemli olan sürekli öğrenme kültürünün yerleştirilmesidir (Hanson vd., 2021, s. 301). Bilinçli farkındalık çeşitli uygulamalar aracılığıyla kültürün bir parçası haline getirilmelidir (Brown ve Ryans, 2003, s. 843). Bilinçli farkındalık deneyimlenen zamana ilişkin net ve canlı bir keskinlik sağlayarak, bireyin yaşamla olan algısal bağını kuvvetlendirip fiziksel ve zihinsel sağlığını olumlu yönde etkilemektedir (Brown vd., 2007, s. 219). Bilinçli farkındalığın geliştirilmesi yapılmakta olan işe daha fazla değer verilmesini ve bu şekilde işteki performans düzeyini de olumlu yönde etkileyecektir (Dhima, 2021, s.

15). Örgütlerin eğitim ve geliştirme faaliyetleri için ayırdıkları kaynakların etkili bir şekilde kullanılması örgüt çapında bilinçli farkındalığın geliştirilmesi yoluyla sağlanabilir.

Tüm araştırma çabaları gibi bu çalışmanın da belli sınırlılıkları vardır. Öncelikle çalışma telekomünikasyon perakendeciliği alanında gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki çalışmalarda farklı sektörlerde benzer çalışmalar yürütülebilir. Ayrıca bu çalışma Covid-19 öncesi dönemde gerçekleştirilmiştir. Covid-19 çevrim içi eğitim ve geliştirme yöntemlerini yaygınlaştırarak daha geniş kapsamlı bir şekilde kabul görmesini sağlamıştır. Covid-19 süreci ve sonrasına ilişkin çalışmalarda bu duruma özel bilinçli farkındalık geliştirme teknikleri üzerinde durulabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma Vahit Miraç Işık'ın Doç. Dr. Ozan Ağlargöz danışmanlığında, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi (İ.Ö.) Yüksek Lisans Programı'nda, 2018 – 2019 Bahar Döneminde tamamlanan “İnsan Kaynakları Eğitimi ve Gelişiminde Öz yeterlilik Bilinçli Farkındalık ve Çevrimiçi Öğrenme Motivasyonu İlişkisi” başlıklı dönem projesinden geliştirilerek türetilmiştir.

KAYNAKÇA

- Arseven, A. (2016). Öz yeterlilik: Bir kavram analizi. *Electronic Turkish Studies*, 11(19), 63-80.
- Aypay, A. (2010). Genel öz yeterlik ölçeği'nin (GÖYÖ) Türkçe'ye uyarlama çalışması. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 113-132.
- Bandura, A. (1977a). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
- Bandura, A. (1977b). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1986). *Social foundation of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1988). Self-regulation of motivation and action through goal systems. İçinde V, Hamilton, G. H. Bower, ve N. H. Frijda (Ed.), *Cognitive perspectives on emotion and motivation* (ss. 37-61). Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.

- Basım, H. N., Korkmazıyrek, H., ve Tokat, A. O. (2008). Çalışanların öz yeterlilik algılamasının yenilikçilik ve risk alma üzerine etkisi: Kamu sektöründe bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(19), 121-130.
- Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J., Segal, Z. V., Abbey, S., Speca, M., ve Velting, D. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11(3), 230-241.
- Brown, K. W., ve Ryan, R. M. (2003). The benefits of being present: Mindfulness and its role in psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(4), 822–848.
- Brown, K. W., Ryan, R. M., ve Creswell, J. D. (2007). Mindfulness: Theoretical foundations and evidence for its salutary effects. *Psychological Inquiry*, 18(4), 211-237.
- Combs, G. M., ve Luthans, F. (2007). Diversity training: Analysis of the impact of self-efficacy. *Human Resource Development Quarterly*, 18(1), 91-120.
- Conceição, S. C.O., ve Thomas, K. J. (2014). Virtual HRD (VHRD). İçinde Poell, R. F., Rocco, T. S. ve Roth, G.L. (Ed.), *The Routledge companion to human resource development* (ss. 606-615). Routledge.
- Çalık, A., ve Naktiyok, A. (2018). Nepotizmin örgütsel sessizliğe etkisinde öz yeterlilik algısının rolü: Hastane çalışanları üzerine bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 18(3), 343-351.
- Dhima, S. K. (2021). Anatomy of mindfulness at work. İçinde S. K. Dhima (Ed.), *The Routledge companion to mindfulness at work* (ss. 3-23). Routledge.
- Erçek, M. (2006). HRMization in Turkey: Expanding the rhetoric-reality debate in space and time. *The International Journal of Human Resource Management*, 17(4), 648-672.
- Fast, N. J., Burris, E. R., ve Bartel, C. A. (2013). Managing to stay in the dark: Managerial self-efficacy, ego defensiveness, and the aversion to employee voice. *Academy of Management Journal*, 57(4), 1013-1034.
- Fiol, C. M., ve O'Connor, E. J. (2003). Waking up! Mindfulness in the face of bandwagons. *Academy of Management Review*, 28(1), 54–70.
- Fitzgerald, S., ve Schutte, N. S. (2010). Increasing transformational leadership through enhancing self-efficacy. *Journal of Management Development*, 29(5), 495-505.
- Gist, M. E., ve Mitchell, T. R. (1992). Self-efficacy: A theoretical analysis of its determinants and malleability. *Academy of Management Review*, 17(2), 183-211.
- Gong, Y., Huang, J.-C., ve Farh, J.-L. (2009). Employee learning orientation, transformational leadership, and employee creativity: The mediating role of employee creative self-efficacy. *The Academy of Management Journal*, 52(4), 765-778.
- Hanh, T. C. (1975). *The miracle of mindfulness: An introduction to the practice of meditation*. Boston: Beacon.

- Hanson, M. D., Randall, J. G., Danna, G. C., ve Le, H. Q. (2021). Enhancing workplace learning through mindfulness. İçinde S. K. Dhima (Ed.), *The Routledge companion to mindfulness at work* (ss. 295-315). Routledge.
- Hayes, A. F. (2017). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. Guilford Publications.
- Hung, M.-L., Chou, C., Chen, C.-H., ve Own, Z.-Y. (2010). Learner readiness for online learning: Scale development and student perceptions. *Computers & Education*, 55(3), 1080-1090.
- Johnson, A. L., ve Lockee, B. B. (2018). Self-efficacy research in online learning. İçinde C. B. Hodges (Ed.), *Self-efficacy in instructional technology contexts* (pp. 3-13). Springer International Publishing.
- Jordan, S., Messner, M., ve Becker, A. (2009). Reflection and mindfulness in organizations: Rationales and possibilities for integration. *Management Learning*, 40(4), 465-473.
- Lee, M. (2014). The history, status and future of HRD. İçinde Poell, R. F., Rocco, T. S. ve Roth, G.L. (Ed.), *The Routledge Companion to human resource development* (ss. 3-12). Routledge.
- Lim, D. H. (2004). Cross cultural differences in online learning motivation. *Educational Media International*, 41(2), 163-175.
- MacKinnon, D. P., ve Luecken, L. J. (2008). How and for whom? Mediation and moderation in health psychology. *Health Psychology*, 27(2S), S99-S100.
- Maddux, J. E. (2002). The power of believing you can. İçinde S. J. Lopez ve C. R. Snyder (Ed.), *Oxford handbook of positive psychology* (2nd.) 277-287.
- McCormick, M. J. (2001). Self-efficacy and leadership effectiveness: Applying social cognitive theory to leadership. *Journal of Leadership Studies*, 8(1), 22-33.
- Özyeşil, Z., Arslan, C., Kesici, Ş., ve Deniz, M. E. (2011). Bilinçli farkındalık ölçeği'ni Türkçeye uyarlama çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 36(160), 224-235.
- Panagiotakopoulos, A. (2019). *Effective workforce development: A concise guide for HR and line managers*. Routledge.
- Parkes, M., Stein, S., ve Reading, C. (2015). Student preparedness for university e-learning environments. *The Internet and Higher Education*, 25, 1-10.
- Peterson, S. (2009). Career decision-making self-efficacy, integration, and the likelihood of managerial retention in governmental agencies *Human Resource Development Quarterly*, 20(4), 451-475.
- Preacher, K. J., ve Hayes, A. F. (2004). SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 36(4), 717-731.
- Rimon, G. (2017). Six surprising truths about how digital transformation will change HR. *Strategic HR Review*, 16(2), 102-104.
- Russ-Eft, D. (2002). A typology of training design and work environment factors affecting workplace learning and transfer. *Human Resource Development Review*, 1(1), 45-65.

- Serinkan, C. ve Bardakçı, A. (2007). Pamukkale Üniversitesi'nde çalışan öğretim elemanlarının iş tatminlerine ilişkin bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007(1), 152-163 .
- Schaubroeck, J., ve Merritt, D. E. (1997). Divergent effects of job control on coping with work stressors: The key role of self-efficacy. *Academy of Management Journal*, 40(3), 738-754.
- Schunk D.H. (1995) Self-efficacy and education and instruction. İçinde Maddux J.E. (ed.), *Self-efficacy, adaptation, and adjustment. the plenum series in social/clinical psychology* (ss. 281-303). Springer, Boston, MA.
- Schunk, D. H. (1995). Self-efficacy, motivation, and performance. *Journal of Applied Sport Psychology*, 7(2), 112-137.
- Schwarzer, R., ve Jerusalem, M. (1995). Generalized self-efficacy scale. In J. Weinman, S. Wright, ve M. Johnston, *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs* (ss. 35-37). Windsor, England: NFER-NELSON.
- Schwoerer, C. E., May, D. R., Hollensbe, E. C., ve Mencl, J. (2005). General and specific self-efficacy in the context of a training intervention to enhance performance expectancy. *Human Resource Development Quarterly*, 16(1), 111-129.
- Sobel, M. E. (1982). Asymptotic confidence intervals for indirect effects in structural equation models. *Sociological Methodology*, 13, 290-321.
- Swart, J., Mann, C., Brown, S., ve Price, A. (2004). *Human resource development* (1st ed.). Routledge.
- Taşçı, D. (2020). Eğitim ve geliştirme. İçinde Z. Tonus ve D. Paşaoğlu Baş (Ed.), *İnsan kaynakları yönetimi* (ss. 161-188). Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.
- Uysal, İ. (2013). Akademisyenlerin genel öz-yeterlik inançları: AİBÜ Eğitim Fakültesi örneği. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 144-151.
- Varela, R. E., Rosch, E., ve Thompson, E. (1993). *The embodied mind*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Whitham, S., Sterling, L., Lin, C. E., ve Wood, J. J. (2013). Social cognitive learning theory. İçinde F. R. Volkmar (Ed.), *Encyclopedia of autism spectrum disorders* (ss. 2884-2893). Springer New York.
- Yeşilay, A., Schwarzer, R. ve Jerusalem, M. (1997). Genelleştirilmiş özyetki beklentisi ölçeği. <http://userpage.fu-berlin.de/~health/turk.htm>. (Erişim Tarihi: 10.05.2018).
- Yurdugül, H., ve Alsancak Sırakaya, D. (2013). Çevrimiçi öğrenme hazır bulunuşluluk ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 391-406.
- Zajacova, A., Lynch, S. M., ve Espenshade, T. J. (2005). Self-efficacy, stress, and academic success in college. *Research in Higher Education*, 46(6), 677-706.

HANEHALKI BİLİŞİM TEKNOLOJİLERİ KULLANIM ARAŞTIRMASININ DOĞRUSAL OLMAYAN KANONİK KORELASYON ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Özlem ERGÜT¹, Kubilay ERİŞLİK², Burcu KOCARİK GACAR³

Öz

İnternetin ticari amaçla kullanılmasıyla birlikte e-ticaret kavramı hayatımıza girmiştir. Ticarete rekabetin artmasıyla şirketlerin e-ticaret sahasında var olması neredeyse zorunlu hale gelmiştir. COVID 19'un ortaya çıkmasıyla kişiler evlerinde daha fazla zaman geçirmeye başlamış, bunun bir sonucu olarak bireylerin internet kullanımı ile internette geçirdikleri sürelerde artış göstermiştir. Bu durum insanları daha sık internet üzerinden alışveriş yapmaya yönlendirmiştir. Bu çalışmada COVID-19 sebebiyle Türkiye'de internet kullanım alışkanlığı ve e-ticaret alışkanlarının değişimi araştırılmıştır. Bu çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) hazırlanmış olduğu "2019 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması" ve "2020 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması" anket verileri kullanılarak Türkiye'de yaşayan bireylerin demografik özelliklerine göre internet kullanımı ve e-ticaret harcamaları arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu amaçla doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi uygulanmıştır. 2019 yılı için 27535 anket verisi; 2020 yılı için 24760 anket verisi analize dahil edilmiştir. 2019 ve 2020 yılları için demografik özellikler, internet kullanımı ve e-ticaret harcamaları için ayrı ayrı ilişki analiz yapılmış ve bulgular yıllara göre karşılaştırılarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi, Hanehalkı Araştırması, Bilişim Teknolojileri

JEL Kodları: C39, C49, C55

EXAMINATION OF HOUSEHOLD INFORMATION TECHNOLOGIES USAGE RESEARCH WITH NON-LINEAR CANONICAL CORRELATION ANALYSIS

Abstract

With the use of the internet for commercial purposes, the concept of e-commerce has entered our lives. With the increase in competition in trade, it has become almost mandatory for companies to exist in the field of e-commerce. With the emergence of COVID 19, the time people spend at home and their internet use have increased in parallel. This has led people to shop online more frequently. In this study, the changes in internet usage habits and e-commerce habits in Turkey due to COVID-19 were investigated. In this research, the relations between internet usage and e-commerce expenditures according to the demographic characteristics of individuals living in Turkey were examined by using the survey data of "2019 Household Information Technologies Usage Survey" and "2020 Household Information Technologies Usage Survey" prepared by the Turkish Statistical Institute (TUİK). For this purpose, nonlinear canonical correlation analysis was applied. For 2019, 27535 survey data; For 2020, 24760 survey data were included in the analysis. For the years 2019 and 2020, separate relationship analyzes were made for demographic characteristics, internet usage and e-commerce expenditures, and the findings were compared according to years.

Keywords: Non-linear Canonical Correlation, Household Research, Information Technologies

JEL Codes: C39, C49, C55

¹Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ozlem.ergut@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4076-8343>
² Arş. Gör., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, kubilayerislik@ticaret.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0744-4435>
³ Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, burcu.kocarikgacar@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5944-4456>

GİRİŞ

1950’li yıllarda temeli atılan internet 1960’lı yıllardan sonra gelişmeye başlamış ve 1989 yılında günümüzde kullandığımız internetin temeli atılmıştır. 1980’li yılların sonlarına doğru Türkiye’de internet alt yapısı çalışması başlamış ve 1993 yılında internet kullanımına başlanmıştır. 1999 yılı itibariyle ticari kullanıma başlanmıştır (Arısoy, 2009). 21. yüzyılda ise internet, sesli ve görüntülü iletişim, mail gönderme, mesajlaşma, e-ticaret, dizi ve film izleme gibi hayatın her alanında kullanılmaktadır.

İnternetin yaygınlaşması ve gelişmesinin yanı sıra internetin ticari amaçla kullanılmasıyla birlikte e-ticaret kavramı hayatımıza girmiştir. Ticarete rekabetin artmasıyla birlikte şirketlerin e-ticaret alanında var olması neredeyse zorunlu hale gelmiştir. Şirketler açısından e-ticaret, düşük maliyetler ile küresel pazara açılma imkânı sağlamıştır. Müşteriler açısından bakıldığında e-ticaret, müşterilerin evlerinden çok kolay bir şekilde satın almak istediği ürünü bulabilme ve çaba harcamadan istediği ürünün fiyatını farklı e-ticaret mağazaları ile karşılaştırarak en uygun fiyata satın alabilme fırsatını sunmuştur. Günümüzde gerçekleşen teknolojik gelişmeler ve kolaylıklar sayesinde e-ticaret, şirketler ve ülkeler açısından önemli bir pazara dönüşmüştür.

COVID 19’un ortaya çıkması ile kişilerin evde geçirdikleri sürelerin fazlalaşması insanların internet kullanım artışını beraberinde getirmiştir. Evde geçirilen sürelerin ve internet kullanımının artmasının yanı sıra sınırlı saatlerde alışveriş yapma durumları nedeniyle insanlar internet üzerinden alışveriş yapmaya yönelmişlerdir.

Bu çalışmada 2019 ve 2020 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Anketi kullanılarak Türkiye’de yaşayan bireylerin demografik özelliklerine göre internet kullanımı ve e-ticaret harcamaları arasındaki ilişkiler incelenmiştir. COVID-19 pandemisi nedeniyle kişilerin internet kullanımı ve e-ticaret harcamaları arasındaki ilişki 2019 ve 2020 yılları karşılaştırılarak analiz edilmiş ve salgın döneminde internet üzerinden satış yapılan kategorilerin değişimleri incelenmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Anketi’ni kullanan çalışmalar incelendiğinde bazı çalışmaların betimleyici istatistiklerle mevcut durumu incelerken bazı çalışmaların ise farklı çok değişkenli analiz teknikleriyle çalışmaları analiz ettiği saptanmıştır. Literatür taraması sonucunda mikro veri setini kullanarak yapılmış olan çalışmalar aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Çılan ve Kuzu (2013), kişisel e-ticaret uygulamalarının demografik faktörlerle ilişkisini Kategorik Veri Analizi yöntemleri ile araştırmışlardır. 2012 yılında TÜİK Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım

Anketi verilerini kullandıkları çalışma sonucunda e-ticarete ilgiyi azaltan faktörleri belirlemiş ve eğitim seviyesi arttıkça bilişim teknolojileri kullanım oranının arttığını saptamışlardır.

Çılan, Taş ve Özdemir (2014), 2012 yılında düzenlediği “Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması”nın mikro verilerini kullanarak kişisel internet kullanım profilini belirlemek amacıyla gizli sınıf analizi ile bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda internet kullanan nüfus üç sınıfa ayrılmıştır.

Alkan, Abar ve Karaaslan (2015), 2014 yılına ait Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanımı Araştırması mikro veri setini kullanarak hanelerdeki bilişim ekipmanları sayısı üzerinde etkili olan faktörleri Poisson regresyon modeliyle araştırmışlardır. Gerçekleştirdikleri analiz sonucunda hanede internet erişim imkanının olmasını bilişim ekipmanı sayısının aynı yönde etkilediğini, gelire birlikte bilişim ekipmanı sayısının da arttığını ortaya koymuşlardır.

Anıl ve Köksal (2016), Türkiye’de internet erişiminin ve kullanımının belirleyicilerini araştırmak amacıyla 2014 yılı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırmasının veri setini kullanarak regresyon analizi gerçekleştirmişlerdir. Analiz sonucunda gelir, eğitim, cinsiyet, yaş gibi değişkenlerin hem internet erişiminde hem de kullanımında etkili olduğu görülmüştür.

Çoşkun ve Bülbül (2019), 2016 yılı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Anketi verilerini kullanarak hanehalkı internet kullanımını etkileyen faktörleri karar ağaçları ile analiz etmişlerdir. Yapmış oldukları analiz sonucunda internet hizmeti sahipliğini etkileyen en önemli değişkenlerin neler olduğunu ortaya koymuşlardır.

Baran ve Erdem (2017), TÜİK tarafından gerçekleştirilen 2016 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması verilerini kullanarak bilgisayar ve interneti kullanım yeteneğinin yaş, cinsiyet, eğitim, çalışma durumu, kullanma sıklığı, kullanma amacı ve bulunulan bölge durumlarına göre farklı etkilerinin olup olmadığını belirlemek amacıyla lojistik regresyon analizi gerçekleştirmişlerdir. Analiz sonucunda kamu politikaların oluşturulması için önerilerde bulunulmuştur.

Baran, Kurt ve Tekeli (2017), 60-74 yaş arası yaşlı bireylerin yeni iletişim teknolojilerini kullanım becerilerini belirlemek amacıyla TÜİK’in Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2016 yılı verilerine varyans analizi uygulamışlardır. Gerçekleştirilen analiz sonucunda yaşlı bireylerin internet teknolojilerine hakim oldukları, yaşlı bireylerin bilgisayar ve internet kullanım sıklığı cinsiyet ve yaşa göre anlamlı değilken, her iki yeterlilik düzeyinde eğitimin önemli bir faktör olduğu saptanmıştır.

Selim ve Balyaner (2017), Türkiye’de hem 6-15 yaş arası çocukların hem de yetişkinlerin sahip olduğu bilişim teknolojileri ürünleri sayısını belirleyen faktörleri belirlemek amacıyla 2013 yılı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması mikro veri seti kullanılarak Robust Poisson Regresyon modeli ile gerçekleştirmiş oldukları analiz sonucunda çocukların ve yetişkinlerin sahip olduğu bilişim teknolojileri ürünleri sayısının doğudan batıya doğru artış gösterdiğini belirlemiştir.

Alkan ve Ünver (2020), kişilerin e-devlet kullanım durumlarını etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla 2018 yılı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Anketi verilerini kullanarak probit regresyon analizi uygulamışlardır. Kişilerin e-devlet kullanım durumlarını etkileyen faktörler olarak bölge, yaş, bilişim ekipmanı sayısı ve hanehalkı büyüklüğünü belirlemiştir.

COVID 19 salgınıyla birlikte dijital ortamlarda geçirilen zaman arttırmış, alınan tedbirler gereği insanların zamanının büyük bir bölümünü evde geçirmeye başlamalarıyla birlikte fiziksel alışveriş yerini e-ticaret bırakmıştır. Yaşanan dönüşüm sürecinde COVID 19 salgınının e-ticaret üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Demirdöğmez, Taş, Gültekin (2020), yapmış oldukları çalışmada yaptıkları incelemeler sonucunda COVID 19 sureciyle birlikte insanların internette daha uzun zaman geçirdiklerini, insanların alışveriş alışkanlıklarında bir değişim yaşanarak online alışveriş yapmayı tercih edenlerin sayısında bir artış meydana geldiğini; temel gıda maddeleri, kişisel hijyen ve korunma ürünlerinin satışlarında ciddi artışlar yaşandığını kaydetmişlerdir.

Danışmaz (2020), gerçekleştirmiş olduğu çalışmada Digital 2020: Global Digital Overview raporu sonuçlarına yer vererek 2020 sonu itibariyle Türkiye’de internet kullanıcı sayısının 2,4 milyon artış gösterdiğini vurgulayarak internet kullanımında bir artış yaşandığını belirtmiştir. Çalışmasında online alışveriş tercihlerinin değişip değişmediğini belirlemek amacıyla 200 kişi ile bir anket çalışması yapmıştır. Çalışma sonucunda tüketicilerin online alışveriş tercihlerinin değiştiğini özellikle bu değişikliğin 18-24 yaş aralığında görüldüğünü bulmuştur. Salgın öncesinde online alışverişlerde en çok satın alınan ürün grubu giyim iken, salgın ile birlikte bu ürün yerini gıdaya bırakmıştır.

Bhatti, Akram, Basit, Khan, Raza, Naqvi (2020), COVID 19’un e-ticaret üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada, salgının müşterileri interneti kullanmaya mecbur ettiğini ve internet kullanımının kişilerin günlük rutinleri haline geldiğini belirtmiş, çalışmada sevkiyat ve tedarik sürecinin yavaş olmasına rağmen insanların başka alternatifleri olmadığı için internetten alışverişe yöneldikleri üzerinde durmuşlardır.

Eger, Komárková, Egerová, Mičík (2021), COVID-19 pandemisinin Baby Boomers, X ve Y kuşaklarından tüketicilerin alışveriş davranışlarını nasıl değiştirdiğini, satın alma davranışı üzerindeki eğilimlerini ve etkilerini belirlemek amacıyla Çek Cumhuriyeti’nde 917 kişi ile anket çalışması gerçekleştirmişlerdir. Gerçekleştirdikleri çoklu regresyon analizi sonucunda korku çekiciliğinin (fear appeal) geleneksel ve çevrimiçi alışverişini etkilediğini ve müşteri davranışındaki değişikliklerle ilişkili olduğunu göstermişlerdir.

Jílková ve Králová (2021), Çek Cumhuriyeti’nde pandemi ile birlikte tüketici davranışlarının nasıl değiştiği belirlemek amacıyla 200 kişi ile yaptıkları anket çalışması sonucunda, dijital harcamalarda önemli bir artış olduğu, çevrimiçi alışveriş sayısının ve sıklığının arttığını bulmuşlardır. Ankete katılanların yarısından fazlası pandemi ile birlikte çevrimiçi yiyecek ve alkolsüz içecek satın almaya başladığını belirtmiştir.

Kawasaki, Wakashima, Shibasaki (2022), Japon tüketicilerin e-ticaret kullanımına yönelik niyetlerindeki değişiklikleri ve buna karşılık gelen nedenleri COVID-19 salgını öncesi ve sonrasında panel veri kullanarak analiz ettikleri çalışmada, bakkal ürünleri satışında, COVID-19 salgınının hemen ardından önemli bir artış gösterdiğini, genel olarak, tüketicilerin pandemiden hemen sonra e-ticaretin önemini fark ederek e-ticarete yönelik tutumlarının iyileştiğini saptamışlardır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bu çalışmanın amacı, 2019 ve 2020 yılları için Türkiye’de internet kullanımı ve e-ticaret alışkanlıkları arasındaki ilişkinin ortaya konulması, demografik özellikler ve internet kullanımı, demografik özellikler ve e-ticaret alışkanlıkları arasındaki ilişkinin doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi ile incelenmesidir. COVID-19 pandemisinin ve pandeminin beraberinde getirdiği kısıtlamalar nedeniyle Türkiye’de internet kullanım alışkanlığı ve e-ticaret alışkanlıklarının değişiminin araştırılması amaçlanmıştır.

Bu amaçla Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) hazırlamış olduğu “2019 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması” ve “2020 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması” anket verileri kullanılmıştır. Bir kişinin yasal olarak internet üzerinden alışveriş yapabilmesi için 18 yaşından büyük olması gerektiğinden dolayı çalışmada yaş sınırı minimum 18 olarak belirlenmiş ve 18 yaşından küçüklerle yapılan anketler çalışmadan çıkartılmıştır. Araştırmada son 12 ay içerisinde en az bir kez interneti kullananlarla sınırlandırılmıştır. 2019 yılı için yapılan çalışmada 27535 anket verisi, 2020 yılı için yapılan çalışmada ise 24760 anket verisi kullanılmıştır.

Demografik özelliklere göre değişimi incelemek amacıyla, cinsiyet (kadın, erkek), okur yazarlık durumu (okur yazar, okur yazar değil, bilinmiyor), eğitim durumu (okul bitirmemiş, ilkokul, ortaokul, lise, önlisans ve lisans, yüksek lisans ve doktora), çalışma durumu (çalışıyor, çalışmıyor), iş durumu (ücretli çalışan, iş veren, kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçisi) ve yaş grubu (18 – 24 yaş, 25 – 34 yaş, 35 – 44 yaş, 45 – 54 yaş, 55 yaş ve üzeri) değişkenleri kullanılmıştır.

İnternet kullanım özelliklerine göre değişimi incelemek amacıyla, internet kullanım sıklığı (haftada birden az, haftada en az bir kere, hemen her gün), internet üzerinden sesli ve görüntülü arama yapma (evet, hayır), sosyal medya kullanımı (evet, hayır), e posta ve mesajlaşma amacıyla internet kullanımı (evet, hayır), sağlıkla ilgili bilgi alma amacıyla internet kullanımı (evet, hayır), internet bankacılığı amacıyla internet kullanımı (evet, hayır) değişkenleri kullanılmıştır.

E-ticaret alışkanlıkları özelliklerine göre değişimi incelemek amacıyla, internet üzerinden ev eşyası satın aldınız mı (evet, hayır), internet üzerinden elektronik araç satın aldınız mı (evet, hayır), internet üzerinden ilaç satın aldınız mı (evet, hayır), internet üzerinden günlük gereksinim alışveriş yaptınız mı (evet, hayır) değişkenleri kullanılmıştır.

METODOLOJİ

Rassal olarak oluşmuş iki örnek verisi arasında ilişki olup olmadığı eğer ilişki varsa bunun bir temsili seviyesi, ölçülebilecek bir miktarı ve ilişkinin bir gücü olup olmadığı ile ilgilenilebilir. İki değişken arasında bir ilişki olması birlikte değişimlerinin bir anlamı, geleceğe yönelik tahminlenebilir bir seyri olması anlamına gelir. İlişkinin derecesi doğrusal veya doğrusal olmayan (karesel vb.) şekilde olabilir. Doğrusal ilişki değişkenlerden birinin değeri değişirken diğerinin bununla doğrusal düzeyde değişmesiyle aralarında bir korelasyon olduğu anlamına gelmektedir. O halde korelasyon iki değişken arasındaki doğrusal ilişkiyi temsil etmektedir. Ayrıca değişimin birlikte artarak veya birlikte azalarak olması aynı yönlü doğrusal ilişki olacağını veya birbirine zıt olarak hareket etmesi durumunda ise ters yönlü doğrusal ilişki olacağını gösterir. Böyle durumlarda verinin ölçek tipine uygun olan korelasyon yani ilişki katsayıları hesaplanır. Bu noktada korelasyon katsayıları iki değişken verisi arasındaki doğrusal ilişkiyi ölçmeyi amaçlamaktadır.

Çok değişken olması halinde ise küme içi birbiriyle bağlantılı değişkenlerden oluşmak üzere değişkenler iki kümeye ayrılarak bu sefer bu iki küme arasındaki ilişki incelenebilmektedir. Böyle nicel değişken kümeleri arasında elde edilen ilişki katsayısına kanonik korelasyon katsayısı adı verilmektedir. Kümelerdeki değişkenler farklı sayıda (m ve n) olabilmekle birlikte bir kümede en az iki değişken olmalıdır. Kümeler arasında nedensellik ilişkisi olmak zorunluluğu yoktur ancak bağımlılık yapısı olan durumlar olabilir (Sharma, 1996).

Değişkenler arasında doğrusal ilişki olmadığında veya değişkenler metrik ölçek ile ölçülmediği durumlarda doğrusal kanonik korelasyon doğrusal olmayan ilişkileri tanımlamada yetersiz kalır. Bu durumlarda doğrusal olmayan kanonik korelasyon çözümlenmesine başvurulur (Hair vd., 2010). Kanonik korelasyon analizinin doğrusal olmayan hali sırasıyla Young vd., (1976), Gifi (1981) ile Van der Burg ve De Leeuw (1983) çalışmalarında tanıtılmıştır.

Doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizinde değişkenlere ilişkin bir dağılıma uyum şartı bulunmamaktadır. Bununla birlikte değişkenlerin ölçek türleri farklı olabileceği gibi aralarında doğrusal ilişki de aranmaz. Kanonik korelasyon varsayımlarından, değişkenlerin (çoklu) normal dağıldığı ve aralarında doğrusal ilişki olduğu, çoklu doğrusal bağlantı olmadığı, varyansların homojen olduğu durumların en az birinin sağlanmaması halinde doğrusal olmayan kanonik korelasyona geçilir. Ayrıca sayısal değişken varsa kategorik hale dönüştürülmesi gerekir.

Nitel değişkeni sayısallaştırarak nicel değişkene ulaşma amacı taşıyan optimal ölçeklemede, kategoriler üzerinde yapılan sayısal dönüşümleri uygularken araç olarak bir fonksiyon kullanır. Kayıp fonksiyon olarak adlandırılan bu fonksiyon ile dönüşüm esnasında oluşan kayıpların en aza çekilebilmesi için belli kısıtlar altında çözüm aranır. Gifi tekniklerinin temelinde bulunan kayıp fonksiyonu ve kısıtların farklılaştırılması ile Gifi teknikleri içinde yer alan yöntemler geliştirilmiştir.

Doğrusal olmayan kanonik korelasyonda iki tane değişken kümesi analiz ediliyor ise CANALS; ikiden fazla değişken kümesi (seti) analiz ediliyor ise OVERALS isimleriyle kısaltılmaktadır. Bir Gifi tekniği olduğu için parametre tahmini ALS algoritması (Dalgalı, Değişimli, Tekrarlı) En Küçük Kareler Yöntemi) kullanılarak çözümlenmektedir (Gifi, 1996). Verilere kanonik korelasyondakinin tersine doğrusal olmayan dönüşümler uygulanmaktadır. Nominal, ordinal (sıralı) ve scale (eşit aralıklı ve oran) ölçek gibi ölçeklerle ölçülmüş değişkenler incelenebilmektedir (Van der Burg vd., 1988; Giray, 2011).

Doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizinin, diğer çok değişkenli analizlerle olan bağlantısı incelendiğinde (Bayram - Ertaş, 2001; Lattin vd., 2003; Hair vd., 2010) bu analiz;

Her kümede bir tek sınıflayıcı (kategorik) değişken olduğu durumda homojenlik (karşılık getirme, uyum) analizine (HOMALS) döner.

Her kümede tek değişken olup sayısal niteliklerse temel bileşenler analizine döner.

Her kümede farklı ölçek türünde ölçülmüş tek bir değişken olduğu durumda doğrusal olmayan temel bileşenler analizine (PRINCALS) döner.

Kümelerden birinde tek bir kategorik değişken değerinde metrik veya kategorik değişkenler olması durumunda kategorik regresyon analizine geçilir.

Değişkenlerin tümü metrik ise tekrar doğrusal kanonik korelasyon analizine döner.

Kümelerden birinde tek bir metrik olmayan değişken olup diğerleri metrikse ve diğer kümenin tüm elemanları da metrik olmayan değişkenlerden oluşuyorsa varyans analizine (ANOVA) dönüşür.

Kümelerden biri metrik değişken diğeri metrik olmayan değişkenler içeriyorsa çok değişkenli varyans analizine (MANOVA) dönüşür.

Kümelerden birinde sadece bir tane metrik olmayan değişken olup diğerinde metrik değişkenler varsa diskriminant analizine döner.

Kümelerden birinde tek bir metrik değişken olup diğerinde karma (metrik veya metrik olmayan, kategorik) değişkenler varsa regresyon analizine dönüşür.

Kategorik verilere uygulanabilen bir çok değişkenli istatistik tekniği olup parametrik olmayan bir tekniktir. Kategorik veriler optimal ölçekleme yardımıyla doğrusal olmayan dönüşümlere uğramakta ve analiz edilebilir bir biçime uydurulmaktadır. Optimal ölçekleme yöntemleri (Gifi teknikleri) genellikle normal dağılmayan, kategorik, sıralı, eksik verili durumlarda kullanılmaktadır (Van De Geer, 1993; Meulman - Heiser, 2004).,Kanonik korelasyon analizinin doğrusal olmayan hali homojenlik analizinden doğmakta bu sebeple farklı seçeneklerden oluşan en az iki değişkenin oluşturduğu kümeler arası ilişkiyi bir grafik aracılığıyla sunmaktadır. Grafik üzerine konumlanan kategori birimlerinin skorları arasındaki uzaklık birimlerin birbirine benzerliği yani ilişkisi ile ters orantılı olup yakın konumlananlar birbiriyle yakından ilişkilidir (De Leeuw - Mair, 2009). Bu analiz tekniğinin işleyişinde katsayı önem testleri yer almamaktadır.

Literatürde bu analiz Gifi teknikleriyle optimal ölçeklemeli kanonik korelasyon analizinin genelleşmiş hali olarak veya homojenlik analizinin genelleşmiş hali olarak iki yaklaşımla uygulanmaktadır. Bu sebeple burada sırasıyla iki yöntem de açıklanacaktır.

Kanonik Korelasyon Analizinin Genellenmiş Hali Olarak Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi

Hotelling tarafından geliştirilmiş olan doğrusal kanonik korelasyon analizinde; küçük kümedeki değişken sayısının kanonik korelasyon katsayısı elde edilir. Bu kanonik korelasyon katsayıları içinden en yüksek olan yani birinci kanonik korelasyondan başlayarak kanonik ağırlıklar (yükler) elde edilir. Kanonik

ağırlıklar aracılığıyla her bir kanonik değişken için doğrusal kombinasyon ikilileri oluşturulur. Böylece örneğin iki küme için iki doğrusal kombinasyon elde edilir. Artık kanonik özvektörlere ulaşılabilir. Özvektörlerin elde edilmesiyle kanonik değişkenler yani doğrusal kombinasyonlar arasındaki korelasyonu maksimize eden kanonik değişken skorları elde edilmektedir. Küme içi değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarından yeni iki değişken elde edilmekte bu değişkenlere kanonik bileşenler adı verilmektedir. Böylece bu iki yeni değişken (yani iki küme) arasındaki korelasyon hesaplanmaktadır.

Nesnelerin (gözlem birimleri, n) satır ve m tane değişkenin sütunlarda yer aldığı H ($n \times m$) büyüklüğündeki veri matrisi, K tane alt sete parçalanmaktadır. Böylece ($n \times J_k$) boyutlu H_k matrisi elde edilir. Burada $J_k, k=1, 2, \dots, K$ olarak k . sette bulunan değişkenlerin sayısını ifade eder. k alt setin hepsi n satırlı olup sütun sayısı J_k ise k . değişken setinin değişken sayısına bağlı olarak değişir (Giray, 2011).

$$H = \begin{matrix} & 1 & 2 & \dots & m \\ \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ n \end{matrix} & \begin{bmatrix} \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix} \end{matrix}, \quad H_k = \begin{matrix} & 1 & 2 & \dots & J_k \\ \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ n \end{matrix} & \begin{bmatrix} \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix} \end{matrix}$$

Matris çözümünde her bir boyut için ağırlık katsayıları elde edilir. Değişkenler için ağırlık değerleri tek değildir ve p boyuta sahip çözümde p tane ağırlık ölçüsü ($1 \times p$) olarak değişmektedir. Bu katsayılar da ağırlık vektörlerini oluşturur. Ağırlık vektörlerinin sütun vektörü halinde ($p \times 1$) birleşiminden ($p \times m$) boyutlu A ağırlık matrisi elde edilir. A matrisinde k set için ağırlıkların birleştirilmesiyle de K tane alt matrise sahip olan A_k matrisi elde edilir. Böylece çoklu çözüm halinde ağırlık değerlerini içeren ($J_k \times p$) büyüklüğünde A_k matrisi elde edilir. Tüm setlerin doğrusal kombinasyonları ise $H_k A_k$ matris çarpımı sonucunda elde edilen ($n \times p$) boyutlu yeni matristir. Bu matrisin elemanları olan $H_1 A_1, H_2 A_2, \dots, H_K A_K$ şeklindeki doğrusal kombinasyonlar artık kanonik değişkenler olarak adlandırılır. Tekli çözüm halinde ise k . setteki değişkenlerin ağırlık katsayıları ($J_k \times 1$) büyüklüğünde bir vektör (a_k) olup kanonik değişkenler $H_k a_k$ şeklinde ($n \times 1$) boyutlu bir vektör ile elde edilir.

$$A = \begin{matrix} & 1 & 2 & \dots & m \\ \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ p \end{matrix} & \begin{bmatrix} \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix} \end{matrix}, \quad A_k = \begin{matrix} & 1 & 2 & \dots & p \\ \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ J_k \end{matrix} & \begin{bmatrix} \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix} \end{matrix}$$

$$\begin{matrix} & 1 & 2 & \dots & J_k \\ & 1 & 2 & \dots & p \end{matrix}$$

$$H_k A_k = \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ n \end{matrix} \begin{bmatrix} \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix} * \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ J_k \end{matrix} \begin{bmatrix} \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix}$$

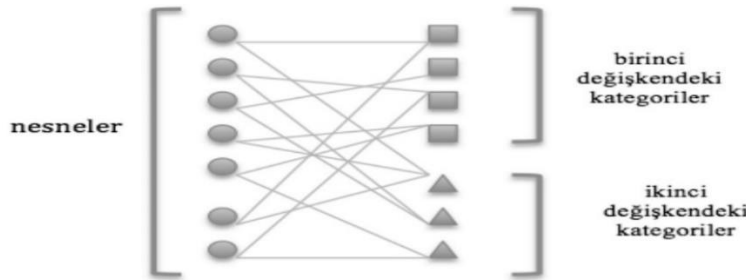
Kanonik korelasyon analizi K tane H_k matrisinin sağladığı bilgiyi, $SSQ(\cdot)$ köşegen elemanlarının kareler toplamı olmak üzere;

$$\sigma(X, A) = K^{-1} \sum_k SSQ(X - H_k A_k)$$

şeklindeki kayıp fonksiyonunu minimize eden p tane bağımsız vektör aracılığıyla ifade etmektir (Van der Burg vd. 1984; Van der Burg vd., 1994).

Homojenlik Analizinin Genellenmiş Hali Olarak Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi

Homojenlik analizinde nominal, sıralayıcı veya aralıklı ölçülmüş veriler kategorik olarak gruplanarak analiz edilebilir. Algoritma ALS tekniğiyle tahminlenir. Amaç çok değişkenli bir veri kümesinin değişkenleri arası korelasyonları, en uygun ölçeklendirmeyi yaparak maksimize etmektir (De Leeuw - Mair, 2009). Kayıp fonksiyonunu minimize etmeyi hedefleyen çözüm algoritmaları bulunmaktadır. Bu algoritmalar kısıtlarına göre Gifi sistemlerini oluşturur. Gifi sistemleri içinde, doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi homojenlik analizinin geliştirilmiş bir halidir (De Leeuw, 1984; Gifi, 1989). Homojenlik analizi, değişken kategorilerinin homojenliğini maksimum olacak şekilde dönüşümler yapar (Van der Burg vd., 1988).

Şekil 1: Temsili olarak nesnelere ve kategorilere arası bağlantılar

Kaynak: Michailidis ve De Leeuw, 1998

Homojenlik analizinin alt fikrinde nesnelerin (gözlem birimleri) her birinin değişkenlerin tüm kategorileri ile bir bağlantısı olduğu varsayılır (Şekil 1.). Kenar olarak da adlandırılan bu bağlantılar Öklid uzayında iki nesne arasındaki uzaklığı temsil eder. Homojenlik analizinde Öklid uzayındaki nesnelere ve kategoriler arasındaki kayıp fonksiyonundan yola çıkılır. Uzaklıkların karelerinin toplamını minimize eden grafiğin çizilmesi ile problem en uygun biçimde çözülmüş olur (Michailidis ve De Leeuw, 1998). İki nesne skoru arasındaki uzaklık kategoriler arasındaki benzerlikle ilişkilidir. Kategori noktaları birbirine ne kadar mesafeliyse değişkenin ayırt ediciliği o derece yüksektir.

Homojenlik analizinde gösterge matrisi olarak ifade edilen G_j , satırlar nesnelere sütunlar değişken kategorilerini göstermek üzere $(n \times k_j)$ boyutlu ($k_j : j = 1, 2, \dots, m$ olup j . değişkenin kategori sayısı) bir matris olup nesnelerin j . değişkenin hangi kategorisinde yer aldığını göstermektedir. Her değişken için gösterge matrisi oluşturulur. Böylece m tane gösterge matrisinin içerdiği bilgi, p tane bağımsız vektör ile p boyutlu uzayda ifade edilmektedir.

Ayrıca j . değişkenin kategorilerin ölçeklenmiş değerlerinin oluşturduğu Y_j , $(k_j \times p)$ boyutlu kategori sayısallaştırma matrisi olarak elde edilmektedir. Bu matrisin oluşumunda H veri matrisinin elemanı olan h_j değişkeninin, k_j tane kategorisinin sayısallaştırılması ile elde edilen sayının y_j değerine atanması söz konusudur. Sayısallaştırılmış değişken h_j , her nesne için sayısallaştırma değerlerinin bulunduğu $G_j Y_j$ çarpımı, g_j vektörü olarak tanımlanır. Değişkenlerin sayısallaştırılmış değerleri olan g_j vektörlerinin ortalaması x vektörünü oluşturur. Burada $(n \times p)$ büyüklüğünde nesne skorları matrisi X elde edilmektedir.

Nesnelerin kategorilerle oluşturduğu bağlantıların (kenarların) uzunluğu $(X - G_j Y_j)$ şeklinde hesaplanır. Her bir kenar uzunluğu için,

$$m^{-1} \sum_m SSQ(X - G_j Y_j)$$

kareler toplamı minimize edilir. Buradan hareketle, $SSQ(.)$ köşegen elemanlarının kareler toplamı olmak üzere $[SSQ(X - G_j Y_j) = tr(X - G_j Y_j)'(X - G_j Y_j)]$;

$$\sigma(X, Y_1, \dots, Y_m) = m^{-1} \sum_{j=1}^m SSQ.(X - G_j Y_j)$$

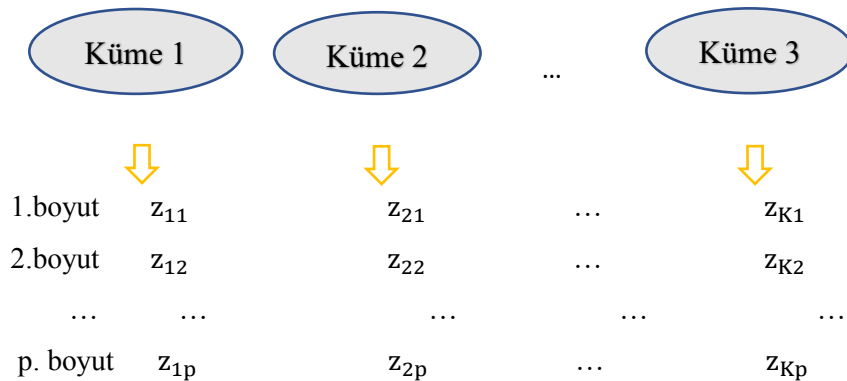
kayıp fonksiyonunu minimize etmek amaçlanmaktadır. $X'X = nI$, $u'X = 0$ (u , $(1 \times n)$ boyutlu 1 değerleri vektörü) şeklindeki normalizasyon kısıtları sayesinde $X = 0$ ve $Y_j = 0$ olan önemsiz çözümlerden sakınılarak en iyi çözüm aranır.

Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi

Doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizinin homojenlik analizinden temel farkı değişkenler yerine değişken setlerinden oluşan kümelerin bulunmasıdır. Değişken kümeleri iki ve daha fazla değişken içerebildiğinden ayrı ayrı kayıp fonksiyonları elde edilmektedir. Dolayısıyla kümelerde birden fazla sayıda değişken olacağından kümelerdeki tüm değişkenlerin kayıp fonksiyonu ayrıca hesaplanır. j_k , k . set içindeki değişken sayısını göstermek üzere,

$$\sigma(X, Y) = \sum_{j=1}^m tr \left(X - \sum_j^{j_k} G_j Y_j \right)' \left(X - \sum_j^{j_k} G_j Y_j \right)$$

şeklindeki kayıp fonksiyonunu minimize etmek amaçlanmaktadır. Kısıtlar, $X'X = nI$ ve $u'X = 0$ kısıtlarına ek olarak $Y_j = y_j a'_j$ ve $G_j y_j \in C_j$ şeklindedir. a_j , $(p \times 1)$ boyutlu kanonik ağırlıklar olup kanonik korelasyonu arttırmak için küme içindeki değişkenlerle birlikte değişkenlerin kategorileri için elde edilmektedir. C_j ise değişken için uygun olan dönüşüm setini göstermektedir. Kanonik değişkenleri z ile temsil etmek üzere modelleme Şekil 2.'de özetlenmektedir (Giray, 2011). Her değişken kümesinde boyut sayısı (p) kadar kanonik değişken elde edilir. Bu kanonik değişkenler $(n \times Kp)$ boyutlu bir Z matrisinde birleştirilir. $R(Z)$ ise Z matrisinin korelasyon matrisi ise olarak ifade edilir. Böylece aranan optimallik kriterlerinin (kayıf fonksiyonunun minimizasyonu gibi) çoğu bu korelasyon matrisinin fonksiyonlarından elde edilmektedir.

Şekil 2: Temsili olarak kanonik değişkenler arası ilişkiler

Kanonik korelasyonun genelleşmiş hali yolundan ilerleniyorsa Z_k , veri setlerinin doğrusal kombinasyonu olan $H_k A_k$ değerine eşit ($Z_k = H_k A_k$) kabul edilir. Homojenlik analizinin genellenmiş hali yolundan ilerleniyorsa Z_j , her nesne için sayısallaştırma değerlerini temsil eden $G_j Y_j$ değerine eşit ($Z_j = G_j Y_j$) kabul edilir (Özkan, 2019).

$$Z = G_j Y_j = \begin{matrix} 1 \dots p & 1 \dots p & & 1 \dots p \\ & 1 & & \\ & \vdots & & \\ & n & & \end{matrix} [Z_1 \quad \vdots \quad Z_2 \quad \vdots \quad \dots \quad \vdots \quad Z_k]$$

Bu ifade ($n \times K_p$) boyutlu $Z_1, Z_2, \dots, Z_k$ alt matrislerin birleşiminden oluşmuş bir matristir. $R(Z)$ ile gösterilen kanonik değişkenler arasındaki korelasyon matrisi, ($K_p \times K_p$) boyutlu olup aşağıda verilmiştir. Bu matrisin köşegen alt matrislerinin oluşturduğu matrisin (R_{kk}) birim matrise eşit olması – yani köşegen elemanlarının 1, diğer elemanlarının 0 olması – boyutların birbirinden bağımsızlığını (birbiriyle ilişkili olmadığını) ifade eder.

$$R(Z) = \begin{bmatrix} R_{11} & R_{12} & \dots & R_{1K} \\ R_{21} & R_{22} & \dots & R_{2K} \\ \vdots & \ddots & \ddots & \vdots \\ R_{K1} & R_{K2} & \dots & R_{KK} \end{bmatrix} \quad \text{ve} \quad R_{kk} = \begin{matrix} & 1 & 2 & \dots & p \\ 1 & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 2 & \vdots & \ddots & \ddots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \ddots & \ddots & \vdots \\ p & \dots & \dots & \dots & \dots \end{matrix}$$

Uyumun Değerlendirilmesi

R_{kk} matrisinin özdeğerleri (eigenvalue) p değişken için tüm boyutlardaki ilişkiyi göstermektedir. Özdeğer her boyut için ayrıca hesaplanan p adet sonuç içerir. Özdeğerlerin toplamı uyum kriteri olarak adlandırılır çünkü özdeğerlerin toplamı, küme içindeki değişkenlerin ağırlıklı kombinasyonları ile açıklanan toplam varyansı temsil etmektedir. En büyük uyum değeri boyut sayısı kadar olabilir. Kayıp değer ise açıklanamayan varyans oranını göstermektedir. Kayıp değer minimize edilmesi ile açıklanamayan kısım minimize edilir. Ortalama kayıpların 1'den farkının alınması ile özdeğer yani boyutlardaki ilişki hesaplanmaktadır. Özdeğer, her boyutta 0 ile 1 aralığındadır. Buradan hareketle elde edilen çözümün uyum iyiliğinin değerlendirilmesinde kullanılan ölçüt özdeğerlerin toplamıdır. Tekil ve çoklu uyum ölçütleri, nesnelere için tek ve çok kategori sayısallaştırmaların uyumunun iyiliğinin ölçütü olarak değerlendirilmektedir (Van der Burg - Bijlived, 1993; Özkan 2019). Veri kümeleri boyutları arasındaki

ilişkinin ölçüsü ise kanonik korelasyon katsayısıncı değerlendirilir (Meulman - Heiser, 2005; Filiz - Kolukısaoglu, 2012). Kanonik korelasyon katsayısı:

$$\frac{(\text{Özdeğer} * \text{küme sayısı} - 1)}{\text{küme sayısı} - 1}$$

şeklinde elde edilebilir.

ANALİZ VE BULGULAR

Doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi uygulanırken SPSS paket programından yararlanılmıştır. Analiz 2019 ve 2020 yılları için demografik özellikler, internet kullanımı ve e-ticaret harcamaları için ayrı ayrı yapılmış ve sonuçları ayrı ayrı incelenip sonrasında bulgular karşılaştırılmıştır. Analizde kullanılan değişken setlerine ait bilgiler ve değişken setlerinde kullanılan değişkenler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Değişken setleri

Set 1: Demografik Özellikler	Set 2: İnternet Kullanımı
Cinsiyet	İnternet kullanım sıklığı
Okur Yazar Durumu	İnternet üzerinden sesli ve görüntülü arama yapma
Eğitim Durumu	Sosyal medya
Çalışma Durumu	Eposta ve mesajlaşma
İş Durumu	Sağlıkla ilgili bilgi alma
Yaş Grubu	İnternet bankacılığı
Set 1: Demografik Özellikler	Set 2: E-Ticaret Harcamaları
Cinsiyet	Ev Eşyası
Okur Yazar Durumu	Elektronik Araç
Eğitim Durumu	İlaç
Çalışma Durumu	Günlük Gereksinim
İş Durumu	
Yaş Grubu	

Nesne skorları ve kategori sayısallaştırmalarını belirlemek için kayıp fonksiyonundan yararlanılmaktadır. İterasyon yoluyla kayıp fonksiyonu minimize edilerek durağanlık sağlanmaktadır. Nesne skorları ve kategori sayısallaştırmaları belirlenmektedir. Analiz sonucunda 2020 yılında internet kullanımı ve e-ticaret harcamaları analizi için 94 iterasyon, demografik özellikler ve internet kullanımı

analizi için 100 iterasyon, demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları analizi için 10 iterasyon sonucunda kesim noktası altında bir fark değeri elde edilmiştir.

Tablo 2'nin değerleri, analizin genel anlamlılığı yani verilerin kanonik korelasyon analizine uygun olup olmadığının göstergesi olarak kabul edilir. Kayıp ve uyum (fit) değerleri çözümün uygunluğunun bir göstergesidir. 2020 yılı için yapılan analizlere ilişkin uyum ve fit değerleri Tablo 2'de verilmiştir. Her boyut için kayıp yani homojenlikten sapma; nesne skorlarındaki değişkenliğin, değişkenlerin ağırlıklı kombinasyonu ile yani kanonik değişken skoru ile hesaplanamayan kısmıdır (Giray, 2011).

2020 yılında demografik özellikler ve internet kullanımı arasındaki doğrusal olmayan kanonik korelasyona ait Boyut 1 için özdeğer; ortalama kayıp değerinin (0,116) 1 değerinden çıkartılarak hesaplanmaktadır ($1 - 0,116 = 0,884$). Boyut 2 için özdeğer de benzer yolla ($1 - 0,159 = 0,841$) elde edilir. Toplam uyum, özdeğer toplamından oluşmaktadır. O halde 2020 yılındaki toplam uyum $0,884 + 0,841 = 1,724$ olur. Boyut 1'e ait kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,884 - 1 = 0,768$ olarak hesaplanmıştır. Boyut 2'deki kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,841 - 1 = 0,682$ 'dir. Yani 2020 yılı için Boyut 1'e göre yaklaşık %77 ile güçlü düzeyde ve Boyut 2'ye göre %68 ile orta düzeyde demografik özellikler ve internet kullanımı arasında bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 2: 2020 yılı analizlerine ilişkin uyum değerleri

Analiz	Kayıp ve Uyum		Boyut		Toplam
			1	2	
Set 1: Demografik Özellikler	Kayıp Fonksiyonu	Set 1 (Demografik)	0,128	0,188	0,315
		Set 2 (İnternet)	0,106	0,130	0,236
	Ortalama	0,116	0,159	0,276	
Set 2: İnternet Kullanımı	Özdeğer		0,884	0,841	
	Uyum				1,724
Set 1: Demografik Özellikler	Kayıp Fonksiyon	Set1 (Demografik)	0,275	0,483	0,757
		Set 2 (E-Ticaret)	0,197	0,172	0,369
Set 2: E-Ticaret Harcamaları	Ortalama		0,236	0,327	0,563
	Özdeğer		0,764	0,673	
	Uyum				1,437

2020 yılında demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları arasındaki doğrusal olmayan kanonik korelasyona ait Boyut 1 için özdeğer; ($1 - 0,236 = 0,764$) olarak hesaplanmıştır. Boyut 2 için özdeğer de

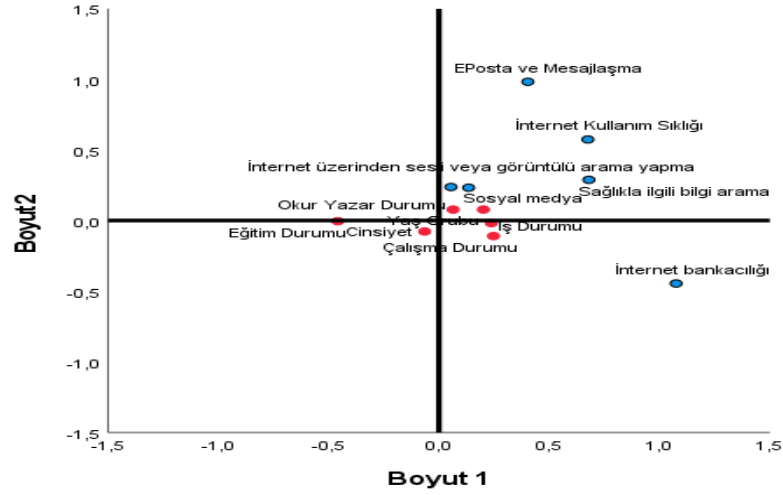
benzer yolla ($1 - 0,327 = 0,673$) elde edilmiştir. 2020 yılındaki toplam uyum $0,764 + 0,673 = 1,437$ olmaktadır. Boyut 1'e ait kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,764 - 1 = 0,528$ olarak hesaplanmıştır. Boyut 2'deki kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,673 - 1 = 0,346$ olarak hesaplanmıştır. Yani 2020 yılı için Boyut 1'e göre yaklaşık %53 ile orta düzeyde ve Boyut 2'ye göre yaklaşık %35 ile zayıf düzeyde demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları arasında bir ilişki bulunmaktadır.

2020 yılına ait demografik özellikler ve internet kullanıma ait ağırlık ve bileşen yükleri Tablo 3'te verilmiştir. 2020 yılı demografik özellikleri ve internet kullanımına ait kanonik korelasyon değerleri incelendiğinde Set 1'de yer alan eğitim durumu, Set 2'de yer alan internet bankacılığı ve eposta ve mesajlaşma değişkenleri Boyut 1'in uyum değerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir. Set 2'de yer alan eposta ve mesajlaşma, internet bankacılığı ve internet kullanım sıklığı değişkenlerinin Boyut 2'nin uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3: 2020 yılı demografik özellikler ve internet kullanımı

Set		Ağırlık		Bileşen_Yükleri	
		Boyut		Boyut	
		1	2	1	2
1	Cinsiyet	0,011	-0,072	-0,065	-0,077
	Okur Yazar Durumu	0,032	0,074	0,065	0,077
	Eğitim Durumu	-0,410	0,024	-0,459	-0,005
	Çalışma Durumu	0,252	-0,105	0,248	-0,110
	İş Durumu	0,134	-0,031	0,237	-0,018
	Yaş Grubu	0,107	0,084	0,202	0,078
2	İnternet Kullanım Sıklığı	0,345	0,487	0,675	0,574
	Sesli ve Görüntülü Arama Yapma	-0,085	-0,126	0,055	0,237
	Sosyal Medya	0,257	0,156	0,135	0,232
	Eposta ve Mesajlaşma	0,096	0,954	0,403	0,982
	Sağlıkla İlgili Bilgi Arama	0,293	0,238	0,680	0,288
	İnternet Bankacılığı	0,894	-0,810	1,075	-0,446

Demografik özellikler ve internet kullanımına ait değişkenlerin bileşen yüklerinin grafiksel gösterimi Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 3: 2020 yılı demografik özellikler ve internet kullanımına ait bileşen yükleri grafiği

Şekil 3’de en önemli olan değişkenlerin; internet bankacılığı, eposta ve mesajlaşma, internet kullanım sıklığı ve sağlıkla ilgili arama değişkenleri olduğu görülmektedir.

Tablo 4’te demografik özellikler ve e-ticaret harcamalarına ait değişkenlere ait ağırlık ve bileşen yükleri bulunmaktadır.

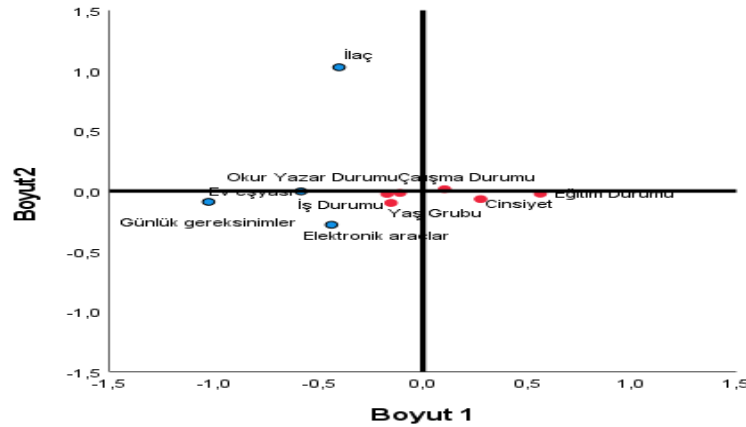
Tablo 4: 2020 yılı demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları

Set		Ağırlık		Bileşen_Yükleri	
		Boyut		Boyut	
		1	2	1	2
1	Cinsiyet	0,179	-0,070	0,276	-0,067
	Okur Yazar Durumu	0,005	-0,032	-0,110	-0,016
	Eğitim Durumu	0,508	-0,027	0,562	-0,022
	Çalışma Durumu	0,090	-0,024	0,104	0,015
	İş Durumu	-0,012	-0,017	-0,172	-0,024
	Yaş Grubu	-0,077	-0,108	-0,153	-0,099
	Ev Eşyası	-0,273	-0,022	-0,583	-0,003
2	Elektronik Araçlar	-0,153	-0,380	-0,437	-0,280
	İlaç	-0,106	1,164	-0,401	1,027
	Temel Gereksinim	-0,881	-0,295	-1,025	-0,090

2020 yılı demografik özellikleri ve e-ticaret harcamalarına ait kanonik korelasyon değerleri incelendiğinde 1.sette yer alan eğitim durumu, Set 2’de yer alan temel gereksinim ve ev eşyası değişkenleri

Boyut 1'in uyum değerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir. Set 2'de yer alan ilaç, elektronik eşya ve temel gereksinim değişkenlerinin Boyut 2'nin uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir.

Demografik özellikler ve e-ticaret harcamalarına ait değişkenlerin bileşen yüklerinin grafiksel gösterimi Şekil 2'de gösterilmiştir. Şekil 2'de en önemli olan değişkenlerin; ilaç ve temel gereksinim değişkenleri olduğu görülmektedir.

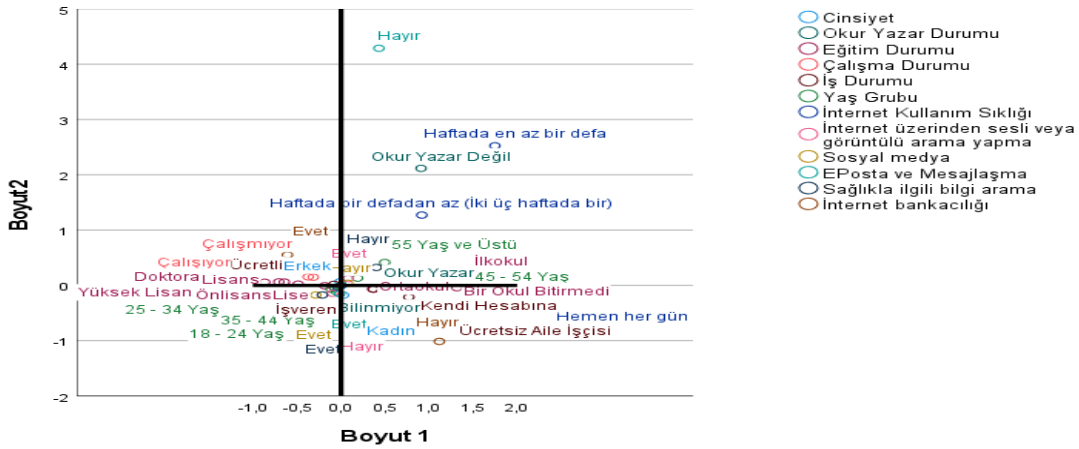

Şekil 4: 2020 yılı internet kullanımı ile e-ticaret harcamalarına ait bileşen yükleri grafiği

Değişkenlerin kategorileri arasındaki ilişki yapısını ortaya çıkartmak için Centroids Grafiğindeki kategori noktalarına konumlamalarına bakılmalıdır. Şekil 5'te demografik özellikler ve internet kullanımı arasındaki centroids grafiği verilmiştir.

Şekil 5'ten elde edilen bulgularla aralarında yüksek ilişki bulunan nispeten homojen davranış sergileyen gruplar aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

- 18 – 44 yaş arası hemen her gün internet kullanan iş veren veya ücretli çalışan lise mezunu kadınların, yüksek oranda sosyal medya kullanımı gösterdiği, internet üzerinden sesli ve görüntülü arama yapmak yerine eposta ve mesajlaşma yapmayı tercih ettiği ve sağlıkla ilgili internet üzerinden arama yaptığı tespit edilmiştir.
- 55 yaş ve üstü bireylerin internet üzerinden sağlıkla ilgili bilgi arama yapmayı tercih etmediği tespit edilmiştir.

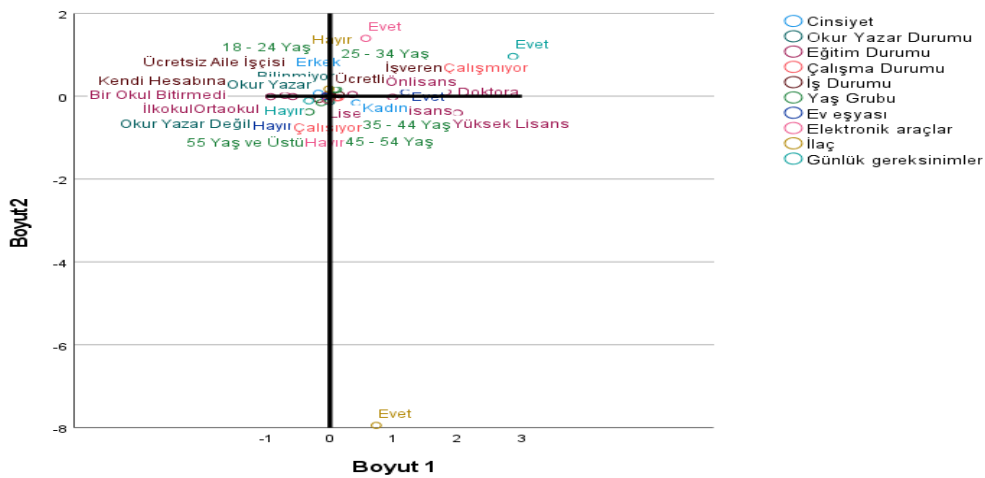

Şekil 5: 2020 yılı demografik özellikler ve internet kullanımına ait centroids grafiği

Şekil 6'da demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları arasındaki centroids grafiği verilmiştir.

Şekil 6'dan elde edilen bulgularla aralarında yüksek ilişki bulunan nispeten homojen davranış sergileyen gruplar aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

- 35 – 54 yaş arasında bulunan ve kendi hesabına veya ücretsiz aile işçisi olarak çalışan bireylerin ev eşyası, elektronik eşya ve temel gereksinimini internet üzerinden almayı tercih etmediği tespit edilmiştir.
- 18 – 34 yaş arasında bulunan lise mezunu, işveren veya ücretli çalışan erkeklerin internet üzerinden ilaç ve ev eşyası almayı tercih etmediği tespit edilmiştir.

Şekil 6: 2020 Yılı Demografik Özellikler ve E-Ticaret Harcamalarına Ait Centroids Grafiği

2019 yılında demografik özellikler ve internet kullanımı analizi için 100 iterasyon, demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları analizi için 10 iterasyon sonucunda kesim noktası altında bir fark değeri elde edilmiştir. 2019 yılı için yapılan analizlere ilişkin uyum ve fit değerleri Tablo 5'te verilmiştir.

2019 yılında demografik özellikler ve internet kullanımı arasındaki doğrusal olmayan kanonik korelasyona ait Boyut 1 için özdeğer; $(1 - 0,131 = 0,869)$ olarak hesaplanmıştır. Boyut 2 için özdeğer de benzer yolla $(1 - 0,190 = 0,810)$ elde edilmiştir. 2019 yılındaki toplam uyum $0,869 + 0,810 = 1,679$ olmaktadır. Boyut 1'e ait kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,869 - 1 = 0,738$ olarak hesaplanmıştır. Boyut 2'ye ait kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,810 - 1 = 0,620$ olarak hesaplanmıştır. Yani 2019 yılı için Boyut 1'e göre yaklaşık %74 ile güçlü düzeyde ve Boyut 2'ye göre %62 ile orta düzeyde demografik özellikler ve internet kullanımı arasında bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 5: 2019 yılı analizlere ilişkin uyum değerleri

Analiz	Kayıp ve Uyum		Boyut		Toplam
			1	2	
Set 1: Demografik Özellikler	Kayıp Fonksiyon	Set 1 (Demografik)	0,142	0,231	0,374
		Set 2 (İnternet)	0,120	0,148	0,268
	Ortalama	0,131	0,190	0,321	
Set 2: İnternet Kullanımı	Özdeğer		0,869	0,810	
	Uyum				1,679
Set 1: Demografik Özellikler	Kayıp Fonksiyon	Set 1 (Demografik)	0,242	0,431	0,673
		Set 2 (E-Ticaret)	0,194	0,196	0,390
	Ortalama	0,218	0,314	0,531	
Set 2: E-Ticaret Harcamaları	Özdeğer		0,782	0,686	
	Uyum				1,469

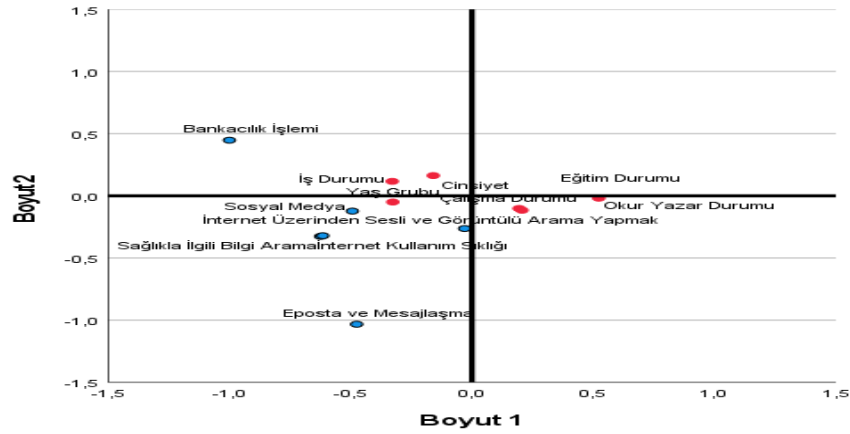
2019 yılında demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları arasındaki doğrusal olmayan kanonik korelasyona ait Boyut 1 için özdeğer; $(1 - 0,218 = 0,782)$ olarak hesaplanmıştır. Boyut 2 için özdeğer de benzer yolla $(1 - 0,314 = 0,686)$ elde edilmiştir. 2019 yılındaki toplam uyum $0,782 + 0,686 = 1,469$ olmaktadır. Boyut 1'e ait kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,785 - 1 = 0,57$ olarak hesaplanmıştır. Boyut 2'ye ait kanonik korelasyon katsayısı $2 \times 0,686 - 1 = 0,372$ olarak elde edilmiştir. Yani 2019 yılı için Boyut 1'e göre yaklaşık %57 ile orta düzeyde ve Boyut 2'ye göre yaklaşık %37 ile zayıf düzeyde demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları arasında bir ilişki bulunmaktadır. 2019 yılı için demografik özellikler ve internet kullanıma ait ağırlık ve bileşen yükleri Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: 2019 Yılı Demografik Özellikler ve İnternet Kullanımı

Set		Ağırlık		Bileşen_Yükleri	
		Boyut		Boyut	
		1	2	1	2
1	Cinsiyet	-0,097	0,257	-0,159	0,163
	Okur Yazar Durumu	-0,019	0,013	0,206	-0,116
	Eğitim Durumu	0,497	-0,053	0,523	-0,019
	Çalışma Durumu	-0,059	0,116	0,194	-0,101
	İş Durumu	-0,217	0,081	-0,328	0,117
	Yaş Grubu	-0,188	-0,115	-0,326	-0,050
	İnternet Kullanım Sıklığı	-0,308	-0,225	-0,624	-0,326
2	Sesli ve Görüntülü Arama Yapma	-0,190	-1,059	-0,475	-1,032
	Sosyal Medya	0,085	-0,059	-0,030	-0,263
	Eposta ve Mesajlaşma	-0,164	0,086	-0,493	-0,123
	Sağlıkla İlgili Bilgi Arama	-0,301	-0,252	-0,615	-0,321
	İnternet Bankacılığı	-0,799	0,726	-1,000	0,447

2019 yılı demografik özellikleri ve internet kullanımına ait kanonik korelasyon değerleri incelendiğinde Set 1’de yer alan eğitim durumu, Set 2’de yer alan internet bankacılığı ve internet kullanım sıklığı değişkenleri Boyut 1’in uyum değerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir. Set 2’de yer alan sesli ve görüntülü arama ve internet bankacılığı değişkenlerinin Boyut 2’nin uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir.

Demografik özellikler ve internet kullanımına ait değişkenlerin bileşen yüklerinin grafiksel gösterimi Şekil 7’de gösterilmiştir. Şekil 7’e en önemli olan değişkenlerin; Eposta ve mesajlaşma, bankacılık işlemleri ve internet kullanım sıklığı değişkenleri olduğu görülmektedir.

Şekil 7: 2019 yılı demografik özellikler ve internet kullanımına ait bileşen yükleri grafiği

Tablo 7’de demografik özellikler ve e-ticaret harcamalarına ait değişkenlere ait ağırlık ve bileşen yükleri bulunmaktadır.

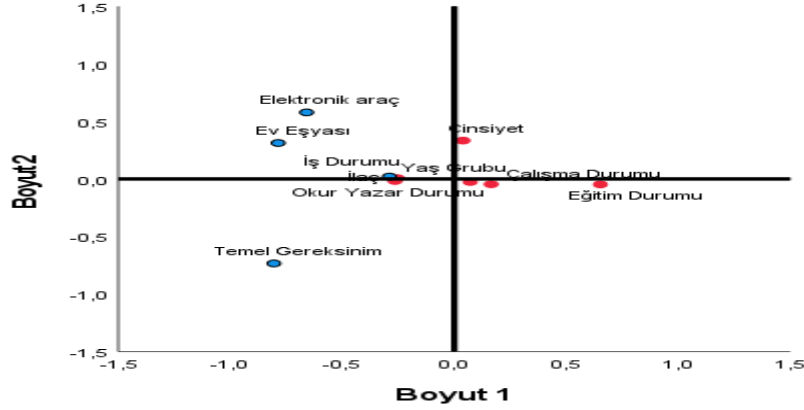
Tablo 7: 2020 yılı demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları

Set		Ağırlık		Bileşen_Yükleri	
		Boyut		Boyut	
		1	2	1	2
1	Cinsiyet	-0,045	0,356	0,039	0,333
	Okur Yazar Durumu	0,027	-0,067	0,071	-0,026
	Eğitim Durumu	0,601	-0,105	0,652	-0,047
	Çalışma Durumu	0,164	0,005	0,165	-0,046
	İş Durumu	-0,025	-0,042	-0,254	0,007
	Yaş Grubu	-0,167	0,003	-0,265	-0,018
2	Ev Eşyası	-0,479	0,397	-0,786	0,312
	Elektronik Araçlar	-0,372	0,660	-0,659	0,578
	İlaç	-0,063	0,063	-0,290	0,021
	Temel Gereksinim	-0,565	-1,010	-0,805	-0,734

2019 yılı demografik özellikleri ve e-ticaret harcamalarına ait kanonik korelasyon değerleri incelendiğinde Set 1’de yer alan eğitim durumu, Set 2’de yer alan temel gereksinim ve ev eşyası değişkenleri Boyut 1’in uyum değerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir. Set 2’de yer alan temel gereksinim, elektronik araçlar ve ev eşyası değişkenlerinin Boyut 2’nin uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu tespit edilmiştir.

Demografik özellikler ve e-ticaret harcamalarına ait değişkenlerin bileşen yüklerinin grafiksel gösterimi Şekil 8’de gösterilmiştir.

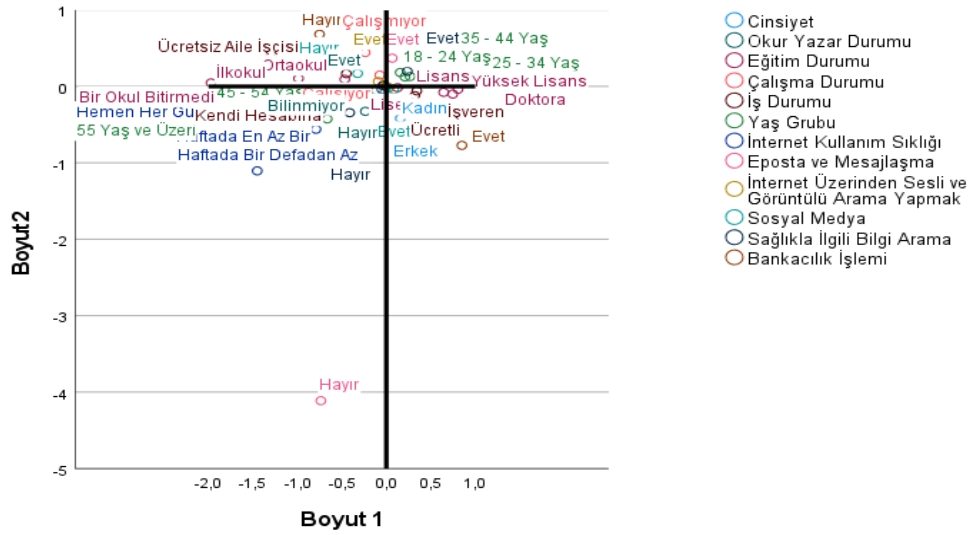

Şekil 8: 2019 yılı internet kullanımı ile e-ticaret harcamalarına ait bileşen yükleri grafiği

Değişkenlerin kategorileri arasındaki ilişki yapısını ortaya çıkartmak için Centroids Grafiğindeki kategori noktalarına konumlamalarına bakılmalıdır. Şekil 9’da demografik özellikler ve internet kullanımı arasındaki centroids grafiği verilmiştir.

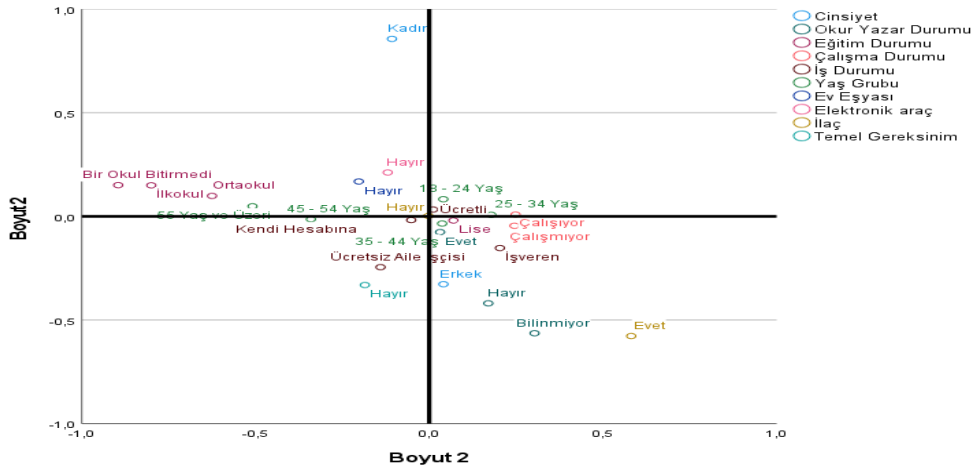
Şekil 9’dan elde edilen bulgularla aralarında yüksek ilişki bulunan nispeten homojen davranış sergileyen gruplar aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

- 18 – 44 yaş arası bireylerin sağlıkla ilgili bilgi aramak için interneti sıklıkla kullandığı tespit edilmiştir.
- 45 – 54 yaş arası, kendi hesabına çalışan kadınların sosyal medya kullanım amacıyla hemen her gün internet kullandığı tespit edilmiştir.
- 55 yaş ve üzeri haftada en az bir kere internet kullanan bireylerin interneti sağlıkla ilgili bilgi almak amacıyla kullanmadığı tespit edilmiştir.
- Ücretsiz aile işçisi olarak çalışan ve ortaokul mezunu olan bireylerin sosyal medya kullanmayı tercih etmediği tespit edilmiştir.

Şekil 9: 2019 yılı demografik özellikler ve internet kullanımına ait centroids grafiği

Şekil 10'da demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları arasındaki centroids grafiği verilmiştir.

Şekil 10: 2019 yılı demografik özellikler ve e-ticaret harcamalarına ait centroids grafiği

Şekil 10'dan elde edilen bulgularla aralarında yüksek ilişki bulunan nispeten homojen davranış sergileyen gruplar aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

- 18 – 44 yaş arasında lise mezunu olan işveren, ücretli çalışan ve kendi hesabına çalışan bireylerin internet üzerinden ilaç satın almayı tercih etmediği tespit edilmiştir.
- 18 – 24 yaş arası ücretli çalışan bireyler ve 45 yaş ve üzeri bireylerin internetten ev eşyası ve elektronik araç satın almayı tercih etmediği tespit edilmiştir.

SONUÇ

Kategorik değişkenlerden elde edilen veri kümeleri arasında hesaplanabilen doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi 2019 ve 2020 yılları için demografik özellikler (cinsiyet, okur yazar durumu, eğitim durumu, çalışma durumu, iş durumu, yaş grubu), internet kullanımı (internet kullanım sıklığı, internet üzerinden sesli ve görüntülü arama yapma, sosyal medya, eposta ve mesajlaşma, sağlıkla ilgili bilgi alma, internet bankacılığı) ve e-ticaret harcamaları (ev eşyası, elektronik araç, ilaç, günlük gereksinim) için ayrı ayrı yapılmış ve COVID-19 pandemisinin getirdiği kısıtlamalar sebebiyle Türkiye’de demografik özellikler ve internet kullanımı, demografik özellikler ve e-ticaret alışkanları arasındaki ilişkiler karşılaştırılmış ve elde edilen sonuçlar aşağıda paylaşılmıştır.

Demografik özellikler ve internet kullanımı arasında hesaplanan Boyut 1 için doğrusal olmayan kanonik korelasyona katsayısı 2019 yılında yaklaşık %74 ile güçlü düzeyde; 2020 yılında yaklaşık %77 ile güçlü düzeyde iken Boyut 2 için 2019 yılında yaklaşık %62 ile orta düzeyde; 2020 yılında %68 ile orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır. Demografik özellikler ve internet kullanımına ait doğrusal olmayan kanonik korelasyon değerleri incelendiğinde 2019 ve 2020 yılında ilk kümede yer alan eğitim durumu, 2019 yılında ikinci kümede yer alan internet bankacılığı ve internet kullanım sıklığı değişkenlerinin, 2020 yılında ikinci kümede yer alan internet bankacılığı ve eposta ve mesajlaşma değişkenlerinin Boyut 1’in uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu belirlenmiştir. Beybur ve Çetinkaya (2020), Demirel (2021), Türkiye Bankalar Birliği ve Bankalar arası Kart Merkezinin yayınlamış olduğu verilerin kullanarak COVID 19’un Türkiye’deki dijital bankacılık ürün ve hizmetlerinin kullanımına etkisini inceledikleri çalışma sonucunda aktif internet bankacılığı müşteri sayısının arttığını, internet bankacılığı işlemlerinin yoğun bir şekilde tercih edildiğini belirlemişlerdir. 2019 yılında ikinci kümede yer alan sesli ve görüntülü arama ve internet bankacılığı değişkenlerinin, 2020 yılında ikinci kümede yer alan eposta ve mesajlaşma, internet bankacılığı ve internet kullanım sıklığı değişkenlerinin Boyut 2’nin uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu belirlenmiştir. 2019 ve 2020 yıllarında, 18-44 yaş arası bireyler sağlıkla ilgili aramalarda interneti tercih ederken; 55 yaş ve üstü bireylerin tercih etmediği saptanmıştır. Elde edilen bu sonuç 18-44 yaş arası bireylerin COVID-19 pandemisi sürecinden önce de internet üzerinden sıklıkla sağlık aramaları yaptığını göstermektedir. 2019 yılında 45-54 yaş arası kadın grubunda iş amacıyla internetin dolayısıyla da sosyal medyanın kullanılmış olduğu görülmektedir. Ayrıca 2020 yılında, COVID-19 pandemisi sürecinde, 18-44 yaş arası kadınlara genişleyen yüksek oranda sosyal medya, eposta ve mesajlaşma kullanımının pandemi kısıtlamaları kapsamında kapanan ticari işletmelerin ve internet üzerinden satış yapan ve bu amaçla da sosyal platformları kullanan kadınların artması ile ilgili olduğu yorumunda bulunulabilir. Yıldırım ve İpek (2020), sosyal izolasyon ve karantina döneminde sosyal ağların

kullanımının ne yönde değiştiğini belirlemek amacıyla altı kişi ile derinlemesine mülakat gerçekleştirmiş, mülakat sonucunda katılımcıların internet ve sosyal medya kullanımlarının arttıklarını belirlemişlerdir. Küçüktığı (2020), 581 kişi ile anket çalışması gerçekleştirmiş, anket verilerini analiz etmesi sonucunda pandemi ile birlikte internet kullanımının arttığını, internetin öncelikle sosyal medya takibi ve haber için kullanıldığını bulmuştur. Önemli bulgulardan biri de pandeminin sosyal medyada farklı programların kullanılmaya başlandığı bir süreç olmasıdır.

Demografik özellikler ve e-ticaret harcamaları arasında hesaplanan Boyut 1 için doğrusal olmayan kanonik korelasyona katsayısı 2019 yılında yaklaşık %57 ile orta düzeyde; 2020 yılında yaklaşık %53 ile orta düzeyde iken Boyut 2 için 2019 yılında yaklaşık %37 ile zayıf düzeyde; 2020 yılında yaklaşık %35 ile zayıf düzeyde bir ilişki bulunmaktadır. Demografik özellikler ve e-ticaret harcamalarına ait doğrusal olmayan kanonik korelasyon değerleri incelendiğinde 2019 ve 2020 yılında ilk kümede yer alan eğitim durumu, 2019 ve 2020 yılında ikinci kümede yer alan temel gereksinim ve ev eşyası değişkenlerinin Boyut 1'in uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu belirlenmiştir. Demirdöğmez, Taş, Gültekin (2020) yapmış oldukları çalışmada COVID 19 ile birlikte insanların alışveriş alışkanlıklarında bir değişim yaşanarak online alışveriş yapmayı tercih edenlerin sayısında bir artış meydana geldiğini; temel gıda maddeleri, kişisel hijyen ve korunma ürünlerinin satışlarında ciddi artışlar yaşandığını kaydetmişlerdir. 2019 yılında ikinci kümede yer alan temel gereksinim, elektronik araçlar ve ev eşyası değişkenlerinin, 2020 yılında ikinci kümede yer alan ilaç, elektronik eşya ve temel gereksinim değişkenlerinin Boyut 2'nin uyum değerlerine en yüksek katkıyı veren değişkenler olduğu belirlenmiştir. 2019 yılında 18-44 yaş arasında lise mezunu olan işveren, ücretli çalışan ve kendi hesabına çalışan bireyler internet üzerinden ilaç satın almayı tercih etmezken 2020 yılında bu durum 18-34 yaş arasında benzer özelliklere sahip erkeklerine indirgemıştır. Bu noktada da COVID-19'un etkilerinin görüldüğü ve internet üzerinden ilaç satın alanların artış gösterdiği şeklinde yorumlanabilir. 2019 yılında 18-24 yaş arası ücretli çalışan bireyler ve 45 yaş ve üzeri bireyler internette ev eşyası ve elektronik araç satın almayı tercih etmezken 2020 yılında bu durumun 18-34 yaş arası lise mezunu, işveren veya ücretli çalışan erkeklerin internet üzerinden ev eşyası, 35-54 yaş arasında kendi hesabına veya ücretsiz aile işçisi olarak çalışan bireylerin ev eşyası, elektronik eşya ve temel gereksinimi internet üzerinden almayı tercih etmediği şeklinde görülmüştür. COVID 19 sürecinde 35 yaş üstü bireylerin e-ticaret kullanmaya sıcak bakmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

COVID-19 pandemisinin getirdiği kısıtlamalar sebebiyle Türkiye'de demografik özellikler ve internet kullanımı arasındaki ilişkiler incelendiğinde genel olarak yüksek oranda sosyal medya, eposta ve mesajlaşma kullanımının meydana geldiği; demografik özellikler ve e-ticaret alışkanlıkları arasındaki ilişkiler incelendiğinde internet üzerinden ilaç satışlarının arttığı ve özellikle 35-54 yaş arası bireylerin e-ticaret

üzerinden alışveriş yapmayı tercih etmediği görülmüştür. Tüketicilerin algıladıkları risk düzeyindeki artış pandemi ile yükselmiş, bu da yeni tüketim davranışlarının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bundan sonraki çalışmalarda pandeminin yarattığı korkunun müşteri davranışları üzerindeki etkisi, süresi ve nedenleri araştırılıp, değişen alışkanlıklarla birlikte tüketici davranışları üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi sağlanabilir. Bunun pandemi ile birlikte artan e-ticaret harcamalarının artan hızda devam edip etmeyeceği ve özellikle hangi sektörlerin ne gibi adımlar atması gerektiği konusunda bilgi sağlaması açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Ö., & Ünver, Ş. (2020). Türkiye’de e-devlet hizmetlerinin kullanımını etkileyen faktörlerin analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(4), 1431-1453.
- Alkan, Ö., Abar, H., & Karaaslan, A. (2015). Hanelerde Bulunan Bilişim Ekipmanları Sayısını Etkileyen Faktörlerin Poisson Regresyon Modeliyle Araştırılması. *Atatürk Üniversitesi 2. Ulusal Yönetim Bilişim Sistemleri Kongresi*, Erzurum.
- Alpar, R. (2011). Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler, Detay Yayıncılık. *Baskı. Ankara.*
- Anıl, B., & Köksal, E. (2016). Türkiye’de interneti kimler, ne için kullanıyor? *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 1-13
- Arıcıgil Çılan, Ç., Taş, N., & Özdemir, M., (2014). Gizli sınıf analizi ile Türkiye’de kişisel internet kullanım profiline belirlenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 403-418.
- Arısoy, Ö. (2009). İnternet bağımlılığı ve tedavisi. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar*, 1(1), 55-67.
- Baran, A. G., Kurt, Ş. K., & Tekeli, E. S., (2017). Yaşlıların dijital teknolojileri kullanım düzeyleri üzerine bir araştırma, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 1(45).
- Bayram, N., & Ertaş, S. (2001). Tüketim harcamaları davranış biçimi: Princals ve overals yaklaşımı. V. *Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, Adana.
- Coşkun, M., & Bülbül, H. İ., (2019). Hanehalkı bilişim teknolojileri kullanımının veri madenciliği teknikleri ile analizi. *TÜBAV Bilim Dergisi*, 12(2), 1-17.
- De Leeuw, J. (1984). The Gifi system of nonlinear multivariate analysis. *Data analysis and informatics III*, 415-424.
- De Leeuw, J., & Mair, P. (2009). Gifi methods for optimal scaling in R: The package homals. *Journal of Statistical Software*, 31, 1-21.

- Filiz, Z., & Kolukısaoglu, S. (2012). Doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi ve bir uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(16), 59-74.
- Gifi, A. (1989). *Algorithm descriptions for ANACOR, HOMALS, PRINCALS and OVERALS*. Department of Data Theory, University of Leiden. Research Report, 89(01).
- Gifi, A. (1996). *Nonlinear multivariate analysis*. Wiley- Blackwell.
- Giray, S. (2011). *Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi ve Yaşam Memnuniyeti Üzerine Bir Uygulama* T.C. Marmara Üniversitesi.
- Baran, A., & Erdem, M. T. (2017). Bilgi toplumunda dijital bölünme: bilişim ve iletişim teknolojileri kullanım yetenekleri üzerinden bir tartışma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(Kayfor 15 Özel Sayısı), 1505-1518.
- Hair, J. (2010). *Multivariate Data Analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Lattin, J. (2003). *Analyzing Multivariate Data*, 1. Baskı. Thomson Publication
- Meulman, J. J., & Heiser, W. J. (2005). *SPSS Categories 14.0*. Chicago: SPSS incorporated.
- Michailidis, G., & De Leeuw, J. (1998). The Gifi system of descriptive multivariate analysis. *Statistical Science*, JSTOR 307-336.
- Özkan, M. (2019). Doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi ile seçilmiş demografik ve sosyo-kültürel kavramların değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 391-408.
- Sharma, S. (1996). *Applied Multivariate Techniques*. 1.Edition. NewYork: John Wiley Publication.
- Selim, S., & Balyaner, İ. (2017). Türkiye’de hanehalkının sahip olduğu bilişim teknolojileri ürünleri sayısını belirleyen faktörlerin araştırılması: bir sayma veri modeli. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 428-454.
- Tatlidil, H. (1996). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel analiz*. Cem Ofset Ltd. Şti. Eylül: Ankara.
- Van Der Burg, E., De Leeuw, J., & Verdegaal, R. V. (1984). *Non-linear canonical correlation with m sets of variables*. University of Leiden.
- Van der Burg, E., & Bijleveld, C. C. (1993). Longitudinal K-sets analysis using a dummy time variable. *Quæstiió*, 17(3), 339–351
- Van der Burg, E., De Leeuw, J., & Dijksterhuis, G. (1994). OVERALS: Nonlinear canonical correlation with k sets of variables. *Computational Statistics & Data Analysis*, 18(1), 141-163.
- Van der Burg, E., De Leeuw, J., & Verdegaal, R. (1988). Homogeneity analysis withk sets of variables: An alternating least squares method with optimal scaling features. *Psychometrika*, 53(2), 177-197.
- Van de Geer, John. (1993). *Multivariate Analysis of Categorical Data: Theory*. 2. Edition. California: Sage Publication.

Takane, Y., Young, F. W., & De Leeuw, J. (1977). Nonmetric individual differences multidimensional scaling: An alternating least squares method with optimal scaling features. *Psychometrika*, 42(1), 7-67.

COVID-19 DÖNEMİNDE ABD BORSALARI, ALTIN FİYATLARI VE VIX ENDEKSİ İLE BITCOİN VE ETHEREUM FİYATLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

Abdilcelil KOÇ¹, Ali ÇELİK²

Öz

Çalışmanın amacı, 03.01.2020 ile 28.02.2022 dönemi için üretim araçlarındaki gelişmenin bir başka vechesi olan dijitalleşme ile kripto paralara yönelimin hızlanmasının geleneksel borsalara alternatif olup olmayacağını simetrik ve asimetrik nedensellik test yöntemleriyle incelemektir. Bu çerçevede simetrik nedensellik analiz sonuçlarına göre, BTC ve ETH fiyatlarından SP500, NASDAQ ve DOWJ fiyatlarına doğru bir nedensellik ilişkisi saptanmış, aynı zamanda VIX'ten BTC ve ETH'ye doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Asimetrik nedensellik analizi sonuçlarına göre SP500, NASDAQ, DOWJ ve Altın fiyatlarındaki negatif değişimlerden, BTC fiyatlarındaki pozitif değişimlere doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmişken, NASDAQ ve DOWJ fiyatlarındaki pozitif değişimlerden ETH fiyatlarının pozitif değişimlerine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığına ulaşılmıştır. Son olarak kripto paralar arasındaki nedensellik ilişkisi sınırlı olduğunda BTC fiyatlarındaki negatif değişimlerden ETH fiyatlarındaki pozitif değişimlere, ETH fiyatlarındaki negatif değişimlerden BTC fiyatlarındaki pozitif değişimlere doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Borsalar, Kripto Paralar, Altın Fiyatları, Nedensellik Analizi

JEL Kodları: C22, C59, E40

TESTING THE RELATIONSHIP BETWEEN US STOCK EXCHANGES, GOLD PRICES, VIX INDEX, AND BITCOIN AND ETHEREUM PRICES IN THE COVID-19 PERIOD

Abstract

This study investigates whether the acceleration of the trend toward cryptocurrencies with digitalization, another aspect of the development of production tools, will be an alternative to traditional stock markets between 03.01.2020 and 28.02.2022. For this purpose, symmetric and asymmetric causality test methods developed were used. The symmetric causality analysis indicates there exists a causality relationship from BTC and ETH prices to SP500, NASDAQ, and DOWJ prices; at the same time, a causality relationship was found from VIX to BTC, ETC. On the other hand, Asymmetric causality results revealed a causality relationship from negative changes in SP500, NASDAQ, DOWJ, and gold prices to positive changes in BTC prices. In contrast, a causality relationship was found from positive changes in NASDAQ and DOWJ prices to positive changes in ETH prices. Finally, there exists a causal relationship from negative changes in Bitcoin prices to positive changes in ETH prices, from negative changes in ETH prices to positive changes in BTC prices.

Keywords: Traditional Exchanges, Cryptocurrencies, Gold Prices, Causality Analysis

JEL Codes: C22, C59, E40

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta Meslek Yüksekokulu, celilkoc@isparta.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9952-9830>

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, alcelik@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3794-7786>

GİRİŞ

Amerikan kapitalizmin sermaye birikim mekanizması içinde finans piyasalarının ve bu piyasada yer alan borsaların hayati bir işlevi ve önemi vardır. Kuruluşu 1800'lerin başlarına kadar uzanan New York Borsası (NYSE) 2020 verilerine göre 26.233 milyar dolar piyasa değeriyle dünyanın en büyük borsasıdır. 26 trilyon dolarlık işlem hacmiyle ise dünyada ikinci sırada yer almaktadır. ABD'nin ikinci sıradaki borsası olan NASDAQ ise 19.060 milyar dolar piyasa değeriyle dünyanın ikinci büyük borsası iken işlem hacmi bakımından 64 trilyon dolara ulaşan işlem hacmiyle ilk sırada yer almaktadır. Bu iki ABD borsasının dünya borsalarının toplam piyasa değeri içindeki payı ise %40,2'dir (TSPB, 2021, s. 3).

Borsalarda oluşan fiyatlar endekslerle ifade edilir. Borsa endeksleri ya işlem gören tüm şirketlerin hisselerinin, ya da seçilmiş şirketlerin hisse fiyatlarının ağırlıklı ortalamasını temsil eder. Bu bağlamda ABD'de yaygın olarak üç farklı borsa endeksi yayınlanmaktadır. Bunlar Dow Jones Endüstri Endeksi (DJIA, DOWJ), NASDAQ Bileşik Endeksi (NASDAQ) ve Standard & Poor's 500 (S&P 500)'dür. Bunlardan DJIA, New York Menkul Kıymetler Borsası (NYSE) ve NASDAQ'ta işlem gören ABD'nin çok önemli 30 şirketinin hisse fiyatlarının ağırlıklı ortalamasıdır. DJIA, 1896'da Charles Dow tarafından oluşturulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin en büyük birinci sınıf şirketlerinden bazılarının performansını ölçer. Oluşturulduğu yıllarda endekste ağır endüstri şirketleri bulunduğundan adında endüstri kelimesi geçmesine rağmen günümüzde, ağır sanayi kuruluşlarının endeks içindeki sayısı azdır. DJIA, yatırımcıların hisse senedi fiyatlarının genel yönünü belirlemesine yardımcı olan bir endeks olup, ABD ekonomisindeki hayati göstergelerin başında yer alır.

NASDAQ, hem 1971 yılında New York'ta kurulmuş özel bir borsa, hem de bu borsada işlem gören hisselerin fiyatlarının ağırlıklı ortalamasını temsil eden bir endekstir. Endeksin kapsamında çoğunlukla teknoloji ve internetle ilgili şirketler yer alırken, finans şirketleri, tüketici şirketleri, biyo-teknoloji şirketleri ve endüstriyel şirketler de vardır. S&P 500 ise, 500 büyük Amerikan şirketini kapsamaktadır (Dirican ve Canoz, 2017).

Şikago Opsiyon Borsası (CBOE) tarafından piyasalarındaki risk algısını ölçmek amacıyla 1993 yılında oluşturulan VIX endeksi, yatırımcılarda oluşan korku nedeniyle meydana gelen oynaklığı göstermektedir. S&P 500 endeksinin hisse senetleri opsiyon fiyatlamasına dayanmakta olup, alım-satım fiyatları arasındaki fark üzerinden VIX hesaplanmaktadır. Eğer bu fark yüksek ise, VIX endeksi yüksek, düşük ise, VIX endeksi düşük hesaplanmaktadır (Fountain, Herman ve Rusvold, 2008, s. 469'den aktaran Öner, 2018, s. 397).

Yirmi birinci yüzyılın başından itibaren tüm dünyada dijitalleşmenin her alanda giderek hız kazanması, ekonomi ve finans alanını da derinden etkilemektedir. Bu alanda en dikkat çekici olanı ise Blokzincir teknolojisi üzerinden çalışan Bitcoin'in (BTC) öncüsü olduğu kripto paralardır. 2008'de ABD'de konut sektöründe patlak veren kriz hızla yayılarak tüm finans sektörünü etkisi altına almış, daha sonra "küresel krize" dönüşmüştür. Finans sektörüne güvenin iyice azaldığı bu dönemde Satoshi Nakamoto da Bitcoin'i tanıtmıştır (Nakamoto, 2008). İlk Bitcoin ise 2009 yılında üretilmeye başlanmıştır. Bugüne kadar 13 yıl geçmiş olmasına rağmen pek çok ülkenin engelleme girişimine, arkasında hiçbir resmi otorite (Devlet ya da merkez bankası) olmamasına rağmen giderek artan bir ilgi ve sempati kazanarak kesintisiz olarak yoluna devam etmektedir. Bitcoin tarihteki ilk başarılı olmuş kripto para projesidir.

Aslında kripto paranın tarihçesi yetmişli ve seksenli yıllara kadar uzanmaktadır. Bu alanda Cypherpunk akımının³ öncü rolü göz ardı edilemez. Bu akımın aktif üyelerinden Dr. David Chaum 1982'de kriptopara ve dijital para kavramının fikir babası olup, dijital kimlik, kişisel mahremiyet ve anonimliğin önemi ve dijital oylama sistemleri konularında bilimsel çalışmalar yapmıştır (Chaum, 1985). Dr. Chaum fikirlerini ticarileştirmek için 1990'da ilk dijital para projesi olan, Digicash şirketini kurdu. İnternet üzerinden güvenli ve anonim olarak ödeme yapmak için 'ecash'in geliştirilmesini sağladı. Bu projesi, çeşitli önde gelen bankalar ve Microsoft'un kurucusu Bill Gates tarafından satın alınmak istenmişse de anlaşma sağlanamadı. Ancak, 1999'da Digicash şirketinin iflas etmesi nedeniyle bu proje başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Frisby, 2014).

Ayrıca, Cypherpunk akımının aktif üyelerinden kriptografi uzmanı bir yazılımcı olan Hal Finney, 2004'te Bitcoin'den önce ilk iş kanıtına dayanan (Proof of Work) sistemini geliştirdi. Çalıştığı şirketlerde büyük veri tabanlarının merkezileşme sorununa yol açacağını, büyük veri tabanına sahip şirketlerin, sektörde gücün sahibi olabileceklerini dile getirdi. Dr. Chaum gibi Finney de mahremiyeti önemsemekteydi. Bitcoin ve blok zincire ilgi duymasının sebebi, bilgisayarların insanları kontrol eden bir makineye dönüşmemesi, insanların bilgisayar aracılığıyla özgürleşmesini sağlamaktı. Bitcoin yazılımını piyasaya çıktığı gün indirdi. Ondan sonraki gün, Satoshi Nakamoto kendisine 10 Bitcoin gönderdiğinde ağdaki ilk işlemde yer aldı. Bu olay tarihte ilk BTC transferi olarak yer almaktadır (Popper, 2014; Göger, 2021).

Teknik yönden blokzincir, merkezi olmayan mutabakat mekanizması, dağıtık veri tabanı ve şifreleme bilimi üzerine kurulu algoritmaların birleşimi olarak tanımlanabilir. Blokzincir 1.0'da kripto para saklama ve bir hesaptan diğer bir hesaba merkezi otoriteye ya da üçüncü bir tarafa gerek kalmadan istenildiği zaman

³ Cypherpunk Manifestosunda grubun temsilcisi kendilerini şöyle tanımlamıştır: "Biz Cypherpunk'lar, kendimizi anonim sistemler oluşturmaya adanık. Gizliliğimizi kriptografi, anonim posta yönlendirme sistemleri, dijital imzalar ve elektronik para ile koruyoruz" (Hughes, 1993).

çok düşük maliyetlerle para transferi yapılabilmektedir. Bitcoin'in ortaya çıkışıyla birlikte Blokzincir 1.0'da uygulamaya geçmiştir (Tanrıverdi, Uysal ve Üstündağ, 2019).

Cypherpunk akımının diğer aktif bir üyesi Dr. Nick Szabo, 1989 yılında Washington Üniversitesi'nden bilgisayar bilimleri bölümünden mezun olduktan sonra George Washington Üniversitesi Hukuk Fakültesinden hukuk diploması aldı. Dijital bir varlık oluşturmak için BitGold'u 1998'de yarattı. Dr. Szabo, BitGold'u geleneksel finansal sistemde gördüğü verimsizlikleri çözmek amacıyla geliştirdiğini söyledi. Proje hiçbir zaman tam olarak tamamlanmadı ancak çoğu kişi bunu Bitcoin'in öncüsü ya da ilk örneği olarak görmektedir (Pan, 2021).

Blokzincir 2.0 ise yeni nesil uygulamalar olarak değerlendirilen akıllı sözleşmeleri (smart contracts) kapsamaktadır. İlk kez akıllı sözleşme 1996'da Dr. Nick Szabo tarafından açıklanmıştır. "Akıllı sözleşme: Tarafların diğer vaatler üzerinde gerçekleştirdiği protokoller de dahil olmak üzere bir dizi taahhüttür. Protokoller genellikle bir bilgisayar ağındaki programlarla veya diğer dijital elektronik formlarında uygulanır, bu nedenle ilgili sözleşmeler kâğıt tabanlı atalarından 'daha akıllıdır'. Yapay zekâ kullanımı ima edilmez" biçiminde tanımlanmıştır (Szabo, 1995).

Akıllı sözleşme⁴ tabanlı ilk kripto para olan Ethereum, kripto para programcısı Vitalik Buterin tarafından yeni nesil blok zinciri olarak önerilmiştir (Buterin, 2014); Ethereum, ERC-20 kod sistemini kullanarak birçok kripto paranın altyapısını oluşmasını sağlayan, merkeziyetsiz ve açık kaynak kodlu blok zinciridir. Kripto para birimi ise Ether (ETH) 'dir. ETH, BTC'den sonra en büyük piyasa değerine sahip kripto para olup, altkoinlerin lideri durumundadır.

Bu çalışma, dijital kapitalizme⁵ doğru evrilen günümüz toplumlarında geleneksel sermaye birikim alanları olan borsalarla, hızla varlığı yaygınlaşan kripto paralar arasındaki ilişkileri anlamaya yöneliktir. Bu amaçla geleneksel borsaları dünyanın en büyük üç ABD borsası temsil etmekte olup, yeni gelişen kripto piyasasını ise sektörün lideri durumundaki Bitcoin (BTC) ve Ethereum (ETH) temsil etmektedir. Analizde ayrıca geleneksel birikim aracı olan altın ve piyasalardaki istikrarsızlık ve korkuyu ölçen VIX endeksi de yer almaktadır. Çalışmanın temel araştırma soruları aşağıdaki gibidir:

1. BTC ve ETH'nin liderliğini yaptığı kripto para piyasaları ile geleneksel borsalar, altın fiyatları ve VIX endeksi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi var mıdır? Varsa bu ilişki hangi yöne doğrudur? Pandemi döneminde geleneksel borsalarda düşümlere karşı BTC ve/veya ETH'nin riskten korunma, güvenli liman olma işlevi oluşmuş mudur?

⁴ Ethereum ve Akıllı sözleşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız (Tevetoğlu, 2021; Blockchain Türkiye Platformu, 2021).

⁵ "Dijital kapitalizm" kavramının geniş bir açıklaması için bakınız (Koç, 2020).

2. BTC ve ETH'nin birbirleriyle ilişkisi nasıldır? ETH fiyatları BTC'nin gölgesinde midir? Aralarındaki ilişki tamamlayıcılık mı? Yoksa ikame ilişkisi midir?

Söz konusu sorular ışığında 03.01.2020 ile 28.02.2022 tarihleri için oluşturulan toplam 543 günlük fiyat serisi kullanılarak Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilen simetrik ve Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen asimetrik nedensellik test yöntemleri ile analiz yapılmaktadır. Bu bakımdan çalışmanın altı bölümden oluşturulması tasarlanmaktadır. Giriş bölümünü takiben ikinci bölümde, salgının ortaya çıkışıyla birlikte 2020'de ve 2021 yılında geleneksel borsalarda ve kripto para piyasasındaki önemli gelişmeler açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde literatür özeti yapılmaktadır. Dördüncü bölümde veri seti ve çalışmanın yöntemi açıklanmaktadır. Beşinci bölümde analiz sonuçları paylaşmakta ve elde edilen bulgular tartışılmaktadır. Çalışma, sonuç bölümünde yapılan genel değerlendirme ile sona ermektedir.

SALGININ ORTAYA ÇIKIŞI VE 2020-2021 DÖNEMİNDE GELENEKSEL BORSALAR VE KRIPTO PİYASALARINDAKİ ÖNEMLİ GELİŞMELER

Covid 19 virüsü, ilk kez Çin'in Wuhan kentinde 2019 yılının sonuna doğru görülmüş, oradan hızla yayılarak Dünya Sağlık Örgütü tarafından tüm dünyada salgın (pandemi) ilan edilmiştir. 2020 yılının ilk çeyreğinde Covid 19 vakalarının ve ölümlerinin tüm ülkelerde artması nedeniyle olağanüstü tedbirler uygulanmaya başlamıştır. Ülkeler arasında turizm, havayolu ulaşımı, taşımacılık (lojistik) ve uluslararası ticaret en alt düzeye inmiştir. Ayrıca ülkelerin kapanmasıyla başta hizmet sektörü olmak üzere ekonomiler ciddi anlamda etkilenmişlerdir. Bu süreçte bazı sektörler çok olumsuz etkilenirken, tersine bazı sektörler ise olumlu etkilenmişlerdir. Ekonomilerdeki daralmanın istihdam ve tüketim üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak amacıyla tüm ülkelerde merkez bankalarının faiz oranlarını düşürmesi, kredi musluklarının açılması, uygulanan genişlemeci para politikaları aracılığıyla, hane halkının ve firmaların krediye erişiminin kolaylaştırılması, emekçilerin, küçük ve orta boy işletmelerin, hatta devletlerin borçlarını arttırmıştır. İşsizlikte ve yoksullukta çok büyük artışlar oluşmuştur. Genişlemeci politikalara hükümetlerin maliye politikaları da eşlik etmiş, değişik düzeylerde de olsa, farklı kesimlere direkt gelir desteği sağlanmıştır. Bu süreçte başta hizmet sektörü olmak üzere ülkelerdeki üretimin azalması, ticaretteki daralma, istihdam ve gelir azalışları, büyüme hızında çok ciddi oranda düşüşler olmuştur.

Salgının etkisini azaltmak amacıyla ülkeler arasında farklılıklar oluşsa da çok ciddi boyutlarda paketler yürürlüğe girmiştir. Bu bağlamda Ersöz (2020) tarafından ele alınan bir yazıda, ABD'de salgının ekonomiyi etkisi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

- 2,2 trilyon dolarlık yardım paketinin içinde kişi başına 1.200 dolarlık bir seferlik doğrudan nakit desteği.

- Salgında çalışamayan ya da eksik çalışmak zorunda olanlara, eyaletlerce ödenen işsizlik yardımlarına ek olarak haftalık 600 dolarlık işsizlik yardımı.
- İşverenlerin salgın nedeniyle çalışanlarını işten çıkarmalarını önlemek için işyerlerine ücret ödemeleri için destek.
- Salgın öncesinde %3 olan ve son elli yılın en düşük seviyesine düşmüş olan işsizlik oranı, salgın nedeniyle %14'ü geçti.
- Salgının en ağır geçtiği ilk üç aylık dönemde (mart, nisan ve mayıs aylarında), 39 milyon civarında kişi işsizlik yardımına başvurmuştur.
- Bunun yanında salgından avantaj sağlayan bir kesim de oluştu. Apple gibi teknoloji şirketlerinin borsadaki piyasa değerleri çok artmıştır. Bu bağlamda, Apple'ın 23 Marttan aralık ayına piyasa değeri %121 artarak 2,18 trilyon dolara çıkmıştır. Amazon şirketinin kârı ise, salgında iki katına çıkmıştır. Netflix, salgının ilk dokuz ayında 28 milyon yeni abone kazanmıştır. Yemek sipariş ve dağıtımını yapan şirketlerin gelirleri %36 yükselmiştir (Ersöz, 2020).

2020'de Covid-19 Salgınının Başlamasıyla ABD Borsalarındaki Gelişmeler

Küçük ve orta ölçekli işletmeler salgında ciddi zorluk yaşarken, işsizlik ve yoksullaşma artarken, diğer yandan finans sektöründe, özellikle menkul kıymet borsalarında çok ciddi ralliler meydana gelmiş, emlak sektöründe ve bazı emtia fiyatlarında balon oluşumu yaşanmıştır. Bu ralliden kripto para sektörü de yararlanmış. 2020 ve 2021 yılındaki hisse senedi borsalarındaki fiyat ve işlem hacimlerine ait grafikler “Ekler” bölümünde sergilenmiştir.

ABD borsalarının 2020 ve 2021 yıllarındaki getiri performanslarının gösterildiği Tablo 1 incelendiğinde, salgının başladığı 2020 yılında her üç endekste, enflasyonun çok düşük seyrettiği bu yılda oldukça yüksek bir getiri sağlamış oldukları saptanmıştır. DJI %12,7, S&P 500 %20,2 ve NASDAQ ise %41,3 düzeyinde kümülatif artışlar sergilemiştir. 2020 yılı sonunda yılbaşına göre getiri artışları ise şöyle olmuştur: DJI %6,0, S&P 500 %15,3 ve NASDAQ ise %41,8. 2020 yılında teknoloji hisselerinin ağırlıkta olduğu NASDAQ en çok kazandıran olmuştur. 2020 yılının 12 Mart'ında Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) salgın ilanının yarattığı korkunun etkisiyle tüm dünya borsalarında olduğu gibi ABD borsalarında da ciddi düşüşler kaydedilmiş olmasına rağmen 2020 yılı genelinde borsa endekslerindeki artışta iki faktör çok etkili olmuştur. Bunlardan birincisi merkez bankalarının piyasaları desteklemek amacıyla izlediği genişletici para politikaları ve hükümetlerin uyguladığı genişletici maliye politikalarıdır. Her iki politika sonunda ciddi bir parasal ve kredi genişlemesi oluşmuş, hanehalkı ve firmaların nakde erişiminin nispeten kolay olması nedeniyle borsalara yeni yatırımcıların gelişi hisse senetlerine talebi artırmıştır. İkinci faktör ise, tüm sektörlerde başlamış olan dijitalleşme eğiliminin pandemi döneminde zorunlu olarak çok hızlanması,

ekonomilerin kapandığı dönemde başta eğitim sektörü olmak üzere, tüm özel şirketlerde ve kamu kurumlarında online toplantı, online sipariş ve alışveriş, sağlıkta, kültür ve eğlence sektöründe dijitalleşmenin olağanüstü artması nedeniyle bu alanda faaliyet gösteren şirketlerin kârlılıklarının artması, hisselerinde de ciddi bir rallinin oluşumuna olanak sağlamıştır.

Tablo 1: ABD borsalarının getiri düzeyleri

Değişkenler	2020 yılındaki birikimli getiri toplamı (USD, %)	2020 yılı % değişimi (Yılbaşı-yılsonu arasında)	2021 yılındaki birikimli getiri toplamı (USD, %)	2021 yılı % değişimi (Yılbaşı-yılsonu arasında)
DJI	12.7	6	17.9	20.2
S&P 500	20.2	15.3	24.7	28.8
NASDAQ	41.3	41.8	21	23.2

Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından hesaplanmıştır.

Salgının devam ettiği 2021 yılında da her üç borsa endeksinin artmaya devam ettiği Tablo 1'de görülmektedir. 2021 yılında DJI %17,9, S&P 500 %24,7 ve NASDAQ ise %21,0 oranında birikimli artış sergilemiştir. 2021 yılı sonunda yılbaşına göre; DJI %20,2, S&P 500 %28,8 ve NASDAQ ise %23,2 oranında artmıştır.

Tablo 2: Altın fiyatlarındaki ve VIX endeksindeki değişimler

Değişkenler	2020 yılındaki birikimli getiri toplamı (USD, %)	2020 yılı % değişimi (Yılbaşı-yılsonu arasında)	2021 yılındaki birikimli getiri toplamı (USD, %)	2021 yılı % değişimi (Yılbaşı-yılsonu arasında)
DJI	12.7	6	17.9	20.2
GOLD	24.0	24.2	-2.4	-6.0

Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından hesaplanmıştır.

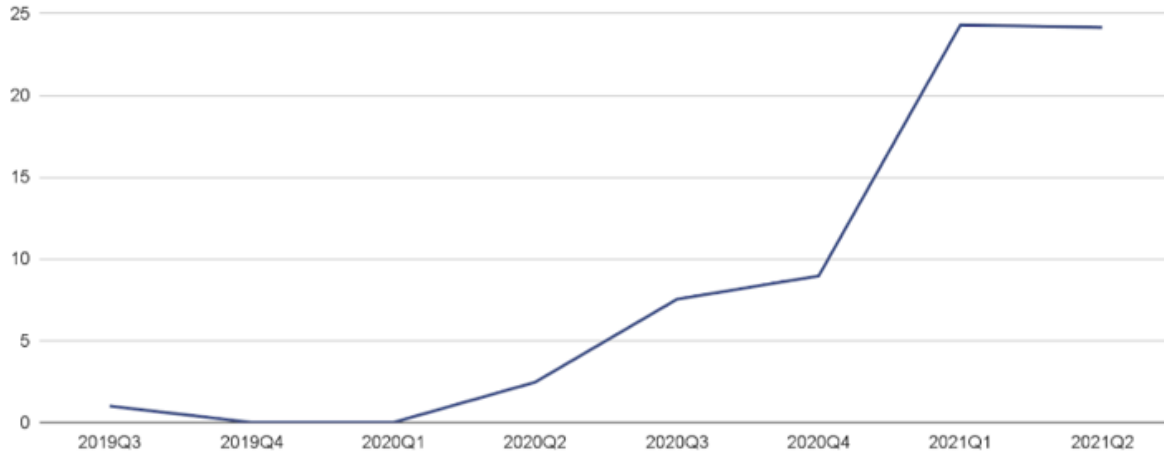
Tablo 2'de 2020 ve 2021 yıllarındaki altının getirisi ve VIX endeksindeki değişimler gösterilmiştir. 2020 yılındaki altının birikimli getirisi ABD doları bazında %24,0 iken, yılsonunda yılbaşına göre %24,2 oranında bir getiri sağlamıştır. 2021 yılında ise bu oranlar sırasıyla %-2,4 ve %-6,0'dır. Dolayısıyla 2021 yılında altının getirisi negatif olmuştur. VIX endeksi de 2020 yılında birikimli olarak %163,3 artarken, yılsonunda %82,4 artmıştır. Bu oranlar 2021 yılında %59,9 ve %-36,2 olmuştur. Aşılamanın artması,

salgının biteceğine yönelik algının oluşmaya başlamasıyla VIX endeksinin de 2021 yılı sonunda azaldığı görülmektedir.

BTC'nin Finans Alanına Getirdiği Yenilikler ve BTC'nin İddia Ettiği Gelecek Vaadi

Satoshi Nakamoto'nun felsefesi, kapitalizmin ortaya çıkışıyla paralel bir gelişim gösteren merkez bankalarının yüzde yüz rezerv bankacılığından günümüzdeki sınırsız karşılıksız para basmaya dayalı gelişen sisteme bir alternatif olarak doğan bir ütopyanın hayata geçirilmesi temeline dayanmıştır. Zira, Satoshi Nakamoto'nun oluşturduğu BTC sistemi; kontrolü hiçbir kişi, kurum, ya da devlette olmayan, merkez bankalarının sınırsız para basarak belli kesimlere servet transferi yapmasına karşı, hedeflenen toplam arzı 21 milyonla sınırlı olup, arzı belli bir kurallara tabi olan, kurumsal olarak günümüzdeki geleneksel bankaların varlığını sona erdirmeyi amaçlayan, adeta kişinin kendi bankasını kendisinin oluşturduğu, para transferini üçüncü bir tarafın denetim ve onayına gerek duymadan çok daha hızlı ve düşük maliyetle yapabildiği, kişisel mahremiyetin sağlandığı, elinde tuttuğu paranın alım gücünün değersizleşmesine kesin bir çözüm vadetmekteydi. BTC'nin ortaya çıkışından sonra uzun yıllar çok sınırlı sayıda bir kesim BTC hakkında bilgi sahibi olup, bu alana ilgi duymadı. Ancak Bitcoin'in bu süreçte çok güçlü olan Blokzincir teknolojisine sahip olması, ciddi bir geliştirici grubuna (kriptografi yazılımcısına) dayanması, her türlü baskı ve engellemeye karşı, blokzincirin planlandığı gibi sürekliliğini sağlaması, arzının sabit bir kurala göre sürdürmesi nedeniyle talep artışı yaşanmasına, dolayısıyla zaman zaman ciddi fiyat balonlarının oluşmasına neden olmaktadır. Her fiyat balonu tanınırlığını arttırmakta daha fazla bireysel yatırımcının ilgi duymasına yol açmaktadır. Hatta fiyatındaki zaman zaman oluşan ciddi istikrarsızlıklar risk iştahı yüksek kişi ve kurumların ilgisini çekmektedir. Şekil 1'de 154 ülkeye ait Chainanalysis Küresel Kripto Benimseme Endeksi'nin toplam değeri gösterilmiştir. Bu endekse göre, küresel benimseme 2019'un üçüncü çeyreğinden 2021 yılı birinci çeyreğine göre %2300'ün üzerinde ve 2020 yılında ise %881'in üzerinde artmıştır (Chainanalysis Team, 2021).

Ancak, bugünkü büyük sermaye gruplarının önemli miktarda BTC'ye sahip olmaları, ya da kripto para borsalarındaki büyük sermayenin vadeli işlemlerde 'long' ve 'short' pozisyonlar açarak -pek çok emtia fiyatlarında yaptıkları gibi- BTC ve diğer kripto para fiyatlarını manipüle etmeleri sonucunda, BTC'nin giderek belli ellerde toplanması, yani bu alanda da tekelleşmenin oluşması, Nakamoto'nun felsefesiyle tam bir çelişki oluşturmaktadır. Dolayısıyla kapitalizmin piyasa mekanizmasının güçlü dışlıları arasında, BTC vadettiği ütopyadan hızla uzaklaşmakta, ne yazık ki servet eşitsizliğine katkı sağlamaktadır.

Şekil 1: 154 ülkeye ait Chainanalysis Küresel Kripto Benimsenme Endeksi

Kaynak: <https://blog.chainalysis.com/reports/2021-global-crypto-adoption-index/>

Dolayısıyla son yıllarda büyük kurumsal yatırım fonları gibi büyük sermaye grupları da kripto para sektörünün gelecekteki potansiyelini fark ederek bu alana giriş yapmakta, portföylerine belli oranlarda BTC, ETH ve diğer kripto paraları dahil etmektedirler. Bu bağlamda kripto paraların liderliğini yapan BTC ve ETH ile geleneksel borsalar arasındaki ilişki giderek güçlenmekte, giderek geleneksel borsalara alternatif bir yatırım enstrümanı ortaya çıkmaktadır. Başta ABD ve AB olmak üzere dünyadaki çoğu ülkenin merkez bankaları ya da sermaye piyasası kurulları bu alanı düzenlemeye yönelik çalışmalar başlatmışlardır. Regülasyon olarak adlandırılan, yasal alt yapı hazırlandıktan sonra çok önemli sermaye gruplarının da bu alana girmeleri beklenmektedir. Ayrıca merkez bankalarının kendi dijital paralarını çıkarmaya yönelik çalışmaları hızlandırmış olmaları da kripto paralara olan ilgiyi arttırmaktadır. Dolayısıyla dijitalleşme sürecinde devletlerin kripto para sektörüne getireceği regülasyonların tamamlanmasıyla, kripto paraların ana aktör olduğu, kripto borsaları, merkeziyetsiz finans (DEFI), benzersiz-değiştirilemeyen dijital varlıklar (NFT) ve artırılmış sanal gerçeklik platformundan (Metaverse) oluşan dijital finans uygulamaları, kapitalizmin sermaye birikim mekanizmasında geleneksel finansa alternatif olarak çok önemli bir çekim merkezi olması oldukça olası gözükmektedir.

2020'de Covid-19 Salgın Sürecinin Başlamasıyla BTC ve ETH'daki Gelişmeler

- DSÖ'nün salgın ilanından sonra 12 Mart 2020'de Kara Perşembe olarak adlandırılan günde, BTC ve ETH fiyatlarında yaklaşık %50'ye varan düşüş gerçekleşti.
- BTC'nin piyasa arzı içinde çok önemli bir işlevi olan madencilerin yararlandığı ödül yarılmasının (Halving) üçüncüsü 11 Mayıs 2020 tarihinde gerçekleşti.

- BTC tarihinde 2020 yılını farklı kılan en önemli özellik hiç kuşkusuz BTC'ye olan kurumsal ilgidir. BTC'yi riskten korunma ve değer saklama aracı olarak görmeye başlayan büyük fonlar gibi kurumsal yatırımcılar, çok yüksek miktarda BTC satın almaya başladılar. Bu bağlamda başta Grayscale, MicroStrategy ve Square'nin ön planda olduğu pek çok büyük şirketin Bitcoin satın aldığı basında yer aldı. Dünyanın en büyük para transfer platformlarından PayPal, müşterilerine kripto para alım-satım olanağı başlattı. BTC'ye olan kurumsal yatırımcı ilgisinin artmasıyla pek çok ana akım medya mecrasında kripto paralara yüksek bir ilgi başladı. Ana akım medyada daha sık görünürlüğünün artmasıyla BTC'ye bireysel ve kurumsal yatırımcının talebi arttı. Bu artan talep karşısında piyasa arzının çok sınırlı olması fiyatların aşırı artmasına yol açtı (Deniz, 2020).
- 2021 şubatında, Tesla şirketinin CEO'su Elon Musk, şirketinin 1,5 milyar dolarlık BTC satın aldığını açıkladı. ABD'nin en büyük kripto para borsası Coinbase, Nisan ayında NASDAQ'ta COIN koduyla işleme açıldı. Hisse başına 250 dolar değer belirlendi. El Salvador Eylül'de çok radikal bir karar alarak Bitcoin'i resmi para birimi olarak kabul etti. Ülkedeki 2,1 milyon kişi dijital para cüzdanı Chivo'yu kullanmaya başladı. 6,5 milyonluk nüfusa sahip El Salvador'da hükümet, bütün vatandaşlarına 30 dolar değerinde Bitcoin dağıtacağını açıkladı. Bir sonraki hedeflerinin, IMF'nin ciddi uyarılarına rağmen 1 milyar dolar değerinde ve 10 yıl süreli Bitcoin tahvilleri çıkartmak olacağı açıklandı. ABD'de Bitcoin vadeli işlem kontratlarına dayalı ilk borsa yatırım fonu (ETF), New York Menkul Kıymetler Borsası'nda (NYSE) işlem görmeye başladı. Bitcoin'le ilgili paylaşımlarıyla en çok dikkat çeken isimlerden biri de Twitter CEO'su Jack Dorsey istifasından sonra, yıl içinde 23,6 milyon dolarlık bir Bitcoin fonu başlattı. Ödeme şirketi Square ise merkezi olmayan finansal hizmetler pazarına yönelme planlarını açıkladı ve şirketin adını Block olarak değiştirdi. Visa, müşterilerine kripto paralar konusunda danışmanlık yapacağını açıkladı. Mastercard ise anlaşmalı olduğu bankaların Bitcoin ve kripto paralar konusunda daha fazla esneklik gösterebilmesinin önünü açtığına dair bir açıklama yaptı. ABD'nin en büyük sinema zinciri olan AMC sinema biletlerinin kripto paralarla satın alınabileceğini duyurdu (Blockchain Türkiye Platformu, 2022).
- Forbes'a göre, global kripto ETF pazarı 30 Kasım 2021'de 20,23 milyar dolar hacme ulaşarak 2020 sonuna göre %549 büyüdü. Piyasa değeri bakımından BTC'den sonra ikinci sırada yer alan Ethereum ağının akıllı sözleşmeler özelliğiyle, kişiler arası para transferine ek olarak; merkezi olmayan finans (DeFi) ve NFT gibi öne çıkan trendlerin de bulunduğu birçok farklı iş modeli oluştu. Bu yeni iş modellerinin gelişmesiyle beraber ağ üzerinde oluşan işlem yükü artınca daha ölçeklenebilir ve iş kanıtı modeline göre daha doğa dostu olan Proof-of-Stake modeline geçiş süreci başladı. Ethereum 2.0 denilen bu süreçle ilgili daha verimli mutabakat algoritmalarının hayata geçirilmesi ve blokzincir ağları tarafından benimsenmesi çok olumlu karşılandı. Yıl içinde

metaverse dışında en çok tartışılan kavramlardan biri de DeFi oldu. Geleceğin bankacılık sektörü olarak değerlendirilen DeFi'deki büyüme, 2020'de 600 milyon dolardan 2021'nin sonunda 300 milyar dolara ulaştı (Göğüş, 2022).

4 Nisan 2022 tarihi itibarıyla kripto para sektörünün toplam piyasa değeri 2.125 milyar dolardır. Bunun 885 milyar dolarlık kısmı (%41,6) Bitcoin'e, 1.125 milyar dolarlık (%58,4) kısmı, sayısı 18666 adet olan irili ufaklı altcoin'lere aittir. Alt coinlerin lideri ise ETH'dır. ETH'nın piyasa değeri ise 420 milyar dolardır (%19,8).

Tablo 3: BTC ve ETH getirileri

Değişkenler	2020 yılındaki birikimli getiri toplamı (USD, %)	2020 yılı % değişimi (Yılbaşı-yılsonu arasında)	2021 yılındaki birikimli getiri toplamı (USD, %)	2021 yılı % değişimi (Yılbaşı-yılsonu arasında)
BTC	170.9	315.2	77.6	44.8
ETH	226.4	479.1	219.3	254.0

Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 3'te BTC ve ETH'nın 2020 ve 2021 yıllarındaki günlük ve yıllık getirileri gösterilmiştir. BTC'nin 2020 yılındaki birikimli getiri toplamı %170,9 iken, yılsonunda yılbaşına göre fiyatındaki değişim %315,2 olmuştur. 2021 yılında ise bu oranlar sırasıyla %77,6 ve %44,8 olmuştur. ETH'da ise 2020 yılında birikimli getir %226,4 iken, yılsonunda yılbaşına göre fiyatındaki değişim %479,1 olmuştur. 2021 yılında ise bu oranlar sırasıyla %219,3 ve %254,0 olmuştur. Görüldüğü gibi hem BTC hem de ETH salgın döneminde oldukça yüksek getiriler sağlamıştır. İki yıl karşılaştırıldığında ise her iki paradaki fiyat artışları 2020 yılında daha yüksek bir performans göstermiştir. BTC ve ETH karşılaştırıldığında ise her iki yılda da ETH'nın performansı oldukça yüksektir.

LİTERATÜR ÖZETİ

Finansallaşma eğiliminin artış göstermesiyle birlikte sermaye birikimi mekanizması içerisinde finansal kurum ve enstrümanların rolünün genişlediği görülmektedir. Kripto varlıklar ise sağladığı fark ve avantajlar sayesinde nispeten yeni bir yatırım ve spekülasyon aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Yeni bir araç olması nedeniyle konuya ilişkin literatür de oldukça günceldir. Söz konusu literatürün bir kısmı aşağıda verilmektedir.

Bu bağlamda Wang, Wang, Yin ve Jin (2021), Kripto para piyasasının temsilcileri olarak en büyük piyasa değerine sahip olan BTC ve ETH ile en büyük üç ABD borsası arasındaki risk bulaşma etkisini yenilikçi bir şekilde analiz etmektedir. Veri setini 15 Mart 2017-30 Nisan 2020 arasındaki günlük veriler oluşturmaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar şöyle özetlenebilir: Kripto para birimi ve ABD borsaları arasındaki ilişki, aynı anda düşme olasılığının birlikte yükselmeye kıyasla daha büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Kripto para birimi ile geleneksel borsa arasındaki eşzamanlı düşüşün bariz bir eğilimi ortaya çıkmaktadır. ETH ve ABD borsaları da benzer özellikler sergilemektedir. ETH piyasasının nispeten istikrarlı olduğunu ve ABD hisse senedi piyasalarıyla aynı düşüş eğilimini göstermektedir. Borsa yatırımcıları yatırım portföylerine kripto para birimleri eklemeye devam ettikçe, sermaye kripto para piyasasına akmaya devam eder, bu da sadece boyutunu artırmakla kalmıyor, aynı zamanda iki piyasa arasında daha büyük bir bağlantı kuruluyor. Sonuç olarak, kripto para piyasasından geleneksel hisse senetlerine risk bulaşması artacaktır. Geleneksel borsa ve gelişen kripto para piyasasının diğer piyasadaki ani dalgalanmalara daha fazla dikkat etmesi gerekmektedir. Özellikle bir taraftaki keskin düşüşler diğerinde büyük kayıplara neden olabilir.

Lahmire ve Bekiros (2020), COVID-19 pandemisi öncesi 123 günlük ve pandemi dönemi 120 günlük veriler kullanılarak 45 kripto para ve 16 uluslararası borsa fiyatlarında tespit edilen istikrar ve sıralı düzenliliği En Büyük Lyapunov Üsleri (the Largest Lyapunov Exponents) ve Yaklaşık Entropi'yi (the Approximate Entropy) yöntemiyle tahmin ederek analiz etmeye çalışmıştır. Yapılan analizlerde, pandemi döneminde bu piyasalarda hem istikrarın hem de düzenliliğin önemli ölçüde değiştiği, kripto paraların dalgalanmalarının pandemiden uluslararası borsalardan daha fazla etkilendiği, spesifik olarak kripto para piyasaları, pandemi döneminde hisse senetleri borsalarına göre daha fazla istikrarsızlık ve daha yüksek düzensizlik ortaya çıkardığı, dolayısıyla, kripto para piyasalarının daha riskli ve daha öngörülemez olduğu sonucuna varılmıştır.

Münyas ve Atasoy (2021), Bitcoin ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmasında BTC ile Dow Jones Endüstriyel Ortalama Endeksi (DJI) arasında çift yönlü nedensellik tespit etmiştir. BTC veya DJI endeksinin herhangi birindeki artış veya azalış diğerini aynı yönde etkilemektedir.

Dirican ve Canoz (2017), BTC fiyatlarıyla, New York Stock Exchange, NASDAQ, S&P500, London Stock Exchange gibi dünyadaki belli başlı borsa endeksleri arasındaki eş-bütünleşme ilişkisini, ARDL yöntemi kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada, BTC fiyatları ile ABD ve Çin borsa endeksleri arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu, yani uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Koy, Yaman ve Mete (2021), 10.03.2016 – 11.06.2019 dönemine ait günlük verilerden faydalanarak, GARCH, EGARCH ve TARARCH yöntemleri temelinde ABD Borsalarının (SP500, NASDAQ100 ve Dow Jones Industrial) BTC'nin volatilité yapısına etkilerini araştırmışlardır. Her üç endeksin de BTC'in volatilitésini açıklamada anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır.

Kyriazis (2020), yüksek kaliteli dergilerde yayınlanan yirmi iki ampirik çalışmanın bulguları üzerinde analizler yaparak Bitcoin ve altın arasındaki ilişkinin düzeyini araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre, Bitcoin'in altınla düşük veya negatif bir korelasyon sergilediği, aralarında asimetrik ve doğrusal olmayan bir bağlantı olduğu ortaya çıkmıştır. Bitcoin ve altın arasındaki temel farklar ise, portföylere dahil edildiklerinde risk-getiri dengelerinde ve ayrıca oynaklıkları ve korelasyonları ile ilgili olarak bu farklılıklar boğa veya ayı piyasalarında daha belirgin hale gelmektedir. Bitcoin'in de hisse senedi endekslerine karşı iyi bir risk dengeleyici (hedger) olduğu, ancak altın kadar güçlü olmadığı yönündedir.

Al-Khazali, Elie ve Roubaud (2018), 2010–2017 arasındaki veri setine GARCH modeli uygulayarak, pozitif ve negatif şoklara karşı asimetrik etkileri araştırtan çalışmada, altının güvenli liman rolüne uymasına rağmen, Bitcoin'in tam olarak uymadığını tespit etmiştir.

Bouoiyour, Selmi ve Wohar (2019), 2010–2018 dönemine ait verileri kullanarak dinamik Markov-anahtarlamalı kopula modelinden faydalanmışlardır. Bulgulara göre, altın, dijital varlıklardaki yatırımcılar için çeşitlenen avantajlar sergilerken, Bitcoin ise, değeri daha verimli bir şekilde transfer etme yeteneğine sahiptir.

Shahzad, Bouri, Roubaud ve Kristoufek (2020), 2010–2018 arasındaki dönemde, G7 lkelerinin borsa endeksleri için altın ve Bitcoin'in güvenli bir koruma sağlayıp sağlamadığına yönelik yaptığı analizde, gelişmiş ülkeler hisse senedi piyasalarına karşı altın, Bitcoin'e göre daha güçlü bir güvenli liman özelliğine sahiptir.

Wu, Tong, Yang ve Derbali (2019), 2012–2018 dönemine uygulanan GARCH modeline dayanan çalışmasında Bitcoin, hem düşük hem de yüksek belirsizlikten daha fazla etkilenirken, altın ise riskten korunma ve güvenli liman özelliğine sahip olduğu sonucuna varmıştır.

Panagiotidis, Stengos ve Vravosinos (2020), 2010–2018 arasındaki veri setini kullanarak, En Küçük Mutlak Büzülme ve Operatör Seçimi (LASSO) tabanlı ve temel bileşen güdümlü seyrek regresyon (PC-LASSO) ve Esnek En Küçük Kareler (FLS) yöntemlerini kullanarak yaptıkları analizde; altın gibi emtiaların Bitcoin getirileri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tuncel ve Gürsoy (2020) Ağustos 2010-Ocak 2020 arasında günlük BTC fiyatları ile BİST100 ve VIX korku endeksi arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre, her iki değişken üzerinde BTC fiyatının anlamlı bir etkisinin olmadığı, VIX endeksinden BİST100 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna varmışlardır.

Bouri, Gupta, Tiwari ve Roubaud (2017), küresel belirsizliklere karşı BTC'nin koruma aracı olup olamayacağını araştırmışlardır. Bu amaçla 2011 ile 2016 arasında günlük fiyat değişimleri kullanılarak OLS analizi kullanılmıştır. Elde edilen verilere göre, Bitcoin belirsizliğe karşı olumlu tepki vermiştir. Dolayısıyla, Bitcoin'in belirsizlik ortamında korunaklı bir liman olduğu vurgulanmıştır.

Zhang ve He (2021), dinamik korelasyon ve Granger nedenselliği ile MSV modelini kullanarak BTC, altın, ham petrol ve büyük hisse senedi piyasaları arasında yayılma etkisi olup olmadığını incelemişlerdir. BTC'nin yüksek derecede bağımsızlığa sahip olduğu ve ne büyük borsalardaki oynaklıktan ne de altın ve ham petrol piyasasındaki oynaklıktan etkilenmediği elde edilen bulgular arasındadır.

Tuncel, Alptürk, Yılmaz ve Bekçi (2021), 2014 ile 2020 arasındaki dönemde VIX endeksi ile kıymetli madenler arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto nedensellik testiyle analiz etmişlerdir. VIX endeksindeki artış ve azalışların altın, platin ve paladyum fiyatlarındaki artış ve azalışların nedeni olduğu sonucuna varmışlardır.

VERİ SETİ VE ANALİZ SONUÇLARI

Çalışmanın amacı, Covid-19 dönemi için Bitcoin ve Ethereum fiyatlarıyla S&P500 (SP500), NASDAQ, Dow Jones (DOWJ), altın fiyatları (GOLD) ve VIX endeksi arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Bu amaçla 03.01.2020 ile 28.02.2022 tarihleri için oluşturulan toplam 543 günlük kapanış fiyat serisi simetrik ve asimetric nedensellik test yöntemiyle incelenmektedir. Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilen simetrik nedensellik testinin dayandığı teorik temel Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testiyle esas itibariyle paraleldir. Ancak Toda ve Yamamoto (1995), VAR modellemesine dayanarak modeldeki değişkenlerin bütünleşme derecesinden bağımsız olarak asimptotik olarak ki-kare dağılımına sahip bir Wald test istatistiği önermiştir. Hacker ve Hatemi-J (2006)'nin Toda-Yamamoto (1995)'tan temel ayrışma noktası güven aralıklarının bootstrap dağılımına dayanarak tespit edilmesidir. Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen asimetric nedensellik testinde ise daha önceki nedensellik analizlerinde ihmal edilen pozitif ve negatif şoklar arasındaki nedensellik ilişkisi artık incelenmeye başlanmıştır. Asimetric nedensellik testinde de güven aralığı üretme süreci için bootstrap simülasyon yaklaşımından faydalanılmaktadır. Bununla birlikte ilk etapta serilerin maksimum bütünleşme derecelerinin bulgulamak için geleneksel birim kök testleri kullanılmıştır. Buna göre değerlendirilen Augmented Dickey–Fuller (ADF) ve Phillips Perron

(PP) birim kök testlerinden faydalanılmakta, daha sonra değişkenler arasındaki nedensellik bağlantısı incelenmektedir. Tablo 4'te ADF ve PP birim kök testi sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 4: ADF ve PP birim kök testi sonuçları

Değişkenler	Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Sabitli ve Trendli
Augmented Dickey–Fuller (ADF)			
BTC	1.51 (0.96)	-1.31 (0.62)	-1.17 (0.91)
ΔBTC	24.60 (0.00)*	24.70 (0.00)*	24.71 (0.00)*
ETH	1.79 (0.98)	-1.35 (0.60)	-1.47 (0.83)
ΔETH	-25.63 (0.00)*	-25.82 (0.00)*	-25.84 (0.00)*
SP500	0.73 (0.87)	-1.03 (0.74)	-3.35 (0.06)***
ΔSP500	6.64 (0.00)*	-6.68 (0.00)*	-
NASDAQ	0.98 (0.91)	-1.32 (0.61)	-1.76 (0.72)
ΔNASDAQ	-7.04 (0.00)*	-7.11 (0.00)*	7.15 (0.00)*
DOWJ	0.40 (0.80)	-1.25 (0.65)	-3.34 (0.06)***
ΔDOWJ	-7.95 (0.00)*	-7.96 (0.00)*	-
GOLD	0.79 (0.88)	-2.97 (0.03)	-2.97 (0.14)
ΔGOLD	-23.11 (0.00)*	-	-23.10 (0.00)
VIX	0.11 (0.71)	-2.95 (0.03)*	-3.84 (0.01)*
ΔVIX	-26.46 (0.00)	-	-
Phillips Perron (PP)			
BTC	1.56 (0.97)	-1.30 (0.62)	-1.17 (0.91)
ΔBTC	-24.58 (0.00)*	-24.70 (0.00)*	-24.71 (0.00)*
ETH	1.87 (0.98)	-1.36 (0.60)	-1.47 (0.83)
ΔETH	25.53 (0.00)*	25.82 (0.00)*	25.83 (0.00)*
SP500	0.87 (0.89)	-0.93 (0.77)	-2.98 (0.13)
ΔSP500	-30.44 (0.00)*	-30.48 (0.00)*	-30.45 (0.00)*
NASDAQ	1.12 (0.93)	-1.34 (0.61)	-1.64 (0.77)
ΔNASDAQ	-29.89 (0.00)*	-29.93 (0.00)*	-29.95 (0.00)*
DOWJ	0.44 (0.80)	-1.26 (0.69)	-3.03 (0.12)
ΔDOWJ	-29.79 (0.00)*	-29.78 (0.00)*	-29.76 (0.00)*
GOLD	0.96 (0.91)	-2.80 (0.05)***	-2.75 (0.21)
ΔGOLD	-23.46 (0.00)*	-	23.51 (0.00)*
VIX	0.17 (0.73)	-3.22 (0.01)*	-3.84 (0.01)*
ΔVIX	-26.53 (0.00)*	-	-

Not: Parantez içindeki değerler, olasılık değerlerini ifade etmektedir. Parantez dışındaki değerler ADF için t-istatistik değerlerini, PP için düzeltilmiş t-istatistiği değerlerini vermektedir. ADF birim kök testi, gecikme uzunluğu tespitinde Schwarz Bilgi Kriteri temel alınmaktadır. PP birim kök testinde Newey-

West bant aralığı kullanılmaktadır. * ve *** sırasıyla %1 ve %10'luk anlamlılık seviyesinde serinin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 4'te geleneksel birim kök testlerinden ADF ve PP birim testi sonuçları verilmektedir. ADF ve PP birim kök testleri için sıfır hipotezi serinin birim köklü olduğunu (serinin durağan olmadığını), alternatif hipotez ise serinin birim köklü olmadığını (serinin durağan olduğunu) ifade etmektedir. Elde edilen bulgular incelendiğinde çalışmada kullanılan serilerin çoğunluğu için sıfır hipotezinin reddedilemediği gözlenmektedir. Böylece seriler için birinci fark işlemi uygulanmış ve buna göre serilerin birinci farkta durağan olduğu tespit edilmiştir. Tablo 5'te Bitcoin fiyatlarıyla S&P500, NASDAQ, Dow-Jones, Altın ve VIX endeksi arasındaki simetrik nedensellik ilişkisi sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: Bitcoin, ABD borsaları, altın ve VIX endeksi arasındaki simetrik nedensellik ilişkisi sonuçları

Boş Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değerler			UGU
		1%	5%	10%	
BTC $\nrightarrow$ SP500	24.692*	16.476	11.393	9.202	3
SP500 $\nrightarrow$ BTC	0.749	12.813	8.63	6.273	3
BTC $\nrightarrow$ NASDAQ	18.128*	13.968	9.083	7.182	3
NASDAQ $\nrightarrow$ BTC	2.645	13.081	8.988	7.273	3
BTC $\nrightarrow$ DOWJ	32.810*	17.559	12.426	10.052	3
DOWJ $\nrightarrow$ BTC	0.847	12.749	8.301	6.552	3
BTC $\nrightarrow$ GOLD	0.002	9.238	5.521	3.882	1
GOLD $\nrightarrow$ BTC	0.004	8.175	4.779	3.424	1
BTC $\nrightarrow$ VIX	0.028	6.993	4.272	2.986	1
VIX $\nrightarrow$ BTC	5.397**	8.47	4.98	3.539	1

Not: UGU ifadesi uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir. *, **, *** işaretleri %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılıklarını belirtmektedir. Ayrıca Hatemi-J Bilgi kriteri kullanılmıştır. Bootstrap simülasyonu değeri 10.000 olarak seçilmiştir.

Tablo 5'teki test sonuçlarına göre, Bitcoin fiyatlarından S&P500, NASDAQ ve Dow Jones endekslerine doğru bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Diğer yandan VIX endeksinden Bitcoin fiyatlarına doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu sonuç piyasalardaki korku düzeyinin Bitcoin'e olan talebi ve fiyatını etkileyebileceğini göstermektedir. Tablo 6'da ABD Borsaları, Altın ve Korku (VIX) Endeksi ile Bitcoin Fiyatları arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi sonuçları verilmiştir.

Tablo 6: ABD borsaları, altın ve VIX endeksi ile Bitcoin fiyatları arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi sonuçları

Boş Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değerler			UGU
		1%	5%	10%	
SP500 ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁺	2.165	7.386	3.692	2.599	1
SP500 ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁻	2.08	14.612	9.947	8.031	4
SP500 ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁻	4.692	20.213	9.044	6.348	3
SP500 ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁺	13.521**	14.732	9.876	8.094	4
NASDAQ ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁺	1.823	7.141	3.76	2.642	1
NASDAQ ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁻	1.631	14.233	10.009	8.014	4
NASDAQ ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁻	3.334	18.64	9.182	6.424	3
NASDAQ ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁺	12.442**	14.673	9.795	7.971	4
DOWJ ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁺	2.435	7.603	3.829	2.589	1
DOWJ ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁻	2.151	14.681	10.042	8.015	4
DOWJ ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁻	4.51	19.953	8.965	6.305	3
DOWJ ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁺	13.286**	14.669	10.095	8.023	4
GOLD ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁺	0.688	7.05	3.776	2.643	1
GOLD ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁻	0.387	7.058	3.918	2.672	1
GOLD ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁻	3.424	15.002	7.016	4.537	2
GOLD ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁺	3.882***	7.312	4.048	2.736	1
VIX ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁺	3.247***	7.291	3.746	2.608	1
VIX ⁺ $\nrightarrow$ BTC ⁻	0.003	7.158	3.887	2.711	1
VIX ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁻	6.645**	11.091	6.418	4.653	2
VIX ⁻ $\nrightarrow$ BTC ⁺	0.223	7.22	3.702	2.615	1

Not: UGU ifadesi uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir. *, **, *** işaretleri %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılıklarını belirtmektedir. Ayrıca Hatemi-J Bilgi kriteri kullanılmıştır. Bootstrap simülasyon değeri 10.000 olarak seçilmiştir.

Tablo 6'daki test sonuçları incelendiğinde, S&P500, NASDAQ, Dow Jones ve altın fiyatlarındaki negatif değişmeden BTC'deki pozitif değişmeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmişken, VIX'teki pozitif değişmeden BTC'deki pozitif değişmeye ve VIX'teki negatif değişmeden BTC'deki negatif değişmeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca VIX endeksiyle de Bitcoin fiyatının doğru

orantılı olması da bu savı desteklemektedir. Tablo 7’de Ethereum, S&P500, NASDAQ, Dow-Jones, Altın ve VIX Arasındaki Simetrik nedensellik analizi sonuçları verilmiştir.

Tablo 7: Ethereum, S&P500, NASDAQ, Dow Jones, Altın ve VIX endeksi arasındaki simetrik nedensellik ilişkisi sonuçları

Boş Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değerler			UGU
		1%	5%	10%	
ETH $\nrightarrow$ SP500	20.608*	14.482	9.653	7.675	3
SP500 $\nrightarrow$ ETH	1.928	12.608	8.352	6.566	3
ETH $\nrightarrow$ NASDAQ	13.589*	13.579	8.952	6.996	3
NASDAQ $\nrightarrow$ ETH	5.693	13.112	8.898	7.12	3
ETH $\nrightarrow$ DOWJ	26.247*	15.261	10.076	7.991	3
DOWJ $\nrightarrow$ ETH	1.035	12.241	8.259	6.503	3
ETH $\nrightarrow$ GOLD	0.061	9.338	5.535	3.909	3
GOLD $\nrightarrow$ ETH	0.024	7.728	4.508	3.228	3
ETH $\nrightarrow$ VIX	1.992	6.643	3.973	2.853	1
VIX $\nrightarrow$ ETH	4.172***	8.411	5.292	3.843	1

Not: UGU ifadesi uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir. *, **, *** işaretleri %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılıklarını belirtmektedir. Ayrıca Hatemi-J Bilgi kriteri kullanılmıştır. Bootstrap simülasyon değeri 10.000 olarak seçilmiştir.

Tablo 7’deki test sonuçlarına göre, ETH’den S&P500, NASDAQ, Dow Jones’a doğru bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Diğer bir sonuç, VIX’ten ETH’e doğru nedensellik ilişkisinin varlığını göstermiştir. Tablo 8’de ABD Borsaları, altın ve korku (VIX) endeksi ile Ethereum fiyatları arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi sonuçları verilmiştir. Ayrıca simetrik nedensellik testinde ilişkiye çift taraflı; asimetrik nedensellik testinde ise yalnızca endekslerden Bitcoin ve Eteryum’a yönelik tek yönlü nedenselliğe bakılmıştır.

Tablo 8’deki test sonuçlarına göre, NASDAQ ve Dow Jones’taki pozitif değişimlerden ETH’deki pozitif değişimlere doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Öte yandan, altın fiyatlarındaki negatif değişiminden ETH’nin negatif değişimlerine doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Tablo 9’da Bitcoin ve Ethereum fiyatları arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi sonuçları verilmiştir.

Tablo 8: ABD borsaları, altın ve VIX endeksi ile Ethereum fiyatları arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi sonuçları

Boş Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değerler			UGU
		1%	5%	10%	
SP500 ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁺	3.079	7.926	3.705	2.517	1
SP500 ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁻	1.547	15.963	10.406	8.248	4
SP500 ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁻	5.582	17.849	8.784	6.178	3
SP500 ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁺	5.51	14.889	9.972	8.004	4
NASDAQ ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁺	3.396***	7.038	10.556	8.283	4
NASDAQ ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁻	1.878	16.135	10.556	8.283	4
NASDAQ ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁻	4.239	17.543	8.754	6.271	3
NASDAQ ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁺	4.601	15.09	9.994	8.104	4
DOWJ ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁺	3.336***	8.206	3.688	2.501	1
DOWJ ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁻	1.404	15.785	10.475	8.276	1
DOWJ ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁻	5.396	18.221	8.766	6.231	3
DOWJ ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁺	4.938	14.934	10.118	8.019	4
GOLD ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁺	0.233	8.036	3.891	2.599	1
GOLD ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁻	0.709	7.496	8.853	2.542	1
GOLD ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁻	3.878***	9.809	3.93	2.421	1
GOLD ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁺	0.506	7.521	3.798	2.652	1
VIX ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁺	0.636	7.349	3.798	2.582	1
VIX ⁺ $\nrightarrow$ ETH ⁻	0.266	7.257	3.92	2.702	1
VIX ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁻	3.788	10.781	6.368	4.613	2
VIX ⁻ $\nrightarrow$ ETH ⁺	0.633	7.3	3.852	2.689	1

Not: UGU ifadesi uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir. *, **, *** işaretleri %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılıklarını belirtmektedir. Ayrıca Hatemi-J Bilgi kriteri kullanılmıştır. Bootstrap simülasyon değeri 10.000 olarak seçilmiştir.

Tablo 9: Bitcoin ve Ethereum fiyatları arasındaki asimetric nedensellik ilişkisi sonuçları

Boş Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değerler			UGU
		1%	5%	10%	
$BTC^+ \nrightarrow ETH^+$	0.259	7.734	4.096	2.753	1
$BTC^+ \nrightarrow ETH^-$	0.01	9.873	3.957	2.381	1
$BTC^- \nrightarrow ETH^-$	1.161	12.002	3.513	1.887	1
$BTC^- \nrightarrow ETH^+$	10.788*	9.107	3.748	2.369	1
$ETH^+ \nrightarrow BTC^+$	0.385	7.388	3.995	2.769	1
$ETH^+ \nrightarrow BTC^-$	0.070	8.865	3.803	2.502	1
$ETH^- \nrightarrow BTC^-$	0.542	12.142	3.505	1.887	1
$ETH^- \nrightarrow BTC^+$	13.213*	8.968	3.809	2.474	1

Not: UGU ifadesi uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir. *, **, *** işaretleri %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılıklarını belirtmektedir. Ayrıca Hatemi-J Bilgi kriteri kullanılmıştır. Bootstrap simülasyon değeri 10.000 olarak seçilmiştir.

Tablo 9'daki test sonuçlarına göre, Bitcoin fiyatlarındaki negatif değişimlerden Ethereum fiyatlarındaki pozitif değişimlere, Ethereum fiyatlarındaki negatif değişimlerden Bitcoin fiyatlarındaki pozitif değişimlere doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Tablo 9'daki sonuçlar yukarıda söz edilen BTC ile ETH'nın ayrıştığı yönündeki saptamayı desteklemektedir. Zira BTC ile ETH arasında, herhangi birinin fiyatı düşmeye başladığında diğerinin fiyatı artmaktadır. Yani bu iki kripto para arasında oluşmuş olan negatif ilişki, bir ikame mal ilişkisi olarak adlandırılabilir. ETH'nın, BTC karşısında bağımsız hareket edebilmesi, rakip olabilmesi, altcoinlerin lideri olduğu yönündeki adlandırmayı doğrulamaktadır. Tablo 10'da VIX endeksiyle ABD Borsaları ve Altın fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi sonuçları verilmiştir.

Tablo 10'daki test sonuçları incelendiğinde, VIX endeksindeki pozitif değişimlerden S&P500, NASDAQ, Dow Jones'taki negatif değişimlere doğru bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Diğer bir sonuç, korku endeksinin güvenli liman olarak bilinen altın fiyatlarına olan etkisinin araştırılması üzerinedir. Elde edilen sonuçlar temelinde korku endeksindeki negatif değişimlerden altın fiyatlarının hem negatif değişimlerine hem de pozitif değişimlerine doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Böylece korku endeksinde gerçekleşen negatif yönlü hareketlilik, altın fiyatlarını iki yönlü etkilemektedir.

Tablo 10: VIX Endeksi, ABD borsaları ve altın fiyatları arasındaki asimetric nedensellik ilişkisi

Boş Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değerler			UGU
		1%	5%	10%	
VIX ⁺ ⇒ SP500 ⁺	1.603	11.315	6.234	4.585	2
VIX ⁺ ⇒ SP500 ⁻	5.835**	7.768	3.802	2.712	1
VIX ⁻ ⇒ SP500 ⁻	0.547	11.943	8.109	6.316	3
VIX ⁻ ⇒ SP500 ⁺	0.183	6.938	3.888	2.669	1
VIX ⁺ ⇒ NASDAQ ⁺	2.127	11.729	6.873	4.807	2
VIX ⁺ ⇒ NASDAQ ⁻	6.063**	6.987	3.892	2.715	1
VIX ⁻ ⇒ NASDAQ ⁻	0.91	12.411	8.238	6.288	3
VIX ⁻ ⇒ NASDAQ ⁺	1.41	6.727	3.859	2.661	1
VIX ⁺ ⇒ DOWJ ⁺	1.334	7.967	3.801	2.521	1
VIX ⁺ ⇒ DOWJ ⁻	3.584***	8.053	3.839	2.682	1
VIX ⁻ ⇒ DOWJ ⁻	0.742	12.177	8.052	6.357	3
VIX ⁻ ⇒ DOWJ ⁺	0.019	6.965	3.869	2.65	1
VIX ⁺ ⇒ GOLD ⁺	2.084	8.18	3.9	2.578	1
VIX ⁺ ⇒ GOLD ⁻	0.164	7.196	3.861	2.629	1
VIX ⁻ ⇒ GOLD ⁻	3.593***	6.608	3.757	2.617	1
VIX ⁻ ⇒ GOLD ⁺	4.140**	7.187	3.91	2.716	1

Not: UGU ifadesi uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir. *, **, *** işaretleri %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılıklarını belirtmektedir. Ayrıca Hatemi-J Bilgi kriteri kullanılmıştır. Bootstrap simülasyon değeri 10.000 olarak seçilmiştir.

SONUÇ

Çalışmada Covid-19 pandemi sürecinde Bitcoin (BTC) ve Ethereum (ETH) fiyatları ile ABD Borsaları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığı simetrik ve asimetric test yöntemleriyle araştırılmıştır. Araştırma soruları ekseninde yapılan analiz sonuçlarına göre ilk olarak serilerin birinci farkta durağan olduğu tespit edilmiştir. Simetrik nedensellik analizi sonuçlarına sırasıyla incelendiğinde Bitcoin fiyatlarından S&P500, NASDAQ ve Dow Jones endekslerine doğru bir nedensellik ilişkisi saptanmış, VIX endeksinden Bitcoin fiyatlarına doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Ethereum için yapılan analiz için ETH'den S&P500, NASDAQ, Dow Jones'a doğru bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Buna göre Ethereum fiyatlarındaki hareketlilik S&P500, NASDAQ, Dow Jones borsalarının fiyat hareketliliğinin nedenseli olabilmektedir. Ayrıca VIX'ten ETH'ye doğru nedensellik ilişkisi görülmüştür.

Asimetrik nedensellik ilişkisi sonuçları Bitcoin ve Ethereum fiyatları için ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Buna göre S&P500, NASDAQ, Dow Jones ve altın fiyatlarındaki negatif değişmeden BTC'deki pozitif değişmeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmişken, VIX'teki pozitif değişmeden BTC'deki pozitif değişmeye ve VIX'teki negatif değişmeden BTC'deki negatif değişmeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuçlar ilginç bir şekilde BTC'nin ABD borsaları açısından güvenli bir liman olarak görülmeye başladığını göstermektedir. Bulgularımız Bouri vd. (2017)'nin çalışma sonuçlarıyla da uyumludur. Oysa pandemi öncesi dönemi kapsayan çoğu çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, ABD borsaları açısından güvenli liman işlevi altına aitti. Bitcoin'in böyle bir işlevinin olmadığı yönündeydi (Al-Khazali vd., 2018; Wu vd. 2019; Shahzad vd., 2020). Bu çalışmada elde edilen bulgular ABD borsaları yanında altın fiyatlarındaki düşüşlerde bile Bitcoin'e olan talebin, dolayısıyla fiyatının da arttığını göstermektedir. Ayrıca VIX endeksiyle de Bitcoin fiyatının doğru orantılı olması da bu savı desteklemektedir.

Diğer taraftan Ethereum fiyatlarıyla diğer değişkenler arasında kurulan nedensellik ilişkisi sonuçları NASDAQ ve Dow Jones'taki pozitif değişmelerden ETH'deki pozitif değişmelere doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermiştir. Ayrıca, altın fiyatlarındaki negatif değişimden ETH'nin negatif değişmelerine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı ortaya konulmuştur. Bu sonuçlara göre ETH ile NASDAQ ve Dow Jones endeksleri aynı yönde hareket etmektedir. Bu iki endekste artış ve düşüşler ETH'yi da aynı şekilde etkilemektedir. Bu ilişki Wang vd. (2021)'nin analiz sonuçlarıyla da benzerdir. Dolayısıyla ETH'nin BTC'ye göre bu iki endeksle paralelliği daha yüksektir. BTC bu endeksler için riskten korunma işlevi görürken, ETH bu işleve sahip değildir. Böylece BTC ile ETH'nin Pandemi döneminde ayrıştığını söyleyebiliriz.

BTC ile ETH arasındaki nedensellik ilişkisi sınırdığında Bitcoin fiyatlarındaki negatif değişimlerden Ethereum fiyatlarındaki pozitif değişimlere, Ethereum fiyatlarındaki negatif değişimlerden Bitcoin fiyatlarındaki pozitif değişimlere doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuç, kripto paralar arasındaki talep kaymalarının birbirlerinin fiyatlarını etkilediğini kanıtlamıştır.

Son olarak VIX endeksi ile ABD borsaları arasında kurulabilecek olası nedensellik ilişkisi ele alınmıştır. Buna göre, VIX endeksindeki pozitif değişmelerden S&P500, NASDAQ, Dow Jones'taki negatif değişmelere doğru bir nedensellik ilişkisi bulgulanmıştır. Böylece korku endeksindeki yükselişin ABD'nin öncü borsalarından çıkışı tetiklediği görülmektedir. Küresel risk ortamının borsalar üzerindeki etkilerinin

anlaşılması bakımından elde edilen sonuç kayda değer bir öneme sahiptir. Zira Pandemi öncesi döneme yönelik çoğu çalışmada, VIX endeksindeki artışın borsalarda satışı yol açtığı, VIX endeksi düştüğünde ise borsalara talebin arttığı görülmektedir. Bu ilişkinin pandemi döneminde de değişmediğini ilgili çalışma göstermiştir.

Dünya Sağlık Örgütü tarafından belirlenen pandeminin başlangıç tarihi ile bitiş tarihi arasındaki dönemde ABD Borsaları, altın fiyatları ve VIX Endeksi ile Bitcoin ve Ethereum fiyatları arasındaki ilişkinin tam olarak ortaya çıkarılması için; önümüzdeki yıllarda yapılacak çalışmalarla pandemi öncesi, pandemi dönemi ve pandemi sonrası olmak üzere üç dönem esas alınarak oluşturulacak modeller birbirleriyle karşılaştırılarak net analizler yapmak mümkün olabilecektir. Bu çalışma, söz konusu alanda gelecek yıllarda çalışma yapacak araştırmacılar için motivasyon kaynağı olabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Al-Khazali, O., Elie, B., & Roubaud, D. (2018). The impact of positive and negative macroeconomic news surprises: Gold versus Bitcoin. *Economics Bulletin*, 38(1), 373–82.
- Blockchain Türkiye Platformu. (2021). *Akıllı sözleşme raporu-Temmuz 2021*. Web site: https://bctr.org/dokumanlar/Akilli_Sozlesme_Raporu.pdf
- Blockchain Türkiye Platformu. (2022, 12 Ocak). *Dijital varlıklar ve kripto para sektörü için 2021 dönüm noktası oldu* [Blog yazısı]. <https://bctr.org/dijital-varliklar-ve-kripto-para-sektoru-icin-2021-donum-noktasi-oldu-24996/> adresinden erişildi.
- Bouoiyour, J., Selmi, R., & Wohar, M. E. (2019). Bitcoin: competitor or complement to gold? *Economics Bulletin*, 39(1), 186–91.
- Bouri, E., Gupta, R., Tiwari, A. K., & Roubaud, D. (2017). Does Bitcoin hedge global uncertainty? Evidence from wavelet-based quantile-in-quantile regressions. *Finance Research Letters*, 23, 87-95.
- Chainalysis Team. (2021, 14 Ekim). The 2021 Global Crypto Adoption Index [Blog yazısı]. <https://blog.chainalysis.com/reports/2021-global-crypto-adoption-index/> adresinden erişildi.
- Chaum, D. (1985). Security without identification: Transaction systems to make big brother obsolete. *Communications of the ACM*, 28(10), 1030-1044.
- Deniz, Ö. Ç. (2020, 30 Aralık). Pandeminin gölgesinden güneşli günlere: 2020’de kripto para piyasası ve 2021’den beklentiler [Blog yazısı]. <https://tr.investing.com/analysis/2020-yl-na-genel-baks-ve-2021den-beklentiler--bolum-3--kripto-zel-200464129> adresinden erişildi.

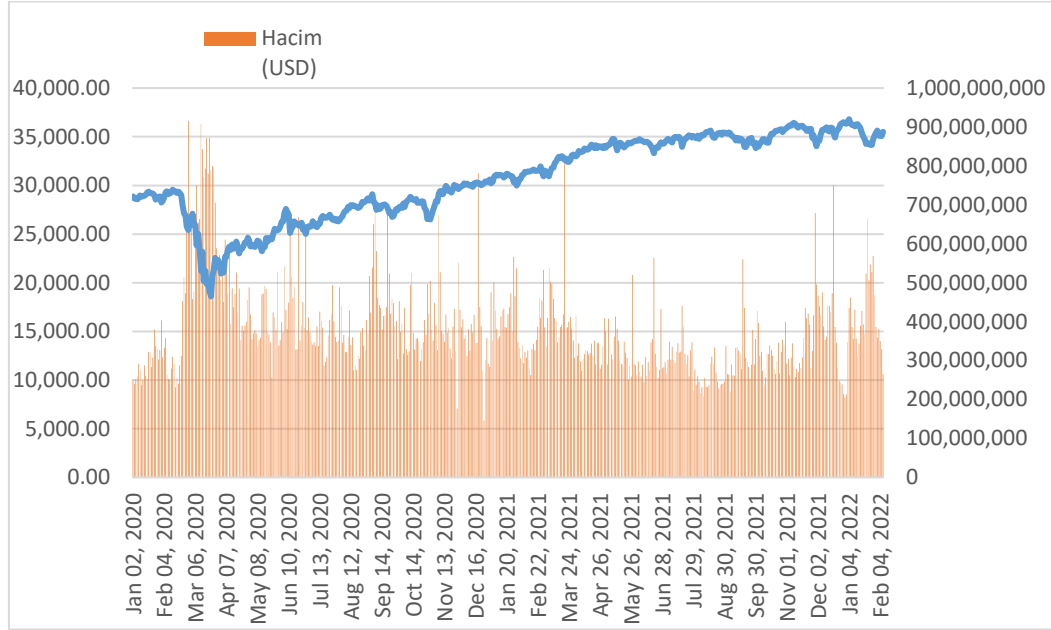
- Dirican, C., & Canöz, İ. (2017). Bitcoin fiyatları ile dünyadaki başlıca borsa endeksleri arasındaki eşbütünleşme ilişkisi: ARDL modeli yaklaşımı ile analiz. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 4(4), 377-392.
- Ersöz, B. D. (2020, 28 Aralık). 2020'de ekonomide pandemi etkisi: "büyük tecrit" [Blog yazısı]. <https://www.voaturkce.com/a/iki-bin-yirmide-ekonomide-pandemi-etkisi-b%C3%BCy%C3%BCKtecrit/5716244.html> adresinden erişildi.
- Fountain, R. L., Herman J. R., & Rusvold. L. (2008). An application of Kendall Distributions and alternative dependence measures: SPX vs. VIX. *Insurance: Mathematics and Economics*, 42(2), 469-472.
- Frisby, D. (2014). *Bitcoin: the future of money?* Londra: Unbound.
- Göger, R. (2021). Hal Finney kimdir? [Blog yazısı]. <https://muhabbit.com/hal-finney-kimdir/> adresinden erişildi.
- Göğüş, A. (2022). 2021, kripto para sektörü için neden önemliydi? [Blog yazısı]. https://bigpara.hurriyet.com.tr/bigpara-yazarlari/alphan-gogus/2021-kripto-para-sektoru-icin-neden-onemliydi_ID986539/ adresinden erişildi.
- Hacker R. S., & Hatemi-J A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500, doi:10.1080/00036840500405763.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical economics*, 43(1), 447-456.
- Hughes, E., (1993). Cypherpunk's Manifesto [Blog yazısı]. <https://www.activism.net/cypherpunk/manifesto.html> adresinden erişildi.
- Koç, A. (2020). Capitalism 5.0: digital capitalism and its political economy in the context of the evolution of capitalism. S. Kolukırcık (Ed.), *Digitalization and future of digital society* (s. 25-41) içinde Peter Lang: Berlin.
- Koy, A., Yaman, M., & Mete, S. (2021) Kripto Paraların volatilité modelinde ABD borsa endekslerinin yeri: Bitcoin üzerine bir uygulama. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 159-170, doi:10.14784/marufacd.880672
- Kyriazis, N. A. (2020). Is Bitcoin Similar to Gold? An integrated overview of empirical findings. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(5), 1-19, doi:10.3390/jrfm13050088
- Lahmiri, S., & Bekiros, S. (2020). The impact of COVID-19 pandemic upon stability and sequential irregularity of equity and cryptocurrency markets. *Chaos, Solitons and Fractals*, 138, 1-6.
- Münyas, T., & Atasoy, F. (2021). Bitcoin ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki ilişki üzerine ampirik bir inceleme. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 7/1 (2021), 104-120.
- Öner, H., (2018). Altın, petrol, döviz kuru, faiz ve korku endeksi arasındaki ilişki üzerine bir çalışma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(19): 396-404.

- Pan, E. (2021, 29 Aralık). Who is Nick Szabo? 8 things to know about the man Elon Musk thinks created bitcoin [Blog yazısı]. <https://www.NASDAQ.com/articles/who-is-nick-szabo-8-things-to-know-about-the-man-elon-musk-thinks-created-bitcoin>. Adresinden erişildi.
- Panagiotidis, T., Stengos, T., ve Vravosinos, O. (2020). A principal component-guided sparse regression approach for the determination of Bitcoin returns. *Journal of Risk and Financial Management* 13(2), 1-10.
- Popper, N. (2014, 30 Ağustos). Hal finney, cryptographer and bitcoin pioneer, dies at 58 [Blog yazısı]. <https://www.nytimes.com/2014/08/31/business/hal-finney-cryptographer-and-bitcoin-pioneer-dies-at-58.html#:~:text=Hal%20Finney%2C%20a%20cryptographer%20and,wife%2C%20Fran%20Finney%2C%20said> adresinden erişildi.
- Shahzad, S. J. H., Bouri, E., Roubaud, D., & Kristoufek, L. (2020). Safe haven, hedge and diversification for G7 stock markets: Gold versus Bitcoin. *Economic Modelling*, 87, 212–224
- Szabo, N., (1995). Smart contracts glossary [Blog yazısı]. https://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschoel2006/szabo.best.vwh.net/smart_contracts_glossary.html adresinden erişildi.
- Tanrıverdi, M., Uysal, M., & Üstündağ, M.T. (2019). Blokzinciri teknolojisi nedir? Ne değildir?: Alanyazın incelemesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 12(3), 203-217.
- Tevetoğlu, M. (2021). Ethereum ve akıllı sözleşmeler. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1): 193-208.
- TSPB. (2021). *Türkiye Sermaye Piyasası-2020*. web site: <https://www.tspb.org.tr/wp-content/uploads/2021/05/TurkiyeSermayePiyasasi2020.pdf>
- Tuncel, M. B., & Gürsoy, S. (2020). Korku Endeksi (VIX), Bitcoin fiyatları ve BİST100 endeksi arasındaki nedensellik ilişkisi üzerine amprik bir uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(76), 1999-2011.
- Tuncel, M. B., Alptürk, Yılmaz, T., & Bekçi, İ. (2021). Korku endeksi (VIX) ile kıymetli madenler arasındaki ilişki üzerine ekonometrik bir çalışma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(3), 1069-1083.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995) Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225–50.
- Wang, H., Wang, X., Yin, S., & Ji, H. (2021). The asymmetric contagion effect between stock market and cryptocurrency market. *Finance Research Letters*, 46, 1-12, doi: [/10.1016/j.frl.2021.102345](https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102345)
- Wu, S., Tong, M., Yang, Z., & Derbali, A. (2019). Does gold or Bitcoin hedge economic policy uncertainty? *Finance Research Letters*, 31, 171–178.
- Zhang, J., & He, Q. (2021). Dynamic cross-market volatility spillover based on MSV model: Evidence from Bitcoin, gold, crude oil, and stock markets. *Complexity*, 2021, Volume 2021, doi: [10.1155/2021/9912418](https://doi.org/10.1155/2021/9912418).

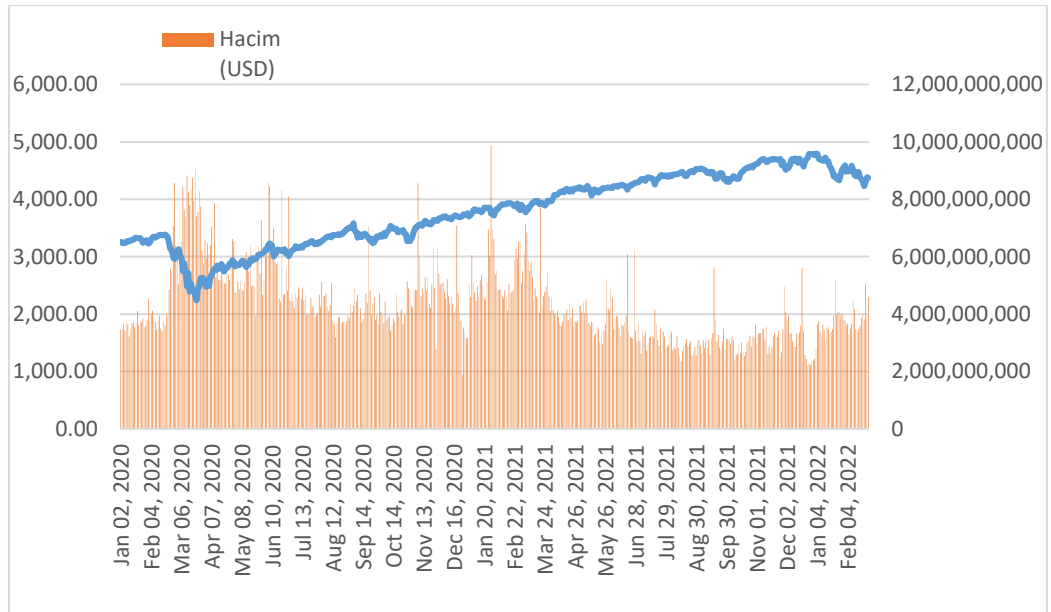
EKLER

Ek 1: DJI ve piyasa hacmi

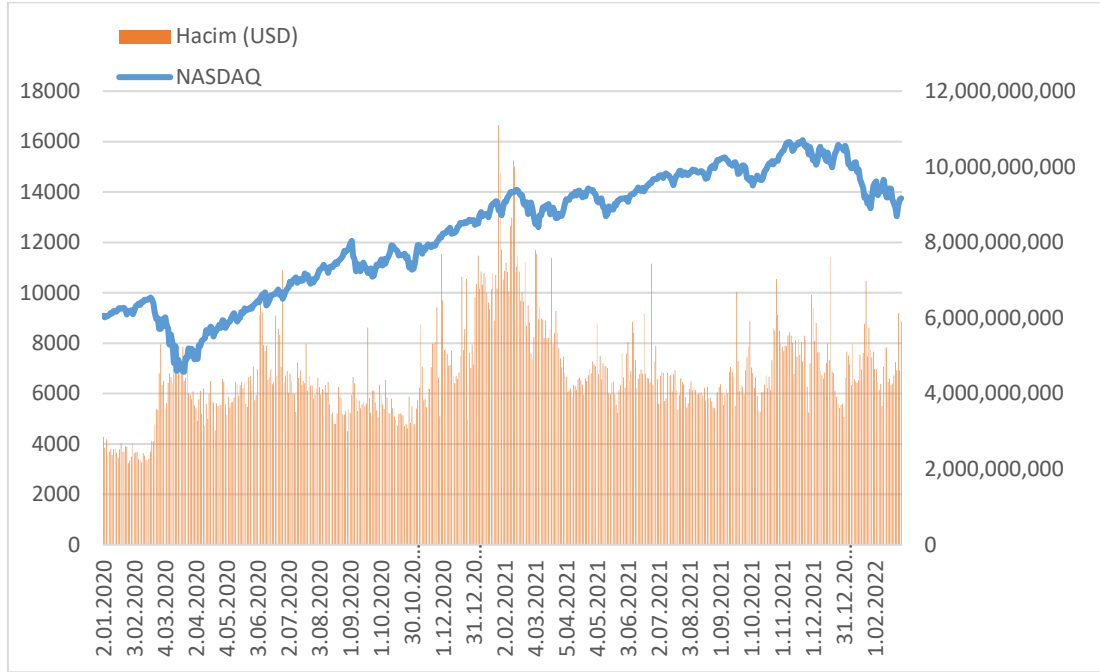
Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ek 2: S&P 500 ve piyasa hacmi

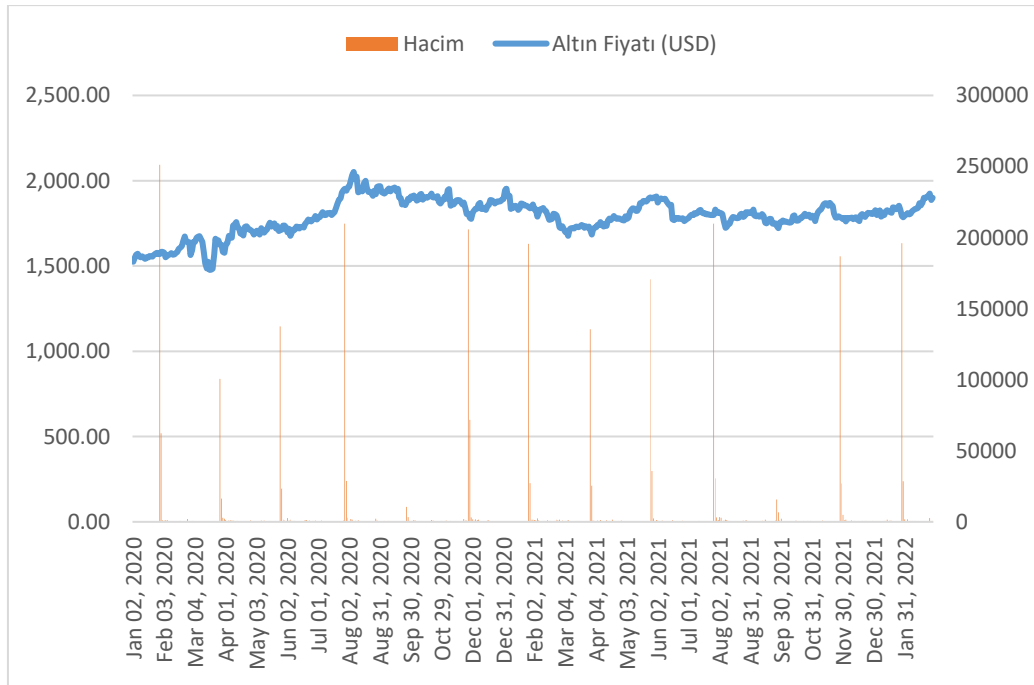
Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ek 3: NASDAQ ve piyasa hacmi

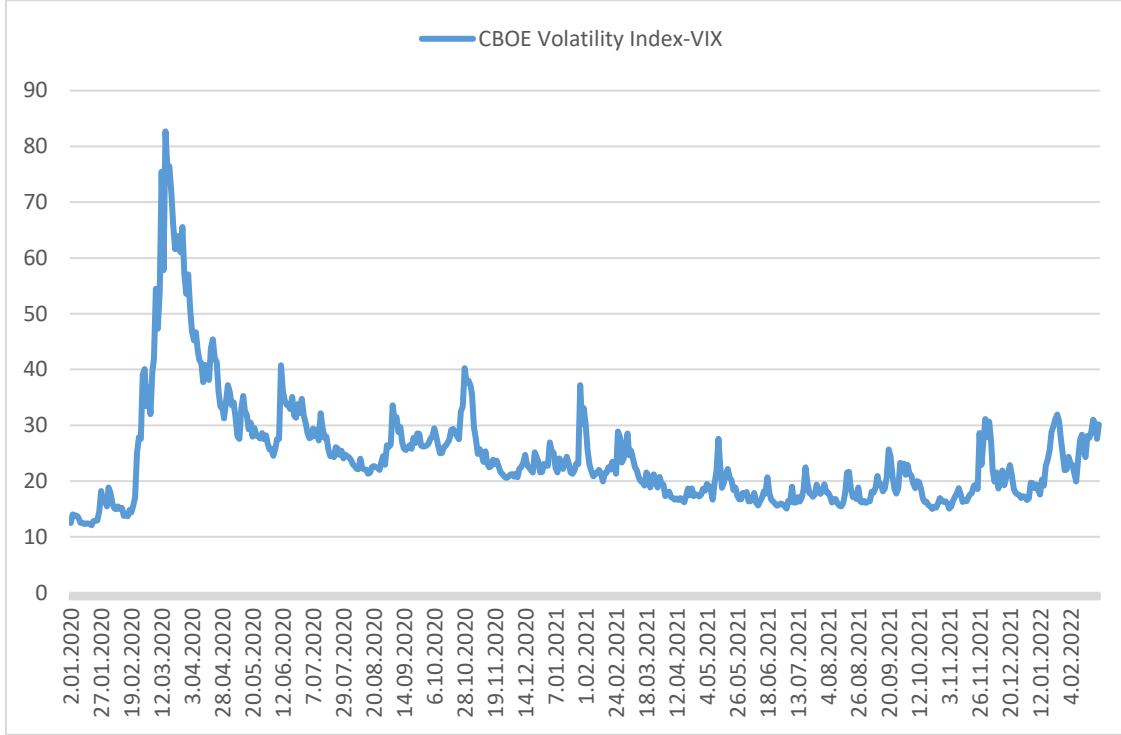
Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ek 4: Altın fiyatları ve piyasa hacmi

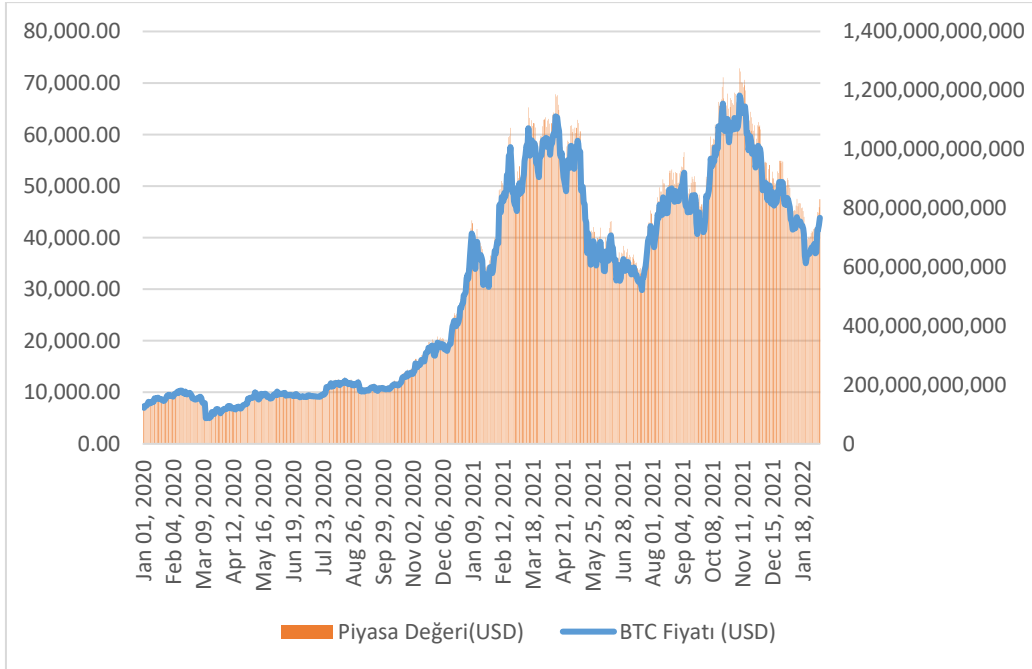
Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ek 5: CBOE Volatility Index-VIX

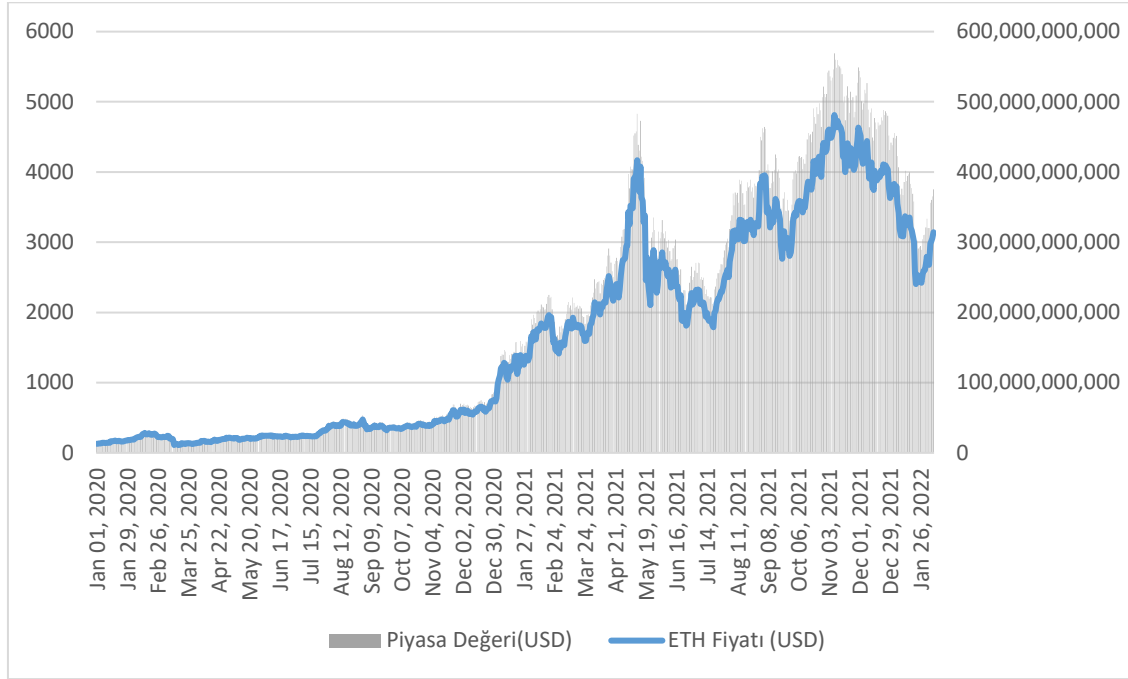
Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ek 6: BTC fiyatı(USD) ve piyasa değeri(USD)

Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ek 7: ETH fiyatı(USD) ve piyasa değeri(USD)

Kaynak: Veriler <https://finance.yahoo.com>' dan elde edilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

GREENWASHING'TEN YEŞİL AKLAMAYA: TÜRKİYE'DE YAPILAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR ÜZERİNDEN KURAMSAL BİR BAKIŞ

Deniz Julia DEMİRAL¹

Öz

Greenwashing stratejisi, şirketlerin çevre dostu oldukları yönünde tüketicilere yanlış ya da eksik bilgi vermeleri olarak açıklanabilmektedir. Bu makalenin amacı, greenwashing stratejisinin tartışılması ve Türkiye’de yapılan akademik çalışmalar üzerinden, terimin Türkçe karşılığının oluşmasında katkıda bulunmaktır. Bu kapsamda ilk başta yeşil pazarlama, greenwashing stratejisi ve uygulama çeşitlerine değinilmiş ve ardından Türkiye’de 2022 yılı nisan ayına kadar yayınlanan ve/veya kabul edilen greenwashing ile ilgili akademik çalışmalar incelenmiştir. İnceleme sonrası yirmi dokuz kaynaktan oluşan bu literatürde, kullanım sıklığı ile kelime anlamı açısından yeşil aklama ifadesinin Türkçe’de greenwashing ifadesi yerine kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe bir ifade kullanılmasının tüketicilerin ve pazarlama uzmanlarının zihninde daha somut bir olgu oluşturacağı ve böylelikle farkındalığa ve çevre bilincine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Greenwashing, Yeşil Aklama, Yeşil Pazarlama, Tüketici Davranışı, Marka İmajı

JEL Kodları: M31, M37

FROM GREENWASHING TO “YEŞİL AKLAMA”: A HYPOTHETIC VIEW FROM THE ACADEMIC WORK AREA IN TURKEY

Abstract

Greenwashing can be defined as a strategy where companies give false or incomplete information about their environmental behaviors to their customers. This paper aims to discuss greenwashing and contribute to the formalizing of the Turkish equivalent of it by looking at its use in Turkish academic studies. Firstly, green marketing, greenwashing, and the types of greenwashing will be explained. Then academic studies on greenwashing, that were published and/or accepted until April 2022 in Turkey, will be examined. This examining process includes the obtained literature, which consists of twenty-nine studies. The findings show that, in terms of usage frequency and word meaning, the term “yeşil aklama” can be used instead of greenwashing in Turkish. It is thought that the use of a Turkish expression will create a more concrete phenomenon in the minds of consumers and marketing experts, thus contributing to awareness and environmental consciousness.

Keywords: Greenwashing, Yeşil Aklama, Green Marketing, Consumer Behavior, Brand Image

JEL Codes: M31, M37

¹ Doktora Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, julidemiral@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8491-5202>

GİRİŞ

İnsanlar kendilerini her geçen gün çevreye karşı daha sorumlu hissetmektedir. 1960'larda şirketler ve hükümet politikaları bu sorumluluğu rekabet gücü olarak görmüşse de sonraki yıllarda çevre sorunlarına karşı duyulan endişe ve sorumluluk duygusu hem bireysel hem de toplumsal alanda daha belirgin hale gelmiştir (Straughan ve Roberts, 1999).

1972 yılında düzenlenen Birleşmiş Milletler Konferansı ile çevreye karşı sorumluluk olgusu uluslararası gündeme taşınmış ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) kurulmuştur. "Kurulduğu gündən beri UNEP; küresel çevre için gündemi belirleyen, sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutlarını Birleşmiş Milletler sistemi içinde tutarlı bir şekilde destekleyen bir otorite olmuştur" (UNEP, 2021). Günümüzde sivil toplum kuruluşlarından, şirketlerden, devletlerden ve diğer paydaşlardan oluşan 193 üye ile çalışmalarını sürdüren UNEP, "çevre konusunda dünyanın en üst düzey karar alma organı olan Birleşmiş Milletler Çevre Meclisi ile çevresel gündemi belirlemeye ve çevresel sorunları ele almaya devam etmektedir" (UNEP, 2021). Çevresel gündemi belirleme konusunda günümüzde özellikle Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferans'larının etkileri görülmektedir. Gündemi belirleme konusundaki bu etkiye, 2019 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler İklim Zirvesi'nde Greta Thunberg'in konuşması örnek olarak gösterilebilmektedir. Hem yeni medyada hem de geleneksel medyada yankısı uzun süre devam eden bu konuşma, çeşitli bilimsel araştırmalara da konu olmaktadır. Bunlardan bir tanesi Sabherwal, Ballew ve Van Der Linden'nin 2021 yılında gerçekleştirdiği araştırmadır. Bu araştırma Greta Thunberg'e daha aşına olan kişilerin, küresel ısınmayı azaltmak için toplu eylemlerde bulunma niyetlerinin daha yüksek olduğunu ve daha güçlü kolektif etkinlik inançlarının bu ilişkiye aracılık ettiği göstermiştir. Yazarlar bu etkiyi "Greta Thunberg Etkisi" olarak da tanımlamıştır. Çevresel gündemin bu şekilde oluşturulması, tüketici davranışlarının oluşmasında aktif rol oynayan toplumsal yaşamda da önemli sonuçları beraberinde getirebilmektedir.

Hem ulusal hem uluslararası alanda çevre sorunlarına karşı gösterilen ilgi ve buna bağlı olarak çevreye karşı bireysel sorumluluklara verilen önem, yıllar içerisinde tüketicilerin de davranışlarını etkilemiştir. Çevreye karşı sorumluluk; satın alınan ürünün özelliklerinden, satın alma sürecinde dikkat edilen bilgilere kadar tüketici davranış ve algılarında kapsamlı bir değişikliğe sebep olmuştur. Tüketiciler artık çevreye karşı duyarlı yaşam standartlarına daha fazla ilgi göstermeye başlamış ve yeşil ürün avantajlarından faydalanmak istemişlerdir (Biswas ve Roy, 2015). Bu duruma örnek olarak hem tüketicilerin hem de üreticilerin daha düşük güçle çalışan elektrikli ev aletleri, organik gıdalar, kurşunsuz boyalar, geri dönüştürülebilir kağıtlar gibi daha yeşil ve doğa dostu ürünler talep etmeye başlamışları (Bhati ve Jain, 2013) verilebilir. Şirketler değişen bu algıya ayak uydurabilmek için AR-GE, üretim ve pazarlama

faaliyetleri gibi temel fonksiyonlarında değişikliğe gitmek durumunda kalmıştır. Şirketleri bu değişime zorlayan unsurlardan birisi de hükümetlerin konuyla ilgili yeni yasaları olmuştur. Örneğin, Türkiye'de Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği 2015 tarihinde yürürlüğe girmiş ve pazarlama aşamalarındaki unsurlarının çevreye etkilerini düzenlenmiştir (Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği, 2021). Bu değişim süreci sadece özel sektör ve şirketlerle de sınırlı kalmamıştır. Şirketlerde yaşanan değişimlerin yanı sıra; yeşil enerji, turizm, gıda, mimarlık alanlarında ve hükümetlerde de çevresel girişimler çoğalmaktadır (Leonidou ve Skarmeas, 2017). Çevreye karşı duyarlılık ile başlayan bu değişim süreci akademik çalışmalara da yansımış ve yeni kavramlar gelişmeye başlamıştır. Yeşil tüketicilik, yeşil pazarlama ve greenwashing kavramları bunlardan sadece bazılarıdır.

Weiner ve Doescher 1991 yılında yeşil tüketiciliği, sosyal yanlısı bir tüketim davranışı olarak tanımlamıştır (aktaran Bhati ve Jain, 2013). Yeşil pazarlama ise çevre açısından güvenli pazarlama faaliyetlerinin tümünü kapsamaktadır. Bu makalenin çıkış noktasını oluşturan greenwashing stratejisi ise şirketlerin, yeşil pazarlama uyguladıkları yönünde tüketicilere yanlış ya da eksik bilgi vermeleri olarak özetlenebilmektedir. Çoğunlukla yeşil tüketiciyi de çekmek ve rekabet avantajı sağlamak için uygulanan bu stratejinin şirketlere ciddi zararları olduğu da gözlemlenmektedir. Hukuki ve maddi zararların yanı sıra greenwashing stratejisini kullanan şirketler, marka imajlarını zedelemekle ve müşterilerinin güvenini kaybetmekle karşı karşıyadır (Khandelwal, Sharma ve Jain, 2019). Bu makalenin amacı şirketlerin ve tüketicilerin uğrayabilecekleri bu zararları açıklayacak greenwashing stratejisinin tartışılması ve bu strateji için Türkiye'de yapılan akademik çalışmalara bakılarak terimin Türkçe karşılığının oluşmasında katkıda bulunmaktır. Oluşacak Türkçe ifadenin kullanılmasının tüketicilerin zihninde daha somut bir olgu oluşturacağı ve böylelikle farkındalığa katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Pazarlama uzmanlarının ve özellikle tüketicilerin bu strateji hakkında bilgi sahibi olmasının daha şeffaf bir pazar yapısını beraberinde getireceğine inanılmaktadır. Ayrıca tüketicilerde oluşacak farkındalığın, çevre bilincinin doğru şekilde yayılarak piyasada daha etkili olmasını sağlayacağı varsayılabilir. Bu makale, Türkiye'de yapılan greenwashing konulu akademik çalışmaları bir arada sunarak alanında özgün bir çalışma oluşturmaktadır. Bu çalışmalar ile oluşacak bu literatürün gelecek araştırmalara ışık tutması hedeflenmiştir.

Bir sonraki bölümde yeşil pazarlama kavramı tartışılacak olup sonrasında bu makalenin ana konusunu oluşturan greenwashing stratejisi ve onun uygulama çeşitleri ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Türkiye'de 2022 yılı nisan ayına kadar yayınlanan ve/veya kabul edilen greenwashing ile ilgili akademik çalışmalar değerlendirilecektir. Son bölümde ise sonuç ve tartışmaya yer verilecektir.

YEŞİL PAZARLAMA VE “GREENWASHING”

Pazarlama değer değiş-tokuşunu düzenleyen süreçleri açıklarken psikoloji, sosyoloji, iktisat ve diğer sosyal bilimlerden etkilenen multidisipliner bir bilim dalıdır. Yeşil pazarlama, pazarlamanın sosyolojik ve psikolojik bakış açısı içerisinde yer almaktadır. Eylemci düşünce ekolü olarak anılan ve pazara, pazarlamacılar yerine tüketici bakış açısı ile bakılması gerektiğini savunan sosyolojik ekol (Sheth, Gardner ve Garrett, 1988) günümüzdeki haliyle yeşil pazarlamanın gelişimini etkilemiştir. Yeşil pazarlamanın tarihi gelişiminde bir diğer önemli nokta ise Amerikan Pazarlama Derneği'nin 1975 yılındaki Ekolojik Pazarlama konulu çalışmayı sonrasında yayımlanan “Ekolojik Pazarlama” başlıklı kitaptır. Bu kitap aynı zamanda yeşil pazarlamanın da ilk yayını sayılabilmektedir (Polonsky, 1994, aktaran Çakır, 2017). Bu gelişmeler ile yeşil pazarlama, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında daha popüler hale gelmeye başlamıştır.

Amerikan Pazarlama Derneği'ne göre yeşil pazarlama, çevre açısından güvenli olduğu varsayılan ürün veya servislerin pazarlanmasıdır. Aynı zamanda ekolojik kaygılara duyarlı ürünlerin ve duyarlı bir şekilde üretim, paketlenme, tanıtım ve geri kazandırma çabalarının da bu terim ile tanımlanacağı belirtilmiştir (American Marketing Association, 2021). Bu tanımın geniş bakış açısı, yeşil pazarlamanın kapsamına ürün geliştirme, dağıtım kanallarındaki değişiklikler gibi pazarlamayı ilgilendiren, çevreye karşı duyarlı, tüm gelişmeleri dahil etmektedir. Yeşil pazarlamanın gelişimine bakıldığında; ilk dönemde bu kavramın daha çok ekolojik boyutta değerlendirildi görülür. Yaşanan en büyük yanlış anlaşılmanın ise bu kavramı, sadece geleneksel pazarlamanın bir aracı olarak görmek olduğunu söylenebilir. Yeşil pazarlamanın gelişimindeki ikinci dönemde ise yeşil pazarlamaya, tüketicilerin ihtiyaçlarını gidermek için kârlı ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilen bütünsel yönetim süreci gözüyle bakılmaya başlanmıştır (Peattie, 2001). Bu dönemde yeşil teknoloji kavramı da gelişmiş ve buna bağlı olarak yeşil pazarlamanın farklı noktaları ön plana çıkmıştır. Yeşil pazarlamanın sadece tüketicilerin beklentilerini ve çevresel kaygılarını ele almakla kalmayıp aynı zamanda rekabet avantajı ve güçlü bir tüketici temeli de sağladığı (Bhati ve Jain, 2013) görülmüştür. Güçlü bir tüketici temelini, müşteri sadakati ve ilişkili pazarlama konularında da şirketlere avantaj sağladığı bilinmektedir. Böylelikle yeşil pazarlama şirketler için popüler bir konuma gelmiştir. Yeşil pazarlama gelişiminin üçüncü dönemi olarak da tanımlanan sürdürülebilir yeşil pazarlama anlayışı ise daha radikal bir görüş sunmuş ve pazarlama uzmanlarının görevinin, üretimin tüm çevresel maliyetleri ile tüketim maliyetlerini karşılayarak sürdürülebilir bir ekonomi yaratmak olduğunu belirtmiştir (Peattie, 2001). Günümüzde bu anlayışların bir karması olarak uygulanan yeşil pazarlama, sadece pazarlama anlayışını değiştirmekle kalmamış uygulama şeklini de değiştirmiştir. Yaşanan bu değişim pazarlama karması olarak bilinen ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurma terimlerine de yansımıştır. Yeşil pazarlama karması, yeşil ürün, yeşil fiyat, yeşil dağıtım ve yeşil tutundurma şeklinde yeniden yorumlanmıştır. Yeşil ürün kavramı, geri

dönüşümü mümkün girdiler ile üretimden başlayıp daha sağlıklı ve güvenilir bir şekilde ürün sevkiyatını da kapsamaktadır (Mishra ve Sharma, 2012; aktaran Dangelico ve Vocalelli, 2017). Yeşil fiyat, üretilen yeşil ürünlere maddi bir karşılığın belirlenme sürecidir. Bu süreçte tüketicilerin çevresel duyarlılık için daha fazla ödeme yapmayı göze aldıkları da görülmekte ve fiyat politikası oluşturulurken bu unsur dikkate alınmaktadır (Grove vd., 1996; aktaran Dangelico ve Vocalelli, 2017). Yeşil dağıtım ise tüm dağıtım fonksiyonunun çevreye duyarlı hale getirilmesini kapsar. Tüm bu çabaların iletişim kanalları ile tüketiciye doğru bir şekilde aktarılması ve bu süreçte çevreye duyarlılığın altının çizilmesi ise yeşil tutundurma fonksiyonu ile ilgilidir. Prothero vd. (1997) başarılı bir yeşil stratejinin iyi bir iletişimle mümkün olduğunu belirtmiştir (aktaran Dangelico ve Vocalelli, 2017). Yeşil pazarlama karmasının yukarıda bahsedilen bütünsel yaklaşımına benzer şekilde 1998 yılında Jacquelyn Ottman, örgütsel bakış açısıyla, ürün geliştirmeden iletişime kadar pazarlamanın tüm fonksiyonlarının çevresel faktörler ile bütünleştirilmesi gerektiğini savunmuştur (aktaran Bhati ve Jain, 2013). Bu bütünleştirici örgütsel yaklaşım yalnızca şirketlerin, tedarikçilerin ve perakendecilerin değil; yeni hissedarların, eğitimcilerin, fikir önderlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının da bu konuyu ele almasını önermektedir (Bhati ve Jain, 2013). Günümüzde yeşil pazarlamanın sunduğu bu görüş ve stratejiler ile şirketler, çevreye karşı duyarlı bir imaj oluşturmak istemektedir. Bazı şirketler bu imajın altını başarıyla doldursa da bazıları çevreye karşı belirsiz bir tutum içerisinde faaliyetlerini sürdürmüş, kimisi de çevreye karşı duyarlı olmadan faaliyetlerine devam etmiştir. Greenwashing bu noktada, çevreye karşı olumsuz veya belirsiz tutum sergileyen şirketlerin de yeşil tüketiciyi çekmek için geliştirdikleri bir strateji olarak ortaya çıkmıştır.

Greenwashing stratejisi, verilen referanslar ile tüketicileri ilgili şirketin çevresel duyarlılığına, ürününün veya hizmetinin ekosisteme karşı yararı konularında yanılmaktır (Khan, İftikhan, Farooq ve Mehmood, 2021). Furlow (2010) greenwashing'in tanımını, bir kuruluş tarafından çevreye karşı duyarlı bir imaj çizmek amacıyla yanlış ya da eksik bilgilerin yayılması olarak yapmıştır. Delmas ve Burbano (2011) greenwashing'i şirketlerin iki davranışının birleşimi olarak açıklamaktadır; zayıf çevresel performans ve pozitif çevreye karşı performans iletişimi. Şirketlerin çevresel performanslarını ve bu performansları ile ilgili iletişimlerini de değerlendiren yazarlar Şekil 1.'de gösterilen kategorileri oluşturarak greenwashing'in yerini belirtmiştir. Kötü çevresel performansa sahip şirketlerin kahverengi, iyi çevresel performansa sahip şirketlerin ise yeşil olarak değerlendirildiği kategorilerde, şirket iletişimlerine göre sessiz ve sesli ayırımına gidilmiştir. Yazarlara göre greenwashing kategorisine potansiyel geçiş sesli yeşil şirketlerde ve sessiz kahverengi şirketlerde mümkündür. Sesli yeşil şirketler çevresel performanslarını sadece iletişim düzeyinde geliştirerek, sessiz kahverengi şirketler ise çevresel performans geliştirmeyip sadece iletişimini yaparak greenwashing kategorisine geçiş yapabilir.

Şekil 1: Çevresel performans ve iletişimlerine göre şirketler

Çevresel Performans Hakkında İletişim	Pozitif İletişim	Greenwashing	Sesli Yeşil Şirketler
	İletişim Yapılmaması Durumu	Sessiz Kahverengi Şirketler	Sessiz Yeşil Şirketler
		Kötü	İyi
		Çevresel Performans	

Kaynak: Delmas ve Burbano, 2011

Greenwashing stratejisinin şirketler tarafından uygulamasının nedenleri olarak şirketlerin özelliği, şirketlerin teşvik yapısı ve etik iklimi, örgütsel atalet ve şirket içi iletişimde etkinlik sayılabilir” (Kraft ve Saito, 2014; aktaran Koçer ve Delice, 2017). Bradley (2020) greenwashing stratejisinin uygulama çeşitlerini yedi günah olarak kategorileştirmiştir. Bu kategoriler;

- 1. Gizli ticaretin günahı:** ürünün tümüne odaklanmayıp, ürünün sadece bir veya birkaç niteliğindeki çevreye uygunluğuna odaklanmak.
- 2. Kanıtsızlık günahı:** ürün ile ilgili doğruluğu ispat edilemeyecek bir çevresel iddiada bulunmak.
- 3. Belirsizlik günahı:** ürün ile ilgili çok genel ya da çok belirsiz bir tanımda bulunmak.
- 4. Konu dışılık günahı:** ürünle ilgili olmayan ancak doğruluğu olan bir iddiada bulunmak.
- 5. Kötünün iyisi günahı:** ürün ile ilgili doğru bir iddiada bulunarak, ürünün diğer zararlı yönlerine karşı tüketicinin dikkatini dağıtmak.
- 6. Yalan günahı:** tamamen yanlış bir iddiada bulunmak.
- 7. Yanlış sevkiyat etiketlerine tapma günahı:** herhangi bir onay olmadığı halde, üçüncü tarafların onayının bulunduğunu iddia etmek.

Benzer şekilde greenwashing stratejisinin uygulama çeşitleri Cresmer (2022) tarafından aşağıdaki şekilde özetlenmiştir;

- **Görsellik:** Ürünlerin reklam mesajlarında veya etiketlerinde yeşil rengin ya da doğaya ait görsellerin kullanılması.

- **Tıklama tuzağı:** internet ortamında bir ürünün çok tıklama alması ve böylelikle satın alınması için doğru olmayan yeşil mesajlara başvurulması.
- **Konu dışı iddialar:** ürün ile ilgisiz iddiaların ortaya atılarak, üründen bağımsız testler veya uygulamalar ile yeşil bir imajın çizilmeye çalışılması.
- **Dikkati farklı yöne çekmek:** şirketlerin sadece belirli ürünlerinin yeşil pazarlamaya uyması durumunda söz konusu üründen bahsetmeden sadece yeşil pazarlamaya uyan ürünlerden bahsedilmesi.
- **Belirsizlik:** genel bir ifadenin kullanılmasıyla yeşil pazarlamaya konu olan ürün hakkında bilgi verilmeden, çevre dostu olunduğunu yönünde mesaj verilmesi.
- **Kanıtların olmaması:** şirketlerin etiketlerinde veya reklam mesajlarında kanıtlanamayan iddialara, ölçümlere, sertifikasyon programlarına başvurulması. Bu uygulama internet ortamına yansıtılırsa tıklama tuzağı kategorisine de girebilmektedir.
- **Yem ve değnek reklamcılığı:** şirketlerin küçük bir ürün bandında çevre dostu ürün geliştirmesi ve bu ürünün yeşil pazarlama stratejisi ile satışının ardından şirketin çevre dostu olmayan ürünlerinin de çevre dostu olarak tanıtılması ve yüksek fiyatla satışı.

Yukarıdaki kategorilerde görüldüğü üzere greenwashing stratejisinin uygulama çeşitlerinden; konu dışı iddialar, belirsizlik, kanıtların olmaması ve dikkati farklı yöne çekme kategorileri her iki yazar tarafından belirtilmiştir. Bu kategoriler günümüzde de greenwashing mesajlarının temelini oluşturmaktadır. Reklam mesajlarında greenwashing olup olmadığının anlaşılması bu bağlamda her geçen gün zorlaşmaktadır. Kamuoyunun yeşil reklamlara şüpheyle yaklaşmasını, bu mesajların greenwashing olup olmadığını anlamasını zorlaştıran bir sebep de çevresel konuların anlaşılabilirliği için birçok bilimsel bilgiye ihtiyaç duyulması ve bu bilgilerin değişime tabi olmasıdır (Furrow, 2010). Bu bilimsel iddialar tüketicilerin kafasını karıştıracak düzeyde karmaşıklık da içermemelidir (Özel, 2015). Sanz-Navarro 2021 yılında yaptığı araştırmasında, tüketicilerin reklamlardaki greenwashing stratejisini seçemediklerini ve katılımcıların yarısının bir şirketin greenwashing stratejisini kullandığını fark ettiklerinde satın alma davranışından vazgeçeceğini belirttiklerini ortaya koymuştur. Khan vd. (2021) araştırmalarında greenwashing stratejisinin tüketici satın alma davranışında olumsuz bir etkisinin olduğunu ve tüketicinin yeşil marka sadakatinin bu konuda moderatör bir rol üstlendiğini göstermiştir.

Greenwashing stratejisi hemen hemen her sektörde varlığını göstermektedir. Yakın zamanda gerçekleşen Volkswagen şirketinin emisyon skandalı (Plungis, 2015), Ford şirketinin “*It's Not Easy Being Green*” (Yeşil Olmak Kolay Değil) kampanyası (Koçer ve Delice, 2017) ve H&M şirketinin sürdürülebilirlik temalı reklam kampanyaları ve aksi yönde üretim süreci (Petter, 2020) bu konudaki

örneklerden sadece birkaçıdır. Greenwashing stratejisinin bu kadar sık kullanılması, günümüzde tüketici haklarını savunan sivil toplum kuruluşlarının ve medyanın bazı organlarının da bu konu üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Aktivist gruplar ve sivil toplum örgütleri medya aracılığıyla, greenwashing stratejisini uygulayan şirketlerin izlenmesinde ve denetlenmesinde gayri resmi bir şekilde de olsa kritik bir rol oynamakta ve yürütmüş oldukları kampanyalarla şirketleri sorumlu tutmaya çalışmaktadırlar (Özel, 2015). Örneğin EnviroMedia, şirketler tarafından oluşturulan çevreye karşı duyarlı mesajları incelemek için Greenwashing İndeksi'ni kurmuştur (Miller, 2008). Bu indeks sayesinde tüketiciler, şirketlerin reklamlarında kullandığı çevreye karşı duyarlı mesajları aratıp, birden beşe kadar olan puanlama sistemi ile greenwashing stratejisinin kullanıp kullanılmadığını görebilmektedir. Benzer şekilde Greenpeace ve WWF gibi uluslararası birçok sivil toplum kuruluşu, #StopFakeGreen (sahte yeşili durdur) sloganı altında bir web sitesinde birleşmiş ve konuyla ilgili açıklayıcı bültenler yayınlamaktadır.

Bu bölümde açıklanan greenwashing stratejisinin, kullanılan mesajların ve uygulama çeşitlerinin bilinmesinin hem şirketlerin hem de tüketicilerin farkındalığı açısından önem teşkil ettiği düşünülmektedir. Bu bilgiler ışığında bir sonraki alt başlıkta, Türkiye’de greenwashing ile ilgili yapılan akademik çalışmalara yer verilecektir.

TÜRKİYE’DE YAPILAN AKADEMİK ÇALIŞMALARDA “GREENWASHING”İN YERİ

Greenwashing stratejisinin Türkiye’de yapılan akademik çalışmalardaki yerine bakıldığında işletme, pazarlama, iletişim, ekonomi, turizm, mimarlık gibi farklı ana bilim dallarında araştırıldığı görülmektedir. 2022 yılı nisan ayına kadar yayımlanan ve/veya kabul edilen beş yüksek lisans tezi, iki doktora tezi, on dokuz araştırma makalesi ve üç derleme makale olmak üzere toplam yirmi dokuz akademik çalışmadan oluşan Türkiye’deki literatürün detayları, Tablo 1’de sunulmuştur. Bu tablo “greenwashing” ve “greenwash” anahtar kelimelerinin DergiPark, ULAKBİM üzerinden TRdizin ve Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) Tez Merkezi web sitelerinde aratılması sonucu oluşturulmuştur.

Tablo 1. Türkiye’de “greenwashing” ve “greenwash” anahtar kelimelerinin yer aldığı akademik çalışmalar

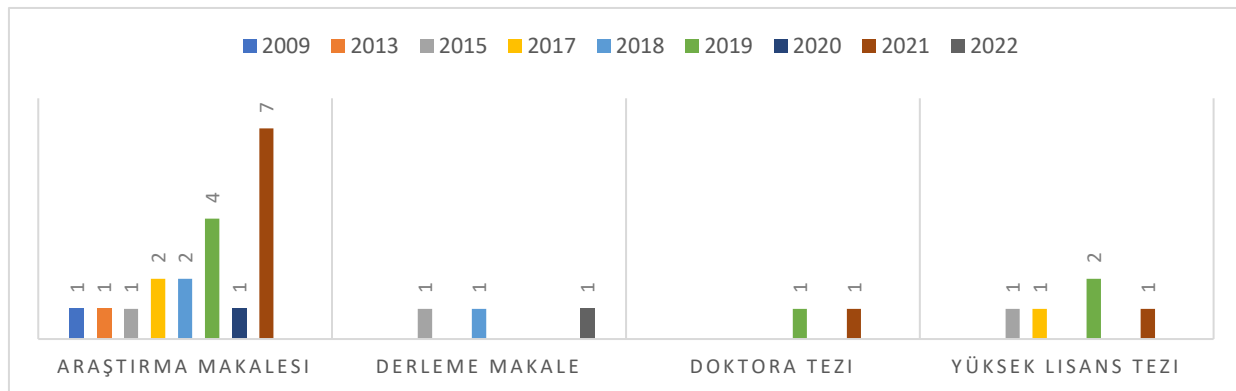
Yazar(lar)	Yıl	Çalışma Türü	Başlık
Yavuz, Ş.	2009	Araştırma Makalesi	Yeşil Halkla İlişkiler ve İkna
Genç, E.	2013	Araştırma Makalesi	Yeşile Boyama Kavramının Analitik İncelenmesi: Sertifikalı Etiketlerin Sertifikasızlarla Karşılaştırılması
Güngör, A. C.	2015	Araştırma Makalesi	Animasyon Sinemasına Ekoeleştiril Yaklaşım: Wall-E Filminin İncelenmesi

Özel, A.	2015	Derleme Makale	Çevresel Aktivizm, Halkla İlişkiler ve Yeşil Aklama Üzerine Kuramsal Bir Bakış
Sampurna, M. E.	2015	Yüksek Lisans Tezi	Uluslararası Finans Kurumu ve Avrupa Yatırım Bankası Sürdürülebilir Kalkınma Kılavuzlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi
Kuşku Özdemir, E., Topşümer, F. ve Göztaş, A.	2017	Araştırma Makalesi	Yeşil Aklama Kampanyaları ve Medya Gündemine Yansımaları: Volkswagen Emisyon Krizinin Amerikan Basınında Sunumu
Leblebici Koçer, L. ve Delice, T.	2017	Araştırma Makalesi	Yeşile Boyama ve Yeşil Güven Arasındaki İlişkide Algılanan Yeşil Riskin ve Algılanan Tüketici Şüphesinin Aracılık Rolü
Erdem, S., vd.	2017	Yüksek Lisans Tezi	Hanesbrands Renewable Energy Prioritization
Boztepe, V.	2018	Araştırma Makalesi	Televizyon Reklamlarının Toplumsal İşlevleri Üzerine Göstergibilimsel Bir Çözümleme: Toyota Hibrit Örneği
Ecevit, M. Z.	2018	Derleme Makale	Yeşil Kalite ve Yeşil İmaj Algısının Daha Fazla Ödeme Niyeti ile İlişkisi: Yeşil Göz Boyamanın Düzenleyici Rolü
Yapraklı, T. Ş. ve Yıldız T.	2018	Araştırma Makalesi	Yeşil Aklamanın Algılanan Risk, Kalite ve Memnuniyet Üzerindeki Etkisi
Abbas, M. A. H.	2019	Doktora Tezi	Konaklama Endüstrisinde Manipülasyon "Yeşil Aklama"nın Tüketici Tepkileri Üzerindeki Etkisi
Akkaya, R. H.	2019	Yüksek Lisans Tezi	Peyzaj ve Toprak İlişkisinin Geçmiş Analizi, Günümüz Görüntüsü ve Gelecek Öngörüsü Üzerinden İncelenmesi
Akturan, U. ve Tezcan, N.	2019	Araştırma Makalesi	How Do Firms' Actions Impact Green Scepticism? The Effects of Green Brand Associations, Green Brand Equity and Greenwashing
Bodur, İ.	2019	Yüksek Lisans Tezi	Yeşil Göz Boyama Sonucunda Oluşan Şüphesinin Turistlerin Davranışsal Niyetlerine Etkisi
Erden, O. ve Öktem Erkartal, P.	2019	Araştırma Makalesi	Greenwashing in Turkey: Sustainability as an Advertising Strategy in Architecture
Erdoğan Tarakçı, İ. ve Göktaş B.	2019	Araştırma Makalesi	Pazarlamanın Yeni Rengi: Yeşil Aklama
Yıldız, E. ve Kırmızıbiber, A.	2019	Araştırma Makalesi	Yeşil Aklamanın Yeşil Marka Değeri Üzerindeki Etkileri: Otomobil Markaları Üzerine Bir Uygulama
Akyüz, A. M.	2020	Araştırma Makalesi	Reklamlarda Algılanan Yeşile Boyamanın Yeşil Tüketicilerin Tüketim Değerlerinin Farklılaşmasındaki Olası Rolü

Cansız, G.	2021	Yüksek Lisans Tezi	Negative Impact of Greenwashing on Consumer Perception and Brand Image in Food Industry in Turkey
Çavuşoğlu, S.	2021	Araştırma Makalesi	Yeşile Boyama ve Yeşil Satın Alma Davranışı Arasındaki İlişkide Yeşil Marka İmajı ve Yeşil Marka Sadakatinin Aracılık Rolü
Demirci, K.	2021	Araştırma Makalesi	Sürdürülebilir Geleceğin Önündeki Tehdit: Yeşil Boyama (Greenwashing) Türkiye Kentleri Üzerinden Bir Değerlendirme
Gürül, B.	2021	Doktora Tezi	Gıda Tedarik Zincirinde Sürdürülebilirlik Performansı Değerlendirmesi
Kahraman, Ö. E.	2021	Araştırma Makalesi	Yeşil Aklama, Bir Rıza Mühendisliği Örneği
Kurnaz, A.	2021	Araştırma Makalesi	Green Building Certificate Systems as a Greenwashing Strategy in Architecture
Ozdemir, S.	2021	Araştırma Makalesi	Sustainability Communication in Tourism Industry: An Analysis of Companies Listed in Borsa Istanbul Equity Market According to OSEC Model
Urkut, S. ve Cengiz, E.	2021	Araştırma Makalesi	Yeşil Pazarlamanın Tüketicilerin Çevre Dostu Kozmetik Ürünleri Satın Alma Niyetine Etkisi
Yıldırım, E., Mert, K. ve Cebeci, H. İ.	2021	Araştırma Makalesi	Pazarlama Etiği Literatürünün Kapsamlı İncelemesi: Bibliyometrik Bir Yaklaşım
Gürçam, S.	2022	Derleme Makale	The Neoliberal Initiative of the Aviation Industry to Fight the Climate Crisis: Greenwashing

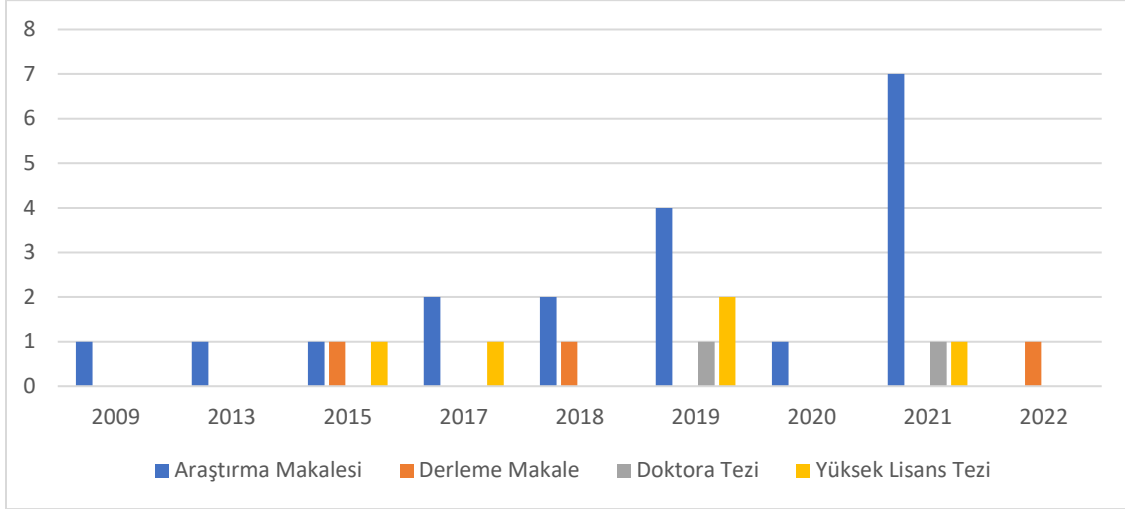
Sonuçlara göre Türkiye’de greenwashing üzerine ilk akademik çalışmanın 2009 yılında yayınlanan “Yeşil Halkla İlişkiler ve İkna” makalesi olduğu görülmüştür. İlk akademik çalışmanın yapıldığı 2009 yılından 2022 nisan ayına kadar yayınlanan ve/veya kabul edilen akademik çalışma türleri karşılaştırıldığında (Şekil 2) araştırma makalesinin daha sık tercih edildiği görülmektedir.

Şekil 2. 2009 ile Nisan 2022 arası Türkiye’de greenwashing üzerine yapılan akademik çalışma türleri

Türkiye'de greenwashing üzerine yapılan akademik çalışmaların yıllara göre dağılımına bakıldığında (Şekil 3) ise toplam dokuz çalışma ile en çok araştırma yapılan yılın 2021 olduğu görülmüştür. En çok araştırma yapılan ikinci yıl, yedi çalışma ile, 2019 yılı olmuştur. Bu bulgular sonucunda yıllar içerisinde greenwashing stratejisine karşı ilginin arttığı görülmüştür.

Şekil 3. Türkiye'de greenwashing üzerine yapılan akademik çalışma türlerinin yıllara göre dağılımı

Araştırmalarda greenwashing'in ne olduğuna dair bir fikir birliği görülse de kavramın Türkçe karşılığı konusunda henüz ortak bir görüşün varlığından söz edilememektedir. Greenwashing yerine kullanılan Türkçe ifadeler; yeşil halkla ilişkiler (Yavuz, 2009), yeşil boyama (Demirci, 2021) yeşile boyama (Genç, 2013; Leblebici Koçer ve Delice, 2017; Akyüz, 2020; Çavuşoğlu, 2021), yeşilleme (Güngör, 2015; Akkaya, 2019), yeşil yıkama (Boztepe, 2018) yeşil göz boyama (Ecevit, 2018; Bodur, 2019; Urkut ve Cengiz, 2021; Yıldırım, Mert ve Cebeci 2021) ve yeşil aklama (Özel, 2015; Özdemir, Topsümer ve Göztaş, 2017; Yapraklı ve Yıldız, 2018; Abbas, 2019; Erdoğan Tarakçı ve Göztaş, 2019; Erden ve Öktem Erkartal, 2019; Yıldız ve Kırmızıbiber, 2019; Cansız, 2021; Kahraman, 2021) olmuştur. Kullanım sıklığı açısından yeşil aklama ifadesinin greenwashing ifadesi yerine kullanılabilmesi düşünülmektedir. Kelimelerin anlamları yönünden bakıldığında Türk Dil Kurumu'nun (TDK) aklama isminin ve aklamak eyleminin kökeni olan ak sıfatını, temiz ve dürüst olarak tanımladığı görülmektedir. TDK aynı zamanda aklamak eylemini, suçsuz veya borçsuz olduğu yargısına vararak birini temize çıkarmak, tebriye etmek, ibra etmek şeklinde tanımlamıştır (aklamak, t.y.). Yeşil kelimesinin çevreyi temsil ettiği kabul edildiğinde yeşil aklama ifadesinin, greenwashing terimini literatüre uygun şekilde, Türkçe açıklayabileceği söylenebilmektedir.

Bir sonraki başlık sonuç ve tartışma bölümünü içerecektir. Bu bölümden elde edilen bulgulardan hareketle ilgili bölümde greenwashing terimi yerine yeşil aklama terimi kullanılacaktır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Yeşil pazarlama, tüketicilerin çevreye karşı sorumluluk bilincinin bir sonucu olarak pazarlama biliminin sosyolojik ve psikolojik bakış açısıyla günümüze kadar gelmiş bir terim olup evrilmeye devam etmektedir. Yeşil pazarlama, pazarlama faaliyetlerinin tümünün çevreye duyarlı bir şekilde gerçekleşmesi ve geliştirilmesi olarak tanımlanmakta ve uygulamasında kullanılmaktadır. Ancak tek başına yeşil pazarlama, sosyal refahı ve çevresel duyarlılığı sağlamakta yeterli kalmayacaktır. Bu bilincin sağlanabilmesi için makalenin ilk bölümünde değinilen bütünleştirici yaklaşım çerçevesinde şirketler, tüm paydaşları ile birlikte hareket etmelidir (Dangelico ve Vocalelli, 2017). Bu paydaşlar içerisinde yer alan tüketiciler, yeşil pazarlama stratejilerine olan talepleri sonucunda güvenilir faaliyetlerle karşılaşmak istemektedir. Bu nedenle şirketler, pazarlama ve iletişim faaliyetlerinde çevresel iddialar kullanacak ise bunların dürüst, samimi ve şirket misyonuna uygun olması gerekmektedir (Furlow, 2010). Bu makalenin ana konusu olan yeşil aklama, başta tüketici davranışı ve tutundurma faaliyetleri yönüyle pazarlama bilimi, mesajların oluşumu açısından ise iletişim bilimi olmak üzere çeşitli bilim dalları tarafından yoğun ilgi görmektedir. Yeşil aklama, şirketlerin başta tüketiciler olmak üzere şirket çevresine eksik ya da hatalı bilgi verme stratejisi ile doğa dostu bir imaj çizmeleri olarak tanımlanabilir. Bu mesajlar, eksik ya da hatalı olduğu gibi ürünlerin sadece bir bölümünün çevre dostu olmasıyla da oluşturulmaya çalışılabilir. Bu makalenin ilk bölümünde değinilen yeşil aklamaların uygulama çeşitleri, günümüzde bu tarz mesajların ayırt edici noktalarını oluşturmaktadır. Şirketler tarafından oluşturulan bu mesajların kamuoyu tarafından gerçek kabul edilmesi, paydaşlar için ekonomik olduğu kadar hukuki ve ahlaki sorunlara da yol açmaktadır. Yeşil aklama, tüketicileri olduğu kadar hissedarları ve şirketin kendisini de etkilemektedir. Delmas ve Burbano (2011) bu bağlamda tüm paydaşların ortak bir görüşü ve eylemi ile yeşil aklamaların durdurulmasını veya en azından azaltılmasını önermişlerdir. Yeşil aklama stratejisinin şirket mesajlarında sıklıkla görülmesi aynı zamanda sivil toplum kuruluşlarının ve medyanın bazı organlarının da bu konu üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Günümüzde sivil toplum kuruluşları bu mesaj ve kampanyalara dikkat çekerek farkındalık oluşturmaya ve bu stratejinin kullanımını daha da yaygınlaşmasını engellemeye çalışmaktadır. Yeşil aklamaya yönelik tutum ve kaygı sadece bununla da kalmayıp, aynı zamanda şirketlerin kendilerini çevre dostu olarak göstermeye devam ettikleri sürece, gerçekten dürüst olan şirketlerin çevresel misyonları konusundaki rekabet yeteneğini kaybetmelerine de neden olabileceğiyle ilgilidir (Özel, 2015). Benzer şekilde Furlow (2010), yeşil aklamaların şirketlerin çevreye karşı duyarlı ürün ve pazarlama sistemi geliştirmesindeki motivasyonunu düşüreceğini belirtmiştir. Zimmer, Thomas ve Stafford (1994) ise farklı

bir noktadan konuya yaklaşarak, yeşil aklamının bu kadar sık kullanılmasının bir sonucu olarak “yeşil”in tüketiciler için anlamsız hale gelebileceği bir pazar oluşumunun tetikleyebileceğini belirtmiştir. Belirtilen bu durumların engellenebilmesi için yeşil aklama stratejisinin uygulanmasının önüne geçilmesi önerilmektedir. Koçer ve Delice (2017) de araştırma sonuçlarına göre işletmelerin, çevreyi ve tüketiciyi koruma iddialarında inandırıcı olabilmeleri için tüm aldatıcı ve yanıltıcı reklamlarına son vermeleri gerektiğini belirtmiştir. Böylece tüketicilerin algıladıkları risk ve şüphecilik azalacak, ürüne ve işletmeye olan güvenleri ise artacaktır (Koçer ve Delice, 2017). Atılacak olan bu adım, aynı zamanda yeşil pazarın ve talebin devamlılığının sağlanabilmesi için de önemlidir. Yeşil aklama gibi kısa süreli ve gerçeğe aykırı stratejiler ile uzun vadede kâr elde edilemeyeceği de pazarlama uzmanları tarafından atlanılmaması gereken bir unsur olmalıdır. Pazarlama uzmanlarının yeşil aklama ile markalarına ve müşteri ilişkilerine ne kadar zarar verdikleri daha açık bir şekilde belirtilirse, oluşturacakları mesajlara daha fazla önem verileceği tahmin edilmektedir. Bu aynı zamanda, tüketicilerin gerçek bilgiyi edinme hakkının da yerine getirilmesini sağlayacaktır.

Bu çalışma, yeşil aklama stratejinin Türkiye’deki akademik çalışmalardaki yerini inceleyerek, Türkçe karşılığının oluşmasının ve oluşan bu ifadenin kullanılmasının önemine dikkat çekmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda anahtar kelimelerin aratılmasıyla, yirmi dokuz akademik çalışmadan oluşan literatüre ulaşılmıştır. İlgili aramanın DergiPark, ULAKBİM üzerinden TRdizin ve Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) Tez Merkezi web sitelerinde yapılması çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Oluşan literatür incelendiğinde, yeşil aklamının 2009 yılında araştırılmaya başlandığı ve yıllar içerisinde araştırma sayısında bir artış yaşandığı görülmüştür. Yeşil aklama kavramının tanımı konusunda bu literatürde benzerlikler görülse de kavramın Türkçe karşılığı için henüz bir fikir birliği oluşmadığı sonucu saptanmıştır. Kullanım sıklığı ve Türkçe kelime anlamları dikkate alınarak oluşturulan çalışma bulguları, yeşil aklama ifadesinin literatüre uygun bir şekilde, kavramın Türkçeleşmesini sağlayabileceğini göstermiştir. Kavramın, akademik araştırma sayısındaki artışı göz önüne alındığında, araştırmacılar için güncel ve dikkat çekici olmaya devam edeceği tahmin edilmektedir. Bu süreçte Türkçe bir ifade kullanılmasının tüketicilerin zihninde daha somut bir olgu oluşturacağı ve böylelikle farkındalığa katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırma devamlılığının ayrıca yeşil aklama konusunda pazarlama uzmanlarının dikkatinin çekilebilmesi açısından önem teşkil ettiği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın yeşil aklama ile ilgili sunduğu literatürün gelecek araştırmacılara ışık tutması hedeflenmiştir. Araştırmanın sınırlılığın göz önüne alındığında çeşitli veri kaynaklarından daha fazla anahtar kelime ile arama yapılması önerilmektedir. Aynı zamanda yeşil aklama kavramının Türkiye’deki tutundurma faaliyetleri ve reklam mesajları üzerinden araştırılması farkındalık kazandıracaktır. Gelecek

araştırmalar için yeşil aklama stratejisinin sivil toplum kuruluşları ve tüketici davranışları açısından değerlendirilmesi ve böylelikle interaktif projelerin oluşmasına zemin hazırlanması önerilmektedir. İnteraktif çalışmalar ile sivil toplum ve basın kuruluşlarının da desteği ile tüketicilerde farkındalık oluşumu için adımlar arttırılabilecektir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abbas, M. A. H. (2019). *Konaklama endüstrisinde manipülasyon "yeşil aklama"ın tüketici tepkileri üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Akkaya, R. H. (2019). *Peyzaj ve toprak ilişkisinin geçmiş analizi, günümüz görüntüsü ve gelecek öngörüsü üzerinden incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Aklamak (t.y.). *Türk Dil Kurumu Sözlüğü içinde*. <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Akturan, U., & Tezcan, N. (2019). How do firms' actions impact green scepticism? The effects of green brand associations, green brand equity and greenwashing. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 6(4), 204-211.
- Akyüz, A. M. (2020). Reklamlarda algılanan yeşile boyamanın yeşil tüketicilerin tüketim değerlerinin farklılaşmasındaki olası rolü. *The Journal of International Scientific Researches*, 5(1), 22-37.
- American Marketing Association (2021). Definitions of marketing [Blog yazısı]. <https://www.ama.org/the-definition-of-marketing-what-is-marketing/> adresinden erişildi.
- Biswas, A., & Roy, M. (2015). Green products: An exploratory study on the consumer behavior in emerging economies of the east. *Journal of Cleaner Production*, 87, 463-468.
- Bhati, M., & Jain, A. (2013). Green marketing: A study of consumer perception and preferences in India, *Electronic Green Journal*, 36, <https://escholarship.org/uc/item/5mc39217> adresinden erişildi.
- Bodur, İ. (2019). *Yeşil göz boyama sonucunda oluşan şüpheliğin turistlerin davranışsal niyetlerine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.
- Boztepe, V. (2018). Televizyon reklamlarının toplumsal işlevleri üzerine göstergebilimsel bir çözümleme: Toyota hibrit örneği. *Kurgu*, 26(1), 26-47.
- Bradley, T. C. (2011). Likelihood of eco-friendly confusion: Greenwashing and the FTC. *Green Guides*, 4(1), 1-5.

- Cansız, G. (2021) *Negative impact of greenwashing on consumer perception and brand image in food industry in Turkey*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Çakır M. (2017). Yeşil ürün grupları çerçevesinde marka ve markalama kararları. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 333-378.
- Çavuşoğlu, S. (2021). Yeşile boyama ve yeşil satın alma davranışı arasındaki ilişkide yeşil marka imajı ve yeşil marka sadakatinin aracılık rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2146-2161.
- Dangelico, R. S., & Vocellelli, D. (2017). “Green marketing”: An analysis of definitions, strategy steps, and tools through a systematic review of the literature. *Journal of Cleaner Production*, 165, 1263-1279.
- Delmas, M. A., & Vanessa, C. B. (2011). The drivers of greenwashing. *California Management Review*, 54(1), 64-87.
- Demirci, K. (2021). Sürdürülebilir geleceğin önündeki tehdit: Yeşil boyama (greenwashing) Türkiye kentleri üzerinden bir değerlendirme. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 34-55.
- Ecevit, M. Z. (2018). Yeşil kalite ve yeşil imaj algısının daha fazla ödeme niyeti ile ilişkisi: Yeşil göz boyamanın düzenleyici rolü. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(3), 472-486.
- Erden, O., & Erkartal, P. Ö. (2019). Greenwashing in Turkey: Sustainability as an advertising strategy in architecture. *A+ Arch Design International Journal of Architecture and Design*, 5(1), 1-13.
- Erdem, S., Feng, X., Moss, J. Regan, L., & Yang, W. (2017). *Hanesbrands renewable energy prioritization* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nicholas School of the Environment of Duke University, Caroline.
- Erdoğan Tarakçı, İ. & Göktaş B. (2019). Pazarlamanın yeni rengi: yeşil aklama. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(3), 1095-1113.
- Furlow, N. E. (2010). Greenwashing in the new millennium, *The Journal of Applied Business and Economics*, 10(6), 22-25.
- Genç, E. (2013). “Yeşile boyama” kavramının analitik incelenmesi: sertifikalı etiketlerin sertifikasızlarla karşılaştırılması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(2), 151-175.
- Güngör, A. C. (2015). Animasyon sinemasına ekoeleştirel yaklaşım: “Wall-E” filminin incelenmesi. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 5(1), 1-16.
- Gürçam, S. (2022). The neoliberal initiative of the aviation industry to fight the climate crisis: Greenwashing. *International Journal of Environment and Geoinformatics*, 9(3), 178-186.
- Gürül, B. (2021). *Gıda tedarik zincirinde sürdürülebilirlik performansı değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kahraman, Ö. E. (2021). Yeşil aklama, bir rıza mühendisliği örneği. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 413-433.

- Khan S., İftikhan K., Farooq S., & Mehmood R. (2021). The impact of greenwash on consumer green purchase behavior: moderating role of green brand loyalty. *PJAE*, 18(10), 869-880.
- Khandelwal, M., Sharma, A., & Jain, V. (2019). Greenwashing: A study on the effects of greenwashing on consumer perception and trust build-up, *Research Review International Journal of Multidisciplinary*, 4(1), 607-612.
- Koçer, L. L. ve Delice T. (2017). Yeşile boyama ve yeşil güven arasındaki ilişkide algılanan yeşil riskin ve algılanan tüketici şüpheciliğinin aracılık rolü. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (50), 1-25.
- Cresmer, K. (2022). What is Greenwashing? Examples 2022 [Blog yazısı]. <https://greenandthistle.com/what-is-greenwashing/> adresinden erişildi.
- Kurnaz, A. (2021). Green building certificate systems as a greenwashing strategy in architecture. *Bartın University International Journal of Natural and Applied Sciences*, 4(1), 72-88.
- Leonidou, C. N., & Skarmeas, D. (2017). Gray shades of green: causes and consequences of green skepticism. *Journal of Business Ethics*, 144(2), 401-415.
- Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği. (2015, 10 Ocak). *Resmî Gazete* (Sayı 29232). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=20435&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- Miller, S. (2008). Watchdogs to raise red flags over green marketing practices. *Brandweek*, 49(1), 11.
- Özdemir, S. (2021). Sustainability communication in tourism industry: An analysis of companies listed in Borsa Istanbul Equity Market according to OSEC model. *Turizm Akademik Dergisi*, 8(1), 321-334.
- Özdemir, E. K., Topsümer, F., & Göztaş, A. (2017). Yeşil aklama kampanyaları ve medya gündemine yansımaları: Volkswagen emisyon krizinin Amerikan basınında sunumu. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 357-370.
- Özel, A. P. (2015). Çevresel aktivizm, halkla ilişkiler ve yeşil aklama üzerine kurumsal bir bakış. *Selçuk İletişim Dergisi*, 8(4), 73-89.
- Peattie, K. (2001). Towards sustainability: The third age of green marketing. *The Marketing Review*, 2(2), 129-146.
- Petter, O. (2020, 1 Şubat). H&M accused of 'greenwashing' over plans to make clothes from sustain-able fabric. *The Independent*. <https://www.independent.co.uk/climate-change/news/hm-greenwashing-sustainable-circulose-venetia-falconer-manna-a9312566.html> adresinden erişildi.
- Plungis, J. (2015, 25 Eylül). Volkswagen emissions scandal: Forty years of greenwashing- the well-travelled road taken by VW. *The Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/business/analysis-and-features/volkswagen-emissions-scandal-forty-years-greenwashing-well-travelled-road-taken-vw-10516209.html> adresinden erişildi.
- Sabherwal A., Ballew M. T., & Van Der Linden, S. (2021). The Greta Thunberg effect: familiarity with Greta Thunberg predicts intentions to engage in climate activism in the United States. *Journal of Applied Social Psychology*, 51(4) 321–333.

- Sampurna, M. E. (2015). *Uluslararası finans kurumu ve avrupa yatırım bankası sürdürülebilir kalkınma kılavuzlarının karşılaştırmalı bir analizi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fatih Üniversitesi, İstanbul.
- Sanz-Navarro, M. (2021). Effects of greenwashing on consumer perception (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Haaga-Helia University of Applied Sciences, Helsinki
- Sheth J. N., Gardner D. M., & Garrett D. E. (1988). *Marketing theory: Evolution and evaluation*. New York: John Wiley & Sons.
- Straughan, R. D., & Roberts, J. A. (1999). Environmental segmentation alternatives: a look at green consumer behavior in the new millennium, *Journal of Consumer Marketing*, 16(6), 558-575.
- United Nations Environment Programme. (2021). About UN Environment Programme. [Blog yazısı]. <https://www.unep.org/about-un-environment> adresinden erişildi.
- Urkut, S., & Cengiz, E. (2021). Yeşil pazarlamanın tüketicilerin çevre dostu kozmetik ürünleri satın alma niyetine etkisi. *Journal of Research in Business*, 6(2), 470-492.
- Yavuz, Ş. (2009). Yeşil halkla ilişkiler ve ikna. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (37), 128-143.
- Yapraklı, T. Ş., & Yıldız, T. (2018). Yeşil aklamamanın algılanan risk, kalite ve memnuniyet üzerindeki etkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 359-378.
- Yıldız, E., & Kırmızıbiber, A. (2019). Yeşil aklamamanın yeşil marka değeri üzerindeki etkileri: otomobil markaları üzerine bir uygulama. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(2), 566-584.
- Yıldırım, E., Mert, K., & Cebeci, H. İ. (2021). pazarlama etiği literatürünün kapsamlı incelemesi: bibliyometrik bir yaklaşım. *İş Ahlakı Dergisi*, 14(2), 242-269.
- Zimmer M.R., Thomas F. S., & Stafford M. R. (1994). Green issues: Dimensions of environmental concern. *Journal of Business Research*, 30(1), 63-74.

HAVAYOLLARININ HAVALİMANI SEÇİMİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER: THEMIS UYGULAMASI

Kasım KİRACI¹, Ercan AKAN²

Öz

Bu çalışmanın amacı, havayolu işletmelerinin havalimanı seçimini etkileyen faktörlerin ortaya çıkarılmasıdır. Çalışmada, literatürde yer alan çalışmalardan yararlanılarak havayollarının havalimanı seçimini etkileyen 15 seçim kriteri ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın uygulaması aşamasında THEMIS (The Moment Integrated Solution) yöntemi kullanılmıştır. THEMIS yöntemi, 2020 yılında literatüre kazandırılan çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemidir. Dolayısıyla bu çalışma, THEMIS yönteminin alan yazındaki ilk uygulaması niteliğini taşımakta olup bu açıdan özgün nitelik taşımaktadır. Çalışmanın diğer bir özgün tarafı ise geniş bir havalimanı seçim kriter havuzu oluşturularak havayollarının havalimanı seçim tercih nedenlerinin güncel olarak analiz edilmesidir. Çalışmanın bulguları, havayollarının havalimanı seçimini etkileyen en önemli kriterlerin sırasıyla uçuş bağlantıları için fırsatlar, uçakla ilgili süreçlerin verimliliği ve yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliği olduğunu göstermektedir. Çalışma kapsamında analiz bulgularının geçerliliğinin ve güvenilirliğini test etmek amacıyla AHP yöntemi ile analiz sonuçları karşılaştırılmıştır. Yapılan sağlamlık testi, THEMIS yönteminin AHP yöntemi ile uyumlu analiz bulgularına sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla çalışmanın hem yeni bir yöntemin ilk uygulanması açısından hem de geçerlilik ve güvenilirlik açısından literatüre ve havayolu taşımacılığı endüstri paydaşlarına değerli bilgiler sunduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Havaalanı Seçimi, Havaalanı Seçim Kriterleri, THEMIS Metodu

JEL Kodları: C60, D70, L93

THE FACTORS DETERMINING THE AIRPORT SELECTION OF AIRLINES: THEMIS APPLICATION

Abstract

The aim of this study is to reveal the factors affecting the airport selection of airline companies. Using the literature, 15 selection criteria were determined. The THEMIS (The Moment Integrated Solution) method was employed in the implementation phase of the study. THEMIS method is a multi-criteria decision making (MCDM) method introduced to the literature in 2020. Therefore, this study is unique as it is the first application of THEMIS method in the literature. Another unique aspect of the study is the current analysis of the airport selection reasons of airlines by creating wide airport selection criteria. The findings of the study indicate that the most important criteria affecting the airport selection of airlines are providing opportunities for flight connections, efficiency of aircraft-related processes, and efficiency of passenger-related processes. Within the scope of the study, we compared the analysis results with the AHP method in order to test the validity and reliability of the analysis findings. The robustness test shows that the THEMIS method has analysis findings compatible with the AHP method. Therefore, it is evaluated that the study provides valuable information to the literature and air transport industry stakeholders both in terms of the first application of a new method and in terms of validity and reliability.

Keywords: Airport Selection, Airport Selection Criteria, THEMIS Method

JEL Codes: C60, D70, L93

¹ Doç. Dr., İskenderun Teknik Üniversitesi, Havacılık ve Uzak Bilimleri Fakültesi, kasim.kiraci@iste.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2061-171X>

² Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, Barbaros Hayrettin Gemi İnşaatı ve Denizcilik Fakültesi, ercan.akan@iste.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0383-8290>

GİRİŞ

Hava taşımacılığı endüstrisinde, meydana gelen yapısal değişim ve dönüşüm, zaman içerisinde sektör paydaşlarının tümünde etkisini göstermiştir. 1978 yılında havayolu endüstrisinin serbestleşmesi³ ile başlayan süreç, 1990'lı yıllara doğru havalimanı endüstrisinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Geleneksel havalimanı yapısında kamu havalimanının sahiplik ve işletiminden sorumlu ana/tek aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak özellikle havayolu endüstrisinde meydana gelen serbestleşmeye bağlı olarak ticari uçuşların artması, havalimanlarının zamanla ticarileşmesini ve/veya özelleştirilmesini beraberinde getirmiştir (Assaf ve Gillen, 2012). Sözü edilen dönüşüm, esas itibariyle kamunun havalimanlarına bakış açısındaki değişme de işaret etmektedir. Havalimanı işletimi konusu, kâr amacı gütmeyen bir kamu hizmeti olarak addedilirken zamanla ticari gelir elde edilebilecek bir alana dönüşmüştür (Graham, 2018). Bu kapsamda yapılan ilk özelleştirme İngiltere'de *İngiliz Havaalanları Otoritesi*'nin (British Airports Authority - BAA) 1987 yılında özelleştirilmesidir. 1986 yılına değin İngiltere'de bulunan havalimanlarının sahiplik ve işletimi merkezi veya yerel hükümet tarafından gerçekleştirilirken aynı yıl çıkarılan *Havalimanları Yasası* (Airports Act) ile 16 havalimanını ticarileştirilmiştir. Bunun yanında dünyanın en yoğun havalimanlarından biri olan Heathrow'un da aralarında bulunduğu 7 havalimanını işleten BAA borsaya kote edilmek suretiyle özelleştirilmiştir (Francis ve Humphreys, 2001). 1987'den günümüze özel sektörün katılım oranı, ülkeden ülkeye farklılık gösterse de birçok ülkede havalimanlarının ticarileşmesi ve özelleştirmesi politikalarının benimsediği anlaşılmaktadır (Graham, 2020).

Geleneksel olarak havalimanlarının birincil müşterileri havayolu işletmeleridir. Bu iki taraf arasındaki yasal olarak bağlayıcı anlaşmalar nedeniyle havayolları havalimanlarına pist kullanım ücreti, yolcu ücreti ve havaaracı park ücreti gibi çeşitli ücretler ödemektedir (Francis, Fidato ve Humphreys, 2003). Dolayısıyla hava taşımacılığı endüstrisinde yakın işbirliği içerisindeki bu iki paydaş arasındaki ilişki, hem havalimanlarının karlılığı hem de havayollarının operasyonel verimliliği açısından kritik önem taşımaktadır. Özellikle havayolu endüstrisinde gerçekleştirilen yapısal dönüşümler ve havayollarının giderek daha rekabetçi bir ortamda faaliyet göstermesinin bir sonucu olarak, işletmeler finansal bileşenlere daha fazla önem vermeye, maliyetleri azaltacak veya kontrol edecek yöntemlere odaklanmaya başlamıştır (Graham, 2018). Sonuç itibariyle havayollarının havalimanı seçimi konusunda dikkate alacağı değişkenler rekabetçi avantaj elde etmelerine, karlılıklarının artmasına ve daha etkin bir operasyon süreci yönetmelerine olanak sağlayabilir. Bu durum havalimanı seçiminin havayolları açısından daha kritik hale geldiğine işaret etmektedir.

³ Serbestleşme ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Baltagi, Griffin ve Rich, 1995; Chan, 2000; Goetz ve Dempsey, 1988; Havens ve Heymsfeld, 1981)

Havalimanının sahip olduğu özellikler ve nitelikler, onların havayolları açısından tercih nedeni olmasını sağlayabilir. Bunu belirlemenin temel yolu, birincil müşterileri konumunda bulunan havayollarının beklenti ve isteklerinin tespit edilmesi ile ilgilidir (Francis, Humphreys ve Ison, 2004). Dolayısıyla havalimanı-havayolu ilişkisinde havayollarının havalimanlarını tercih etme gerekçelerinin tespit edilmesi her iki paydaş açısından son derece önemlidir. Bu husus aynı zamanda havalimanlarının hem havacılık geliri hem de havacılık dışı geliri açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada havayollarının havalimanı seçimi konusuna odaklanılmıştır.

Alan yazında havayollarının havalimanı seçiminde dikkate aldıkları faktörlerin değerlendirildiği çalışmalara rastlanmaktadır (Abdel-Basset, Gamal, Chakraborty ve Ryan, 2020; Janic ve Reggiani, 2002; Kayapinar Kaya ve Erginel, 2020; Loh vd., 2020; Palczewski ve Saşabun, 2019; Park, 2003). Sözü edilen çalışmalarda çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri kullanılarak *en uygun* havalimanının belirlenmesi hedeflenmiştir. Ancak bu çalışmada literatürde yer alan kriterlerin harmanlanarak 15 performans kriteri belirlenmiştir. Çalışma bu yönüyle literatürde yer alan çalışmalardan ayrılmaktadır. Havayolu işletmeleri açısından havalimanı seçimine odaklanılan bu çalışmanın araştırma soruları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

RQ.1- Havayolları, havalimanı seçiminde hangi faktörleri dikkate almaktadır?

RQ.2- Havayollarının havalimanı seçiminde önem verdikleri performans göstergeleri nelerdir?

Havayolu işletmeleri açısından havalimanı seçimine odaklanılan bu çalışma birkaç açıdan literatürde yer alan çalışmalardan farklılaşmaktadır. İlk olarak, alan yazında havalimanı seçimi konusunda birçok çalışma⁴ yapılmıştır. Ancak bu çalışmada havalimanlarının birincil müşterileri konumunda bulunan havayollarının havalimanı seçimi konusuna odaklanılmıştır. İkinci olarak, literatürde havalimanı seçimi konusunda çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinin kullanıldığı birçok çalışmaya rastlanmaktadır (Abdel-Basset, Gamal, Chakraborty ve Ryan, 2020; Janic ve Reggiani, 2002; Kayapinar Kaya ve Erginel, 2020; Loh vd., 2020; Palczewski ve Saşabun, 2019; Park, 2003). Ancak bu çalışma, literatürde yer alan çalışmalardan farklı olarak 2020 yılında Akan, Bayar ve Elmas (2020) tarafından literatüre kazandırılan The Moment Integrated Solution (THEMIS) yönteminin kullanılmıştır. Sözü edilen yöntem güncel olmasının yanı sıra havalimanı seçimi konusunda ilk defa kullanılacaktır. Dolayısıyla çalışmanın yukarıda bahsedilen yönleri dikkate alındığında literatüre katkı sunması beklenmektedir.

Havayolu işletmeleri açısından havalimanı seçiminin incelendiği bu çalışmanın devamı aşağıdaki gibi tasarlanmıştır. İkinci kısımda, alan yazında bu konuda yapılmış çalışmalar özetlenmiştir. Üçüncü kısımda,

⁴ Havalimanı seçimi alan yazını kapsayan çalışmalar için bkz. (Graham, 2020; Loh vd., 2020; Lotti ve Caetano, 2018; Syltevik, Karamperidis, Antony ve Taheri, 2018; Yu, 2010)

literatüre Akan vd., (2020) tarafından kazandırılan THEMIS yöntemine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Dördüncü kısımda, havayollarının havalimanı seçim kriterlerine uygulanan THEMIS yöntemi bulgularına yer verilmiştir. Beşinci kısımda ise, analiz sonuçları tartışılmış ve çalışmanın sonuçlarına yer verilmiştir.

LİTERATÜR

Yoğun rekabetin yaşandığı sektörlerde, işletmelerin veya organizasyonların performans açısından hangi durumda olduğunun tespit edilmesi büyük önem arz etmektedir. Hem örgüt veya kurumların performanslarının önceki dönemlerle kıyaslanması hem de benzer organizasyonlara göre konumlarının tespit etmesi ancak performansın ölçülmesi yoluyla sağlanabilir. Performans ölçümü, aynı zamanda yöneticilerin mevcut durumu analiz etmelerinde ve yatırımcıların doğru yatırım kararları almalarında yol gösterici olabilir. Dolayısıyla performans ölçümü konusu işletmeler, organizasyonlar, örgüt veya kurumlar açısından kritik bir öneme sahiptir.

Performans ölçümüne amaç işletmelerin veya kurumların performansını spesifik açıdan (finansal performans gibi) veya çok yönlü olarak analiz edilesidir. Literatürde performans ölçümü ile ilgili yapılmış çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır (Abdel-Basset, Ding, Mohamed ve Metawa, 2020; Abdel-Basset vd., 2020; Balogun, Basri, Abdulkadir ve Hashim, 2019; Huang, Zhou, Hu ve Wang, 2020; Ogunmokon, Eluwole, Avcı, Lasisi ve Ikhida, 2020). Bu çalışmaların yanı sıra alan yazında havalimanı performansı konusuna odaklanan çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Yapılan çalışmalar arasında çok kriterli karar verme yöntemi kullanılarak yeni bir hub (merkez) havalimanı seçimini ele alan (Janic ve Reggiani, 2002), dünyadaki yolcu sayısı açısından en büyük havalimanlarını, Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi aracılığıyla operasyonel performans açısından analiz eden (Asker ve Battal, 2017), Asya Pasifik, Avrupa ve Kuzey Amerika’da bulunan 50 büyük havalimanı Toplam Faktör Verimliliği (TFV) yöntemi ile inceleyen (Oum ve Yu, 2004), Türkiye’deki en büyük 10 havalimanının performansını, Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi aracılığıyla ele alan (Asker, 2016), Türkiye’deki büyük havalimanlarının performansını Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Toplam Faktör Verimliliği (TFV) yöntemlerini kullanarak analiz eden (Asker ve Yaşar, 2018), Brezilya’da bulunan havalimanlarının performansını Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi aracılığıyla inceleyen (Pacheco, Fernandes ve de Sequeira Santos, 2006), İspanya’daki havalimanlarının performansını SMOP (Surface Measure of Overall Performance) ve Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemlerini kullanarak analiz eden (Martín ve Román, 2006), düşük maliyetli havayolları açısından havalimanı performansını Bulanık Analitik Hiyerarşik Süreç (Fuzzy AHP) yöntemini kullanarak ele alan (Loh vd., 2020), havalimanlarını yönetim beceri açısından analiz eden (Adler, Liebert, ve Yazhensky, 2013) ve havalimanlarının hizmet kalitesi performansını inceleyen (Baştuğ, Akan ve Kiracı, 2021; Pabedinskaitė ve Akstinaitė, 2014) çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

Havalimanını konu alan akademik yazında havalimanlarının çeşitli yönleri ile incelendiği çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Örneğin; Barrett (2004) düşük maliyetli havayolları ile geleneksel havayolları arasında havalimanı hizmetlerine yönelik taleplerdeki değişimi incelemiştir. Mandri, Mantecchini ve Reis, (2019), uçak çevrim süresi (turnaround) ile havalimanı hava tarafı operasyonel verimliliğini konusunu araştırmıştır. Kayapınar Kaya ve Erginel (2020) bulanık SWARA yöntemi aracılığıyla fütüristik havalimanı ve sürdürülebilir havaalanı tasarımı konularına odaklanmıştır. Graham (2020) havalimanlarının ticarileşme ve özelleştirme sürecini inceleyerek bu konunun başarıya ulaşması konusunu araştırmıştır. Gardiner, Ison ve Humphreys (2005) uluslararası düzeyde kargo havayollarının havalimanı seçimini etkileyen faktörleri incelemiştir. Güncel literatürde ise havalimanı seçim metodolojisinin geliştirilmesini konu alan (Špák ve Olexa, 2020), düşük maliyetli taşıyıcıların havalimanı seçimini bulanık analitik hiyerarşi süreci ile değerlendiren (Loh vd., 2020), hava kargo taşıyıcılarının bakış açısından COVID-19 salgını sırasında havalimanı seçimini etkileyen faktörleri ele alan (Tanrıverdi, Ecer ve Durak, 2022), düşük maliyetli havayollarının hizmet beklentileri doğrultusunda Tayland'daki havalimanlarını bulanık tabanlı QFD yöntemi aracılığıyla değerlendiren (Pandey, 2020), Avustralya bölgesel havalimanlarını sübvansiyon programlarını rotalama problemi üzerinden inceleyen (Babagolzadeh, Zhang, Abbasi, Shrestha ve Zhang, 2022) ve havaalanı hizmet kalitesi ile ilgili çalışmaları bibliyometrik analizi kullanarak ele alan (Bakır, Özdemir, Akan ve Atalık, 2022) çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Buna karşın havayollarının havalimanı seçimi etkileyen faktörleri 2020 yılında literatüre kazandırılmış olan The Moment Integrated Solution (THEMIS) yöntemi aracılığıyla ele alan çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın literatürde yer alan boşluğu bu yönüyle doldurması ve literatüre katkı sunması beklenmektedir.

THEMIS (THE MOMENT INTEGRATED SOLUTION) METODU

THEMIS yöntemi, literatüre ilk olarak Akan vd., (2020) tarafından önerilmiştir. THEMIS yöntemi, grup kararı verme ve ikili karşılaştırmalardan oluşan karar matrisini oluşturarak çözüme denge mantığı ile ikili karşılaştırmalar yapan ve fizikteki momentten ilham alan bir Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemi olarak tanımlanır. THEMIS yöntemi, seçim, sıralama gibi hedeflerle başlar ve kriterler hiyerarşi yapısının ve alternatiflerinin belirlenmesi ile devam eder. THEMIS yöntemi aşağıdaki adımlardan oluşmaktadır (Akan vd., 2020):

1. Adım: Problemin tanımlanması ve ayrıştırılması. Tüm faktörlerin, hedeflerin ve sonuçların göz önünde bulundurarak problemin amaçlarının genişletilmesi.

2. Adım: Problem için kriterler ve alternatiflerin hiyerarşik yapısını oluşturması.

3. **Adım:** n kriterinin yapısı, bir $n \times n$ ikili karşılaştırma matrisi olarak özetlenir. $C = \{C_j | j = 1, 2, \dots, n\}$ daha sonra kriterleri oluşturmak için tanımlanır ve $n \times n$ karar matrisi, C 'yi oluşturan kriterlerin karşılaştırmalarını içeren A 'dır. A karar matrisi Denklem (1)'de gösterildiği gibi k , karar vericilerin sayısını ifade etmektedir.

$$A = (a_{ij}^k)_{n \times n} = \begin{bmatrix} a_{11}^k & a_{12}^k & \dots & a_{1n}^k \\ a_{21}^k & a_{22}^k & \dots & a_{2n}^k \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1}^k & a_{n2}^k & \dots & a_{nn}^k \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & a_{12}^k & \dots & a_{1n}^k \\ 1 - a_{12}^k & 0 & \dots & a_{2n}^k \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1 - a_{1n}^k & 1 - a_{2n}^k & \dots & 0 \end{bmatrix} \quad (1)$$

$$A = (a_{ij})_{n \times n} \quad (2)$$

İkili karşılaştırma matrisi, kuralların aşağıdaki gibi açıklanmasını gerektirir: A ikili karşılaştırması olan homojenlik, yalnızca kriterler karşılaştırılabilir olduğunda anlamlıdır. Bir amaç hiyerarşisi oluşturmak, bir kümedeki öğelerin benzer ile benzer ve $\forall i, j, n \in \mathbb{N}$ için $n > 2$, $a_{ij} \neq 0$, $a_{ji} = 0$, $a_{ji} = 1 - a_{ij}$ gereğince karşılıklı olarak karşılaştırılmasına olanak tanır. $n = 2$ kriteri için, kriterlerin çözümü için karar matrisine ihtiyaç yoktur, dolayısıyla Denklem (3) gibi ikili karşılaştırma kriterlerin çözümü sorunsuz bir şekilde hesaplanır.

4. **Adım:** İkili karşılaştırmada k tane karar vericinin karar yargılarını, THEMIS yöntemi ile k . karar vericilerin yargıları hesaplanır. Dolayısıyla, ikili karşılaştırma matrisinin faktörleri, Denklem (3)'te gösterildiği gibi THEMIS yöntemi kullanılarak bulunur.

$$a_{ij} = 1 - \frac{1}{\sum_{i=1}^k M_i} \sum_{i=1}^n \left(dm_i \frac{l_i - l_{\min}}{l_{\max} - l_{\min}} \right), \quad (3)$$

Burada,

- a_{ij} THEMIS yöntemiyle ikili karşılaştırmanın değeri,
- M_i i . karar verici
- dm_i dilsel değişkenler ölçeğindeki i . karar vericinin yargısı
- l_i dilsel değişkenler ölçeğindeki i . değeri.
- $l_{\min}$ dilsel değişkenler ölçeğindeki minimum değeri.
- $l_{\max}$ dilsel değişkenler ölçeğindeki maksimum değeri.

Kriterleri değerlendirmek için kullanılan dilsel değişkenler

Tablo *I*'de gösterilmiştir. THEMIS yöntemi, karar vericinin yargılarını toplamak için kullanılır.

Tablo 1: THEMIS yönteminde dilsel değişkenler için sayılar

Önem Değerleri	Dilsel Değişkenlerinin Tanımı
0	E Eşit Önemli
3	W Daha Önemli
5	S Çok Fazla Önemli
7	V Çok Daha Fazla Önemli
9	A Kesin Önemli
2, 4, 6, 8	Ara değerler

5. Adım: THEMIS metodu, karşılaştırma matrisindeki i . her bir satır için Denklem (4) uygulanır. $A = [a_{ij}]$ karşılaştırma matrisinin her bir satırının THEMIS yöntemiyle, her bir satırın kriterlerin ağırlıkları m_i değerleri Denklem (4) ile hesaplanır.

$$m_i = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n a_{ij}^2, \quad i = (1, 2, \dots, n) \text{ ve } i, n > 0 \quad \forall i, n \in \mathbb{N} \quad (4)$$

Burada,

m_i i . satırın THEMIS değeri,

a_{ij} THEMIS yöntemiyle ikili karşılaştırmanın değeri,

w_i i . iki kriterin karşılaştırma ağırlığı

l_i i . ikili karşılaştırma kriterinin ağırlığı için $[0,1]$ aralığında 0 minimuma olan

uzaklık.

6. Adım: Kriterlerin ağırlıkları normalizasyon ile hesaplanır. Ek olarak, i . kriterin ağırlığı Denklem (5) ile hesaplanır. Kriter ağırlıklarını elde etmek için karar matrisinin normalleştirilmesi ve matrisin hesaplanması $w_1, w_2, \dots$ ve w_n olarak yapılır.

$$w_k = \frac{m_i}{\sum_{i=1}^n m_i}, \quad k = (1, 2, \dots, k), \quad i = (1, 2, \dots, n) \text{ ve } i, k > 0 \quad \forall i, k \in \mathbb{N} \quad (5)$$

Sonuç olarak, Denklem (5) ile normalizasyon uygulanarak kriterlerin ağırlıkları hesaplanırken, $w_1, w_2, \dots$ ve w_k değerleri hesaplandıktan sonra kriterlerin ağırlıkları bulunarak THEMIS süreci tamamlanmış olur.

BULGULAR

Bu bölümde Havayolu şirketlerinin, havalimanı seçimini belirlenmiş kriterler temelinde havayolu seçim kriterlerinin THEMIS metodu ile önem düzeylerinin analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda,

havayolları bakış açısıyla değerlendirildiğinde, bir havaalanı seçimi esnasında kullanılan kriterlerin önem düzeylerinin nasıl derecelendirildiğinin belirlenmesi olmuştur.

Bu çalışmada havayolu şirketlerinin, havayollarının havalimanı seçiminde kullanılan faktörlerin belirlenmesi için literatürde bu konuda yapılmış çalışmalardan, ilgili kriterler derlenmiştir. Buna göre Havayollarının havalimanı seçim kriterleri Tablo 2’de sırasıyla verilmiştir. Havalimanı seçim kriterlerinden literatürde en çok kullanılan toplam 15 kriter tercih edilmiştir.

Tablo 2. Havayollarının havalimanı seçim kriterleri

Kriterler	Yazarlar
<i>C</i> ₁ Apron kapasitesi	(Adler vd., 2013; Mirkovic ve Tosic, 2014; Yu, 2010)
<i>C</i> ₂ Terminal kapasitesi	(Adler vd., 2013; Keskin ve Köksal, 2019; Lai, Potter, Beynon, ve Beresford, 2015)
<i>C</i> ₃ Kargo terminal kapasitesi	(Feng, Li ve Shen, 2015; Ricardianto ve Rifni, 2014; Suryani, Chou ve Chen, 2012)
<i>C</i> ₄ Pist uzunluğu	(Benedetto, 2002; Lai vd., 2015)
<i>C</i> ₅ Pist sayısı	(Gillen ve Lall, 1997; Pels, Nijkamp ve Rietveld, 2003)
<i>C</i> ₆ Kapı sayısı	(Adler vd., 2013; Keskin ve Köksal, 2019; Lai vd., 2015)
<i>C</i> ₇ Kargo yükleme-boşaltma performansı	(Rusinov, Gavrilova ve Bersenev, 2018)
<i>C</i> ₈ Havaalanı konumu	(Wanke, 2013; Yang, Yu ve Notteboom, 2016)
<i>C</i> ₉ Havaalanı büyüklüğü	(Adler vd., 2013; Janic ve Reggiani, 2002; Oum ve Yu, 2004; Oum, Yu ve Fu, 2003)
<i>C</i> ₁₀ Çalışan Sayısı	(Humphreys ve Ison, 2005; Pacheco vd., 2006)
<i>C</i> ₁₁ Havaalanı ücretleri	(Loh vd., 2020; Park, 2003)
<i>C</i> ₁₂ Havayolları arasındaki rekabet düzeyi	(Dziedzic ve Warnock-Smith, 2016; Mason ve Morrison, 2008)
<i>C</i> ₁₃ Uçakla ilgili süreçlerin verimliliği	(Barrett, 2004; de Luca ve Di Pace, 2012; Dziedzic ve Warnock-Smith, 2016)
<i>C</i> ₁₄ Yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliği	(Halpern, Graham ve Dennis, 2016)
<i>C</i> ₁₅ Uçuş bağlantıları için fırsatlar	(Loh vd., 2020)

Sonraki aşamada, ÇKKV metodu olan THEMIS metodunun çözümü için, diğer ÇKKV yöntemlerinde olduğu gibi problemin tanımlanması, amaç ve problemin hiyerarşik yapısının oluşturulması ile devam edilmiştir. Bu çalışmada alternatif seçim bulunmamaktadır, sadece kriterlerin önem düzeylerinin analizi yapılmıştır. Çalışmada $n \times n$ değerinde 15×15 karar matrisi oluşturulmuştur.

THEMIS metodu karar vericilerin görüşleri temelince çözüm sunduğundan dolayı, bu çalışmada havayollarının havalimanı seçim kriterleri uzman görüşleri temelinde değerlendirilerek çözüme ulaşılmıştır. Bu çalışmada karar vericiler, bir kısmı havacılık alanında sektörel deneyime sahip olmakla beraber, lisans veya lisansüstü düzeyde havacılık yönetimi derecesine sahip akademisyenlerden oluşan 10 kişilik uzman grubundan oluşturulmuştur. Karar vericiler bu seçim faktörlerini bağımsız olarak ayrı ayrı değerlendirmiştir.

Karar vericiler ikili karşılaştırma ya da iki kriterin birbirine olan mukayesesi ile değerlendirme yapılmaktadır.

Tablo 1'de THEMIS yönteminde, ikili karşılaştırmada kullanılan dilsel değişkenler ve bunların sayılar verilmiştir. Tablo 3'te bu karar verilerin, belirlenmiş havalimanı seçim kriterlerini dilsel olarak THEMIS metodu çözümü için değerlendirmeleri bulunmaktadır.

Bir sonraki aşamada THEMIS metodunda, karar vericilerin dilsel ifadelerinin sayısal değerlerinin karşılığının Denklem (3) vasıtası ile tek bir değere ya da ortalaması alınarak hesaplanır. Tablo 3'te yer alan her bir ikili karşılaştırmaların dilsel değişken değerleri hesaplanarak, Tablo 4'te yer alan karar matrisi oluşturulur. THEMIS metodu, karar matrisinden sonra Denklem (4) vasıtası ile Tablo 5'te yer alan kriterlere ait ağırlıklar hesaplanır. Ancak bu ağırlık değerleri Denklem (5) vasıtası ile normalizasyonu yapılarak kriterlerin [0,1] aralığındaki değerleri hesaplanmış olur. Dolayısıyla Havayollarının havalimanı seçim kriterlerinin önem düzeylerinin değerleri ya da kriterlerin ağırlığı Tablo 5'te gösterilmiştir. Böylelikle THEMIS metodunun çözümü tamamlanmış olmaktadır.

Tablo 5'te elde edilen sonuçlara bakıldığında, havayollarının havalimanı seçim kriterlerinde en önemli ilk 3 kriter; 0,121 ağırlık değeri ile C_{15} Uçuş bağlantıları için fırsatlar, 0,114 ağırlık değeri ile C_{13} Uçakla ilgili süreçlerin verimliliği ve 0,110 ağırlık değeri ile C_{14} Yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliği bulunmuştur. Ancak, en az önemli son 3 kriter ise; 0,024 ağırlık değeri ile C_3 Kargo terminal kapasitesi, 0,030 ağırlık değeri ile C_4 Pist uzunluğu ve 0,032 ağırlık değeri ile C_5 Pist sayısı bulunmuştur.

Tablo 3: Karar vericiler için karar matrisi (THEMIS Metodu)

	C_1	C_2	C_3	C_4
C_1	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(-SS, -SS, -SS, E, E, E, -FS, -SS, E, -VS)	(-FS, -FS, -VS, -FS, -SS, -SS, -VS, E, -FS, -VS)	(E, -FS, E, SS, -FS, -FS, E, -FS, -VS, FS)
C_2	(SS, SS, SS, E, E, E, FS, SS, E, VS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(E, -SS, -VS, -FS, -SS, -SS, -SS, SS, -FS, -FS)	(-SS, -AS, VS, -SS, -SS, -SS, E, -FS, -VS, FS)
C_3	(FS, FS, VS, FS, SS, SS, VS, E, FS, VS)	(E, SS, VS, FS, SS, SS, SS, -SS, FS, FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(FS, -SS, FS, -VS, -SS, E, SS, -SS, VS, SS)
C_4	(E, FS, E, -SS, FS, FS, E, FS, VS, -FS)	(SS, AS, -VS, SS, SS, SS, E, FS, VS, -FS)	(-FS, SS, -FS, VS, SS, E, -SS, SS, -VS, -SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)
C_5	(-SS, VS, SS, E, SS, SS, -SS, SS, VS, FS)	(SS, AS, FS, -SS, E, FS, -SS, FS, VS, SS)	(-FS, FS, -SS, -VS, -FS, -SS, -SS, FS, -FS, -SS)	(E, E, VS, FS, -FS, -SS, -SS, -VS, SS, FS)
C_6	(SS, FS, FS, SS, SS, E, E, FS, E, FS)	(-SS, FS, FS, E, E, SS, -SS, SS, E, SS)	(-SS, E, -FS, FS, -SS, -SS, -FS, FS, -VS, -SS)	(SS, E, FS, -SS, -FS, -SS, -SS, -SS, -FS, -SS)
C_7	(E, SS, VS, E, SS, VS, SS, -SS, FS, FS)	(E, SS, VS, FS, SS, FS, SS, -SS, FS, FS)	(-FS, -SS, -FS, E, -VS, E, E, -SS, -SS, FS)	(SS, -SS, FS, SS, -FS, -FS, SS, -VS, -SS, -SS)
C_8	(-SS, -VS, VS, -VS, -VS, FS, -SS, -SS, VS, SS)	(-SS, -VS, FS, -FS, -VS, FS, -FS, SS, VS, VS)	(-FS, -AS, -SS, SS, -VS, FS, -FS, E, -VS, -FS)	(-SS, -AS, VS, E, -VS, -SS, E, -SS, -VS, -FS)
C_9	(-SS, FS, -FS, -FS, -SS, SS, SS, E, E, E, SS)	(-SS, SS, -FS, FS, -SS, E, E, -SS, E, SS)	(-FS, -SS, -VS, E, -SS, -SS, -FS, SS, -FS, -FS)	(-SS, -FS, -VS, E, -SS, E, E, -FS, -FS, -FS)
C_{10}	(VS, FS, -FS, -SS, SS, SS, E, FS, FS, FS)	(SS, FS, -FS, E, -SS, SS, -SS, E, FS, FS)	(-SS, E, -FS, -SS, -SS, E, -SS, SS, E, FS)	(SS, -SS, -FS, E, -SS, E, E, -SS, -SS, FS)
C_{11}	(-SS, -SS, -FS, E, -FS, -VS, -FS, SS, -FS, -FS)	(-SS, -SS, -VS, -FS, -FS, -VS, -FS, -VS, -FS, -FS)	(-FS, -VS, -VS, -VS, -FS, -FS, -VS, -FS, -VS, -VS)	(-SS, -AS, -FS, VS, -VS, -FS, -SS, -VS, -VS, -VS)
C_{12}	(-SS, -SS, -SS, FS, FS, -FS, -VS, -FS, -FS, -SS)	(E, -SS, -SS, FS, FS, -FS, -VS, -FS, -FS, -FS)	(-FS, -VS, -VS, VS, FS, -FS, -VS, -VS, -FS, -FS)	(-SS, -AS, -FS, -SS, -SS, -VS, -VS, -VS, -FS, -FS)
C_{13}	(-SS, -SS, -VS, -FS, -SS, -VS, -VS, -VS, -SS, -SS)	(E, -FS, -VS, -VS, -SS, -VS, -VS, -FS, -SS, -VS)	(-VS, -VS, -VS, E, -VS, -VS, -VS, -SS, -FS)	(-SS, -VS, -VS, -FS, -FS, -VS, -VS, -VS, -SS, -FS)
C_{14}	(-SS, E, -AS, -FS, -FS, -FS, -VS, -VS, -SS, -SS)	(E, SS, -AS, FS, -SS, -VS, -VS, -FS, -SS, -VS)	(-SS, -FS, -AS, SS, -FS, -VS, -VS, -FS, -FS, -FS)	(-SS, -VS, -AS, SS, -FS, -VS, -VS, -VS, -SS, -FS)
C_{15}	(-SS, FS, -VS, -SS, -FS, -VS, -AS, -VS, E, -FS)	(-SS, -FS, -VS, -FS, -FS, -VS, -AS, -FS, E, -VS)	(-SS, -AS, -VS, E, -FS, -VS, -AS, -FS, -VS, -FS)	(-SS, -AS, -VS, E, -FS, -FS, -AS, -VS, -FS, -FS)

Tablo 4: Karar vericiler için karar matrisi (THEMIS Metodu) (devamı)

	C_5	C_6	C_7	C_8
C_1	(SS, -VS, -SS, E, -SS, -SS, SS, -SS, -VS, -FS)	(-SS, -FS, -FS, -SS, -SS, E, E, -FS, E, -FS)	(E, -SS, -VS, E, -SS, -VS, -SS, SS, -FS, -FS)	(SS, VS, -VS, VS, VS, -FS, SS, SS, -VS, -SS)
C_2	(-SS, -AS, -FS, SS, E, -FS, SS, -FS, -VS, -SS)	(SS, -FS, -FS, E, E, -SS, SS, -SS, E, -SS)	(E, -SS, -VS, -FS, -SS, -FS, -SS, SS, -FS, -FS)	(SS, VS, -FS, FS, VS, -FS, FS, -SS, -VS, -VS)
C_3	(FS, -FS, SS, VS, FS, SS, SS, -FS, FS, SS)	(SS, E, FS, -FS, SS, SS, FS, -FS, VS, SS)	(FS, SS, FS, E, VS, E, E, SS, SS, -FS)	(FS, AS, SS, -SS, VS, -FS, FS, E, VS, FS)
C_4	(E, E, -VS, -FS, FS, SS, SS, VS, -SS, -FS)	(-SS, E, -FS, SS, FS, SS, SS, SS, FS, SS)	(-SS, SS, -FS, -SS, FS, FS, -SS, VS, SS, SS)	(SS, AS, -VS, E, VS, SS, E, SS, VS, FS)
C_5	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(E, SS, SS, -SS, -SS, SS, E, SS, FS, SS)	(E, FS, -SS, -VS, E, SS, -SS, FS, SS, SS)	(SS, AS, FS, SS, FS, SS, -FS, SS, VS, FS)
C_6	(E, -SS, -SS, SS, SS, -SS, E, -SS, -FS, -SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(SS, FS, -SS, -VS, SS, FS, -SS, VS, -SS, VS)	(FS, FS, SS, SS, FS, SS, E, FS, VS, VS)
C_7	(E, -FS, SS, VS, E, -SS, SS, -FS, -SS, -SS)	(-SS, -FS, SS, VS, -SS, -FS, SS, -VS, SS, -VS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(VS, AS, FS, -SS, FS, -SS, SS, E, VS, FS)
C_8	(-SS, -AS, -FS, -SS, -FS, -SS, FS, -SS, -VS, -FS)	(-FS, -FS, -SS, -SS, -FS, -SS, E, -FS, -VS, -VS)	(-VS, -AS, -FS, SS, -FS, SS, -SS, E, -VS, -FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)
C_9	(-SS, -FS, -VS, -SS, SS, -SS, E, -SS, -FS, -SS)	(-FS, -FS, -VS, E, -SS, E, E, -SS, E, -FS)	(-VS, E, -FS, FS, SS, E, -SS, SS, -VS, -FS)	(-SS, VS, -SS, -SS, VS, SS, E, SS, FS, FS)
C_{10}	(SS, -SS, -FS, SS, E, E, -SS, -SS, -SS, E)	(-FS, -SS, -FS, SS, -SS, E, E, -SS, SS, E)	(-SS, E, -FS, VS, SS, SS, E, E, -SS, -FS)	(SS, AS, -FS, FS, FS, SS, E, E, VS, SS)
C_{11}	(-SS, -AS, -FS, FS, -SS, -FS, -VS, -AS, -VS, -VS)	(-FS, -VS, -FS, SS, -SS, -SS, -FS, -VS, -VS, -FS)	(-FS, -FS, -FS, -SS, -SS, -FS, -VS, -FS, -VS, -VS)	(SS, FS, -FS, SS, SS, -SS, -VS, -FS, E, -FS)
C_{12}	(-SS, -AS, -FS, FS, SS, -VS, -VS, -AS, -FS, -FS)	(-FS, -AS, -FS, VS, E, -FS, -VS, -AS, -FS, -VS)	(-FS, -FS, -SS, -SS, SS, -FS, -VS, -SS, -FS, -VS)	(-SS, SS, -FS, E, VS, -FS, -VS, -FS, SS, -FS)
C_{13}	(-SS, -VS, -VS, E, -SS, -VS, -VS, -AS, -SS, -FS)	(-FS, -VS, -VS, VS, -SS, -VS, -VS, -AS, -VS, -VS)	(-FS, -FS, -VS, -SS, -SS, -SS, -FS, -FS, -FS, -VS)	(-SS, FS, -VS, SS, SS, -FS, -VS, -FS, FS, -FS)
C_{14}	(-SS, -VS, -AS, SS, -SS, -VS, -AS, -AS, -SS, -FS)	(-FS, -VS, -AS, -FS, -SS, -VS, -VS, -AS, -VS, -VS)	(-FS, -FS, -AS, SS, -SS, -FS, -VS, -FS, -FS, -VS)	(-SS, FS, -AS, FS, SS, -FS, -VS, -FS, FS, -FS)
C_{15}	(-SS, -AS, -VS, SS, -SS, -VS, -AS, -VS, -FS, -VS)	(-FS, -AS, -VS, E, -SS, -VS, -AS, -AS, -FS, -FS)	(-FS, -VS, -VS, SS, -SS, -FS, -VS, -FS, -VS, -VS)	(-SS, E, -FS, -SS, SS, -VS, -AS, -FS, E, -VS)

Tablo 3: Karar vericiler için karar matrisi (THEMIS Metodu) (devamı)

	<i>C₉</i>	<i>C₁₀</i>	<i>C₁₁</i>	<i>C₁₂</i>
<i>C₁</i>	(SS, -FS, FS, FS, SS, -SS, E, E, E, -SS)	(-VS, -FS, FS, SS, -SS, -SS, E, -FS, -FS, -FS)	(SS, SS, FS, E, FS, VS, FS, -SS, FS, FS)	(SS, SS, SS, -FS, -FS, FS, VS, FS, FS, SS)
<i>C₂</i>	(SS, -SS, FS, -FS, SS, E, E, SS, E, -SS)	(-SS, -FS, FS, E, SS, -SS, SS, E, -FS, -FS)	(SS, SS, VS, FS, FS, VS, FS, VS, FS, FS)	(E, SS, SS, -FS, -FS, FS, VS, FS, FS, FS)
<i>C₃</i>	(FS, SS, VS, E, SS, SS, FS, -SS, FS, FS)	(SS, E, FS, SS, SS, E, SS, -SS, E, -FS)	(FS, VS, VS, VS, FS, FS, VS, FS, VS, VS)	(FS, VS, VS, -VS, -FS, FS, VS, VS, FS, FS)
<i>C₄</i>	(SS, FS, VS, E, SS, E, E, FS, FS, FS)	(-SS, SS, FS, E, SS, E, E, SS, SS, -FS)	(SS, AS, FS, -VS, VS, FS, SS, VS, VS, VS)	(SS, AS, FS, SS, SS, VS, VS, VS, FS, FS)
<i>C₅</i>	(SS, FS, VS, SS, -SS, SS, E, SS, FS, SS)	(-SS, SS, FS, -SS, E, E, SS, SS, SS, E)	(SS, AS, FS, -FS, SS, FS, VS, AS, VS, VS)	(SS, AS, FS, -FS, -SS, VS, VS, AS, FS, FS)
<i>C₆</i>	(FS, FS, VS, E, SS, E, E, SS, E, FS)	(FS, SS, FS, -SS, SS, E, E, SS, -SS, E)	(FS, VS, FS, -SS, SS, SS, FS, VS, VS, FS)	(FS, AS, FS, -VS, E, FS, VS, AS, FS, VS)
<i>C₇</i>	(VS, E, FS, -FS, -SS, E, SS, -SS, VS, FS)	(SS, E, FS, -VS, -SS, -SS, E, E, SS, FS)	(FS, FS, FS, SS, SS, FS, VS, FS, VS, VS)	(FS, FS, SS, SS, -SS, FS, VS, SS, FS, VS)
<i>C₈</i>	(SS, -VS, SS, SS, -VS, -SS, E, -SS, -FS, -FS)	(-SS, -AS, FS, -FS, -FS, -SS, E, E, -VS, -SS)	(-SS, -FS, FS, -SS, -SS, SS, VS, FS, E, FS)	(SS, -SS, FS, E, -VS, FS, VS, FS, -SS, FS)
<i>C₉</i>	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(-SS, -SS, FS, -SS, SS, E, E, -SS, -VS, -SS)	(-SS, SS, FS, E, FS, SS, VS, SS, E, FS)	(SS, FS, FS, -VS, SS, FS, VS, FS, -SS, SS)
<i>C₁₀</i>	(SS, SS, -FS, SS, -SS, E, E, SS, VS, SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(FS, FS, FS, E, FS, VS, FS, SS, AS, SS)	(FS, VS, FS, E, -SS, FS, VS, FS, AS, FS)
<i>C₁₁</i>	(SS, -SS, -FS, E, -FS, -SS, -VS, -SS, E, -FS)	(-FS, -FS, -FS, E, -FS, -VS, -FS, -SS, -AS, -SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(SS, E, -VS, SS, -FS, E, SS, FS, -SS, VS)
<i>C₁₂</i>	(-SS, -FS, -FS, VS, -SS, -FS, -VS, -FS, SS, -SS)	(-FS, -VS, -FS, E, SS, -FS, -VS, -FS, -AS, -FS)	(-SS, E, VS, -SS, FS, E, -SS, -FS, SS, -VS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)
<i>C₁₃</i>	(-SS, -SS, -VS, -FS, -FS, -FS, -VS, -VS, FS, -FS)	(-FS, -FS, -VS, SS, -SS, -VS, -VS, -AS, -VS, -VS)	(-SS, E, FS, SS, SS, -SS, -SS, -FS, SS, -FS)	(-SS, SS, -SS, FS, -FS, -SS, FS, -SS, VS, FS)
<i>C₁₄</i>	(-SS, -SS, -AS, SS, -FS, -FS, -VS, -VS, FS, -FS)	(-FS, -FS, -AS, FS, -SS, -VS, -VS, -AS, -VS, -VS)	(-SS, SS, -SS, E, SS, -SS, -SS, -FS, SS, -FS)	(-SS, FS, -SS, -SS, -FS, -FS, FS, -SS, VS, FS)
<i>C₁₅</i>	(-SS, -VS, -VS, VS, -FS, -FS, -AS, -VS, E, -VS)	(-FS, -AS, -FS, -SS, -SS, -VS, -AS, -AS, -AS, -VS)	(-SS, -SS, VS, FS, SS, -SS, -SS, -FS, FS, -FS)	(-SS, E, -FS, E, -FS, E, E, -SS, E, FS)

Tablo 3: Karar vericiler için karar matrisi (THEMIS Metodu) (devamı)

	<i>C₁₃</i>	<i>C₁₄</i>	<i>C₁₅</i>
<i>C₁</i>	(SS, SS, VS, FS, SS, VS, VS, VS, SS, SS)	(SS, E, AS, FS, FS, FS, VS, VS, SS, SS)	(SS, -FS, VS, SS, FS, VS, AS, VS, E, FS)
<i>C₂</i>	(E, FS, VS, VS, SS, VS, VS, FS, SS, VS)	(E, -SS, AS, -FS, SS, VS, VS, FS, SS, VS)	(SS, FS, VS, FS, FS, VS, AS, FS, E, VS)
<i>C₃</i>	(VS, VS, VS, E, VS, VS, VS, VS, SS, FS)	(SS, FS, AS, -SS, FS, VS, VS, FS, FS, FS)	(SS, AS, VS, E, FS, VS, AS, FS, VS, FS)
<i>C₄</i>	(SS, VS, VS, FS, FS, VS, VS, VS, SS, FS)	(SS, VS, AS, -SS, FS, VS, VS, VS, SS, FS)	(SS, AS, VS, E, FS, FS, AS, VS, FS, FS)
<i>C₅</i>	(SS, VS, VS, E, SS, VS, VS, AS, SS, FS)	(SS, VS, AS, -SS, SS, VS, AS, AS, SS, FS)	(SS, AS, VS, -SS, SS, VS, AS, VS, FS, VS)
<i>C₆</i>	(FS, VS, VS, -VS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(FS, VS, AS, FS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(FS, AS, VS, E, SS, VS, AS, AS, FS, FS)
<i>C₇</i>	(FS, FS, VS, SS, SS, SS, FS, FS, FS, VS)	(FS, FS, AS, -SS, SS, FS, VS, FS, FS, VS)	(FS, VS, VS, -SS, SS, FS, VS, FS, VS, VS)
<i>C₈</i>	(SS, -FS, VS, -SS, -SS, FS, VS, FS, -FS, FS)	(SS, -FS, AS, -FS, -SS, FS, VS, FS, -FS, FS)	(SS, E, FS, SS, -SS, VS, AS, FS, E, VS)
<i>C₉</i>	(SS, SS, VS, FS, FS, FS, VS, VS, -FS, FS)	(SS, SS, AS, -SS, FS, FS, VS, VS, -FS, FS)	(SS, VS, VS, -VS, FS, FS, AS, VS, E, VS)
<i>C₁₀</i>	(FS, FS, VS, -SS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(FS, FS, AS, -FS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(FS, AS, FS, SS, SS, VS, AS, AS, AS, VS)
<i>C₁₁</i>	(SS, E, -FS, -SS, -SS, SS, SS, FS, -SS, FS)	(SS, -SS, SS, E, -SS, SS, SS, FS, -SS, FS)	(SS, SS, -VS, -FS, -SS, SS, SS, FS, -FS, FS)
<i>C₁₂</i>	(SS, -SS, SS, -FS, FS, SS, -FS, SS, -VS, -FS)	(SS, -FS, SS, SS, FS, FS, -FS, SS, -VS, -FS)	(SS, E, FS, E, FS, E, E, SS, E, -FS)
<i>C₁₃</i>	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(SS, SS, VS, -SS, -SS, -SS, E, SS, -VS, -FS)	(E, SS, -AS, -FS, SS, -FS, FS, E, FS, SS)
<i>C₁₄</i>	(-SS, -SS, -VS, SS, SS, SS, E, -SS, VS, FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(E, SS, -AS, E, SS, -SS, FS, E, FS, FS)
<i>C₁₅</i>	(E, -SS, AS, FS, -SS, FS, -FS, E, -FS, -SS)	(E, -SS, AS, E, -SS, SS, -FS, E, -FS, -FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)

Tablo 4: Birleştirilmiş toplam karar matrisi (THEMIS Metodu)

	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8
C_1	0,000	0,633	0,761	0,606	0,639	0,661	0,667	0,456
C_2	0,367	0,000	0,672	0,617	0,672	0,572	0,683	0,500
C_3	0,239	0,328	0,000	0,461	0,367	0,394	0,383	0,317
C_4	0,394	0,383	0,539	0,000	0,511	0,406	0,433	0,333
C_5	0,361	0,328	0,633	0,489	0,000	0,422	0,467	0,289
C_6	0,339	0,428	0,606	0,594	0,578	0,000	0,422	0,261
C_7	0,333	0,317	0,617	0,567	0,533	0,578	0,000	0,306
C_8	0,544	0,500	0,683	0,667	0,711	0,739	0,694	0,000
C_9	0,528	0,517	0,683	0,683	0,661	0,656	0,589	0,383
C_{10}	0,361	0,444	0,550	0,550	0,561	0,572	0,517	0,333
C_{11}	0,694	0,789	0,844	0,756	0,778	0,744	0,789	0,561
C_{12}	0,633	0,628	0,700	0,800	0,733	0,750	0,722	0,594
C_{13}	0,767	0,783	0,817	0,811	0,783	0,789	0,767	0,589
C_{14}	0,761	0,683	0,767	0,778	0,789	0,867	0,767	0,589
C_{15}	0,728	0,794	0,817	0,806	0,800	0,828	0,778	0,700
	C_9	C_{10}	C_{11}	C_{12}	C_{13}	C_{14}	C_{15}	
C_1	0,472	0,639	0,306	0,367	0,233	0,239	0,272	
C_2	0,483	0,556	0,211	0,372	0,217	0,317	0,206	
C_3	0,317	0,450	0,156	0,300	0,183	0,233	0,183	
C_4	0,317	0,450	0,244	0,200	0,189	0,222	0,194	
C_5	0,339	0,439	0,222	0,267	0,217	0,211	0,200	
C_6	0,344	0,428	0,256	0,250	0,211	0,133	0,172	
C_7	0,411	0,483	0,211	0,278	0,233	0,233	0,222	
C_8	0,617	0,667	0,439	0,406	0,411	0,411	0,300	
C_9	0,000	0,578	0,344	0,356	0,267	0,300	0,261	
C_{10}	0,422	0,000	0,239	0,250	0,200	0,200	0,133	
C_{11}	0,656	0,761	0,000	0,467	0,472	0,428	0,489	
C_{12}	0,644	0,750	0,533	0,000	0,544	0,500	0,439	
C_{13}	0,733	0,800	0,528	0,456	0,000	0,528	0,500	
C_{14}	0,700	0,800	0,572	0,500	0,472	0,000	0,450	
C_{15}	0,739	0,867	0,511	0,561	0,500	0,550	0,000	

Tablo 5: Kriterlerin önem ağırlığı, normalizasyonu ve sıralamaları (THEMIS Metodu)

<i>Kriterler</i>	<i>Ağırlık</i>	<i>Normalizasyon</i>	<i>Sıralama</i>
<i>C₁</i> Apron kapasitesi	0,259	0,064	7
<i>C₂</i> Terminal kapasitesi	0,225	0,056	9
<i>C₃</i> Kargo terminal kapasitesi	0,097	0,024	15
<i>C₄</i> Pist uzunluğu	0,123	0,030	14
<i>C₅</i> Pist sayısı	0,128	0,032	13
<i>C₆</i> Kapı sayısı	0,141	0,035	12
<i>C₇</i> Kargo yükleme-boşaltma performansı	0,154	0,038	11
<i>C₈</i> Havaalanı konumu	0,307	0,076	6
<i>C₉</i> Havaalanı büyüklüğü	0,243	0,060	8
<i>C₁₀</i> Çalışan Sayısı	0,157	0,039	10
<i>C₁₁</i> Havaalanı ücretleri	0,424	0,105	4
<i>C₁₂</i> Havayolları arasındaki rekabet düzeyi	0,393	0,097	5
<i>C₁₃</i> Uçakla ilgili süreçlerin verimliliği	0,459	0,114	2
<i>C₁₄</i> Yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliği	0,445	0,110	3
<i>C₁₅</i> Uçuş bağlantıları için fırsatlar	0,488	0,121	1

Çalışmanın güvenilirlik ve geçerlilik sınaması için THEMIS ile AHP yöntemleri mukayeseli olarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda yeni geliştirilen THEMIS yöntemi ile literatürde uzun zamandır kullanılan AHP yöntemi kullanılarak analiz bulguları karşılaştırılmıştır. Dolayısıyla aynı veri seti hem THEMIS hem de AHP yöntemini ile analiz edilmiştir. Tablo 6’da THEMIS yöntemi ve AHP yöntemini kullanılarak yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmektedir⁵. AHP yöntemi analiz sonuçları incelendiğinde, THEMIS yöntemi ile aynı sıralama sonuçlarına ulaşıldığı görülmektedir. Ancak, kriter ağırlıklandırmalarında farklılıklar söz konusudur. Dolayısıyla THEMIS yönteminin AHP yöntemine alternatif olarak geliştirilmiş olduğu ve benzer analiz sonuçlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

⁵ Çözüme ait detaylara EK-1’de yer verilmiştir.

Tablo 6: Kriterlerin önem ağırlığı ve sıralamaları (THEMIS ve AHP Metodu)

<i>Kriterler</i>	<i>THEMIS</i>		<i>AHP</i>	
	<i>Ağırlık</i>	<i>Sıralama</i>	<i>Ağırlık</i>	<i>Sıralama</i>
<i>C₁</i>	0,064	7	0,054	7
<i>C₂</i>	0,056	9	0,046	9
<i>C₃</i>	0,024	15	0,021	15
<i>C₄</i>	0,030	14	0,024	14
<i>C₅</i>	0,032	13	0,026	13
<i>C₆</i>	0,035	12	0,027	12
<i>C₇</i>	0,038	11	0,029	11
<i>C₈</i>	0,076	6	0,071	6
<i>C₉</i>	0,060	8	0,050	8
<i>C₁₀</i>	0,039	10	0,030	10
<i>C₁₁</i>	0,105	4	0,116	4
<i>C₁₂</i>	0,097	5	0,106	5
<i>C₁₃</i>	0,114	2	0,133	2
<i>C₁₄</i>	0,110	3	0,123	3
<i>C₁₅</i>	0,121	1	0,147	1

TARTIŞMA VE SONUÇ

Havayolu şirketleri açısından havalimanını etkileyen faktörlerin incelendiği bu alışmada ele alınan 15 kriterin önem düzeyleri Tablo 5'te gösterilmektedir. Buna göre havayollarının havalimanı seçimini etkileyen en önemli kriterlerin başında *uçuş bağlantıları için fırsatlar* gelmektedir. Havayollarının ağ yapılarına yeni uçuş bağlantıları eklemesi ve bu bağlantıların uçuş ağına entegre bir şekilde işlemleri son derece önemlidir. Havayolları bu sayede mevcut uçuş rotalarını beslediği gibi yolculara kesintisiz bir uçuş ağı da sunabilir. Dolayısıyla uçuş bağlantıları için fırsatlar yaratabilmek, havayolunun ağ bağlantısının (network connectivity) gelişmesine ve ağ yapısında meydana gelen sinerjinin bir pazarlama aracı olarak kullanılmasına olanak sağlayabilir (Loh vd., 2020). Havayollarının havalimanı seçimini etkileyen diğer önemli bir kriter *uçakla ilgili süreçlerin verimliliği* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreç, hava aracının havalimanında kaldığı süre boyunca sunulan tüm hizmetleri kapsamaktadır. Dolayısıyla yolcu, yük ve kargonun uçaktan boşatılması, uçağın temizliğinin yapılması, ikram ve yakıt alınması ile giden yolcunun uçağa alınması, bagaj ve kargonun uçağa yüklenmesi ile ilgili süreci kapsamakta olup uçak çevrim süresi (turnaround) ile ilgili süreçleri içermektedir. Bu sürecin kısa olması, hava araçlarının zamanında kalkış başarımını etkilediği gibi (Schmidt, 2017), uçakların yerde bekleme sürecinin kısa olmasının bir sonucu

olarak maliyetlerin düşmesi ve uçak verimliliğinin artmasına da olanak sağlamaktadır. Buna ek olarak uçakla ilgili süreçlerin verimliliği, havalimanı terminalinin transfer uçuşlarda minimum bağlantı süresine (minimum connect time - MCT⁶) sahip olunacak şekilde tasarlanmasını da kapsamaktadır. Bu durum havayollarının geliş ve gidiş dalgalarını optimum şekilde tasarlamalarına, bağlantı penceresinin kısa olmasına ve uçuşlarda gecikme yaşanma olasılığının azalmasını da sağlamaktadır (Malandri vd., 2019). Dolayısıyla havayollarının havalimanını tercih etmelerinin gerekçelerinden biri de havalimanlarının minimum bağlantı süresine sahip olacak şekilde tasarlanması ile ilgili olabilir.

Çalışmanın bulguları, *yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliğinin* havayollarının havalimanı seçimini etkileyen üçüncü en önemli kriter olduğunu göstermektedir. Yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliği; check-in, pasaport kontrol, güvenlik kontrol, boarding, bagaj teslim vb. ile ilgili süreçlerin etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesi ile alakalıdır. Havalimanlarında terminal kapasitesinin yetersiz olması, check-in kontuarlar sayısının az olması, pasaport kontrol sürecinin uzaması aynı zamanda, havalimanı yolcu terminallerinde sıkışıklığa ve gecikmelere neden olmaktadır (Park ve Ahn, 2010). Dolayısıyla havayolları, havalimanı seçiminde dikkate aldığı başlıca faktörlerden biri de havalimanında yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliği ile ilgilidir. Bunun yanı sıra analiz bulguları, *havaalanı ücretlerinin* de havayollarının havalimanı seçimini etkileyen önemli faktörlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere havayolları havalimanlarına, pist kullanım ücreti, yolcu ücreti ve hava aracı park ücreti gibi çeşitli ücretler ödemektedir. Havayolları bu maliyetlerin yanı sıra bazı değişken (yakıt gibi) ve sabit (çalışan ücretleri gibi) dikkate alarak havalimanlarına sefer düzenleme veya sefer sıklığını artırma ile ilgili kararlar almaktadır. Bunun yanı sıra havayollarının havalimanlarındaki dış kaynak kullanım düzeyi (yer hizmeti gibi) ve bunun ücretleri de havalimanı seçimini etkileyebilir. Çalışmanın sonuçları ele alınırken irdelenmesi gereken son faktörün *havayolları arasındaki rekabet düzeyi* olduğunu düşünülmektedir. Analiz sonuçları bu faktörün en önemli beşinci faktör olduğunu göstermektedir. Havayollarının pazar tercihlerini etkileyen önemli faktörlerden biri olan rekabet düzeyi, havayollarının karlılığını belirleyen temel etmenlerden biridir. Michael E. Porter (1980) rekabet stratejilerinden hareketle, endüstrideki karlılık düzeyi beş güç modelinden biri olan rekabet düzeyi ile yakından ilişkilidir. Dolayısıyla havayollarının havalimanı seçiminde etkili olan faktörlerinden birinin o pazardaki rekabetin şiddeti olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışma kapsamında elde edilen bulguların mevcut literatür ile örtüştüğü ve farklılaştığı alanların olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; Loh vd., (2020), vurguladığı üzere havayolunun ağ bağlantısının gelişmesi ve ağ yapısında meydana gelen sinerjinin bir pazarlama aracı olarak kullanılmasına son derece önemlidir. Bunun yanı sıra uçakla ilgili süreçlerin verimliliği havayollarının iş modeline bağlı olarak son derece önem kazanan bir faktör olabilmektedir. Loh vd., (2020), çalışmasının örneklemini oluşturan havayollarının çoğu

⁶ Bir yolcunun bagajı ile birlikte bir uçuştan bağlantılı başka bir uçuşa geçmesi için gereken en kısa zaman aralığıdır.

düşük maliyetli iş modelinin uyguladığından bu çalışmanın sonuçları ile Loh vd., (2020), bulguları arasında farklılıklar söz konusudur. Bilindiği üzere düşük maliyetli havayollarının ağ yapısı noktadan noktaya veya büyük ölçüde kısa mesafeli uçuşlar şeklinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın bulguları ile Loh vd., (2020) çalışmasındaki kriterlerin önem düzeyleri açısından farklılık söz konusudur. Çalışma sonuçları, havayolları arasındaki rekabet düzeyinin havalimanını seçimini belirleyen önemli bir diğer kriter olduğunu göstermektedir. Dziedzic ve Warnock-Smith (2016) benzer şekilde havayolu rekabetinin havalimanı seçiminde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla çalışma kapsamında elde edilen havayolları arasındaki rekabet düzeyinin havalimanı seçimi üzerindeki etkisi ile bulgunun, Dziedzic ve Warnock-Smith (2016) örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Havayolu şirketlerinin havalimanı seçimini belirleyen kriterlerin incelendiği bu çalışmada, havaalanı konumu, havaalanı apron kapasitesi, havalimanı büyüklüğü, havaalanı terminal kapasitesi ve çalışan sayısı ön plana çıkan diğer kriterler olarak dikkat çekmektedir. Bu kriterler genel itibariyle havalimanının fiziksel özellikleri ile ilgilidir. Dolayısıyla havalimanı seçimini etkileyen önemli faktörler arasında havalimanın sahip olduğu teknik kapasite ve havalimanının fiziksel özellikleri ön plana çıkmaktadır. Buna kaşın çalışmanın birtakım sınırlılıkları da söz konusudur. Çalışmada belirli sayıda uzmanın görüşlerine başvurularak çalışmanın analizleri gerçekleştirilmiştir. Havacılık uzmanların algıları, çalışmanın bulgularının şekillenmesinde önemli rol üstlenmiştir. Dolayısıyla subjektif ağırlıklandırma yöntemlerine dayalı karar verme yöntemlerinde farklı karar vericiler tarafından yapılan değerlendirmeleri sonucu farklı bulgular elde edilebilir. Bunun yanı sıra çalışmada havayollarının havalimanı seçimini belirleyen sınırlı sayıda kriter kullanılmıştır. 15 kriterin kullanıldığı bu çalışmaya yeni kriterler eklenerek farklı sonuçların elde edilmesi söz konusu olabilir. Dolayısıyla çalışma karar vericilerin algıları ve kriter sayısı ile ilgili birtakım sınırlılıklara sahiptir. Havayollarının havalimanı seçimini ele alan bu çalışmada, literatüre yeni kazandırılmış olan THEMIS yönteminin kullanılması ve havayollarının havalimanlarından beklentilerinin incelenmesi bakımından ala yazına katkı sunması beklenmektedir. Bu alanda bundan sonra yapılacak çalışmalara ve araştırmacılara, burada ele alınan kriterler kullanılarak belirli bölgelerde faaliyet gösteren veya belirli bir iş modeline sahip (düşük maliyetli havalimanları gibi) havalimanlarının performansını incelemeleri tavsiye edilebilir. Bunun yanında, farklı bir ağırlıklandırma yöntemi kullanılarak havayollarının havalimanı seçimini etkileyen faktörler incelenebilir. Aynı zamanda başka nicel yöntemler kullanılarak daha genellenebilir sonuçlar elde edilebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., & Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management*, 22(3), 192–218. doi: 0.1057/s41283-020-00061-4
- Abdel-Basset, M., Gamal, A., Chakraborty, R. K., & Ryan, M. (2020). A new hybrid multi-criteria decision-making approach for location selection of sustainable offshore wind energy stations: A case study. *Journal of Cleaner Production*, 280, 1-18. doi: 10.1016/j.jclepro.2020.124462
- Adler, N., Liebert, V., & Yazhemsy, E. (2013). Benchmarking airports from a managerial perspective. *Omega (United Kingdom)*, 41(2), 442–458. doi: 10.1016/j.omega.2012.02.004
- Akan, E., Bayar, S., & Elmas, G. (2020). The moment integrated solution method in multi-criteria decision-making. *International Journal of Industrial Engineering: Theory, Applications, and Practice*, 27(6). doi: 10.23055/ijietap.2020.27.6.6373
- Asker, V. (2016). The measurement of airports operational effectiveness: an application of the major 10 airports in Turkey. *The International Journal Transport & Logistics*, 16(41), 1–9.
- Asker, V., & Battal, Ü. (2017). Operational efficiency measurement at selected airports. *International Journal of Management Economics and Business*, 13(13), 351–368.
- Asker, V., & Yaşar, M. (2018). Measurement of efficiency with Data Envelopment Analysis and Malmquist Total Factor Productivity methods: An application on major airports in Turkey. *Transport & Logistics: The International Journal*, 18(45), 49–60.
- Assaf, A. G., & Gillen, D. (2012). Measuring the joint impact of governance form and economic regulation on airport efficiency. *European Journal of Operational Research*, 220(1), 187-198. doi: 10.1016/j.ejor.2012.01.038
- Babagolzadeh, M., Zhang, Y., Abbasi, B., Shrestha, A., & Zhang, A. (2022). Promoting Australian regional airports with subsidy schemes: Optimised downstream logistics using vehicle routing problem. *Transport Policy*, 128, 38–51. doi: 10.1016/J.TRANPOL.2022.08.014
- Bakır, M., Özdemir, E., Akan, Ş., & Atalık, Ö. (2022). A bibliometric analysis of airport service quality. *Journal of Air Transport Management*, 104. doi: 10.1016/J.JAIRTRAMAN.2022.102273
- Balogun, A. O., Basri, S., Abdulkadir, S. J., & Hashim, A. S. (2019). Performance analysis of feature selection methods in software defect prediction: a search method approach. *Applied Sciences*, 9(13), 2764-2784. doi: 10.3390/APP9132764
- Baltagi, B. H., Griffin, J. M., & Rich, D. P. (1995). Airline deregulation: The cost pieces of the puzzle. *International Economic Review*, 36(1), 245-258. doi: 10.2307/2527435
- Barrett, S. D. (2004). How do the demands for airport services differ between full-service carriers and low-cost carriers? *Journal of Air Transport Management*, 10(1), 33–39. doi: 10.1016/J.JAIRTRAMAN.2003.10.006
- Baştuğ, S., Akan, E., & Kiracı, K. (2021). Covid-19 sürecinde havalimanı hizmet kalitesi: Türkiye havalimanları analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(Covid

19 Özel Sayısı), 15-37. doi: 10.17065/HUNIIBF.907174

- Benedetto, A. (2002). A decision support system for the safety of airport runways: The case of heavy rainstorms. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 36(8), 665–682. doi: 10.1016/S0965-8564(01)00029-5
- Chan, D. (2000). The development of the airline industry from 1978 to 1998 – A strategic global overview. *Journal of Management Development*, 19(6), 489–514. doi: 10.1108/02621710010372891/FULL/XML
- de Luca, S., & Di Pace, R. (2012). Modelling passenger departure airport choice: Implicit vs. explicit approaches. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 54, 875–885. doi: 10.1016/J.SBSPRO.2012.09.803
- Dziedzic, M., & Warnock-Smith, D. (2016). The role of secondary airports for today's low-cost carrier business models: The European case. *Research in Transportation Business & Management*, 21, 19–32. doi: 10.1016/J.RTBM.2016.07.002
- Feng, B., Li, Y., & Shen, Z. J. M. (2015). Air cargo operations: Literature review and comparison with practices. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 56, 263–280. doi: 10.1016/J.TRC.2015.03.028
- Francis, G., Fidato, A., & Humphreys, I. (2003). Airport–airline interaction: the impact of low-cost carriers on two European airports. *Journal of Air Transport Management*, 9(4), 267–273. doi: 10.1016/S0969-6997(03)00004-8
- Francis, G., & Humphreys, I. (2001). Airport regulation: Reflecting on the lessons from BAA plc. *Public Money and Management*, 21(1), 49–52. doi: 10.1111/1467-9302.00248
- Francis, G., Humphreys, I., & Ison, S. (2004). Airports' perspectives on the growth of low-cost airlines and the remodeling of the airport–airline relationship. *Tourism Management*, 25(4), 507–514. doi: 10.1016/S0261-5177(03)00121-3
- Gardiner, J., Ison, S., & Humphreys, I. (2005). Factors influencing cargo airlines' choice of airport: An international survey. *Journal of Air Transport Management*, 11(6), 393–399. doi: 10.1016/j.jairtraman.2005.05.004
- Gillen, D., & Lall, A. (1997). Developing measures of airport productivity and performance: An application of data envelopment analysis. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 33(4), 261–273. doi: 10.1016/S1366-5545(97)00028-8
- Goetz, A. R., & Dempsey, P. S. (1988). Airline deregulation ten years after: something foul in the air. *Journal of Air Law and Commerce*, 54(4), 927-963.
- Graham, A. (2018). *Managing airports: An international perspective* (5. baskı). Abingdon: Routledge.
- Graham, A. (2020). Airport privatisation: A successful journey? *Journal of Air Transport Management*, 89, 1-9. doi: 10.1016/J.JAIRTRAMAN.2020.101930
- Halpern, N., Graham, A., & Dennis, N. (2016). Low cost carriers and the changing fortunes of airports in the UK. *Research in Transportation Business & Management*, 21, 33–43. doi:

10.1016/J.RTBM.2016.05.002

- Havens, A. I., & Heymsfeld, D. A. (1981). Small community air service under the Airline Deregulation Act of 1978. *Journal of Air Law and Commerce*, 46(3), 641-686.
- Huang, F., Zhou, D., Hu, J. L., & Wang, Q. (2020). Integrated airline productivity performance evaluation with CO2 emissions and flight delays. *Journal of Air Transport Management*, 84, 1-13. doi: 10.1016/j.jairtraman.2020.101770
- Humphreys, I., & Ison, S. (2005). Changing airport employee travel behaviour: The role of airport surface access strategies. *Transport Policy*, 12(1), 1–9. doi: 10.1016/j.tranpol.2004.07.002
- Janic, M., & Reggiani, A. (2002). An application of the multiple criteria decision making (MCDM) analysis to the selection of a new Hub Airport. *European Journal of Transport and Infrastructure Research*, 2(2), 113-141. doi: 10.18757/ejtir.2002.2.2.3692
- Kayapinar Kaya, S., & Erginel, N. (2020). Futuristic airport: A sustainable airport design by integrating hesitant fuzzy SWARA and hesitant fuzzy sustainable quality function deployment. *Journal of Cleaner Production*, 275, 1-15. doi: 10.1016/J.JCLEPRO.2020.123880
- Keskin, B., & Köksal, C. D. (2019). A hybrid AHP/DEA-AR model for measuring and comparing the efficiency of airports. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 68(3), 524–541. doi: 10.1108/IJPPM-02-2018-0043/FULL/PDF
- Lai, P. L., Potter, A., Beynon, M., & Beresford, A. (2015). Evaluating the efficiency performance of airports using an integrated AHP/DEA-AR technique. *Transport Policy*, 42, 75–85. doi: 10.1016/j.tranpol.2015.04.008
- Loh, H. S., Yuen, K. F., Wang, X., Surucu-Balci, E., Balci, G., & Zhou, Q. (2020). Airport selection criteria of low-cost carriers: A fuzzy analytical hierarchy process. *Journal of Air Transport Management*, 83, 1-10. doi: 10.1016/j.jairtraman.2019.101759
- Lotti, R., & Caetano, M. (2018). The airport choice of exporters for fruit from Brazil. *Journal of Air Transport Management*, 70, 104–112. doi: 10.1016/J.JAIRTRAMAN.2018.05.003
- Malandri, C., Mantecchini, L., & Reis, V. (2019). Aircraft turnaround and industrial actions: How ground handlers' strikes affect airport airside operational efficiency. *Journal of Air Transport Management*, 78, 23–32. doi: 10.1016/J.JAIRTRAMAN.2019.04.007
- Martín, J. C., & Román, C. (2006). A benchmarking analysis of Spanish commercial airports. A comparison between SMOP and DEA ranking methods. *Networks and Spatial Economics*, 6(2), 111–134. doi: 10.1007/s11067-006-7696-1
- Mason, K. J., & Morrison, W. G. (2008). Towards a means of consistently comparing airline business models with an application to the 'low cost' airline sector. *Research in Transportation Economics*, 24(1), 75–84. doi: 10.1016/J.RETREC.2009.01.006
- Mirkovic, B., & Tasic, V. (2014). Airport apron capacity: estimation, representation, and flexibility. *Journal of Advanced Transportation*, 48(2), 97–118. doi: 10.1002/ATR.1250
- Ogunmokun, O. A., Eluwole, K. K., Avci, T., Lasisi, T. T., & Ikhide, J. E. (2020). Propensity to trust and

- knowledge sharing behavior: An evaluation of importance-performance analysis among Nigerian restaurant employees. *Tourism Management Perspectives*, 33, 1-10. doi:10.1016/J.TMP.2019.100590
- Oum, T. H., & Yu, C. (2004). Measuring airports' operating efficiency: a summary of the 2003 ATRS global airport benchmarking report. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 40(6), 515–532. doi: 10.1016/J.TRE.2004.08.002
- Oum, T. H., Yu, C., & Fu, X. (2003). A comparative analysis of productivity performance of the world's major airports: Summary report of the ATRS global airport benchmarking research report - 2002. *Journal of Air Transport Management*, 9(5), 285–297. doi: 10.1016/S0969-6997(03)00037-1
- Pabedinskaitė, A., & Akstinaitė, V. (2014). Evaluation of the Airport Service Quality. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 110, 398–409. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.12.884
- Pacheco, R. R., Fernandes, E., & de Sequeira Santos, M. P. (2006). Management style and airport performance in Brazil. *Journal of Air Transport Management*, 12(6), 324–330. doi: 10.1016/j.jairtraman.2006.07.010
- Palczewski, K., & Sałabun, W. (2019). Influence of various normalization methods in PROMETHEE II: an empirical study on the selection of the airport location. *Procedia Computer Science*, 159, 2051–2060. doi: 10.1016/J.PROCS.2019.09.378
- Pandey, M. M. (2020). Evaluating the strategic design parameters of airports in Thailand to meet service expectations of Low-Cost Airlines using the Fuzzy-based QFD method. *Journal of Air Transport Management*, 82, 1-9. doi: 10.1016/J.JAIRTRAMAN.2019.101738
- Park, Y. (2003). An analysis for the competitive strength of Asian major airports. *Journal of Air Transport Management*, 9(6), 353–360. doi: 10.1016/S0969-6997(03)00041-3
- Park, Y., & Ahn, S. B. (2010). Optimal assignment for check-in counters based on passenger arrival behaviour at an airport. *Transportation Planning and Technology*, 26(5), 397–416. doi: 10.1080/03081060310001635887
- Pels, E., Nijkamp, P., & Rietveld, P. (2003). Access to and competition between airports: a case study for the San Francisco Bay area. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 37(1), 71–83. doi: 10.1016/S0965-8564(02)00007-1
- Porter, M. E. (1980). Industry structure and competitive strategy: Keys to profitability. *Financial Analysts Journal*, 36(4), 30-41. doi: 10.2469/Faj.V36.N4.30
- Ricardianto, R. P., & Rifni, M. (2014). Air cargo capacity on cargo terminal development plan at Soekarno-Hatta International Airport. *Jurnal ManajemenTransportasi & Logistik*, 1(2), 139-156.
- Rusinov, I., Gavrilova, I., & Bersenev, A. (2018). Cargo handling processes during containerized shipments: Mathematical modeling, optimality criteria. *MATEC Web of Conferences*, 239, 1-39. doi: 10.1051/mateconf/201823903011
- Schmidt, M. (2017). A review of aircraft turnaround operations and simulations. *Progress in Aerospace Sciences*, 92, 25–38. doi: 10.1016/J.PAEROSCI.2017.05.002

- Suryani, E., Chou, S. Y., & Chen, C. H. (2012). Dynamic simulation model of air cargo demand forecast and terminal capacity planning. *Simulation Modelling Practice and Theory*, 28, 27–41. doi: 10.1016/j.simpat.2012.05.012
- Syltevik, S., Karamperidis, S., Antony, J., & Taheri, B. (2018). Lean for airport services: a systematic literature review and agenda for future research. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 35(1), 34–49. doi: 10.1108/IJQRM-08-2016-0135/FULL/PDF
- Špák, M., & Olexa, P. (2020). Enhancement of the diversion airport selection methodology. *Transportation Research Procedia*, 51, 232–242. doi: 10.1016/J.TRPRO.2020.11.026
- Tanrıverdi, G., Ecer, F., & Durak, M. Ş. (2022). Exploring factors affecting airport selection during the COVID-19 pandemic from air cargo carriers' perspective through the triangular fuzzy Dombi-Bonferroni BWM methodology. *Journal of Air Transport Management*, 105, 1-15. doi: 10.1016/J.JAIRTRAMAN.2022.102302
- Wanke, P. F. (2013). Physical infrastructure and flight consolidation efficiency drivers in Brazilian airports: A two-stage network-DEA approach. *Journal of Air Transport Management*, 31, 1–5. doi: 10.1016/j.jairtraman.2012.09.001
- Yang, Z., Yu, S., & Notteboom, T. (2016). Airport location in multiple airport regions (MARs): The role of land and airside accessibility. *Journal of Transport Geography*, 52, 98–110. doi: 10.1016/J.JTRANGE0.2016.03.007
- Yu, M. M. (2010). Assessment of airport performance using the SBM-NDEA model. *Omega*, 38(6), 440–452. doi: 10.1016/j.omega.2009.11.003

EKLER

Ek 1: Karar vericiler için karar matrisi (AHP Metodu)

	C_5	C_6	C_7	C_8
C_1	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(SS, SS, SS, E, E, E, FS, SS, E, VS)	(FS, FS, VS, FS, SS, SS, VS, E, FS, VS)	(E, FS, E, 1/SS, FS, FS, E, FS, VS, 1/FS)
C_2	(1/SS, 1/SS, 1/SS, E, E, E, 1/FS, 1/SS, E, 1/VS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(E, SS, VS, FS, SS, SS, SS, 1/SS, FS, FS)	(SS, AS, 1/VS, SS, SS, SS, E, FS, VS, 1/FS)
C_3	(1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/VS, E, 1/FS, 1/VS)	(E, 1/SS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/SS, SS, 1/FS, 1/FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(1/FS, SS, 1/FS, VS, SS, E, 1/SS, SS, 1/VS, 1/SS)
C_4	(E, 1/FS, E, SS, 1/FS, 1/FS, E, 1/FS, 1/VS, FS)	(1/SS, 1/AS, VS, 1/SS, 1/SS, 1/SS, E, 1/FS, 1/VS, FS)	(FS, 1/SS, FS, 1/VS, 1/SS, E, SS, 1/SS, VS, SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)
C_5	(SS, 1/VS, 1/SS, E, 1/SS, 1/SS, SS, 1/SS, 1/VS, 1/FS)	(1/SS, 1/AS, 1/FS, SS, E, 1/FS, SS, 1/FS, 1/VS, 1/SS)	(FS, 1/FS, SS, VS, FS, SS, SS, 1/FS, FS, SS)	(E, E, 1/VS, 1/FS, FS, SS, SS, VS, 1/SS, 1/FS)
C_6	(1/SS, 1/FS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, E, E, 1/FS, E, 1/FS)	(SS, 1/FS, 1/FS, E, E, 1/SS, SS, 1/SS, E, 1/SS)	(SS, E, FS, 1/FS, SS, SS, FS, 1/FS, VS, SS)	(1/SS, E, 1/FS, SS, FS, SS, SS, SS, FS, SS)
C_7	(E, 1/SS, 1/VS, E, 1/SS, 1/VS, 1/SS, SS, 1/FS, 1/FS)	(E, 1/SS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/FS, 1/SS, SS, 1/FS, 1/FS)	(FS, SS, FS, E, VS, E, E, SS, SS, 1/FS)	(1/SS, SS, 1/FS, 1/SS, FS, FS, 1/SS, VS, SS, SS)
C_8	(SS, VS, 1/VS, VS, VS, 1/FS, SS, SS, 1/VS, 1/SS)	(SS, VS, 1/FS, FS, VS, 1/FS, FS, 1/SS, 1/VS, 1/VS)	(FS, AS, SS, 1/SS, VS, 1/FS, FS, E, VS, FS)	(SS, AS, 1/VS, E, VS, SS, E, SS, VS, FS)
C_9	(SS, 1/FS, FS, FS, SS, 1/SS, E, E, E, 1/SS)	(SS, 1/SS, FS, 1/FS, SS, E, E, SS, E, 1/SS)	(FS, SS, VS, E, SS, SS, FS, 1/SS, FS, FS)	(SS, FS, VS, E, SS, E, E, FS, FS, FS)
C_{10}	(1/VS, 1/FS, FS, SS, 1/SS, 1/SS, E, 1/FS, 1/FS, 1/FS)	(1/SS, 1/FS, FS, E, SS, 1/SS, SS, E, 1/FS, 1/FS)	(SS, E, FS, SS, SS, E, SS, 1/SS, E, 1/FS)	(1/SS, SS, FS, E, SS, E, E, SS, SS, 1/FS)
C_{11}	(SS, SS, FS, E, FS, VS, FS, 1/SS, FS, FS)	(SS, SS, VS, FS, FS, VS, FS, VS, FS, FS)	(FS, VS, VS, VS, FS, FS, VS, FS, VS, VS)	(SS, AS, FS, 1/VS, VS, FS, SS, VS, VS, VS)
C_{12}	(SS, SS, SS, 1/FS, 1/FS, FS, VS, FS, FS, SS)	(E, SS, SS, 1/FS, 1/FS, FS, VS, FS, FS, FS)	(FS, VS, VS, 1/VS, 1/FS, FS, VS, VS, FS, FS)	(SS, AS, FS, SS, SS, VS, VS, VS, FS, FS)
C_{13}	(SS, SS, VS, FS, SS, VS, VS, VS, SS, SS)	(E, FS, VS, VS, SS, VS, VS, FS, SS, VS)	(VS, VS, VS, E, VS, VS, VS, VS, SS, FS)	(SS, VS, VS, FS, FS, VS, VS, VS, SS, FS)
C_{14}	(SS, E, AS, FS, FS, FS, VS, VS, SS, SS)	(E, 1/SS, AS, 1/FS, SS, VS, VS, FS, SS, VS)	(SS, FS, AS, 1/SS, FS, VS, VS, FS, FS, FS)	(SS, VS, AS, 1/SS, FS, VS, VS, VS, SS, FS)
C_{15}	(SS, 1/FS, VS, SS, FS, VS, AS, VS, E, FS)	(SS, FS, VS, FS, FS, VS, AS, FS, E, VS)	(SS, AS, VS, E, FS, VS, AS, FS, VS, FS)	(SS, AS, VS, E, FS, FS, AS, VS, FS, FS)

Ek 1: Karar vericiler için karar matrisi (AHP Metodu) (devamı)

	C_5	C_6	C_7	C_8
C_1	(1/SS, VS, SS, E, SS, SS, 1/SS, SS, VS, FS)	(SS, FS, FS, SS, SS, E, E, FS, E, FS)	(E, SS, VS, E, SS, VS, SS, 1/SS, FS, FS)	(1/SS, 1/VS, VS, 1/VS, 1/VS, FS, 1/SS, 1/SS, VS, SS)
C_2	(SS, AS, FS, 1/SS, E, FS, 1/SS, FS, VS, SS)	(1/SS, FS, FS, E, E, SS, 1/SS, SS, E, SS)	(E, SS, VS, FS, SS, FS, SS, 1/SS, FS, FS)	(1/SS, 1/VS, FS, 1/FS, 1/VS, FS, 1/FS, SS, VS, VS)
C_3	(1/FS, FS, 1/SS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, FS, 1/FS, 1/SS)	(1/SS, E, 1/FS, FS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, FS, 1/VS, 1/SS)	(1/FS, 1/SS, 1/FS, E, 1/VS, E, E, 1/SS, 1/SS, FS)	(1/FS, 1/AS, 1/SS, SS, 1/VS, FS, 1/FS, E, 1/VS, 1/FS)
C_4	(E, E, VS, FS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/VS, SS, FS)	(SS, E, FS, 1/SS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, 1/SS)	(SS, 1/SS, FS, SS, 1/FS, 1/FS, SS, 1/VS, 1/SS, 1/SS)	(1/SS, 1/AS, VS, E, 1/VS, 1/SS, E, 1/SS, 1/VS, 1/FS)
C_5	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(E, 1/SS, 1/SS, SS, SS, 1/SS, E, 1/SS, 1/FS, 1/SS)	(E, 1/FS, SS, VS, E, 1/SS, SS, 1/FS, 1/SS, 1/SS)	(1/SS, 1/AS, 1/FS, 1/SS, 1/FS, 1/SS, FS, 1/SS, 1/VS, 1/FS)
C_6	(E, SS, SS, 1/SS, 1/SS, SS, E, SS, FS, SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(1/SS, 1/FS, SS, VS, 1/SS, 1/FS, SS, 1/VS, SS, 1/VS)	(1/FS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, 1/SS, E, 1/FS, 1/VS, 1/VS)
C_7	(E, FS, 1/SS, 1/VS, E, SS, 1/SS, FS, SS, SS)	(SS, FS, 1/SS, 1/VS, SS, FS, 1/SS, VS, 1/SS, VS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(1/VS, 1/AS, 1/FS, SS, 1/FS, SS, 1/SS, E, 1/VS, 1/FS)
C_8	(SS, AS, FS, SS, FS, SS, 1/FS, SS, VS, FS)	(FS, FS, SS, SS, FS, SS, E, FS, VS, VS)	(VS, AS, FS, 1/SS, FS, 1/SS, SS, E, VS, FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)
C_9	(SS, FS, VS, SS, 1/SS, SS, E, SS, FS, SS)	(FS, FS, VS, E, SS, E, E, SS, E, FS)	(VS, E, FS, 1/FS, 1/SS, E, SS, 1/SS, VS, FS)	(SS, 1/VS, SS, SS, 1/VS, 1/SS, E, 1/SS, 1/FS, 1/FS)
C_{10}	(1/SS, SS, FS, 1/SS, E, E, SS, SS, SS, E)	(FS, SS, FS, 1/SS, SS, E, E, SS, 1/SS, E)	(SS, E, FS, 1/VS, 1/SS, 1/SS, E, E, SS, FS)	(1/SS, 1/AS, FS, 1/FS, 1/FS, 1/SS, E, E, 1/VS, 1/SS)
C_{11}	(SS, AS, FS, 1/FS, SS, FS, VS, AS, VS, VS)	(FS, VS, FS, 1/SS, SS, SS, FS, VS, VS, FS)	(FS, FS, FS, SS, SS, FS, VS, FS, VS, VS)	(1/SS, 1/FS, FS, 1/SS, 1/SS, SS, VS, FS, E, FS)
C_{12}	(SS, AS, FS, 1/FS, 1/SS, VS, VS, AS, FS, FS)	(FS, AS, FS, 1/VS, E, FS, VS, AS, FS, VS)	(FS, FS, SS, SS, 1/SS, FS, VS, SS, FS, VS)	(SS, 1/SS, FS, E, 1/VS, FS, VS, FS, 1/SS, FS)
C_{13}	(SS, VS, VS, E, SS, VS, VS, AS, SS, FS)	(FS, VS, VS, 1/VS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(FS, FS, VS, SS, SS, SS, FS, FS, FS, VS)	(SS, 1/FS, VS, 1/SS, 1/SS, FS, VS, FS, 1/FS, FS)
C_{14}	(SS, VS, AS, 1/SS, SS, VS, AS, AS, SS, FS)	(FS, VS, AS, FS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(FS, FS, AS, 1/SS, SS, FS, VS, FS, FS, VS)	(SS, 1/FS, AS, 1/FS, 1/SS, FS, VS, FS, 1/FS, FS)
C_{15}	(SS, AS, VS, 1/SS, SS, VS, AS, VS, FS, VS)	(FS, AS, VS, E, SS, VS, AS, AS, FS, FS)	(FS, VS, VS, 1/SS, SS, FS, VS, FS, VS, VS)	(SS, E, FS, SS, 1/SS, VS, AS, FS, E, VS)

Ek 1: Karar vericiler için karar matrisi (AHP Metodu) (devamı)

	C_5	C_6	C_7	C_8
C_1	(1/SS, FS, 1/FS, 1/FS, 1/SS, SS, E, E, E, SS)	(VS, FS, 1/FS, 1/SS, SS, SS, E, FS, FS, FS)	(1/SS, 1/SS, 1/FS, E, 1/FS, 1/VS, 1/FS, SS, 1/FS, 1/FS)	(1/SS, 1/SS, 1/SS, FS, FS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/SS)
C_2	(1/SS, SS, 1/FS, FS, 1/SS, E, E, 1/SS, E, SS)	(SS, FS, 1/FS, E, 1/SS, SS, 1/SS, E, FS, FS)	(1/SS, 1/SS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/FS)	(E, 1/SS, 1/SS, FS, FS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/FS)
C_3	(1/FS, 1/SS, 1/VS, E, 1/SS, 1/SS, 1/FS, SS, 1/FS, 1/FS)	(1/SS, E, 1/FS, 1/SS, 1/SS, E, 1/SS, SS, E, FS)	(1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/VS, 1/VS, VS, FS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/FS, 1/FS)
C_4	(1/SS, 1/FS, 1/VS, E, 1/SS, E, E, 1/FS, 1/FS, 1/FS)	(SS, 1/SS, 1/FS, E, 1/SS, E, E, 1/SS, 1/SS, FS)	(1/SS, 1/AS, 1/FS, VS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/VS)	(1/SS, 1/AS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/FS, 1/FS)
C_5	(1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/SS, SS, 1/SS, E, 1/SS, 1/FS, 1/SS)	(SS, 1/SS, 1/FS, SS, E, E, 1/SS, 1/SS, 1/SS, E)	(1/SS, 1/AS, 1/FS, FS, 1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/AS, 1/VS, 1/VS)	(1/SS, 1/AS, 1/FS, FS, SS, 1/VS, 1/VS, 1/AS, 1/FS, 1/FS)
C_6	(1/FS, 1/FS, 1/VS, E, 1/SS, E, E, 1/SS, E, 1/FS)	(1/FS, 1/SS, 1/FS, SS, 1/SS, E, E, 1/SS, SS, E)	(1/FS, 1/VS, 1/FS, SS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/AS, 1/FS, VS, E, 1/FS, 1/VS, 1/AS, 1/FS, 1/VS)
C_7	(1/VS, E, 1/FS, FS, SS, E, 1/SS, SS, 1/VS, 1/FS)	(1/SS, E, 1/FS, VS, SS, SS, E, E, 1/SS, 1/FS)	(1/FS, 1/FS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, SS, 1/FS, 1/VS, 1/SS, 1/FS, 1/VS)
C_8	(1/SS, VS, 1/SS, 1/SS, VS, SS, E, SS, FS, FS)	(SS, AS, 1/FS, FS, FS, SS, E, E, VS, SS)	(SS, FS, 1/FS, SS, SS, 1/SS, 1/VS, 1/FS, E, 1/FS)	(1/SS, SS, 1/FS, E, VS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, SS, 1/FS)
C_9	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(SS, SS, 1/FS, SS, 1/SS, E, E, SS, VS, SS)	(SS, 1/SS, 1/FS, E, 1/FS, 1/SS, 1/VS, 1/SS, E, 1/FS)	(1/SS, 1/FS, 1/FS, VS, 1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, SS, 1/SS)
C_{10}	(1/SS, 1/SS, FS, 1/SS, SS, E, E, 1/SS, 1/VS, 1/SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(1/FS, 1/FS, 1/FS, E, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/AS, 1/SS)	(1/FS, 1/VS, 1/FS, E, SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/AS, 1/FS)
C_{11}	(1/SS, SS, FS, E, FS, SS, VS, SS, E, FS)	(FS, FS, FS, E, FS, VS, FS, SS, AS, SS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(1/SS, E, VS, 1/SS, FS, E, 1/SS, 1/FS, SS, 1/VS)
C_{12}	(SS, FS, FS, 1/VS, SS, FS, VS, FS, 1/SS, SS)	(FS, VS, FS, E, 1/SS, FS, VS, FS, AS, FS)	(SS, E, 1/VS, SS, 1/FS, E, SS, FS, 1/SS, VS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)
C_{13}	(SS, SS, VS, FS, FS, FS, VS, VS, 1/FS, FS)	(FS, FS, VS, 1/SS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(SS, E, 1/FS, 1/SS, 1/SS, SS, SS, FS, 1/SS, FS)	(SS, 1/SS, SS, 1/FS, FS, SS, 1/FS, SS, 1/VS, 1/FS)
C_{14}	(SS, SS, AS, 1/SS, FS, FS, VS, VS, 1/FS, FS)	(FS, FS, AS, 1/FS, SS, VS, VS, AS, VS, VS)	(SS, 1/SS, SS, E, 1/SS, SS, SS, FS, 1/SS, FS)	(SS, 1/FS, SS, SS, FS, FS, 1/FS, SS, 1/VS, 1/FS)
C_{15}	(SS, VS, VS, 1/VS, FS, FS, AS, VS, E, VS)	(FS, AS, FS, SS, SS, VS, AS, AS, AS, VS)	(SS, SS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, SS, SS, FS, 1/FS, FS)	(SS, E, FS, E, FS, E, E, SS, E, 1/FS)

Ek 1: Karar vericiler için karar matrisi (AHP Metodu) (devamı)

	C_5	C_6	C_7
C_1	(1/SS, 1/SS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/SS, 1/SS)	(1/SS, E, 1/AS, 1/FS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/SS, 1/SS)	(1/SS, FS, 1/VS, 1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/AS, 1/VS, E, 1/FS)
C_2	(E, 1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/VS)	(E, SS, 1/AS, FS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/FS, 1/SS, 1/VS)	(1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/AS, 1/FS, E, 1/VS)
C_3	(1/VS, 1/VS, 1/VS, E, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/SS, 1/FS)	(1/SS, 1/FS, 1/AS, SS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/FS)	(1/SS, 1/AS, 1/VS, E, 1/FS, 1/VS, 1/AS, 1/FS, 1/VS, 1/FS)
C_4	(1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/SS, 1/FS)	(1/SS, 1/VS, 1/AS, SS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, 1/VS, 1/SS, 1/FS)	(1/SS, 1/AS, 1/VS, E, 1/FS, 1/FS, 1/AS, 1/VS, 1/FS, 1/FS)
C_5	(1/SS, 1/VS, 1/VS, E, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/AS, 1/SS, 1/FS)	(1/SS, 1/VS, 1/AS, SS, 1/SS, 1/VS, 1/AS, 1/AS, 1/SS, 1/FS)	(1/SS, 1/AS, 1/VS, SS, 1/SS, 1/VS, 1/AS, 1/VS, 1/FS, 1/VS)
C_6	(1/FS, 1/VS, 1/VS, VS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/AS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/VS, 1/AS, 1/FS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/AS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/AS, 1/VS, E, 1/SS, 1/VS, 1/AS, 1/AS, 1/FS, 1/FS)
C_7	(1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/SS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/FS, 1/AS, SS, 1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/VS)	(1/FS, 1/VS, 1/VS, SS, 1/SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, 1/VS, 1/VS)
C_8	(1/SS, FS, 1/VS, SS, SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, FS, 1/FS)	(1/SS, FS, 1/AS, FS, SS, 1/FS, 1/VS, 1/FS, FS, 1/FS)	(1/SS, E, 1/FS, 1/SS, SS, 1/VS, 1/AS, 1/FS, E, 1/VS)
C_9	(1/SS, 1/SS, 1/VS, 1/FS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, FS, 1/FS)	(1/SS, 1/SS, 1/AS, SS, 1/FS, 1/FS, 1/VS, 1/VS, FS, 1/FS)	(1/SS, 1/VS, 1/VS, VS, 1/FS, 1/FS, 1/AS, 1/VS, E, 1/VS)
C_{10}	(1/FS, 1/FS, 1/VS, SS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/AS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/FS, 1/AS, FS, 1/SS, 1/VS, 1/VS, 1/AS, 1/VS, 1/VS)	(1/FS, 1/AS, 1/FS, 1/SS, 1/SS, 1/VS, 1/AS, 1/AS, 1/AS, 1/VS)
C_{11}	(1/SS, E, FS, SS, SS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, SS, 1/FS)	(1/SS, SS, 1/SS, E, SS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, SS, 1/FS)	(1/SS, 1/SS, VS, FS, SS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, FS, 1/FS)
C_{12}	(1/SS, SS, 1/SS, FS, 1/FS, 1/SS, FS, 1/SS, VS, FS)	(1/SS, FS, 1/SS, 1/SS, 1/FS, 1/FS, FS, 1/SS, VS, FS)	(1/SS, E, 1/FS, E, 1/FS, E, E, 1/SS, E, FS)
C_{13}	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(1/SS, 1/SS, 1/VS, SS, SS, SS, E, 1/SS, VS, FS)	(E, 1/SS, AS, FS, 1/SS, FS, 1/FS, E, 1/FS, 1/SS)
C_{14}	(SS, SS, VS, 1/SS, 1/SS, 1/SS, E, SS, 1/VS, 1/FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)	(E, 1/SS, AS, E, 1/SS, SS, 1/FS, E, 1/FS, 1/FS)
C_{15}	(E, SS, 1/AS, 1/FS, SS, 1/FS, FS, E, FS, SS)	(E, SS, 1/AS, E, SS, 1/SS, FS, E, FS, FS)	(E, E, E, E, E, E, E, E, E, E)

Ek 2: Birleştirilmiş toplam karar matrisi (AHP Metodu)

	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8
C_1	1,000	2,214	4,251	1,764	2,159	2,647	2,537	0,776
C_2	0,452	1,000	2,737	1,933	2,453	1,540	2,881	1,000
C_3	0,235	0,365	1,000	0,809	0,452	0,530	0,504	0,394
C_4	0,567	0,517	1,236	1,000	1,052	0,549	0,701	0,405
C_5	0,463	0,408	2,214	0,950	1,000	0,612	0,789	0,309
C_6	0,378	0,649	1,885	1,823	1,633	1,000	0,666	0,256
C_7	0,394	0,347	1,984	1,427	1,268	1,502	1,000	0,375
C_8	1,288	1,000	2,537	2,472	3,240	3,906	2,669	1,000
C_9	1,175	1,116	2,881	2,881	2,601	2,453	1,553	0,548
C_{10}	0,455	0,725	1,390	1,390	1,463	1,540	1,136	0,405
C_{11}	3,032	4,994	6,119	3,839	4,071	3,809	4,994	1,345
C_{12}	2,214	2,088	2,905	5,032	3,160	3,589	3,500	1,706
C_{13}	4,431	4,547	5,119	5,342	4,431	4,321	4,588	1,553
C_{14}	4,143	2,493	4,111	4,178	4,175	6,323	4,111	1,513
C_{15}	3,268	4,745	5,032	4,866	4,431	5,161	4,288	2,831
	C_9	C_{10}	C_{11}	C_{12}	C_{13}	C_{14}	C_{15}	
C_1	0,851	2,197	0,330	0,452	0,226	0,241	0,306	
C_2	0,896	1,380	0,200	0,479	0,220	0,401	0,211	
C_3	0,347	0,719	0,163	0,344	0,195	0,243	0,199	
C_4	0,347	0,719	0,261	0,199	0,187	0,239	0,206	
C_5	0,384	0,683	0,246	0,316	0,226	0,240	0,226	
C_6	0,408	0,649	0,263	0,279	0,231	0,158	0,194	
C_7	0,644	0,880	0,200	0,286	0,218	0,243	0,233	
C_8	1,824	2,472	0,743	0,586	0,644	0,661	0,353	
C_9	1,000	1,605	0,408	0,422	0,276	0,353	0,291	
C_{10}	0,623	1,000	0,237	0,272	0,220	0,226	0,164	
C_{11}	2,453	4,215	1,000	0,803	0,851	0,649	0,874	
C_{12}	2,371	3,683	1,246	1,000	1,206	0,920	0,683	
C_{13}	3,619	4,547	1,175	0,830	1,000	1,175	0,896	
C_{14}	2,831	4,431	1,540	1,088	0,851	1,000	0,689	
C_{15}	3,439	6,109	1,145	1,463	1,116	1,452	1,000	

Ek 3: Kriterlerin önem ağırlığı, normalizasyonu ve sıralamaları (AHP Metodu)

<i>Kriterler</i>	<i>Ağırlık</i>	<i>Sıralama</i>
<i>C₁</i> Apron kapasitesi	0,054	7
<i>C₂</i> Terminal kapasitesi	0,046	9
<i>C₃</i> Kargo terminal kapasitesi	0,021	15
<i>C₄</i> Pist uzunluğu	0,024	14
<i>C₅</i> Pist sayısı	0,026	13
<i>C₆</i> Kapı sayısı	0,027	12
<i>C₇</i> Kargo yükleme-boşaltma performansı	0,029	11
<i>C₈</i> Havaalanı konumu	0,071	6
<i>C₉</i> Havaalanı büyüklüğü	0,050	8
<i>C₁₀</i> Çalışan Sayısı	0,030	10
<i>C₁₁</i> Havaalanı ücretleri	0,116	4
<i>C₁₂</i> Havayolları arasındaki rekabet düzeyi	0,106	5
<i>C₁₃</i> Uçakla ilgili süreçlerin verimliliği	0,133	2
<i>C₁₄</i> Yolcu ile ilgili süreçlerin verimliliği	0,123	3
<i>C₁₅</i> Uçuş bağlantıları için fırsatlar	0,147	1

Ek 4: Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP)'nde dilsel değişkenler için sayılar

Önem Değerleri	Dilsel Değişkenlerinin Tanımı
1	E Eşit Önemli
3	W Daha Önemli
5	S Çok Fazla Önemli
7	V Çok Daha Fazla Önemli
9	A Kesin Önemli
2, 4, 6, 8	Ara değerler

KAPSAYICI LİDERLİK İLE DEĞİŞİME ODAKLI ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİ: PSİKOLOJİK GÜVENLİK VE LİDERİN DAVRANIŞSAL TUTARLILIĞININ ROLÜ*

Süleyman Cem BOZDOĞAN²

Öz

Bu çalışma kapsayıcı liderliğin değişime odaklı örgütsel vatandaşlık davranışına etkisinin yanında psikolojik güvenliğin aracı, liderin davranışsal tutarlılığının düzenleyici rolünü araştırmaktadır. Gaziantep ili halı fabrikaları tasarım bölümünde istihdam edilen 290 çalışandan oluşan bir örneklem kullanılarak, kapsayıcı liderlik, değişime odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı, psikolojik güvenlik ve liderin davranışsal tutarlılığı değişkenleri arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Yapısal eşitlik metodu (YEM) bulguları kapsayıcı liderliğin değişime odaklı vatandaşlık davranış ve psikolojik güvenlik üzerinde pozitif etkisi olduğunu göstermektedir. Psikolojik güvenliğin ise değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir. SPSS Process 4 ve 5 makroları ile de psikolojik güvenliğin aracılık etkisi ve liderin davranışsal tutarlılığının düzenleyici rolleri doğrulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kapsayıcı Liderlik, Değişime Odaklı Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Psikolojik Güvenlik, Liderin Davranışsal Tutarlılığı

JEL Kodları: D23, M10

THE RELATIONSHIP BETWEEN INCLUSIVE LEADERSHIP AND CHANGE-ORIENTED ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR: THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL SAFETY AND LEADER'S BEHAVIORAL INTEGRITY

Abstract

This study investigates the impact of inclusive leadership on change-oriented organizational citizenship behavior as well as the mediator of psychological safety and the moderator role of leader's behavioral integrity. Using a sample of 290 employees employed in the design department of carpet factories in Gaziantep, the relationships between the variables of inclusive leadership, change-oriented organizational citizenship behavior, psychological safety and the leader's behavioral integrity were investigated. Structural equation method (SEM) findings show that inclusive leadership has positive impact on change-oriented citizenship behavior and psychological safety. Psychological safety, on the other hand, has been found to have a positive impact on change-oriented citizenship behavior. With SPSS Process 4 and 5 macros, the mediating role of psychological safety and the moderating role of leader's behavioral integrity was verified.

Keywords: Inclusive Leadership, Change Oriented Organizational Citizenship Behavior, Psychological Safety, Leader's Behavioral Integrity

JEL Codes: D23, M10

*Bu çalışma için Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Etik Kurulunun 25/01/2022 tarihli ve E.52325 no'lu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Öğr. Gör. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Bahçe MYO, cembozdogan@osmaniye.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7844-9973>

GİRİŞ

Küreselleşen dünyada çevresel ve teknolojik değişimin hızlanmasıyla, kurumsal çevrenin yönetimi, daha zorlu ve karmaşık bir süreç haline gelmiştir (Lauser, 2010, s.7). Mevcut ekonomik ortam çoğunlukla teknolojik değişiklikler, küreselleşme ve rekabet yoğunluğu sebebiyle, değişim kurumların performans iyileştirmeleri ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmeleri için önemli bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır (Tian, Deng, Zhang ve Salmador, 2018; Le ve Lei, 2019). Bu zorlu ortamda “... teknolojik değişimleri ve iş modellerini uyumlu hale getirme faaliyeti” (Wan, Williamson ve Yin, 2015) olan inovasyonu yani değişimi, uygulayan kurumlar süreç kalitesinden kaynaklanan sonuçların iyileştirilmesiyle de rekabet avantajı ve sürdürülebilir başarıyı elde edebilmektedirler. Bir kurumun hızla değişen iş ortamındaki başarısı esas olarak, değişime uyum sağlarken daha esnek ve etkili olmasını sağlayan inovasyon yeteneğine bağlıdır (Yang, Nguyen ve Le, 2018; Le ve Lei, 2019). İnovasyon, firmaların tüketici ihtiyaçlarını daha etkili karşılamalarını, rekabette önde kalmalarını ve güçlü yönlerini pazar fırsatlarıyla uyumlu hale getirmelerini sağlamaktadır (Rujirawanich, Addison ve Smallman, 2011).

İlişkisel bir liderlik türü olan kapsayıcı liderlik, mevcut zorlu ortamlar için en etkili liderlik türü olduğu vurgulanmaktadır (Javed, Khan, ve Quratulain, 2018). Kapsayıcı liderler, takipçilerinin kişisel özelliklerine odaklanarak, zor durumlarda yardım sağlamakta, ortak hedeflere ulaşmak için birlikte çalışmaya teşvik etmektedirler (Shore, Randel, Chung, Dean, Holcombe ve Singh, 2011). Kapsayıcı liderlerin yenilik ve değişim konusunda teşvik ettiği çalışanlar değişim odaklı örgütsel vatandaşlık (Do-ÖVD) olarak adlandırılan, başarısızlık durumunda risk içeren gönüllü ve rutin olmayan davranışlar sergilerler (Bos-Nehles, Bondarouk ve Nijenhuis, 2017). Yenilik süreçlerinin başarısı kesin olmadığından, bu tür davranışlar her zaman takdir edilmemekte olup, çalışanları istenmeyen kariyer ve kişiler arası sonuçlarla karşı karşıya getirebilmektedir (Morrison, 2011). Kurumlar için son derece önem arz eden, Do-ÖVD'nin sergilenebilmesi, çalışanların yenilikçi fikirleri sonucunda zarar görmeyecekleri konusunda Psikolojik güvenlik (PG) algılamaları ile mümkün olabilmektedir. Edmondson, Kramer ve Cook (2004) PG, çalışanların işte karşılaştıkları risklerle başa çıkma ve üstesinden gelmek için güven duymaları olarak tanımlamaktadır.

Liderin sözleri ve eylemleri arasındaki tutarlılık da takipçilerin güvenlik algısına katkıda bulunmaktadır. Davis ve Rothstein, (2006) liderin sözleri ve eylemleri arasındaki uyumun, lidere duyulan güven ve inancı güçlendirdiğini ifade etmektedir. Liderin davranışsal tutarlılığı, son yıllarda örgütsel araştırma ve uygulamada artan bir önem kazanmaktadır. Olumlu işyeri sonuçları elde etmekten (Craig ve Gustafson 1998; Davis ve Rothstein 2006; Palanski ve Yammarino 2009; Zhu, May ve Avolio, 2004) etik dışı davranışları önlemeye kadar (Sims ve Brinkman 2003), liderin davranışsal tutarlılığı, örgütsel etkinlik

ve büyümenin anahtarıdır. Liderin davranışsal tutarlılığının (LDT) örgütsel davranış sonuçları üzerindeki etkisi açıkça bilinmesine rağmen Türkçe yazında yeterli sayıda çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada, liderin davranışsal tutarlılığının kapsayıcı liderlik ve değişime odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki düzenleyici rolü incelenerek literatüre katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Kapsayıcı Liderlik

Kapsayıcı liderliği tanımlamadan önce kapsayıcılığı açıklamak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilecektir. Shore vd., (2011, s. 1265) kapsayıcılığı, “bir çalışanın, aidiyet ve benzersizlik ihtiyaçlarını karşılayan bir tutum yaşayarak çalışma grubunun saygın bir üyesi olduğunu algılama derecesi” olarak tanımlamaktadırlar. Nembhard ve Edmondson (2006) tarafından ortaya atılan Kapsayıcı liderliği (KL), "takipçilerle etkileşimlerinde açıklık, erişilebilirlik ve hazır olma sergileyen liderleri" ifade etmektedir (Carmeli, Reiter-Palmon ve Ziv, 2010, s. 4). Bu tanıma göre, KL, bir liderin takipçilerinin görüşlerini dinlemeye ve paylaşmaya açıklığı, erişilebilirliği ve hazır olması vurgulanmaktadır. Liderliğin bu üç yönü karşılıklı olarak pekiştirilmektedir (Carmeli vd., 2010, s.16). Liderin takipçiye olan ilgi ve özenini yansıtanın yanı sıra, KL sahip olduğu bu üç özellik, kapsayıcı liderlerin beklentilerini, takipçilerine etkili bir şekilde iletmelerini sağlamaktadır. KL'nin bu üç yönü sadece liderin takipçiye olan özenini ve endişesini yansıtmakla kalmayarak, liderlerin arzu ettikleri beklentilerini takipçilere etkili bir şekilde yansıtmasına da izin verebilmektedir. Başka bir deyişle, KL'nin üç boyutu çalışanlarla güçlü bağlar kurmalarına yardımcı olmak yanında yeni fikirlere, insanları dinlemeye ve iş hedeflerine ulaşmak için yenilikçi yaklaşımları teşvik etmektedir (Carmeli vd., 2010). Emre (2021, s. 325) kapsayıcı liderlerin tam katılımı teşvik ederek, otoriteye ve karar almaya adil erişime izin vererek, güvenli bir ortam sağladıklarını öne sürmektedir. Okçu ve Deviren (2020, s.182) ise kapsayıcı liderlerin, çalışanların aidiyet ve benzersiz olma gereksinimlerini karşılamasını garanti etmek için liderin erişilebilir olması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Aslan (2019, s.1057) ise kapsayıcı liderlerin, çalışanların arkasındaki itici güç olduklarını, yaptıkları işe katılmaya teşvik ederek, kendilerini değerli hissetmelerini sağladıklarını ifade etmektedir. Sürücü ve Maslakçı (2021, s.204) kapsayıcı bir liderin, ekibin tüm üyelerinin bireyselliklerini ve çeşitliliklerini kabul ederek ve saygı duyulduğunu hissetmelerini sağlamayı bir öncelik haline getireceğini vurgulamaktadırlar. Baş (2022, s. 344) kapsayıcı liderliğin özünün astların iş akışına entegre edilerek, liderle iş birliği yapması olduğunu öne sürmektedir.

Kapsayıcı liderler, çalışanların görüşlerini dikkatle dinleyerek, hatalarını rasyonel bir şekilde düzelterek, hata yapan personele başarısızlıklarını giderecek destek ve eğitimlere odaklanarak, onlardan saygı ve övgüyle söz etmektedirler (Van de Ven, 1986). Kapsayıcı liderler çalışanların ihtiyaç ve faydalarını göz önünde bulundurarak, adil davranış sergilemektedirler (Qi, Liu, Wei ve Hu, 2019, s. 14). İnsanın bireyselliğine ait olma ve saygı duyma konusundaki temel dürtüsü, KL'nin hem çeşitli hem de homojen çalışma gruplarına fayda sağlama yeteneğine sahip olduğu anlamına gelmektedir (Brewer, 1991; Shore vd., 2011). Kavramsal olarak ilişkili olabilecek diğer liderlik biçimleriyle karşılaştırıldığında, KL kabul, aidiyet, benzersizlik ve kapsayıcılığın benzersiz doğasını elinde tutmaktadır (Randel vd., 2018).

Değişim Odaklı Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Do-ÖVD, "çalışanların durumunu, performansını geliştirmek için iş uygulamaları, politikaları ve uygulamalarındaki değişiklikleri belirleme ve uygulama için olumlu çabalar sergilemek" olarak tanımlanmaktadır (Choi, 2007, s. 469). Do-ÖVD, olumlu değişiklikler getirmek ve statükoya meydan okumak için kullanılan bir ekstra rol davranışdır (Bettencourt, 2004; Choi, 2007). Do-ÖVD, iş süreçleri, ürünler, hizmetlerdeki değişiklikleri uygulamayı amaçlayan proaktif eylemler (Bettencourt, 2004; Choi, 2007; Dyne ve Judi, 1995) değişim önerileri sunan seslilik davranışı (Van Dyne ve LePine, 1998), yaratıcı performans (Bettencourt, Gwinner ve Meuter, 2001; Zhou ve George, 2001), uyarlanabilir performans (Han ve Williams, 2008; Pulakos, Arad, Donovan ve Plamondon, 2000), pozitif proaktif davranış (Griffin, Neal ve Parker, 2007), sorunları çözmek için kişisel inisiyatif davranışı (Frese ve Fay, 2001) ve sorumluluk almak (Morrison ve Phelps, 1999) olarak da tanımlanmaktadır. Geleneksel olarak algılanan Örgütsel vatandaşlık davranışının (Övd) aksine, Do-ÖVD sergileyen çalışanlar diğer örgüt üyeleriyle iş birliği yapmak ya da örgüt normlarına bağlı kalarak kuruluşun misyonunu doğrudan desteklemek yerine, iş süreçleriyle ilgili statükoyu ve yerleşik kişilerarası ilişkileri bozma pahasına fonksiyonel değişim arayışına girebilmektedirler. Bu davranış, örgütsel başarısızlıklara yönelik yapıcı çözümler, örgütsel öğrenmeyi teşvik edebildiği gibi (Argyris ve Schön, 1978) rekabet avantajlarını da artırabilmektedir (Morrison, 2011). Kalıcı örgütsel sorunlara yeni çözümler bulmak, çalışanların motivasyonunu (Mishra ve Shukla, 2012), iş performansını (Van Dyne ve LePine, 1998) ve kariyer beklentilerini de artırabilmektedir (Seibert, Kraimer ve Crant, 2001).

Vigoda-Gadot ve Beerli (2012), Do-ÖVD'yi yaygınlaştırmanın kolay olmadığını vurgularken, çalışanların beklentilerin ötesinde performans sergilediği, olumlu değişim peşinde olduğu bir ortam geliştirerek, kuruluşların kendilerini yeniden keşfetmelerine ve sonuçta gelişmiş hizmet sunumu yoluyla daha mutlu vatandaşlar oluşturmalarına yardımcı olabileceğini öne sürmektedir.

Psikolojik Güvenlik

PG, üyelerin "kendileri olmaktan rahat oldukları" kişilerarası bir durum algısını ifade etmektedir (Edmondson, 1999, s.354). PG, "kişinin dahil edildiği, öğrenme, katkıda bulunma ve sonucunda, utandırılma, marjinalleştirilme veya cezalandırılma korkusu olmadan statükoya meydan okuması konusunda kendini güvende hissettiği bir durumdur" (Clark, 2020, s.2). Psikolojik olarak güvenli bir ortamda, birim üyeleri etkili bir performans gösterebilmek için endişelerini, şüphelerini ve öğrenme ihtiyaçlarını ifade etmekte kendilerini özgür hissederler (Kahn, 1990, s. 708). PG algılayan çalışanlar, diğer birim üyelerinden ya da liderden olumsuz yansımalar olmadan bir başarısızlık hakkında konuşabilirler bu durum, örgütlerin hatalarından ders çıkarması açısından önemlidir. Schein ve Bennis (1965, s. 45) PG'nin algılanan tehditleri azalttığını, değişimin önündeki engelleri kaldırdığını ve geçici denemeleri teşvik eden, misilleme, feragat ya da suçluluk duymadan başarısızlığı tolere eden bir durum yarattığını öne sürmektedirler.

Kahn (1990, s. 708) PG'nin çalışanın, imajı, statüsü veya kariyeri için olumsuz etki korkusu olmadan kendini ifade edebilmesi, işlerine ve rollerine bağlılık hissetmeleri için gerekli bir durum olduğunu savunmaktadır. Yüksek düzeyde PG algılayan çalışanların, olumsuz kişilerarası sonuçlardan korkmadan konuşmaları, başkalarından yardım istemeleri ve kendilerini ifade etmeleri çalışan yaratıcılığı için önemli olan yüksek derecede katılım geliştirmeleri ile sonuçlanmaktadır (Carmeli vd., 2010, s.252).

Liderin Davranışsal Tutarlılığı

Liderin davranışsal tutarlılığı (LDT), bir liderin sözleri ve eylemleri arasındaki uyuma işaret etmektedir. Random House College Sözlüğü (1975, s. 692) liderin davranış tutarlılığını (LDT) "ahlaki ve etik ilkelere bağlılık" olarak tanımlamaktadır. Simons (2002) LDT'nin hem benimsenen ve icra edilen ilkeler arasındaki algılanan uyumu hem de verilen sözlerin yerine getirilmesini kapsadığını ifade etmektedir"(s. 19). Başka bir deyişle, LDT, lider gibi bir aktörün, değerler, öncelikler, beklentiler, yönetim stilleri açısından kendi ifadeleriyle tutarlı davranışlarında bulunduğu algısıdır (Simons, 2002; Simons, 1999). Çalışanları etkileme ve motive etme açısından bakıldığında LDT, tüm direktiflerden daha etkili olabilmektedir. LDT'nin yapısı güven, güvenilirlik ve psikolojik sözleşmeler gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir (Davis ve Rothstein, 2006, s. 409). Simons (2002), bir liderin davranış tutarlılığından yoksun olarak görülmesine neden olabilecek faktörleri, liderin bazı grupları hoşnut etme ihtiyacı, örgüt politikaları ve değerleriyle ilgili kafa karışıklığı ya da kararsızlığının yanında, kendi kişilik özellikleri olarak sıralamıştır (s.99). Simons'ın modeli, LDT'nin çalışanın işten ayrılma niyeti, iş performansı ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının sergilenme şekliyle ilgili olacağını da ortaya çıkarmıştır (Prottas, 2008, s.314).

Kapsayıcı liderlik ve Değişim Odaklı Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

KL, örgütte liderin çalışanlar için yardıma hazır, görünür ve kolayca erişilebilir olmasını sağlayan karşılıklı güven dolu lider-çalışan ilişkisi olarak tanımlanmaktadır (Carmeli vd., 2010). Kapsayıcı liderler, örgütün çalışanlarına değer verdiğine dair güçlü bir algı geliştirerek, politika ve karar geliştirmede çalışanları doğrudan katılmaya teşvik ederken, Do-ÖVD sergilemek için onları motive eden kararlara ve tartışmalara katılma fırsatları da sunabilmektedirler. Carmeli vd., (2010) KL'nin çalışanları Do-ÖVD sergilemeye teşvik eden üç yol tanımlamaktadır: Birincisi, KL, çalışanların yeni fırsatlar bulmasını sağlayarak iş süreçlerine aktif katılımı teşvik etmek, ikincisi ise daha iyi beklentiler için sürekli bir varlık sağlamaktır. Son olarak da kapsayıcı liderler çalışanların isteklerini dinlemek için bilinçli bir çaba sergilemektedirler.

Kapsayıcı liderler çalışanların tartışmalara katılmasına izin vermekte, katkıları takdir etmek için ileriye dönük bir bakış açısı sunmaktadırlar. Bu tür destekleyici ortamda, çalışanların risklerin ve belirsizliklerin üstesinden gelmelerini ve Do-ÖVD göstererek örgüte daha fazla katkıda bulunmalarını sağlamaktadır (Younas, Wang, Javed ve Konte, 2020). Buna ek olarak, KL algılanan bir örgütte, çalışanlar Do-ÖVD ile karşılık verme eğilimi sergilemeleri muhtemeldir. Bu argüman, çalışanların, liderlerin olumlu ilişkisel yönlerini deneyimlediklerinde pozitif davranışla karşılık verdiklerini belirten sosyal değişim teorisi (Blau, 2017) tarafından da desteklenmektedir. Kapsayıcı liderler tarafından paylaşılan kaliteli lider-çalışan ilişkisine yanıt olarak da çalışanlar Do-ÖVD sergileyerek karşılık verebilmektedirler.

Bu nedenle aşağıdaki hipotez kurulabilir:

H1: Kapsayıcı liderlik değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışını pozitif yönde etkilemektedir.

Kapsayıcı liderlik ve Psikolojik Güvenlik

Kapsayıcı liderler sadece çalışanların tartışmalara katılmasına izin vermekle kalmaz, aynı zamanda yeni katkıları takdir etmek için ileriye dönük bir bakış açısı sunarlar (Younas vd., 2020). Kapsayıcı liderler, yenilikçi davranışların önemini hissettirerek ve olumsuz sonuçların bu tür davranışlardan kaynaklanmayacağına dair güvence vererek çalışanları yeni fikirler ortaya atmaya ve risk almaya teşvik edebilirler (Javed, Naqvi, Khan, Arjoon ve Tayyeb, 2019). Açık, yardımsever ve erişilebilir olmak, liderlerin bu tür beklentileri iletmelerini imkân sağlayabilmektedir. Liderler iletişime açık olup, çalışanlara kulak verdiğinde, iş hedeflerine ulaşmak için yeni yollar tartışmaya istekli ve yeni fırsatlar konusunda dikkatli olduğunda, çalışanların yeni fikirler ortaya koyması, temelde normlara aykırı fikirler ortaya koyarak risk almanın güvenli olduğunu hissetmeleri muhtemeldir (Carmeli vd., 2010). Edmondson vd. (2004) liderin

açıklık, hazır bulunma ve erişilebilirlik gibi yönleri hakkındaki teorisi, lider yardımseverliğini ve lider desteğini işaret eden, güveni artıran davranışlara işaret eden diğer çalışmalarla da desteklemektedirler (Burke, Sims, Lazzara ve Salas 2007). Ayrıca, yüksek kaliteli kişilerarası etkileşimlerin psikolojik güvenliğin gelişimine yardımcı olduğu da vurgulanmıştır (Carmeli vd., 2009; Carmeli ve Gittell, 2009). Nembhard ve Edmondson (2004), liderlerin çalışanların bilgi paylaşımını teşvik ve takdir ettiklerinde, örgüt içi sesliliği sağlayarak, psikolojik güvenlik duygusu geliştirdiklerini ortaya koymuşlardır.

Bu nedenle aşağıdaki hipotez kurulabilir:

H2: Kapsayıcı liderlik psikolojik güvenliği pozitif yönde etkilemektedir.

Psikolojik Güvenlik ve Değişim Odaklı Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Do-ÖVD, çalışanların potansiyel olarak statükoya meydan okuyabilecekleri ve olumsuz sonuçlar doğurabilecekleri risk alma davranışı (Bettencourt, 2004) olması sebebiyle bu davranışı sergileyen çalışanların psikolojik olarak güvende olmaları gerekmektedir. Tüm yenilikçi fikirlerin başarılı bir yürütmeye dönüştürülemeyeceği gerçeğini de göz önünde bulundurarak çalışanların Do-ÖVD sergilerken, PG ve emniyet algısı hissetmeleri önemlidir. Kahn (1990) PG'nin, çalışanların olumsuz sonuçlardan korkmadan davranışlarını sergilemek için güvenlik duygusuna sahip olduğu durum olduğunu ifade etmektedir. Do-ÖVD riskli bir davranış olduğundan, çalışanların riskli çabaların sonucu hakkındaki negatif beklentilerini PG azaltmaktadır. PG'nin rolü, liderlerin çalışanları Do-ÖVD'yi sergilemeye teşvik etme sebebiyle de önemli hale gelmiştir. PG'nin Do-ÖVD üzerindeki etkisi (Kelley, 1973)'in ortaya koyduğu “nedensel atfetme teorisi” ile de açıklanabilir. Nedensel atfetme teorisi, önerilen teorik modelin kapsamlı bir açıklaması olup, olayların atfedilen nedenlerinin davranış ve tutumu değiştirilebileceğini önermektedir (Hewett, Shantz, Mundy ve Alfes, 2018; Weiner, 2010). Liderin takipçilerine sergilediği PG algısı, Do-ÖVD sergileme sıklığını arttırabilecektir. Liderlerin yarattığı güvenlik iklimi içinde, çalışanlar başarısızlık durumunda imajlarına ve kariyerlerine zarar gelmemesini beklemekte olup, algılanan psikolojik güvenlik çalışanları fikir üretimine ve sesliliğe teşvik etmesi beklenmektedir.

Bu nedenle aşağıdaki hipotez kurulabilir:

H3: Psikolojik güvenlik değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışını pozitif yönde etkilemektedir.

Psikolojik Güvenliğin Aracılık Rolü

PG, çalışanların iş yerinde olumlu değişim hedeflerken risk almanın bir sonucu olarak karşılaşılabilecekleri kötü sonuçlar hakkında rahatlık düzeyini göstermektedir (Edmondson vd., 2004). Ayrıca PG, çalışanların kişilerarası çatışma ve kariyer risklerini dikkate almadan fikirlerini, endişelerini ve benzersiz gelişim fikirlerini korkusuzca önerdiği bir durumu ifade etmektedir (Kahn, 1990, s.708). Do-ÖVD sergilemek örgütsel inovasyonu geliştirmenin yanı sıra, statükoya meydan okuma, iş arkadaşları, liderle aynı fikirde olmama, bazı fikirlerin başarısızlığa yol açması durumunda zaman ve kaynakların kaybı gibi çeşitli riskler getirebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında PG, bu risklerin üstesinden gelmek için önemli bir rol oynayabildiği gibi, çalışanları Do-ÖVD sergilemeye teşvik edebilmektedir (Edmonson vd., 2004). Bunun yanı sıra, örgütte "açıklık, yardıma hazırlık ve erişilebilirlik" kapsayıcı nitelikleri taşıyan, bir liderin çalışanların psikolojik olarak güvende hissetmesini sağlayabilmektedir (Carmeli vd., 2010). Kapsayıcı liderler, çalışanların görüş ve fikirlerine değer verip, saygı duyarak onların yüksek seviyede katılım göstermelerine yardımcı olabilmektedirler. PG, çalışanların yeni fikirleri herhangi bir korku veya risk olmadan daha sık önermelerini ve uygulamalarını sağlarken (Javed vd., 2019), literatürde yapılan çalışmalar PG'nin, KL ve Do-ÖVD arasında bir ilişki olduğunu doğrulamıştır (Carmeli vd., 2010; Javed vd., 2019). Bu nedenle, PG'nin KL ve Do-ÖVD arasındaki ilişkiye aracılık ettiği öne sürülebilir.

Bu nedenle aşağıdaki hipotez kurulabilir:

H4: Psikolojik güvenlik, Kapsayıcı liderlik ve Değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

Liderin Davranışsal Tutarlılığının Düzenleyici Rolü

Nedensel atıf teorisi, davranış tutarlılığı yoluyla kapsayıcı liderlik ve Do-ÖVD arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Kapsayıcı liderlerin sözleri ve eylemleri arasındaki uyum (Nembhard ve Edmondson, 2006), çalışanların liderlerin davranış tutarlılığına yönelik olumlu atıflarını artırmakta, bu yolla çalışanların PG algısı gelişerek Do-ÖVD sergilemeleri yönünde teşvik edebilmektedir.

Bireysel sonuçlara neden olan üç atıf faktörü vardır (Weiner, 1986). Birincisi, çalışanların liderlerine olan güvenini daha da geliştiren içsel veya dışsal olabilen nedensellik odağıdır (Moorman, Blakely ve Darnold, 2018; Tomlinson ve Mryer, 2009). İkincisi ise, çalışanlar liderlerin sonuçlar üzerinde sahip olduğu kontrol seviyesini gözlemlemektedir (Gatling, Shum, Book ve Bai, 2017). Çalışanlar, olumlu sonuçların yanında olumsuz sonuçların etkisini de kontrol edebildiklerinde daha fazla güven algılarlar (Dasborough ve Ashkanasy, 2002). Üçüncüsü ise, çalışanların beklentilerini değerlendirmesi ve sonuçlarla ilişkilendirmesi

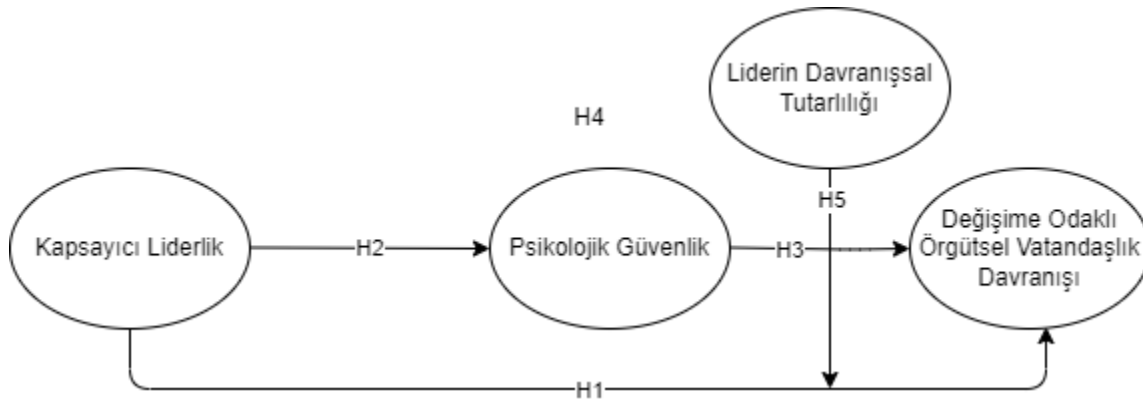
olup Kapsayıcı liderler nihai sonuçların tüm sorumluluğunu üstlenmektedirler (Hollander, 2012). Özetle, liderlerin çalışanları açıkça fikirlerini paylaşmaya teşvik ettiği, zamanında, yapıcı geri bildirim sağladığı, çabalarını takdir ettiği, benzersizlik, aidiyet ve yetki devri ile ihtiyaçlarına yanıt verdiği kapsayıcı bir yaklaşım (Carmeli vd., 2010; Hollander, 2012; Javed, Khan ve Quratulain, 2018; Randel vd., 2018; Shore vd., 2011), Kapsayıcı liderin davranışsal tutarlılığını güçlendirerek, çalışanları Do-ÖVD sergilemeye teşvik edebilmektedir. Bu nedenle, LDT'nin KL ve Do-ÖVD arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip olduğu öne sürülebilir.

Bu nedenle aşağıdaki hipotezi kurulabilir:

H5: Liderin davranışsal tutarlılığının kapsayıcı liderlik ve değişim odaklı örgütsel vatandaşlık arasındaki ilişkide düzenleyici etkisi vardır.

YÖNTEM

Araştırma kapsamında değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek için aşağıdaki model oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırma modeli

Bu çalışma için Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Etik kurulunun 25.01.2022 tarihli ve E.52325 no'lu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Örneklem ve Demografi

Araştırmanın evrenini Gaziantep ilinde halı sektöründe faaliyet gösteren fabrikalar oluştururken, örneklemini bu işletmelerin tasarım bölüm çalışanları oluşturmaktadır. Sektörde faaliyet gösteren ve tasarım

bölümüne sahip 10 fabrikanın insan kaynakları müdürlerinden alınan bilgi sonucunda 400 çalışan olduğu tespit edilmiştir. Üç fabrika, iş yoğunluğu sebebiyle çalışma yapılmasına izin alınamamıştır. Verileri toplamak için kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Resmi veri toplamada, anketler Şubat-Mart 2022 tarihleri arasında internet yoluyla doğrudan firma temsilcilerine gönderilmiştir. Alınan 300 anketin 10'u eksik ya da hatalı doldurulduğu için değerlendirilme dışı bırakılmıştır. Barlett, Körtlik ve Higgins'in (2001, s. 46) geliştirdiği nicel değişkenli örnekleme hesaplama formülü sonucunda %95 güven düzeyinde kabul edilebilir örnekleme büyüklüğü 196 bulunmuştur. 290 katılımcı sayısı kabul edilebilir asgari örnekleme sınırının üzerindedir. IBM SPSS 26.00 programı aracılığıyla, çalışma verilerinin frekans dağılımları, korelasyon, güvenilirlik ve açıklayıcı faktör analizleri yapılmıştır. IBM AMOS 24 programı ile değişkenlerin doğrulayıcı faktör analizleri ve regresyon analizleri yapılmıştır. IBM SPSS Process model 4 makrosu ile aracılık ve model 5 makrosu ile de düzenleyicilik analizleri yapılmıştır. Örneklemin demografik bilgileri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Demografik bilgiler

	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Kadın	139	47,9
Erkek	151	52,1
Medeni Durum		
Evli	158	54,5
Bekar	132	45,5
Yaş		
21-30	72	24,8
31-40	112	38,6
41-50	95	32,8
50 üzeri	11	3,8
Çalışma Süresi		
1 yıldan az	72	24,8
1-5 yıl	207	71,4
6-10 yıl	11	3,8

Araştırma örneklemini oluşturan çalışanların %52,1'i erkektir. Katılımcıların medeni durumlarına bakıldığında ise %54,5'in evli olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş aralığına bakıldığında en yüksek

frekansın toplam 112 kişi ile 31-40 yaş arasında olduğu görülmektedir. Katılımcıların çalışma sürelerine bakıldığında en yüksek frekansın 207 kişi ile 1-5 yıldır çalışanlardan oluştuğu gözlenmektedir.

Ölçekler

Carmeli vd., (2010) tarafından geliştirilen kapsayıcı liderlik ölçeği, Sürücü ve Maslakçı (2021) tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Ölçek 3 boyut ve 9 ifadeden oluşmaktadır. Ölçekteki ilk üç ifade açıklık, sonraki dört ifade hazır olma, son iki ifade ise ulaşılabilirlik boyutunu ölçmektedir. Edmondson (1999) tarafından geliştirilen, psikolojik güvenlik ölçeği bir kuruluştaki bir üyenin risk almak, konuşmak ve sorunları açıkça tartışmak için psikolojik olarak ne kadar güvende hissettiğini değerlendirmektedir. Yedi madde ve tek boyuttan oluşan ölçek Erkutlu ve Chafra'nın (2016) Türkçe'ye uyarladığı şekliyle, beş madde ile değerlendirilmiştir.

Değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı (Choi, 2007) ve liderin algılanan davranışsal tutarlılığı (Dineen, Lewicki ve Tomlinson (2006) tarafından geliştirilen ölçeklerin Türkçe literatürde kullanılan çevirileri tespit edilememiştir. Bu ölçeklerin çevirisi için geri çeviri yöntemi kullanılmıştır (Brislin, 1976). İlk olarak, ölçekler hem kaynak (İngilizce) hem de hedef diller (Türkçe) konusunda bir uzmana gönderilerek Türkçe'ye çevrilmiştir. İkinci aşamada Türkçeye çevrilen ölçekler onları İngilizceye çevirecek farklı bir uzmana gönderilmiştir. Üçüncü aşamada, birinci İngilizce ölçeğinde yer alan maddeler ile, çeviri sürecinden elde edilen İngilizce ölçeğindeki karşılaştırılmıştır. Bu nedenle, ilk aşamadan sonra Türkçeye çevrilen ölçeklerde yer alanlar son madde olarak kullanılmıştır. Ölçüm sırasında herhangi bir sorundan kaçınmak ve öğelerin anlaşılabilirliği ile ilgili bir sorun olup olmadığını belirlemek için 20 kişi üzerinde pilot bir çalışma yapılmıştır. Geri bildirim yoluyla herhangi bir sorun olmadığı tespit edildikten sonra, maddeler değişmeden kalmıştır.

Değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeği Choi (2007) 4 madde ve tek boyut olarak uyarlanmıştır. Dineen vd., (2006) tarafından geliştirilen Liderin algılanan davranışsal tutarlılığı ölçeğinin 4 madde ve tek boyut olarak uyarlaması kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeklerin maddeleri Tablo 2'de sunulmuştur. Anketlerde 7'li likert tipi ölçek kullanılmıştır.

Tablo 2. Araştırmada kullanılan ölçeklerin maddeleri

	Değişim Odaklı Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	Faktör	Kapsayıcı Liderlik	Faktör
Açıklanan Toplam Varyans: %81; Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Uygunluğu Testi (KMO): .859; Bartlett'in Küresellik Testi: $\chi^2=930$ ($p<0,01$)	1. Görevimi yerine getirmek için sık sık yeni fikirler veya yeni çalışma yöntemleri bulurum.	.761	1. Yönetici, yeni fikirleri duymaya açıktır.	.665
	2. Sık sık başkalarına iş geliştirme fikirleri öneririm.	.826	2. Yönetici, iş süreçlerini iyileştirmek için yeni fırsatlara dikkat ediyor	.786
	3. Sıklıkla verimsiz kurallar veya politikalarda değişiklik yapılmasını öneririm.	.835	3. Yönetici, istenen hedefleri ve bunları başarmanın yeni yollarını tartışmaya açıktır.	.792
	4. Verimliliği artırmak için çalışma şeklimi sık sık değiştiririm.	.846	4. Yönetici, sorunları çözmek için hazırdır.	.793
	Liderin Davranışsal Tutarlılığı		5. Yönetici, takımdan biri olarak görülür ve kolayca ulaşılabilir.	.794
Açıklanan Toplam Varyans: %90; Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Uygunluğu Testi (KMO): .827; Bartlett'in Küresellik Testi: $\chi^2=1809$ ($p<0,01$)	1. Yöneticim tavsiye ettiği şeyleri sıklıkla uygular.	.956	6. Yönetici, kendisine danışılacak profesyonel sorular için hazırdır.	.785
	2. Yöneticim uymamızı söylediği kurallara kendisi de uyar.	.796	7. Yönetici, talep ve isteklerimi dinlemeye hazırdır.	.842
	3. Yöneticim kendisinin yapmayacağı şeyleri benim yapmamı istemez.	.921	8. Yönetici, ortaya çıkan sorunlarda kendisine danışmamı veya erişmemi teşvik ediyor.	.841
	4. Yöneticim benim yapmamam gereken şeyleri yaparak sorumluluktan kaçmaz.	.962	9. Yönetici, ortaya çıkan sorunları tartışmaya açıktır.	.818
	Psikolojik Güvenlik			
	1. Problemleri ve zorlu sorunları gündeme getirebiliyorum.	.797		
	2. Bu kuruluştaki insanlar bazen farklı oldukları için diğer çalışanları reddederler	.847		
	3. Bu organizasyonda risk almak güvenlidir	.750		
	4. Bu örgütün diğer üyelerinden yardım istemek benim için kolaydır.	.755		
	5. Bu örgütteki hiç kimse kasıtlı olarak çabalarımı baltalayacak şekilde hareket etmez.	.798		

Araştırma modelinin doğrulayıcı faktör analizini yapmadan önce, ölçümde bir hata olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla ortak yöntem yanlılığı analizi yapılmıştır.

Ortak Yöntem Yanlılığı

Ölçüm hatasının ana kaynaklarından biri olarak, ortak yöntem yanlılığı, sonuçların geçerliliği için bir tehdit oluşturabilecek potansiyel bir sorundur. Harman'ın tek faktör testi (Harman, 1976) ortak yöntem yanlılığını ölçmek için kullanılmıştır. Harman (1976) bir faktör tarafından çıkarılan toplam varyans %50'yi geçerse, çalışmada ortak yöntem yanlılığı mevcut olduğunu önermiştir. Çalışmada tek faktör tarafından ortaya çıkarılan toplam varyans %40 olduğu tespit edilmiştir. Bu değer önerilen %50 eşliğinden düşük olduğundan, verilerde ortak yöntem yanlılığı ile ilgili bir sorun olmadığı sonucuna varılmıştır. Bu analizden sonra araştırma değişkenlerinin ortalama, standart sapma, basıklık, çarpıklık, regresyon ve Cronbach Alpha değerleri Tablo 3'te verilmiştir. Beklendiği gibi, araştırma modelinde dört değişken de birbirleriyle pozitif bir ilişki içindedir.

Tablo 3. Değişken korelasyonları ve tanımlayıcı istatistikler

	Ort.	Std. Sap.	Bas.	Çarp.	1	2	3	4
KL	5,2517	0,947	-0,27	-0,25	(.92)			
PG	5,1961	0,983	-0,82	0,84	,571**	(.83)		
Do-ÖVD	4,5828	1,637	-0,68	-0,33	,387**	,482**	(.93)	
LDT	5,3379	1,260	-1,27	1,87	,268**	,465**	,479**	(.96)

** Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlıdır. Parantez içindeki sayılar Cronbach Alfa değerleridir.

Not: KL=Kapsayıcı Liderlik PG=Psikolojik Güvenlik Do-ÖVD= Değişim Odaklı Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, LDT = Liderin Davranışsal Tutarlılığı

Yapısal eşitlik modeline geçmeden önce araştırma değişkenlerinin geçerliliğini gösteren doğrulayıcı faktör analiz sonuçları Tablo 4'te verilmiştir. Faktör analizi sonucunda eşik değerin altında kalan kapsayıcı liderliğin 7. maddesi değerlendirme dışı bırakılmıştır.

Tablo 4. Araştırma değişkenlerinin doğrulayıcı faktör analiz değerleri

Uyum İyiliği Değerleri	χ^2	df	CMIN/DF	NFI	IFI	CFI	TLI	RMSEA
KL	35,106	16	2,194	0,973	0,985	0,985	0,974	0,064
PG	26,656	13	2,05	0,978	0,989	0,989	0,982	0,060
Do-ÖVD	1,59	1	1,59	0,998	0,999	0,999	0,996	0,045
LDT	,179	1	,179	1	1	1	0,999	0,000

Faktörlerin birleşim geçerliliği değerleri Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Araştırma değişkenlerinin AVE ve CR değerleri

	AVE	CR
KL	0,57	0,91
PG	0,74	0,93
Do-ÖVD	0,76	0,93
LDT	0,88	0,97

Hair, Hult, Ringle ve Sarstedt (2014) bir DFA modelindeki faktörlerin birleşim geçerliliğine sahip olabilmesi için aşağıdaki koşulların sağlanması gerektiğini önermektedir:

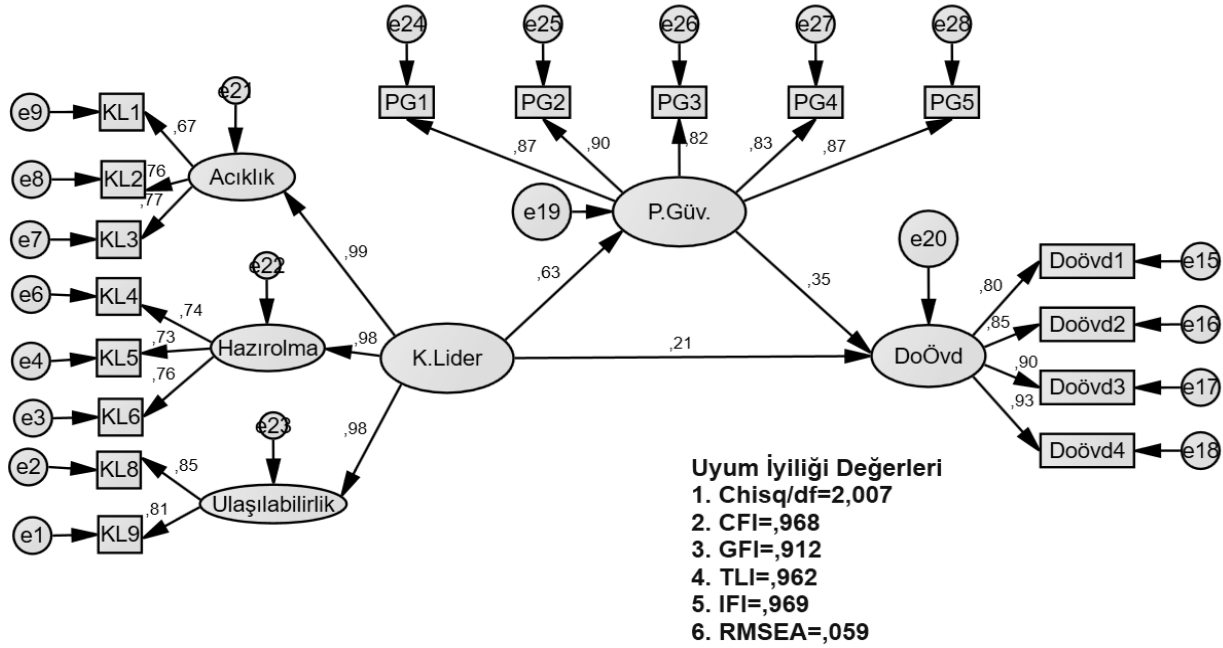
AVE > .5 , CR > .7 , CR > AVE

Tablo 5'teki değerler incelendiğinde gerekli şartların sağlandığı görüldüğünden yapısal eşitlik modeli analizine geçilmiştir.

Yapısal Eşitlik Modeli

Ölçüm modelinin doğrulanmasının ardından araştırma hipotezleri yapısal model üzerinde test edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. Kapsayıcı liderliğin ($\beta=.628$, $p<.001$) psikolojik güvenlik algısını pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Tablo 6'da görüldüğü gibi yapısal eşitlik modelinin analizi sonucunda kapsayıcı liderliğin değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu ($\beta=.212$, $p<.005$) tespit edilmiştir. Son olarak, psikolojik güvenlik algısının değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ($\beta=.354$, $p<.001$) analiz sonucunda ortaya çıkmıştır.

Şekil 2. Yapısal Eşitlik Modeli

Tablo 6. YEM regresyon ağırlık değerleri

			Std. Est.	S.E.	C.R.	P
PG	<---	KL	0,628	0,101	10,246	***
Do-ÖVD	<---	KL	0,212	0,147	2,796	**
Do-ÖVD	<---	PG	0,354	0,09	4,637	***

*** p<.001, ** p<.05

Yol analizi sonucunda H1, H2 ve H3 hipotezleri desteklenmiştir. Psikolojik güvenliğin kapsayıcı liderlik ve değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki aracılık etkisinin araştırılması için Process model 4 makrosu ile araştırmaya devam edilecektir.

Psikolojik Güvenliğin Aracılık Etkisi

Çalışmada aracılık analizi sonuçlarına ulaşmak amacıyla değişkenler arasında regresyon analizleri yapılmış ve Tablo 7’de gösterilmiştir. Kapsayıcı liderliğin PG üzerindeki ve PG’nin Do-ÖVD üzerindeki etkileri anlamlı çıkmıştır. Dolayısıyla aracılık etkisinin olması için gerekli anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Buna göre aracılık analizini gösteren Tablo 7’den anlaşıldığı gibi PG’nin aracılık etkisi istatistiksel olarak

anamlı bulunmuştur ($\gamma=.3258$, $SH=.3258$, %95 CI [.1916,.4824]). Bu anlamda kapsayıcı liderliğin Do-ÖVD pozitif etkisinde PG'nin aracı olarak arttırıcı rolü görülmüştür. Böylelikle H_4 hipotezi de doğrulanmıştır.

Tablo 7: Kapsayıcı liderliğin değişim odaklı ÖVD üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkisi

	Stand.	SH	LLCI	ULCI		
Kapsayıcı liderliğin Do-ÖVD üzerindeki toplam etkisi	0,6689	0,095	0,4807	,8571		
Kapsayıcı liderliğin Do-ÖVD üzerindeki doğrudan etkisi	0,3431	0,112	0,1221	0,5641		
Psikolojik güvenliğin kapsayıcı liderlik ve Do-ÖVD ilişkisinde dolaylı etkisi						
Bağımsız	Aracı	Bağımlı	Stand.	SH	LLCI	ULCI
KL	> PG	> Do-ÖVD	0,3258	0,075	0,1916	0,4824
Not: KL =Kapsayıcı Liderlik, PG= Psikolojik Güvenlik, Do-ÖVD=Değişime odaklı Örgütsel Vatandaşlık Davranışı						

Düzenleyici Etki

Liderin davranışsal tutarlılık değişkeninin düzenleyici rolünü test etmek için IBM SPSS Process Macro model 5 (Hayes, 2013) kullanılmıştır.

Tablo 8. Düzenleyici rol etki analizi

Sonuç Değişkeni: Do-ÖVD						
Model Özeti						
R	R-sq	MSE	F	df1	df2	p
0,5953	0,3544	1,7533	39,1168	4,0000	285,0000	.0000
	Coeff	sh	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	2,7632	0,417	6,6265	,0000	1,9424	3,5839
KL	0,2723	0,1029	2,6472	,0086	0,0698	0,4748
PG	0,3451	0,0797	4,3322	,0000	0,1883	0,5019
LDT	0,4645	0,0656	7,0818	,0000	0,3354	0,5936
Int_1	0,1864	0,0615	3,0294	,0027	0,0653	0,3075

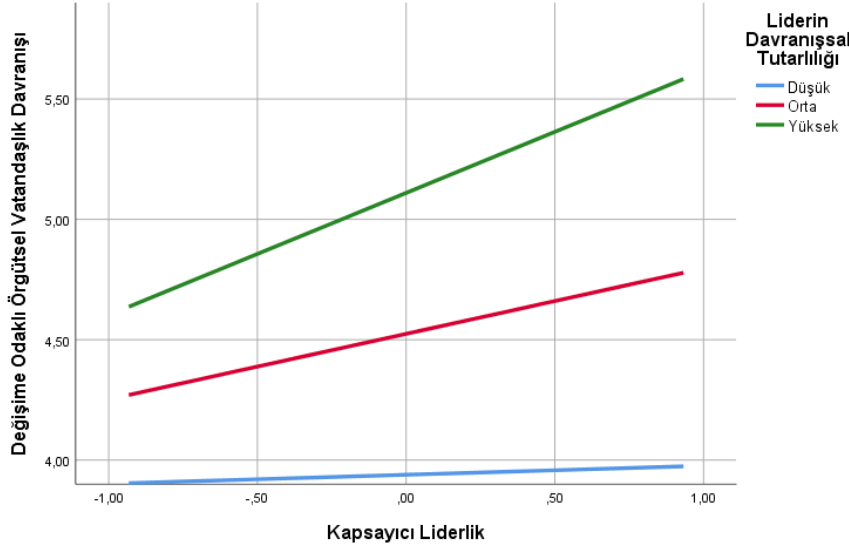
Model kapsayıcı liderliğin değişim odaklı örgütsel vatandaşlık üzerindeki genel varyasyonunu %35 ($R^2= 0,35$) oranında tanımlamaktadır $F(4,285) = 39,1168$, $p<0.001$. Tablo 8'de düzenleyici değişken olan

liderin davranışsal tutarlılığının, sonuç değişkeni değişim odaklı örgütsel vatandaşlık davranışını istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediği görülmektedir ($\beta=0.46$, $p<0.01$), [95% CI:=-0.33(0.59)]. Etkileşim değerinin de sonuç değişkeni üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir ($\beta=0.18$, $p<0.05$), [95% CI:=-0.06(0.30)]. Hem lider davranışsal tutarlılığı değişkeninin hem de etkileşim teriminin t değerlerinin eşik değeri olan 1.96'dan büyük, p değerlerinin anlamlı olması, güven aralığının hem alt hem de üst sınırlarının sıfır değerini içermemesi düzenleyicilik rolü olduğunu göstermektedir.

Tablo 9: Liderin davranışsal tutarlılığının düzenleyici etki analizi

Açıklanan Değişken			
Liderin Davranışsal Tutarlılığı			
Model	β	SH	95% CI
Seviyeler			LLCI (ULCI)
Düşük (-1SD)	0.0374	0.1264	-0.211, (0.286)
Orta	0.2723	0.1029	0.069, (0.474)
Yüksek (+1SD)	0.5072	0.1329	0.249, (0.765)

Tablo 9'daki analiz değerlerine göre kapsayıcı liderliğin Do-ÖVD üzerindeki etkisinde düzenleyici değişken olan LDT'nin düşük düzeylerinde anlamsızlaştığı görülmektedir ($\beta=0.037$, $p>0.05$), [95% CI: -0.211 (0.28)]. Verilere göre LDT seviyesinin düşük olduğu durumlarda düzenleyici etkinin varlığından söz edilemez. Davranışsal tutarlılığın orta seviyede olduğu durumlarda ise kapsayıcı liderliğin Do-ÖVD davranışına etkisini pozitif yönde anlamlı olarak arttıracak şekilde düzenlediği görülmektedir ($\beta=0.272$, $p<0.05$), [95% CI: 0.069(0.474)]. Veriler ışığında liderin davranışsal tutarlılık davranışının, kapsayıcı liderin Do-ÖVD'sini güçlendireceği ileri sürülebilir. Davranışsal tutarlılığın yüksek olduğu durumlarda kapsayıcı liderliğin Do-ÖVD üzerindeki etkisini orta seviye etkiye göre daha yüksek seviyede istatistiki olarak pozitif ve anlamlı şekilde arttırdığı görülmektedir ($\beta=0.507$, $p<0.05$), [95% CI: 0.249(0.765)]. Verilere göre liderin davranışsal tutarlılığının kapsayıcı liderin çalışanlar üzerinde Do-ÖVD oluşturma etkisini istatistiki olarak pozitif ve anlamlı yönde arttırarak düzenleyeceği söylenebilir. Liderin davranışsal tutarlılık düzenleyici analiz sonuçları şekil 3'te grafik yoluyla da gösterilmektedir.

Şekil 3: Liderin davranışsal tutarlılığının düzenleyici etki çizgi grafiği

SONUÇ

Örgütlerin etkinliğini, sürekliliğini ve verimini artıran kapsayıcı liderlerin bu çalışmada çalışanların Do-ÖVD'lerini nasıl artırdığını ölçen bir model oluşturularak, deneysel olarak doğrulanmıştır. Younas vd. (2020) çalışmalarında kapsayıcı liderliğin değişim odaklı vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucu, çalışmadaki sonuçla da örtüşmektedir. Bulguya göre liderin kapsayıcılığı arttıkça çalışanların değişime yönelik vatandaşlık sergileme davranışları da artmaktadır.

Kapsayıcı liderliğin PG'yi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediği bulgusu (Carmeli vd., 2010; Lee ve Dahinten, 2021) çalışmalarıyla da uyumaktadır. Her iki çalışmada da lider kapsayıcılığının çalışanların kendini güvende hissetme algısını artırdığına dikkat çekilmektedir. Bu çalışmanın bulguları ışığında, psikolojik güvenliğin geliştirilmesinde lider kapsayıcılığının pozitif etkisi olduğu görülmektedir.

PG'nin değişim odaklı Do-ÖVD üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu bulgusu Younas vd. (2020) ve Iqbal, Ghazanfar, Hameed, Mujtaba ve Swati (2022), çalışma bulgularıyla desteklenmektedir. Do-ÖVD, çalışanların potansiyel olarak statükoya meydan okuduğu ve olumsuz sonuçlar doğurabileceği risk alma davranışı olduğundan (Bettencourt, 2004), çalışanların psikolojik yönden güvende olmaları gerekmektedir. Psikolojik olarak kendini güvende hisseden çalışanlar başarısızlık riskine rağmen, değişiklik sergilemeye istekli olabileceklerdir. Psikolojik güvenliğin rolü, liderlerin çalışanları Do-ÖVD sergilemeye teşvik etmesi sebebiyle de önem kazanmıştır.

Psikolojik güvenliğin kapsayıcı liderlik ve değişim odaklı ÖVD arasında aracılık rolünün olduğu sonucu, (Younas vd. 2020; Carmeli vd., 2010) bulgularıyla da desteklenmektedir. Kapsayıcı liderler gerekli desteği sağlayarak, organizasyon beklentilerini ve çalışanların davranışlarına karşı gelecekteki tepkilerini iletmekte olup, çalışanları Do-ÖVD sergilemeye teşvik etmektedir.

Son hipotezimiz, aynı zamanda bu araştırmanın literatüre benzersiz bir katkısı olan, kapsayıcı liderlik ile Do-ÖVD arasında LDT'nin düzenleyici rolü olduğu doğrulanmaktadır. Çalışmanın bulgusuna göre liderin sözleri ve eylemleri arasında tutarlılık algılayan çalışanların, kapsayıcılığın teşviki ile değişime motive olarak, Do-ÖVD'sini daha fazla sergileyebileceklerdir.

Tartışma, Sınırlılıklar ve Öneriler

Bulgularımız ve literatür ışığında kapsayıcı liderlerin kurumların yenileşmeye olan gereksinimi arttırdığı ve sağladığı psikolojik güvence algısıyla çalışanları çağın getirdiği değişime ayak uydurmaya teşvik ettiği gözlemlenmektedir. Yöneticilerin kapsayıcılığın faktörleri olan açıklık hazır olma ve ulaşılabilirlik konusunda gerekli eğitimler verilerek, çalışanlara optimum faydanın sağlanması amaçlanabilir. Aynı zamanda liderlerin, çalışanların yeni fikir ileri sürmeleri amacıyla psikolojik güvenlik algılarını yükselterek, çalışanları yaratıcılık sergilemeleri konusunda teşvik etmeleri önerilebilir. Ayrıca, örgütler kapsayıcı kültürü kurum içinde yerleştirmek için farklı teşvikler sunmalı ve politikalarını uyumlu hale getirmelidirler.

Kurum içinde yönetim kabiliyetlerinin artırılması amacıyla liderlerin sözleri ve eylemleri konusunda tutarlılık göstermeleri, artan güvenlik iklimiyle de değişim gerekliliğini vurgulamaları gerekmektedir.

Davranışsal tutarlılık, sürekli örgütsel değişimin gerekli olduğu örgütlerde önemli bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Yöneticiler için sözler ve eylemler arasındaki uyumu sağlamak ve astlarının bu uyumu algılamasını sağlamak büyük önem arz etmektedir. Ayrıca, liderlik ve güven üzerine literatürlerin incelenmesi sonucunda, başarılı değişim çabaları için hayati önem taşıyan çalışan güveni ve bağlılığının geliştirilmesi için davranışsal tutarlılığı korumanın kritik önem taşıdığına dair güçlü bir çıkarım da ortaya konmuştur (Simons,1999). Bu konuda yeterli sayıda deneysel çalışma yapılmamıştır. Konu örgütsel ve bireysel düzeylerde öncül faktörlerle araştırılmalıdır. Hem teorik hem de saha ortamlarında sistematik deneysel araştırmalarla, bu kritik yapı daha da ayrıntılı bir şekilde açıklanabilecektir.

Bu çalışmanın ilk kısıtı araştırma verilerinin aşırı iş yükü sebebiyle çalışanlardan tek seferde toplanması sayılabilir. Verinin farklı zamanlarda toplanması zaman içinde meydana gelebilecek değişimleri ölçmek açısından faydalı olabilecektir. İkinci kısıt ise çalışanların yöneticilerle paylaşılacağı endişesiyle

farklı yanıt verme olasılığıdır. Gelecekteki çalışmalarda, örgütsel adalet, motivasyon ve güç mesafesi gibi değişkenlerde dahil edilerek konunun daha iyi anlaşılması sağlanabilir. Sonuçları tüm sektörler için genellemek mümkün olmadığından, farklı sektörlerde yapılacak çalışmalar önerilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Etik kurulunun 25.01.2022 tarihli ve E.52325 no'lu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Argyris, C., & Schön, D. (1978). *Reading organizational learning: A theory of action approach*. Massachusetts: Addison Wesley.
- Aslan, H. (2019). İşe adanmışlığın yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisinde kapsayıcı liderliğin aracılık rolü. *OPUS International Journal of Society Researches*, 14(20), 1055-1069.
- Bartlett, J.E., Körtlik, J.W., & Higgins, C.C. (2001). Organizational research: Determining appropriate sample size in survey research. *Information Tecnology, Learning and Performance Journal*, 19(1), 43-50.
- Baş, M. (2022). Kamu çalışanlarının kapsayıcı liderlik algısı üzerine bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 13(1), 343-354.
- Bettencourt, L. A. (2004). Change-oriented organizational citizenship behaviors: The direct and moderating influence of goal orientation. *Journal of Retailing*, 80(3), 165-180, doi: 10.1016/j.jretai.2003.12.001
- Bettencourt, L. A., Gwinner, K. P., & Meuter, M. L. (2001). A comparison of attitude, personality, and knowledge predictors of service-oriented organizational citizenship behaviors. *Journal of applied psychology*, 86(1), 29-41, doi: 10.1037/0021-9010.86.1.29
- Blau, P. M. (2017). *Exchange and power in social life*. Abingdon: Routledge.
- Bos-Nehles, A., Bondarouk, T., & Nijenhuis, K. (2017). Innovative work behaviour in knowledge-intensive public sector organizations: The case of supervisors in the Netherlands fire services. *The International Journal of human resource management*, 28(2), 379-398, doi: 10.1080/09585192.2016.1244894
- Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17(5), 475-482, doi:10.1177/0146167291175001
- Brislin, R. W. (1976). Comparative research methodology: Cross-cultural studies. *International Journal of Psychology*, 11(3), 215-229, doi:10.1080/00207597608247359

- Burke, C. S., Sims, D. E., Lazzara, E. H., & Salas, E. (2007). Trust in leadership: A multi-level review and integration. *The Leadership Quarterly*, 18(6), 606-632, doi: 10.1016/j.leaqua.2007.09.006
- Carmeli, A., & Gittell, J. H. (2009). High-quality relationships, psychological safety, and learning from failures in work organizations. *Journal of Organizational Behavior*, 30(6), 709-729, doi: 10.1002/job.565
- Carmeli, A., Brueller, D., & Dutton, J. E. (2009). Learning behaviours in the workplace: The role of high-quality interpersonal relationships and psychological safety. *Systems research and behavioral science: The Official Journal of the International Federation for Systems Research*, 26(1), 81-98, doi:10.1002/sres.932
- Carmeli, A., Reiter-Palmon, R., & Ziv, E. (2010). Inclusive leadership and employee involvement in creative tasks in the workplace: The mediating role of psychological safety. *Creativity Research Journal*, 22(3), 250-260, doi:10.1080/10400419.2010.504654
- Choi, J. N. (2007). Change-oriented organizational citizenship behavior: effects of work environment characteristics and intervening psychological processes. *Journal of Organizational Behavior*, 28(4), 467-484, doi:10.1002/job.433
- Clark, T. R. (2020). *The 4 stages of psychological safety: Defining the path to inclusion and innovation*. Oakland: Berrett-Koehler Publishers.
- Craig, S. B., & Gustafson, S. B. (1998). Perceived leader integrity scale: An instrument for assessing employee perceptions of leader integrity. *Leadership Quarterly*, 9, 127-145, doi:10.1016/S1048-9843(98)90001-7
- Dasborough, M. T., & Ashkanasy, N. M. (2002). Emotion and attribution of intentionality in leader-member relationships. *The leadership quarterly*, 13(5), 615-634, doi:10.1016/S1048-9843(02)00147-9
- Davis, A. L., & Rothstein, H. R. (2006). The effects of the behavioral integrity of managers on employee attitudes: A meta-analysis. *Journal of Business Ethics*, 67, 407-419, doi:10.5465/ambpp.2004.13857454
- Dineen, B. R., Lewicki, R. J., & Tomlinson, E. C. (2006). Supervisory guidance and behavioral integrity: Relationships with employee citizenship and deviant behavior. *Journal of applied psychology*, 91(3), 622, doi:10.1037/0021-9010.91.3.622
- Dyne, L. v., L., C. L., & Judi, M. P. (1995). Extra-role behaviors: In pursuit of construct and definitional clarity (a bridge over muddied waters). *Research in Organizational Behavior*, 17, 215-285.
- Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383, doi:10.2307/2666999
- Edmondson, A. C., Kramer, R. M., & Cook, K. S. (2004). Psychological safety, trust, and learning in organizations: A group-level lens. R. M. Kramer ve K. S. Cook (Editörler), *Trust and distrust in organizations: Dilemmas and approaches* (s. 239-272) içinde. New York: Russell Sage Foundation.

- Emre, G. (2021). Kapsayıcı liderlik ölçeğinin Türkçe uyarlaması ve kapsayıcı liderliğin iş performansı üzerindeki etkisinde psikolojik güvenliğin aracılık rolü. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24(2), 323-339.
- Erkutlu, H., & Chafra, J. (2016). Benevolent leadership and psychological well-being: The moderating effects of psychological safety and psychological contract breach. *Leadership & Organization Development Journal*, 37(3), 369-386.
- Frese, M., & Fay, D. (2001). 4. Personal initiative: An active performance concept for work in the 21st century. *Research in Organizational Behavior*, 23, 133-187, doi:10.1016/S0191-3085(01)23005-6
- Gatling, A., Shum, C., Book, L., & Bai, B. (2017). The influence of hospitality leaders' relational transparency on followers' trust and deviance behaviors: Mediating role of behavioral integrity. *International Journal of Hospitality Management*, 62, 11-20, doi: 10.1016/j.ijhm.2016.11.010
- Griffin, M. A., Neal, A., & Parker, S. K. (2007). A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and interdependent contexts. *Academy of Management Journal*, 50(2), 327-347, doi:10.5465/amj.2007.24634438
- Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M. and Sarstedt, M. (2014). *A primer on partial least squares structural equation modelling*. Thousand Oaks: Sage.
- Harman, H. H. (1976). *Modern factor analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. New York: Guilford Press.
- Hayes, A. F. (2018). Partial, conditional, and moderated mediation: Quantification, inference, and interpretation. *Communication monographs*, 85(1), 4-40.
- Hewett, R., Shantz, A., Mundy, J., & Alfes, K. (2018). Attribution theories in human resource management research: A review and research agenda. *The International Journal of Human Resource Management*, 29(1), 87-126, doi:10.5465/amj.2007.24634438
- Hollander, E. (2012). *Inclusive leadership: The essential leader-follower relationship*. Hoboken: Routledge.
- Iqbal, Z., Ghazanfar, F., Hameed, F., Mujtaba, G., & Swati, M. A. (2022). Ambidextrous leadership and change-oriented organizational citizenship behavior: Mediating role of psychological safety. *Journal of Public Affairs*, 22(1), 1-10, doi:10.1002/pa.2279
- Javed, B., Khan, A. K., & Quratulain, S. (2018). Inclusive leadership and innovative work behavior: Examination of LMX perspective in small, capitalized textile firms. *The Journal of Psychology*, 152(8), 594-612, doi:10.1080/00223980.2018.1489767
- Javed, B., Naqvi, S. M. M. R., Khan, A. K., Arjoon, S., & Tayyeb, H. H. (2019). Impact of inclusive leadership on innovative work behavior: The role of psychological safety. *Journal of Management & Organization*, 25(1), 117-136, doi:10.1017/jmo.2017.3
- Hair, J. F., Black., W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate data analysis* (7th edition) Harlow: Pearson.

- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724, doi:10.5465/256287
- Kelley, H. H. (1973). The processes of causal attribution. *American Psychologist*, 28(2), 107-128, doi:10.1037/h0034225.
- Lauser, B. (2010). Post-merger integration and change processes from a complexity perspective. *Baltic Journal of Management*, 5(1), 6-27, doi:10.1108/17465261011016531
- Le, P. B. and Lei, H. (2019). Determinants of innovation capability: The roles of transformational leadership, knowledge sharing and perceived organizational support. *Journal of Knowledge Management*, 23(3), 527-547, doi:10.1108/JKM-09-2018-0568
- Lee, S. E., & Dahinten, V. S. (2021). Psychological safety as a mediator of the relationship between inclusive leadership and nurse voice behaviors and error reporting. *Journal of Nursing Scholarship*, 53(6), 737-745, doi:10.1108/JKM-09-2018-0568
- Mishra, R., & Shukla, A. (2012). Impact of creativity on role stressors, job satisfaction and organizational commitment. *Journal of Organisation & Human Behaviour*, 1(3), p18-26.
- Moorman, R. H., Blakely, G. L., & Darnold, T. C. (2018). Understanding how perceived leader integrity affects follower trust: Lessons from the use of multidimensional measures of integrity and trust. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 25(3), 277-289, doi:10.1177/1548051817750544
- Morrison, E. W. (2011). Employee voice behavior: Integration and directions for future research. *Academy of Management Annals*, 5(1), 373-412, doi:10.5465/19416520.2011.574506
- Morrison, E. W., & Phelps, C. C. (1999). Taking charge at work: Extra role efforts to initiate workplace change. *Academy of Management Journal*, 42(4), 403-419, doi:10.5465/257011
- Nembhard, I. M., & Edmondson, A. C. (2006). Making it safe: The effects of leader inclusiveness and professional status on psychological safety and improvement efforts in health care teams. *Journal of Organizational Behavior*, 27(7), 941-966, doi:10.1002/job.413
- Okçu, V., & Deviren, İ. (2020). Kapsayıcı liderlik ölçeğinin eğitim örgütleri için Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 180-192. doi: 10.21666/muefd.770115
- Palanski, M. E., & Yammarino, F. J. (2009). Integrity and leadership: A multi-level conceptual framework. *Leadership Quarterly*, 20, 405-420, doi: 10.1016/j.leaqua.2009.03.008
- Protas, D. J. (2008). Perceived behavioral integrity: Relationships with employee attitudes, well-being, and absenteeism. *Journal of Business Ethics*, 81(2), 313-322, doi:10.1007/s10551-007-9496-z
- Pulakos, E. D., Arad, S., Donovan, M. A., & Plamondon, K. E. (2000). Adaptability in the workplace: Development of a taxonomy of adaptive performance. *Journal of Applied Psychology*, 85(4), 612-624, doi:10.1037/0021-9010.85.4.612

- Qi, L., Liu, B., Wei, X., & Hu, Y. (2019). Impact of inclusive leadership on employee innovative behavior: Perceived organizational support as a mediator. *PloS One*, 14(2), 1-14, doi: 10.1371/journal.pone.0212091
- Randel, A. E., Galvin, B. M., Shore, L. M., Ehrhart, K. H., Chung, B. G., Dean, M. A., & Kedharnath, U. (2018). Inclusive leadership: Realizing positive outcomes through belongingness and being valued for uniqueness. *Human Resource Management Review*, 28(2), 190-203, doi: 10.1016/j.hrmr.2017.07.002
- Rujirawanich, P., Addison, R. and Smallman, C. (2011). The effects of cultural factors on innovation in a Thai SME. *Management Research Review*, 34(12), 1264-1279, doi: 10.1108/01409171111186397
- Schein, E. H., & Bennis, W. G. (1965). *Personal and organizational change through group methods: The laboratory approach*. New York: Wiley.
- Seibert, S. E., Kraimer, M. L., & Crant, J. M. (2001). What do proactive people do? A longitudinal model linking proactive personality and career success. *Personnel Psychology*, 54(4), 845-874, doi: 10.1111/j.1744-6570.2001.tb00234.x
- Shore, L. M., Randel, A. E., Chung, B. G., Dean, M. A., Holcombe Ehrhart, K., & Singh, G. (2011). Inclusion and diversity in work groups: A review and model for future research. *Journal of Management*, 37(4), 1262-1289, doi: 10.1177/0149206310385943
- Simons, T. (2002). Behavioral integrity: The perceived alignment between managers' words and deeds as a research focus. *Organization Science*, 13(1), 18-35 doi: 10.1287/orsc.13.1.18.543
- Simons, T. L. (1999). Behavioral integrity as a critical ingredient for transformational leadership. *Journal of organizational change management*. 12(2), 89-104, doi: 10.1108/09534819910263640
- Sims, R. R., & Brinkman, J. (2003). Enron ethics (Or: Culture matters more than codes). *Journal of Business Ethics*, 45, 243–256, doi: 10.1023/A:1024194519384
- Sürücü, L., & Maslakçı, A. (2021). Kapsayıcı liderlik ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 22(2), 201-215, doi: 10.31671/doujournal.973009
- The Random House college dictionary*. (1975). New York: Random House.
- Tian, M., Deng, P., Zhang, Y. and Salmador, M.P. (2018). How does culture influence innovation? A systematic literature review. *Management Decision*, 56(5), 1088-1107, doi: 10.1108/MD-05-2017-0462
- Tomlinson, E. C., & Mryer, R. C. (2009). The role of causal attribution dimensions in trust repair. *Academy of Management Review*, 34(1), 85-104, doi: 10.5465/amr.2009.35713291
- Van de Ven, A. H. (1986). Central problems in the management of innovation. *Management Science*, 32(5), 590-607, doi: 10.1287/mnsc.32.5.590
- Van Dyne, L., & LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: Evidence of construct and predictive validity. *Academy of Management journal*, 41(1), 108-119, doi: 10.5465/256902

- Vigoda-Gadot, E., & Beeri, I. (2012). Change-oriented organizational citizenship behavior in public administration: The power of leadership and the cost of organizational politics. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 22(3), 573-596, doi: 10.1093/jopart/mur036
- Wan, F., Williamson, P. J., & Yin, E. (2015). Antecedents and implications of disruptive innovation: Evidence from China. *Technovation*, 39, 94-104, doi: 10.1016/j.technovation.2014.05.012
- Weiner, B. (1986). Attribution, emotion, and action. R. M. Sorrentino & E. T. Higgins (Editörler), *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior* (s. 281–312) içinde. New York: Guilford Press.
- Weiner, B. (2010). The development of an attribution-based theory of motivation: A history of ideas. *Educational Psychologist*, 45(1), 28-36, doi: 10.1080/00461520903433596
- Yang, Z., Nguyen, V.T. and Le, P.B. (2018). Knowledge sharing serves as a mediator between collaborative culture and innovation capability: An empirical research. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 33(7), 958-969, doi: 10.1108/JBIM-10-2017-0245
- Younas, A., Wang, D., Javed, B., & Konte, A. G. (2020). Inclusive leadership and change-oriented organizational citizenship behavior: Role of psychological safety. *Proceedings of the 2020 4th International Conference on Management Engineering, Software Engineering and Service Sciences* (169-173), doi: 10.1145/3380625.3380652
- Zhou, J., & George, J. M. (2001). When job dissatisfaction leads to creativity: Encouraging the expression of voice. *Academy of Management Journal*, 44(4), 682-696, doi: 10.5465/3069410
- Zhu, W., May, D. R., & Avolio, B. J. (2004). The impact of ethical leadership behavior on employee outcomes: The roles of psychological empowerment and authenticity. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 11, 16–26, doi: 10.1177/107179190401100104

HAVACILIKTA GÖNÜLLÜ RAPORLAMA DAVRANIŞININ MESLEKİ FARKLILIKLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

İlker ÜNDER¹, Ender GEREDİ²

Öz

Örgütsel sessizlik, örgütsel davranış yazınında işgörenlerin duygularını, düşüncelerini ya da fikirlerini dile getirmemeyi tercih etme şeklinde tanımlanmaktadır. Bu kavram, havacılık emniyeti bağlamında gönüllü raporlama yapmama şeklinde karşılık bulmaktadır. Çalışmanın amacı, farklı havacılık faaliyetlerinde çalışan işgörenlerin raporlama davranışlarında mesleki farklılıklarının rol oynayıp oynamadığını ortaya koymaktır. Bu kapsamda çalışma yaşamlarına Türkiye’de devam eden pilot, havaaracı bakım teknisyeni ve hava trafik kontrolöründen toplamda 538 katılımcının yer aldığı veri seti elde edilmiştir. Elde edilen veriler SPSS Statistics 23 ile SPSS AMOS 23 programı ile analiz edilmiştir. Analiz sonucu havacılık çalışanlarının mesleklerinin, gönüllü raporlama davranışları üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Buna göre hava trafik kontrolörlerinin, havaaracı bakım teknisyenleri ve pilotlara nazaran daha az gönüllü raporlamada buldukları sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada ayrıca ilgili havacılık çalışanlarının, yaklaşık %20’sinin gördükleri emniyetsiz durumlar ya da emniyeti artırıcı önerilerle ilgili gönüllü raporlamada bulunmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak gerçekleştirilen korelasyon analizleri sonucuna göre, gönüllü raporlamamayı oluşturduğu düşünülen her bir alt boyutun birbirleriyle istatistiksel açıdan pozitif yönlü güçlü ilişkiler içinde olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Sessizlik, Gönüllü Raporlama, Havayolu Taşımacılığı, Havacılık Emniyeti

JEL Kodları: D23 ,L93

EVALUATION OF PROFESSIONAL DIFFERENCES IN VOLUNTARY REPORTING BEHAVIOR IN AVIATION

Abstract

Organizational silence is defined in the organizational behavior literature as preferring not to express the feelings, thoughts or ideas of the employees. This concept corresponds to voluntary non-reporting in the context of aviation safety. The aim of the study is to reveal whether professional differences play a role in the reporting behaviors of employees working in different aviation activities. In this context, a data set of 538 participants was obtained from pilots, aircraft maintenance technicians and air traffic controllers who continue their working lives in Turkey. The data was analyzed using the SPSS Statistics 23 and SPSS AMOS 23 programs. The analysis determined that the professions of aviation employees have an effect on voluntary reporting behaviors. Accordingly, it was concluded that air traffic controllers do voluntarily report less than aircraft maintenance technicians and pilots. The study also concluded that approximately 20% of relevant aviation employees did not voluntarily report unsafe situations or safety-enhancing recommendations. Furthermore, based on the findings of the correlation analyses, it was found that each sub-dimension, which is assumed to be voluntary non-reporting, is statistically positively and significantly related to each other.

Keywords: Organizational Silence, Voluntary Reporting, Air Transportation, Aviation Safety

JEL Codes: D23, L93

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sivil Havacılık Yönetimi Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Ender Gerede danışmanlığında İlker Ünder tarafından “Havacılıkta Örgütsel Adalet ve Örgütsel Güven Alguları ile Gönüllü Raporlamada Bulunmama Arasındaki İlişki” başlığı ile tamamlanarak 07.02.2022 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

¹ Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Ulaştırma Meslek Yüksekokulu, ilkerunder@eskisehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6441-493X>

² Prof. Dr., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, egerede@eskisehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8211-8875>

GİRİŞ

Covid-19 pandemisi havacılık tarihinin bugüne kadarki en büyük krizi olarak görülmektedir. Seyahat yasakları ve çeşitli kısıtlar neticesinde büyük bir darbe alan hava taşımacılığı, pandeminin etkisinin azalmasıyla birlikte hızlı bir toparlanma sürecine girmiştir. Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA) 2024 yılında, hava taşımacılığı ile seyahat edenlerin sayısının 4 milyara ulaşmasını ve Covid-19 öncesi seviyeleri aşmasını beklemektedir (IATA, 2022). Buna ek olarak küresel ticaretin değer olarak %35'inden fazlası hava taşımacılığı ile taşınmaktadır. Bu bağlamda havayolu taşımacılığının ekonomik açıdan son derece önemli faydaları olduğu söylenebilir (TOBB, 2020). Ancak havacılık faaliyetlerinin sürdürülebilir olması havacılık emniyetinin sağlanmasına bağlıdır. Dolayısıyla hava taşımacılığının, başta sosyal, kültürel ve ekonomik olmak üzere pek çok fayda sunduğu söylenebilmektedir. Ancak hava taşımacılığında elde edilecek söz konusu faydaların sağlanması havacılık emniyetinin istenilen seviyede gerçekleşmesine bağlıdır.

Havacılık faaliyetleri çerçevesinde gerçekleşen kazalar nedeniyle her yıl onlarca hayat ve milyonlarca lira kaybedilmektedir (Ison, 2015). Söz konusu önem sivil havacılık otoriteleri ve hava taşımacılığı örgütlerinin havacılık emniyetini odak noktalarına almalarını sağlamıştır. Bu amaçla Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO), üye devletlere Emniyet Yönetim Sistemini (EYS) kurmayı ve uygulanmasını zorunlu hale getirmiştir. EYS'nin havacılık emniyeti bağlamında en önemli aracı ise gönüllü raporlama sistemidir. Gönüllü raporlama sistemi ile örgütler, örgütsel faaliyetlerle ilgili olaylar ve emniyeti tehlikeye atma potansiyeli taşıyan tehlikelerden haberdar olabilmektedirler (ICAO, 2013). Ancak Morrison ve Milliken (2000)'in de ifade ettiği üzere işgörenler çeşitli nedenlerle sessiz kalabilmekte, diğer bir ifadeyle gönüllü raporlama yapmaktan kaçınabilmektedirler (Ünder ve Gerede, 2021a; Ünder ve Gerede, 2021b). Sessizliğin bedeli de örgütler için kıymetli verilere ulaşamama anlamına gelmekte ve düşünüldüğünden daha maliyetli sonuçlara yol açabilmektedir (Perlow ve Williams, 2003). Söz konusu havacılık örgütleri olduğunda olası sessizlik ya da gönüllü raporlamama havacılık emniyetini doğrudan etkileyebilecek ve büyük felaketlere yol açabilecek bir duruma neden olabilmektedir (Bienefeld ve Grote, 2012).

Dolayısıyla emniyeti henüz tehlikeye atmamış ancak gelecekte atma potansiyeli taşıyan ve kazaya neden olabilecek ortamı hazırlayan ve o an için önemsiz görünen emniyetsiz olay ve durumların gönüllü olarak raporlanması çok kıymetlidir. Gönüllü raporlamaya konu ilgili olay ve durumlar ise havacılık faaliyetlerinin merkezinde yer alan pilotlar, havaaracı bakım personeli ve hava trafik kontrolörlerinin gözleri önünde yaşanmaktadır. Ancak araştırmalar söz konusu havacılık çalışanlarının çeşitli nedenlerden dolayı sessiz kalabildiğini göstermektedir (Ünder, 2022). Sonuç olarak, bahsi geçen havacılık çalışanlarının

gönüllü raporlamada bulunmalarının önündeki sebeplerinin öğrenilmesi değerli görülmektedir. Havacılık emniyetinin başarısı nicel ve nitel açıdan zengin gönüllü raporlara bağlı görülmektedir.

HAVACILIK EMNİYETİ VE GÖNÜLLÜ RAPORLAMA

Havacılık faaliyetleri her geçen gün daha emniyetli bir noktaya ulaşmakta ancak havacılık faaliyetlerinin yüksek risk unsuru içeren oldukça karmaşık süreçleri olduğu unutulmamalıdır (Gao, Bruce, Newman, ve Zhang, 2013). 2021 yılında gerçekleşen tüm ticari uçuşlar içinde 26 adet ölümlü sonuçlanan kaza gerçekleşmiş ve bu kazalarda toplamda 121 kişi yaşamını yitirmiştir (IATA, 2022). Diğer yandan araştırmalar, herhangi bir kaza meydana gelmeden önce yüzlerce hatta binlerce emniyeti tehdit eden durumla karşılaşıldığını (Heinrich, 1959) ve ciddi olumsuz sonuçlar üretmediği için bu durumların raporlanmadığını göstermektedir (Reason, 1997). Henüz ciddi bir kazaya sebebiyet vermeyen buzdağının görünmeyen yüzeyindeki emniyetsizlikler, gelecekte büyük bir felakete neden olabilmektedirler. Dolayısıyla düşük önem dereceli emniyetsizliklerle gizli kalmış potansiyel tehlikelerin bilinmesinde çok büyük fayda vardır.

Özellikle ölümlü sonuçlanan uçak kazaları incelendiğinde, bu kazaların büyük oranda pilotaj kaynaklı olduğu görülmektedir. Hava aracının kontrol ve idaresini gerçekleştiren kişiler olan pilotlar, aldıkları kararlar ya da davranışları ile gerçekleşen kazaların merkezinde yer almaktadır (Ison, 2015). Uçak kazalarına sebebiyet verme noktasında pilotlardan sonra ikinci sıradaki meslek grubu ise hava aracı bakım personelidir. Hava aracı bakımı esnasında insan faktörlerine bağlı olarak hava aracı bakım personeli hatalar yapabilmekte ve bu hatalar bir sonraki uçuşa kadar tespit edilememektedir. Bu durum beraberinde sefere verilen uçakta daha büyük problemlerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Chen, Metscher, Smith, Ramsay ve Mason, 2014). Havacılık faaliyetlerinde emniyet kritik bir diğer meslek grubu hava trafik kontrolörleridir. Gerçekleşen tüm kazalar içerisinde yaptıkları hatalar ile %5 oranında direkt olarak kazalara neden olan kontrolörler, dolaylı olarak pilot kaynaklı kazalarda da etkide bulunmaktadır (Moon, Yoo ve Choi, 2011). Özellikle hava trafik kontrolörlerinin pilotlar ile olan etkileşiminde yaşanan problemler havacılık emniyetinin azalmasında önemli bir yer tutmaktadır (Skybrary, 2019).

Tüm bu hususlar dikkate alındığında havacılık emniyetini etkin bir şekilde yönetmek isteyen örgütlerin gözleri, havacılık operasyonlarının en uç halkasında yer alan, uçağın kontrol ve idaresini, bakım ve onarımı ile yer ile hava aracı arasındaki iletişimi sağlayan pilotlar, hava aracı bakım personeli ve hava trafik kontrolörlerine çevrilmesine neden olmaktadır.

Sonuç olarak pilotlar, hava aracı bakım personeli ve hava trafik kontrolörlerinin, meslekleri itibarıyla ilgili oldukları alanlara dair süreçleri gözlemlenmelerinin ve emniyetsizlikleri ve emniyeti artırıcı önerileri gönüllü olarak raporlamaları gelecekte ortaya çıkması muhtemelen kazaların önlenmesi için çok değerli

görülmektedir. Söz konusu öneme rağmen, ilgili meslek grubunun çeşitli nedenlerle emniyetsiz durumlar karşısında sessiz kaldıkları, diğer bir deyişle gönüllü bir şekilde ilgili durumları yeterince raporlamadıkları dile getirilmektedir (Liao, 2015). Bu bağlamda havacılık örgütleri ve emniyet yöneticileri için gelecekte ortaya çıkabilecek muhtemel kazaları engellemeye ve emniyet performansının artırılmasına yardımcı olabileceği düşünülen gönüllü raporlamaların hangi nedenlerden dolayı yapılmadığının araştırılması son derece önemli görülmektedir.

ÖRGÜTSEL SESSİZLİK

Brinsfield (2009) örgütlerde bireysel düzeyde başlayan sessizliğin, örgütün geneline yayılması neticesinde örgütsel sessizliğe neden olduğunu belirtmektedir. Morrison ve Milliken (2000) örgütsel sessizliği, işgörenlerin işe ya da örgüte dair muhtemelen önem arz eden bilgi, öneri, düşünce veya endişeleri bilinçli olarak saklaması olarak tanımlamaktadır. Bu durum örgütlerin değişimi ve gelişiminin önündeki en önemli handikaplardan biri olarak ifade edilmektedir (Dyne, Ang ve Botero, 2003; Morrison ve Milliken, 2000).

Araştırmalar işgörenlerin örgüte dair fikirlerini açıkça ifade etmelerini, diğer bir deyişle örgütsel sesin yüksek düzeyde çıkmasını, örgütün değişimi ve gelişimi noktasında en güçlü kaynak olarak değerlendirmektedir. Ancak işgörenler çeşitli nedenlerden dolayı ses çıkarma konusunda çekimser davranabilmektedirler (Bowen ve Blackmon, 2003). Çünkü örgütler eleştirel düşüncelere sıcak bakmamakta ve bu durum işgörenlerin hiçbir kaygı duymaksızın seslerini dile getirmelerini güçleştirmektedir. Perlow ve Williams (2003) konuyla ilgili olarak, sessizliğin örgütler için yalnız beklenen bir durum olmadığını, aynı zamanda bu durumun yaygın ve örgütler için son derece maliyetli olduğunu söylemektedirler. Dolayısıyla işgörenlerin çalıştıkları örgütlerde gördükleri ya da duydukları problemleri zamanında ve doğru bir şekilde ilgililere bildirmeleri büyük önem taşımaktadır.

İşgörenler pek çok nedenle sessiz kalma davranışı sergileyebilmektedirler. Ancak literatür dikkate alınarak bir genelleme yapılacak olunursa işgörenlerin işe dair, bilgi, fikir ve düşünceleri dört faktöre bağlı olarak dile getirmeyerek sessiz kaldıkları görülmektedir. Bunlardan ilki işgörenlerin kendi yararları ile örgüt ya da çalışma arkadaşları yararına bilinçli bir şekilde sessizleştiği ilişkiyel ve prososyal eğilime dayalı sessizliktir. İkincisi işgörenlerin mevcut duruma kayıtsız kalması ile pasif bir davranış sergileyerek sessizleştiği umursamazlık yaklaşımına dayalı sessizlik, üçüncüsü ise işgörenlerin örgütteki mevcut duruma boyun eğmesi ya da kabullenmesi sonucu bilinçli bir şekilde sessizleştiği boyun eğme ve kabullenmeye dayalı sessizliktir. Son faktör ise işgörenlerin eğer konuşurlarsa başlarına kötü bir şey geleceğini düşünmeleri nedeniyle sessizleştiği korkuya ve korunmaya dayalı sessizliktir.

Sessizliğin farkına varan ve işgörenlerden gelecek bilginin değerini kavrayan örgütler, işgörenlerin var olan problemleri ya da bu problemlere dair çözüm önerilerini dile getirebilecekleri birtakım ses çıkarma mekanizmaları geliştirmişlerdir. Söz konusu havacılık örgütleri olduğunda, havacılık emniyetine dair en önemli ses çıkarma mekanizması gönüllü raporlama sistemleridir. Dolayısıyla havacılık çalışanları gördükleri emniyetsizlikleri ya da emniyeti artırıcı önerileri gönüllü raporlamalar aracılığıyla emniyet yöneticilerine ya da üstlerine bildirebilmektedirler. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere işgörenler çeşitli sebeplerle emniyetsizlikleri gönüllü olarak raporlamayarak bildirmeme eğilimindedirler. Diğer bir deyişle sessiz kalma davranışı sergilemektedirler. Bu bağlamda çalışmada kapsamında sessiz kalma davranışı, gönüllü raporlamada bulunmama olarak tanımlanmaktadır (Ünder ve Gerede, 2021a; Ünder ve Gerede, 2021b; Ünder, 2022).

YÖNTEM

Amaç

Araştırmanın amacı, havacılık örgütlerinde çalışan pilotların, hava trafik kontrolörlerinin ve havaaracı bakım teknisyenlerinin gördükleri ya da duydukları emniyetsiz olayları/durumları ya da risk azaltıcı önlemleri bildirme noktasında sessiz kalmaları ve gönüllü raporlamada bulunmamaları üzerinde mesleklerinin etkisinin olup olmadığını tespit etmektir. Ayrıca araştırmada katılımcılara, “Daha önce görmüş olduğunuz herhangi bir emniyetsiz olay/durum ya da emniyeti artırıcı bir öneri ile ilgili gönüllü raporlamada bulundunuz mu?” şeklinde bir soru yöneltilmiş ve gerçek hayattan bir kesit sunmak istenmiştir. Amaçlara ulaşabilmek için elde edilen verilerle SPSS Statistics 23 ve SPSS AMOS 23 programı ile çeşitli testler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın Hipotezleri

Havacılık çalışanlarının gönüllü raporlama davranışlarını belirlemeye yönelik oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

H1: Pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenlerinin gönüllü raporlamadan kaçınma düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H2: Pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenlerinin korku ve korunmaya dayalı raporlamama düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H3: Pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenlerinin ilişkisel ve prososyal eğilime dayalı raporlamama düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H4: Pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenlerinin boyun eğme ve kabullenmeye dayalı raporlamama düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H5: Pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenlerinin umursamazlık yaklaşımına dayalı raporlamama düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Evren ve Örneklem

Bu araştırmada evren Türkiye’de faaliyetlerini sürdüren havayolu, havaaracı bakım kuruluşları ve Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) bünyesinde çalışan, pilotlar, havaaracı bakım teknisyenleri ve hava trafik kontrolörlerinden oluşmaktadır. SHGM’nin 2020 yılı faaliyet raporuna göre, havayollarında çalışan pilot sayısı 4909, hava trafik kontrolörü sayısı 1754, uçak bakım teknisyeni sayısı ise 4829’dır (SHGM, 2020). Evreninin bu şekilde seçilmesinin temel nedeni ilgili meslek grubuna mensup işgörenlerin aldıkları ya da almadıkları kararlar ile sergiledikleri davranışların havacılık emniyetine olan direkt etkisidir. Bu konuda Janic (2000) havacılık operasyonlarında çalışan söz konusu işgörenlerin yaptıkları hatalar nedeniyle emniyeti tehlikeye attığını ve birçok kaza meydana geldiğini belirtmektedir.

Bu doğrultuda araştırmanın örneklemini ise 193 havaaracı bakım teknisyeni, 150 hava trafik kontrolörü ve 195 pilot olmak üzere toplamda 538 havacılık çalışanı olarak gerçekleştirmiştir.

Veri Toplama Aracı

Veri toplamada kullanılan aracın üç ayrı bölümü bulunmaktadır. İlk bölümde, gönüllü raporlamama nedenlerini öğrenmeye yönelik olarak Ünder (2016) tarafından geliştirilen ve 25 madde, 4 boyuttan oluşan veri toplama aracı yer almaktadır. Araçta 5’li Likert ölçeği tercih edilmiştir (1-Kesinlikle Katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Kararsızım, 4-Katılıyorum, 5-Tamamen Katılıyorum). Diğer bölümde katılımcıların daha önce emniyetsiz bir olayla karşılaşp karşılaşmadığı ve bu durumu raporlayıp raporlamadığı sorulmuştur. Üçüncü bölümde ise katılımcılara ait demografik veriler toplanmıştır.

Geçerlilik ve Güvenirlik

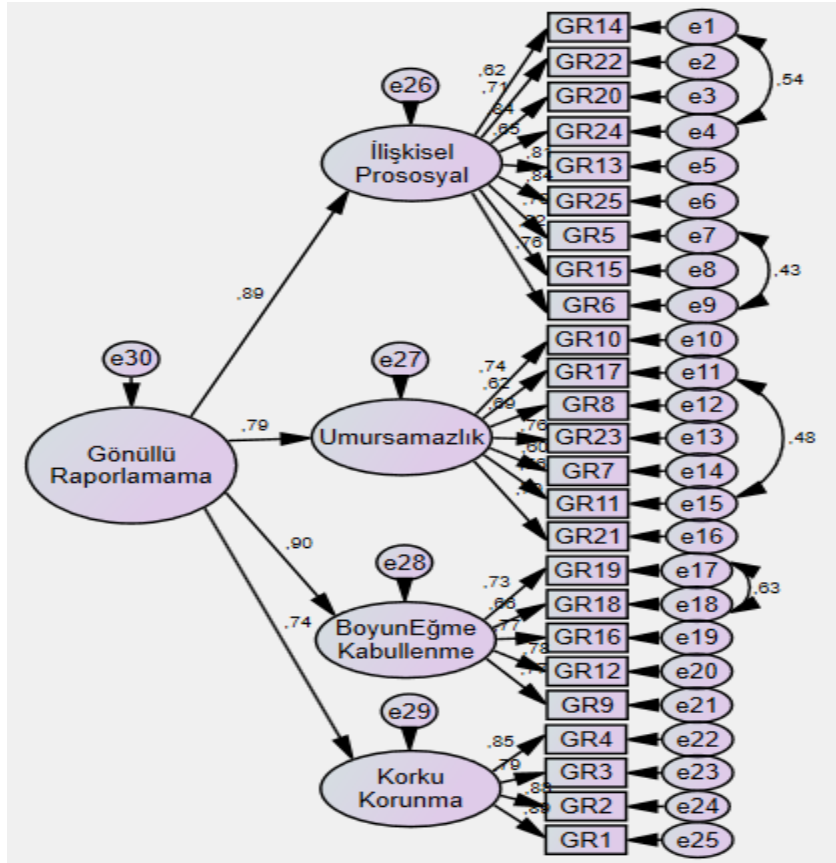
Ünder (2016)’in geliştirdiği gönüllü raporlamama ölçeğinin faktör yapısına ilişkin değerler Tablo-1’de verilmektedir.

Tablo 1: Gönüllü raporlamama ölçeğinin faktör yapısına ilişkin bilgiler

Faktör Adı	Madde Sayısı	Faktör Yük Değeri/Ranj	Madde Toplam Korelasyonları	Alfa Güvenirlik Katsayısı
İlişkisel ve prososyal	9	0,533–0,737	0,418–0,772	0,925
Korku ve korunma	4	0,738–0,847	0,644–0,814	0,913
Boyun eğme ve kabullenme	5	0,523–0,781	0,428–0,806	0,875
Umursamazlık	7	0,428–0,756	0,285–0,684	0,847
KMO değeri	0,938			
Bartlett küresellik değeri	$\chi^2 = 9501,031, p < 0.00$			

Araştırmada, ölçeğin güvenilirlik analizlerinde sıkça kullanılan bir yöntem olan Cronbach alfa güvenilirliğine başvurulmuştur (Field, 2009). Ölçeğin genel Cronbach alfa değeri ,950, pilotaj örneklemi için ,952, hava trafik kontrolörü örneklemi için ,940, havaaracı bakım teknisyenleri örneklemi için ise ,955 olarak tespit edilmiştir. İlgili değerler, ölçeğin ve elde edilen değerlerin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca madde toplam korelasyonları da her bir boyutun istenilen güvenilirlik değerlerinde olduğuna işaret etmektedir.

Ünder (2016) tarafından geliştirilen gönüllü raporlamama ölçeğinin yapı geçerliliğinin testi doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ile gerçekleştirilmiştir. Önceden belirlenmiş ya da kurgulanmış bir yapının doğrulanması için DFA'ya başvurulmaktadır. DFA, gizil değişkenler arası ilişkileri betimleyen (önerilen) model ile elde edilen (gözlenen) verinin uyuşup uyuşmadığına dair istatistiksel veriler sunmaktadır (Çokluk, Şekercioğlu ve Büyüköztürk, 2014). Şekil 1'de ikinci düzey DFA'ya ilişkin sonuçlar verilmiştir.

Şekil 1. İkinci düzey doğrulayıcı faktör analizi

Gerçekleştirilen analiz sonrası ilk olarak ki-kare değeri ile birlikte incelenmesi gereken serbestlik derecesine bakılmış ve ki-kare/sd'nin 4,34 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yazın 5'in altındaki değerleri iyi uyum olarak nitelendirmektedir. RMSEA değeri 0,07 düzeyindedir ve bu değer de iyi uyum olarak değerlendirilmektedir. GFI ve CFI incelendiğinde ise GFI'nın 0,84 ve CFI'nın 0,90 olduğu görülmektedir. Her iki değer de kabul edilebilir uyum değerlerini sağladığı söylenebilmektedir (Çokluk, vd., 2014). Tablo 2'de ikinci düzey DFA'ya ilişkin uyum iyiliği değerleri görülmektedir.

Tablo 2: İkinci düzey doğrulayıcı faktör analizi sonucu oluşan uyum iyiliği

Genel Yapı Uyum İndeksleri	Ki-kare/sd	GFI	CFI	RMSEA
	4,34	0,84	0,90	0,07

DFA sonucu elde edilen sonuçlar, dört gizil değişkenin temelde havacılık çalışanlarında gönüllü raporlamama değişkenini açıkladığına kanıt sunmaktadır. Diğer bir deyişle Ünder (2016)'in daha önce teknisyenlere yönelik gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu yapı, bu araştırmada pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenleri bağlamında test edilmiş ve yapının geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Demografik ve mesleki özellikler

Araştırmaya katılan işgörenlerin demografik ve mesleki özelliklerine ait frekans ve sıklık bilgileri Tablo 3’de verilmiştir. Buna göre, katılımcıların %88’i erkek, %12’si ise kadındır. Katılımcıların yaşları incelendiğinde 35 yaş ve üzerindeki işgörenlerin oranının yaklaşık olarak %50 olduğu göze çarpmaktadır. Eğitim bilgilerine bakıldığında ise katılımcıların %87’sinin en az lisans derecesine sahip olduğu görülmektedir.

Katılımcıların mesleki özelliklerine bakıldığında, hava trafik kontrol biriminde çalışan işgörenlerin oranı %25,5 iken pilotların oranı 36,0, havaaracı bakımı personelinin oranı ise 33,5’tir. Meslekteki görev süreleri göz önüne alındığında katılımcıların %58’inin 5 yılın üzerinde tecrübeye sahip olduğu dikkat çekmektedir. Mevcut kurumlarındaki çalışma sürelerine bakıldığında yine katılımcıların yarıya yakınının 5 yılın üzerinde halihazırda çalıştığı kurumda olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Katılımcıların demografik ve mesleki özellikleri

Değişkenler	n	%	Değişkenler	n	%
Yaş			Cinsiyet		
24 Yaş ve Altı	50	9,3	Kadın	63	11,7
25-34 Yaş Arası	237	44,1	Erkek	475	88,3
35-44 Yaş Arası	149	27,7	Toplam	538	100,0
45 ve üzeri Yaş	102	19,0			
Toplam	538	100,0			
Eğitim			Çalışılan Birim		
Lise	14	2,6	Hava Trafik Kontrol	137	25,5
Önlisans	52	9,7	Pilotaj	194	36,0
Lisans	380	70,6	Havaaracı Bakımı	180	33,5
Lisansüstü	92	17,1	Diğer	27	5,0
Toplam	538	100,0	Toplam	538	100,0
Meslekteki Süresi			Mevcut Kurumdaki Süre		
5 Yıl ve Altı	226	42,0	5 Yıl ve Altı	287	53,3
6-10 Yıl Arası	130	24,2	6-10 Yıl Arası	144	26,8
11-20 Yıl Arası	89	16,5	11-20 Yıl Arası	73	13,6
21 Yıl ve Üzeri	93	17,3	21 Yıl ve Üzeri	34	6,3
Toplam	538	100,0	Toplam	538	100,0

Raporlamama Nedenleri

Araştırmada gerçek hayattan bir kesit sunmak amacıyla katılımcılara, “Daha önce görmüş olduğunuz herhangi bir emniyetsiz olay/durum ya da emniyeti artırıcı bir öneri ile ilgili gönüllü raporlamada buldunuz mu?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Katılımcıların %26,8’i raporlamayı gerektiren bir durumla karşılaşmadığını ifade ederken, %19,5’i gibi önemli bir bölümü emniyetsiz bir durumla karşılaştığını ancak gönüllü raporlamada bulunmadığını dile getirmiştir.

Araştırmada öncelikle verilerin normal dağılıp dağılmadıkları incelenmiştir. Bunun için çarpıklığa ve basıklığa ilişkin hesaplamalar yapılmış ve çarpıklık değerlerinin -0.661 ile $+1.526$, basıklık değerlerinin ise -1.296 ile 2.329 aralığında yer aldığı görülmüştür. Söz konusu değerler veri setinin normal dağıldığına işaret etmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Daha sonra Tablo 4’de 25 madde ve 4 boyuttan oluşan ve havacılık çalışanlarının gönüllü raporlamada bulunmama nedenlerini ortaya koyan gönüllü raporlamama ölçeği ifadelerine yer verilmiştir. İlgili tabloda ayrıca gönüllü raporlamamayı oluşturan 4 boyuta dair faktör ortalamaları ve 25 maddenin her birinin madde ortalamaları ile standart sapmaları görülmektedir.

Araştırmada gönüllü raporlamanın alt boyutlarından “korku ve korunmaya dayalı raporlamama” boyutunun ortalaması $2,35$ ile diğer alt boyutların ortalamasından daha yüksek bulunmuştur. Dolayısıyla “korku ve korunmaya dayalı raporlamama”nın, havacılık çalışanları için öncelikli gönüllü raporlamada bulunmama nedeni olduğu söylenebilir. Araştırmada boyun eğmeye ve kabullenmeye dayalı raporlamama alt boyutundaki en yüksek değere sahip ifade $2,82$ ile “Şeflerimiz/yöneticilerimizin raporlama yapmamızı istemesinin sadece lafta kaldığını düşündüğüm için raporlamada bulunmam” ifadesidir. Bu bağlamda, havacılık çalışanlarının gönüllü raporlamada bulunmamalarına neden olan en önemli unsur üst yönetimin “mı” gibi yapmaları gösterilebilir. Farklı sektörlerde yapılan araştırmalar da elde edilen bulguyla benzerlik göstermektedir. Örneğin Özgan ve Külekçi (2012), işgörenlerin pek çok kez görüş bildirdikleri halde kendilerine geri dönüş yapılmadığını ya da bir başka çalışmada Wood (2003) işgörenlerin düşüncelerine değer verilmediği ve bu nedenle boyun eğici davranışlar sergilediği dile getirmektedirler. Sonrasında sırasıyla “Daha önce yapılan raporlamalara ilişkin herhangi bir geri bildirimde bulunulmadığı için raporlamada bulunmam”, “Daha önce yapılan raporlamaların üstünün örtüldüğünü düşündüğüm için raporlamada bulunmam” ve “İleride bir kaza olması halinde savcılık soruşturmasında beni koruyacak mevzuat olmadığını düşündüğüm için raporlamada bulunmam” ifadeleri en önemli raporlamama nedeni olarak görülmektedir.

Tablo 4. Gönüllü raporlamama ölçeği boyutları ve ifadeleri ortalamaları

Gönüllü Raporlamama		Madde Ort.	Faktör Ort.	SS
İlişkisel ve Prososyal Eğilime Dayalı Raporlamama			2,09	
5	Çalışma arkadaşlarımın beni dışlamasından endişe ettiğim için raporlamada bulunmam	1,18		1,059
6	Raporun konusu olan çalışma arkadaşım/arkadaşlarımla gerginlik yaşamak istemediğim için raporlamada bulunmam	2,18		1,192
13	Şirkette çalışma arkadaşlarım arasında “şikayet eden kişi” olarak damgalanmak istemediğim için raporlamada bulunmam	2,09		1,203
14	Şirketimin hatasını ortaya çıkarıp EASA tarafından cezalandırılmasını istemediğim için raporlamada bulunmam	1,95		1,074
15	Raporun konusu olan çalışma arkadaşım/arkadaşlarımla ilişkiimi bozmak istemediğim için raporlamada bulunmam	2,17		1,158
20	Raporun konusu olan şefle/yöneticiyle ya da şeflerimle/yöneticilerimle ilişkiimi bozmak istemediğim için raporlamada bulunmam	2,13		1,168
22	Arkadaşlarımın hatalarını ortaya çıkarıp zarar görmelerini istemediğim için raporlamada bulunmam	2,30		1,183
24	Şirketimin hatasını ortaya çıkarıp SHGM tarafından cezalandırılmasını istemediğim için raporlamada bulunmam	1,94		1,062
25	Raporun konusu olan şefle/yöneticiyle ya da şeflerimle/yöneticilerimle gerginlik yaşamak istemediğim için raporlamada bulunmam	2,18		1,235
Korku ve Korunmaya Dayalı Raporlamama			2,35	
1	Şirketimin beni cezalandıracağını düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,21		1,250
2	SHGM'nin beni cezalandıracağını düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,21		1,206
3	İleride bir kaza olması halinde savcılık soruşturmasında beni koruyacak mevzuat olmadığını düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,53		1,324
4	Daha önce raporlamada bulunan çalışma arkadaşlarımın başına gelen olumsuzlukların kendi başıma da gelebileceğini düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,43		1,301
Boyun Eğme ve Kabullenmeye Dayalı Raporlamama			2,05	
9	Şeflerimizin/yöneticilerimizin olumsuz şeyleri duymaktan hoşlanmadıklarını düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,24		1,299
12	Şeflerimizin/yöneticilerimizin raporlama yapmamızı istemesinin sadece lafta kaldığını düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,82		1,419

16	Şeflerimiz/yöneticilerimizin raporlamayı teşvik etmediğini düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,42	1,291
7	Bana bir fayda sağlamayacağımı düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,21	1,301
8	Raporlama yapmanın benim görevim olmadığını düşündüğüm için raporlamada bulunmam	1,69	,904
10	Boş zamanımı raporlama yapmakla geçirmek istemediğim için raporlamada bulunmam	2,04	1,179
7	Bana bir fayda sağlamayacağımı düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,21	1,301
8	Raporlama yapmanın benim görevim olmadığını düşündüğüm için raporlamada bulunmam	1,69	,904
10	Boş zamanımı raporlama yapmakla geçirmek istemediğim için raporlamada bulunmam	2,04	1,179
11	Raporlamayı nasıl yapacağımı bilmediğim için raporlamada bulunmam	1,71	,994
17	Raporlamayı nasıl yapacağımı öğrenmekle uğraşmak istemediğim için raporlamada bulunmam	1,70	,934
21	Raporlamaya konu olan durum ya da olay başkası tarafından zaten raporlanmıştır diye düşündüğüm için raporlamada bulunmam	2,09	1,108
23	Kendi işimi bile zor yetiştirirken bir de raporlamayla vakit kaybetmek istemediğim için raporlamada bulunmam	2,17	1,239
Toplam		2,10	1,193

Hipotezlerin Testi

Bu bölümde havacılık çalışanlarının gönüllü raporlamama ortalamalarının mesleklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu amaçla analiz öncesi meslek değişkeninin varyansının homojenliği varsayımı test edilmiş (Levene=,209, $p>,05$) ve varyanslarının homojenliği doğrulanmıştır. Ardından tek yönlü ANOVA testi yapılmıştır. Katılımcıların yapmış oldukları mesleklerinin gönüllü raporlamama ortalamalarına olan etkisi Tablo-5'te görülmektedir.

Tablo 5. Meslek değişkeni ile Gönüllü Raporlamama ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,099	,826	535	7,684	,001
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,408	,758			
Pilot	195	2,114	,806			

Tablo 5'te yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile gönüllü raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olduğu sonucu ortaya çıkmıştır ($F(2,535)=7,684; <.001$). Söz konusu anlamlı farklılık hangi meslek grupları arasında sorusuna yanıt bulabilmek için Post-Hoc testi gerçekleştirilmiş ve havaaracı bakım teknisyenleri ile hava trafik kontrolörleri ve hava trafik kontrolörleri ile pilotlar arasında gönüllü raporlamada bulunmama konusunda istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olduğu görülmüş ve H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Mesleki gruplar ile gönüllü raporlamama alt boyutları arasındaki ilişkiye dair hipotezler yine ANOVA testi ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 6. Meslek değişkeni ile korku ve korunma alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,047	,987	535	17,750	,001
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,760	1,145			
Pilot	195	2,344	1,163			

Tablo 6'de yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile korku ve korunmaya dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olduğu görülmüştür ($F(2,535)=17,750; <.001$). Söz konusu anlamlı farklılık hangi meslek grupları arasında sorusuna yanıt bulabilmek için Post-Hoc testi gerçekleştirilmiş ve her üç meslek grubuna mensup işgörenin de gönüllü raporlamada bulunmama konusunda korku ve korunma duygusuyla hareket ettiği ve araştırma bağlamında bu durumun istatistiksel açıdan anlamlı olduğu ortaya çıkmış ve H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 7. Meslek değişkeni ile ilişkisel ve prososyal alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,092	,974	535	9,434	,001
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,336	,846			
Pilot	195	1,914	,849			

Tablo 7'de yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile ilişkisel ve prososyal eğilime dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olduğu görülmüştür ($F(2,535)=9,434; <.001$). Söz konusu anlamlı farklılık hangi meslek grupları arasında sorusuna yanıt bulabilmek için Post-Hoc testi gerçekleştirilmiş ve havaaracı bakım teknisyenleri ile hava trafik

kontrolörleri ve hava trafik kontrolörleri ile pilotlar arasında gönüllü raporlamada bulunmama konusunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda H3 hipotezi de kabul edilmiştir.

Tablo 8. Meslek değişkeni ile boyun eğme ve kabullenme alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,489	1,107	535	3,293	,05
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,769	1,032			
Pilot	195	2,507	1,142			

Tablo 8’de yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile boyun eğme ve kabullenme eğilimine dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olmadığı ortaya çıkmıştır ($F(2,535)=3,293;>.05$). Dolayısıyla H4 hipotezi red edilmiştir.

Tablo 9. Meslek değişkeni ile umursamazlık alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	1,860	,808	535	2,267	,05
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,043	,770			
Pilot	195	1,959	,801			

Tablo 9’da yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile umursamazlık eğilimine dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olmadığı görülmüştür ($F(2,535)=2,267;>.05$). Dolayısıyla H5 hipotezi red edilmiştir.

Raporlamama Nedenlerini Oluşturan Boyutlar Arasındaki İlişkiler

Herhangi iki değişken arasında doğrusal bir ilişkinin olup olmadığını belirlemek amacıyla korelasyon analizine başvurulmaktadır (Akbulut, 2010). Araştırma bağlamında gönüllü raporlamamayı oluşturan dört faktör arasında ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla korelasyon analizine başvurulmuştur.

Tablo 10’da yer alan korelasyon analizleri sonucuna göre, gönüllü raporlamamayı oluşturduğu düşünülen her bir alt boyutun birbirleriyle istatistiksel açıdan pozitif yönlü güçlü ilişkiler içinde olduğu tespit edilmiştir. Buna göre ilişkisel ve prososyal ile korku ve korunma boyutları arasında ($r=,607; p<0,01$); boyun eğme ve kabullenme ile korku ve korunma boyutları arasında ($r=,633; p<0,01$); umursamazlık ile korku ve korunma boyutları arasında ($r=,499; p<0,01$); boyun eğme ve kabullenme ile ilişkisel ve prososyal boyutları arasında ($r=,667; p<0,01$) ve umursamazlık ile boyun eğmeye ve kabullenme boyutları arasında ($r=,633; p<0,01$) istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü güçlü ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 10. Korelasyon analizi bulguları

n=538	Korku ve Korunma	İlişkisel ve Prososyal	Boyun Eğme ve Kabullenme
İlişkisel ve Prososyal	,607**	-	-
Boyun Eğme ve Kabullenme	,633**	,667**	-
Umursamazlık	,499**	,669**	,633**

**. Korelasyon 0.01 (2 yönlü) düzeyinde anlamlı.

Korelasyon analizi sonucu elde edilen ve pozitif yönlü güçlü ilişkiler, işgörenlerin gönüllü raporlamada bulunmama konusunda tek bir husustan etkilenmediğini göstermektedir. Örneğin bir işgörenin yalnızca ilişkilerini düşünerek raporlamada bulunmaktan kaçındığı ifade etmek doğru olmamaktadır. Söz konusu işgöreni raporlama yapmaktan kaçınmaya korku duygusu ya da mevcut durumu kabullenme ve umursamama hissiyatı da etkilemektedir yorumunda bulunulabilir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İşgörenler örgütteki sorunlara dair duygu, düşünce ya da sahip oldukları bilgiyi gönül rahatlığıyla dile getirememekte (Milliken, Morrison ve Hewlin, 2003) ya da raporlayamamaktadırlar (Ünder ve Gerede, 2021a; Ünder ve Gerede, 2021b). Bu durum havacılık örgütlerinde işgörenlerin gelecekte emniyeti tehdit etme olasılığı bulunan herhangi bir durumu gönüllü olarak raporlama yapmaktan kaçınmaları olarak hayat bulmaktadır. Dolayısıyla havacılık emniyetini yönetmek isteyen emniyet yöneticileri ihtiyaç duydukları verilere ulaşma konusunda güçlük yaşamaktadırlar (Bienefeld ve Grote, 2012; ICAO, 2013; Ünder ve Gerede, 2021a; Ünder ve Gerede, 2021b; Ünder, 2022).

Bu önemle araştırmada, havacılık sektöründe çalışma hayatlarına devam eden pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenlerinin gördükleri ya da duydukları emniyetsiz olayları/durumları ya da emniyeti artıracak risk azaltıcı önlemleri bildirme konusunda sessiz kalmaları ve gönüllü raporlamada bulunmamaları üzerinde mesleklerinin etkisinin olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda kurulan hipotezlerden H1, H2 ve H3'ün desteklediği, H4 ve H5'in ise desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın birinci hipotezi kapsamında gerçekleştirilen test sonucu, hava trafik kontrolörleri ile havaaracı bakım teknisyenleri ve pilotların gönüllü raporlama davranışlarının birbirlerinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçları incelendiğinde hava trafik kontrolörlerinin (2,458±,758), havaaracı bakım teknisyenleri (2,099±,826) ve pilotlara (2,114±,806) nazaran daha fazla gönüllü raporlamada bulunmadığı görülmektedir. Araştırmalar sessizlik ya da gönüllü raporlama davranışının kültürel farklılıklardan ve dolayısıyla örgütten örgüte ve icra edilen mesleğe göre değiştiğini göstermektedir (Bienefeld ve Grote,

2012; Dyne, vd., 2003; Milliken, vd., 2003). Hava trafik kontrolörlerinin bir devlet kurumunda çalışma hayatlarına devam ediyor olmaları buna karşın havaaracı bakım teknisyenleri ve pilotların özel sektörde çalışıyor olmalarının bahsi geçen farklılıkları ortaya çıkarmış olabileceği düşünülmektedir.

Mesleki farkların gönüllü raporlamamanın alt boyutu olan korku ve korunmaya dayalı raporlamama üzerindeki etkisinin incelendiği ikinci hipotezin sonuçları, her üç meslek grubuna mensup işgörenlerin de raporlama davranışının birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Buna göre korku ve korunma duygusu nedeniyle hava trafik kontrolörleri (2,760±1,145), havaaracı bakım teknisyenleri (2,047±,987) ve pilotlara (2,344±1,163) nazaran daha fazla gönüllü raporlamada bulunmama davranışı sergilemektedirler. İşgörenler özel ya da kamuda çalışma durumları farketmeksizin korku ve korunma amacıyla sessiz kalmakta (Morrison ve Milliken, 2000; Dyne vd., 2003) ya da gönüllü raporlamada bulunmaktan kaçınmaktadırlar (Ünder ve Gere, 2021a; Ünder ve Gere, 2021b). Dolayısıyla söz konusu bulgu yazınla benzerlik göstermektedir.

Araştırmada test edilen üçüncü hipotez sonuçları da mesleki farkların ilişkisel ve prososyal raporlamama üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuçlara göre hava trafik kontrolörlerinin (2,336±,846), havaaracı bakım teknisyenleri (2,092±,974) ve pilotlara (1,914±,849) nazaran korku ve korunma alt boyutunda olduğu gibi ilişki ve prososyal nedenlerden dolayı daha çok gönüllü raporlama yapmama eğiliminde oldukları söylenebilir. Hava trafik kontrolörlerinin tek çalışma alanının devlet kurumu olan Devlet Hava Meydanları İşletmesi olması, özellikle kendisine güveni eksik olan kontrolörleri otorite ile olan ilişkilerinde uyumlu davranmaya itmektedir (Aycan, 2001) yorumunda bulunulabilir.

Araştırmanın dördüncü ve beşinci hipotez sonuçları ise mesleki farkların boyun eğme ve kabullenme ile umursamazlık yaklaşımına dayalı raporlamama üzerinde istatistiksel olarak etkili olmadığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle elde edilen gönüllü raporlamamanın ilgili alt boyutları havacılık çalışanlarını mesleki farklılıkları bağlamında etkilememektedir.

Diğer yandan havacılık çalışanlarının gerçek hayatta karşılaştıkları emniyetsizlikleri raporlayıp raporlamadıklarını belirlemek amacıyla sorulan soruya katılımcıların tam olarak %19,5'i raporlamadım şeklinde yanıt vermiştir. Araştırmalar kendilerini güvende hissetmeyen işgörenlerin suyun akışına uygun bir şekilde yol aldığını göstermektedir (Çakıcı, 2008). Araştırmada son olarak gönüllü raporlamamaya ilişkin boyutların kendi aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki içinde olup olmadıkları korelasyon analizi ile incelenmiş ve her bir boyutun birbirleriyle pozitif yönlü güçlü ilişkiler içinde olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak havacılık emniyetini sağlama noktasındaki kritik rolleri dikkate alındığında, havaaracı bakım teknisyenleri, hava trafik kontrolörleri ve pilotları gönüllü raporlamada bulunma noktasında iki arada

bir derede bırakan hususların anlaşılmasının kıymetli olduğu düşünölmektedir. Çünkü gönöllü raporlar ile elde edilecek veriler, havacılık emniyetini etkin bir şekilde yönetmek isteyen örgöter için kritik önemdedir. Bu bağlamda havacılık çalışanlarının gönöllü raporlamada bulunmalarının önündeki engellerin köklerine inilmesi ve sessizliğin kırılması gerekmektedir.

Son olarak ifade etmek gerekir ki araştırmanın bazı kısıtları vardır. Katılımcıların raporlamama nedenleri görüş bildirme şeklinde (katılıyorum, katılmıyorum vb.) sorulmuştur. Ayrıca araştırmada yer verilen katılımcıların, havacılık emniyetine direkt etki ettiği düşünölen pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenleri ile sınırlı olması, başka bir deyişle tüm havacılık çalışanlarını kapsamaması da diğer bir kısıttır. Bununla beraber böyle bir çalışma uluslararası alanda, farklı ölkeler ve kültürlerden katılımcılara uygulanarak yapılabilir ve kültürlerarası bir karşılaştırma yapılarak önemli sonuçlar elde edilebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Y. (2010). *Sosyal bilimlerde SPSS uygulamaları: Sık kullanılan istatistiksel analizler ve açıklamalı SPSS çözümleri*. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Aycan, Z. (2001). Paternalizm: Yönetim ve liderlik anlayışına ilişkin üç görgöl çalışma. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-26.
- Bienefeld, N., & Grote, G. (2012). Silence that may kill: When aircrew members don't speak up and why. *Aviation psychology and applied human factors*, 2(1), 1.
- Bowen, F., & Blackmon, K. (2003). Spirals of silence: The dynamic effects of diversity on organizational voice. *Journal of management Studies*, 40(6), 1393-1417.
- Brinsfield, C. T. (2009). *Employee silence: Investigation of dimensionality, development of measures, and examination of related factors*. The Ohio State University.
- Chen, Y.-F., Metscher, D. S., Smith, M., Ramsay, J., & Mason, R. (2014). The Taiwan civil aviation safety reporting system in aircraft maintenance: an evaluation of the acceptance of voluntary incident reporting programs. *International Journal of Professional Aviation Training & Testing Research*, 6(1), 18-30.
- Çakıcı, A. (2008). Örgöterde sessiz kalınan konular, sessizliğin nedenleri ve algılanan sonuçları üzerine bir araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 117-134.

- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal Bilimler için Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları* (3. b.). Ankara: Pegem Akademi.
- Dyne, L. V., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359-1392. doi:https://doi.org/10.1111/1467-6486.00384
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS* (3. b.). California: SAGE Publications.
- Akbulut, Y. (2010). *Sosyal Bilimlerde SPSS Uygulamaları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Aycan, Z. (2001). Paternalizm: Yönetim ve Liderlik Anlayışına İlişkin Üç Görgül Çalışma. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-26.
- Bienefeld, N., & Grote, G. (2012). Silence That May Kill: When Aircrew Members Don't Speak Up and Why. *Aviation Psychology and Applied Human Factors*, 2(1), 1-10. doi:https://doi.org/10.1027/2192-0923/a000021
- Bowen, F., & Blackmon, K. (2003). Spirals of Silence: The Dynamic Effects of Diversity on Organizational Voice. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1393-1417. doi:https://doi.org/10.1111/1467-6486.00385
- Brinsfield, C. T. (2009). *Employee Silence: Investigation of Dimensionality, Development of Measures, and Examination of Related Factors*. Ohio: The Ohio State University.
- Chen, Y.-F., Metscher, D. S., Smith, M., Ramsay, J., & Mason, R. (2014). The Taiwan Civil Aviation Safety Reporting System in Aircraft Maintenance: An Evaluation of the Acceptance of Voluntary Incident Reporting Programs. *International Journal of Professional Aviation Training & Testing Research*, 6(1), 18-30.
- Çakıcı, A. (2008). Örgütlerde Sessiz Kalınan Konular, Sessizliğin Nedenleri ve Algılanan Sonuçları Üzerine Bir Araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 117-134.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal Bilimler için Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları* (3. b.). Ankara: Pegem Akademi.
- Dyne, L. V., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359-1392. doi:https://doi.org/10.1111/1467-6486.00384
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS* (3. b.). California: SAGE Publications.
- Gao, Y., Bruce, P. J., Newman, D. G., & Zhang, C. B. (2013). Safety climate of commercial pilots: The effect of pilot ranks and employment experiences. *Journal of Air Transport Management*, 30, 17-24.
- Heinrich, H. W. (1959). *Industrial Accident Prevention* (4. b.). New York: McGraw-Hill Book Company, Inc.
- IATA. (2022). *Air Passenger Numbers to Recover in 2024*. IATA: https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-03-01-01/

- IATA. (2022). *IATA Releases 2021 Airline Safety Performance*. IATA: <https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-03-02-01/>
- ICAO. (2013). *Safety Management Manual, 9859 AN/474* (3. b.). Montreal: International Civil Aviation Organization.
- Ison, D. C. (2015). Comparative analysis of accident and non-accident pilots. *Journal of Aviation Technology and Engineering*, 4(2), 20-31.
- Janic, M. (2000). An assessment of risk and safety in civil aviation. *Journal of Air Transport Management*, 6, 43-50.
- Karagöz, Y. (2016). *SPSS ve AMOS23 Uygulamalı İstatistiksel Analizler* (1. b.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Liao, M.-Y. (2015). safety culture in commercial aviation: differences in perspective between chinese and western pilots. *Safety Science*, 79, 193-205. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ssci.2015.05.011>
- Milliken, F. J., Morrison, E. W., & Hewlin, P. F. (2003). An exploratory study of employee silence: issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1453-1476. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00387>
- Moon, W.-C., Yoo, K.-E., & Choi, Y.-C. (2011). Air traffic volume and air traffic control human errors. *Journal of Transportation Technologies*, 1, 47-53. doi: <https://doi.org/10.4236/jtts.2011.13007>
- Morrison, E. W., & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706-725. doi: <https://doi.org/10.5465/amr.2000.3707697>
- Özgan, H., & Külekçi, E. (2012). Öğretim elemanlarının sessizlik nedenleri ve üniversitelerine etkileri. *E-International Journal of Educational Research*, 3(4), 33-49.
- Perlow, L., & Williams, S. (2003). Is silence killing your company?. *Ieee Engineering Management Review*, 31(4), 18-23.
- Reason, J. (1997). *Managing the Risks of Organizational Accidents*. America: Ashgate.
- SHGM. (2020). *Faaliyet Raporu*. Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü.
- Skybrary. (2019, Eylül 23). Skybrary: [https://www.skybrary.aero/index.php/Pilot-Controller_Communications_\(OGHFA_BN\)](https://www.skybrary.aero/index.php/Pilot-Controller_Communications_(OGHFA_BN)) adresinden alındı.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6. b.). New Jersey: Pearson Education.
- TOBB. (2020). *Türkiye Sivil Havacılık Meclisi 2019 Yılı Sektör Raporu*. Ankara: TOBB.
- Ünder, İ. (2016). *Havacılıkta Örgütsel Sessizlik: Havaaracı Bakım Personelinin Raporlamada Bulunmamasının Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ünder, İ. (2022). *Havacılıkta Örgütsel Adalet ve Örgütsel Güven Alguları ile Gönüllü Raporlamada Bulunmama Arasındaki İlişki*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünder, İ., & Gerege, E. (2021a). Silence in aviation: Development and validation of a tool to measure reasons for aircraft maintenance staff not reporting. *Organizacija Journal of Management, Informatics and Human Resources*, 54(1), 3-16. doi:DOI: 10.2478/orga-2021-0001
- Ünder, İ., & Gerege, E. (2021b). Silence in the tower: Analysing the reasons of air traffic controllers avoiding voluntary reporting. *Aviation*, 25(3), 129-139. doi:<https://doi.org/10.3846/aviation.2021.14540>
- Woodward, R. H. (2003). *Aviation safety programs: A management handbook*. Jeppesen Sanderson.

Hipotezlerin Testi

Bu bölümde havacılık çalışanlarının gönüllü raporlamama ortalamalarının mesleklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu amaçla analiz öncesi meslek değişkeninin varyansının homojenliği varsayımı test edilmiş (Levene=,209, $p>,05$) ve varyanslarının homojenliği doğrulanmıştır. Ardından tek yönlü ANOVA testi yapılmıştır. Katılımcıların yapmış oldukları mesleklerinin gönüllü raporlamama ortalamalarına olan etkisi Tablo-5'te görülmektedir.

Tablo 5. Meslek değişkeni ile Gönüllü Raporlamama ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,099	,826	535	7,684	,001
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,408	,758			
Pilot	195	2,114	,806			

Tablo 5'te yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile gönüllü raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olduğu sonucu ortaya çıkmıştır ($F(2,535)=7,684;<.001$). Söz konusu anlamlı farklılık hangi meslek grupları arasında sorusuna yanıt bulabilmek için Post-Hoc testi gerçekleştirilmiş ve havaaracı bakım teknisyenleri ile hava trafik kontrolörleri ve hava trafik kontrolörleri ile pilotlar arasında gönüllü raporlamada bulunmama konusunda istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olduğu görülmüş ve H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Mesleki gruplar ile gönüllü raporlamama alt boyutları arasındaki ilişkiye dair hipotezler yine ANOVA testi ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 6. Meslek değişkeni ile korku ve korunma alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,047	,987	535	17,750	,001
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,760	1,145			
Pilot	195	2,344	1,163			

Tablo 6'de yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile korku ve korunmaya dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olduğu görülmüştür ($F(2,535)=17,750;<.001$). Söz konusu anlamlı farklılık hangi meslek grupları arasında sorusuna yanıt bulabilmek için Post-Hoc testi gerçekleştirilmiş ve her üç meslek grubuna mensup işgörenin de gönüllü raporlamada bulunmama konusunda korku ve korunma duygusuyla hareket ettiği ve araştırma bağlamında bu durumun istatistiksel açıdan anlamlı olduğu ortaya çıkmış ve H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 7. Meslek değişkeni ile ilişkisel ve prososyal alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p<
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,092	,974	535	9,434	,001
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,336	,846			
Pilot	195	1,914	,849			

Tablo 7’de yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile ilişkisel ve prososyal eğilime dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olduğu görülmüştür ($F(2,535)=9,434; <.001$). Söz konusu anlamlı farklılık hangi meslek grupları arasında sorusuna yanıt bulabilmek için Post-Hoc testi gerçekleştirilmiş ve havaaracı bakım teknisyenleri ile hava trafik kontrolörleri ve hava trafik kontrolörleri ile pilotlar arasında gönüllü raporlamada bulunmama konusunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda H3 hipotezi de kabul edilmiştir.

Tablo 8. Meslek değişkeni ile boyun eğme ve kabullenme alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p>
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	2,489	1,107	535	3,293	,05
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,769	1,032			
Pilot	195	2,507	1,142			

Tablo 8’de yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile boyun eğme ve kabullenme eğilimine dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olmadığı ortaya çıkmıştır ($F(2,535)=3,293; >.05$). Dolayısıyla H4 hipotezi red edilmiştir.

Tablo 9. Meslek değişkeni ile umursamazlık alt boyutu ANOVA bulguları

Grup	n	Ortalama	Ss	Sd	F	p>
Havaaracı Bakım Teknisyeni	193	1,860	,808	535	2,267	,05
Hava Trafik Kontrolörü	150	2,043	,770			
Pilot	195	1,959	,801			

Tablo 9’da yer alan değerlere göre katılımcıların yaptıkları meslekler ile umursamazlık eğilimine dayalı raporlamada bulunmama durumları arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olmadığı görülmüştür ($F(2,535)=2,267; >.05$). Dolayısıyla H5 hipotezi red edilmiştir.

Raporlamama Nedenlerini Oluşturan Boyutlar Arasındaki İlişkiler

Herhangi iki değişken arasında doğrusal bir ilişkinin olup olmadığını belirlemek amacıyla korelasyon analizine başvurulmaktadır (Akbulut, 2010). Araştırma bağlamında gönüllü raporlamamayı oluşturan dört faktör arasında ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla korelasyon analizine başvurulmuştur.

Tablo 10'da yer alan korelasyon analizleri sonucuna göre, gönüllü raporlamamayı oluşturduğu düşünülen her bir alt boyutun birbirleriyle istatistiksel açıdan pozitif yönlü güçlü ilişkiler içinde olduğu tespit edilmiştir. Buna göre ilişkisel ve prososyal ile korku ve korunma boyutları arasında ($r=,607$; $p<0,01$); boyun eğme ve kabullenme ile korku ve korunma boyutları arasında ($r=,633$; $p<0,01$); umursamazlık ile korku ve korunma boyutları arasında ($r=,499$; $p<0,01$); boyun eğme ve kabullenme ile ilişkisel ve prososyal boyutları arasında ($r=,667$; $p<0,01$) ve umursamazlık ile boyun eğmeye ve kabullenme boyutları arasında ($r=,633$; $p<0,01$) istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü güçlü ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 10. Korelasyon analizi bulguları

n=538	Korku ve Korunma	İlişkisel ve Prososyal	Boyun Eğme ve Kabullenme
İlişkisel ve Prososyal	,607**	-	-
Boyun Eğme ve Kabullenme	,633**	,667**	-
Umursamazlık	,499**	,669**	,633**

** . Korelasyon 0.01 (2 yönlü) düzeyinde anlamlı.

Korelasyon analizi sonucu elde edilen ve pozitif yönlü güçlü ilişkiler, işgörenlerin gönüllü raporlamada bulunmama konusunda tek bir husustan etkilenmediğini göstermektedir. Örneğin bir işgörenin yalnızca ilişkilerini düşünerek raporlamada bulunmaktan kaçındığı ifade etmek doğru olmamaktadır. Söz konusu işgöreni raporlama yapmaktan kaçınmaya korku duygusu ya da mevcut durumu kabullenme ve umursamama hissiyatı da etkilemektedir yorumunda bulunulabilir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İşgörenler örgütteki sorunlara dair duygu, düşünce ya da sahip oldukları bilgiyi gönül rahatlığıyla dile getirememekte (Milliken, Morrison ve Hewlin, 2003) ya da raporlayamamaktadırlar (Ünder ve Gerede, 2021a; Ünder ve Gerede, 2021b). Bu durum havacılık örgütlerinde işgörenlerin gelecekte emniyeti tehdit etme olasılığı bulunan herhangi bir durumu gönüllü olarak raporlama yapmaktan kaçınmaları olarak hayat bulmaktadır. Dolayısıyla havacılık emniyetini yönetmek isteyen emniyet yöneticileri ihtiyaç duydukları verilere ulaşma konusunda güçlük yaşamaktadırlar (Bienefeld ve Grote, 2012; ICAO, 2013; Ünder ve Gerede, 2021a; Ünder ve Gerede, 2021b; Ünder, 2022).

Bu önemle araştırmada, havacılık sektöründe çalışma hayatlarına devam eden pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenlerinin gördükleri ya da duydukları emniyetsiz olayları/durumları ya da emniyeti artıracak risk azaltıcı önlemleri bildirme konusunda sessiz kalmaları ve gönüllü raporlamada bulunmamaları üzerinde mesleklerinin etkisinin olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda kurulan hipotezlerden H1, H2 ve H3'ün desteklediği, H4 ve H5'in ise desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın birinci hipotezi kapsamında gerçekleştirilen test sonucu, hava trafik kontrolörleri ile havaaracı bakım teknisyenleri ve pilotların gönüllü raporlama davranışlarının birbirlerinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçları incelendiğinde hava trafik kontrolörlerinin (2,458±,758), havaaracı bakım teknisyenleri (2,099±,826) ve pilotlara (2,114±,806) nazaran daha fazla gönüllü raporlamada bulunmadığı görülmektedir. Araştırmalar sessizlik ya da gönüllü raporlama davranışının kültürel farklılıklardan ve dolayısıyla örgütten örgüte ve icra edilen mesleğe göre değiştiğini göstermektedir (Bienefeld ve Grote, 2012; Dyne, vd., 2003; Milliken, vd., 2003). Hava trafik kontrolörlerinin bir devlet kurumunda çalışma hayatlarına devam ediyor olmaları buna karşın havaaracı bakım teknisyenleri ve pilotların özel sektörde çalışıyor olmalarının bahsi geçen farklılıkları ortaya çıkarmış olabileceği düşünülmektedir.

Mesleki farkların gönüllü raporlamamanın alt boyutu olan korku ve korunmaya dayalı raporlamama üzerindeki etkisinin incelendiği ikinci hipotezin sonuçları, her üç meslek grubuna mensup işgörenlerin de raporlama davranışının birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Buna göre korku ve korunma duygusu nedeniyle hava trafik kontrolörleri (2,760±1,145), havaaracı bakım teknisyenleri (2,047±,987) ve pilotlara (2,344±1,163) nazaran daha fazla gönüllü raporlamada bulunmama davranışı sergilemektedirler. İşgörenler özel ya da kamuda çalışma durumları farketmeksizin korku ve korunma amacıyla sessiz kalmakta (Morrison ve Milliken, 2000; Dyne vd., 2003) ya da gönüllü raporlamada bulunmaktan kaçınmaktadırlar (Ünder ve Gere, 2021a; Ünder ve Gere, 2021b). Dolayısıyla söz konusu bulgu yazınla benzerlik göstermektedir.

Araştırmada test edilen üçüncü hipotez sonuçları da mesleki farkların ilişkisel ve prososyal raporlamama üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuçlara göre hava trafik kontrolörlerinin (2,336±,846), havaaracı bakım teknisyenleri (2,092±,974) ve pilotlara (1,914±,849) nazaran korku ve korunma alt boyutunda olduğu gibi ilişki ve prososyal nedenlerden dolayı daha çok gönüllü raporlama yapmama eğiliminde oldukları söylenebilir. Hava trafik kontrolörlerinin tek çalışma alanının devlet kurumu olan Devlet Hava Meydanları İşletmesi olması, özellikle kendisine güveni eksik olan kontrolörleri otorite ile olan ilişkilerinde uyumlu davranmaya itmektedir (Aycan, 2001) yorumunda bulunulabilir.

Araştırmanın dördüncü ve beşinci hipotez sonuçları ise mesleki farkların boyun eğme ve kabullenme ile umursamazlık yaklaşımına dayalı raporlamama üzerinde istatistiksel olarak etkili olmadığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle elde edilen gönüllü raporlamamanın ilgili alt boyutları havacılık çalışanlarını mesleki farklılıkları bağlamında etkilememektedir.

Diğer yandan havacılık çalışanlarının gerçek hayatta karşılaştıkları emniyetsizlikleri raporlayıp raporlamadıklarını belirlemek amacıyla sorulan soruya katılımcıların tam olarak %19,5'i raporlamadım şeklinde yanıt vermiştir. Araştırmalar kendilerini güvende hissetmeyen işgörenlerin suyun akışına uygun

bir şekilde yol aldığını göstermektedir (Çakıcı, 2008). Araştırmada son olarak gönüllü raporlamamaya ilişkin boyutların kendi aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki içinde olup olmadıkları korelasyon analizi ile incelenmiş ve her bir boyutun birbirleriyle pozitif yönlü güçlü ilişkiler içinde olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak havacılık emniyetini sağlama noktasındaki kritik rolleri dikkate alındığında, havaaracı bakım teknisyenleri, hava trafik kontrolörleri ve pilotları gönüllü raporlamada bulunma noktasında iki arada bir derede bırakan hususların anlaşılmasının kıymetli olduğu düşünülmektedir. Çünkü gönüllü raporlar ile elde edilecek veriler, havacılık emniyetini etkin bir şekilde yönetmek isteyen örgütler için kritik önemdedir. Bu bağlamda havacılık çalışanlarının gönüllü raporlamada bulunmalarının önündeki engellerin köklerine inilmesi ve sessizliğin kırılması gerekmektedir.

Son olarak ifade etmek gerekir ki araştırmanın bazı kısıtları vardır. Katılımcıların raporlamama nedenleri görüş bildirme şeklinde (katılıyorum, katılmıyorum vb.) sorulmuştur. Ayrıca araştırmada yer verilen katılımcıların, havacılık emniyetine direkt etki ettiği düşünülen pilotlar, hava trafik kontrolörleri ve havaaracı bakım teknisyenleri ile sınırlı olması, başka bir deyişle tüm havacılık çalışanlarını kapsamaması da diğer bir kısıttır. Bununla beraber böyle bir çalışma uluslararası alanda, farklı ülkeler ve kültürlerden katılımcılara uygulanarak yapılabilir ve kültürlerarası bir karşılaştırma yapılarak önemli sonuçlar elde edilebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Y. (2010). *Sosyal bilimlerde SPSS uygulamaları: Sık kullanılan istatistiksel analizler ve açıklamalı SPSS çözümleri*. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Aycan, Z. (2001). Paternalizm: Yönetim ve liderlik anlayışına ilişkin üç görgül çalışma. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-26.
- Bienefeld, N., & Grote, G. (2012). Silence that may kill: When aircrew members don't speak up and why. *Aviation psychology and applied human factors*, 2(1), 1.
- Bowen, F., & Blackmon, K. (2003). Spirals of silence: The dynamic effects of diversity on organizational voice. *Journal of management Studies*, 40(6), 1393-1417.

- Brinsfield, C. T. (2009). *Employee silence: Investigation of dimensionality, development of measures, and examination of related factors*. The Ohio State University.
- Chen, Y.-F., Metscher, D. S., Smith, M., Ramsay, J., & Mason, R. (2014). The Taiwan civil aviation safety reporting system in aircraft maintenance: an evaluation of the acceptance of voluntary incident reporting programs. *International Journal of Professional Aviation Training & Testing Research*, 6(1), 18-30.
- Çakıcı, A. (2008). Örgütlerde sessiz kalınan konular, sessizliğin nedenleri ve algılanan sonuçları üzerine bir araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 117-134.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal Bilimler için Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları* (3. b.). Ankara: Pegem Akademi.
- Dyne, L. V., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359-1392. doi:<https://doi.org/10.1111/1467-6486.00384>
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS* (3. b.). California: SAGE Publications.
- Akbulut, Y. (2010). *Sosyal Bilimlerde SPSS Uygulamaları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Aycan, Z. (2001). Paternalizm: Yönetim ve Liderlik Anlayışına İlişkin Üç Görgül Çalışma. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-26.
- Bienefeld, N., & Grote, G. (2012). Silence That May Kill: When Aircrew Members Don't Speak Up and Why. *Aviation Psychology and Applied Human Factors*, 2(1), 1-10. doi:<https://doi.org/10.1027/2192-0923/a000021>
- Bowen, F., & Blackmon, K. (2003). Spirals of Silence: The Dynamic Effects of Diversity on Organizational Voice. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1393-1417. doi:<https://doi.org/10.1111/1467-6486.00385>
- Brinsfield, C. T. (2009). *Employee Silence: Investigation of Dimensionality, Development of Measures, and Examination of Related Factors*. Ohio: The Ohio State University.
- Chen, Y.-F., Metscher, D. S., Smith, M., Ramsay, J., & Mason, R. (2014). The Taiwan Civil Aviation Safety Reporting System in Aircraft Maintenance: An Evaluation of the Acceptance of Voluntary Incident Reporting Programs. *International Journal of Professional Aviation Training & Testing Research*, 6(1), 18-30.
- Çakıcı, A. (2008). Örgütlerde Sessiz Kalınan Konular, Sessizliğin Nedenleri ve Algılanan Sonuçları Üzerine Bir Araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 117-134.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal Bilimler için Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları* (3. b.). Ankara: Pegem Akademi.
- Dyne, L. V., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359-1392. doi:<https://doi.org/10.1111/1467-6486.00384>

- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS* (3. b.). California: SAGE Publications.
- Gao, Y., Bruce, P. J., Newman, D. G., & Zhang, C. B. (2013). Safety climate of commercial pilots: The effect of pilot ranks and employment experiences. *Journal of Air Transport Management*, 30, 17-24.
- Heinrich, H. W. (1959). *Industrial Accident Prevention* (4. b.). New York: McGraw-Hill Book Company, Inc.
- IATA. (2022). *Air Passenger Numbers to Recover in 2024*. IATA: <https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-03-01-01/>
- IATA. (2022). *IATA Releases 2021 Airline Safety Performance*. IATA: <https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-03-02-01/>
- ICAO. (2013). *Safety Management Manual, 9859 AN/474* (3. b.). Montreal: International Civil Aviation Organization.
- Ison, D. C. (2015). Comparative analysis of accident and non-accident pilots. *Journal of Aviation Technology and Engineering*, 4(2), 20-31.
- Janic, M. (2000). An assessment of risk and safety in civil aviation. *Journal of Air Transport Management*, 6, 43-50.
- Karagöz, Y. (2016). *SPSS ve AMOS23 Uygulamalı İstatistiksel Analizler* (1. b.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Liao, M.-Y. (2015). safety culture in commercial aviation: differences in perspective between chinese and western pilots. *Safety Science*, 79, 193-205. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ssci.2015.05.011>
- Milliken, F. J., Morrison, E. W., & Hewlin, P. F. (2003). An exploratory study of employee silence: issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1453-1476. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00387>
- Moon, W.-C., Yoo, K.-E., & Choi, Y.-C. (2011). Air traffic volume and air traffic control human errors. *Journal of Transportation Technologies*, 1, 47-53. doi: <https://doi.org/10.4236/jtts.2011.13007>
- Morrison, E. W., & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706-725. doi: <https://doi.org/10.5465/amr.2000.3707697>
- Özgan, H., & Külekçi, E. (2012). Öğretim elemanlarının sessizlik nedenleri ve üniversitelerine etkileri. *E-International Journal of Educational Research*, 3(4), 33-49.
- Perlow, L., & Williams, S. (2003). Is silence killing your company?. *Ieee Engineering Management Review*, 31(4), 18-23.
- Reason, J. (1997). *Managing the Risks of Organizational Accidents*. America: Ashgate.
- SHGM. (2020). *Faaliyet Raporu*. Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü.

- Skybrary. (2019, Eylül 23). Skybrary: [https://www.skybrary.aero/index.php/Pilot-Controller_Communications_\(OGHFA_BN\)](https://www.skybrary.aero/index.php/Pilot-Controller_Communications_(OGHFA_BN)) adresinden alındı.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6. b.). New Jersey: Pearson Education.
- TOBB. (2020). *Türkiye Sivil Havacılık Meclisi 2019 Yılı Sektör Raporu*. Ankara: TOBB.
- Ünder, İ. (2016). *Havacılıkta Örgütsel Sessizlik: Havaaracı Bakım Personelinin Raporlamada Bulunmamasının Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünder, İ. (2022). *Havacılıkta Örgütsel Adalet ve Örgütsel Güven Alguları ile Gönüllü Raporlamada Bulunmama Arasındaki İlişki*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünder, İ., & Gerede, E. (2021a). Silence in aviation: Development and validation of a tool to measure reasons for aircraft maintenance staff not reporting. *Organizacija Journal of Management, Informatics and Human Resources*, 54(1), 3-16. doi:DOI: 10.2478/orga-2021-0001
- Ünder, İ., & Gerede, E. (2021b). Silence in the tower: Analysing the reasons of air traffic controllers avoiding voluntary reporting. *Aviation*, 25(3), 129-139. doi:<https://doi.org/10.3846/aviation.2021.14540>
- Woodward, R. H. (2003). *Aviation safety programs: A management handbook*. Jeppesen Sanderson.

GLOBAL AIRLINE ALLIANCES BEFORE AND DURING THE COVID-19 CRISIS: EXPLORING THE CRITICAL SUCCESS FACTORS THROUGH CRITIC-CoCoSo METHODS

Gökhan TANRIVERDİ¹, Mustafa ERYAŞAR²

Abstract

This study aims to reveal the critical success factors that provide global airline alliances success by making a comparative analysis of the performances of global airline alliances for the period before and during the pandemic. To do this, the performance data of 35 airlines that are members of Star Alliance, SkyTeam, and Oneworld alliances were analyzed for the years between 2017 and 2020 by using CRITIC-CoCoSo methods. The study benefits 7 criteria including 3 financial and 4 operational. The results reveal that the operating result and the load factor are among the critical success factors for global airline alliances when considering all years analyzed. In addition, SkyTeam alliance is in the first place during the pandemic period, while it is in the last place after Oneworld and Star Alliance in the general ranking. The study is expected to contribute to the airline management literature, executives of global airline alliances and member airlines by exploring the critical success factors that global airline alliances must have to overcome negative effects of crisis periods and to be sustainable.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Crisis Management, Global Airline Alliances, Performance Evaluation, MCDM, CoCoSo

JEL Codes: L10, M10, P47

COVID-19 KRİZİ ÖNCESİ VE SIRASINDA KÜRESEL HAVAYOLU İTTİFAKLARI: CRITIC-CoCoSo YÖNTEMLERİ ARACILIĞIYLA KRİTİK BAŞARI FAKTÖRLERİNİN BELİRLENMESİ

Öz

Bu araştırmanın amacı küresel havayolu ittifaklarının pandemi öncesi ve pandemi sürecindeki performanslarının karşılaştırmalı olarak analizinin yapılması yoluyla küresel havayolu ittifaklarını başarıya ulaştıran kritik başarı faktörlerini ortaya çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda Star Alliance, SkyTeam ve Oneworld ittifaklarına üye 35 havayolunun 2017-2020 yıllarına ait performans verilerinin, 3 finansal ve 4 operasyonel olmak üzere toplam 7 kriter üzerinden, çok kriterli karar verme yöntemlerinden (ÇKKV) CRITIC-CoCoSo yöntemleri aracılığıyla analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışma tüm yıllar bazında küresel havayolu ittifakları için faaliyet karı ve doluluk oranının kritik başarı faktörleri arasında yer aldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca pandemi sürecinde SkyTeam ittifakının performans sıralamasında ilk sırada yer aldığı tespit edilirken genel sıralamada ise SkyTeam'in Oneworld ve Star Alliance'ın ardından son sırada olduğu görülmüştür. Çalışmanın küresel havayolu ittifaklarının kriz dönemlerinin olumsuz etkilerinin üstesinden gelebilmesi ve sürdürülebilir olması için sahip olması gereken kritik başarı faktörlerini ortaya koyarak literatüre ve küresel havayolu ittifakları ve üye havayolları yöneticilerine katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Kriz Yönetimi, Küresel Havayolu İttifakları, Performans Değerlendirmesi, ÇKKV, CoCoSo

JEL Kodları: L10, M10, P47

¹Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Ali Cavit Çelebioğlu Sivil Havacılık Yüksekokulu, gtanriverdi@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9863-3620>

² Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, meryasar@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2934-6860>

INTRODUCTION

Deregulation movements in the aviation industry, which started in the United States in 1978 and gradually showed its effect in Europe after 1986, caused a change in the business strategies of the airline companies operating in the sector (Seo, 2020). The facilitation of access to international airports and intercontinental routes, along with deregulation movements and "open skies" agreements, brought a fierce competition environment in the commercial air transport industry (Min and Joo, 2016). In this period, although there were applications for merger and acquisition strategies among airlines, the difficulties encountered in the implementation of merger and acquisition strategies as a result of the limitations brought by international law and the local legislation of the countries caused the airlines to seek new competitive strategies (Chutipongdech, 2017). As a result of these quests, the emergence of strategic alliances established by airlines that came together to increase their market share on a global scale and to gain sustainable competitive advantage has resulted in the evolution of competition between airlines into the competition between alliances in recent years (Ireland, Hitt, and Vaidyanath, 2002; Morrish and Hamilton, 2002).

Although more than 500 bilateral airline alliances have emerged within the scope of agreements between the two airlines since 1986, "Global Excellence" established in 1989 by Delta Airlines, Singapore Airlines, and Swissair has the distinction of being the first multilateral airline alliance (Kottas, 2018). Although new international airline alliances were formed in the following period, many of them dissolved within a few years of their establishment (Kyrylenko, Riazanovska, and Novak 2019). There are three major global airline alliances, namely Star Alliance, SkyTeam, and Oneworld, which are active today and have a great impact on the global airline market (Douglas and Tan, 2017). According to traffic data for 2018, the three major global airline alliances, Star Alliance (21.9%), SkyTeam (18.8%), and Oneworld (15.4%) account for approximately 56.1% of the total revenue passenger kilometers (RPK) of the international airline passenger market (IATA, 2019; Peng and Lu, 2022).

It is stated that the sustainability of the alliances has begun to be questioned and approximately one-third of the airlines that are members of global airline alliances are not satisfied since they cannot benefit equally from the alliances (Chang and Chiu, 2016; Kyrylenko et al., 2019). On the other hand, in the face of unforeseen events as in the examples of the September 11 attacks and the 2008 economic crisis that greatly affected the world and thus the aviation industry, airlines tended to show solidarity and collaborative approaches (Migdadi, 2022).

As in previous global-scale crises, it is predicted that the Covid-19 pandemic, which emerged in Wuhan, China in 2020 and spread all over the world, cause airlines to show a cooperative tendency to their

survival. Some studies in the literature reveal that airlines recover after such crises through strategic collaborations (Franke and John, 2011; Graham and Vowles, 2006). As an important example of this, some global airline alliance members, are seeking to recover as soon as possible by getting rid of the negative effects of the post-pandemic, in addition to their cooperation with member airlines of their alliances, their cooperation with airlines that are not members of any alliance or a rival alliance member can be shown (Lufthansa Consulting, 2021). Although there are many studies in the literature examining the performance of airlines individually, there are not enough studies that discuss the performances of global airline alliances (Min & Joo, 2016). Notwithstanding that it has been determined that the data analyzed in the current studies belong to the period before the Covid-19 pandemic, only the study by Tanrıverdi (2022) in which the effect of the Covid-19 pandemic on strategic airline alliances has been reached. To fill this gap in the literature, this study aims to reveal the performances of strategic alliances by comparing the three major global airline alliances for the period before and during the Covid-19 pandemic. In addition, based on the performances of global airline alliances during the pandemic period, the study also aims to make inferences about the future of alliances for potential crises by exploring which critical factors they are affected by. To do this, the study employs CRITIC and CoCoSo methods, which are multi-criteria decision-making methods. While the CRITIC method was used in the study since it is used more frequently than other objective weighting methods and it allows to include negative values in the evaluation, the reason why CoCoSo was used as a relatively new method compared to other ranking methods is that it can give more robust and accurate results due to the combination of simple additive weighting (SAW), weighted aggregated sum product assessment (WASPAS) and multiplicative exponential weighting (MEW) (Torkayesh et al., 2021). This study differs from the related literature in that it reveals the performances of global airline alliances and critical factors that can make global airline alliances successful in a crisis time and makes a significant contribution to the literature in this direction. The study is also expected to contribute to executives of global airline alliances and their member airlines in terms of crisis management.

The study consists of five sections, namely the introduction section where the purpose and motivation of the research are explained, the literature section on the strategic airline alliances, the methodology section where the data and methods used in the study are explained, the findings section where the findings obtained as a result of the analyzes are presented, the conclusion and recommendations section which includes general inferences, research limitations and suggestions for future studies.

LITERATURE REVIEW

In the first part of this section, global airline alliances are introduced and their advantages and disadvantages are listed. In addition, the second part includes studies investigating the performance of global airline alliances in the literature.

An Overview of Global Airline Alliances

The deregulation, privatization, and globalization movements in the aviation industry paved the way for the emergence of new strategies that started with the merger and acquisition attempts of the airlines and continued with the establishment of strategic alliances (Oum, Park, Kim, and Yu, 2004). Joining global airline alliances following legal restrictions in merger and acquisition practices has gained popularity as a strong business strategy preferred by airlines adopting a competitive differentiation strategy against low-cost airlines and aiming to expand their market share on a global scale (Iatrou and Alamdari, 2005; Wang, 2014). Global airline alliances are defined as cooperation agreements between two or more airlines, which include operational partnerships and allow the member parties to preserve their business identities, increase competitiveness, and accordingly business performance (Morrish and Hamilton, 2002). Chang and Chiu (2016), stated that there are six types of strategic alliances that are commonly preferred among airlines, and sort these alliance types as sharing ground facility and operations agreements, code-sharing agreements, collaborative shipping agreements, coordination of flight schedules agreements, joint technology development agreements and joint marketing, promotion and advertising agreements.

Today, Star Alliance, which was founded in 1997 with 26 current member airlines (Star Alliance, 2022), Oneworld, which was founded in 1999 with 14 current member airlines (Oneworld, 2022), and SkyTeam, which was founded in 2000 with 18 current member airlines (SkyTeam, 2022), three major global airline alliances, with 58 member airlines in total, make up more than half of the global airline market (Peng and Lu, 2022). Alongside the three major successful airline alliances, there are numerous past failed airline alliance attempts (Kyrlylenko et al., 2019). Novak, Symonenko, and Litvinenko (2009) list the reasons for the failure of airline alliances as the inconsistency between the needs and goals and the size of the airline alliance, wrong choices were made in the selection of the airlines that are members of the alliance, the ongoing international competition between the member airlines within the alliance, and the extreme difficulties of controlling alliances which formed with the participation of many airlines.

One of the biggest advantages of strategic alliances for airlines is that it facilitates airlines' goals of growth and gaining access to global markets by sharing the service network among the alliance members (Peng and Lu, 2022). Strategic alliances established between airlines make it possible to overcome the

restrictions imposed by legal regulations and allow airlines to access airports in foreign countries within the alliance, thanks to the cooperation between alliance member airlines at the point of market access (Wan, Zou, and Dresner, 2009). In addition, global airline alliances provide benefits to member airlines in terms of reducing environmental uncertainty, sharing information (Ireland et al., 2002), benefiting from the advantages of scope and economies of scale, and thus both reducing unit costs and increasing traffic density and therefore profitability (Weber and Dinwoodie, 2000). In addition to its contributions to airlines, strategic alliances provide various advantages for passengers such as access to more flexible and alternative flight schedules, shorter travel times due to operational and schedule-based improvements, and common frequent flyer programs (Wang, 2014).

Along with the advantages that global airline alliances provide to airlines, they also bring some disadvantages. Airlines cooperating in the same alliance, on the other hand, continue to compete with each other (Kopeć and Wolanin, 2019). Klopheus and Lordan (2018), pointing out that the parties have access to information of strategic importance about each other, state that the parties can use the information they have while they are members of the alliance to gain a competitive advantage after leaving the alliance. Another negative situation created by the alliances is that the members of the alliance cannot benefit from the opportunities offered by the alliance equally. As a matter of fact, Kyrylenko et al. (2019), states that small-scale airlines in the alliance provide more benefits than large airlines. On the other hand, the risk of global airline alliances creating monopoly markets stands out as one of the biggest dangers posed by alliances for non-member airlines (Annaç Göv, 2020). It is predicted that the monopoly markets that will be formed with the increase in the number of global airline alliances will lead to a decrease in the total number of airlines (Greenberg, 1990; Morrish and Hamilton, 2002).

Performance Studies on Global Airline Alliances

When the studies in the literature are examined, it can be said that the studies focus on airline performance rather than global airline alliances and there are limited empirical studies on the performance analysis of global airline alliances. Some of these studies are exemplified below.

Kuzminykh and Zufan (2014) discussed the impact of airline alliances on business performance in their study, in which they used the panel data analysis method. Their finding shows that membership in a strategic airline alliance has significant importance on airline turnover and total assets. Min and Joo (2016) performed a competitive performance analysis of strategic airline alliances. They used the DEA method to analyze the effect on the performance of being a member of strategic airline alliances. Their findings were limited to individual airlines' performance for the selected period, not the strategic alliances' performance.

Douglas and Tan (2017) performed the profitability analysis of global airline alliances in their studies using the difference-in-difference method. Their study has found no evidence of airline alliances' positive effect on the economic performances of their member airlines. Payan-Sánchez, Pérez-Valls, and Plaza-Úbeda (2019) examined the contribution of global airline alliances to the environmental performance of airlines by employing ANOVA analysis. Their findings show that airline alliances hurt airlines' environmental performance while they have a positive impact on their economic and operational performance. Thendu (2020) analyzed the impact of global airline alliances on the performance of airlines using a literature-based analysis method. The findings of the paper show that being a member of strategic alliances creates various operational advantages for the airlines while this does not always increase airlines' performance. Kiracı and Bakır (2020) performed the performance analysis of Star Alliance member airlines using CRITIC and CODAS methods. Their study focuses on airlines individually rather than examining global airline alliances as a whole. Their findings show that financial indicators have a greater impact on the airlines' performance than operational indicators. Asker (2021), analyzed the financial performance of global airline alliances before the Covid-19 pandemic by using the data envelopment technique. The result of the study shows the change in strategic cooperation level between the member airlines of the strategic alliances for the period which the study aims to analyze. Peng and Lu (2022), examined the effects of cooperation between global airline alliances in Asian airports by using the Herfindahl-Hirschman Index (HHI) and Entropy Index (EI) methods. The study focuses on ten selected Asian airports and the performance of the strategic alliance member airlines which use these selected airports for the data which belongs to 2018.

As seen above, the studies examining the performances of global airline alliances and member airlines discussed the period before the Covid-19 pandemic crisis. However, Tanriverdi (2022) is the only study encountered in the literature which examines the impact of the Covid-19 pandemic on the sustainability of global airline alliances through Twitter data. At this point, it is important and original that it allows the comparative analysis of the performance of the global airline alliances during the Covid-19 pandemic process with the performance data of the year 2020 within the scope of the current study. In addition, as seen above most of the studies focus on airlines individually while this paper focuses on strategic airline alliances' performance as a whole. From this perspective, it is expected that the study will contribute to the literature, especially in terms of presenting the critical success factors for the alliance, which is relatively more successful than the others by better managing the pandemic period. In addition, it is predicted that this study differs from previous studies in that it focuses on strategic airline alliances rather than airlines individually and will contribute to the literature in this sense too.

METHODOLOGY

Within the scope of the study, global airline alliances are discussed as one of the strategic airline alliances. In this context, the performance data of 35 airlines (17 Star Alliance members, 9 SkyTeam Alliance members, and 9 Oneworld Alliance members) are analyzed comparatively and comprehensively for the four years between 2017 and 2020 by using multi-criteria decision-making methods. The CRITIC method (Diakoulaki et al., 1995) is used to determine the importance levels of the performance criteria used in the study, and the CoCoSo method (Yazdani et al., 2018) is used to rank the airlines and thus their alliances according to their performance.

In this study, in which the performance analysis of airlines that are members of strategic airline alliances, CRITIC and CoCoSo methods from MCDM methods were used. There are two main reasons why the CRITIC method is preferred as one of the objective-based methods in the weighting of the criteria in the study. The first one is that while mathematical operations should be performed after enumerating the results obtained by referring to the opinions of the decision-makers in subjective methods, it can be used in situations where direct numerical data can be accessed and reliable subjective weighting cannot be done (Wang and Lee, 2009). Secondly, in the preference of the CRITIC method as one of the objective-based methods, it comes to the fore as a model developed for weighting the criteria, especially in the performance analysis of enterprises. When the relevant literature is examined, it has been determined that the CRITIC method is applied as a preferred method, especially in the performance analysis of enterprises. The CRITIC method was used by Diakoulaki et. al. (1995), who developed the method, to weigh the criteria in a study in which the performance of 8 companies in the Greek pharmaceutical market was analyzed. Hsu et al. (2015), in their study on the sustainable performance analysis of high-tech businesses in Taiwan, Kiracı and Bakır (2018), in their study on the analyze the performance data of 13 airline companies before and after the global economic crisis between 2005 and 2012, also Kiracı and Bakır (2020), in their studies where they carried out the performance analysis of Star Alliance member airlines and Aydın (2020), used the CRITIC method to weight the criteria in their studies where they carried out the performance analysis of public banks in Turkey.

In the second stage of the study, the CoCoSo method, which is a relatively new method, was applied to rank the airline companies and related global airline alliances according to the performance data based on the criteria weighted in the first stage. In the CoCoSo method, the alternatives are first evaluated with the help of three different equations and then the final ranking is reached by integrating the equations. When the relevant literature was scanned, some studies were found in which the CoCoSo method was used to rank the alternatives. Ecer et al. (2019), in their study on sustainability assessment of OPEC countries, Ulutas et

al. (2020), in their study on location selection for logistics centers, Ecer and Pamucar (2020), in their study on sustainable supplier selection, Lai et al. (2020), in their cloud service producer selection study, Torkayesh et al. (2021), in their comparative assessment of social sustainability performance study, Popovic (2021), in his study on the selection of personnel to be recruited, and Devenci et al. (2021), in their studies to determine the priority of vehicle transit as a solution to traffic congestion, and Ecer and Aycin (2022), in their study where they measured the innovation performance of G7 countries, applied the CoCoSo method to ranking the alternatives.

In the study, alliance performances through airlines are evaluated on 3 financial and 4 operational criteria as can be seen in Table 1. While net profit, total income, and operating result criteria are used as financial criteria, revenue passenger kilometer (RPK), available seat kilometer (ASK), load factor (LF), and passenger number (PAX) are used as operational criteria. The reason why these criteria are selected is that these criteria are the most important in terms of the sustainability of an airline company, and global airline alliances are formed by airline companies. Operational data on alliance members were gathered from the annual sector analysis reports of Airline Business magazines published by Flight Global and the annual reports of airlines. Thomson Reuters Data Stream database, annual sector analysis reports of Airline Business magazines, and airlines' annual reports were used for reaching financial data.

Table 1: Performance Criteria and Definitions

Performance Criteria	Criteria Type	Definitions
Total Revenue (TR)	Max	The whole revenue received by airlines.
Net Profit (NP)	Max	The sum of airlines' net profits.
Operating Result (OR)	Max	The difference, whether positive or negative, between an airline company's operating income and operating expenses.
Revenue Passenger Kilometer (RPK)	Max	The value is calculated by multiplying the flight distance for a fee by the number of passengers.
Available Passenger Kilometer (ASK)	Max	The value is calculated by multiplying the flight distance for a fee by the number of seats.
Load Factor (LD)	Max	It is the proportion between revenue passenger-km and available seat km.
Total Passenger (PAX)	Max	The total number of passengers transported by airlines during a period.

The proposed research model of the study is as in Figure 1. As can be seen from Figure 1, after the criteria and alternatives are determined, data collection was carried out for each alternative. In the next step, the CRITIC method is used to determine the criterion weights. Then, the weights calculated by the CRITIC method are transferred to the CoCoSo method, and the performances of the member airlines are investigated separately for each alliance and each year. In the last stage, global airline alliances are compared through the averages of the member airlines' performances. In the next section, the CRITIC and CoCoSo methods used in this study are explained in detail.

Figure 1: Proposed research model

CRITIC Method

Determination of criterion weights (importance levels) in multi-criteria decision-making methods (MCDM) is one of the main problems of studies. In determining the criteria weights, subjective approaches in which the opinions of decision-makers or experts participating in the decision process are included or objective approaches in which the criteria weights are determined based on the decision matrix alone are used (Žižović, Miljković and Marinković, 2020). Although there are many different objective weighting methods in the literature, one of the frequently used methods is the CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) method developed by Diakoulaki et al. (1995). In the CRITIC method, criterion weights are obtained from the contrasts in the structure of the decision problem and the density of these contrasts (Diakoulaki et al., 1995).

The following stages are followed in the application of the CRITIC method, respectively (Çakır and Perçin, 2013; Kiracı and Bakır, 2018):

Step 1: Construction of the decision matrix

While employing the CRITIC method, in the first step, as in other MCDM methods, a decision matrix is created, which includes the criteria and alternatives related to the decision problem (Equation 1).

$$X = [X_{ij}] = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad i = 1, \dots, m; \quad j = 1, \dots, n \quad (1)$$

As seen in Equation (1), in X_{ij} expression, " i " alternative represents " j " criteria, while there are " n " criteria and " m " alternatives in the decision matrix (Alinezhad and Khalili, 2019).

Step 2: Normalization of the decision matrix

At this stage, the criteria values in the decision matrix are converted into common units as a result of the normalization process by using Equations (2-3) (Madić and Radovanović, 2015).

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad i = 1, \dots, m; \quad j = 1, \dots, n \quad \text{for benefit criterion} \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad i = 1, \dots, m; \quad j = 1, \dots, n \quad \text{for cost criterion} \quad (3)$$

In Equation (2-3), “ x_j^{max} ”, is the highest value for the j criterion, and “ x_j^{min} ”, is the lowest value for the j criterion.

Step 3: Calculation of correlation coefficients

To measure the relationship between the criteria values, the $R = (\rho_{jk})_{m \times m}$ a matrix consisting of linear correlation coefficients ρ_{jk} is created with the help of the formula in Equation (4) (Çakır & Perçin, 2013).

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)(r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \sum_{i=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad j, k = 1, \dots, n \quad (4)$$

In Equation (4), ρ_{jk} refers to the correlation coefficient between “ j .” and “ k .” criteria values (Alinezhad and Khalili, 2019).

Step 4: Calculation of C_j values

At this stage, after calculating the standard deviation (σ_j) for each value criterion, C_j value, which represents the total information found in the “ j .” value criterion, is calculated with the help of the formula in Equation (5) (Alinezhad and Khalili, 2019; Çakır and Perçin, 2013).

$$c_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j = 1, \dots, n \quad (5)$$

When the results obtained from Equation (5) are considered, it can be deduced that the criteria with higher C_j value express more information and therefore the specific criterion has relatively higher importance for the multi-criteria decision-making method (Diakoulaki et al., 1995; Madić and Radovanović, 2015).

Step 5: Calculation of Criteria Weights

In the last step of the CRITIC method, with the help of the unit values obtained as a result of the normalization of the C_j values obtained by Equation (5) by using Equation (6), “ j .” criterion weights (w_j) expressing the weight coefficient for the criterion are calculated (Diakoulaki et al., 1995).

$$w_j = c_j / \sum_{k=1}^n c_k \quad j = 1, \dots, n \quad (6)$$

The importance levels of the criteria are determined by ordering the w_j values obtained as a result of the weighting process performed with the help of Equation (6) from the biggest to the smallest.

CoCoSo Method

The use of the CoCoSo (Combined Compromise Solution) method developed by Yazdani et al. (2018) has been gaining popularity in recent years. In the application of the CoCoSo method, the priorities of the alternatives are first evaluated with three different equations, and then the priorities are integrated to reach the general rankings (Gençkaya, Gündoğdu, and Aytakin, 2021). The CoCoSo method consists of the stages of creating the decision matrix, normalizing the decision matrix, generating the gray relational and multiplicative comparison values, making the relative evaluations of the alternatives, and creating the integrated scores of the alternatives (Gençkaya et al., 2021; Yazdani et al., 2018). Since the creation of the decision matrix in the first step and the normalization of the decision matrix in the second step are similar to other MCDM methods, and the related equivalences are under the title of CRITIC method, they are not mentioned in this section.

Step 3: Generating the gray relational and multiplicative comparison values

After the creation and normalization of the decision matrix, S_i values based on the gray relational approach are calculated using Equation (7) in this step (Yazdani et al., 2018).

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_j z_{ij} \quad (7)$$

With the help of Equation (8), P_i values are calculated based on WPM (Weighted Product Model), which is also used in the WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment) method (Yazdani et al., 2018).

$$P_i = \sum_{j=1}^n (z_{ij})^{w_j} \quad (8)$$

Step 4: Making the relative evaluations of alternatives

Relative evaluation scores of the alternatives are calculated with the help of Equations (9-11) containing the different effect levels of the S_i and P_i values. (Gençkaya et al., 2021).

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad (9)$$

$$k_{ib} = \frac{S_i}{\min_i S_i} + \frac{P_i}{\min_i P_i} \quad (10)$$

$$k_{ic} = \frac{\lambda S_i + (1 - \lambda)P_i}{\lambda(\max_i S_i) + (1 - \lambda)(\max_i P_i)} \quad 0 \leq \lambda \leq 1 \quad (11)$$

Yazdani et al. (2018), who developed the CoCoSo method, state that the λ value in Equation (11) is generally taken as $\lambda = 0.5$ by the decision-makers. On the other hand, if different values are selected for λ in the range of 0-1, the effect levels of S_i and P_i values may vary (Gençkaya et al., 2021).

Step 5: Creation of integrated scores of alternatives

The results obtained as a result of applying Equation (9-11) are integrated through Equation (12).

$$k_i = (k_{ia} \cdot k_{ib} \cdot k_{ic})^{\frac{1}{3}} + \frac{1}{3} (k_{ia} + k_{ib} + k_{ic}) \quad (12)$$

The solution to the problem is completed by ordering the alternatives from the biggest to the smallest according to the k_i values obtained after applying Equation (12).

APPLICATION AND RESULTS

This section presents criteria weights calculated via the CRITIC method and comparative performance results of global airline alliances achieved via CoCoSo.

Determination of Criteria Weights

In the first step of this stage, the financial and operational data collected for each alliance member airline were transferred to the decision matrices, an example of which is included in Appendix 1 and created separately for each alliance on an annual basis. As seen in Table 1 and Appendix 1, all of the criteria in the decision matrix are benefit criteria in terms of benefit-cost. These criteria are wished by the airlines to increase since higher values of the relevant criteria will bring the performance of the airlines to a better place. Thus, these criteria are accepted and used as benefit criteria in this study. After the decision matrix was created, the normalized decision matrices, the example of which is included in Appendix 2, were obtained with the help of Equation 2. After this stage, Pearson correlation coefficients for the criteria were determined through Equation 4 and standard deviations of the criteria were determined using Equation 5. In the last step, criterion weights were calculated using Equation 6. At this point, it is worth noting that there is a direct proportionality between the criteria weights and the importance level of the criteria. As the criterion weight increases, the importance of the criterion increases, and as the criterion weight decreases, the importance level of the criterion also decreases.

The criteria weights obtained by years for each global airline alliance using the CRITIC method are given in Appendix 3. Accordingly, while operating result and load factor were the most important criteria for Star Alliance in 2017, 2018, and 2019, net profit and the operating result were in first place in 2020. Considering the criteria weights according to the years obtained for the SkyTeam alliance performance evaluation, it is seen that the criteria that are important for the SkyTeam alliance are exactly the same as those of the Star Alliance. Finally, it seems that there is a different situation for Oneworld. While the load factor ranked first among the important criteria in 2017, this criterion is followed by operating result. In 2018, it is seen that RPK and ASK, among the operational criteria, share the first place with equal importance. While load factor and net profit were in the first two places, respectively, in 2019, net profit and operating result took the first two places in 2020 after Covid-19.

Performance Evaluation of Global Airline Alliances

At the stage of evaluating the airline performances, the airlines were ranked by revealing their performances within the alliance they are a member of, via the CoCoSo method. To do this, first, the decision matrices, which are included as an example in Appendix 1, were created, and then the values of the criteria were normalized. An example decision matrix created as a result of normalization is given in Appendix 4. In the second step, the normalized matrix values were converted to S_i and P_i values using Equation 7 and Equation 8. In the next step, with the help of Equation 9, Equation 10, and Equation 11, k_{ia} , k_{ib} and k_{ic}

values were found, respectively. Finally, the performance scores of the airlines (k_i) within each alliance were obtained by combining these three values with Equation 12.

Performance rankings by years obtained for airlines within each global airline alliance using the CoCoSo method are given in Appendix 5, Appendix 6, and Appendix 7. In addition, Appendix 8 presents the annual global airline alliance performances obtained by averaging the performance score of member airlines within each alliance. Accordingly, Star Alliance, which has the most members, ranked last among the three alliances in 2017 and 2020 and ranked second in 2018 and 2019. While the SkyTeam alliance completed 2020 as a leader during the Covid-19 period, it ranked second in 2017 and third in 2018 and 2019. Oneworld, on the other hand, held first place between 2017-2019, while it fell to second place after Covid-19. When considering overall scores and especially rankings of global airline alliances comparatively, it is seen that the Oneworld alliance is the number one among three alliances. Star Alliance and SkyTeam Alliance also take place as second and third, respectively. The Spearman test was subjected to ranking results obtained for years analyzed to test the consistency. When considering Spearman rank coefficients correlation, values of three global airline alliance as follow: Star Alliance: 0.000; SkyTeam: -0.316; Oneworld: 0.775. There is a very low correlation between the ranking results of global airline alliances by year, excluding Oneworld. Accordingly, it can be said that Oneworld has had a stable course over the years and has not experienced a serious shake-up during the Covid pandemic. However, Star Alliance and especially SkyTeam have experienced a serious fluctuation in terms of performance. It should be noted here that this fluctuation is due to the negative situation experienced by member airlines in terms of operating results and load factors. Performance ranking results of global airline alliances differing by years can be seen as a normal condition since strategies or responses of each global airline alliance member against some crises or to strategic actions of their rivals can differ. In another word, these results are reflections of ways followed by member airlines.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

This study comparatively analyzes the performances of three global airline alliances during and before the Covid-19 pandemic crisis for the years 2017-2020 by determining the performances of member airlines through the proposed CRITIC-CoCoSo methodology. To this end, global airline alliances were subjected to a four-year comparative examination in line with 3 financial and 4 operational criteria. While the CRITIC method was used to determine the importance of financial and operational criteria, the CoCoSo method was used to reveal airline performances within each alliance and thus, alliance performances by years. The results concluded in the study are listed and discussed with the results of similar studies in the literature below.

The first remarkable conclusion of the study is that operating result and load factor are critical factors in the success or failure of alliances, based on all years. In this respect, considering the number of members and overall ranking of the Star Alliance, although Star Alliance has almost twice in terms of member numbers against to the Oneworld alliance, it ranks second behind Oneworld. It can be explained that the performances of the Star Alliance members are lower than the Oneworld alliance members for the relevant years in line with these two criteria. Accordingly, Min and Joo (2016) similarly reveal that SkyTeam and Oneworld alliances are smaller than Star Alliance in terms of number of members, however, they tend to perform better than Star Alliance. Min and Joo (2016) state that the reason caused this is that with the increase in the size of the alliance, the organizational and technical harmony and assimilation among the members are delayed and this reflects negatively on the alliance's performance. At this point, Asker (2021), which examined the efficiencies of global airline alliances for the period between 2016 and 2019, argued that the decrease in the efficiency values of the Star Alliance in 2019 was due to the fact that the Star Alliance members provided flight services on a larger scale than the members of other alliances, rather than the number of members in the alliance. From this point of view, it can be stated that airlines that tend to enter into alliances should be careful in choosing the alliance that will allow them to be more compatible and achieve better performance. In addition, they need to consider the opportunities offered by three alternative alliances by taking into account the crisis periods. On the other hand, it is possible to say that the members of the Oneworld alliance rank first in the overall ranking and the success they have achieved in the relevant years is due to the load factor and operating result. It can be stated that American Airlines and British Airways, which are among the founders of the Oneworld alliance, pioneered the success of the Oneworld alliance through the successful strategies they followed during the Covid-19 crisis. On the other hand, Kiracı and Bakır (2020), who conducted a case study on the performances of Star Alliance member airlines between 2015 and 2017, unlike our study, revealed the critical success factors for airlines as financial structure ratios, and the liquidity ratios. According to another remarkable conclusion of this study, when the important criteria for each alliance in 2020 are examined in order to better understand the Covid-19 pandemic crisis period, it is seen that there is a consensus among the alliances in terms of the criteria. Net profit and operating result came to the fore as critical success factors for airlines and thus alliances for the period during the Covid-19 pandemic crisis. When the first times of the Covid-19 crisis are considered, it is normal to say net profit and operating result are important since airlines needed cash to sustain their existence.

This study, which comparatively analyzes the global airline alliances, one of the strategic airline alliances, during and before the Covid-19 pandemic crisis, has some limitations. The first limitation of the study is related to the sample. Within the scope of the study, 17 out of 26 Star Alliance members, 9 out of

18 SkyTeam Alliance members, and 9 out of 14 Oneworld Alliance members were able to reach. Since the sample of the study does not include all alliance members, it is not possible to generalize the results of this study. However, the results of the study still provide a view of the global airline alliances within the scope of the relevant years. Future studies may achieve a more comprehensive and valid analysis by reaching more or all airlines in the sample. Another limitation is the criteria. In the study, 4 operational and 3 financial criteria were used. Future studies may increase the number of financial and operational criteria for a more detailed analysis or perform a multidimensional analysis by including different performance dimensions. The third limitation of the study is related to the method used in the study. Other studies can be integrated with different classical or fuzzy multi-criteria decision-making methods using rough, fuzzy, or interval numbers. It is expected this study to contribute managers working for airlines within alliances and airlines which tend to attend an alliance.

AUTHOR STATEMENT

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

REFERENCES

- Alinezhad, A., & Khalili, J. (2019). CRITIC method. In *New Methods and Applications in Multiple Attribute Decision Making (MADM)* (pp. 199-203). Cham: Springer.
- Annaç Göv, S. (2020). Strategic alliances in airline business: Comparison of SkyTeam, Oneworld, Star Alliance groups. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 18(38), 815-837.
- Asker, V. (2021). Havayolu stratejik işbirliklerinde veri zarflama analizi ile finansal performansın incelenmesi. *Journal of Aviation*, 5(2), 181-191.
- Aydın, Y. (2020). Bütünleşik CRITIC ve MAIRCA yöntemleri ile kamu sermayeli bankalarının performans analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(4), 829-841.
- Chang, W.-L., & Chiu, C.-L. (2016). Coopetition under alliance? Applying awareness-motivation-capability competitive dynamics perspective. *Journal of Business Economics and Management*, 17(5), 701-716.
- Chutipongdech, T. (2017). Airline economics: An essay on international airline alliances. *Thailand and the World Economy*, 37(2), 78-95.
- Çakır, S., & Perçin, S. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleriyle lojistik firmalarında performans ölçümü/Performance measurement of logistics firms with multi-criteria decision making methods. *Ege Akademik Bakis*, 13(4), 449.

- Deveci, M., Pamucar, D., & Gokasar, I. (2021). Fuzzy power heronian function based CoCoSo method for the advantage prioritization of autonomous vehicles in real-time traffic management. *Sustainable Cities and Society*, 69, 102846.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Douglas, I., & Tan, D. (2017). Global airline alliances and profitability: A difference-in-difference analysis. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 103, 432-443.
- Ecer, F., & Aycin, E. (2022). Novel Comprehensive MEREC weighting-based score aggregation model for measuring innovation performance: The case of G7 countries. *Informatica*, 1-31.
- Ecer, F., Pamucar, D., Zolfani, S. H., & Eshkalag, M. K. (2019). Sustainability assessment of OPEC countries: Application of a multiple attribute decision making tool. *Journal of Cleaner Production*, 241, 118324.
- Ecer, F., & Pamucar, D. (2020). Sustainable supplier selection: A novel integrated fuzzy best worst method (F-BWM) and fuzzy CoCoSo with BWM-LBWA-CoCoSoOPECroni (CoCoSo'B) multi-criteria model. *Journal of Cleaner Production*, 266, 121981.
- Franke, M., & John, F. (2011). What comes next after recession? - Airline industry scenarios and potential end games. *Journal of Air Transport Management*, 17(1), 19-26. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2010.10.005>
- Gençkaya, Ö., Gündoğdu, H. G., & Aytakin, A. (2021). Büyükşehir belediyeleri web sitelerinin yönetim ilkeleri açısından değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3), 705-726.
- Graham, B., & Vowles, T. M. (2006). Carriers within carriers: A strategic response to low-cost airline competition. *Transport Reviews*. <https://doi.org/10.1080/01441640500179377>
- Greenberg, P. (1990). The new global airlines. *Europe*, 297, 31-32.
- Hsu, Li-Chang; Ou, Shang-Ling; Ou, Yih-Chang (2015). A Comprehensive performance evaluation and ranking methodology under a sustainable development perspective. *Journal of Business Economics and Management*, 16(1), 74-92.
- IATA. (2019). *World Air Traffic Statistics (WATS)*. International Air Transport Association. Retrieved 24.06.2022 from <https://www.iata.org/en/publications/store/world-air-transport-statistics>
- Iatrou, K., & Alamdari, F. (2005). The empirical analysis of the impact of alliances on airline operations. *Journal of Air Transport Management*, 11(3), 127-134.
- Ireland, R. D., Hitt, M. A., & Vaidyanath, D. (2002). Alliance management as a source of competitive advantage. *Journal of management*, 28(3), 413-446.

- Kiracı, K., & Bakır, M. (2018). Using the multi criteria decision making methods in aircraft selection problems and an application. *Journal of Transportation and Logistics*, 3(1), 13-24.
- Kiracı, K., & Bakır, M. (2020). Evaluation of airlines performance using an integrated CRITIC and CODAS methodology: The case of Star Alliance member airlines. *Studies in Business and Economics*, 15(1), 83-99.
- Klophaus, R., & Lordan, O. (2018). Codesharing network vulnerability of global airline alliances. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 111, 1-10.
- Kopec, E., & Wolanin, A. (2019). Significance of Strategic Alliances; the Case of Airline Alliances. *Perspektywy Kultury*, 27(4), 107-126.
- Kottas, A. (2018). *Airline Alliances: Evolution, Typologies and Comparative Efficiency Analysis*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- Kuzminykh, N., & Zufan, P. (2014). Airline alliances and their influence on firm performance. *Procedia Economics and Finance*, 12, 329-333.
- Kyrylenko, O., Riazanovska, V., & Novak, V. (2019). Strategic airline alliances as a special form of company integration. *Baltic Journal of Economic Studies*, 5(1), 75-80.
- Lai, H., Liao, H., Wen, Z., Zavadskas, E. K., & Al-Barakati, A. (2020). An improved CoCoSo method with a maximum variance optimization model for cloud service provider selection. *Engineering Economics*, 31(4), 411-424.
- Lufthansa Consulting (2021). Stronger together: surviving the COVID 19 crisis with airline partnerships. Retrieved from <https://www.lhconsulting.com/company/news/article/stronger-together-surviving-the-covid-19-crisis-with-airline-partnerships/>
- Madić, M., & Radovanović, M. (2015). Ranking of some most commonly used nontraditional machining processes using ROV and CRITIC methods. *UPB Sci. Bull., Series D*, 77(2), 193-204.
- Migdadi, Y. K. A.-A. (2022). The impact of airline alliance strategy on the perceived service quality: A global survey. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 23(2), 415-446.
- Min, H., & Joo, S.-J. (2016). A comparative performance analysis of airline strategic alliances using data envelopment analysis. *Journal of Air Transport Management*, 52, 99-110.
- Morrish, S. C., & Hamilton, R. T. (2002). Airline alliances—who benefits? *Journal of air transport management*, 8(6), 401-407.
- Novak, V.A., Symonenko, Y. G. & Litvinenko, L. L. (2009). Peculiarities of international strategic alliances activity. *International Scientific Journal*, 1(3), 100-105.
- Popović, M. (2021). An MCDM approach for personnel selection using the CoCoSo method. *Journal of process management and new technologies*, 9(3-4), 78-88.

- Oneworld. (2022). *Oneworld Member Airlines*. Retrieved 24.06.2022 from <https://www.oneworld.com/members>
- Oum, T. H., Park, J.-H., Kim, K., & Yu, C. (2004). The effect of horizontal alliances on firm productivity and profitability: evidence from the global airline industry. *Journal of Business Research*, 57(8), 844-853.
- Payán-Sánchez, B., Pérez-Valls, M., & Plaza-Úbeda, J. A. (2019). The contribution of global alliances to airlines' environmental performance. *Sustainability*, 11(17), 4606.
- Peng, I.-C., & Lu, H.-A. (2022). Coopetition effects among global airline alliances for selected Asian airports. *Journal of Air Transport Management*, 101, 102193.
- Seo, G.-H. (2020). Competitive advantages of international airline alliances: a critical review. *HOLISTICA—Journal of Business and Public Administration*, 11(1), 139-145.
- SkyTeam. (2022). *Our Members*. Retrieved 24.06.2022 from <https://www.skyteam.com/EN>
- Staralliance. (2022). *Star Alliance Member Airlines*. Retrieved 24.06.2022 from <https://www.staralliance.com>
- Tanrıverdi, G. (2022). Covid-19 pandemisinin stratejik havayolu işbirlikleri üzerine etkisi: Twitter verisi ile küresel havayolu ittifaklarının sürdürülebilirliklerine yönelik keşfedici bir yaklaşım. In K. Kiracı (Ed.), *Hava Taşımacılığında Güncel Araştırmalar* (pp. 1-16). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Torkayesh, A. E., Ecer, F., Pamucar, D., & Karamaşa, Ç. (2021). Comparative assessment of social sustainability performance: Integrated data-driven weighting system and CoCoSo model. *Sustainable Cities and Society*, 71, 102975.
- Torkayesh, A. E., Pamucar, D., Ecer, F., & Chatterjee, P. (2021). An integrated BWM-LBWA-CoCoSo framework for evaluation of healthcare sectors in Eastern Europe. *Socio-Economic Planning Sciences*, 78, 101052.
- Thendu, B. (2020). Influence of strategic alliances on the performance of airline carriers registered under IATA: a literature based review. *African Journal of Emerging Issues*, 2(2), 48-69.
- Ulutaş, A., Karakuş, C. B., & Topal, A. (2020). Location selection for logistics center with fuzzy SWARA and CoCoSo methods. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 38(4), 4693-4709.
- Wan, X., Zou, L., & Dresner, M. (2009). Assessing the price effects of airline alliances on parallel routes. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 45(4), 627-641.
- Wang, T. C., & Lee, H. D. (2009). Developing a fuzzy TOPSIS approach based on subjective weights and objective weights. *Expert systems with applications*, 36(5), 8980-8985.
- Wang, S. W. (2014). Do global airline alliances influence the passenger's purchase decision? *Journal of Air Transport Management*, 37, 53-59.

- Weber, M., & Dinwoodie, J. (2000). Fifth freedoms and airline alliances. The role of fifth freedom traffic in an understanding of airline alliances. *Journal of Air Transport Management*, 6(1), 51-60.
- Yazdani, M., Zarate, P., Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2018). A Combined Compromise Solution (CoCoSo) method for multi-criteria decision-making problems. *Management Decision*, 57(9), 2501-2519.
- Žižović, M., Miljković, B., & Marinković, D. (2020). Objective methods for determining criteria weight coefficients: A modification of the CRITIC method. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 3(2), 149-161.

APPENDIXES

Appendix 1: Example of decision matrix (Star Alliance-2019)

	Net Profit	Total Revenue	Operating Result	RPK (thousand)	ASK (thousand)	LD (%)	PAX (thousand)
Criteria Type	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Max
Aegean Airlines	86960	1449141	-1218555	15768	18596	85	14900
Air Canada	1170000	14473000	1248000	151428	181518	83	51500
Air China	911366	19330956	-16307660	233178	287788	81	115000
Air New Zealand	175542	3761144	-3351547	38572	46029	84	17700
ANA Holdings	1015231	18863681	-15839003	89721	127438	70	52300
Austrian Airlines	220000	2356000	170000	2305	28510	81	14700
Eva Airways	130639	5946471	-5326961	48683	59673	82	12800
Jetblue Airways	569000	8094000	-6456000	86269	102720	84	42700
Juneyao Airlines	994000	167490000	1265000	34769,44	40799,47	85	22018
Lufthansa Airlines	2014000	25828000	1964000	168085	204202	82	71300
SAS	683100	5140000	1280000	39375	52371	75	29761
Singapore Airlines	499632	11946094	-10397798	140999	171211	82	35800
Swiss Airlines	628000	5381000	583000	53120	63325	84	21600
Thai Airways	-397735	5954246	-6905898	67166	84559	79	19400
Turkish Airlines	778093	13062676	-11992304	153186	187696	82	74300
United Continental	3009000	43259000	4301000	385130	458563	84	162400
Virgin Atlantic	370000	3880000	730000	39602	48832	81	5700

Appendix 2. Example of normalized decision matrix (Star Alliance-2019)

	Net Profit	Total Revenue	Operating Result	RPK	ASK	LD	PAX
Criteria Type	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Max
Aegean Airlines	0,142	0,000	0,732	0,035	0,000	0,973	0,059
Air Canada	0,460	0,078	0,852	0,390	0,370	0,878	0,292
Air China	0,384	0,108	0,000	0,603	0,612	0,716	0,698
Air New Zealand	0,168	0,014	0,629	0,095	0,062	0,905	0,077
ANA Holdings	0,415	0,105	0,023	0,228	0,247	0,000	0,297
Austrian Airlines	0,181	0,005	0,800	0,000	0,023	0,703	0,057
Eva Airways	0,155	0,027	0,533	0,121	0,093	0,757	0,045
Jetblue Airways	0,284	0,040	0,478	0,219	0,191	0,919	0,236
Juneyao Airlines	0,409	1,000	0,853	0,085	0,050	1,000	0,104
Lufthansa Airlines	0,708	0,147	0,887	0,433	0,422	0,804	0,419
SAS	0,317	0,022	0,853	0,097	0,077	0,324	0,154
Singapore Airlines	0,263	0,063	0,287	0,362	0,347	0,811	0,192
Swiss Airlines	0,301	0,024	0,820	0,133	0,102	0,912	0,101
Thai Airways	0,000	0,027	0,456	0,169	0,150	0,608	0,087
Turkish Airlines	0,345	0,070	0,209	0,394	0,384	0,757	0,438
United Continental	1,000	0,252	1,000	1,000	1,000	0,919	1,000
Virgin Atlantic	0,225	0,015	0,827	0,097	0,069	0,723	0,000

Appendix 3: Criteria weights (for all alliances and all years)

	Year	Net Profit	Total Revenue	Operating Result	RPK	ASK	LD	PAX
Star Alliance	2017	0,104	0,089	0,285	0,105	0,106	0,208	0,103
	2018	0,125	0,068	0,308	0,073	0,074	0,275	0,076
	2019	0,092	0,162	0,233	0,108	0,114	0,173	0,118
	2020	0,208	0,139	0,208	0,115	0,109	0,116	0,104
SkyTeam Alliance	2017	0,109	0,095	0,354	0,095	0,097	0,138	0,113
	2018	0,109	0,093	0,358	0,097	0,100	0,129	0,115
	2019	0,105	0,096	0,324	0,137	0,101	0,126	0,112
	2020	0,188	0,122	0,200	0,120	0,115	0,135	0,120
Oneworld Alliance	2017	0,149	0,112	0,200	0,102	0,109	0,222	0,105
	2018	0,120	0,178	0,156	0,181	0,181	0,014	0,170
	2019	0,220	0,089	0,199	0,085	0,086	0,227	0,094
	2020	0,200	0,138	0,166	0,122	0,123	0,126	0,125

Appendix 4: Example of normalized decision matrix (Star Alliance-2019)

	Net Profit	Total Revenue	Operating Result	RPK	ASK	LD	PAX
W_j	0,092	0,162	0,233	0,108	0,114	0,173	0,118
Criteria Type	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Max
Aegean Airlines	0,142	0,000	0,732	0,035	0,000	0,973	0,059
Air Canada	0,460	0,078	0,852	0,390	0,370	0,878	0,292
Air China	0,384	0,108	0,000	0,603	0,612	0,716	0,698
Air New Zealand	0,168	0,014	0,629	0,095	0,062	0,905	0,077
ANA Holdings	0,415	0,105	0,023	0,228	0,247	0,000	0,297
Austrian Airlines	0,181	0,005	0,800	0,000	0,023	0,703	0,057
Eva Airways	0,155	0,027	0,533	0,121	0,093	0,757	0,045
Jetblue Airways	0,284	0,040	0,478	0,219	0,191	0,919	0,236
Juneyao Airlines	0,409	1,000	0,853	0,085	0,050	1,000	0,104
Lufthansa Airlines	0,708	0,147	0,887	0,433	0,422	0,804	0,419
SAS	0,317	0,022	0,853	0,097	0,077	0,324	0,154
Singapore Airlines	0,263	0,063	0,287	0,362	0,347	0,811	0,192
Swiss Airlines	0,301	0,024	0,820	0,133	0,102	0,912	0,101
Thai Airways	0,000	0,027	0,456	0,169	0,150	0,608	0,087
Turkish Airlines	0,345	0,070	0,209	0,394	0,384	0,757	0,438
United Continental	1,000	0,252	1,000	1,000	1,000	0,919	1,000
Virgin Atlantic	0,225	0,015	0,827	0,097	0,069	0,723	0,000

Appendix 6: Star alliance performance Scores

	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Overall	Rank
	2017	2017	2018	2018	2019	2019	2020	2020	Score	
Aegean Airlines	1,241	14	1,530	11	1,392	14	1,157	14	1,330	12
Air Canada	1,764	3	1,960	4	2,087	4	1,281	6	1,773	3
Air China	1,349	8	1,425	15	1,647	7	1,527	1	1,487	7
Air New Zealand	1,322	11	1,642	6	1,544	10	1,221	11	1,432	11
ANA Holdings	1,364	6	1,005	17	0,944	17	1,029	17	1,086	17
Austrian Airlines	1,085	16	1,583	10	1,378	15	1,200	12	1,312	14
Eva Airways	1,173	15	1,476	14	1,437	13	1,191	13	1,319	13
Juneyao Airlines	1,450	5	1,705	5	1,668	6	1,237	9	1,515	6
Lufthansa Airlines	1,945	2	2,033	3	2,258	2	1,251	8	1,872	2
SAS	1,286	12	2,243	2	2,247	3	1,235	10	1,753	5
Singapore Airlines	1,340	10	1,627	8	1,502	11	1,287	5	1,439	10
Swiss Airlines	1,362	7	1,614	9	1,589	9	1,298	4	1,466	8
Thai Airways	1,268	13	1,512	12	1,753	5	1,274	7	1,452	9
Turkish Airlines	1,343	9	1,495	13	1,225	16	1,077	16	1,285	15
United Continental	2,312	1	1,638	7	1,643	8	1,461	2	1,764	4
Jetblue Airways	1,515	4	2,630	1	3,034	1	1,393	3	2,143	1
Virgin Atlantic	0,850	17	1,216	16	1,473	12	1,103	15	1,161	16

Appendix 6: SkyTeam performance scores

	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Overall	Rank
	2017	2017	2018	2018	2019	2019	2020	2020	Score	
Aeroflot	1,677	5	1,535	1	1,580	5	1,679	2	1,618	3
Air France	2,167	1	1,483	2	1,869	1	1,436	3	1,739	1
Aeromexico	1,424	7	0,940	6	1,037	8	1,208	7	1,152	7
China Airlines	1,128	8	0,736	9	1,055	7	0,946	9	0,966	9
China Eastern Airlines	1,761	3	1,239	5	1,717	4	1,868	1	1,646	2
Delta Airlines	2,041	2	1,374	3	1,746	2	1,185	8	1,586	4
Garuda Indonesia	0,881	9	0,863	8	0,933	9	1,210	6	0,972	8
KLM	1,687	4	1,347	4	1,721	3	1,261	5	1,504	5
Korean Airlines	1,499	6	0,931	7	1,207	6	1,282	4	1,230	6

Appendix 7: Oneworld performance scores

	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Overall	Rank
	2017	2017	2018	2018	2019	2019	2020	2020	Score	
Alaska Air Group	1,977	4	1,965	5	2,141	3	1,370	4	1,863	4
American Airlines	2,172	2	5,149	1	3,410	1	1,212	7	2,986	1
British Airlines	2,577	1	3,274	2	2,656	2	1,489	2	2,499	2
Cathay Pacific Air	1,588	7	1,744	7	1,597	8	1,094	8	1,506	7
Finnair	0,732	9	0,774	9	0,788	9	1,248	6	0,885	9
Iberia	1,584	8	1,885	6	2,064	5	1,500	1	1,758	6
Japan Airlines	1,677	6	1,703	8	1,632	7	0,964	9	1,494	8
LATAM Airlines	1,985	3	2,026	4	1,941	6	1,376	3	1,832	5
Qantas Airways	1,874	5	2,197	3	2,070	4	1,346	5	1,872	3

Appendix 8: Comparative performance scores of global airline alliances

	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Overall	Rank
	2017	2017	2018	2018	2019	2019	2020	2020	Score	
Star Alliance	1,410	3	1,667	2	1,695	2	1,248	3	1,505	2
SkyTeam Alliance	1,585	2	1,161	3	1,430	3	1,342	1	1,379	3
Oneworld Alliance	1,796	1	2,302	1	2,033	1	1,289	2	1,855	1

TÜRKİYE'DE ÇEVRE KİRLİLİĞİNİN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ANALİZ*

Neslihan KOÇ², Taha Bahadır SARAC³, Özgür Emre KOÇ⁴

Öz

Sanayi Devrimi'nin yarattığı endüstrileşmiş toplumlarda artan tüketim talebine bağlı olarak yaşanan üretim artışı ile üretim ve tüketim kalıplarındaki değişiklikler, doğal kaynakların bilinçsiz bir şekilde kullanılmasına neden olmuş; çevre sorunlarının hızla artışı da beraberinde getirmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalama isteği, çevresel hassasiyetin geri planda kalmasına sebep olabilmektedir. Türkiye'de özellikle 1980'lerden sonra yaşanan ticari serbestleşme, dış ticaretin ve hızlı kalkınma anlayışının önem kazanmasına yol açmıştır. Çevre kirliliğinin oluşumunda birçok faktör rol oynamakla birlikte sanayileşme ve kentleşmenin birlikte yaşandığı bu süreç, çevresel sorunların artmasının önemli bir nedeni olarak ele alınmaktadır. Bu açıdan çalışmada Türkiye'de 1960-2018 dönemi arası reel hasıla, dış açıklık oranı ve kentleşme düzeyi değişkenlerinin CO₂ emisyon hacmi üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır ve ARDL (Autoregressive-Distributed Lag) sınır testi yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi belirlendikten sonra bağımsız değişkenlere ait uzun dönem katsayıları hesaplanmıştır. Hesaplanan uzun dönem katsayılarına göre çalışmada kullanılan bağımsız değişkenlerin çevre kirliliğini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık, Kentleşme, CO₂ Emisyonu, ARDL, Türkiye

JEL Kodları: Q53, C22

AN ECONOMETRIC ANALYSIS ON THE DETERMINANTS OF ENVIRONMENTAL POLLUTION IN TURKEY

Abstract

The increase in production due to the increasing consumption demand in industrialized societies created by the Industrial Revolution and the changes in production and consumption patterns caused the unconscious use of natural resources and the rapid increase in environmental problems. Especially the desire of developing countries to catch up with developed countries may cause environmental sensitivity to be put into the background. Trade liberalization in Turkey, especially after the 1980s, has led to the importance of foreign trade and rapid development. Although many factors play a role in the formation of environmental pollution, this process, in which industrialization and urbanization are experienced together, is considered as an important reason for the increase in environmental problems. In this respect, in this study, it was aimed to examine the effects of real GDP, openness ratio and urbanization level variables on the CO₂ emission volume between the period of 1960-2018 in Turkey and ARDL (Autoregressive-Distributed Lag) limit test method was used. After determining the cointegration relationship between the variables as a result of the analysis, the long-term coefficients of the independent variables were calculated. According to the calculated long term coefficients, it was concluded that independent variables used in the study increased environmental pollution.

Keywords: Economic Growth, Trade Openness, Urbanization, CO₂ Emissions, ARDL, Türkiye

JEL Codes: Q53, C22

* Bu çalışma 13-15 Mayıs 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen 6th International Conference on Economics (EconAnadolu)'da sunulmuştur.

² Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, neslihan.koc@hitit.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7722-6978>

³ Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, tahabahadirsarac@hitit.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6911-854X>

⁴ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, oemrekoc@hitit.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2788-8049>

GİRİŞ

İklim değişikliği ile birlikte buna neden olan emisyonları dengeleme ihtiyacı, günümüzün en önemli sorunlarından biridir. Miktar olarak en fazla olan sera gazı, sera gazı emisyonlarının yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ünü oluşturan CO₂'dir. Ekonomik kalkınma hedefi, üretim faaliyetlerinin artırılması ve dolayısıyla çevre sorunlarına sebep olurken öte yandan çevre sorunları da ekonomik yapı üzerinde sonuçlar doğurmaktadır. Ekonomik gelişme sonucu üretimdeki artış, kaynak kullanımı ve çevresel atık miktarını artırarak çevre kirliliğine neden olmaktadır. Üretimin yanı sıra tüketimdeki artış da kirliliğe etkide bulunmaktadır. Hızlı kalkınma yarışının çevresel tahribatın boyutunu arttırması, sürdürülebilir kalkınma anlayışının gelişmesini sağlayarak çevre sorunlarıyla mücadele konusundaki farkındalığı arttırmıştır. CO₂ emisyonlarının azaltılması taahhütleri, küresel CO₂ emisyonlarına en büyük katkıyı sağlayan ülkeler oldukları konusunda fikir birliği doğrultusunda ağırlıklı olarak gelişmiş ülkeler için bir görev olarak görülse de son zamanlarda gelişmekte olan ülkelerin de küresel emisyonların azaltılmasında aktif bir rol oynamaları gerektiği düşünülmektedir (Martínez-Zarzoso ve Maruotti, 2011).

Geleneksel küçük ölçekli kırsal ekonomilerin yerini, üretim verimliliğinin artırmasıyla ekonomik büyümeyi hızlandıran endüstriyel kent ekonomileri almıştır. Hızlı ekonomik büyüme ile üretim ve yaşam tarzları önemli bir değişim geçirmiş; kent merkezlerinde işgücü talebinin artmasıyla kırsal nüfus kentsel alanlara taşınmıştır. Bu açıdan kentleşme, tarımsal nüfusun tarım dışı bir nüfusa dönüşmesini ve ekonomi içindeki öncelikli sektörün hizmet sektörü gibi tarım dışı sektörlerle dönüşmesini ifade eder. Toplumsal ve ekonomik değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan kentleşme, davranış ve ilişkilerde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim sürecidir (Keleş, 2000).

Kentleşme, bir kentin büyümesine yığılma yoluyla katkıda bulunur. Kentleşmenin iş fırsatları, sağlık tesisleri, altyapı hizmetleri ve artan gelir gibi birçok fayda sağladığı yaygın olarak kabul edilmiştir. Kentleşmenin gelişimi, maddi, entelektüel ve beşeri sermaye birikimi yoluyla ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir. Kentleşmenin ekonomik büyümede önemli bir rol oynadığı kabul edilmekle birlikte ekonomik büyüme de kentleşmeyi hızlandırmaktadır. Örneğin Black ve Hendersen (1999), kentleşmenin hem büyümenin verimliliğini hem de gelir eşitsizliğinin boyutunu etkileyerek büyüme sürecini güçlü bir şekilde yönlendirdiğini; buna karşılık büyümenin de üretimin mekansal evrimini ve nüfus yığılmasını yönlendirerek kentleşme sürecini etkilediğini ifade etmektedir. Ancak kentleşmenin hızlanması ve ekonominin gelişmesiyle birlikte yığılma ve artan üretim ölçeği, çevre kirliliği sorununun giderek daha fazla öne çıkmasına neden olmuştur. Hızlı kentleşmenin iklim değişikliği, gıda güvenliği, toprak kaybı, hastalıklar ve doğal kaynakların aşırı tüketimi gibi çevresel sorunlar dışında ekonomik büyümeyi ve sosyal gelişimi engelleme gibi sorunları da beraberinde getirdiği düşünülmektedir (Liang ve Yang, 2019). Çevre kirliliği

kentleşme ilişkisinin ele alındığı pek çok çalışmada varılan sonuçlar çeşitlilik göstermekle birlikte (Ali, Bukhsh ve Yasin, 2019; Shahbaz, Loganathan, Muzaffar, Ahmed ve Ali Jabran, 2016; Sadorsky, 2014) artan kentleşme ile birlikte kişi başına karbon salınımının artması ve çevre kalitesi üzerinde olumsuz etkiler yaratması mümkündür. Sonuçların incelenen ülke ve kısa-uzun dönemler açısından farklılık gösterebilmesi mümkündür. Türkiye'nin de 1950'li yıllardan itibaren hızlı bir kentleşme süreci yaşamış olması, çevresel etkilerinin ortaya konulmasını önemli kılmaktadır.

Uluslararası ticaret, sermaye ve nüfus hareketleri ile birlikte küreselleşmenin temel unsurlarından biridir. Bu açıdan küreselleşme olgusuyla birlikte bu alandaki çalışmalar da artmıştır. Uluslararası ticaret ve çevre arasındaki ilişkilerin iki temel alanda yoğunlaştığı söylenebilir; ilki uluslararası ticaretin çevre politikası ve kirlilik emisyonu üzerindeki etkisi, diğeri ise çevresel regülasyonların ticaret modeli ve üretimin küresel dağılımı üzerindeki etkisi. Bu anlamda araştırmaların temelini oluşturan iki teori, kirlilik sığınağı hipotezi (KSH) ve kirlilik sığınağı etkisidir (KSE). KSH'ye göre ticari serbestleşme, çevre politikalarının zayıf olduğu ülkelerde kirli sektörün genişlemesine neden olmaktadır. Oysa KSE, bir ülkenin çevresel düzenleme katılığının, kirlilik yoğun endüstrilerde karşılaştırmalı avantajın kaynağı olduğunu öne sürmektedir. Çünkü güçlü çevre düzenlemelerine sahip zengin ülkeler, kirlilik yoğun endüstrilerde karşılaştırmalı bir dezavantaja sahip olacak ve kirletici endüstrilerini daha fakir ülkelere açma eğiliminde olacaklardır. (Duan, Ji ve Yu, 2020).

Dışa açıklığın çevre üzerindeki etkilerine Grossman ve Krueger (1991) ölçek etkisi, kompozisyon etkisi ve teknik etki olmak üzere üç açıdan yaklaşmaktadır. Ticaretin ve yatırımın serbestleşmesi ekonomik aktivitenin artmasına neden oluyor ve bu aktivitenin doğası değişmeden kalıyorsa, üretilen toplam kirlilik miktarı artacaktır. Ekonomik büyümenin, enerji için olan talebi artırdığı ölçüde, ekonomik çıktıdaki artışla doğru orantılı bir kirlilik artışı olacaktır. Örneğin kara taşımacılığı ve fosil yakıtların kullanımının artmasıyla birlikte sınır ötesi taşımacılığın genişlemesi, hava kalitesinin bozulmasına neden olacaktır. Kompozisyon etkisi, ticaret politikasındaki bir değişiklik sonucu ortaya çıkmaktadır. Ticaret serbestleştirildiğinde, ülkeler rekabet avantajına sahip oldukları sektörlerde daha fazla uzmanlaşırlar. Rekabet avantajı büyük ölçüde çevresel düzenlemelerdeki farklılıklardan kaynaklanıyorsa, ticaretin serbestleştirilmesinin kompozisyon etkisi çevreye zarar verecektir. O zaman her ülke, hükümetinin katı bir şekilde düzenlemediği faaliyetlerde daha fazla uzmanlaşma eğiliminde olacak ve yerel kirliliği azaltma maliyetlerinin nispeten büyük olduğu endüstrilerde üretimden çekilecektir. Ancak karşılaştırmalı üstünlüğün nedeni, faktör bolluğu ve teknolojiye sahip ülkeler arası farklılıklar ise, o zaman çevrenin durumu için kompozisyon etkisinin sonuçları belirsizdir. Ticaretin serbestleştirilmesi, her ülkenin kaynaklarını, daha çok olan faktörlerini yoğun olarak kullanan sektörlere kaydırmasına yol açacaktır. Bu açıdan her bölgedeki net etki, kirlilik yoğun faaliyetlerin

ortalama olarak daha sıkı kirlilik kontrollerine sahip olan ülkede genişlemesi veya daralmasına bağlı olacaktır. Üçüncüsü teknik etkidir. Ticaretin ve yabancı yatırımın serbestleştirilmesinden sonra üretim yöntemleri değişebilir ve birim başına kirlilik çıktısı düşebilir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yabancı yatırımlar üzerindeki kısıtlamalar gevşetildiğinde, yabancı üreticiler daha temiz olan modern teknolojileri yerel ekonomiye aktarabilirler. İkincisi ve belki de daha önemlisi, eğer ticaretin serbestleşmesi gelir seviyelerinde bir artış sağlıyorsa, o zaman kamuoyu, artan ulusal zenginliklerinin bir ifadesi olarak daha temiz bir çevre talep edebilir. Bu nedenle, ekonomik büyümenin doğal politik yansıması, daha katı kirlilik standartları ve mevcut yasaların daha sıkı uygulanması olacaktır. Antweiler vd. (2001), ölçek, teknik ve kompozisyon etkilerinin etkileşimlerini dikkate alarak ticaret ve kirlilik arasındaki ilişkiyi açıklayan teorik bir model geliştirmiştir. Buna göre uluslararası ticaretin kompozisyon etkisinin, kirlilik yoğunlaşmasında nispeten küçük değişiklikler yarattığını ancak teknik ve ölçek etkilerinin kirlilikte net bir azalmaya sebep olduğunu; her üç etki bir arada düşünüldüğünde serbest ticaretin çevre için daha iyi sonuçlar yaratacağını belirtmektedirler.

Ticari açıklığın çevre üzerindeki etkilerine ilişkin varılan sonuçlar, zaman frekansları dikkate alındığında da değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin Mutascu (2018) kısa vadede tarafsızlık hipotezinin geçerliliğini doğrulayarak, ticari açıklık ve emisyonlar arasında bir ilişki olmadığını; orta vadede güçlü çevre kurallarının olmamasının özellikle 'kirlitici kapasitelere' dayalı olarak yapılan ihracatlar nedeniyle uluslararası ticareti teşvik ettiğini; uzun vadede, ticaret ve CO₂ emisyonları arasındaki etkileşimin iş çevrimleri tarafından yönlendirildiğini belirtmektedir.

Bu açıklamalar doğrultusunda hazırlanan bu çalışmada Türkiye’de 1968-2018 karbondiyoksit emisyonunu etkileyen faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Çevre sorunlarının artan önemi, ekonomik değişkenlerle çevre kirliliği arasındaki ilişkilere daha yakından bakılmasını da beraberinde getirmektedir. Ekonomik büyüme ile çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi ampirik olarak inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ekonomik büyüme, çevre kirliliği üzerinde büyük bir etkiye sahip olmakla birlikte çevresel etkilere sahip diğer değişkenlerin neler olabileceği, ne düzeyde bir etkiye sahip olduklarının belirlenmesi de önemlidir. Bu doğrultuda kirlilik karşıtı politikaların şekillendirilmesi aşamasında ticari ilişkiler ve kentleşmenin etkilerinin göz önüne alınması sağlanabilir. Çalışmamızın sağlayacağı temel katkı, ekonomik büyüme dışında dışa açıklık ve kentleşme faktörlerinin de modele katılmasıyla Türkiye’de kirliliğin nedenlerinin daha kapsamlı ele alınmasıdır. Sınır testi eşbütünleşme analizinin benimsendiği çalışmada konu ile teorik çerçeve giriş bölümünde açıklanmış ve sonra konu ile ilgili literatür incelemesi gerçekleştirilmiştir. Ekonometrik analiz ve sonuçlarının yer aldığı üçüncü kısmının ardından sonuç bölümü ile çalışma tamamlanmıştır.

LİTERATÜR

Grossman ve Krueger (1991), 42 ülkenin yer aldığı bir yatay kesit analizi ile ekonomik büyüme ve çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Grossman ve Krueger kişi başına düşen gelirden meydana gelen artışların çevre kirliliğini artırdığını tespit etmişlerdir. Ekonomik büyümenin çevre kirliliği üzerinde yapısal ve teknolojik etkileri olabileceğini ve ülkelerin refahı azaltmadan kirliliği azaltacak önlemler aldığını ifade etmişlerdir.

Agras ve Chapman (1999) dış ticaret (ihracat ve ithalat) değişkenlerinin ABD verileri dikkate alınmakta ve çevresel bozulmaların ihracat ve ithalat tarafından nasıl etkilendiği sorusunun cevabı aranmaktadır. Çalışmanın ampirik bulgularında, ithalatın emisyonlar üzerinde azaltıcı etkisi ve ihracatın emisyonlar üzerinde artırıcı etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Shin (2004), yapmış olduğu çalışmada, Çin'in iki şehri olan Shenyang ve Dalian'da ticaret ve yatırımda serbestleşmenin, çevre üzerindeki etkilerini incelemektedir. Buna ek olarak, küresel ekonomik entegrasyonun çevre politikası sürecindeki ana aktörlerin, etkileşimde bulunma ile algılarını değiştirme biçimlerini nasıl şekillendirdiğini, böylece riskleri en aza indirmenin ve küreselleşmenin faydalarını en üst düzeye çıkarmanın yollarını incelemektedir. Çalışmanın sonucunda, ekonomik açıklıkların çevre kurumlarının güçlendirilmesi için gereklilikleri ve fırsatları sağlayarak, iç çevre politikasını olumlu etkilediği ortaya konmaktadır.

Atıcı ve Fırat (2007), çalışmada Türkiye'nin dış ticaretiyle çevre arasındaki ilişki kişi başına düşen karbon emisyonu ile kişi başına düşen milli gelir, ihracat ve ithalat verileri kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre, ticaret açıklık indeksinin artması kişi başına emisyonu artırmaktadır. Bu durum Türkiye'nin üretim ve ihracat artışının çevresel kirliliği artırdığını ortaya koymaktadır.

Zhang ve Cheng (2009), 1960-2007 döneminde yıllık verilerle Çin'de enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve karbon emisyonları arasındaki Granger nedenselliğinin varlığını ve yönünü, çok değişkenli bir ekonomik büyüme, enerji kullanımı, karbon emisyonu, sermaye ve kentsel nüfus modeli uygulayarak araştırmışlardır. Sonuçlar GSYİH'dan enerji tüketimine uzanan ve uzun dönemde enerji tüketiminden karbon emisyonlarına uzanan tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre ne karbon emisyonları ne de enerji tüketimi, ekonomik büyümeye yol açmamaktadır. Bu doğrultuda uzun vadede karbon emisyonlarını azaltma politikasının büyümeyi engellemeden sürdürülebileceği ortaya konulmuştur. Kırsal nüfusun toplam nüfusun yarısından fazlasını oluşturması nedeniyle kentsel nüfusta meydana gelen şokların önemli bir etkisi bulunmamakta; diğer

değişkenler üzerinde pozitif etkileri bulunmaktadır. Dolayısıyla hızlanan sanayileşmenin enerji kullanımı ve karbon emisyonları üzerinde olumlu etkileri bulunmaktadır.

Baek, Cho ve Koo (2009), gerçekleştirmiş oldukları çalışmada, ticaret, gelir ve çevre arasındaki dinamik ilişkileri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir eşbütünleşme analizi kullanarak incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, ticaret ve gelir artışının gelişmiş ülkelerde çevresel kaliteyi artırma eğiliminde olduğu, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda ise çevresel kalite üzerinde zararlı etkileri olduğu gözlemlenmiştir.

Halıcıoğlu (2009), 1960-2005 dönemini kapsayan çalışmasında ARDL sınır testi modelini kullanarak Türkiye örneğinde enerji tüketimi, ekonomik büyüme, CO₂ emisyonu ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Elde edilen sonuçlara göre; Türkiye’de çevre kirliliği ile gelir arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Çalışma sonucuna göre, çevre kirliliğinin temel nedenlerinin enerji ve dış ticaret değişkenleri olduğu saptanmıştır.

Jalil ve Mahmud (2009), Çin’de 1975–2005 yılları arası dönemde karbon emisyonları ile enerji tüketimi, gelir ve dış ticaret arasındaki uzun vadeli ilişkiyi ARDL yöntemi ve Granger nedensellik testlerini kullanarak incelemiştir. ARDL sonuçlarına göre, gelir ve CO₂ emisyonu arasında ikinci dereceden bir ilişki bulunmuştur. Granger nedensellik testlerinin sonuçları ise ekonomik büyümeden karbon emisyonlarına kadar tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışmada, karbon emisyonlarının uzun vadede esas olarak gelir ve enerji tüketimi tarafından belirlendiği, ticaretin karbon emisyonları üzerinde pozitif ancak istatistiksel olarak önemsiz bir etkisi olduğu sonucuna da ulaşılmıştır.

Nasir ve Rehman (2011), çalışmalarında 1972-2008 dönemi için Pakistan’da karbon emisyonları, gelir, enerji tüketimi ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme yöntemi kullanarak incelemiştir. Çalışmada, karbon emisyonları ve gelir arasında ikinci dereceden uzun vadeli bir ilişki olduğu ve Pakistan için Çevresel Kuznets Eğrisinin varlığını doğrulandığı sonucunu bulmuşlardır.

Çetin ve Seker (2014), Türkiye’de 1980-2010 döneminde ekonomik büyüme ve dış ticaretin çevre kirliliği üzerindeki etkisini karbondioksit salınımı verilerini kullanarak incelemiştir. ARDL modelinin kullanıldığı çalışmada, ekonomik büyüme ve dış ticaret açıklığının uzun dönemde çevresel kirliliği artırdığını tespit etmişlerdir.

Al-Mulali, Öztürk ve Lean (2015), 1990–2013 dönemi için seçilen 23 Avrupa ülkesinde kaynağa göre ayrıştırılmış yenilenebilir elektrik üretiminin karbon emisyonu üzerindeki etkisini araştırmıştır. İlişkilerin incelenmesinde panel veri teknikleri kullanılmıştır. Pedroni eş bütünleşme testi sonuçlarına göre, karbon

emisyonu, ekonomik büyüme, kentleşme, finansal gelişme ve kaynağa göre yenilenebilir elektrik üretiminin eş bütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, tamamen değiştirilmiş sıradan en küçük kare yöntemi sonuçları ise ekonomik büyüme, kentleşme ve finansal gelişme, uzun vadede karbon emisyonunu artırırken, ticari açıklık karbon salınımını azaltmaktadır. Ayrıca, yanıcı yenilenebilir kaynaklardan ve atıklardan, hidroelektrikten ve nükleer enerjiden üretilen yenilenebilir elektrik, karbon emisyonu üzerinde uzun vadede olumsuz bir etkiye sahipken, güneş enerjisi ve rüzgar enerjisinden üretilen yenilenebilir elektriğin etkisi önemsiz olduğunu belirtmişlerdir.

Çetin, Seker ve Cavlak (2015), 1971-2010 döneminde ticarete odaklanan yeni sanayileşmiş ülkelerde ticari açıklığın çevre kirliliği üzerindeki etkisini eşbütünleşme ve nedensellik testleri kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışma bulgularından elde edilen sonuçlara göre, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ayrıca ticari açıklığın 0,53 elastikiyet ile karbondioksit emisyonlarını arttırdığını ve uzun vadede ticari açıklıktan karbondioksit emisyonlarına doğru bir Granger nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Gülmez (2015), 24 OECD ülkesi için 2000-2012 dönemi Panel Granger Nedensellik Analizi yaparak incelemiştir. Çalışmada ekonomik büyüme ve hava kirliliği ilişkisi araştırılmakta ve parametrelerde işçi başına düşen CO₂ ve GSYH kullanılmaktadır. Yapılan analizde 24 OECD ülkesinde, hava kirliliği ve ekonomik büyüme değişkenlerinin birbirini pozitif etkilediği ve ekonomik büyümeden hava kirliliğine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Çetin ve Ecevit (2015), 1985-2010 yılları arasında Sahra Altı ülkelerinde kentleşme, enerji tüketimi ve karbondioksit (CO₂) emisyonları arasındaki eşbütünleşme ve dinamik nedensel ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada vektör hata düzeltme modeline dayalı Pedroni ve Kao eşbütünleşme yöntemleri ve Granger nedensellik testi analizi kullanılmıştır. Sonuçlar, dönem boyunca değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Enerji tüketimi ve CO₂ emisyonları gibi kısa vadede olduğu kadar uzun vadede de bazı değişkenler arasında çift yönlü Granger nedensellik olduğu bulunmuştur. Sonuçlar Bu ülkelerde çevre kirliliğinin temel belirleyicilerinin enerji tüketimi ve kentleşme olduğunu işaret etmektedir.

Seker, Ertuğrul ve Çetin (2015), 1974-2010 döneminde Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımın (DYY), gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), GSYİH'nın karesi ve enerji tüketimi ile birlikte karbondioksit (CO₂) emisyonları üzerindeki etkisini Hatemi-J testi ve ARDL modelini kullanarak araştırmışlardır. Çalışmalarında, ARDL modelinin uzun dönem katsayıları, DYY'nin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinin pozitif ancak nispeten küçük olduğunu, GSYİH ve enerji tüketiminin CO₂ emisyonları üzerindeki etkilerinin oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, hata düzeltme modeli (ECM) ile elde edilen kısa dönem katsayılarının, uzun dönem modelin katsayılarına benzer olduğu bulunmuştur.

Ertugrul, Cetin, Seker ve Dogan (2016), gelişmekte olan ilk on ülke arasında karbon salınımlarında (CO₂) karbon emisyonları, ticari açıklık, reel gelir ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi 1971–2011 dönemi için analiz etmiş ve söz konusu ülkeler için EKC hipotezinin olası varlığını araştırmışlardır. Çalışmada, yapısal kırılmalı Zivot-Andrews birim kök testi, yapısal kırılma varlığında eşbütünleşme için sınır testi ve VECM Granger nedensellik yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, değişkenlerin Tayland, Türkiye, Hindistan, Brezilya, Çin, Endonezya ve Kore için eş-bütünleşik olduğunu, reel gelir, enerji tüketimi ve ticari açıklığın dünyadaki karbon emisyonlarının ana belirleyicileri olduğunu, uzun vadede değişkenler arasında bir takım nedensel ilişkilerin var olduğu ve EKC hipotezi Türkiye, Hindistan, Çin ve Kore için geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Gözgör ve Can (2016), çalışmalarında, Türkiye’de 1971–2010 dönemi için yapısal kırılmalı birim kök testi ve çoklu içsel yapısal kırılmalı eş bütünleşme analizlerini kullanmışlardır. Enerji tüketimi ve ihracat ürün çeşitliliğinin karbon emisyonları üzerindeki etkileri de dinamik ampirik modellerle incelenmiştir. Uzun dönemde enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu gözlemlemişlerdir. Ayrıca, ihracatın daha fazla ürün çeşitlendirilmesinin uzun vadede daha yüksek karbon emisyonlarına neden olduğunu da tespit etmişlerdir.

Bayramoğlu, Yurtkur ve Asuman (2016) Türkiye için 1960-2010 dönemi ele alınarak ekonomik büyüme ve karbondioksit emisyonu arasında ilişki doğrusal ve doğrusal olmayan eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Sonuçlara göre, karbondioksit emisyonu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki doğrusal olmayan bir eğilim sergilemektedir.

Çetin ve Ecevit (2017), 1960-2011 dönemi için Türkiye örneğinde ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve ticari açıklığı karbon emisyonu denklemine dahil ederek finansal gelişmenin karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda elde edilen ampirik bulgular, yapısal kırılmaların varlığında değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve ticari açıklığın karbonu pozitif etkilediği, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve ticari açıklığın karbon emisyonlarına doğru uzun dönemli bir nedensellik ilişkisinin olduğunu ve EKC hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu şeklindedir.

Shahbaz, Solarin, Hammoudeh ve Shahzad (2017), ABD ekonomisi için 1960-2016 dönemine ilişkin yıllık verilerini kullanarak enerji tüketimi, ticari açıklık, ekonomik büyüme ve karbondioksit salınımı arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Çalışmada, Johansen eş bütünleşme testi, VECM ve Granger nedensellik testleri yapısal kırılmalara izin verilecek şekilde yapılmış ve değişkenler arasında eş bütünleşmenin var

olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca ekonomik büyüme ve karbon emisyonu arasında da Granger nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Özataç, Gökmenoğlu ve Taşpınar (2017), enerji tüketimi, ticaret, kentleşme ve finansal gelişmişlik değişkenlerini dikkate alarak 1960-2013 yılları arasındaki Türkiye örneği için çevresel Kuznets eğrisi (EKC) hipotezini incelemişlerdir. Oto regresif dağıtılmış gecikme mekanizması altında sınır testi ve hata düzeltme modelinin uygulandığı çalışma sonuçlarına göre, Türkiye’de değişkenler arasında uzun dönemde EKC'nin geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca Granger nedensellik testi ile değişkenler arasında nedensel ilişkilerin olduğunu da ortaya ifade etmektedirler.

Okumuş ve Bozkurt (2017), ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile dış ticaret, kişi başına düşen refah ve çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, 1980-2013 dönemini kapsayan veriler kullanılarak panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ticari serbestleşmede meydana gelen bir artışın az gelişmiş ve orta gelirli ülkelerde çevre kirliliğini artırdığı, yüksek gelirli ülkelerde ise çevre kirliliğini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kentleşmede meydana gelen artış gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde çevre kirliliğini azaltırken yüksek orta gelir ve düşük orta gelirli ülkelerde ise kentleşme artarken çevre kirliliği de artmaktadır.

Çetin ve Yüksel (2018), Türkiye ekonomisinde 1960-2014 dönemi için Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi bağlamında enerji tüketiminin karbon emisyonu üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ve ÇKE hipotezinin Türkiye ekonomisi için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ampirik bulgular sonucunda enerji tüketiminin karbon emisyonunu artırdığını gözlemlemişlerdir.

Çetin, Ecevit ve Yücel (2018), CO₂ emisyonu spesifikasyonuna ekonomik büyüme ve enerji tüketimini ekleyerek şehirleşme ve CO₂ emisyonları arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde incelemişlerdir. Çalışmada, 1960-2014 dönemine ait yıllık zaman serisi verilerine yer verilmiştir. Alt yapısal kırılmalar arasındaki uzun dönemli ilişkiyi araştırmak için eşbütünleşmeye yönelik oto regresif dağıtılmış gecikme sınırları testi yaklaşımı kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensel ilişki Toda-Yamamoto testi ile araştırılmıştır. Çalışma sonucunda i) her bir değişkenin (enerji tüketimi hariç) yapısal kırılmalar altında I(1)'de bütünlüğünü, ii) değişkenlerin yapısal kırılma varlığında eşbütünleştiğini, iii) çevresel Kuznets eğrisinin geçerliliğinin doğrulandığını, hem kısa hem de uzun vadede, iv) CO₂ emisyonları uzun vadede öncelikle ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve şehirleşmeden etkilenir ve v) şehirleşme CO₂ emisyonlarına neden olduğu yönünde ampirik bulgular elde edilmiştir.

Orman, Ceylan ve Yılmaz Şahin (2019), çalışmada gelişmekte olan ülkelerin dışa açıklıklarının çevresel etkileri araştırılmıştır. Söz konusu çalışmada Türkiye 1980-2016 dönemi için oluşturulan veri seti üzerinden analize tabi tutulmuştur. ARDL modeli uygulanarak dışa açıklık-çevresel kirlilik ilişkisi incelenmiştir. Çalışmada, elde edilen sonuçlar literatürü destekler mahiyette olup Türkiye’de dışa açıklık kavramının çevre üzerinde olumsuz etki yarattı sonucuna varılmıştır.

Çetin, Saygın, ve Demir (2020), Türkiye’de 1968-2016 döneminde tarım sektörü ile çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi ele aldıkları çalışmalarında incelenen değişkenler arasında bir eşbütünleşmenin varlığını tespit etmişlerdir. Ayrıca uzun vadede tarım sektörünün yarattığı katma değer ve tarımsal arazilerin karbon emisyonunu düşürdüğü ve Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezinin Türkiye açısından geçerli olduğu sonucuna varmışlardır.

Aslan, Altinoz ve Özsolak (2020), tarafından yapılan çalışmada, seçilmiş Akdeniz ülkelerin için 1995-2014 yılları arasında turizm, ekonomik büyüme ve enerji kullanımının karbondioksit emisyonu üzerindeki etkisi panel regresyon ve nedensellik analizi ile test edilmiştir. Nedensellik testi sonuçlarına göre ise kısa dönemde ekonomik büyüme ile diğer tüm açıklayıcı değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Çetin, Ecevit ve Yaprak (2021), 1983-2017 döneminde turizm-CO2 emisyonları bağlantısını Türkiye özelinde ele almışlardır. Çalışmada, ARDL ve Hatemi-J eşbütünleşme modelleri ve , VECM prosedürü ile nedensellik analizi yapılmış ve yapısal altında değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca çalışma bulguları arasında EKC hipotezi lehine kanıtlar da bulunmaktadır.

Çetin, Aslan ve Sarıgül (2022), 1990-2018 dönemi için dünyanın en yüksek büyüme oranına sahip 18 üst-orta gelirli ülkeyi, yatay kesit bağımlılığı ve eğim heterojenliğini dikkate alan AMG yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda finansal gelişme ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO2 emisyonlarını azalttığı tespit edilmiştir. Ayrıca ekonomik büyüme, kentleşme ve ticarete açıklığın çevre kalitesini bozduğu tespit edilmiştir. Nedensellik analizi sonucunda yenilenebilir enerji tüketiminden CO2 emisyonlarına doğru tek yönlü bir ilişki bulunurken, finansal gelişme ile CO2 emisyonları arasında çift yönlü bir nedensellik gözlemlenmektedir. Ampirik bulgular, bu ülkelerde CO2 emisyonlarını azaltan çeşitli politika önerileri sunmaktadır.

Öztürk, Çetin ve Demir (2022), Türkiye’de 1987-2019 döneminde gelir eşitsizliğinin çevre kirliliği üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, değişkenler arasında asimetric bir eşbütünleşme olduğunu tespit etmişlerdir. Olumlu ve olumsuz gelir eşitsizliği şokları, CO2 emisyonlarını olumlu yönde etkilediğini ve bu durumun gelir eşitsizliğinin olumlu ve olumsuz şoklarının uzun vadede

CO2 emisyonlarını artırdığını ifade eder. Negatif ekonomik büyüme şoklarının CO2 emisyonlarını azalttığını, finansal gelişmeye yönelik pozitif şokların uzun vadede CO2 emisyonlarını artırdığını tespit etmişlerdir.

EKONOMETRİK ANALİZ

Veri ve Model

Çalışmada Türkiye’de 1960-2018 dönemi arası reel hasıla, dış açıklık oranı ve kentleşme düzeyi değişkenlerinin karbondiyoksit emisyon hacmi üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu anlamda çalışmada kullanılan değişkenler ve değişkenlerin tanımlamaları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin tanımlanması

Değişkenler	Tanımları	Kaynak
CO ₂	Karbondiyoksit emisyonu (metrik ton)	Dünya Bankası
Y	Kişi başına düşen reel GSYİH	Türkiye İstatistik Kurumu
DIS	Dışa açıklık oranı (Dışa açıklık oranı ihracat ve ithalat değerlerinin toplamının GSYİH’ya oranı şeklinde hesaplanmıştır.)	Türkiye İstatistik Kurumu
KENT	Kentlerde yaşayan nüfus	Dünya Bankası

Konu ile ilgili literatürdeki çalışmalar dikkate alınarak Tablo 1’deki değişkenler kullanılarak oluşturulan model denklem (1)’de aşağıdaki şekilde belirtilmiştir.

$$CO_{2t} = \beta_0 + \beta_1 Y + \beta_2 DIS + \beta_3 KENT + \varepsilon_t \quad (1)$$

(1) numaralı denklemde β_1, β_2 ve β_3 eğim katsayılarını ε_t ise hata terimini göstermekle birlikte söz konusu denklemde yer alan değişkenlere ait serilere ilişkin tanımlayıcı istatistiksel özellikler ve korelasyon matrisi sırasıyla Tablo 2 ve Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistiki bilgiler (Zaman Serisi: 1960-2018, Gözlem Sayısı: 59)

İstatistikler	CO ₂	Y	DIS	KENT
Ortalama	156264.2	10.14	22.75	31150099
Medyan	139220	8.96	18.76	30682115
Maksimum	415900	21.14	49.04	61872814
Minimum	16820.53	4.29	4.01	8657908
Standart Sapma	112305.6	4.53	14.65	16318185

Çarpıklık	0.64	0.85	0.32	0.240359
Basıklık	2.35	2.81	1.59	1.766618
Normal Dağılım	5.12 (0.0769)	7.25 (0.02)	5.87 (0.05)	4.30 (0.11)

Tablo 3: Korelasyon matrisi

	CO ₂	Y	DIS	KENT
CO ₂	1.00	0.99	0.95	0.98
Y	0.99	1.00	0.92	0.96
DIS	0.95	0.92	1.00	0.97
KENT	0.98	0.96	0.97	1.00

Tablo 3’deki korelasyon matrisi sonuçları (1) numaralı regresyon modeli çerçevesinde değerlendirildiğinde CO₂ değişkenine ait seri ile diğer açıklayıcı değişkenler arasındaki seriler arasında pozitif korelasyon ilişkisi olduğu ve bu korelasyon ilişkisinin CO₂ değişkeni ile Y değişkenine ait seri arasında yüksek olduğu görülmektedir.

Ekonometrik Metodoloji ve Ampirik Sonuçlar

Ekonometrik metodoloji

Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkisinin araştırılması noktasında ARDL (Autoregressive-Distributed Lag) sınır testi yöntemi kullanılmıştır. Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen bu yöntemin sağladığı birinci avantaj değişkenlerin bütünleşme derecelerini dikkate almaksızın değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığının söz konusu olup olmadığını araştırılabilmesidir. ARDL sınır testi, modelde kullanılan veri setlerinin ikinci farklarının alındığında durağanlığın olmaması koşulu dışında, serilerin tümünün aynı derecenin durağan olmaması durumunda da uygulanabilmektedir. İkinci farkları alınan ve durağan olan serilerin kullanılmamasının sebebi olarak, ikinci farkı alındığında durağan olmaları halinde, karşılaştırılabilecek kritik değerlerin mevcut olmaması gösterilmekle birlikte küçük ve sınırlı örneklem kümeleri için oldukça etkin ve yansız tahminler elde etmemize imkan veren ARDL sınır testi yaklaşımının, kısıtsız hata düzeltme modeli kullandığından diğer klasik eşbütünleşme testlerine göre daha iyi istatistiksel özelliklere sahip olduğu ve güvenilir olduğu vurgulanmaktadır. Tek denklemlilik eşbütünleşme testi olan ARDL sınır testi yönteminde açıklayıcı (bağımsız) değişkenler içsel olduğu ve açıklanan (bağımlı) değişkenin ise dışsal olduğu varsayılmaktadır. Son olarak, modeldeki uzun ve kısa dönem katsayıları aynı anda tahmin edilebilme özelliğine sahip olan ARDL sınır testinde örneklem sayısı T olmak üzere, elde edilen kısa dönem katsayılar, tutarlı iken uzun dönem katsayılar ise süper tutarlıdır (Akel ve Gazel, 2014: 30-32 ve Özcan, 2017). Bu açıklamalar ışığında çalışmada oluşturulan ARDL sınır testi modeli denklem (2)’de belirtilmiştir

$$\Delta \ln CO_2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta \ln CO_{2t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta \ln Y_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} \Delta \ln DIS_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4i} \Delta \ln KENT_{t-i} + \delta_1 \ln CO_{2t-1} + \delta_2 \ln Y_{t-1} + \delta_3 \ln DIS_{t-1} + \delta_4 \ln KENT_{t-1} + \varepsilon_t$$

(2)

(2) numaralı denklemde $\alpha, \Delta, \varepsilon_t$ sırasıyla sabit terim, fark operatörü ve hata terimini göstermektedir. (2) numaralı denklem tahmin edildikten sonra değişkenlere ait serilere arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı ise aşağıdaki hipotez testleri ile kararlaştırılmaktadır.

$$H_0: \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = 0$$

$$H_1: \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq \delta_4 \neq 0$$

Hipotez testleri sonucunda eğer H_1 hipotezi kabul edilmesi durumunda değişkenlere ait seriler arasında eşbütünleşme olduğuna karar verilmektedir. Eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesinden sonra (3) ve (4) numaralı denklemler yardımıyla değişkenler arasındaki uzun dönem ve kısa dönem ilişkiye ait katsayılar hesaplanmaktadır.

$$CO_2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} CO_{2t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} DIS_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4i} KENT_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta CO_2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \lambda_{1i} \Delta CO_{2t-i} + \sum_{i=0}^n \lambda_{2i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^p \lambda_{3i} \Delta DIS_{t-i} + \sum_{i=0}^r \lambda_{4i} \Delta KENT_{t-i} + \lambda_5 ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

(4) numaralı denklemde yer alan kısa dönemdeki dengesizliğin ne kadarının uzun dönemde düzeleceği gösteren ECM_{t-1} terimi hata düzeltme katsayısı olarak tanımlanır ve bu katsayısının negatif işaretli ve istatistiksel açıdan anlamlı olması beklenmektedir.

Ekonometrik sonuçlar

ARDL sınır testi uygulaması öncesinde çalışmada kullanılan ve doğal logaritması alınmış serilerin birim kök içerip içermedikleri Tablo 4’te sonuçları yer alan Lee ve Strazicich (2003) çift kırılmalı birim kök testi ile elde edilen sonuçlara göre KENT değişkenine ait zaman serisinin düzey değerinde diğer değişkenlere ait zaman serilerinin birinci fark seviyesinde birim kök içermediği tespit edilmiştir.

Tablo 4: Lee-Strazicich birim kök testi sonuçları

Değişkenler	Düzy Seviyesi	Kırılma Tarihleri	Birinci Fark Seviyesi	Kırılma Tarihleri
lnCO₂	-6.16 (-6.18) [5]	1970 1999	-7.23 (-6.10) [0]	1970 1973
lnY	-5.59 (-6.18) [3]	1977 2008	-7.42 (-6.10) [0]	1970 1975
lnDIS	-5.39 (-6.28) [4]	1986 2000	-6.38 (-6.10) [7]	1979 1993
lnKENT	-7.42 (-6.16) [2]	1982 1994	-	-

Notlar: 1) Lee ve Strazicich (2003) birim kök testi sabit ve eğimde kırılmaya izin veren modele göre gerçekleştirilmiştir. 2) * Kritik değeri, ** uygun gecikme uzunluklarını göstermektedir. 3) “ln” ifadesi ilgili değişkenlere ait serilerin doğal logaritmasının alındığını ifade etmektedir.

Değişkenlere ait serilerin birim kök testlerinin ardından ARDL sınır testi eşbütünleşme yöntemi kullanılarak (2) numaralı ve (3) numaralı denklemler tahmin edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5: ARDL (2,0,0,0) modeli tahmin sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Olasılık Değeri
$(\ln CO_2)_{-1}$	0.33	0.0045
$(\ln CO_2)_{-2}$	0.40	0.0004
lnY	0.70	0.0000
lnDIS	0.13	0.0001
lnKENT	0.32	0.0084
Sabit Terim	-3.78	0.0164
Trend	-0.02	0.0000

Tanısal testler

R²: 0.998351, Düzeltilmiş R²: 0.998153

Breusch-Godfrey LM Testi Otokorelasyon Testi F İstatistik Değeri: 0.10(0.7478)

Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi F İstatistik Değeri: 1.46(0.2084)

Jarque-Bera Normallik Testi İstatistik Değeri: 0.42(0.8091)

Ramsey Reset Testi F İstatistik Değeri: 3.16 (0.0330)

Notlar: 1) Modelde % 5 önem düzeyinde otokorelasyon ve değişen varyans olmadığı, hata terimlerinin normal dağıldığı ve % 1 önem düzeyinde model kurma hatasının bulunmadığı tespit edilmiştir. 2) Eşbütünlük ilişkisi için hesaplanan F istatistik değeri 13.17 olarak belirlenmiş olup bu değeri % 5 önem düzeyindeki alt kritik değer (4.313) ve üst kritik değerden (5.425) büyüktür. Bu durum değişkenlere ait seriler arasında eşbütünlük ilişkisi olduğunu göstermektedir. 3) Kritik değerler Narayan (2005) çalışmasındaki Tablo 5’den elde edilmiştir. 4) Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

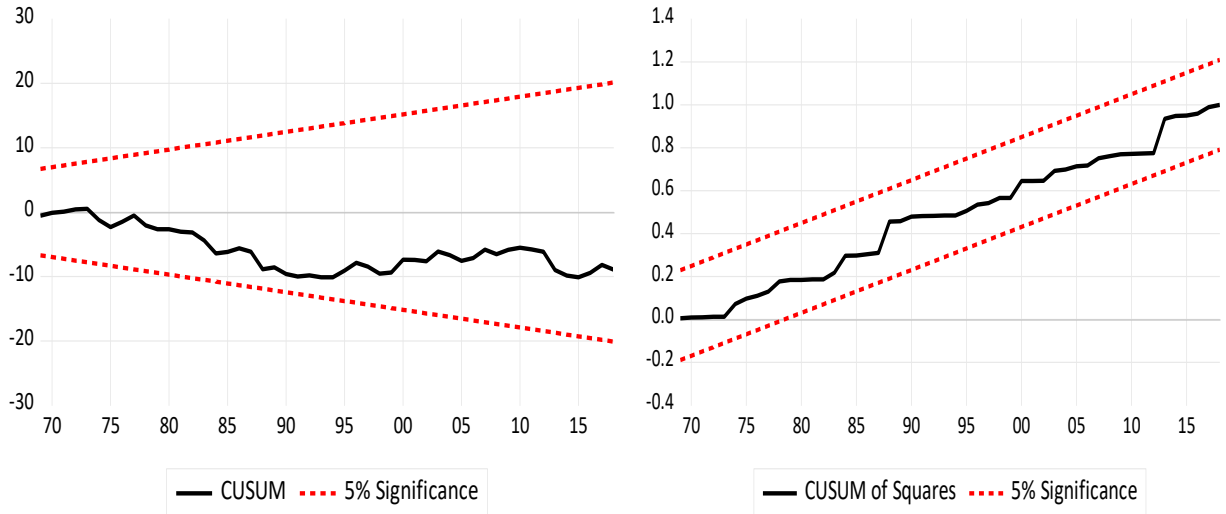
Tablo 5’de yer alan sonuçlardan hareketle değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi belirlendikten sonra bağımsız değişkenlere ait uzun dönem katsayıları hesaplanmış ve Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6: ARDL (2,0,0,0) modeli uzun dönem tahmin sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Olasılık Değeri
lnY	2.69	0.0002
lnDİS	0.53	0.0101
lnKENT	1.25	0.0000

Tablo 6’daki sonuçlara göre uzun dönemde, (Y) değişkenindeki % 1’lik değişim CO₂ değişkenini % 2.69, (DİS) değişkenindeki % 1’lik bir değişim CO₂ değişkenini % 0.53 ve KENT değişkenindeki %1’lik bir değişim CO₂ değişkenini % 1.25 oranında artırmaktadır. Tablo 4’de elde edilen katsayıların uzun dönem istikrarlı olup olmadığını belirlemek amacıyla ise Şekil 1’de yer alan CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri oluşturulmuştur. Oluşturulan bu grafikler incelendiğinde CUSUM ve CUSUMSQ istatistiklerinin % 5 önem düzeyi için belirlenen kritik sınırlar içerisinde yer aldığı ve katsayılarının istikrarlı olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri

Son olarak değişkenlere ait seriler arasındaki kısa dönemli ilişki incelenmiş ve Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: ARDL (2,0,0,0) modeli kısa dönem tahmin sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Olasılık Değeri
$\Delta(\ln CO_2)_{-1}$	-0.37	0.0007
$\Delta \ln Y$	0.78	0.0000
$\Delta \ln DİS$	0.14	0.0019
$\Delta \ln KENT$	0.43	0.4686
ECM_{-1}	-0.22	0.0000
Sabit Terim	-3.22	0.0000
Trend	-0.02	0.0000

Notlar: “ Δ ” ifadesi söz konusu değişkene ait serinin birinci farkının alındığını göstermektedir.

Tablo 7’de ulaşılan sonuçlara göre hata düzeltme terimi (ECM_{-1}) % 5 önem düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif olarak belirlenmiştir. Bu sonuç kısa dönemde ortaya çıkan dengesizliklerin uzun dönemde ortadan kalktığını ifade etmektedir.

SONUÇ

Çalışmanın amacı, CO_2 emisyon hacmi artışında kentleşme, kişi başı reel gelir ve ticari açıklık faktörlerinin etkilerinin incelenmesidir. Bu amaçla sınırlı örnekleme etkin tahminler elde edilmesine imkan

veren ARDL sınır testi yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucu değişkenler arasında bir ilişki olduğu ve gelir, açıklık ve kentleşme değişkenlerinin çevre kirliliğini arttırıcı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada yapılan ARDL sınır testi ile değişkenler arasında tespit edilen eşbütünleşme ilişkisi doğrultusunda ele alınan bağımsız değişkenlerin uzun dönemde çevre kirliliğine neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın sonuçları, kişi başı düşen gelir artışının çevre kirliliği artışına sebep olduğunu gösteren Grossman ve Krueger (1991); Jalil ve Mahmud (2009); Nasir ve Rehman (2011); Gülmez (2015); Seker vd. (2015); Shahbaz vd. (2017); Özataç vd. (2017); Aslan vd. (2020) ile uyumludur. Yine çalışmamızın sonuçları, dışa açıklığın çevre kirliliğine sebep olduğunu gösteren Atıcı ve Fırat (2007); Baek, Cho ve Koo (2009); Halıcıoğlu (2009); Çetin ve Seker (2014); Çetin vd. (2015); Ertuğrul, Çetin, Seker, ve Dogan (2016); Çetin ve Ecevit (2017) ve Orman vd. (2019) çalışmalar ile kentleşmenin çevre kirliliği artışını ortaya koyan Zhang ve Cheng (2009); Al-Mulali, Öztürk ve Lean (2015); Özataç vd. (2017); Okumuş ve Bozkurt (2017); Çetin ve Ecevit (2015); Çetin vd. (2018) ve Çetin vd. (2022) çalışmalarını desteklemektedir.

Çevre kirliliğini etkileyen pek çok faktör olmasına karşın gelir düzeyi üzerinde en çok durulan değişkendir. Gelir düzeyi artan ülkelerin üretim ve tüketim düzeylerinin artması, doğal kaynak kullanımı ve çevresel atıkların artmasına neden olmaktadır. Çevreye daha az zarar verecek üretim yapılarının kurulması, yeni pazar imkânları arayışlarını destekleyecek teknolojik gelişmelerden yararlanılması ve tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi ile dengeli ve sürdürülebilir bir büyüme gerçekleştirilebilir. Kişi başına düşen gelir ile CO₂ emisyonları arasındaki ilişki, artan enerji talebi ile açıklanabilir. Bu durumda enerji verimliliğinin teşvik edilmesi, emisyon artışını azaltabilecek etkili bir yol olarak düşünülebilir. Kentleşmenin çevresel sorunların nedenlerinden biri olduğunun belirlenmesi, egzoz emisyonlarının karbon emisyonlarının önemli nedenlerinden biri olması nedeniyle toplu taşıma sistemlerinin iyileştirilerek kişisel ulaşımın caydırılması ve endüstriyel alanlardan kaynaklanan emisyonların azaltılması için yeşil teknolojilerin benimsenmesi gibi kentsel emisyonların azaltılması çabalarına ağırlık verilmesi gerektiğini göstermektedir. Ticari serbestleşmenin çevre üzerindeki etkileri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklı görünümde olduğu söylenebilir. Örneğin, yüksek gelirli ülkelerin, tüm üretim süreci yerine yalnızca kirli üretim aşamalarını düşük gelirli ülkelere yönlendirerek kendi ülkelerindeki emisyonlarını sınırlandırabilmeleri mümkün olabilmektedir (Duan vd., 2020). Bu açıdan gelişmekte olan ülkeler, yüksek gelirli ülkelere dış kaynaklı üretim süreçlerini kabul etmeden önce, ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etki ile çevreye verilen potansiyel zarar arasındaki dengeleri dikkatlice değerlendirmelidir. Ülkenin kalkınma ihtiyaçlarına uygun ve temiz üretim aşamalarında uzmanlaşmaya

çalışmalıdır. Kısaca üretim teknolojilerini geliştirmek yanında kirlilik seviyelerini azaltmaya yardımcı olan temiz üretimi geliştirmek için çaba sarf edilmesi gerekmektedir.

Çalışmadaki kısıtlardan biri, bağımlı değişken olarak çevresel kirlilik göstergelerinden Metan (CH₄), Nitröz Oksit (N₂O), Hidroflorür karbonlar (HFCs), Perfloro karbonlar (PFCs), Sülfürhekza florid (SF₆) gibi sera gazlarından sadece CO₂ kullanılmasıdır. Diğer kısıt, dış ticaret değişkeninin ithalat ve ihracat verilerinin bir arada ele alınarak kullanılmasıdır. İhracat ve ithalatın etkileri ayrı ayrı değerlendirilmemiştir. Çevre kirliliği tüm ülkeler için önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Bu açıdan yapılmış bu çalışma, belirlenen değişkenler bazında gelecek çalışmalar için yol gösterici olacaktır. Özellikle çalışmamızda yer alan değişkenleri kullanarak gelişmekte olan diğer ülkelerde yapılacak analiz, karşılaştırmalı sonuçların ve politika önerilerinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır. Çevre kirliliğine etki eden faktörlerin belirlenmesine yönelik gelecekte yapılacak çalışmalarda teknolojik ve finansal gelişme, enerji tüketimi, enerji verimliliği, yenilenebilir enerji gibi değişkenlerin analize dahil edilmesi önerilebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Agras, J., & Chapman, D. (1999). A dynamic approach to the environmental kuznets curve hypothesis. *Ecological Economics*, 28(2), 267–277. doi: 10.1016/S0921-8009(98)00040-8
- Akel, V., & Gazel, S. (2014). Döviz kurları ile BİST sanayi endeksi arasındaki eşbütünlük ilişkisi: bir ardl sınır testi yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (44), 23-41.
- Ali, R., Bukhsh, K., & Yasin, M. A. (2019). Impact of urbanization on CO₂ emissions in emerging economy: evidence from Pakistan. *Sustainable Cities and Society*, 48, doi:10.1016/j.scs.2019.101553
- Al-Mulali, U., Öztürk, İ., & Lean, H. H. (2015). The influence of economic growth, urbanization, trade openness, financial development, and renewable energy on pollution in Europe. *Natural Hazards*, 79(1), 621–644. doi:10.1007/s11069-015-1865-9.
- Antweiler, W., Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (2001). Is free trade good for the environment?. *The American Economic Review*, 91(4), 877-908.
- Aslan, A., Altinoz, B., & Özsolak, B. (2020). The nexus between economic growth, tourism development. Energy Consumption, and CO₂ Emissions in Mediterranean Countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(2), 3243-3252.

- Atıcı, C., & Fırat, K. (2007). Türkiye'nin dış ticareti ve çevre kirliliği: çevresel kuznets eğrisi yaklaşımı. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 13(1 ve 2), 61-69.
- Baek, J., Cho, Y., & Koo, W. W. (2009). The environmental consequences of globalization: a country-specific time-series analysis. *Ecological Economics*, (68), 2255-2264.
- Bayramoğlu, T., Yurtkur, A., & K., Asuman (2016), Türkiye’de karbon emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi: doğrusal olmayan eşbütünleşme analizi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(4), 31-46.
- Black, D., & Henderson, V. (1999). A theory of urban growth. *Journal of Political Economy*, 107(2), 252–284.
- Çetin, M., Aslan, A., & Sarıgül, S. S. (2022). Analysis of the dynamics of environmental degradation for 18 upper middle-income countries: the role of financial development. *Environ Sci Pollut Res*, 29, 64647–64664. doi: 10.1007/s11356-022-20290-2.
- Çetin, M. & Ecevit, E. (2015). Urbanization, energy consumption and co2 emissions in sub-saharan countries: a panel cointegration and causality analysis. *Journal of Economics and Development Studies*, 3(2), 66-76.
- Çetin, M. & Ecevit, E. (2017). The impact of financial development on carbon emissions under the structural breaks: empirical evidence from Turkish economy. *International Journal of Economic Perspectives*, 11(1), 64-78.
- Çetin, M., Ecevit, E., & Yücel A. G. (2018). Structural breaks, urbanization and CO2 emissions: evidence from Turkey. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 8(2): 122-139.
- Çetin, M., Ecevit, E., & Yaprak Z. O. (2021). Structural breaks, tourism and CO2 emissions: the case of Turkey. *International Journal of Ecological Economics and Statistics*, 42(3), 1-21.
- Çetin, M., Saygın, S., & Demir, H. (2020). Tarım sektörünün çevre kirliliği üzerindeki etkisi: Türkiye ekonomisi için bir eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 17(3), 329-345. doi: 10.33462/jotaf.678764.
- Çetin, M. & Seker, F. (2014). Ekonomik büyüme ve dış ticaretin çevre kirliliği üzerindeki etkisi: Türkiye için bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 21(2), 213-230.
- Çetin, M., Seker, F., & Cavlak, H. (2015). The impact of trade openness on environmental pollution: a panel cointegration and causality analysis. E. Sorhun, Ü. Hacıoğlu ve H. Dinçer (Editörler), *Regional economic integration and the global financial system* (s. 221-232) içinde. Hershey: Business Science Reference.
- Çetin, M., & Yüksel, Ö. (2018). Türkiye ekonomisinde enerji tüketiminin karbon emisyonu üzerindeki etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2). 169-186. doi: 10.30798/makuiibf.409119.
- Duan, Y., Ji, T., & Yu, T. (2020). Reassessing pollution haven effect in global value chains. *Journal of Cleaner Production*, 284, 1-10.

- Ertuğrul H. M., Çetin, M., Seker, F., & Dogan, E. (2016). The impact of trade openness on global carbon dioxide emissions: evidence from the top ten emitters among developing countries. *Ecological Indicators*, 67, 543-555.
- Keleş, R. (2000). *Kentleşme politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Liang, W., & Yang, M. (2018). Urbanization, economic growth and environmental pollution: evidence from China. *Sustainable Computing: Informatics and Systems*, 21, 1-9. doi: 10.1016/j.suscom.2018.11.007
- Martínez-Zarzoso, I., & Maruotti, A. (2011). The impact of urbanization on CO₂ emissions: evidence from developing countries. *Ecological Economics*, 70(7), 1344–1353. doi: 10.1016/j.ecolecon.2011.02.009
- Mutascu, M. (2018). A time-frequency analysis of trade openness and CO₂ emissions in France. *Energy Policy*, 115, 443–455. doi: 10.1016/j.enpol.2018.01.034
- Grossman G.M., & Krueger A.B. (1991). *Environmental impacts of a north american free trade agreement*. (Nber Working Papers Series. No. 3914).
- Gozgor, G., & Can, M. (2016). Export product diversification and the environmental kuznets curve: evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(21), 21594–21603. doi: 10.1007/s11356-016-7403-9
- Gülmez, A. (2015). OECD ülkelerinde ekonomik büyüme ve hava kirliliği ilişkisi: panel veri analizi. *Kastamonu Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9, 18-30.
- Halıcıoğlu, F. (2009). An econometric study of CO₂ emissions, energy consumption, income and foreign trade in Turkey. *Energy Policy*, 37(3), 1156–1164.
- Jalil, A., & Mahmud, S. F. (2009). Environment kuznets curve for CO₂ emissions: A cointegration analysis for China. *Energy Policy*, 37(12), 5167–5172. doi: 10.1016/j.enpol.2009.07.044 .
- Karamelikli, H., & Kesgingöz, H. (2015). Dış ticaret-enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin CO₂ emisyonu üzerine etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 7-17.
- Nasir, M., & Ur Rehman, F. (2011). Environmental kuznets curve for carbon emissions in Pakistan: an empirical investigation. *Energy Policy*, 39(3), 1857–1864. doi: 10.1016/j.enpol.2011.01.025.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for china: evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979–1990.
- Okumuş, İ. & Bozkurt, C. (2020). Ekonomik büyümenin çevreye etkilerinin farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkeler için incelenmesi . *Gaziantep University Journal of Social Sciences* , 19(1) , 238-255. doi: 10.21547/jss.593962.
- Orman, H. L., Ceylan, S., & Yılmaz Şahin, B. (2019). Dışa açıklık ve çevresel kirlilik ilişkisi: Türkiye örneği, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(3),12-23.
- Özataç, N., Gökmenoğlu, K. K., & Taşpınar, N. (2017). Testing the EKC hypothesis by considering trade openness, urbanization, and financial development: the case of Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 24(20), 16690–16701. doi: 10.1007/s11356-017-9317-6.

- Özcan, B. (2017). *ARDL modeli sınır testi yaklaşımı: Türkiye örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara : Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Öztürk, S., Çetin, M., & Demir, H. (2022). Income inequality and CO2 emissions: nonlinear evidence from Turkey. *Environ Dev Sustain*, 24, 11911–11928. doi: 10.1007/s10668-021-01922-y
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289–326.
- Seker, F., Ertuğrul, H. M., & Çetin, M. (2015). The impact of foreign direct investment on environmental quality: a bounds testing and causality analysis for Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 347-356.
- Shahbaz, M., Loganathan, N., Muzaffar, A. T., Ahmed, K., & Ali Jabran, M. (2016). How urbanization affects CO₂ emissions in Malaysia? The application of STIRPAT model. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 57, 83–93. doi: 10.1016/j.rser.2015.12.096
- Shahbaz, M., Solarin, S. A., Hammoudeh, S., & Shahzad, S. (2017). Bounds testing approach to analyzing the environment kuznets curve hypothesis with structural breaks: The role of biomass energy consumption in the United States. *Energy Economics*, 68, 548-565.
- Sadorsky, P. (2014). The effect of urbanization on CO₂ emissions in emerging economies. *Energy Economics*, 41, 147–153. doi: 10.1016/j.eneco.2013.11.007
- Shin, S. (2004). Economic globalization and the environment in China: a comparative case study of Shenyang and Dalian. *The Journal of Environment and Development*, 13(3): 263-294.
- Zhang, P., & Cheng, M. (2009). Energy consumption, carbon emissions, and economic growth in China. *Ecological Economics*, 68(12), 2706-2712.

YÖNCÜLER'İN İKTİDAR STRATEJİSİ TAHAYYÜLÜ: YÖN DERGİSİ'NDE (1961-1967) NÂSİR'İN SOSYALİST İKTİDARI

İlhan BİLİCİ¹

Öz

Bu çalışmanın amacı Mısır lideri Cemal Abdünnâsır'ın benimsediği sosyalist iktidar stratejisinin Yön Dergisi'nde nasıl ele alındığını incelemektir. Bu kapsamda, bir aydın hareketi olarak 1960'lı yıllar Türk siyasal yaşamının öncü süreli yayınlarından ve sosyalist ideolojinin hâkim temsilcilerinden biri olan Yön Dergisi araştırmanın veri kaynağını oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında *Yön*'ün 222 sayıyı kapsayan yayın hayatı boyunca içerdiği imzalı ve imzasız tüm yazılar incelenmiştir. İnceleme gerçekleştirilirken çalışma, yöntembilimsel açıdan doküman incelemesine dayanmaktadır. Elde edilen bulgular ise betimsel analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme neticesinde, *Yön*'ün düşünce dünyasında post-kolonyal geçmişe sahip Nâsır liderliğindeki Mısır'ın bağımsızlık mücadelesinde benimsediği yol ve yöntemler bir iktidar stratejisi olarak *Yöncüler* tarafından olumlandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Siyasal Hayatı, Yön Dergisi, Nâsır Sosyalizmi, Zinde Kuvvetler, Hür Subaylar

JEL Kodları: N25, N40, N94, N95

YÖNCÜLER'S IMAGINATION OF POWER STRATEGY: NASSER'S SOCIALIST POWER IN YÖN JOURNAL (1961-1967)

Abstract

The aim of this study is to examine how the socialist power strategy of Egyptian leader Gamal Abd al-Nasser is discussed in *Yön* journal. In this context, *Yön* journal, which is one of the leading periodicals of Turkish political life in the 1960s as an intellectual movement and one of the dominant representatives of socialist ideology, constitutes the data source of the research. Within the scope of the study, all authored and anonymous articles of *Yön*, which included 222 issues, were examined. While conducting the examination, the study is methodologically based on document analysis. The obtained findings were evaluated with descriptive analysis method. As a result of this evaluation, it has been determined that the ways and methods adopted by the post-colonial Egypt under the leadership of Nasser were affirmed by *Yöncüler* in the world of thought as a power strategy.

Keywords: Turkish Political Life, Yön Journal, Nasser Socialism, Vigorous Forces, Free Officers

JEL Codes: N25, N40, N94, N95

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ilhan.bilici@erdogan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4085-7274>

GİRİŞ

Yön Dergisi, 1960'lı yıllar Türk siyasal hayatı açısından yaşamsal değere sahip süreli yayınlardan birisidir. Bir aydın hareketi olarak ortaya çıkan Yön Dergisi dönemin siyasi atmosferinin resmedilmesi ve sosyalist bir perspektifle olayların ele alınması noktasında özgün bir nitelik taşımaktadır. Yön, sol entellektüellerin fikir teatisinde buldukları merkez olmakla birlikte “dönemin siyasi tartışmalarını şekillendiren çok önemli bir mecra[dır]” (Bölükbaşı, 2022, s. 1960). Bu mecra özelinde 27 Mayıs ve sonrası ortaya çıkan siyasi tabloda *sol* söylemler giderek artış göstermiştir. Daha çok *anti-emperyalist* ve *anti-kapitalist* söylemsel bileşene sahip olan dönemin sol retoriği *Yön* sayfalarında hâkim bir konum elde etmiştir. Dergide Kemalizm'in kültürel mirasına sahiplik etme arzusu ve milliyetçi bir düşün dünyası ile tam bağımsız bir Türkiye'nin özlemi işlenmiştir. Azgelişmiş ülkeler için kalkınmanın salt sosyalizm ile gerçekleştirilebileceğini ileri süren *Yöncüler*,² Nâsırvari yani kapitalist olmayan kalkınmayı benimseyen sosyalist anlayışa meyletmişlerdir. *İlerici* ve *çağdaş* bir Türkiye'nin inşası için iktisadi kalkınmanın güçlü bir devletçilik imasıyla tatbik edilmesinin gerekliliği vurgulanırken ordu, gençlik ve aydınların öncülüğünde *Zinde Kuvvetler* formasyonunun lokomotif rolü ihmal edilmemektedir. Ancak *Yöncüler*'in salt anti-demokratik bir tutum benimsediklerini ileri sürmekten ziyade daha çok konjonktüre bağlı olarak demokratik ve anti-demokratik yol ve yöntemler benimsediklerini belirtmek mümkündür. Oldukça geniş bir yelpazede değerlendirilebilecek *Yöncüler*'in iktidar stratejileri *Üçüncü Dünya Ülkelerindeki* gelişmelerle ilişkilendirilebilmektedir. Bu amaçla Yön Dergisi'nde Mısır, Sudan, Libya, Tunus, Yemen, Irak ve Suriye'deki siyasal ve iktisadi gelişmelere önem verilmektedir fakat bu ülkeler içerisinde yer alan ve post-kolonyal geçmişi bulunan Mısır'a ayrı bir değer atfedilmektedir. Ancak, ilgili literatür incelendiğinde Nâsır'ın iktidar stratejisini (Duman, 2020; Erdem, 2017) ve Hür Subaylar askeri darbesini (Bayraktar, 2020; Erdoğan, 2019) ele alan güncel çalışmalar bulunmakla birlikte süreli yayınlar özelinde siyasi bir aktör olarak Nâsır'ı ve politikalarını Yön Dergisi bağlamında inceleyen çalışmaların sayısının oldukça sınırlı olduğu gözlemlenmiştir.

Bu doğrultuda mevcut çalışmanın temel amacı Mısır'a atfedilen değere binaen Yön Dergisi'nde Nâsır sosyalizminin ya da Nâsır iktidarının nasıl ele alındığının ortaya konulmasıdır. İlâveten, Mısır'da Nâsır liderliğinde Hür Subaylar tarafından gerçekleştirilen askeri darbenin *Yön*'ün düşünce dünyasını bir iktidar stratejisi olarak ne ölçüde etkilediği irdelenmiştir. Diğer bir ifadeyle, “*Mısırdaki gelişmelerin tarihi seyri Türkiye'de tekerrür edebilir mi ya da ettirilebilir mi?*” sorusuna cevap aranmıştır. Bu soruyu cevaplandırmak üzere *Yön*'ün 222 sayıyı kapsayan yayın hayatı boyunca içerdiği imzalı ve imzasız tüm

² Doğan Avcioğlu, “Atatürk'ün özlediği Türkiye'yi kurabildik mi?” başlıklı bir açık oturumda ilk defa “biz yöncüler” ifadesini dile getirmektedir (Yön, 1962f, s. 12). Bu ifadeden hareketle, Yön Dergisi etrafında bir araya gelen ve deginin kurumsal kimliğini temsil eden yazarları tanımlamak üzere çalışma boyunca *Yöncüler* ifadesi kullanılacaktır.

yazılar incelenmiştir. Çalışma yöntembilimsel açıdan doküman incelemesine dayanmaktadır. Doküman incelemesi, yazılı materyallerin araştırılmasını konu alan ve verilerin doğal ortamda elde edilmesine imkân tanıyan araştırma yöntemlerinden birisidir (Merriam, 2018, s. 131-155). Doküman incelemesi neticesinde elde edilen bulgular betimsel analiz yöntemi ile değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Betimsel analiz yöntemi araştırma sonucunda ulaşılan verilerin toplumsal gerçeklikle bağdaştırılması gerektiğine imkân sunmaktadır. Yani, veri toplumsal bağlamından soyutlanmaksızın değerlendirilir (Punch, 2016, s. 220). Metnin akış kurgusunda ilk olarak öncesi ve sonrası ile Hür Subaylar'ın gerçekleştirdiği askeri darbe ele alınmıştır. Bu süreçte siyasal bir aktör olarak Nâsır'ın başta Mısır olmak üzere az gelişmiş ülkeler grubunda yer alan devletler açısından kurtarıcı bir figür olarak yükselişi irdelenmiştir. Sonrasında ise veri kaynağını oluşturan Yön Dergisi'nde kaleme alınan dönemin Mısır'ında ortaya çıkan siyasi ve iktisadi gelişmeler ele alınmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle Yön Dergisi'nde 23 Temmuz 1952 askeri darbesinin nasıl karşılandığı, sonrasında siyasal iktidarı elde eden Nâsır'ın sosyalist bir politikayla Arap sosyalizmine nasıl ivmelendiği ve siyasal bir aktör olarak Nâsır'ın *Yön*'ün düşün dünyasında nasıl bir yere konumlandığı incelenmiştir.

ASKERİ BİR DARBENİN ANATOMİSİ: KRAL FARUK'TAN BAŞKAN NÂSIR'A SOSYALİST SÖYLEMİN İNŞASI

Siyasal bir aktör olarak Kral Faruk, 1936 tarihinden 1952 Hür Subaylar askeri darbesine kadar Mısır'ı monarşik bir idare ile yönetmiştir. Mısır'ın siyasal hayatında 16 yıllık iktidarlığı döneminde Faruk'un sahip olduğu kişisel özellikler, 1948 Arap-İsrail Savaşı yenilgisi, tarım toplumu olan Mısır'ın ekilebilir/sürülebilir arazilerinin büyük bir bölümünün zenginler tarafından sahiplenilmesi, toplam nüfusun yarısının kırsal alanlarda yaşaması ve tarım gelirlerinin tedrici düşüşü ve zamanla zengin-fakir ayrımının ekonomik olarak derinleşmesi (Duman, 2020, s. 28), kısa sürede sıklıkla azınlık hükümetlerinin kurulması ve yıkılması, siyasi suikastların gerçekleştirilmesi (Bayraktar, 2020, s. 610) gibi siyasi ve ekonomik faktörler mevcut iktidara karşı Mısır halkının güven kaybetmesine ve Faruk yönetiminden uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir. İlerici aydınların da “başarısızlık ülkesi” olarak nitelediği Mısır'ın reforme edilebilmesi için “adil tiran”ın (just tyrant) gerekliliği dile getirilmeye başlanmıştı (Gordon, 2006, s. 28). Bahse konu durumlar nihayetinde Mısır'ın daha güçlü bir lidere gereksinim duyduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan, Büyük Britanya'nın Mısır'ı işgal etmek istemesi ve Kara Cumartesi olarak nitelendirilen halk isyanının ve öğrenci ayaklanmalarının patlak vermesi ile birlikte Mısır'ın başkenti Kahire'de kitlesel eylemler ve yıkıcı faaliyetler baş göstermiştir. Ülke çapında yabancılara ait ev ve iş yerleri yağmalanmaya başlanmış, onlara ait oteller saldırılara maruz kalmıştır. Gittikçe artan kaotik ve anarşist durum halkın güvenlik kaygıları taşımaya yol açmıştır. Halkın endişeleri nihayetinde sistem değişikliği talebine kanalize olunmuş ve bahse konu kaotik ortamın ortadan kaldırılması adına askeri bir darbe ya da devrim gibi anti-demokratik yolların reçete olabileceği sorunsalına ivmelenilmiştir (Duman, 2020, s. 28).

Askeri darbeye giden süreçte Büyük Britanya'nın ülkedeki varlığı önemli bir rol oynamıştır. Mısır'ın eski bir İngiliz sömürgesi olması ve ülkede süregelen ekonomik kriz gibi faktörler halkı İngilizlere karşı negatif bir tutum benimsemeye itmiştir. Bu tutum aynı zamanda Mısır'da milliyetçiliğin canlı bir ideoloji olarak benimsenmesine ve güçlü imalarla yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu süreçte Büyük Britanya ile Mısır arasında imzalanan 1936 tarihli Ortak Savunma Anlaşması'nın 1951 yılında feshedilmesi önemli bir rol oynamıştır. Fesih işlemi ile birlikte İngiliz birliklerine saldırılar başlamış ve misilleme olarak silahlı grupların karargâh olarak kullandıkları iddia edilen İsmailiye polis karakoluna saldırılar gerçekleştirilmiştir. On iki saat süren çatışmalar neticesinde İngiliz birlikleri tarafından ülke çapında infiale yol açan 50 Mısır polisi öldürülmüştü. Bu hadise, Mısır siyasal hayatında *Kara Cumartesi* olarak adlandırılmaktadır. Nihayetinde İngiliz karşıtlığı ile başlayan milliyetçi dalga ülke geneline yayılmaya başlamıştı. Hür Subaylar'ın askeri darbeyi gerçekleştirmesinde ve cumhuriyetin ilan edilmesinde bahse konu milliyetçi dalga, anti-kapitalist ve anti-emperyalist tutumlar yaşamsal rol oynamıştır (Bayraktar, 2020, s. 616-617).

Hür Subaylar örgütünün kuruluşu 1942 yıllarına dayanmaktadır. İdeolojik yakınlıkları ne olursa olsun ülkedeki bütün siyasi muhalefet hareketlerinden bağımsız bir örgütlenme olarak ortaya çıkmıştır (Gordon, 2006, s. 26). Genç subayların öncülüğünde kurulan örgütün kuruluş gerekçesi Kral Faruk rejiminin yol açtığı toplumsal huzursuzluk ve ekonomik çıkmaz olarak gösterilmektedir. Ordu içerisinde artan hoşnutsuzluk 23 Temmuz 1952 yılında iktidarın askeri elitlerce elde edilmesine yol açmıştır. Bu süreçte aydınlar/akademisyenler önemli rol oynamıştır. İskenderiye Üniversitesi akademisyenleri Kral Faruk'un İskenderiye'de bulunduğu ve cuntanın henüz kontrolü sağlamadığı saatlerde askeri cuntaya desteklerini bildirmişlerdir (Bayraktar, 2020, s. 617). Askeri elitler arasında her ne kadar sosyo-ekonomik ve siyasi konularda görüş birliği bulunmamasına karşılık monarşinin tasfiyesi, İngiliz emperyalizminin ortadan kaldırılması ve toplumsal reform gibi konular üzerinde anlaşmaya varılan ortak paydalar olarak gösterilmektedir (Erdem, 2017, s. 74). Diğer taraftan cunta üyeleri arasında mutlak bir ideolojik bütünlükten ya da ortak bir politik kimlikten bahsetmek de mümkün görülmemektedir. Cunta, Halil Muhiddin ve Ahmet Fuat gibi Marksist fikirlerden etkilenen üyelerden liberal milliyetçilere kadar geniş bir ideolojik yelpazenin temsilcilerinden oluşmaktaydı (Erdem, 2017, s. 74) ancak kendilerini her şeyden önce asker olarak görüyorlardı ve hareket manevralarını askeri bağlantılar üzerinden tesis ediyorlardı (Gordon, 2006, s. 27). Askeri darbenin gerçekleşmesi ile birlikte Enver Sedat, ihtilali meşrulaştırmak üzere 1945-1952 yılları arasındaki zaman dilimini kaotik dönem olarak nitelendirmiş ve anarşist durumun sona erdirilmesi amacıyla ihtilali zorunlu bir manevra olarak tanımlamıştır. Sedat'a göre, "tam da bir devrimin ilk dönemini yaşayan", "Mısırda tam manasıyla terör hakimdi, insan hakları; konuşma, toplantı yapma ve basın özgürlüğü, tam anlamıyla büyük bir kısıntıya maruz kalmıştı" (Ateş, 2012, s. 5). Bu şartlar altında askeri darbe kaçınılmaz olmuştur. Darbenin gerçekleşmesi ile birlikte askeri idare sivil ve askeri kanattaki diğer muhalefet

hareketleri ile iş birliklerini sürdürmeye özen göstermiştir. Sol cenahtaki ilişkiler özellikle yakınlaşmıştır. Nâsır başta olmak üzere cuntanın diğer pek çok üyesi Marksist doktrini kabul etmemesine karşın giderek sol ideologların etkisi altında kalmıştır (Gordon, 2006, s. 27). Bu gelişme özünde yeni idarenin nasıl bir hamle yapacağına, politikalar benimseyeceğine dair ipuçları barındırmaktadır. Bu noktada askeri elitlerin sosyalist ideolojiyi ve ülkenin sömürgeci geçmişinden dolayı anti-emperyalist politikaları benimsemeye eğilimli olduklarını belirtmek mümkündür (Bayraktar, 2020, s. 620). Zaten Nâsır Şubat 1956'da CBS radyosunda verdiği demeçte askeri darbenin temel prensiplerini şu şekilde tarif etmiştir: “sömürgecilik karşıtlığı, feodalizm karşıtlığı, yoksullukla mücadele, sosyal adalet, güçlü bir ulusal ordunun yaratılması ve temiz demokrasi” (Gordon, 2006, s. 37).

Darbe sonrası General Muhammed Necip sahip olduğu itibar dolayısıyla Yürütme Komitesi'nin başkanlığına getirilmiştir. Ancak bu komite zamanla Devrimci Komuta Konseyi (DKK) olarak revize edilmiştir. 1953 yılına gelindiğinde ise siyasi partiler lağvedilerek geçici bir anayasa ile devletin yegâne gücü olarak bu konsey kabul edilmiştir. Cumhuriyet ilan edilerek ülkenin Cumhurbaşkanı ve Başbakan'ı Muhammed Necip olmuştur. Askeri cuntanın en önemli simalarından olan Nâsır ise Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev almıştır (Duman, 2020, s. 30). Ancak bir yıl gibi kısa bir süre sonra DKK'da güçlü bir liderliğe sahip olan Nâsır ile Necip arasında liderlik krizi baş göstermeye başlamıştır. Sembolik bir liderliğe sahip olması gereken/beklenen Necip'in gittikçe artan popüleritesi ve Nâsır'ın hedeflerine olan ince muhalefeti krizi derinleştirmiştir. Bu durum karşısında kayıtsız kalmayan Nâsır, Necip'i Müslüman Kardeşler'e arka çıkmakla itham ederek Necip'in tasfiyesine yol açmıştır. Bu tasfiye neticesinde Nâsır, Mısır'ın en güçlü siyasal aktörü olarak yerini almıştır (Duman, 2020, s. 30). Daha en başından beri Nâsır, post-kolonyal geçmişe sahip olan Mısır'ın Batı emperyalizmden kurtulmasını hedeflemiştir. Bu amaçla, “güçlü bir Arap-Müslüman kimliği inşa etmeye ve bağımsız bir ekonomik sistem” tesis etmeye gayret göstermiştir (Bayraktar, 2020, s. 617). Nâsır'ın benimsediği Arap milliyetçiliği ve ulusalcı siyaset siyasi bir lider olarak onun hem Mısır'da hem de Arap dünyasında artan bir üne kavuşmasına yol açmıştır. Nâsır'ın böylesi bir politika benimsemesinin altında yatan temel saikler İsrail'in artan gücüne karşı kuvvet toplamak ve iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmektir (Duman, 2020, s. 28). Bu amaçla Nâsır iktidarda bulunduğu dönemde çeşitli politikalar hayata geçirmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda bu politikaların bir kısmına bakmak yararlı olacaktır.

Nâsır'ın Mısır'ın bağımsızlığı noktasında hayata geçirdiği en önemli politikalardan birisi Süveyş kanalının millileştirilmesidir (Bayraktar, 2020, s. 617). Bu politika bağımsız bir Mısır ekonomisinin varlığı ve Batı dünyasına olan bağımlılığın sona erdirilmesi adına yaşamsal bir role sahiptir (Ateş, 2012, s. 28). Kanalın millileştirilmesi başta İngiltere olmak üzere, Fransa ve İsrail'in ülkeye saldırgan tutumlar

benimsemesine yol açmıştır. Ancak Nâsır, ABD ve Sovyet desteğiyle işgalci kuvvetleri püskürterek Süveyş krizinin siyasi bir zafere dönüşmesini sağlamış ve “birçok Arap ülkesinde devrimci akımların güç kazanmasına” yol açmıştır (Erdem, 2017, s. 82). Dahası Süveyş kanalının millileştirilmesiyle birlikte Nâsır, Arap dünyasında popülaritesini konsolide etmiş ve Arap coğrafyasının lideri olarak görülmeye başlanmıştır (Duman, 2020, s. 28). Nâsır'ın hayata geçirdiği ikinci önemli reform girişimi tarım/toprak reformu tasarısıdır. 1950'lerde ülke genelindeki verimli toprakların üçte birinden fazlası Mısırlıların yüzde 0,5'inden daha azı tarafından sahiplenilirken diğer üçte biri daha çok yoksul çiftçileri oluşturan nüfusun yüzde 95'i tarafından paylaşılmaktaydı (Osman, 2011, s. 54). Toprak reformu ile birlikte bir aileye ait arazinin büyüklüğü en fazla 100 dönüm ile sınırlandırılmış, süresiz mülkiyet ortadan kaldırılmış; kiralanan sürülebilir arazilere kira sınırlaması getirilmiş, köylülerin yasal hakları güçlendirilmiş ve en önemlisi büyük toprak sahiplerinin yüz binlerce verimli topraklarına el konularak milyonlarca topraksız köylüye dağıtılması sağlanmıştır (Osman, 2011, s. 55). Ayrıca, toprak reformunun sağlıklı işlerliğini sağlamak adına Asvan Baraj'ının inşasına başlanmıştır. Finansmanı ise Sovyet destekli olmuştur. Gittikçe artan Sovyet-Mısır yakınlaşması Nâsır'ı sosyalizme çok daha eğilimli bir hale getirmiş ve “Arap sosyalizmi” kavramını ortaya çıkarmıştır (Duman, 2020, s. 32). Diğer taraftan sosyal eşitlik uygulamaları hayata geçirilmiştir. Bu minvalde, gelir dağılımı kanunu ile maaşların standartlaştırılması sağlanmış, belirli bir oranın üzerinde gelir elde edenlerden %90 oranında vergi tahsil edilmiş; çalışanlara emeklilik sistemi tanınmış ve sağlık sigortası gibi güvenceler sağlanmıştır (Duman, 2020, s. 32). Bu uygulamaların her biri varlıklı sınıfın çıkarlarını ve nüfuzlarını azaltmaya yönelik sosyal adaletçi politikalarlardır. Sonuç olarak Nâsır, siyasal iktidara geldikten sonra kademe kademe “ulusal bağımsızlıkçı söylemini” benimsemekle birlikte “Arap dünyasının liderliğin[e]” de oynamıştır (Erdem, 2017, s. 78). Nâsır'ın karizmatik otoritesi ile birleşen “milliyetçi ve anti-emperyalist ‘pan-Arabist’” söylem Sovyet yakınlaşması ile birlikte “anti-kapitalist ‘sosyalist’” bir ideolojik evrilmeye maruz kalmıştır (Erdem, 2017, s. 78). Bu ideolojinin inşasında aydınların rolü büyüktür. Sosyalist aydınlar “milliyetçi sosyalizm” adı altında “İslami, Marksist ve Arap milliyetçiliğinden” müteşekkil yeni bir fikir akımının inşasına öncülük etmişlerdir (Ateş, 2012, s. 4). Bu akım Nâsır'ın benimsediği ve nihai olarak gerçekleştirmek istediği ideolojik eğilimin bir tezahürü olarak görülebilir. Ayrıca Nâsır'ın hem Arap dünyasında hem de kapitalizmle mücadele eden dönemin Üçüncü Dünya ülkelerinde siyasi bir aktör/lider olarak benimsenmesine ve ilham kaynağı olarak görülmesine yol açmıştır. Mevcut çalışmada şimdiye kadar Hür Subaylar darbesinin ortaya çıkmasına yol açan faktörlerden ülkenin ideolojik değişime maruz kaldığı darbe süreci sonrasında kadar Mısır siyasal hayatında derin izler bırakan Nâsır rejiminin ve politikalarının değerlendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın geri kalan kısmında ise yukarıdaki olayların tarihi seyri doğrultusunda Türkiye’de yayınlanan Yön Dergisi’nin bahse konu olayları ele alış biçimleri izhar edilecektir. Bu noktada, model bir iktidar stratejisi olarak nitelendirilen Nâsır

sosyalizminin/iktidar anlayışının Yön sayfalarındaki yansımaları araştırmaya konu edilmekte ve araştırma neticesinde elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

YÖN DERGİSİ (1961-1967) VE NÂSİR'İN SOSYALİST İKTİDAR STRATEJİSİ

23 Temmuz 1952 askeri darbesi

Yön sayfalarında Hür Subaylar askeri darbesinin amacı/hedefleri ve sonuçlarını ele almadan önce, bahse konu ihtilalin kavramsal çerçevede ele alınış biçiminden başlamak yararlı olacaktır. Bu amaçla öncelikle ihtilal nedir sorusuna cevap aranacak ve sonrasında Hür Subaylar'ın gerçekleştirdiği 23 Temmuz 1952 askeri darbesi ele alınacaktır. Bu amaçla, *Yön Dergisi*'nde Mısır ihtilali ile birlikte siyasi iktidara gelen askeri elitlerin öncülüğünde hazırlanan *Milli Yasa*'ya referansla çeşitli değerlendirmeler aktarılmaktadır. Bu değerlendirmelerden bir tanesi de ihtilal kavramının mahiyetine dairdir. Mısır'daki ihtilal "niteliği itibariyle ilerleme[ci]" (Yön, 1962e, s. 10) olarak tanımlanmaktadır. İlgili yazının devamında "ihtilal niteliği bakımından, halkçı ve ilerici bir eserdir. İhtilal, bütün bir halkın, tasarladığı ve istediği yaşayış yolu üzerine dikilen engelleri inatçı bir direnişle yıkıp geçmek için bütün kuvvetini toplamasına dayanan bir harekettir" (Yön, 1962e, s. 10). İhtilal ayrıca, sosyo-ekonomik geri kalmışlığın ortadan kaldırılması, yarının ülkesinin inşa edilmesi, gelişmiş ülke seviyesine erişilmesi ve gelecek nesillerin umutlarının gerçekleştirilmesi için yapılan bir hamledir. Bu doğrultuda gerçek ve samimi bir ihtilalin taşınması gereken nitelikler itibariyle öncelikle halkçı ve ilerici olunması gerektiği vurgulanmaktadır (Yön, 1962e, s. 10). Diğer taraftan Nâsır, "Halk Kuvvetleri Milli Kongresi"nde ihtilalin temel felsefesini özetlediği konuşmasında: "*İhtilal, emperyalizmden ve derebeyi sömürücülüğünden ve az gelişmiş ülke olmak durumundan kurtulmak isteyen halkın tek kurtuluş yolu*" olarak *Yön* sayfalarına yansımaktadır (Yön, 1962b, s. 17).

Krak Faruk iktidarının "ahlaksızlığına, hırsızlığına, satılmışlığına ve İsrail'e karşı yenilgisine fena halde öfkelenen 'Hür Subaylar' grubundan 7 kişi, 23 Temmuz 1952 günü Genelkurmay binasına gittiler ve başkanı tevkif ettiler" (Avcıoğlu, 1966b, s. 8-10). *Yön* sayfalarında bu tarihi hadise "yeni ve şanlı bir safhanın başlangıcı" (Yön, 1962c, s. 10-11) olarak nitelendirilmiştir. Bu nitelendirme ile "Mısır denemesi, küçük burjuva menşeli, milliyetçi ve devrimci kadronun, tıpkı Atatürk'ün yapmak istediği biçimde, bir bağımsızlık ve kalkınma çabası" (Avcıoğlu, 1966b, s. 8-10) şeklinde resmedilmektedir. Son derece güç, karanlık ve tehlikeli şartlar altında gerçekleştirilen bu denemede bütün alanları ihtiva eden öncü bir ihtilal denemesine kalkışılmıştır (Yön, 1962c, s. 10-11). Bu deneme ile birlikte "Mısır halkı, kendi olumlu kuvvetleri sayesinde bütün çürümüş değerlere kesin olarak sırt çevir[miş], yüzyıllarca süren bütün baskı ve adaletsizlik kalıntılarından kendini kurtar[miş]" (Yön, 1962c, s. 10-11) ve milli birliğini tamamlamıştır

(Abdülmalik, 1963, s. 13). Yani, Mısır halkının iradesini serbestçe kullanmasını önleyen mekanizmalar ortadan kaldırılmıştır. Bu amaçla “23 Temmuz 1952 ihtilalinin en önemli yönü, bu ihtilale girişen ordunun, ihtilalin yapısını değil, sadece halkın isteklerinin bir vasıtası oluşu[dur]” (Yön, 1962d, s. 11). Bu doğrultuda, Nâsır'ın müdahalesi “sosyal hedefli askeri rejim tipinin tam bir örneği” (Abdülmalik, 1963, s. 13) olarak resmedilmektedir. Dolayısıyla ordunun halka ve halkın taleplerine olan bağlılığı müdahalenin başarıya ulaşması noktasında önemli bir rol oynamıştır. Abidin Dino (1965, s, 13) benzer bir değerlendirme yaparak Başkan Nâsır'ın “halka dayanıp (ki buna ordu çoğunluğu dahil)” toprak sahipleri ile büyük burjuvaziye yendiğini ifade etmektedir. İmzasız bir *Yön* yazısında Mısırda gerçekleştirilen askeri darbenin dönemin şartları içerisinde gerçekleştirilen diğer askeri darbelerden ayrı kılınması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu minvalde 1952 İhtilali, “yeni bir ihtilal sınavının örneği” (Yön, 1962c, s. 10-11) olarak görülmektedir. Böylesi bir düşüncenin benimsenmesine yol açan temel faktör eylemin halk mücadelesine dayanmasıdır. Bu mücadele varlığını bazı teminatlara borçludur (Yön, 1962c, s. 10-11):

1. Hiçbir sınır tanımayan, ancak kütlelerin hak ve isteklerini göz önüne alan bir ihtilalci değişiklik arzusu.
2. İhtilalci değişiklik arzusunun, devlet yönetimini kendisine emanet ettiği bir öncü kadro (Bu öncü kadro, eskiden mevcut menfaatleri değil, fakat devletin meşru ve tabii efendisi olan halk kütlelerinin menfaatlerini göz önüne alarak devleti yönetecektir.)
3. Bir yandan tarihi ve tarihin çağdaş insan üzerindeki etkisini, öte yandan insanın tarih üzerindeki etkisini bütün derinliğiyle anlamak yetisi.
4. İnsanlığın geçirdiği bütün denemelere açık olan, bu denemelerin bütün özünü ve kazancını benimseyen, bu denemeleri yobazlıkla reddetmeyen veya birtakım komplekslerle ondan uzaklaşmayan bir düşünce.
5. Tanrıya, peygamberlerine ve bu peygamberlerin her zamanın ve her mekânın insanlarına hitabeden gerçek ve selamet dolu kutsal mesajlarına sarsılmaz bir iman.

Yön'e göre bu teminatları bünyesinde ihtiva eden askeri darbeye halk öncü bir rol oynamıştır. Bu niteliğinden dolayıdır ki 23 Temmuz büyük bir eser olarak nitelendirilmektedir. Başka bir imzasız *Yön* yazısında Arap milletinin mücadelesinde ihtilal tek çıkar yol olarak görülmektedir (Yön, 1962ç, s. 10). Ancak bahse konu ihtilalin kazanımları güvence altına alınabilmesi ve sürdürülebilmesi için üç temel unsurun ihmal edilmemesi gerekmektedir (Yön, 1962ç, s. 10):

1. Yobazlığa ve tedhişe boyun eğmeyen serbest tartışmadan ve sağlam düşünceden doğan bilimsel bir inanış üzerinde kurulu bir şuurulanma,

2. Arap mücadelesinin karşı karşıya bulunduğu değişik şartlara uyabilecek hür ve canlı bir hareket kabiliyeti,
3. Hissi sebeplerle, milli mücadeleyi yolundan ayıran ve enerjisinin büyük kısmını boşa harcatan yanlış yönlere sapmaktan kaçınarak hedefleri iyice seçmek ve bu hedefleri ısrarla izlemek.

Arap mücadelesinin hedefleri önünde yeni bir çıkış açan Arap ihtilali, içinde bulunduğu şartlar dahilinde gerçek değerine ulaşabilmesi için yukarıdaki üç temel unsura ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaçların giderilmesi ile birlikte “1- Hürriyet, 2- Sosyalizm, 3- Birlik” gibi milli özlemleri yansıtan hedeflere ulaşılacaktır (Yön, 1962ç, s. 10). “Çağımızda Ekonomik Bağımsızlık Mücadelesi: Mısır Örneği” temalı *Yön* yazısında Doğan Avcıoğlu (1966b, s. 8-10) siyasi bağımsızlığı gerçekleştiren devrimci kadronun, bunu ekonomik bağımsızlıkla taçlandırması gerektiğini vurgulayarak Mısır halkının da desteğiyle sosyalist bir ivmelenmeye doğru yol alındığını belirtmektedir. Dahası Avcıoğlu (1966b, s. 8-10), “çeşitli nedenlerle bizim yarıda bıraktığımız bir yolda, Mısır, karşılaştığı önemli güçlüklerle rağmen, büyük mesafe almıştır” değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Askeri darbenin gerçekleştirilmesi sürecinde Marksist terminolojinin ihmal ettiği ancak Mısır gibi *Üçüncü Dünya Ülkelerinde* yaygın bir şekilde siyasal yaşamda ağırlık kazanan ara tabakaların (*Zinde Kuvvetler*) rolü büyüktür. Mısır’da yaşanan gelişmeleri bu gibi kavramlar üzerinden değerlendirmenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu noktada Doğan Avcıoğlu (1962a, s. 8) az gelişmiş toplumlarda proleteryanın tek veri olmadığı ve toplumsal gerçekliği anlamlı kılmak için başka kavramların varlığına ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. O’na göre, Batı toplumlarında ve Marksist terminolojide önemsiz addedilen asker ve sivil memurlar gibi ara tabakalar “Üçüncü Dünyada, belli şartlar altında, milli burjuvaziden bağımsız olarak, ilerici gidişte öncü rol oynayabilmektedir” (Avcıoğlu, 1962a, s. 8). İmzasız bir *Yön* yazısında ara tabakaların rolüne dair Ostrovitjanov’dan referansla çeşitli değerlendirmeler gerçekleştirilmektedir. Bu değerlendirmelere göre, “Marksist teori, bugüne kadar, ara tabakaları, sarahatle tanımlamış sınıfların yol arkadaşı, ya da müttefikleri olarak görmüştür. Fakat, çeşitli ülkelerde, ara tabakaların iktidara gelişi onları artık tâli bir unsur saymayı imkânsız kılmakta ve rollerini yeniden değerlendirmeye getirmektedir” (Yön, 1966, s. 8). Bahse konu tabakaların Mısır’da Nâsır reformlarını gerçekleştirmeleri bu bağlamla değerlendirilmektedir. İlgili yazının devamında Mirskij ve Pokataeva’nın ortak çalışmasından hareketle Mısır’daki gelişmeler özelinde ara tabakaların rolü vurgulanmaktadır (Yön, 1966, s. 8):

İki yazar, **sanayileşmiş ülkelerde, proleteryanın tek temel veri olmadığı, öteki verinin, intelligentzia ve memurların gelişmesi olduğu** olgusu üzerinde ısrar etmektedir. Intelligentzia ve memurlar, mütecanis tabaka değildir. Bunlar, çeşitli sosyal gruplardan gelen burjuvazi ile proleterya

arasında bir ara mevki işgal eden bireyler topluluğudur. Bu tabakaların içinde, askeri intelligentsia, bir sosyal grup, yeni bir politik olay teşkil etmektedir. Nâsır Mısırı, halen bunun en iyi örneğidir.

Askeri Darbeden Arap Sosyalizmi'ne

Nâsır, 1952 sonrası sosyo-ekonomik alanda köklü reformlar hayata geçirmiştir (Tümer, 1961, s. 19). Bu reformlar dizisini feodalitenin tasfiye edilmesi, dış ticaret, mali kurumlar, yabancı şirketler ve temel sanayinin devleştirilmesi, iç ve dış kapitalizmin temel kaynaklarının yıkılması ve burjuvazinin iktisadi gücünün kırılması (Avcıoğlu, 1963b, s. 9), yeni sanayileşme hamlesi, toprak reformu, İngiliz ve Fransız banka ve firmalarının kamulaştırılması gibi hamleler oluşturmaktadır. Tedrici artış gösteren bu gelişmeler neticesinde “her yıl teşekkül eden milli kaynakların kullanılmasında kamu yatırımlarının oranı artmış; özel yatırımlar azalmışa başlamıştır” (Tümer, 1961, s. 19). “Yerli ve yabancı sermayeye şiddetli bir mücadele açmış bulun[an]” (Yön, 1962a, s. 17) Nâsır, hayata geçirdiği politikalarla ekonomide teşekkül eden özel gelirleri ve tasarrufları daha büyük ölçekte kamuya aktarmış ve onun kullanımına tahsis etmiştir. Başarılı bir iktisadi kalkınmanın hayat bulabilmesi adına devletin ekonominin önemli bir kısmını elinde bulundurması gerekmektedir (Yön, 1962b, s. 17). Bu vesileyle sosyo-ekonomik planlama ile belirlenmiş hedeflere- “yeni bir Arap sosyalizmi[ne]” (Yön, 1962b, s. 17)- çok daha kısa ve kesin olarak ulaşılabileceği varsayılmıştır (Tümer, 1961, s. 19). Mısır gibi az gelişmiş ülkeler için sosyalizmden başka çıkar yol olmadığını dile getiren Nâsır'ın “Halk Kuvvetleri Milli Kongresi”nde dile getirdiği bu durum *Yön* sayfalarına şu şekilde yansımaktadır (Yön, 1962b, s. 17): “İktisadi bakımdan az gelişmişliğin, sosyalizm yoluyla çözülmesi, yirminci yüzyılın şartlarında ortaya çıkan tarihi bir zarurettir.” Ancak Nâsır, başka bir konuşmasında Mısır'da benimsenen Arap sosyalizminin Marksizm ve Leninizm'den ayrı kılınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bahse konu konuşmada Nâsır şu değerlendirmeyi yapmaktadır (Yön, 1962b, s. 17):

Marksizm-Leninizm dinsizdir, halbuki bizim sosyalizmimiz dini ve Allahı tanır. Marksizm-Leninizm gericilerin diktatörlüğü yerine, proleterya'nın diktatörlüğünü getirir. Bizim sosyalizmimiz ise, bütün halkın demokrasiye geçişini öngörür. Bundan başka, Marksizm sömürücü sınıfın şiddet yoluyla tasfiyesini ister. Biz ise, meselelerimizi kan dökmeden çözmek arzusundayız.

Nâsır'ın Marksizm'i reddederek geliştirmiş olduğu doktrin “Arap Sosyalizmi” ya da “Kooperatifçi Demokratik Sosyalizm” olarak nitelendirilmektedir (Yön, 1963b, s. 13). Bu nitelendirme, “kaynağını sınıflar arasındaki mücadeleden sakınılması gerektiğine inanan sosyal düşüncenin gelişmesinden ve milletin şuurundan almaktadır. Bu sosyalizm, böylece sosyal tesianüd muhtevasının pratik bir uygulaması olmuştur” (Yön, 1963b, s. 13). Sosyal adalet temelli inşa edilen sosyalizmin bu türü Nâsır'ın da benimsediği yedi temel

prensip üzerinde bina edilerek komünizmden farklılaştırılmaktadır. Bu farklılaştırma Nâsır'ın doktrineri Heykal tarafından “Biz ve Komünizm” temalı eserde kaleme alınarak *Yön* sayfalarında karşılık bulmaktadır. İlgili farklar şunlardır (Yön, 1963b, s. 13):

1. Sosyal sınıflar: Birinci fark sosyal sınıflar meselesine bakış tarzındadır. Komünizm bir proletarya diktatörlüğü kurmak, yeni bir sosyal sınıfın aracılığı ile diğer bütün sınıfları ortadan kaldırmayı teklif eder. Arap sosyalizmi ise, sosyal sınıflar arasındaki zıtlıkların Milli Birlik içinde tedricen eritilmesi fikrini savunur. İhtilalci iç gelişme toplumun bir tek sınıf haline gelmesi işi bu Milli Birlik içinde tedricen eritilmesi fikrini savunur. İlerlemeyi engelleyen veya her ferdin yolunu tıkayan her çeşit sosyal duvarlarının dışında, ferdlere durumları arasında ancak çalışmalarının değeri ölçüsünde değişik farklar bulunacaktır.
2. Mülkiyet meselesi: Komünizme göre, ‘her mülk sahibi aynı zamanda bir istismarcıdır.’ Arap sosyalizminde ise, birbirinden farklı bir tip mülkiyetin varlığı kabul edilmektedir. Birinci çalışmayı temsil eden, bir başkasını istismar etmeyen ve baskı altına almayan mülkiyettir. Burada mülkten yoksun olanlardan mümkün olduğu kadar çok sayıda kimseyi mal mülk sahibi yapmak bahis konusudur. İkinci tip ise, ‘istismarcı mülk sahipleridir’. Bunların öldürülmesi gerekmez. Fakat, başkalarını istismar etmeye yarayan silahlarının ellerinden alınması gerekir. Bundan sonra, onlar da yeni topluma kabul edilirler.
3. İstimlak: Komünizm, mülkün bedelini ödemediği istimlak edilmesinden yanadır. Arap sosyalizmi ise, devletleştirilen mülkün bedeline karşılık bir tazminat ödemesi fikrini kabul etmiştir. İstismarı yasaklayan bir kadro içinde yerleşmesi şartıyla özel mülkiyet bir hak hatta bir gayedir.
4. Ferdin rolü: Komünist toplumda, mülkiyetin tek sahibi devlettir. Ferd, kendi ana ihtiyaçlarını karşılayacak bir para karşılığı iş gören bir âlet telâkki edilir. Ferd, tarihin basit bir ürünüdür. Arap sosyalizminde ise ‘ferd sosyal yapının temelini teşkil eder. O, hem tarihin bir ürünü hem de tarihin yapıcısıdır.’
5. Bugün-yarın: Stalinin liderliğinde komünist uygulama tecrübeleri sırasında, insan nesilleri, istihali artırmak maksadıyla insafsızca kurban edilmişlerdir. Arap sosyalizminde ise ferdin ‘bugünü’ ile ilgilenir. Zira ‘bugün’ hayat kavramını yitirirse ‘yarın’ bir hiçten böyle bir hayat kavramı yaratamaz. Bunun içindir ki Birleşik Arap Cumhuriyetinde sosyalizmin başlangıcında bile, amme hizmetleri, meskenler, okullar, hapisaneler inşa edilmesi lüzumu unutulmamıştır.
6. Doktrinde taassup: Marksist analizin ana prensiplerine bağlı kalmak suretiyle de olsa, hiçbir komünist, önüne çizilen belli ana yoldan ayrılamaz. Aksi halde, ‘yoldan çıkmış’ olmakla itham edilir. Tito'nun durumu budur. Halbuki, Arap sosyalizmi, bütün dünya kültür zenginliğinin kendi

emrinde olduğu düşüncesindedir. Bu kültürden istifade edilebilir ve sonunda ona kendinden bir şeyler de katılabilir. Mısır bu kültürü kendi milli tecrübesinden sonuçları ve tarihi mirasıyla zenginleştirebilir.

7. İhtilalin aracı: Komünizm siyasi faaliyet teşkilatının bir tek partinin, komünist partisinin elinde olması gerektiğini düşünür. Ona, göre, komünist partisinin hâkim olmadığı veya yönetmediği hiçbir ihtilâl meşru değildir. Buna karşılık, Arap sosyalizminde ise, milletin hamle yapacağı ilk merhaleye ulaşmak maksadıyla siyasi faaliyet teşkilatının bütün millete yayılması, yani kuruluşun Milli Birlik içinde cereyan etmesi lazım geldiği inancı vardır.

Dolayısıyla Nâsır'ın Mısır'ın tarihi ve sosyo-kültürel seyri içerisinde ülkeye özgü bir sosyalizm anlayışı geliştirme çabası içerisinde olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan kapitalizmin henüz gelişme göstermediği ve nihayetinde işçi sınıfının bir güç olarak ortaya çıkmadığı toplumlarda sosyalist bir idarenin kurulması pek mümkündür (Aren, 1962, s. 5). Avcıoğlu'na (1963b, s. 9) göre, “kapitalist olmayan gelişmeye yönelmiş intikal devresi, kapitalizmi atlayarak, sosyalizmi kurmaya hazırlamak için en kısa yoldur.” Mısır gibi bu süreci tecrübe eden ülkeler, sosyalist ideolojinin inşasına başlamadan önce iç ve dış kuvvet dengesine bağlı olan bir intikal dönemi tecrübe etmek durumundadır. Milli kurtuluş hareketinin devamı olarak görülen bu intikal döneminde “işçi sınıfının gücü ve tecrübesi, köylü ve işçi sınıfı arasındaki dayanışma seviyesi, Milletlerarası kapitalizmle bağlılık derecesi gibi” (Avcıoğlu, 1963b, s. 9) faktörler önemli rol oynamaktadır. Ancak bu süreçte ordu gibi ilerici role bürünen kuvvetlerin varlığı hayati bir değere sahiptir. Çünkü işçi sınıfı öncülüğü gerçekleştirecek yetkinliğe sahip değildir. Bu doğrultuda Doğan Avcıoğlu (1962, s. 20) “Sosyalist Gerçeklik” başlıklı yazısında şu satırları kaleme almaktadır:

Ordunun mutlaka faşizm getireceğini ileri sürenler, herşeyden önce Nasır denemesini aydınlığa çıkartmalıdırlar: Kral Faruk'u deviren Nasır ve Mısırlı genç subaylar, başlangıçta bir cins faşist idare kurmuşlardır. Genç subayların ilk yaptıkları icraat, işçileri asmak olmuştur! Yalnız, memleketi ileriye götürmek ateşiyle yanan genç subaylar, bazı zikzaklardan sonra, halk kitlelerinden çok büyük bir tazyik gelmediği halde sosyalizme yönelmişlerdir. Nasır, feodaliteyi ve burjuvaziye siyasi ve iktisadi güç olarak tasfiye etmiş, bunların yerine işçi ve köylülere dayanma zarureti duymuştur. Başkan Nasır'ın bu yaz açıkladığı program oldukça ileri sosyalist bir programdır. Bu değişikliği nasıl izah etmeli? Ordu ve faşizm kelimelerini aynı anlamda kullanmaya teşne görünenler, herşeyden önce bu soruyu cevaplandırmalıdır.

Fakat, Avcıoğlu başka bir yazısında Başkan Nâsır öncülüğünde girişilen bu mücadelede mutlak bir sosyalist idarenin kurulmuş olduğundan bahsetmenin pek mümkün olmadığını ama bahse konu yolda önemli gelişmelerin gösterildiğini ifade etmektedir (Avcıoğlu, 1963a, s. 3):

Gerçi Nasır, sosyalist bir idare kurmuş olmaktan henüz uzaktır. Nasır, memleket ekonomisini Milletlerarası kapitalizmine tabi olmaktan kurtararak, mali müesseseleri ve dış ticareti devletleştirerek ve feodaliteyi tasfiye ederek, Mısırı, kapitalist olmayan bir gelişme yoluna sokmuştur. Yalnız ekonomik ve politik bir güç olarak tasfiye edilen kapitalist sınıfın yerini, pek te iyi işlemeyen askeri ve sivil bir bürokrasi almıştır. Rejimin, işçi ve köylü gibi emekçi temeli zayıftır. Mısır, ancak bürokrasinin hakimiyeti kırılıp, memleketin kaderinde emekçiler tam söz sahibi olduğu zaman, sosyalizm yoluna girecektir. Bununla beraber, Nasır halk yararına işletilmek istenen, ileri ve kapitalist olmayan bir ekonominin temellerini atarak Mısırdaki sosyal ve politik istikrar sağlamıştır.

Ancak, hayata geçirilen politikalar neticesinde tasfiye edilen burjuvazinin yerini askeri ve sivil bürokrasi almıştır (Avcıoğlu, 1963b, s. 9).

Siyasal Bir Aktör Olarak Nâsır

1952 askeri darbesinden sonra Başkan Nâsır ve genç subaylar ile aydınlardan müteşekkil yönetici kadro yeni ve enerjik görünmesine karşın uluslararası toplum tarafından yeteri derecede önemsenmemiştir. Bu noktada *Yön* yazarlarından Melih Tümer (1961, s. 19) üç önemli gerekçenin varlığından bahsetmektedir: Birincisi, Başkan Nâsır, iktidara gelişiyle birlikte Fidel Castro'nun yaptığı gibi hızlı bir şekilde köklü ve geniş sosyal devrimlere başvurmaktan ziyade daha çok tedrici bir politik duruş sergilemiştir; ikincisi ise Başkan Nâsır'ın karşı karşıya kaldığı İsrail problemidir ki bu problem Mısır'ın yeni rejimini uzun bir süre meşgul edeceği varsayılmıştır; üçüncü olarak da Nâsır iktidarınca benimsenen “Müslüman devletler birleşiniz” ya da “Arap devletleri birleşiniz” şeklindeki söylemler Batılılarca daha çok hayali ve ütopyik olarak nitelendirilmiştir. Yeni idarenin karşı karşıya kaldığı problemlerin büyüklüğü ve benimsenen politik duruşun niteliği göz önünde bulundurulduğu zaman Nâsır'ın ilk iktidar yılları Batı toplumu başta olmak üzere diğer toplumlarca önemsenmemiştir. Ancak Başkan'ın Ortadoğu, Afrika ve Asya halklarının bağımsızlık savaşlarına ilgi duymaya başlaması ve tarafsız bir dış politika benimsemesine köklü sosyo-ekonomik devrimler eklenince Mısır'ın yeni idaresi başta Batı dünyası olmak üzere Asya, Afrika ve Ortadoğu toplumlarının ilgisini çekmiştir (Tümer, 1961, s. 19). Özellikle Arap dünyasında, “kısır bir milliyetçilik anlayışı ve İsrail düşmanlığıyla” Nâsır, giderek prestij kazanmıştır (Yön, 1962b, s. 17).

Nâsır'ın politikalarını yakından takip edenler içerisinde dönemin Türk aydınları da yer almaktadır. Yön Dergisi'nin yayın hayatı boyunca çeşitli düzeylerde yazılar kaleme alan İlhan Selçuk (1962, s. 6) “Nâsır'a Övgü” başlıklı *Yön* yazısında Nâsır iktidarına karşı olmadığını şu satırlarla ifade etmektedir:

Nâsır'a karşı değilim. Tersine, Orta Doğu Arap ülkelerinde en medeni rejim Mısırda kurulduğuna inanıyorum. Başarı kazanır mı bu deneme kazanamaz mı? Orasını zaman gösterecek... Ama Nâsır denemesini topyekûn ve bir elde kötölemek için ortada hiçbir sebep yoktur.

Nâsır özel teşebbüse karşı... Nâsır devletçi... Nâsır 1958'de toprak ağaları düzenine teslim olmuş bir Türkiye için elbette sevimsiz görünecek. Fakat acaba Atatürk devri Türkiye'si için sevimsiz görünür mü idi?

Bu soruya muhtemelen *görünmezdi* şeklinde cevap vermek yerinde olacaktır. Çünkü *Yön* yazarları Kemalizm ile Nâsır politikaları arasında bir ilişki kurarak nihayetinde her iki teşebbüsün de aynı amaca hizmet eder nitelikte olduğu belirtmektedir. Ancak tarihi seyir içerisinde dönemsellik farklılıkların bulunduğu belirtilmektedir. Bu noktada Niyazi Berkes (1966, s. 10-11) Mısır'daki gezisinden şu satırları *Yön* sayfalarına aktarmaktadır:

Yeni Mısır, eski yani Atatürk devri Türkiye'sine; yeni Türkiye eski yani Faruk devri Mısırına benzemek için adım adım ilerliyorlar. Yerlerimizi değiştiriyoruz. Zaten tarih boyunca bile Türkiye ile Mısır arasında böyle tuhaf birbirine ters gidiş var: Mısırda Memlûk feodalizminin zirveye vardığı zamanda bizde Selim III devri reformculuğu başladı. Bizde bu, gerici kuvvetlerle silinip süpürülünce Mısırda, Selim zamanının uyanık kişilerinin sığındığı Mehmet Ali uyanışı başladı. Türkiye'de Tanzimat'ı, Mısırda Mehmet Ali'nin çökertilmesi takip etti. Türkiye'de istibdad devri varken, Mısırda liberal bir rejim hüküm sürüyordu. Türkiye'de milli bağımsızlık savaşı oldu; Mısır emperyalizmin bilfiil kucağına düştü. Mısırın genç Kurmay subayı Nasır, Atatürk'ün hayatını incelerken, bizde Menderes Nuri Sait Paşayı incelemekte, onun tilmizliğini yapmakta idi. Mısır yabancı üstlerinden arındı: Türkiye'de hiç yoktan yabancı üsleri bağrına bastı. İki ülke bir hizada gidemiyor, ne hikmetse.

Ancak yeni Mısır'ın istikrarlı bir çizgiyle yoluna devam etmesine katkı sağlayan çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurların en önemlisi “bizde, sonraları devrimi foslatan bir iki önemli noktaya el atılmadığı için neler oldu, gördük. Bunlara [toprak reformu] burada el atılmış” (Berkes, 1966, s. 10-11). Başka bir unsur olarak da Nâsır'ın kişiliği gösterilmektedir. Nâsır'ın “genç ve sıhhatli oluşu, toprak veya para sınıfından olmayışı, halka kendini benimsetmiş olması” gibi üç basit meziyeti sistemli bir sosyalist ekonomisinin hayata geçirilmesi için yeterli gösterilmektedir. Bu niteliklerin yanında onun ayrıca yurtsever,

milliyetçi ve dindar gibi meziyetlere sahip olması bu süreçte yaşamsal bir rol oynamıştır. Bu unsurların her biri Mısır'daki süreci başarıya ulaştırırken yokluğu Türkiye'deki 27 Mayıs gibi askeri darbesini sonuçları itibariyle başarısızlığa sürüklemiştir. Bu noktada Berkes (1966, s. 10-11) 27 Mayıs devrimi "baştan liderlikten mahrum kalmış, getirdiği yeniliklerin eseri olan anayasanın uygulanması, dönüp dolaşıp toplumsal sınıf mümessilleri olan geleneksel politikacıların eline teslim edilmiştir." Bu minvalde, halkına güvenen ve emperyalizme bağlı kalınarak kalkınmanın gerçekleşmeyeceğini düşünen bir devlet adamı "Atatürk'ün deyimleriyle, 'istiklali tam'mı" (Naci, 1965, s. 5) gerektirerek ancak "Ortadoğu'nun en istikrarlı idaresini kurabilmiştir]" (Avcıoğlu, 1963a, s. 3). Bu süreçte siyasi bir aktör olarak Nâsır hissi ve aceleci olmayan ancak dalgalı ve eskisinden farklı (Yön, 1963a, s. 13) bir politik tutum benimseyerek dönemin *Üçüncü Dünya Ülkeleri* için ilham kaynağı olmuştur.

SONUÇ

Yön Dergisi'nin yayın hayatına başlaması ile birlikte Mısır lideri Cemal Abdünnâsır hakkında çeşitli düzeylerde yazı dizileri kaleme alınmıştır. Bu yazıların bir kısmını çeviri kaynaklar oluşturmasına karşın büyük bir bölümünü imzalı ve imzasız özgün makaleler oluşmaktadır. Ancak, belirtmek gerekir ki Nâsır sosyalizmi ya da Nâsır'ın iktidar stratejisi ve politikaları derginin 5 Haziran 1963 tarihli 77. sayısına kadar sıkça işlenmiştir. Bu tarihten itibaren *Yön*, Talat Aydemir öncülüğündeki başarısız darbe teşebbüsüne fikri destek verdiği gerekçesiyle Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatılmıştır. Dergi yayın hayatına başladığı ikinci döneminde (25 Eylül 1964) ise Nâsır'a dair çok daha ihtiyatlı ve sıklığı azalmış yazılar kaleme alınmıştır.

1960'lı yıllar az gelişmiş ülkelerde Üçüncü Dünyacı hareketlerin ve Nâsır öncülüğünde inşa edilen Arap sosyalizminin gittikçe popüler olduğu zamanlardır. Nâsır'ın Mısır ekonomisini uluslararası kapitalizmden korumaya ve iktisadi kurumları millileştirmeye dönük tatbik ettiği politikalar Mısır'ı kapitalist olmayan bir iktisadi ve siyasi gelişmeye doğru sevk etmiştir. Bu gelişmeler *Yöncüler*'de de karşılık bulmaktadır. Yön Dergisi'ndeki metinler doğrultusunda *Yön*'ün düşünce dünyasına Nâsır'ın öncülüğündeki iktisadi ve politik faaliyetler genel olarak başarılı yansımıştır. Mısır'daki bu başarı sosyalizmin *Üçüncü Dünya Ülkelerindeki* başarısı olarak görülmüş ve alternatif bir iktidar politikası/stratejisi olarak sunulmuştur. İstismar edilen, sömürülen ve ezilen az gelişmiş ülke halkları için sosyalizmin tek çıkar yol olduğu ve onun tatbiki için de *Zinde Kuvvetler* şeklinde tasvir ve tasavvur edilen ara tabakaların (parlamento dışı unsurların) rolü ele alınmaktadır. *Yön*'de ara tabakalar olarak ele alınan unsurlar Mısır'da Nâsır'ın başkanlığını yaptığı Hür Subaylar'a karşılık gelmektedir. Bu karşılık Metin Toker'e (1974, s. 44) göre o kadar bariz ve önemlidir ki *Yöncüler* Talat Aydemir'den Alparslan Türkeş'e kadar gözüne kestirdiği her subayda Nâsır'ın ruhunu ve potansiyelini aramıştır. *Zinde Kuvvetler*'e dayalı otoriter bir iktidar tahayyülü

Nâsır üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Zira Nâsır'ın yaptığı gibi ordunun siyasal yaşama müdahalesi ile birlikte parlamento ve siyasal partiler lağvedilecek ve arzulan devrim gerçekleştirilecektir. *Yöncüler*'e göre bu sürecin demokratik olup olmaması önemli değildir. Onlara göre asıl olan düzen değişikliğidir. Nâsır liderliğindeki istikrarlı otoriter rejim, iktisadi bağımsızlık için sarf edilen çabanın bir tezahürüdür ve askeri darbenin sonucudur. Dolayısıyla Mısır'da siyasi ve milliyetçi kaygılarla gerçekleştirilen askeri darbe, nihayetinde sosyo-ekonomik ve siyasi bir devrime dönüşmüştür. *Yön*'ün düşünce dünyasında tahayyül edilen reform çağrısı Mısır'dakine benzer niteliktedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır. Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülmalik, E. (1963). Ordu ve kalkınma. *Yön*, 77, 13.
- Aren, S. (1962). Sosyalizm tartışmaları. *Yön*, 40, 5.
- Ateş, A. (2012). *1952-2011 Yılları arası Mısır dış politikası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Avcıoğlu, D. (1962). Sosyalist gerçekçilik. *Yön*, 39, 20.
- Avcıoğlu, D. (1963a). Amerika ve Arap sosyalizmi. *Yön*, 61, 3.
- Avcıoğlu, D. (1963b). Sosyalizme giden yol: Sosyalizmden önce Atatürkçülük. *Yön*, 69, 9.
- Avcıoğlu, D. (1966a). İlerici askeri rejimler ve Marksist teori. *Yön*, 172, 8.
- Avcıoğlu, D. (1966b). Çağımızda ekonomik bağımsızlık mücadelesi: Mısır örneği. *Yön*, 189, 8-10.
- Bayraktar, Ö. (2020). Mısır'daki hür subaylar darbesi ve Türkiye'deki 27 Mayıs Darbesi'nin karşılaştırılması. *Kesit Akademi Dergisi*, 6(25), 608-621.
- Berkes, N. (1966). Arap dünyası uyanıyor mu? *Yön*, 159, 10-11.
- Bölükbaşı, Y. Z. (2022). Kemalizmin yeniden inşasında Yön Dergisi ve İlhan Selçuk. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57(3), 1923-1646.
- Dino, A. (1965). Bir ilke sorunu. *Yön*, 107, 13.
- Duman, Ö. (2020). Arap Dünyası'nda Mısır lideri Cemal Abdülnasır rüzgârı ve Nasır sonrası 1970-1981 yılları arasında Mısır'ın durumu. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 27-40.

- Erdem, G. (2017). Bağlantısızlıktan bağımlılığa: Nasır Döneminde Mısır-SSCB ilişkileri. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 48, 69-98.
- Erdoğan, A. (2019). From the Free Officers Coup to the Arab-Israeli War of 1967: The rise and demise of the radicalization trend in The Middle East, *Turk J Hist*, 69, 169-194.
- Gordon, J. (2006). *Nasser: Hero of the Arab Nation*. Oxford: Oneworld.
- Merriam, S. B. (2018). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (Çev: S. Turan). Ankara: Nobel.
- Naci, F. (1965). Halkına güvenen halkına söyler. *Yön*, 122, 5.
- Osman, T. (2011). *Egypt on the brink: From the rise of Nasser to the fall of Mubarak*. Hampshire: Yale University Press Publications.
- Punch, K. F. (2016). *Sosyal araştırmalara giriş-nicel ve nitel yaklaşımlar* (Çev: D. Bayrak, H. B. Arslan ve Z. Akyüz). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Selçuk, İ. (1962). Nasır'a övgü. *Yön*, 28, 6.
- Toker, M. (1971). *Solda ve sağda vuruşanlar*. Ankara: Akis Yayınları.
- Tümer, M. (1961). Nasır'ın sosyalizmi. *Yön*, 1, 19.
- Yön. (1962a). Ortadoğu: Arap sosyalizmine doğru. *Yön*, 10, 17.
- Yön. (1962b). Mısır. *Yön*, 24, 17.
- Yön. (1962c). Milli Yasa. *Yön*, 41, 10-11.
- Yön. (1962ç). Milli Yasa. *Yön*, 42, 10.
- Yön. (1962d). Milli Yasa. *Yön*, 42, 11.
- Yön. (1962e). Demokrasi en büyük düşmanı, yalancı demokrasidir... *Yön*, 44, 10.
- Yön. (1962f). Atatürk'ün özlediği Türkiye'yi kurabildik mi?, *Yön*, 47, 12.
- Yön. (1963a). Birlik, hürriyet ve sosyalizm ve Türkiye. *Yön*, 65, 13.
- Yön. (1963b). Kooperatifçi demokratik sosyalizm. *Yön*, 66, 13.
- Yön. (1966). İlerici askeri rejimler ve Marksist teori. *Yön*, 172, 8.

PSİKOLOJİK SERMAYENİN TÜKENMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÖZ-ŞEFKATİN ARACILIK ROLÜ¹

Sema POLATCI², Elif BAYGIN³

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, kamu hastanesinde görev yapan personelin psikolojik sermaye düzeylerinin tükenmişlikleri üzerindeki etkisinde öz-şefkat düzeylerinin dolaylı bir etkiye (aracı rol) sahip olup olmadığını belirlemektir. İlgili amaç doğrultusunda araştırmanın evrenini Tokat ili ve ilçelerinde görev yapan 4446 kamu hastanesi personeli oluşturmuştur. Araştırma kapsamında elektronik ortamda (surveey.com aracılığıyla) hazırlanan anket formu örnekleme ulaştırılmıştır. 206 katılımcıdan elde edilen veri ile araştırmanın amacı kapsamında oluşturulan modeli test etmek için aracılık analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analiz, SPSS programına eklenen Process Macro uygulaması üzerinden yapılmıştır. Analiz sonuçları, psikolojik sermaye ve öz-şefkatin tükenmişlik üzerinde negatif yönde bir etkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca psikolojik sermayenin öz-şefkat üzerinde pozitif yönde etkisi tespit edilmiştir. Araştırmanın özgün sonucu ise, psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisinde öz-şefkatin yüksek değerde bir dolaylı etkiye sahip olduğudur. Mevcut bulgular yazın ışığında tartışılmış, gelecek araştırmalar ve uygulayıcılar için öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik Sermaye, Öz-Şefkat, Tükenmişlik, Process Macro, Covid-19 Salgını

JEL Kodları: D23, M12

THE MEDIATING ROLE OF SELF-COMPASSION IN THE EFFECT OF PSYCHOLOGICAL CAPITAL ON BURNOUT

Abstract

The main purpose of this study is to determine whether the self-compassion levels have an indirect effect (intermediary role) in the relationship between psychological capital levels of the personnel working in the public hospital and their burnout. In line with the related purpose, the population of the research consisted of 4446 public hospital personnel working in Tokat province and its districts. Within the scope of the research, the questionnaire form prepared electronically (via surveey.com) was sent to the sample. Mediation analysis was conducted to test the model created within the scope of the purpose of the study with the data obtained from 206 participants. This analysis was made over the Process Macro application added to the SPSS program. Analysis results showed that psychological capital and self-compassion had a negative effect on burnout. In addition, a positive effect of psychological capital on self-compassion has been determined. The most original result of the study is that self-compassion has a high indirect effect on the relationship between psychological capital and burnout. Results of the study were discussed in the light of the literature, and recommendations were suggested for future researches and practitioners.

Keywords: Psychological Capital, Self-Compassion, Burnout, Process Macro, Covid-19 Outbreak

JEL Codes: D23, M12

¹ Bu makale "Psikolojik Sermayenin Tükenmişlik Üzerindeki Etkisinde Öz-Şefkatin Aracılık Rolü" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Makale için Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Etik Kurulu'nun 28.08.2020 tarihli, 13 sayılı toplantısının 13.02 nolu kararı ile Tokat İl Sağlık Müdürlüğü'nün 06.10.2020 tarihli, 11 sayılı toplantısının 02 nolu kararıyla etik kurul onayları alınmıştır.

² Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, sema.polatci@gop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4671-1356>

³ Psikolog, Sağlık Bakanlığı, elif008@windowslive.com, <https://orcid.org/0000-0001-8037-5811>

GİRİŞ

Teknolojide meydana gelen küresel gelişmeler sonucu sanayi toplumundan bilgi toplumuna doğru yaşanan dönüşüm, özellikle örgütler için insan kaynağı faktörünü olduğundan daha merkezi bir hale getirmiştir. Bu dönüşüm içinde insan bilginin üretilmesini, kullanılmasını ve paylaşılmasını sağlayan yegane unsur işlevi görmüştür. Ancak ilerleyen teknoloji, bilginin önemi açısından insan faktörünü daha merkezi kılsa da beraberinde getirdiği hız nedeniyle onu derinliksiz bir yaşama doğru sürüklemiştir. Bahsi geçen durumlara ek olarak hız çağıının gereklilikleri nedeniyle örgütlerin çalışanlarından beklentilerini arttırmaları, onların iş ve iş dışındaki dengeyi sağlamalarını; bireysel açıdan ise psikolojik sağlıklarını korumalarını zorlaştırmıştır. Çünkü hız, bireylerin ruhsal ihtiyaçlarını (kendilerine, yakın ilişkilerine vakit ayırma gibi) ve fiziksel yorgunluklarını (uykusuzluk, öğün atlama, yüksek tempo vb. kaynaklı) göz ardı edip, yalnızca iş ve iş dışı yaşamlarının gerekliliklerine odaklanmalarına; hızın bir yansıması olarak ortaya çıkan derinliksizlik hali ise kendilerine karşı ilgilerini ve yaşamlarına anlam katan değerlere yönelik farkındalıklarını yitirmelerine neden olmuştur. Tüm bunlar bireyin kendine karşı nazik ve anlayışlı olmasını, farkındalığını yüksek tutmasını önceleyen öz-şefkat (Neff, Kirkpatrick ve Rude, 2007, s. 139) ile pozitif psikolojik gelişim kapasitesini işaret eden psikolojik sermaye (Luthans vd., 2007a, s. 3) gibi pozitif psikoloji (Seligman, 1998, s. 320) kökenli kavramların (Larson ve Luthans, 2006, s. 82; Neff ve Davidson, 2016, s. 37), psikolojik sağlık açısından etkilerine yönelik incelemelerin günümüzde sıklıkla yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Öte yandan 2019 yılının Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve kısa sürede tüm dünyaya yayılan Covid-19 salgınıyla birlikte, hız ve bilgi çağıının yukarıda bahsedilen olumsuz yansımaları sonucu sıkıntılı bir şekilde dönen çarka yeni dişliler eklenmiştir. Salgınla birlikte yaşamın alışılabilirliği işleyişinde dengeler sarsılmış, salgının yönetilmesi noktasında pek çok kriz yaşanmış, belirsizlikler ve bulaş riski bireylerde yoğun kaygı unsuru haline gelmiştir. Devletler tarafından salgının kontrol altına alınabilmesi için getirilen yeni uygulamalar ekonomi, eğitim ve idari alanda pek çok kısıtlamaya; sağlık alanında ise yükün aşırı derecede artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla özellikle ilk dönemlerde salgının bilinmezleri, mücadelesi, bulaş ve ölüm riski gibi durumlarla en çok karşılaşan kişiler, sağlık sektörü çalışanları olmuştur. Salgın süresince hastanelerde görev yapan farklı meslek gruplarındaki pek çok personel; başkalarına yardımcı olabilmek adına kendi yaşamını tehlikeye atmış, sevdikleriyle neredeyse hiç aynı ortamda bulunamamış, sosyal destekten yoksun kalmış, saatlerce mesai yapmış, görev tanımının dışındaki alanlarda ihtiyaçtan dolayı görevlendirilmiş, olağanüstü durumlara yeterince bilgi sahibi olmadan müdahale etmek durumunda kalmıştır. Söz konusu durumlar, yoğun etkileşim gerektiren alanlarda görev yapan bireylerde sıklıkla görülen tükenmişlik olgusunun (Maslach, 2003a, s. 2), özellikle hastane çalışanlarında sinsice ilerlemesini kaçınılmaz şekilde tetiklemiştir.

Buraya kadar bahsedilenler ışığında gerek hız çağının getirdikleri nedeniyle derinliksiz ve anlamı düşük bir hayat sürdüğü düşünülen gerekse Covid-19 salgını sonucu olağanüstü şartlarda görev yapmak durumunda kalan kamu hastanesi personelinin, psikolojik sermaye ve öz-şefkat gibi bireysel kaynaklara sahip olabildiği takdirde tükenmişlik deneyiminin önüne geçebileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte mevcut çalışma, tükenmişliğin önlenmesine imkan sağlayan unsurları daha iyi anlayabilmek adına psikolojik sermaye ve öz-şefkat kavramlarının birbirleri arasındaki etkileşime de odaklanmıştır. Bu noktada Genişlet ve İnşa Et Teorisinin (Fredrickson, 2001, s. 218) varsayımları dikkate alınmıştır. İlgili teoriye göre olumlu duygusal deneyimler düşünce ve eylem repertuarını genişletirken, psikolojik özellikteki pek çok kalıcı kaynağın inşasını mümkün kılmaktadır. Teorinin varsayımları göz önünde bulundurularak, bireyin pozitif psikolojik gelişim kapasitesindeki artışın etkisiyle kendine daha şefkatle yaklaşabileceği öngörülmüştür.

Yukarıda ifade edilenlerden hareketle mevcut çalışma, kamu hastanelerinde görev yapan personelin psikolojik sermaye düzeyinin tükenmişlikleri üzerindeki etkisinde öz-şefkat düzeylerinin aracı bir rol üstlenip üstlenmediğini belirleme amacı taşımaktadır. Yazına yönelik yapılan incelemede, söz konusu üç kavramı birlikte ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buna ek olarak araştırmada verilerin, Türkiye’de Covid-19 salgınının pik yaptığı dönemlerden birinde (Ekim 2020-Ocak 2021) toplanmış olması ve salgının üzerinde inceleme yapılan örneklemedeki tartışılmaz etkisi dikkate değerdir. Dolayısıyla araştırmada elde edilen sonuçlar, salgın şartlarının sektör üzerindeki etkilerinden bağımsız şekilde değerlendirilmemiştir. Bu yönüyle araştırma, salgının yükünü en fazla taşımak durumunda kalan sektörlerden birinin gerçeklerine, çalışanların kişisel özelliklerinden yola çıkarak ışık tutmaktadır. Öte yandan psikoloji disiplini çatısı altındaki alanlarda sıklıkla kullanılsa da çok az sayıda örgütsel değişkenle birlikte incelenmiş olan öz-şefkat kavramının bu çalışmada yer alması, onun örgütsel açıdan olumlu sonuçlara ulaşma potansiyeline dikkat çekmek adına önem ve özgünlük taşımaktadır. Ayrıca mevcut çalışmada incelenen aracı model, örgütler ve özellikle bireyler için en az Covid-19 salgını kadar yaygın hale gelen tükenmişlik olgusundaki değişimin *neden ve nasıl* oluştuğunu daha iyi aydınlatılabilmek adına fırsat sunmaktadır. Dolayısıyla araştırma sonuçlarının kazandıracığı bakış açısının etkisiyle akademisyenler ve uygulayıcılara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Psikolojik Sermaye

Teorik temelleri pozitif psikoloji ve pozitif örgütsel davranışa dayanan (Larson ve Luthans, 2006, s. 82) psikolojik sermaye kavramı, örgütlerin yapısı içinde kullanılan en yeni sermaye türü olarak karşımıza

çıkmaktadır (Akdoğan ve Polatçı, 2013, s. 274). Psikolojik sermaye, bireyin sahip olduğu olumlu özellikler bütünü olarak ifade edilmektedir (Erkuş ve Fındıklı, 2013, s. 303). İlgili kavram başka bir tanımda, tecrübeyle elde edilen bilgi, beceri gibi kazanımlar sonucunda, bugün ve gelecekte bireysel fayda edinme ihtimalini arttıran bütüncül psişik bir durum şeklinde ele alınmaktadır (Kersting, 2003, s. 26). Psikolojik sermaye Envick (2005) tarafından ise, “bireyin verimlilik amacıyla ekonomik, beşeri ve sosyal sermayeleri başarılı bir biçimde örgüte taşıyabilme becerisi” olarak tanımlanmaktadır.

Psikolojik sermaye özünde kişilik özellikleri, temel öz değerlendirmeler, öz saygı gibi nispeten kararlı ve değiştirilmesi zor olan yapılardan farklı olarak koşullara göre değişim gösterebilen, biçimlendirilebilen bir nitelik barındırmaktadır. Bu bağlamda psikolojik sermayenin kişilik özellikleri gibi sabit ve kararlı bir yapı yerine, deneyim ya da eğitimle değiştirilip geliştirilebilen bir özellik olduğu vurgulanmaktadır (Luthans ve Youssef, 2007, s. 326). İçsel bir bakış açısıyla bireylerin gözle görülemeyen niteliklerine odaklanan psikolojik sermaye, bireyde içten bir değişim ve kişisel çabalarla gelişim sağlamayı hedefleyen (Erkuş ve Fındıklı, 2013, s. 313), dinamik potansiyelli bir psikolojik kapasite olarak değerlendirilmektedir (Özen Kutanis ve Oruç, 2014, s. 151).

Psikolojik sermaye, pozitif psikoloji ve pozitif örgütsel davranışın kriterlerine dayalı psikolojik faktörleri içeren bir konumda bulunmaktadır (Çetin ve Varoğlu, 2015, s. 106). Bu açıdan yazında “öz yeterlilik, umut, iyimserlik ve dayanıklılık” kavramları, psikolojik sermayenin bahsi geçen psikolojik faktörleri kapsamı açısından kavramın boyutları olarak ele alınmaktadır (Luthans ve Youssef, 2004, s. 158). İlgili boyutlar ve kısa açıklamaları aşağıdaki gibidir:

Öz yeterlilik: Algılanan öz yeterlilik, bireyin belirli bir eylem planını başarılı bir şekilde sürdürmek için gerekli olan motivasyon, bilişsel kaynaklar ve davranışları harekete geçirme yeteneğine güvenmesi olarak ifade edilmektedir (Luthans ve Youssef, 2004, s. 158; Stajkovic ve Luthans, 1998, s. 66). Öz yeterliliğe ilişkin bu tanımda, kavramın belirli bir görev ve kapsama yönelik olduğu belirtilmektedir.

Umut: Hedefe yönelik karşılıklı etkileşim halinde üretilmiş enerji ve yola dayalı pozitif bir motivasyon hali şeklinde tanımlanmaktadır (Snyder, Irving ve Anderson, 1991, s. 287). Bu kapsamda umut, bireyin kendisine hedefler belirlemesini, kendisini hedeflerine ulaştıracak yolu çizmesini ve o yola çıkmak adına kendine gerekli motivasyonu sağlayabileceğine yönelik inancını içermektedir (Polatçı, 2014, s. 117). Buradan hareketle umut için yalnızca enerji ya da alternatif yollara sahipliğin yeterli olmadığını; bireyin umudunun her iki faktörün de varlığına bağlı olduğunu ifade etmek mümkündür (Peterson ve Luthans, 2003, s. 26).

İyimserlik: Şimdi ve gelecekte başarılı olunacağına ilişkin olumlu tutum (Luthans vd., 2007a, s. 3) olarak belirtilmektedir. Seligman’a göre iyimserliği açıklayan “kalıcılık, yaygınlık ve kişiselleştirme” olmak üzere üç boyut bulunmaktadır. Bu bağlamda iyimserlik olumlu olayları kişisel, kalıcı ve yaygın nedenlere; olumsuz deneyimleri ise dışsal, geçici ve durumsal nedenlere yükleme eğilimi olarak değerlendirilmektedir (Seligman, 1998, s. 44).

Dayanıklılık: Sıkıntı ve belirsizlik gibi olumsuz yaşam deneyimlerinin yanında değişim, ilerleme ve artan sorumluluk gibi olumlu birtakım durumlara karşı da sergilenen bir direnç kapasitesi olarak ele alınmaktadır (Luthans, 2002b, s. 702). Bir başka ifadeyle dayanıklılık, yalnızca olumsuz olaylarla değil, olumlu deneyimlerle de baş edebilme becerisi şeklinde karakterize edilmektedir (Luthans, Norman, Avolio ve Avey, 2008, s. 222).

Yukarıda pek çok yönüyle açıklanmaya çalışılan; kamu, özel sektör ve diğer tüm örgütler için katkı sağlama potansiyeline sahip psikolojik sermaye, bireysel düzeyde kişisel gelişim ve performansı yükseltirken (Luthans vd., 2010, s. 41; Acaray, 2019, s.73; Carmona-Halty vd., 2021, s. 2944), örgütsel düzeyde ise artan performansın etkisiyle birlikte sürdürülebilir rekabet avantajı sağlama (Toor ve Ofori, 2010, s. 350; Akçay, 2011, s. 88; Atiku ve Fields, 2019, s. 145) adına önemli bir güç konumunda bulunmaktadır (Çetin ve Basım, 2012, s. 126). Öte yandan psikolojik sermayenin odağında insan olması; yani özünde çalışanın mutluluğu, sağlığı ve daha anlamlı bir yaşam sürdürebilmesini hedeflemesi, onun örgütsel verimliliği sağlamak adına araç değil amaç niteliği taşıdığını göstermektedir (Wright, 2003, s. 441). Özetle psikolojik sermayeyi gerek bireysel gerekse örgütsel değişim ve gelişimi sağlayabilecek potansiyeli nedeniyle, rekabet üstünlüğü elde etme noktasında yatırım yapılabilecek kilit bir faktör olarak değerlendirmek mümkündür.

Psikolojik Sermaye ile Tükenmişlik İlişkisi

İşinin bağlamı gereği oluşabilecek problemler sonucu savunmasız kalan bireyin verdiği psikolojik bir tepki olarak ele alınabilecek (Halbesleben ve Buckley, 2004, s. 859) “tükenmişlik” kavramı, ilk olarak 1970’li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nde hizmet sektöründe çalışan bireylerin yaşadıkları ruhsal sıkıntıları açıklayabilmek için kullanılmıştır (Maslach, Schaufeli ve Leiter, 2001, s. 398). İlgili kavram, “sönen bir alev, biten bir batarya, enerji kaybı” metaforlarına atıfta bulunacak şekilde İngilizce’de “burnout” kelimesiyle ifade edilmektedir (Salanova ve Llorens, 2008, s. 59).

Günümüzde çalışma koşullarını olumsuz etkileyen önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilen tükenmişlik, ilk kez psikiyatrist Herbert Freudenberger (1975) tarafından “başarısızlık, yıpranma, enerji ve güç kaybı ya da karşılanamayan istekler sonucunda bireyin iç kaynaklarında ortaya çıkan bir tükenme

durumu” şeklinde tanımlanmıştır. Söz konusu kavrama yönelik günümüzde en yaygın kullanılan tanım ise, Maslach Tükenmişlik Envanteri’nin (MBI) de geliştiricisi olan Christina Maslach tarafından yapılmıştır (Budak ve Sürgevil, 2005, s. 96). Maslach tükenmişliği, işi gereği insanlarla yüz yüze etkileşimde bulunmak durumunda kalan bireylerde ortaya çıkan duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı hissi şeklinde özetlemektedir (2003a, s. 2). Bir başka ifadeyle tükenmişlik; işi nedeniyle insanlarla yoğun bir ilişki içinde olan bireylerin duygusal kaynaklarında tükenme, işlerinden soğuma ve yetersizlik hislerinin gelişmesiyle birlikte seyreden üç bileşenli psikolojik bir sendrom olarak değerlendirilmektedir (Maslach ve Jackson, 1981, s. 99).

Duygusal Tükenme: Duygusal tükenme, bireyin duygusal kaynakları üzerinde fazlaca yük hissetmesi, çevresindeki taleplere yetişememesi ve yaşadığı bitkinlik duygularıyla baş edememesi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Schaufeli ve Greenglass, 2001, s. 501). Tükenmişlik sendromunun en merkezi niteliğini; stresle ilişkili ve bireysel özellikteki tarafını temsil eden söz konusu boyutu deneyimleyen birey, duygusal kaynakları tükenmeye başladıkça kendisini psikolojik olarak işine veremeyecek noktada hissedebilmektedir (Maslach ve Jackson, 1981, s. 99).

Duyarsızlaşma: Tükenmişliğin bir diğer boyutu olan duyarsızlaşma, genellikle duygusal tükenmeye yanıt olarak ortaya çıkmaktadır. Bu boyut, çalışanların işlerine yönelik duydukları ilgiden, yükledikleri anlamdan koştukları ve sonucunda gerek performanslarına gerekse kişiler arası ilişkilerine karşı duygusuz ve umarsız tavırlar içinde buldukları bir süreci kapsamaktadır (Halbesleben ve Buckley, 2004, s. 859-860). Duyarsızlaşma deneyimleyen birey, kendisi ve çevresi ile arasına bilişsel bir mesafe koymaktadır (Maslach vd., 2001, s. 403). Bu nedenle duyarsızlaşma, tükenmişliğin kişiler arası yönünü ifade etmektedir (Maslach ve Goldberg, 1998, s. 64).

Düşük Kişisel Başarı: Tükenmişliğin son boyutu olan düşük kişisel başarı, bireyin mesleki yeterliliklerine ilişkin negatif değerlendirmelerini içermektedir. İlgili dönemde birey gerek işe dönük yeterliliklerine gerekse diğerleriyle kurduğu iletişimin niteliğine yönelik eksiklik algısı taşımaktadır (Cordes ve Dougherty, 1993, s. 623). Bu bağlamda çalışanın öz yeterliliğine ilişkin değerlendirmeleri, söz konusu boyutun merkezinde yer almaktadır (Lee ve Ashforth, 1990, s. 744).

Bireylerin psikolojik sermayelerinin yüksek olması; onları bireysel ve çevresel risk unsurlarına karşı koruyabilmekte (Luthans ve Youssef, 2004, s. 160), suçluluk ve umutsuzluk duygularının önüne geçebilmekte, fiziksel ve duygusal açıdan daha sağlıklı kılabilmekte (Toor ve Ofori, 2010, s. 343; Keleş, 2011, s. 347), zorlu görevler sırasında deneyimledikleri olumsuzluklara rağmen inançlarını muhafaza etmelerini sağlayabilmektedir (Larson ve Luthans, 2006, s. 80). Psikolojik sermayenin bahsi geçen

özellikleri yoluyla tükenmişliğin önüne geçebileceği düşünülmektedir. Nitekim yapılan araştırmalar, psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerinde negatif yönde etkisi olduğuna işaret etmektedir (Bitmiş, 2014, s. 130; Estiri vd., 2016, s. 1377; Yaşar, 2018, s. 117; Zhou vd., 2018, s. 75-79; Kim ve Kweon, 2020, s. 199-204). Bulgular ışığında araştırmanın ilk hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilmiştir:

H₁: Çalışanların psikolojik sermaye düzeyleri tükenmişliklerini anlamlı ve negatif yönde etkilemektedir.

Aracı Değişken Olarak Öz-Şefkat

Şefkat, başkasının acısına tanık olmakla birlikte ortaya çıkan ve ardından o kişiye yardım etme isteğine dönüşen bir duygulanım olarak tanımlanmaktadır (Lazarus, 1991, s. 289). Bir başka ifadeyle şefkati, başkalarının acılarını anlamaya ve hafifletmeye yönelik harekete geçme arzusunu tetikleyen derin bir farkındalık hali olarak ifade etmek mümkündür (Raab, 2014, s. 97). Bireyin başkalarına yönelik sergilediği söz konusu şefkatli yaklaşım; sabrı, nezaketi, kimsenin mükemmel olmadığı inancını ve herkesin hata yapabileceği düşüncesini de beraberinde getirmektedir. Böylelikle birey, olumsuz yaşam deneyimlerine rağmen başkalarına karşı sevecen, yargısız ve anlayışlı kalabilmektedir (Neff, 2003a, s. 96). Nitekim pozitif psikoloji yazınında yer alan bir özellik olan (Raque-Bogdan vd., 2011, s. 272; Hall vd., 2013, s. 312; Neff ve Davidson, 2016, s. 37) ve en basit şekilde “içe dönük şefkat” (Neff ve Pommier, 2013, s. 160) olarak açıklanabilecek öz-şefkat de, bireyin kendi olumsuz deneyimlerine karşı benzer bir duruş sergilemesini içermektedir (Neff, 2008, s. 95).

Öz-şefkat, psikolog Kristin Neff (2003a) tarafından geliştirilmiş pozitif bir öz-tutum yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Temelleri Budist felsefeye dayanan (Neff, 2009, s. 212) kavram; bireyin acısının farkında olmasını, acısından kaçmamasını ve nihayetinde acısını şefkatle iyileştirme arzusunu ifade etmektedir (Barnard ve Curry, 2011, s. 290). Başka bir deyişle öz-şefkat, bireyin olumlu özelliklerinin yanında eksiklikleri, hataları, acılarıyla birlikte kendini bir bütün olarak değerlendirebilmesi; özellikle istemediği yanlarıyla sürekli savaşmaktansa kendini olduğu gibi kabul edebilmesi ve şefkatli bir yönelimle iyileştirebilmesi anlamına gelmektedir (Werner vd., 2012, s. 543). Öz-şefkatli birey, olumsuz bir yaşam olayında kendine karşı nazik ve anlayışlı olabilmekte; acıların ve kusurların tüm insanlar tarafından paylaşılan ortak deneyimler arasında olduğunu kabul edebilmektedir. Böylelikle birey, acı verici durumlara karşı dengeli bir yaklaşım sergileyebilmekte ve acısını bilinçli bir farkındalıkla karşılayabilmektedir (Neff vd., 2007, s. 139; Neff vd., 2008, s. 267; Neff ve Beretvas, 2012, s. 78). Bu bağlamda öz-şefkat; acı verici deneyimleri farkındalık stratejilerini kullanarak hafifletebilmeyi, ortak bir insanlık duygusunun ışığında

yalıtılmışlık hisleriyle mücadele edebilmeyi ve sunduğu esenlikle birlikte olumsuz duyguları etkin bir şekilde yönetebilmeyi amaçlamaktadır (Hofmann, 2018, s. 51).

Öz-şefkat, birey acı çektiğinde ya da kişisel başarısızlık gibi olumsuz yaşam olaylarıyla karşı karşıya kaldığında, “öz eleştiriye karşı öz-sevecenlik, yalıtılmışlığa karşı ortak paylaşımların bilincinde olma (OPBO) ve aşırı özdeşleşmeye karşı farkındalık” olmak üzere, kendi içinde pozitif ve negatif kutba sahip üç ana boyuttan (Neff, 2003b, s. 231-232) oluşmaktadır. Buradan hareketle boyutlar için pozitif kutbun öz-sevecenlik, ortak paylaşımların bilincinde olma ve farkındalık; negatif kutbun ise öz eleştiri, yalıtılmışlık ve aşırı özdeşleşme ile incelendiğini ifade etmek mümkündür.

Öz eleştiriye karşı öz-sevecenlik: Olumsuz bir yaşam deneyimi karşısında bireyin kendisine sert ve eleştirel yaklaşması yerine, nazik ve anlayışlı bir tutum sergilemesini içermektedir. Kişisel kusurlar ve yetersizlikler anlayış dolu bir yaklaşımla ele alındığında, bireyin kendisine yönelik kullandığı dilin duygusal tonu da yumuşak ve destekleyici bir şekilde bürünebilmektedir (Neff, 2011, s. 4). Öz-şefkatin bu boyutu; yaşam içinde kusurları, başarısızlıkları ya da yetersizlikleri deneyimlemenin kaçınılmaz olduğunu, insanların her zaman istediklerini elde edemeyeceklerini ve acıya karşı verilecek mücadelenin stres, hayal kırıklığı ya da öz eleştiriye neden olabileceğini kabul etmeyi içermektedir. İlgili boyut buna ek olarak, acıya nezaket ve sevecenlikle yaklaşarak, onu şefkatle iyileştirmeye vurgu yapmaktadır (Neff, 2008, s. 98). Böylelikle öz eleştiriye neden olan kusursuzluk arzusu, öz-sevecenlikle birlikte yerini kusurların kaçınılmaz olduğuna ve onları koşulsuz kabul etmeye yönelik bir anlayışa bırakabilmektedir.

Yalıtılmışlığa karşı ortak paylaşımların bilincinde olma: İlgili boyutla birlikte birey, ortak şekilde paylaşılan insanlık deneyimine yönelik farkındalık geliştirerek, acısını karşılarken kendisini daha az yalıtılmış şekilde değerlendirebilmektedir. Böylelikle bireyin öz değerlendirmeye yönelik kaygısı da azalmaktadır. Çünkü zayıflıklar tüm insanlığın paylaştığı ortak deneyimler açısından ele alındığında, daha az tehdit edici şekilde hissedilebilmektedir (Neff ve Dahm, 2015, s. 124-127). Özetle öz-şefkatin bu boyutu, bireyin yaşadığı acıyı ya da yetersizlikleri kişiselleştirmesinin önüne geçerek, kendisini yalnız hissetmemesini sağlayabilmekte ve bireye başka insanların deneyimlerini hatırlatarak, acılarını sahiplenme ve iyileştirme noktasında onu daha fazla güdüleyebilmektedir.

Aşırı özdeşleşmeye karşı farkındalık: Bireyin olumsuz bir yaşam deneyimi sonucu gelişen duygularını özümsemeden, onları şu anın netliği ve dengesi içinde değerlendirmesi anlamına gelmektedir. Bireyin öz-şefkate yönelmesinin temel yolu, acı çektiğini kabul etmesinden geçmektedir. Kişisel acılar son derece açık şekilde gün yüzünde olsa da pek çok insan o sırada kendisini acımasızca eleştirmekle meşgul olduğu için acısını kabul etmeyi göz ardı edebilmektedir. Farkındalıkla birlikte birey kendi deneyimini daha

geniş bir perspektiften ele alarak, yaşadıklarına daha nesnel yaklaşabilmek ve onları kabul edebilmek adına kendine fırsat oluşturmaktadır (Neff ve Pommier, 2013, s. 161). Bu sayede, bireyin acısı sonucu gelişen duygulanımlarını doğru şekilde yönetebilmesinin; bir başka ifadeyle duyguları üzerinde öz-denetim sağlayabilmesinin de önü açılabilir.

Buraya kadar bahsedilenlerden hareketle öz-şefkat, acılarımızı farkındalıkla kabul ederek, onlara şefkatle yaklaşmamıza olanak tanırken; aynı zamanda tüm insanlıkla birbirimize görünmez iperle bağlı olduğumuzu ve acılarımız karşısında tek başına olmadığımızı hissettirmektedir. Bu açıdan kavram, bireyin kendisiyle kurduğu dostluk olarak da ifade edilebilmektedir. Öz-şefkatin öğrenilebilir ve geliştirilebilir bir yapıya sahip olmasının (Gilbert, 2009, s. 242; Raab, 2014, s. 98; Neff ve Germer, 2013, s. 26-27) yanında, öz-şefkatli bireyin kendisine ve çevresine yönelik anlayışının artması (Germer, 2019, s. 15), sorunlarını kişiselleştirme yoluna gitmemesi, yaşananları farkındalığı yüksek bir zihin ile kabul edebilmesi ve olumsuzluklar karşısında kendini şefkatle iyileştirebilmesi ise özellikle sağladığı genel psikolojik sağlık açısından, onun bireysel ve örgütsel çıktılar adına taşıyacağı önemi arttırmaktadır. Nitekim öz-şefkat, zihinsel engeller ve başarısızlık korkusunun önüne geçerek performansı iyileştirebilmekte, başarısızlık meydana geldiğinde tekrar denemeye yöneltebilmekte (Neff ve Knox, 2017, s. 3) ve iş yerinde olumlu sosyal davranışları teşvik edebilmektedir. Söz konusu durumlar ise, klinik ve sosyal ortamlardaki etkisine nazaran örgütsel davranış alanındaki rolü daha az incelenmiş olan öz-şefkatin, örgüt bilimleri adına umut verici bir araştırma alanı niteliği taşıyabileceğini (Reizer, 2019, s. 4) düşündürmektedir.

Genişlet ve İnşa Et Teorisi (Fredrickson, 2001, s. 218; The Broaden and Build Theory), olumlu duygusal deneyimlerin bireylerde düşünce ve eylem repertuarını genişletebileceğini; böylece bireylerin yeni fiziksel, entelektüel, sosyal ve psikolojik kaynaklara kalıcı olarak sahip olabileceğini varsaymaktadır. İlgili teoriden yola çıkarak, bireylerin pozitif psikolojik gelişim kapasitelerinin yüksek olmasının oluşturabileceği olumlu duygusal genişleme ve inşa sürecinin etkisiyle, kendilerine yöneltecekleri şefkat duygularının da artabileceği düşünülmektedir. Bir başka ifadeyle psikolojik sermayesi yüksek olan bireylerin, öz-şefkat düzeylerinin de yüksek olması beklenmektedir. Yazına yönelik incelemede, psikolojik sermaye ile öz-şefkat etkileşimini doğrudan konu alan sınırlı sayıda araştırmaya rastlanmıştır. Bu kapsamda Poots ve Cassidy (2020) ile Yalap ve Baygın'ın (2020) yaptıkları çalışmalar, psikolojik sermayenin öz-şefkati pozitif yönde etkilediğini göstermektedir. Bilgiler doğrultusunda kurulan hipotez aşağıdaki gibidir:

H₂: Çalışanların psikolojik sermaye düzeyleri öz-şefkat düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir.

Yapılan araştırmalar Őekfatli bilgeliklerini kendilerine yansıtabilen bireylerin yüksek düzeyde yaşam tatmini, mutluluk ve refah deneyimlediklerini göstermektedir. Buna ek olarak z-Őekfat ile depresyon, kaygı, öz eleştiri gibi yapılar negatif yönde ilişkilendirilmektedir (Neff, 2009, s. 212; MacBeth ve Gumley, 2012, s. 548). İlgili sonuçlar, psikolojik sağlık üzerinde güçlü bir etkisi olan z-Őekfatın (Albertson vd., 2015, s. 444), tükenmişlik üzerinde negatif yönde etkisi olabileceğini düşündürmektedir. Yazına yönelik yapılan incelemede karŐılaŐılan araştırma sonuçları (Atkinson vd., 2017, s. 555; Kemper vd., 2019, s. 881; Satake ve Arao, 2020, s. 1), ilgili düŐünceyi destekler niteliktedir. Bu kapsamda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H₃: Çalışanların z-Őekfat düzeyleri tükenmişliklerini anlamlı ve negatif yönde etkilemektedir.

Kaynakların Korunması Teorisi (Conservation of Resources Theory), bireyin sahip olduğu kaynakları kaybetme endiŐesi taŐıdığında, onları gerçekten kaybettiğinde veya kaybettiği kaynakları yenileriyle dnleyemediğinde tükenmişlik deneyimlediğini ne sürmektedir. Bu nedenle ilgili teoriye göre bireyler, önemsedikleri kaynaklara sahip olabilmek, onları korumak ve artırmak için çabalamaktadır. Teori; *maddi kaynaklar*, *koşullar*, *kişisel özellikler* ve *enerji* olmak üzere dört temel kaynaktan bahsetmektedir. *Maddi kaynaklar*, bir ev ya da ödüle sahip olmak gibi dolaylı etkileri aracılığıyla bireye avantaj sağlayan kaynaklar olarak nitelendirilmektedir. *Koşullar* ile evlilik, kıdem, görev süresi gibi yaşam koşulları kastedilmektedir. Burada bahsi geçen yaşam koşullarının birer kaynak haline gelebilmesi için bireyin beklentileriyle rtŐebilmesi önem taşımaktadır. *Kişisel zellikler*, bireyin olumsuz yaşam deneyimleriyle baş edebilmesine imkan sağlayabildikleri ölçüde (dayanıklılık gibi) birer kaynak olarak değerlendirilmektedir. Son olarak *enerji*, bireyin diğer kaynakları elde etmesine yardımcı olan zaman, bilgi, para gibi kaynaklara işaret etmektedir (Hobfoll, 1989, s. 517).

Kaynakların Korunması Teorisi çerçevesinde bireyler, yukarıda yer verilen kaynakları kaybetme noktasında bir tehdit hissettiklerinde, kaynaklarını gerçekten kaybettiklerinde ya da kaybettikleri kaynakların yerine yeni kaynaklar elde edemediklerinde tükenmişlik deneyimlemektedir. Bununla birlikte ilgili teori kişisel, sosyal, ekonomik ve diğer kaynaklar açısından güçlü rezervlere sahip olan bireylerin, Şiddetli travmatik deneyimlerin muhtemel yıkıcı etkilerine karşı dahi kendilerini koruyabildiklerini ne sürmektedir (Hobfoll, 2001).

Genişlet ve İnaŐa Et Teorisi, yukarıda yer verilen varsayımlarının yanı sıra olumlu duyguların, olumsuz duygular sonucu oluşabilecek yıkıcı etkilere karşı adeta bir panzehir görevi üstlenebileceğini ne sürmektedir. Bir başka ifadeyle olumlu duygusal deneyimler, olumsuz duyguların zamana yayılabilecek etkilerini azaltabilmekte ve bireyin zihninde oluşabilecek negatif tutumu pozitifte doğru esnetebilmektedir.

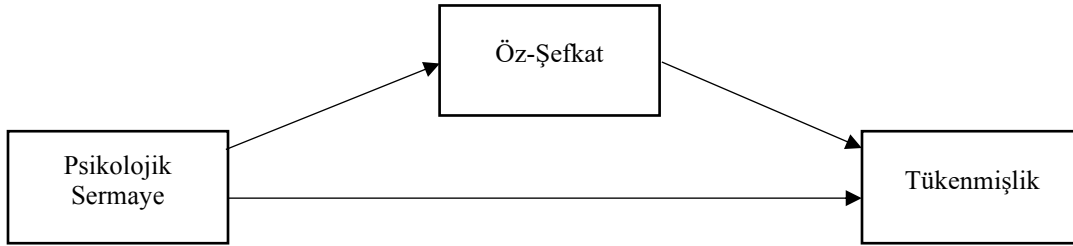
Böylelikle bireyler, bir taraftan olumsuzluklara rağmen kendilerini dönüştürebilecek güce sahip olabildiklerini hissederken, diğer taraftan daha yaratıcı, bilge, dirençli, sosyal olarak bütünleşmiş ve pek çok açıdan (duygusal, psikolojik, fiziksel) sağlıklı bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmektedir (Fredrickson, 2004, s. 1369-1371).

Bahsedilen teorilerden hareketle, bireylerin psikolojik sermaye düzeylerinin artmasının oluşturabileceği pozitif inşa süreciyle birlikte öz-şefkat düzeylerinin de artabileceği ve oluşan bu yeni zincirin panzehir etkisiyle tükenmişlik hislerinin azalabileceği öngörülmektedir. Ek olarak sosyal bilim araştırmalarında ağırlıklı olarak incelenen değişkenler arası basit nedensel modeller, sosyal gerçekliğin derinliğinin anlaşılması adına eksik kalabilmektedir. Dolayısıyla değişkenler arası etkileşimlerin hangi bağlantı mekanizmalarıyla gerçekleştiğinin aracılık modelleriyle incelenmesi hem sosyal gerçekliğe ışık tutmak hem mevcut bilgi birikimini bir adım öteye taşımak hem de yazına özgün değerler katabilmek adına (Gürbüz, 2019a, s. 17) önem taşımaktadır. Bu kapsamda önceki araştırmalar, psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerinde negatif yönde bir etkisi (Estiri vd., 2016, s. 1377; Zhou vd., 2018, s. 75-79) olduğuna işaret ederken, mevcut çalışma ile söz konusu etkileşimde öz-şefkatın herhangi bir aracı rol üstlenip üstlenmediği araştırılmıştır. Bahsi geçen teoriler ve amaç ışığında geliştirilen hipotez aşağıdaki gibidir:

H₄: Çalışanların psikolojik sermaye düzeylerinin tükenmişlikleri üzerindeki etkisinde öz-şefkat düzeyleri aracı rol üstlenmektedir.

Yukarıda yer verilen hipotezler doğrultusunda araştırmanın tahmini modeli aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

Şekil 1: Araştırmanın tahmini modeli

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada, geniş bir örneklem grubundan anket tekniği ile elde edilen sayısal verilere istatistiksel analizler uygulanarak genellenebilir sonuçlar elde etmek amaçlandığı için nicel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Çalışma kapsamında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Kurul Adı: Tokat Gaziosmanpaşa

Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu, Karar Sayısı: 13.02, Toplantı Tarihi: 28.08.2020) ve Tokat İl Sağlık Müdürlüğü'nden (Kurul Adı: Tokat İl Sağlık Müdürlüğü Araştırma Talepleri Değerlendirme Komisyonu, Karar Sayısı: 02, Toplantı Tarihi: 06.10.2020) gerekli etik kurul izinleri alınmıştır.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini, Tokat ili ve ilçelerindeki kamu hastanelerinde görevli personel oluşturmaktadır. Örneklem çerçevesini belirlemek amacıyla Tokat İl Sağlık Müdürlüğü personel birimi ile iletişime geçilmiş ve evreni çerçeveleyen toplam personel sayısının 4446 olduğu (2020 yılının Ağustos ayı itibarıyla) bilgisine ulaşılmıştır. Araştırmada zaman ve maliyet kısıtlılıkları nedeniyle olasılığa dayalı olmayan örnekleme tekniklerinden kolayda örnekleme tercih edilmiştir. Araştırma kapsamında düzenlenen anket örnekleme elektronik ortamda (surveey.com aracılığıyla) ulaştırılmış, gerekli analiz varsayımlarını (uç değer, kayıp veri, normallik) karşılayan 206 katılımcıya ilişkin verileri analizler gerçekleştirilmiştir. Bu sayının Tabachnick ve Fidell (2013) tarafından önerilen formüle ($N \geq 104 + m$; m =bağımsız değişken sayısı) göre, sosyal bilim araştırmalarında ilişki ve etkileşimleri nitelikli değerlendirmek için gereken eşik değerin üzerinde olduğunu ifade etmek mümkündür.

Çalışmada verileri analizlere dahil edilen katılımcılara yönelik demografik dağılım incelendiğinde; katılımcıların %60,2'sinin kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Yaşları 19 ile 57 arasında değişen ve yaş ortalamaları 34,46 olan katılımcıların %56,3'ünü evli bireyler oluşturmaktadır. Eğitim durumuna yönelik yapılan incelemede, yüzdelik dilimde en fazla orana lisans mezunlarının ($N=96$; %46,6) sahip olduğu görülmektedir. Unvana göre ise en fazla veri hemşirelerden ($N=89$; %43,2) elde edilmiştir. Bunlara ek olarak, katılımcıların çalışma süreleri ve toplam çalışma sürelerine ilişkin dağılım, her iki grup için de 0-5 yıl arası deneyime sahip olan bireylerin (sırasıyla; $N=110$; %53,4, $N=69$; %33,5) çoğunlukta olduğuna işaret etmektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada verileri toplamak için anket tekniğinden yararlanılmıştır. Toplamda iki bölümden oluşan anketin birinci bölümünde, araştırmada yer alan değişkenlere (psikolojik sermaye, öz-şefkat ve tükenmişlik) ilişkin geliştirilen ölçeklere yer verilmiştir. Ölçeklerdeki ifadeler örneklemin ne ölçüde katılıp katılmadığını belirleyebilmek adına beşli Likert (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Ne Katılmıyorum Ne Katılmıyorum, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum) tipi dereceleme kullanılmıştır. Anketin ikinci bölümünü ise katılımcılardan demografik bilgiler elde etmek amacıyla hazırlanan kişisel bilgi

soruları (cinsiyet, yaş, medeni hal, eğitim durumu vb.) oluşturmuştur. Aşağıda çalışmada yer alan ölçeklerin psikometrik özelliklerine ilişkin yazın özeti paylaşılmıştır.

Psikolojik Sermaye Ölçeği

Çalışanların psikolojik sermaye düzeylerini ölçümlemek amacıyla Luthans, Avolio, Avey ve Norman (2007b) tarafından geliştirilen Psikolojik Sermaye Ölçeği (Psychological Capital Questionnaire) kullanılmıştır. İlgili ölçek sırasıyla öz yeterlilik, umut, dayanıklılık ve iyimserlik olmak üzere dört boyutu kapsamaktadır. Her bir boyutun altı ifade ile temsil edildiği ölçek, toplamda 24 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte katılımcılardan alınan yanıtların tutarlılığını kontrol edebilmek amacıyla 13., 20. ve 23. ifadeler ters kodlanmıştır. Ölçeğin geliştirildiği çalışmada boyutlar için Cronbach alfa katsayıları 0,69 ile 0,85 arasında değerler almıştır. Genel Psikolojik Sermaye Ölçeği'ne yönelik Cronbach alfa katsayısı ise, ölçeğin geliştirilme aşamasında veri toplanan farklı örneklem grupları için 0,88 ile 0,89 arasında hesaplanmıştır. Yazında Psikolojik Sermaye Ölçeği'nin Esen ve Erkmen (2013), Çetin ve Basım (2012), Akçay (2014) tarafından yapılmış Türkçe geçerleme çalışmaları bulunmaktadır. Esen ve Erkmen'in (2013) çalışmasında ölçek 18 ifade ve üç boyutlu; Çetin ve Basım'ın (2012) çalışmasında 21 ifade ve dört boyutlu; Akçay'ın (2014) çalışmasında ise orijinal ifade ve boyut sayısı korunarak geçerlenmiştir. Her üç geçerleme çalışması için de ölçeklerin boyutlarına ilişkin Cronbach alfa katsayıları 0,67 ve üzerinde sonuç vermiştir (Polatçı, 2020a, s. 713-718). Bu çalışmada ölçeğin yapı geçerliliği araştırmacılar tarafından sağlanmıştır.

Öz-Şefkat Ölçeği

Katılımcıların öz-şefkat düzeyleri Neff (2003b) tarafından geliştirilen Öz-Şefkat Ölçeği (Self-Compassion Scale) aracılığıyla ölçülmüştür. Ölçek 26 madde ve altı boyuttan oluşmaktadır. İlgili boyutlar öz-sevecenlik (5., 12., 19., 23. ve 26. maddeler), öz eleştiri (1., 8., 11., 16. ve 21. maddeler), ortak paylaşımların bilincinde olma (3., 7., 10. ve 15. maddeler), yalıtılmışlık (4., 13., 18. ve 25. maddeler), farkındalık (9., 14., 17. ve 22. maddeler) ve aşırı özdeşleşme (2., 6., 20. ve 24. maddeler) şeklinde belirtilmiştir. Öz-Şefkat Ölçeği'nin öz-sevecenlik, ortak paylaşımların bilincinde olma ve farkındalık boyutları pozitif; öz eleştiri, yalıtılmışlık ve aşırı özdeşleşme boyutları negatif özellik göstermektedir. Bu nedenle ölçekten alınacak toplam puanlar için negatif özellikteki boyutlara ait ifadeler (toplamda 13 ifade) ters kodlanarak analizlere dahil edilmektedir. Öz-Şefkat Ölçeği'nin genel yapısına ilişkin belirlenen Cronbach alfa katsayısı 0,92'dir. İlgili katsayı ölçeğin öz-sevecenlik, öz eleştiri, ortak paylaşımların bilincinde olma, yalıtılmışlık, farkındalık ve aşırı özdeşleşme boyutları için sırasıyla 0,78, 0,77, 0,80, 0,79, 0,75 ve 0,81 olarak belirlenmiştir. Öz-Şefkat Ölçeği'ne yönelik Türkçe geçerleme çalışmaları Akın, Akın ve Abacı (2007) ile Deniz, Kesici ve Sümer (2008) tarafından yapılmıştır. Akın, Akın ve Abacı'nın (2007)

çalışmasında ölçeğin boyutları için güvenilirlik katsayısı 0,72 ile 0,80 arasında hesaplanmıştır. Deniz, Kesici ve Sümer (2008) tarafından yapılan geçerleme çalışmasında ise ölçeğin genel yapısına ilişkin Cronbach alfa katsayısı 0,89 olarak belirlenmiştir (Baygın, 2020, s. 606-617). Çalışma kapsamında ölçeğin yapı geçerliliği araştırmacılar tarafından sağlanmıştır.

Maslach Tükenmişlik Envanteri (MTE)

Çalışanların tükenmişlik düzeylerini ölçmek amacıyla Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilen Maslach Tükenmişlik Envanteri (The Maslach Burnout Inventory) kullanılmıştır. Ölçek 22 madde ve üç boyuttan oluşmaktadır. İlgili boyutlar duygusal tükenme (ilk dokuz madde), kişisel başarı (10-17 aralığındaki sekiz madde) ve duyarsızlaşma (18-22 aralığındaki beş madde) şeklinde belirtilmiştir. Ölçekten alınacak toplam puan hesaplanırken, pozitif özellikteki kişisel başarı boyutuna ilişkin maddelerin ters kodlanarak analizlere dahil edilmesi önerilmiştir. Orijinal ölçekte her bir boyut için sıklık ve yoğunluk adı altında iki Cronbach alfa katsayısı incelenmiştir. İfadelerin hangi sıklıkta yaşandığına ilişkin katsayı duygusal tükenme, kişisel başarı ve duyarsızlaşma boyutları için sırasıyla 0,89, 0,74 ve 0,77 iken; hangi yoğunlukta yaşandıklarına ilişkin katsayı 0,86, 0,74 ve 0,72 olarak hesaplanmıştır. Toplam ölçeğin güvenilirlik katsayısı ise 0,83 (sıklık) ve 0,84 (yoğunluk) olarak belirlenmiştir. Orijinal ölçeğe ilişkin Türkçe geçerleme çalışması Ergin (1992) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada ölçeğin duygusal tükenme, kişisel başarı ve duyarsızlaşma boyutları için belirlenen Cronbach alfa katsayıları sırasıyla 0,83, 0,72 ve 0,71'dir (Polatcı, 2020b, s. 802-817). Mevcut çalışmada ölçeğin yapı geçerliliği araştırmacılar tarafından sağlanmıştır.

Ölçeklerin Geçerliliği

Çalışmada ölçeklerin yapı geçerlilikleri sınanmadan önce çok değişkenli verilere ilişkin analiz varsayımları kontrol edilmiştir. Bu aşamadaki verilerin analizinde SPSS programından yararlanılmıştır. Verilerin analizlere hazırlık sürecinde ilk olarak yalnızca birer madde doldurdıkları belirlenen iki katılımcı, analizlere dahil edilecek veri setinden çıkarılmıştır. Ardından kalan katılımcılara (N=206) ait verilere uç değer analizi yapılmıştır. Bu kapsamda verilerin standardize z puanları incelemiş ve ilgili puanlar ± 4 aralığında (Çokluk vd., 2018, s. 14) olduğu için uç değer tespit edilmemiştir. Bir sonraki aşamada, araştırmada kullanılan ölçeklerdeki ters kodlu ifadeler incelenmiştir. Bu bağlamda orijinal Psikolojik Sermaye Ölçeği'ndeki (13., 20. ve 23.) ve MTE'deki (kişisel başarı boyutuna ilişkin sekiz madde) ters kodlu ifadeler üzerinden gerekli yeniden kodlama işlemleri yapılarak, ifadeler istatistiki analizlere uygun hale getirilmiştir. Benzer işlem Öz-Şefkat Ölçeği için bu aşamada uygulanmamıştır. Söz konusu durum, yapısında hem pozitif hem de negatif özellikte boyutlar barındıran Öz-Şefkat Ölçeği'ne uygulanacak

geçerleme sonrası elde edilecek nihai modelde, boyutların orijinal özelliklerini tümüyle yansıtan bir görünüme ulaşma amacından kaynaklanmaktadır. Nitekim yazında ilgili ölçek üzerinde yapılan analizlerde benzer uygulamaya (Neff, 2003b, s. 232; Hupfeld ve Ruffieux, 2011, s. 119) rastlanmıştır. Öz-Şefkat Ölçeği için ilgili işlem hipotezlerin test edildiği aşamada gerçekleştirilmiştir.

Ön analizler için sonraki adımda, her bir ölçeğe yönelik ayrı ayrı kayıp veri atama (replace missing value) işlemi yapılmıştır. Bu işlem sırasında sıklıkla tercih edilen verilerin ortalama değerinin atanmasına ilişkin yöntem (Tabachnick ve Fidell, 2013, s. 347) benimsenmiştir. Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirleyebilmek amacıyla çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Çalışmaya dahil olan her bir ölçek için çarpıklık katsayısının ± 2 , basıklık katsayısının ise ± 3 arasında değerler aldığı saptanmıştır. Bu sonuçlar verilerin normal dağılım gösterdiğine (Kline, 2019, s. 77) işaret etmektedir. Sonuç itibarıyla 206 katılımcıya ilişkin verilerle ileri analizler gerçekleştirilmiştir. Tabachnick ve Fidell (2013) tarafından önerilen formüle ($N \geq 104 + m$; m =bağımsız değişken sayısı) göre bu sayının evreni temsil etme yeteneğine sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Ayrıca ön analizler sonucu kalan veri sayısı, araştırma kapsamında yapılacak ileri analizlerin ilk aşaması olan ölçek geçerleme sürecinde uygulanacak DFA (yeterli kabul edilen sayı 200; Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 128) için de eşik değer üzerinde. Tüm bunlara ek olarak bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olup olmadığı, hipotezlerin test edilmesi aşamasından önce incelenmiş ve raporlanmıştır.

Bu çalışmada ölçeklerin yapısal geçerliliklerini değerlendirmek için *ki-kare/serbestlik derecesi*, *RMSEA*, *CFI*, *GFI* indeksleri ölçüt alınmıştır. Ek olarak çalışma kapsamında incelenen çok faktörlü ölçeklerde, birinci ve ikinci düzey modeller AMOS programı aracılığıyla sınanmış; ancak hiçbir ölçek ikinci düzey çok faktörlü modelde çalışmamıştır. Bu nedenle ölçeklerin yapı geçerlilikleri, birinci düzey çok faktörlü model bağlamında incelenmiştir. Çalışmada esas alınan uyum indekslerine ilişkin sınır değerler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Doğrulayıcı Faktör Analizi uyum indeksleri

Uyum İndeksleri	Mükemmel Uyum	Kabul Edilebilir Uyum
X^2/sd	≤ 3	$\leq 4-5$
RMSEA	$0 \leq x \leq 0,05$	$0,06 \leq x \leq 0,10$
CFI	$0,95 \leq x \leq 1$	$0,90 \leq x \leq 0,94$
GFI	$0,95 \leq x \leq 1$	$0,85 \leq x \leq 0,94$

Kaynak: Meydan ve Şeşen, 2015, s. 37; Aksu, Eser ve Güzeller, 2017, s. 79; Çokluk vd., 2018, s. 271-272

Ölçeklere ilişkin geçerleme sürecinde her bir maddenin regresyon yollarının anlamlılığı, faktör yükleri ve hata varyansları incelenmiştir. İdeal bir yapısal modelde madde faktör yüklerinin 0,50'nin üzerinde ve anlamlı, hata varyanslarının ise düşük olması (Gürbüz, 2019b, s. 41) gerektiği belirtilmektedir. Ek olarak yukarıda yer verilen kriterleri karşılamayan maddeler ölçüm modellerinden çıkarılmalarına rağmen gerekli uyum indekslerine ulaşamadığında, aynı faktör altında yer alan gözlenen değişkenlerin hata varyanslarını ilişkilendirme sürecini (Meydan ve Şeşen, 2015, s. 82) ifade eden modifikasyon işlemleri uygulanmıştır.

Psikolojik Sermaye Ölçeği üzerinde uygulanan DFA ve sonuçları

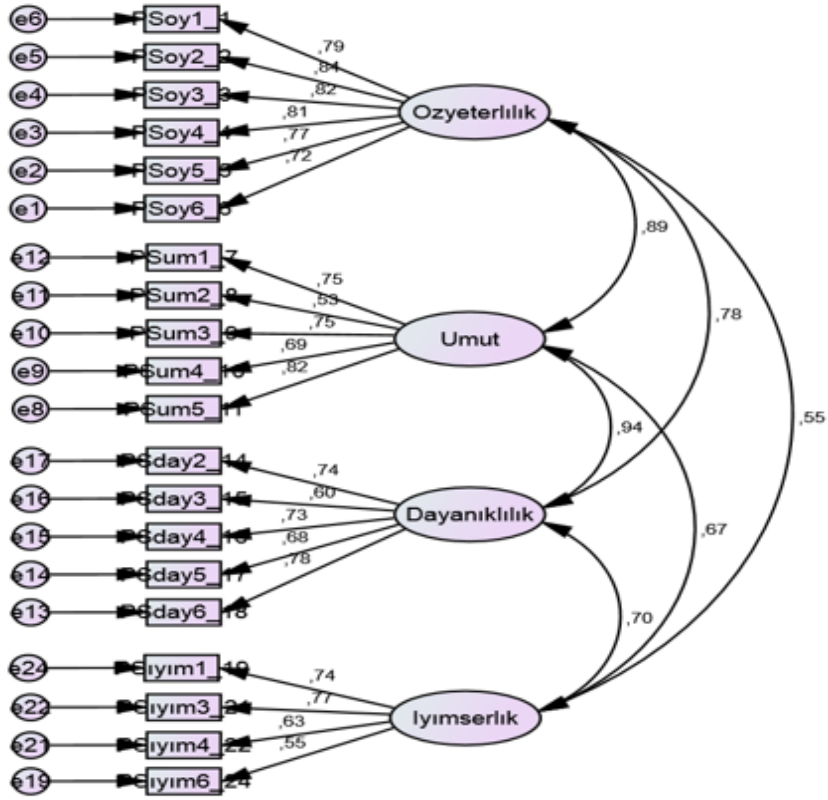
Psikolojik Sermaye Ölçeği'nin yapı geçerliliğini sağlamak adına veri setine birinci düzey çok faktörlü DFA uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 2'de paylaşılmıştır.

Tablo 2: Psikolojik Sermaye Ölçeği birinci düzey çok faktörlü DFA uyum indeksleri

	X ² /sd	RMSEA	CFI	GFI
Model 1	2,17**	0,075*	0,88*	0,82
Model 2 (4 madde çıkarıldı)	1,73**	0,060*	0,95**	0,88*
Mükemmel Uyum	≤ 3	0 ≤ x ≤ 0,05	0,95 ≤ x ≤ 1	0,95 ≤ x ≤ 1
Kabul Edilebilir Uyum	≤ 4-5	0,06 ≤ x ≤ 0,10	0,90 ≤ x ≤ 0,94	0,85 ≤ x ≤ 0,94
Not: Kabul edilebilir indeksler “*”, mükemmel uyum indeksleri “**” ile belirtilmiştir.				

Tablo 2'de belirtildiği üzere ilk aşamada modelin faktör yapısının doğrulanmamıştır. Madde faktör yükü 0,50'nin altında kalan, hata varyansı ise 0,95 ve üzeri olan dört ifadenin çıkarılmasının ardından oluşan ikinci modelden elde edilen uyum iyiliği indeksleri, ölçeğin yapısal geçerliliğinin sağlandığını göstermektedir. Psikolojik Sermaye Ölçeği'nin birinci düzey çok faktörlü DFA sonucu ulaşılan 20 madde ve dört boyutlu yapısına ilişkin nihai model Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2: Psikolojik Sermaye Ölçeği birinci düzey çok faktörlü DFA

Öz-Şefkat Ölçeği üzerinde uygulanan DFA ve sonuçları

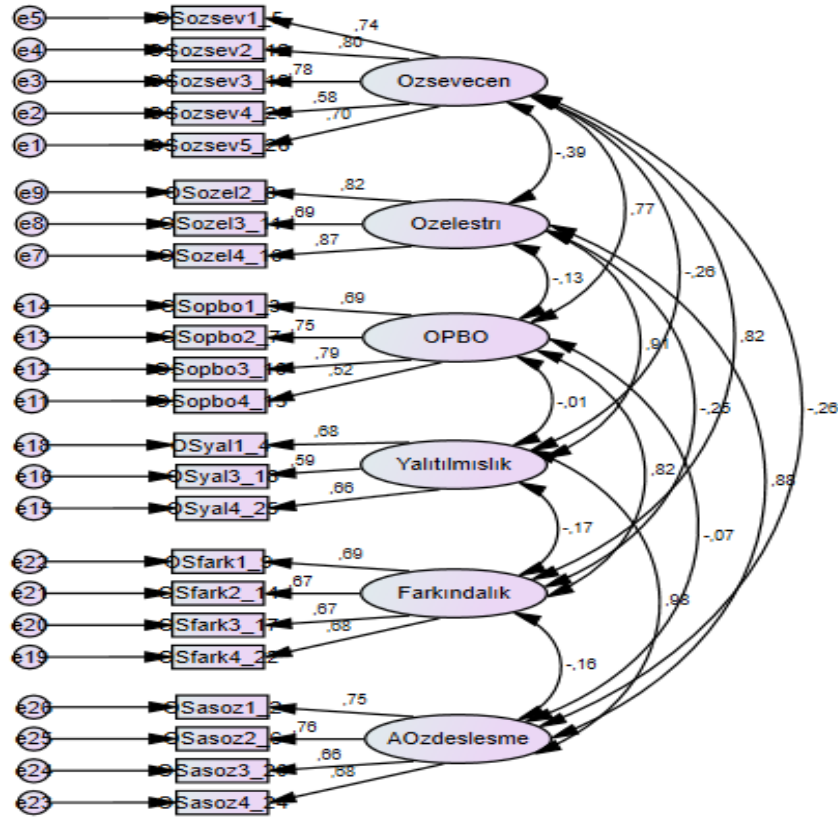
Orijinal yapısı 26 madde ve altı boyuttan oluşan Öz-Şefkat Ölçeği'nin yapı geçerliliğini test edebilmek amacıyla verilere birinci düzey çok faktörlü DFA uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3: Öz-Şefkat Ölçeği birinci düzey çok faktörlü DFA uyum indeksleri

	X ² /sd	RMSEA	CFI	GFI
Model 1	1,85**	0,064*	0,90*	0,84
Model 2 (3 madde çıkarıldı)	1,81**	0,063*	0,92*	0,87*
Mükemmel Uyum	≤ 3	0 ≤ x ≤ 0,05	0,95 ≤ x ≤ 1	0,95 ≤ x ≤ 1
Kabul Edilebilir Uyum	≤ 4-5	0,06 ≤ x ≤ 0,10	0,90 ≤ x ≤ 0,94	0,85 ≤ x ≤ 0,94
Not: Kabul edilebilir indeksler “*”, mükemmel uyum indeksleri “**” ile belirtilmiştir.				

Analizlerin ilk aşamasında ölçeğin yapı geçerliliği, veri seti üzerinden doğrulanmamış; ardından madde faktör yükü 0,50'nin altında kalan, hata varyansı ise 0,88 ve üzerinde olan toplamda üç madde modelden çıkarılmıştır. Tablo 3, ikinci modeldeki değerlerin hem kabul edilebilir (RMSEA, CFI, GFI) hem de mükemmel (X^2/sd) sınırlar içinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak Öz-Şefkat Ölçeği, 23 madde ve orijinal boyut sayısı korunarak geçerlenmiştir. Ölçeğe ilişkin nihai modele Şekil 3'te yer verilmiştir.

Şekil 3: Öz-Şefkat Ölçeği birinci düzey çok faktörlü DFA

MTE üzerinde uygulanan DFA ve sonuçları

MTE'nin önceden keşfedilmiş faktör yapısını doğrulamak için verilere birinci düzey çok faktörlü DFA uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 4'te paylaşılmıştır.

Tablo 4: MTE birinci düzey çok faktörlü DFA uyum indeksleri

	X ² /sd	RMSEA	CFI	GFI
Model 1	2,94**	0,097*	0,84	0,79
Model 2 (3 madde çıkarıldı)	2,99**	0,099*	0,87	0,82
Model 3 (Modifikasyon yapıldı)	2,61**	0,089*	0,90*	0,85*
Mükemmel Uyum	≤ 3	0 ≤ x ≤ 0,05	0,95 ≤ x ≤ 1	0,95 ≤ x ≤ 1
Kabul Edilebilir Uyum	≤ 4-5	0,06 ≤ x ≤ 0,10	0,90 ≤ x ≤ 0,94	0,85 ≤ x ≤ 0,94

Not: Kabul edilebilir indeksler “*”, mükemmel uyum indeksleri “**” ile belirtilmiştir.

Analizlerin ilk aşaması, ölçeğin faktör yapısının veriler üzerinden doğrulanmadığını ortaya koymuştur. Sonraki aşamalarda hata varyansları 0,95 ve üzeri olan üç madde modelden çıkarılmış ve gerekli uyum indekslerine ulaşabilmek adına modifikasyon işlemleri yapılmıştır. Tablo 4’teki sonuçlar ışığında MTE’nin yapı geçerliliğinin sağlandığını ifade etmek mümkündür. İlgili ölçeğe uygulanan birinci düzey çok faktörlü DFA sonucu oluşan 19 madde ve üç boyutlu nihai model Şekil 4’te sunulmuştur.

Şekil 4: MTE birinci düzey çok faktörlü DFA

Ölçeklerin Güvenilirliği

Çalışma kapsamında yapı geçerlilikleri sağlanan ölçeklerin iç tutarlılıkları aracılığıyla incelenen güvenilirlik sonuçları Tablo 5'teki gibidir.

Tablo 5: Araştırmada yer alan ölçeklere yönelik iç tutarlılık katsayıları

Ölçek	Cronbach alfa (α)
Psikolojik Sermaye Ölçeği	0,94
Öz-Şefkat Ölçeği	0,89
Maslach Tükenmişlik Envanteri	0,87

Tablo 5'teki bulgular, geçerlenen her bir ölçek için yeterli düzeyde (Akgül ve Çevik, 2003, s. 435) iç tutarlılığın hesaplandığına işaret etmektedir. Sonuç itibarıyla araştırmada kullanılan üç ölçek için de gerekli geçerlilik ve güvenilirlik değerlerine ulaşılmıştır.

BULGULAR

Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen hipotezleri test edebilmek amacıyla bir dizi analiz gerçekleştirilmiştir. Bu başlık altında öncelikle değişkenlerin birlikte değişimleri, korelasyon analizi aracılığıyla incelenmiştir. Ardından araştırma kapsamında sınanan aracılık modeli, Bootstrap yöntemini esas alan aracılık analizi (Gürbüz, 2019a, s. 65) ile test edilmiştir. İlgili süreçte Hayes (2018) tarafından geliştirilen ve çalışma özelinde SPSS programı üzerine kurulan Process Macro uygulamasından yararlanılmıştır.

Yukarıda bahsi geçen işlemlerden önce çok değişkenli verilerin analizlerine ilişkin varsayımlar kontrol edilmiştir. Bu kapsamda uç değer ve normallik varsayımları, ölçeklerin yapı geçerliliklerinin sınanması sürecinde incelendiği için mevcut bölümde tekrar ele alınmamıştır. Öncelikle, hipotezlerin testi aşamasında ölçeklerden alınacak toplam puanlardan yararlanıldığı için, ölçek geçirme sürecinde ifadeleri ters kodlanmayan Öz-Şefkat Ölçeği'nin ilgili ifadeleri (öz eleştiri, yalıtılmışlık ve aşırı özdeşleşme boyutlarının ifadeleri) istatistiksel analizlere uygun hale getirilmiştir. Son olarak, araştırma kapsamında ele alınan bağımsız değişkenler (psikolojik sermaye ve öz-şefkat) arasında çoklu bağlantı sorunu olup olmadığını test edebilmek adına Tolerans ve VIF değerleri incelenmiştir. İlgili değişkenler arası Tolerans değeri 0,73; VIF değeri ise 1,38 olarak hesaplanmış ve sonuçlar ışığında çoklu bağlantı sorunu olmadığı kanaatine (Kline, 2019, s. 71) varılmıştır.

Araştırma Modeli ve Hipotezlerine Yönelik Bulgular

Araştırmada incelenen değişkenler arası ilişkileri tespit etmek adına verilere korelasyon analizi uygulanmıştır. Ulaşılan sonuçlara Tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6: Korelasyon analizi sonuçları

	Ortalama	S.S	1	2
1	3,89	0,60	1	
2	3,33	0,56	0,52*	1
3	2,46	0,59	-0,46*	-0,50*

Not: * $p < .05$, 1=Psikolojik Sermaye, 2=Öz-şefkat, 3=Tükenmişlik

Tablo 6’da yer alan sonuçlar incelendiğinde psikolojik sermaye, öz-şefkat ve tükenmişlik değişkenlerinin birbirleriyle ilişkili oldukları görülmektedir. Bu kapsamda psikolojik sermaye ve öz-şefkat arasında pozitif yönde ($r=.52$); her iki değişkenle tükenmişlik arasında ise negatif yönde (sırasıyla; $r=-.46$; $r=-.50$) anlamlı ilişkiler saptanmıştır ($p < .05$).

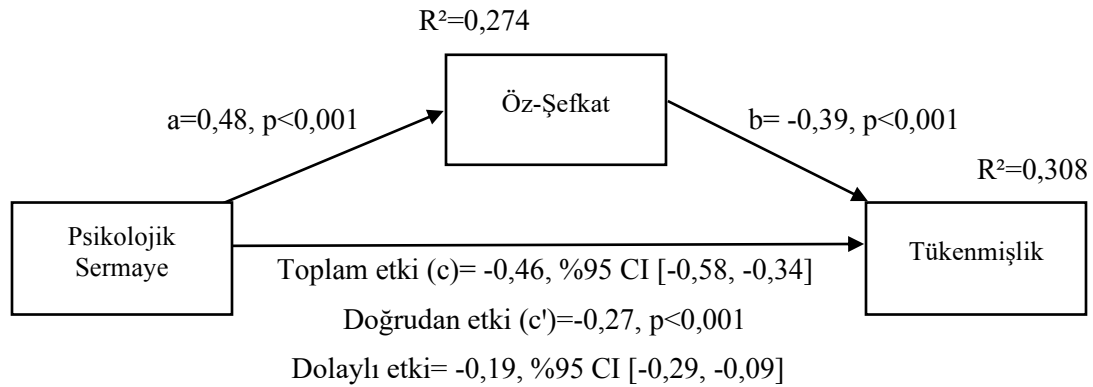
Araştırmanın modeli ve hipotezlerini test edebilmek amacıyla Bootstrap yöntemini esas alan aracılık analizi, Process Macro uygulaması üzerinden gerçekleştirilmiştir. Analizlerde Bootstrap yöntemi ile 5000 yeniden örnekleme tercih edilmiştir. Sonuçlar Tablo 7’de paylaşılmıştır.

Tablo 7: Aracılık testine yönelik regresyon analizi sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişkenler						
	Yol	M (Öz-Şefkat)			Y (Tükenmişlik)		
	Yol	β	S.H.	Yol	β	S.H.	
X (Psikolojik Sermaye)	a	0,48*	0,055	c'	-0,27*	0,068	
		%95 CI [0,38, 0,59]			%95 CI [-0,40, -0,13]		
M (Öz-Şefkat)	-	-	-	b	-0,39*	0,074	
					%95 CI [-0,54, -0,25]		
Sabit	$\hat{M}$	1,437*	0,218	$\hat{Y}$	4,816*	0,253	
		%95 CI [1,01, 1,88]			%95 CI [4,32, 5,31]		
		$R^2=0,274$			$R^2=0,308$		
		F (1, 204)=76,9292; p<0,001			F (2, 203)=45,2542; p<0,001		

Not: *p<0,001; S.H.=Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (β) raporlanmıştır.

Yukarıda yer verilen sonuçların, araştırmannın nihai modeli üzerinden gösterimi Şekil 5'teki gibidir.

Şekil 5: MTE birinci düzey çok faktörlü DFA

Not: Standardize edilmemiş beta katsayıları (β) raporlanmıştır. R^2 değerleri, açıklanan varyansı göstermektedir.

Tablo 7 ve Şekil 5'teki bulgular birlikte incelendiğinde, psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerinde negatif ($\beta = -0,46$; %95 CI [-0,58, -0,34]); öz-şefkat üzerinde ise pozitif yönde ($\beta = 0,48$; %95 CI [0,38, 0,59]) etkisi olduğu görülmektedir. Ayrıca öz-şefkatin tükenmişliği negatif yönde ($\beta = -0,39$; %95 CI [-0,54, -0,25]) etkilediği saptanmıştır. Psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisinde öz-şefkatin dolaylı etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($\beta = -0,19$; %95 CI [-0,29, -0,09]). Aracılık etkisine yönelik tam standardize etki büyüklüğünün yüksek değere yakın olduğu belirlenmiştir ($K^2 = -0,19$). Tüm bunlara ek olarak psikolojik sermaye, öz-şefkattaki değişimin %27'sini ($R^2 = 0,274$); psikolojik sermaye ile öz-şefkat ise birlikte tükenmişlikteki değişimin yaklaşık %31'ini ($R^2 = 0,308$) açıklamıştır. Mevcut sonuçlar ışığında araştırmanın tüm hipotezleri desteklenmiştir.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Bu araştırmada temel olarak, kamu hastanesi personelinin hangi bireysel kaynakları aracılığıyla tükenmişliğe karşı psikolojik sağlıklarını koruyabildikleri sorusundan yola çıkılmıştır. İlgili soru kapsamında yapılan yazın incelemesinde, psikolojik sermaye ve öz-şefkat kavramlarının ayrı ayrı modeller içinde tükenmişlik deneyimini negatif yönde (Laschinger ve Fida, 2014, s. 25; Atkinson vd., 2017, s. 555; Demir, 2018, s. 137; Jeong ve Jung, 2018, s. 246; Kemper vd., 2019, s. 881) etkiledikleri görülmüştür. Ancak insan doğasının karmaşık yapısı gereği, özellikle sosyal bilimlerde değişkenler arası etkileşimlerin aracılık modelleriyle incelenmesinin, sosyal gerçekliği daha derin bir yaklaşımla aydınlatabileceği düşünülmektedir. Bu düşünceyle mevcut araştırma, çalışanların psikolojik sermaye düzeylerinin tükenmişlik deneyimleri üzerindeki etkisinde öz-şefkat düzeylerinin aracı bir rol üstlenip üstlenmediğini belirleme amacı taşımaktadır. Söz konusu amaçla geliştirilen modelde, Kaynakların Korunması Teorisi (Hobfoll, 1988, s. 25) ile Genişlet ve İnşa Et Teorisinin (Fredrickson, 2001, s. 218) varsayımları dikkate alınmıştır.

Araştırma bulgularına göre, her ikisi de kişisel özellik odaklı birer kaynak olarak değerlendirilebilecek psikolojik sermaye ve öz-şefkat değişkenleri, tükenmişlik deneyimini negatif yönde etkilemektedir. Bu sonuç, Kaynakların Korunması Teorisi bağlamında güçlü kişisel kaynak birikimine sahip olan bireylerin olumsuz deneyimlere karşı kendilerini koruyabilecekleri (Hopfoll, 2001, s. 341-354); Genişlet ve İnşa Et Teorisi açısından ise olumlu duyguların, olumsuz duygular aracılığıyla oluşabilecek yıkıcı etkilere karşı panzehir işlevi görebileceği ve bireyi daha sağlıklı kılabilceği (Fredrickson, 2004, s. 1369-1371) varsayımlarını destekler niteliktedir. Ek olarak yazında ilgili değişkenlere yönelik yapılmış önceki çalışmalar da hem psikolojik sermayenin hem de öz-şefkatin tükenmişlik deneyimini negatif yönde etkilediğini (Estiri vd., 2016, s. 1377; Atkinson vd., 2017, s. 555; Zhou vd., 2018, s. 75-79; Kemper vd., 2019, s. 881; Kim ve Kweon, 2020, s. 199-204; Satake ve Arao, 2020, s. 1) göstermektedir.

Mevcut çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç, psikolojik sermayenin öz-şefkati pozitif yönde etkilediği üzerinedir. Genişlet ve İnşa Et Teorisi, olumlu duygusal deneyimlerin düşünce ve eylem repertuarını genişleterek kalıcı bireysel kaynaklar oluşturabileceğini (Fredrickson, 2001, s. 221-224) ileri sürmektedir. Dolayısıyla ilgili teorinin varsayımlarından ve araştırma sonuçlarından hareketle, bireyin pozitif psikolojik gelişim kapasitesinin artması yoluyla gelişen olumlu duygularının, kendine yönelteceği şefkat duygusunun inşasına olanak sunduğunu ifade etmek mümkündür. Yazında ilgili değişkenleri doğrudan konu alan sınırlı sayıda araştırmaya rastlanmıştır. Bu bağlamda Poots ve Cassidy (2020) ile Yalap ve Baygın'ın (2020) çalışmaları, psikolojik sermayenin öz-şefkat üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu bulgusunu desteklemektedir.

Araştırmanın en özgün sonucu, psikolojik sermayenin tükenmişlik deneyimi üzerindeki etkisinde öz-şefkatin dolaylı etkisinin anlamlı olmasıdır. Çünkü yazına yönelik incelemede söz konusu üç değişkeni birlikte ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca her ne kadar yurt dışındaki çalışmalarda öz-şefkat kavramı örgütsel değişkenlerle birlikte incelenmiş (Reizer, 2019; Lefebvre vd., 2020; Anjum vd., 2020) olsa da ülkemizde bu eğilimin yalnızca iki çalışma (Özpeynirci ve Kırmızı, 2020; Yalap ve Baygın, 2020) ile sınırlı kaldığı görülmüştür. Dolayısıyla araştırmadan elde edilen bu sonuç hem öz-şefkat kavramının ülkemizdeki pozitif örgütsel etkilerine dikkat çekebilme hem psikolojik sermaye ve tükenmişlik etkileşimine daha derin bir bakış açısıyla yaklaşabilme hem de tükenmişlikle etkili mücadele için öz-şefkat odaklı stratejilere daha fazla yönelmeyi tetikleme açısından önem taşımaktadır. Özetle elde edilen özgün sonucun, yazına ve uygulayıcılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tüm bunlara ek olarak araştırmada dolaylı etkinin incelendiği söz konusu model, Kaynakların Korunması Teorisi ile Genişlet ve İnşa Et Teorisinin varsayımlarını desteklemektedir. Her iki teorinin sentezi ışığında, bireyler stres ya da tükenmişlik gibi olumsuz duygusal deneyimler yaşamamak için güçlü kaynak rezervleri oluşturmaya çalışmakta ve olumlu duygular aracılığıyla inşa ettikleri yeni duygusal yapıların etkisiyle söz konusu kaynakların özellikle kişisel yönünü kalıcı hale getirebilmektedir. Öte yandan olumlu duyguların bu potansiyeli, birey her şeye rağmen olumsuz duygularla karşı karşıya kaldığında adeta bir tampon görevi de üstlenebilmektedir. Dolayısıyla gerek araştırma sonuçları gerekse bahsi geçen teoriler, psikolojik sermaye ve onun düşünce eksenini genişletmesi sonucu inşa edilen öz-şefkat gibi kişisel özellikleri, bireyin olası bir tükenmişlik deneyimine karşı kendini korumak için birer kaynak olarak geliştirebileceğine işaret etmektedir.

ÖNERİLER

Bu başlık altında mevcut çalışmanın bulguları ve sınırlılıkları doğrultusunda uygulayıcılara ve araştırmacılara öneriler getirilmiştir.

Uygulayıcılara Yönelik Öneriler

Bu çalışmada çağımızın bilinen bir problemi olan; fakat Covid-19 salgınıyla birlikte etkisi daha fazla hissedilen tükenmişlik ve onu engelleyebilecek bireysel kaynaklar, kamu hastanesi personeli özelinde incelenmiştir. Araştırma hipotezlerine ilişkin bulgular, yazındaki önceki çalışmalarla paralel olarak psikolojik sermaye ve öz-şefkatin tükenmişliği negatif yönde etkilediğini göstermiştir. Sonuçlar ışığında örgütlerin, tükenmişlikle başa çıkabilmeleri adına çalışanlarında psikolojik sermaye ve öz-şefkatin gelişim ve yönetimini mümkün kılacak insan kaynakları uygulamalarına yönelmeleri önerilebilir. Nitekim yapıları itibarıyla bahsi geçen iki kavram da öğrenilebilir, geliştirilebilir ve yönetilebilir özellikler taşımaktadır. Bu kapsamda çalışanlarının sahip oldukları güçlü özellikleri fark edebilmelerini ve pekiştirmelerini sağlayan, tecrübe paylaşımına ve başarılı bireylerin rol model olarak belirlenmesine imkan sunan, hedeflerine giden yolda herhangi bir sorunla karşılaşmalar dahi alternatif seçenekler belirleyebilmeleri için çalışanlarını destekleyen, öz-şefkat ve farkındalık gelişimini sağlayacak eğitimlere (Farkındalık Temelli Bilişsel Terapi, Öz-Şefkatli Farkındalık Eğitimi vb.) çalışanlarının katılmasını teşvik eden örgütlerin, tükenmişlikle hem bireysel hem de örgütsel düzeyde daha işlevsel mücadele edebilecekleri ifade edilebilir.

Tüm bunların yanında araştırmanın özgün sonucu, psikolojik sermaye ve tükenmişlik etkileşiminde öz-şefkatin aracı bir rol üstlenmiş olmasıdır. Bir başka ifadeyle psikolojik sermayeden tükenmişliğin önlenmesine giden yol, öz-şefkatten geçmektedir. Dolayısıyla araştırma bulgularına göre psikolojik sermayesi yüksek olan çalışanlar, kendilerine şefkatli de yaklaşabildikleri ölçüde tükenmişlikle etkin şekilde başa çıkabilmektedir. Bu nedenle çalışanlarında psikolojik sermayenin gelişiminden tam olarak verim almak isteyen örgütler, öz-şefkat gelişimini de mutlaka göz önünde bulundurmalıdır. Bahsedilenler ışığında, örgütlerin hem psikolojik sermaye hem de öz-şefkat gelişimine ve öğretimine ilişkin uygulamaları profesyonel destekler doğrultusunda harmanlamaları önerilebilir.

Öte yandan öz-şefkat kavramının yazında ağırlıklı olarak klinik ve sosyal psikolojiye dönük araştırmalarda ele alındığı görülmüştür. Bu bağlamda ulaşılan sonuçlar, ilgili kavramın örgüt içinde olumlu bireysel ve dolaylı yollardan sosyal çıktılara ulaştırma potansiyeli taşıdığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle araştırma bulguları, örgütler için çalışanlarının ruh sağlığını korumak adına alacakları önlemlerde öz-şefkat kavramını dikkat çeken bir noktaya getirmektedir. Bu bakış açısından hareketle, çalışanlarının

psikolojik açıdan daha sağlıklı olmaları için örgütlerin insan kaynakları uygulamalarında öz-şefkat gelişimini ön plana almaları önerilebilir.

Araştırmacılara Yönelik Öneriler

Mevcut çalışma, tükenmişlikle başa çıkmada etkili olabilecek bireysel kaynaklardan psikolojik sermaye ve öz-şefkat üzerine odaklanmıştır. Bununla birlikte Covid-19 salgını gibi olağanüstü şartlar, bireylerin devamlılıklarını ve psikolojik sağlıklarını etkileyen bir unsur olarak anlamı da gün yüzüne çıkarabilir. Bu bağlamda bireylerin anlam kaynaklarını (iş ve iş dışı) tespit etmek ve onları destekleyecek faaliyetlere odaklanmak, tükenmişlikle baş etme mekanizmalarını güçlendirebilir. Ayrıca söz konusu salgın sürecinin beraberinde getirdiği yaptırımlar ve belirsizlikler, bireyin hem kendi hem de çevresindeki insanların sağlığını (psikolojik, fiziksel vb.) koruyabilmesi ve “yeni normal” koşullarına uyum sağlayabilmesi adına öz düzenleme becerilerine sahip olmasını gerekli kılabilir. Dolayısıyla Öz Düzenleme Teorisinin (Self-Regulation Theory) varsayımları kapsamında geliştirilen kavramlar, tükenmişliği önleme amacıyla oluşturulacak araştırma modellerine dahil edilebilir.

Tükenmişlikle mücadelede bireysel faktörlerin yanı sıra örgütsel faktörler de önem taşımaktadır. Bu kapsamda destekleyici liderlik stillerine sahip yöneticilere; adalet anlayışı ve örgütsel iletişimi yüksek, çalışanlarının değerlerine saygılı, otonomiye önem veren kurum kültürlerine odaklanan araştırma tasarımlarının, tükenmişlikle örgütsel düzeyde verilecek mücadeleye katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Öte yandan bu çalışmada değişkenler, bir aracılık modeli çerçevesinde incelenmiştir. Sosyal gerçekliğe daha derin bir yaklaşımla ışık tutabilmek adına, düzenleyici ve aracı etkileri birlikte ele alabilen durumsal etki analizlerinin daha işlevsel olabileceği düşünülmektedir. Nitekim söz konusu analizler bir taraftan değişkenler arası etkileşimlerin hangi bağlantı mekanizmalarıyla oluştuğuyla ilgilenirken, diğer taraftan bu mekanizmalara etki edebilecek bireysel, koşulsal, bağlamsal, kültürel vb. özelliklere eş zamanlı (Gürbüz, 2019a, s. 108) odaklanabilmektedir. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen farklı değişkenleri durumsal aracı modeller bağlamında incelemek, karmaşık insan yapısını daha iyi anlamaya olanak tanınması açısından tükenmişlikle mücadeleyi daha etkin kılabilir.

Tüm bunların yanı sıra mevcut çalışmanın evrenini Covid-19 şartlarında görev yapan Tokat il ve ilçelerindeki kamu hastanesi personeli oluşturmuştur. Devletlerin salgın nedeniyle idari, ekonomik, sağlık, eğitim vb. odaklı aldıkları yeni kararlar, şüphesiz gerek kamu gerekse özeldeki pek çok sektörü ve çalışanı etkilemiştir. Kimilerinin mesai yükleri ve çalışma koşulları sonucu hastalığa yakalanma riskleri artarken kimileri tümüyle evden çalışmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda farklı illerde (belki kültürlerde) farklı

sektör ve çalışan gruplarını içine alan yeni araştırmalar, salgın şartlarının panoramasını daha görünür kılabilmek ve sonraki krizleri daha hazırlıklı karşılayabilmek adına önem taşımaktadır. Özetle, salgın sonucu gelişen yeni dinamiklerin nitelikli analiz edilmesi, salgın koşullarının bilimsel birikime bilinenin dışında katkılar sunma noktasında bir fırsat olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Araştırmacıların yeni çalışmalara bu motivasyon ve bakış açısıyla yönelmeleri önerilebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Çalışma kapsamında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 28.08.2020 tarih ve 13.02 numaralı kararı) ve Tokat İl Sağlık Müdürlüğü'nden (Tokat İl Sağlık Müdürlüğü Araştırma Talepleri Değerlendirme Komisyonu'nun 06.10.2020 tarih ve 02 numaralı kararı) gerekli etik izinler alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Acaray, A. (2019). Pozitif psikolojik sermaye, duygusal emek ve görev-bağlamsal performans arasındaki ilişkinin incelenmesi: Bankacılık ve sigortacılık sektöründe bir çalışma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 73-99.
- Akçay, V. H. (2011). Pozitif psikolojik sermaye kavramı ve işletmelerde sürdürülebilir rekabet üstünlüğünü sağlamadaki rolü. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 73-98.
- Akçay, V. H. (2014). Psikolojik Sermaye Ölçeği uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 49(2), 72-84.
- Akdoğan, A., & Polatçı, S. (2013). Psikolojik sermayenin performans üzerindeki etkisinde iş aile yayılımı ve psikolojik iyi oluşun etkisi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 273-293.
- Akgül, A., & Çevik, O. (2003). *İstatistiksel analiz teknikleri, SPSS'te işletme yönetimi uygulamaları*. Ankara: Emek Ofset Ltd. Şti.
- Aksu, G., Eser, M. T., & Güzeller, C. O. (2017). *Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi ile Yapısal Eşitlik Modeli uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Albertson, E. R., Neff, K. D., & Dill-Shackleford, K. E. (2015). Self-compassion and body dissatisfaction in women: A randomized controlled trial of a brief meditation intervention. *Mindfulness*, 6(3), 444-454.
- Anjum, M. A., Liang, D., Durrani, D. K., & Parvez, A. (2020). Workplace mistreatment and emotional exhaustion: The interaction effects of self-compassion. *Current Psychology*, 1-12.

- Atiku, S. O., & Fields, Z. (2019). Global psychological capital and sustainable competitive advantage. Atiku, S. O. (Ed.), *Contemporary multicultural orientations and practices for global leadership* (ss. 145-164). IGI Global.
- Atkinson, D. M., Rodman, J. L., Thuras, P. D., Shiroma, P. R., & Lim, K. O. (2017). Examining burnout, depression, and self-compassion in veterans affairs mental health staff. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 23(7), 551-557.
- Barnard, L. K., & Curry, J. F. (2011). Self-compassion: conceptualizations, correlates, & interventions. *Review of General Psychology*, 15, 289-303.
- Baygın, E. (2020). Öz-şefkat. S. Polatçı (Ed.), *Kuramsal temelleriyle örgütsel davranış ölçekleri rehberi* (ss. 603-617). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bitmiş, M. G. (2014). *Öncülleri ve sonuçları ile psikolojik sermaye: Sağlık çalışanları üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Budak, G., & Sürgevil, O. (2005). Tükenmişlik ve tükenmişliği etkileyen örgütsel faktörlerin analizine ilişkin akademik personel üzerinde bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 95-108.
- Carmona-Halty, M., Salanova, M., Llorens, S., & Schaufeli, W. B. (2021). Linking positive emotions and academic performance: The mediated role of academic psychological capital and academic engagement. *Current Psychology*, 40(6), 2938-2947.
- Cordes, C. L., & Dougherty, T. W. (1993). A review and an integration of research on job burnout. *Academy of Management Review*, 18(4), 621-656.
- Çetin, F., & Basım, H. N. (2012). Örgütsel psikolojik sermaye: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(1), 121-137.
- Çetin, F., & Varoğlu, A. K. (2015). Psikolojik sermaye, performans, ayrılma niyeti ve iş tatmini etkileşimi: Cinsiyetin düzenleyici rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 2(2), 105-113.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2018). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi.
- Demir, S. (2018). The relationship between psychological capital and stress, anxiety, burnout, job satisfaction, and job involvement. *Eurasian Journal of Educational Research*, 75, 137-153.
- Envick, B. R. (2005). Beyond humand and social capital: The importance of positive psychological capital for entrepreneurial success. *The Entrepreneurial Executive*, 10, 41-52.
- Erkuş, A., & Fındıklı, M. A. (2013). Psikolojik sermayenin iş tatmini, iş performansı ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 42(2), 302-318.
- Estiri, M., Nargesian, A., Dastpish, F., & Sharifi, S. M. (2016). The impact of psychological capital on mental health among Iranian nurses: considering the mediating role of job burnout. *SpringerPlus*, 5(1), 1377-1381.

- Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist, 56*(3), 218-226.
- Fredrickson, B. L. (2004). The broaden-and-build theory of positive emotions. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences, 359*(1449), 1367-1377.
- Freudenberger, H. J. (1975). The staff burn-out syndrome in alternative institutions. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice, 12*(1), 73-82.
- Gilbert, P. (2009). *The compassionate mind: A new approach to life's challenges*. London: Constable & Robinson.
- Germer, C. K. (2019). *Öz şefkatli farkındalık* (H. Ü. Haktanır, Çev.). İstanbul: Diyojen Yayıncılık.
- Gürbüz, S. (2019a). *Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S. (2019b). *Amos ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Halbesleben, J. R., & Buckley, M. R. (2004). Burnout in organizational life. *Journal of Management, 30*(6), 859-879.
- Hall, C. W., Row, K. A., Wuensch, K. L., & Godley, K. R. (2013). The role of self-compassion in physical and psychological well-being. *The Journal of Psychology, 147*(4), 311-323.
- Hobfoll, S.E. (1988). *The ecology of stress*. New York: Hemisphere.
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist, 44*(3), 513- 524.
- Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology, 50*(3), 337-421.
- Hofmann, S. A. (2018). *Shame, aggression, and self-compassion in at-risk adolescents* (Unpublished Doctoral Thesis). University of Northern Colorado, Colorado.
- Hupfeld, J., & Ruffieux, N. (2011). Validierung einer deutschen version der Self-Compassion Scale (SCS-D). *Zeitschrift für Klinische Psychologie und Psychotherapie, 40* (2), 115-123.
- Jeong, E., & Jung, M. R. (2018). Influences of compassion satisfaction, compassion fatigue, and burnout on positive psychological capital of clinical nurses. *The Journal of the Korea Contents Association, 18*(3), 246-255.
- Keleş, H. N. (2011). Pozitif psikolojik sermaye: Tanımı, bileşenleri ve örgüt yönetimine etkileri. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 3*(2), 343-350.
- Kemper, K. J., McClafferty, H., Wilson, P. M., Serwint, J. R., Batra, M., Mahan, J. D., ..., & Pediatric Resident Burnout-Resilience Study Consortium. (2019). Do mindfulness and self-compassion predict burnout in pediatric residents? *Academic Medicine, 94*(6), 876-884.

- Kersting, K. (2003). Turning happiness into economic power. *Monitor on Psychology*, 34(11), 26.
- Kim, S., & Kweon, Y. (2020). Psychological capital mediates the association between job stress and burnout of among Korean psychiatric nurses. *Healthcare*, 8(3), 199-209.
- Kline, R. B. (2019). *Yapısal Eşitlik Modellemesinin ilkeleri ve uygulaması* (S. Şen, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Larson, M., & Luthans, F. (2006) Potential added value of psychological in predicting work attitudes. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 13(2), 75-92.
- Laschinger, H. K. S., & Fida, R. (2014). New nurses burnout and workplace wellbeing: The influence of authentic leadership and psychological capital. *Burnout Research*, 1(1), 19-28.
- Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Lee, R. T., & Ashforth, B. E. (1990). On the meaning of Maslach's three dimensions of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 75(6), 743-747.
- Lefebvre, J. I., Montani, F., & Courcy, F. (2020). Self-compassion and resilience at work: A practice-oriented review. *Advances in Developing Human Resources*, 22(4), 437-452.
- Luthans, F. (2002b). The need for and meaning of positive organizational behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 23, 695-706.
- Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., & Peterson, S. J. (2010). The development and resulting performance impact of positive psychological capital. *Human Resource Development Quarterly*, 21(1), 41-67.
- Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B. & Norman, S. M. (2007b). Positive psychological capital: Measurement and relationship with performance and satisfaction. *Personnel Psychology*, 60(3), 541-572.
- Luthans, F., Norman, S. M., Avolio, B. J., & Avey, J. B. (2008). The mediating role of psychological capital in the supportive organizational climate–employee performance relationship. *Journal of Organizational Behavior*, 29, 219-238.
- Luthans, F., & Youssef, C. M. (2004). Human, social and now positive psychological capital management: Investing in people for competitive advantage. *Organizational Dynamics*, 33, 143-160.
- Luthans, F., & Youssef, C. M. (2007). Emerging positive organizational behavior. *Journal of Management*, 33(3), 321-349.
- Luthans, F., Youssef, C. M., & Avolio, B. J. (2007a). *Psychological capital developing the human competitive edge*. New York: Oxford University Press.
- Macbeth, A., & Gumley, A. (2012). Exploring compassion: A meta-analysis of the association between self-compassion and psychopathology. *Clinical Psychology Review*, 32(6), 545-552.
- Maslach, C. (2003a). *Burnout: The cost of caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Maslach, C., & Goldberg, J. (1998). Prevention of burnout: New perspectives. *Applied and Preventive Psychology, 7*(1), 63-74.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior, 2*(2), 99-113.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology, 52*(1), 397-422.
- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2015). *Yapısal Eşitlik Modellemesi Amos uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Neff, K. D. (2003a). Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity, 2*, 85-102.
- Neff, K. D. (2003b). The development and validation of a scale to measure self compassion. *Self and Identity, 2*(3), 223-250.
- Neff, K. D. (2008). Self-compassion: Moving beyond the pitfalls of a separate selfconcept. J. Bauer ve H. A. Wayment (Eds.) *Transcending self-interest: Psychological explorations of the quiet ego* (ss. 95-106). Washington: APA Books.
- Neff, K. D. (2009). The role of self-compassion in development: A healthier way to relate to oneself. *Human Development, 52*(4), 211-214.
- Neff, K. D. (2011). Self-compassion, self-esteem, and well-being. *Social and Personality Psychology Compass, 5*(1), 1-12.
- Neff, K. D., & Beretvas, S. N. (2012). The role of self-compassion in romantic relationships. *Self and Identity, 12*(1), 78-98.
- Neff, K. D., & Dahm, K. A. (2015). Self-compassion: What it is, what it does, and how it relates to mindfulness. *In handbook of mindfulness and self-regulation* (ss. 121-137). New York: Springer.
- Neff, K. D., & Davidson, O. (2016). Self-compassion: Embracing suffering with kindness. I. Ivtzan ve T. Lomas (Eds.), *Mindfulness in positive psychology: The science of meditation and wellbeing* (ss. 37-50). Routledge / Taylor & Francis Group.
- Neff, K. D., & Germer, C. K. (2013). A pilot study and randomized controlled trial of the mindful self-compassion program. *Journal of Clinical Psychology, 69*(1), 28-44.
- Neff, K. D., Kirkpatrick, K. L., & Rude, S. S. (2007). Self-compassion and adaptive psychological functioning. *Journal of Research in Personality, 41*(1), 139-154.
- Neff, K. D., & Knox, M. C. (2017). Self-compassion. V. Zeigler-Hill ve T. K. Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of personality and individual differences* (ss. 1-8). ABD: Springer International Publishing.
- Neff, K. D., Pisitsungkagarn, K., & Hsieh, Y. P. (2008). Self-compassion and self-construal in the United States, Thailand, and Taiwan. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 39*(3), 267-285.

- Neff, K. D. ve Pommier, E. (2013). The relationship between self-compassion and other-focused concern among college undergraduates, community adults, and practicing meditators. *Self and Identity*, 12(2), 160-176.
- Özen Kutanis, R., & Oruç, E. (2014). Pozitif örgütsel davranış ve pozitif psikolojik sermaye üzerine kavramsal bir inceleme. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 2(2), 145-159.
- Özpeynirci, R., & Kırmızı, C. (2020). Öz şefkat kavramı ve örgütsel yansımaları. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), 2924-2952.
- Peterson, S. J., & Luthans, F. (2003). The positive impact and development of hopeful leaders. *Leadership & Organization Development Journal*, 24(1/2), 26-31.
- Polatçı, S. (2014). Psikolojik sermayenin görev ve bağlamsal performans üzerindeki etkileri: Polis teşkilatında bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 14(1), 115-124.
- Polatçı, S. (2020a). Psikolojik sermaye. S. Polatçı (Ed.), *Kuramsal temelleriyle örgütsel davranış ölçekleri rehberi* (ss. 709-718). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Polatçı, S. (2020b). Tükenmişlik. S. Polatçı (Ed.), *Kuramsal temelleriyle örgütsel davranış ölçekleri rehberi* (ss. 801-819). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Poots, A., & Cassidy, T. (2020). Academic expectation, self-compassion, psychological capital, social support and student wellbeing. *International Journal of Educational Research*, 99, 1-9.
- Raab, K. (2014). Mindfulness, self-compassion, and empathy among health care professionals: a review of the literature. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 20(3), 95-108.
- Raque-Bogdan, T. L., Ericson, S. K., Jackson, J., Martin, H. M., & Bryan, N. A. (2011). Attachment and mental and physical health: Self-compassion and mattering as mediators. *Journal of Counseling Psychology*, 58(2), 272-278.
- Reizer, A. (2019). Bringing self-kindness into the workplace: Exploring the mediating role of self-compassion in the associations between attachment and organizational outcomes. *Frontiers in Psychology*, 10, 1-13.
- Salanova, M., & Llorens, S. (2008). Current state of research on burnout and future challenges. *Papeles del Psicólogo*, 29(1), 59-67.
- Satake, Y., & Arao, H. (2020). Self-compassion mediates the association between conflict about ability to practice end-of-life care and burnout in emergency nurses. *International Emergency Nursing*, 53, 1-6.
- Schaufeli, W. B., & Greenglass, E. R. (2001). Introduction to special issue on burnout and health. *Psychology & Health*, 16(5), 501-510.
- Seligman, M. (1998). *Learned optimism*. New York: Pocket Books.
- Snyder, C. R., Irving, L. M., & Anderson, J. R. (1991). Hope and health. C. R. Snyder (Ed.), *Handbook of social and clinical psychology* (ss. 285-305). Oxford, UK: Oxford University Press.

- Stajkovic, A. D., & Luthans, F. (1998). Social Cognitive Theory and self-efficacy: Going beyond traditional motivational and behavioral approaches. *Organizational Dynamics*, 26(4), 62-74.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson Education.
- Toor, S., & Ofori, G. (2010). Positive psychological capital as a source of sustainable competitive advantage for organizations. *Journal of Construction Engineering and Management*, 136 (3), 341-352.
- Werner, K. H., Jazaieri, H., Goldin, P. R., Ziv, M., Heimberg, R. G., & Gross, J. J. (2012). Self-compassion and social anxiety disorder. *Anxiety, Stress & Coping*, 25(5), 543-558.
- Wright, T. A. (2003). Positive organizational behavior: An idea whose time has truly come. *Journal of Organizational Behavior*, 24(4), 437-442.
- Yalap, O., & Baygın, E. (2020). Psikolojik sermaye ve örgütsel bağlılık etkileşimi: Öz-şefkatin aracı rolü. *Journal of Organizational Behavior Review*, 2(1), 49-67.
- Yaşar, A. (2018). *Psikolojik sermayenin tükenmişlik sendromu üzerinde etkisi: Sağlık çalışanları üzerinde bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Zhou, J., Yang, Y., Qiu, X., Yang, X., Pan, H., Ban, B., ..., & Wang, W. (2018). Serial multiple mediation of organizational commitment and job burnout in the relationship between psychological capital and anxiety in Chinese female nurses: A cross-sectional questionnaire survey. *International Journal of Nursing Studies*, 83, 75-82.

COVID-19 SÜRECİNDE DENETİM ALANINDA YAYINLANAN MAKALELERİN GÖRSEL HARİTALAMA TEKNİĞİ İLE BİBLİYOMETRİK ANALİZİ: 2020-2022 YILLARI ÖRNEĞİ*

Gül YEŞİLÇELEBİ², Mehtap ALTUNEL³, Seval KARDEŞ SELİMOĞLU⁴

Öz

Bu araştırmanın amacı, COVID-19 sürecinde denetim alan yazınının bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi ve ilgili alan yazında COVID-19'u konu alan çalışmaların araştırma konularının odak noktalarının tespit edilmesidir. Bu kapsamda, Web of Science Core Collection veri tabanında yer alan COVID-19 ve denetimi bir arada inceleyen çalışmalar incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, COVID-19'un akademik çalışmalara yansımaları 2020 yılında başladığı için, 2020-2022 yılları arasında yapılan çalışmalar inceleme kapsamına alınmıştır. "Pandemi", "denetim", "iç denetim" ve "bağımsız denetim" anahtar kelimeleri kullanılarak çalışmanın sınırları oluşturulmuştur. Ayrıca, araştırma kapsamında Türkçe ve İngilizce çalışmalar dikkate alınmıştır. Anahtar kelimelerle arama sonucunda ulaşılan makalelerin ülke, yayınladığı dergiler, yazarların yayın sayısı, atıf sayısı ve atıf yaptıkları yazarlar, çalışmaların ağırlıklı olarak odaklandıkları konular bibliyometrik yöntemle analiz edilmiştir. Araştırmanın sonucunda, COVID-19 sürecinde yürütülen çalışmaların yayımlandıkları ülke bakımından ABD ilk sırada yer alırken, konu bakımından kurumsal yönetim, denetim kalitesi ve denetim ücreti önceliklidir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Bağımsız Denetim, İç Denetim, Bibliyometrik Analiz

JEL Kodları: M42, M49, C25

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF ARTICLES PUBLISHED IN THE FIELD OF AUDIT DURING COVID-19 WITH VISUAL MAPPING TECHNIQUE: EXAMPLE OF 2020-2022

Abstract

The aim of this study is to examine the audit literature in the COVID-19 process with the bibliometric analysis method and to determine the focal points of the research topics of the studies on COVID-19 in the relevant literature. In this context, studies examining COVID-19 and audit together in the Web of Science Core Collection database were examined. For this purpose, since the reflection of COVID-19 on academic studies started in 2020, the studies conducted between 2020-2022 were included in the scope of the review. The boundaries of the research were established by using the keywords "pandemic", "audit/auditing", "internal audit/auditing" and "independent audit/auditing". In addition, Turkish and English studies were taken into account within the scope of the research. The country, the journals published by the authors, the number of publications, the number of citations and the cited authors, the subjects that the studies focused on, were analyzed using the bibliometric method. As a result of the research, while the USA ranks first in terms of the country in which the studies conducted during the COVID-19 process are published, corporate governance, audit quality and audit fee are priority in terms of subject.

Keywords: COVID-19, Independent Audit, Internal Audit, Bibliometric Analysis

JEL Codes: M42, M49, C25

* Bu çalışma 04/11/2021-07/11/2021 tarihleri arasında gerçekleştirilen 8. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi'nde sunulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, gyesilcelebi@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8558-4452>

³ Doktora öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, altunelmehtapp@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3149-7753>

⁴ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, sselimoglu@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1185-9980>

GİRİŞ

İlk olarak Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan COVID-19, 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir (Dünya Sağlık Örgütü, 2020). Pandeminin yayılmasını azaltmak adına seyahat kısıtlamaları, uzaktan eğitim, uzaktan çalışma gibi birçok tedbirler alınmıştır. Bu dönemde bireysel ve ekonomik anlamda birçok yönde etkisi bulunan pandemiden birçok işletme faaliyetlerinin de etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla pandemi, işletmenin faaliyetlerine ilişkin raporlamaların yapılması aşamasından, bu işletmelerin ekonomik faaliyetlerini denetleyen denetim sürecine kadar etkiye sahiptir (Demirkol ve Kızıl, 2021, s. 138). COVID-19 pandemi sürecinde, birçok alanda köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu süreç elbette akademik çalışmaların da ilgi odağını değiştirerek, pandemi ile ilgili olan çalışmalara ilgiyi artırmıştır.

COVID-19 sürecinde denetim literatürünün gözden geçirilmesi, önemli bir konu çeşitliliğini ve tematik çeşitliliği ortaya koymaktadır; bu nedenle, denetim araştırmalarına ilişkin daha derin bir anlayış elde etmek için bu çalışmaların sistematik bir incelemesi gereklidir. Bu araştırmanın amacı, COVID-19 sürecinde denetim alan yazınının bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi ve ilgili alan yazında COVID-19'u konu alan çalışmaların araştırma konularının odak noktalarının tespit edilmesidir. COVID-19 sürecinin baz alınmasının sebebi bireylerin yaşayış biçimlerinden kurumların iş yapış şekillerine kadar birçok alanı etkileyen bu sürecin alan yazında denetim çerçevesinde ne yönde etki yarattığını tespit ederek gelecek çalışmalar için katkı vermektir. Araştırma kapsamında, Web of Science Core Collection veri tabanında yer alan denetim ve COVID-19'u bir arada inceleyen çalışmalar incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, COVID-19'un akademik çalışmalara yansımaları 2020 yılında başladığı için, 2020-2022 yılları arasında yapılan çalışmalar inceleme kapsamına alınmıştır. "Pandemi", "denetim", "iç denetim" ve "bağımsız denetim" anahtar kelimeleri kullanılarak çalışmanın sınırları oluşturulmuştur. Ayrıca, araştırma kapsamında Türkçe ve İngilizce çalışmalar dikkate alınmıştır. Anahtar kelimelerle arama sonucunda ulaşılan makalelerin ülke, yayınladığı dergiler, yazarların yayın sayısı, atıf sayısı ve atıf yaptıkları yazarlar, çalışmaların ağırlıklı olarak odaklandıkları konular bibliyometrik yöntemle analiz edilmiştir.

Bu çalışmada, Web of Science Core Collection veri tabanında denetim alanında (iç denetim ve bağımsız denetim) yayınlanan 2.912 makalenin verilerinden yararlanılarak analiz yapılmıştır. Ülkelerin, dergi ve yazarların alana yapmış oldukları katkıyı göstermek adına görselleştirme teknikleri kullanılmış ve yorumlanmıştır. Ayrıca, 2.912 makalede yazarlar tarafından belirlenen anahtar kelimeler analiz edilerek, COVID-19 pandemisi döneminde hangi konuların ağırlıklı olarak çalışıldığı ve aralarındaki ilişki düzeyleri ilişki haritaları ile gösterilmiştir. COVID-19 pandemisi döneminde yayımlanan makalelerin içeriğini görmek adına çalışmaların künyesi ve sonucu hakkında detaylı bilgi tablo halinde sunulmuştur. Yapılan tüm

bu analiz sonuçlarına, bulgular başlığı altında yer verilmiştir. Bu kapsamda, araştırma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ulusal ve uluslararası düzeyde denetim alanına yönelik olarak VOSviewer programı kullanılarak gerçekleştirilen bibliyometrik çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde, COVID-19'un denetime etkisinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde, araştırmanın metodolojisi hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde, araştırmanın bulgu ve yorumları sunulmuştur. Beşinci bölümde ise, araştırma sonuçlarına yer verilmiştir.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bibliyometrik analiz herhangi bir araştırma alanında araştırmacıları kısa sürede etkin okuma düzeyine ulaşmasında yardımcı olan tekniklerden biridir (Bozdemir ve Çivi, 2019, s. 60). Denetim çerçevesinde bibliyometrik analize yer veren birçok çalışma bulunmakla birlikte VOSviewer programı ile yapılan hem ulusal hem de uluslararası çalışmalar mevcuttur. VOSviewer programı kullanılarak denetim alan yazınına yönelik olarak gerçekleştirilen ulusal düzeydeki bibliyometrik çalışmalar şöyledir:

Öztürk ve Yılmaz (2018) tarafından adli muhasebe ve denetim alanında yayınları betimleyen bir çalışma yürütülmüştür. Çalışma sonucunda VOSviewer programının sunduğu ilişki haritalarından ziyade tablolar ile analiz sonuçları paylaşılmıştır.

Öztürk ve Yılmaz (2019) tarafından yapılan çalışmada, iç kontrol sistemi, iç denetim ve kontrol öz değerlendirme kavramlarına ilişkin yapılmış akademik çalışmalar bibliyometrik analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Çalışmada SSCI'de indekslenen akademik yayınlara (makale, bildiri, kitap bölümü vb.) ilişkin veri dosyaları yıllara göre başlıklar, anahtar kelimeler, yayımla ilgili yapılan atıflar, yayın ülkeleri/dilleri ve yayın sayıları başlıkları altında VOSviewer programı aracılığıyla incelenmiştir. Çalışmaya konu olan kavramlarla ilgili “İşletme Finansmanı, Yönetim, İşletme, Ekonomi, Muhasebe ve Etik” ana başlıkları seçilmiş ve analizde kullanılacak çalışma sayısı 1.693 çıkmış ve 688'inin SSCI'de indekslendiği belirlenmiştir. Çalışma sonucunda bilimsel yayınlarla ilgili olarak iç kontrol, iç denetim ve kontrol öz değerlendirme alanlarının katkıya açık olduğu, özellikle kontrol öz değerlendirmesi ile ilgili yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olması vurgulanmıştır.

Kurbanova ve Cavlak (2021) tarafından blokzincir ve denetim çerçevesinde yazılan ve Scopus veri tabanında taranan makaleler VOSviewer programı aracılığıyla bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Kurbanova ve Cavlak (2021) tarafından yürütülen çalışma sonucunda blokzincir ve denetim alanında çalışmaların yıllar itibarıyla alanın yazarları tarafından yoğunlaşıldığına ulaşılmıştır.

Konu kapsamında ulusal düzeyde sadece üç çalışmanın varlığı tespit edilmiştir. VOSviewer programı kullanılarak denetim alan yazınına yönelik olarak gerçekleştirilen uluslararası düzeydeki bibliyometrik çalışmalar ise şöyledir:

Crucean (2020) tarafından yapılan çalışmada, 2001 ve 2020 yılları arasında yayınlanan makalelere odaklanarak Web of Science’da indekslenen finansal denetim kalitesi ile ilgili literatürde tartışılan ana konuları vurgulamak amaçlanmaktadır. Çalışmada, denetim kalitesi ile ilişkilendirilen en alakalı anahtar kelimelerin hangileri olduğu, aynı zamanda araştırmalarında bu konuyu tartışan en önemli yazarların ve analiz edilen makalelerde en çok atıf alan yazarların kim olduğu ve ülkelerin birliktelik analizi belirtilmiştir. Veriler, denetim kalitesi konusuna dayalı olarak VOSviewer yazılımı ile analiz edilmiştir. Web of Science tarafından indekslenen ve en alakalı anahtar kelimelerin denetim kalitesi, denetim ücretleri, bağımsızlık, denetçi görev süresi, kurumsal yönetim ve kazanç yönetimi olduğu 3.173 makaleden elde edilmiştir. En fazla makale ABD, Avustralya ve Kanada gibi ülkelerde yayınlanmıştır ve en çok bilinen yazarlar Gul F., Francis J. ve Li C olmuştur. Ayrıca Gul F., Knedel R., ve Lobo G.J. denetim kalitesiyle ilgili makaleler için en çok atıf alan yazarlar olmuştur.

Taqi (2020) tarafından yapılan çalışmada, Scopus ve diğer saygın dergiler tarafından “denetim kalitesi” anahtar kelimesi ile indekslenen denetim kalitesi araştırmalarının gelişim haritası belirlenmeye çalışılmıştır. Analiz edilen veriler 893 seçilmiş yayından oluşmakta ve denetim kalitesi araştırmasının geliştirme haritası, VOSviewer programı ile analiz edilmiştir. Çalışma sonucu, 2017-2021 yılından bu yana son beş yılda Scopus indeksli denetim kalitesi araştırmalarının geliştirilmesine ilişkin yayınların sayısında önemli bir artış yaşandığını ve yazarın en çok kullandığı kelimelerin denetim kalitesi, insan ve klinik denetim olduğunu göstermiştir.

Cetine ve Ivan (2021) tarafından yapılan çalışmada, dünya çapında kamu sektörü iç denetim araştırmalarının mevcut gelişim aşaması sunulmuştur. Çalışma kapsamında incelenen veri tabanı Web of Science Core Collection’dır. Çalışma yazarlar, araştırma alanları, kurumlar, dergiler, ülkeler, araştırma konusu, araştırma ekipleri ve araştırma tesisleri ile ilgili olarak kamu sektörü iç denetim araştırmasının sonucunun bilimsel bir haritalamasının gerçekleştirilmesine dayanmaktadır. Çalışma sonucu, kamu sektörü iç denetim araştırma yayınının ve bilim haritasının kronolojik evriminde dört dönüm noktası olduğunu göstermektedir.

Fallatah, Saat, Shah, ve Chong (2021) tarafından yapılan çalışmada, muhasebe ve denetim alanını oluşturan akademik literatüre nicel bir bakış sağlayarak IFRS’nin benimsenmesi ve denetim kalitesine ilişkin literatürü araştırmışlardır. Çalışmada 2005-2019 yılları arasında IFRS ve denetim kalitesi araştırma

alanında 1.019 belgeyi içeren Scopus veri tabanına dayalı olarak, VOSviewer ve Microsoft Excel araçları kullanılarak bibliyometrik analiz yapılmıştır. Avrupa Birliği ülkeleri ve gelişmekte olan piyasaların çoğunluğu tarafından IFRS'nin benimsenmesi ve 2008 mali krizinin ardından denetim kalitesinin önemi vurgulanmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular, IFRS'nin benimsenmesi ve denetim kalitesinin özellikle son yıllarda genç bir disiplin olarak geliştiğini, ancak buna rağmen muhasebe ve denetim araştırmalarında daha geniş bir kitleye ulaşmak için hala bazı zorluklarla karşı karşıya olduklarını göstermektedir.

Lombardi, Villiers, Moscariello, ve Pizzo (2021) tarafından yapılan çalışmada, araştırma alanlarını belirlemek ve gelecekteki araştırmalar için bir gündem oluşturmak için, blok zinciri teknolojisinin (BT) denetimdeki etkisinin içerik ve bibliyometrik analizleri de dahil olmak üzere sistematik bir literatür taraması sunulmuştur. Blok zinciri ve denetim konularını kapsayan Scopus veri tabanındaki muhasebe dergilerini kullanarak 2010'dan 2020'ye kadar olan çalışmaları incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, denetimde blok zincirinin henüz başlangıç aşamasında olduğunu ve uygulayıcıların katılımı için zorlayıcı deneysel çalışmalara ve potansiyele ihtiyaç olduğunu; özellikle dijitalleşme ve BT'nin benimsenmesi için uygun olan denetim prosedürlerini yeniden gözden geçirme ihtiyacı olabileceği; BT'nin uygulanmasında denetim için standartlar, yönergeler ve eğitimlerin gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca, BT'nin denetim faaliyetlerini nasıl değiştirdiğini vurgulayarak, denetimde blok zincirine ilişkin en son durumu hazırlarken, uygulayıcılar, meslek mensupları ve akademisyenler için yararlı bir temel oluşturarak araştırma alanlarının ve sonuçlarının tanımlanmasını kolaylaştırmıştır.

Najaf, Atayah ve Devi (2021) tarafından yapılan çalışmada, The Journal of Accounting in Emerging Economies (JAEE) adlı dergide yayınlanan çalışmaların dergi performansı, öne çıkan konular, yazarın katkıları ve atıf yapısına dair bibliyometrik analiz yapılmıştır. Çalışmada Scopus, Google Akademik ve Journal web sitesindeki veriler analiz edilmiş ve analiz edilen toplam belge sayısı 190'dır. Çalışmada, genel performans göstergeleri, alıntı yapısı, ağ analizi ve içerik analizi başlıkları altında yapılan analizde VOSviewer ve RStudio kullanılmıştır. JAEE, 2011'de yayına başladığından ve 2018'de Scopus'ta indekslendiğinden, belge yayınında yıllık %14,47'lik bir büyüme oranı elde etmiştir. Yayınlanan belgelerin %88,4'ü alıntılanmıştır. Toplam yayın açısından, en çok katkıda bulunan ülke Malezya; ABD atıflarda birincil katkıda bulunan ülkedir. Çalışma sonucunda uluslararası standartlar ve kazanç kalitesi; yükselen ekonomilerde denetim kalitesi ve IFRS uygulamaları; kurumsal yönetim, finansal raporlama ve kazanç yönetimi; yolsuzluk ve muhasebe; mülkiyet yapısı ve firma performansı olmak üzere beş ana tema ortaya çıkmıştır.

Vanaki, Mashayekhi ve Sivandian (2021) tarafından yapılan çalışmada, en etkili makaleleri, dergileri, yazarları, araştırma merkezlerini ve ülkeleri belirlemek için Hesaplamalı Literatür İncelemesi (CLR)

yaklaşımı kullanılarak, 1920’den 2021’e kadar yüz yıllık bir süre boyunca WoS veri tabanından (1.401 makale) çıkarılan bir makale koleksiyonu etki analizi ve yapı analizi kapsamında incelenmiştir. Muhasebe ve denetim alanındaki araştırmacılar, uygulayıcılar, standart belirleyiciler ve düzenleyiciler bu araştırmanın hedef kitlesidir ve sonuçlarını sırasıyla gelecekteki araştırmaları yönlendirmek, uygulamada iç denetim düzeyini iyileştirmek ve standart ve düzenlemeler geliştirmek için kullanabilirler.

Ulusal ve uluslararası alan yazın incelendiğinde, VOSviewer programı kullanılarak denetim alanında yapılmış bibliyometrik çalışmaların COVID-19 sürecini ele almadığı görülmüştür. Bu nedenle, bu araştırmada COVID-19 sürecinde denetim çalışmalarının ilgi odağının tespit edilmesi amacı ile pandemi dönemi seçilmiştir.

COVID-19 PANDEMİSİNİN DENETİM ALANINA YANSIMALARI

Koronavirüs (COVID-19), mali tabloların hazırlanma şeklini, denetim görevlerini, bilgi toplama ve raporlamayı etkilemiştir (Kaka, 2021, s. 1). COVID-19 pandemisinden önceki son büyük kriz, 2008–2010 yılları arasındaki küresel finansal krizdi (Hay, Shires ve Van Dyk, 2021, s. 180). Albitar, Gerged, Kikhia ve Hussainey (2020, s. 174) tarafından COVID-19 pandemisinin etkisinin denetçiler ve müşteriler için küresel finansal krizden bu yana en büyük zorluk olacağı yönünde büyük bir risk olduğu vurgulanmakta ve bu pandeminin bir sonucu olarak, denetim ücretlerinde bir düşüş, işletmenin sürekliliği değerlendirmesinin tamamlanmasında zorluklar, denetim kanıtının güvenilirliği ve yeterliliği sorunları, karantina veya hastalıktan dolayı personel kaybı olasılıkları ve personelin maaşlarında indirimler şeklinde sıralanan sebeplerin denetim sürecinin kalitesini etkilemesi beklenmektedir. Salgının yarattığı belirsizlikten kaynaklı denetçilerin bağımsız bir görüş vermesi zor hale gelmekte ve denetçinin yanlış görüş verme olasılığı artırmaktadır (Saleem, 2021, s. 38). Bu bağlamda pandemi sürecinde denetçilerin COVID-19’un aşağıda belirtilen hususlar üzerindeki etkisini dikkate alması gerekmektedir (Financial Reporting Council, 2020):

- Denetçi, risk değerlendirmesi konusunda yeniden düzenlemelere ihtiyacı olup olmadığını belirlemelidir.
- Denetçi, planlanan denetim yaklaşımının değişmesi gerekebileceğini kabul ederek yeterli ve uygun denetim kanıtını nasıl toplar ve özellikle grup içi denetim görevleri olmak üzere alternatif prosedürler geliştirmelidir. Denetçi, raporlama yapabilmek veya denetim görüşünü vermek için gerekli kanıtları toplayabilmelidir.

- Grup denetçisinin, seyahat kısıtlaması şeklindeki durumlarda denetim faaliyetinin yürütülmesi için ilave hangi seçenekleri değerlendirmesi gerektiği ve denetim standartlarını COVID-19 öncesi ölçüsünde yürütülmesi adına öneriler sunulmalıdır.
- Denetçi, artan belirsizliğin yansımalarından kaynaklı ekonomide ve şirketlerde yarattığı etki dikkate alarak işletmenin sürekliliği ve denetlenen şirketin beklentilerine ilişkin değerlendirme yapmalıdır.
- Finansal tablo kullanıcılarının doğru şekilde bilgilendirilmesi için yönetim tarafından salgının şirkete nasıl etki ettiği yönünde yeterli ölçüde açıklamanın yapılıp yapılmadığına, şirketin bu süreçte beklentilerinin neler olduğu hakkında ve salgının işletmeyi ne ölçüde ve ne yönde etkilediği kapsamında yüksek derecede belirsizlik dikkate alınarak açıklanmalıdır.
- Denetçinin hızla değişen koşullardan kaynaklı denetim raporunun imzalanmasına kadar denetimin kilit yönleri tekrar incelenmelidir. Salgın sürecinin belirsizliğinden kaynaklı yönetimden daha fazla bilgi ve daha fazla kanıt ihtiyacı duyulabilir. Salgının denetim koşullarına etkisi halinde bu durumu denetçi kilit denetim konularında raporlamalı ve bu durumu nasıl ifade edeceğini düşünmelidir.

Pandemi sırasında, müşteri kayıtlarına ve kilit personele erişmek, özellikle kayıtların hala kağıt üzerinde tutulduğu ve denetçilerin veya müşteri çalışanlarının evde çalışmasının gerektiği durumlarda denetçiler için büyük riskler oluşturabilir. Bazı durumlarda denetçiler kayıtların kopyalarına ulaşabilirler ancak bu koşulların güvenilirlik ve hile riski üzerindeki etkisini değerlendirmelidirler. Bunun yanında denetçiler yüksek mesleki şüphecilik sergilemenin gerekli olup olmadığını değerlendirerek orijinal belgeleri istemekte ısrar etmeleri gerekebilir (Levy, 2020, s. 28). Dolayısıyla COVID-19 pandemisi sürecinde denetçilerin yeterli mesleki şüphecilik ve yargı sergilemeleri, kamu yararına ve kendilerine bahsedilen etik sorumluluklara odaklanmaları, denetim standartlarında yer alan ilkeleri tam olarak uygulamaya devam etmeleri ve mesleki yetkinlik, gizlilik, tarafsızlık, bağımsızlık, özen, beceri ve profesyonelce davranmaları beklenmektedir (Kaka, 2021, s. 10).

COVID-19 küresel pandemisinin başlaması denetçiler ve muhasebeciler üzerinde denetim kanıt toplama ve görevlerini tamamlama konusunda alternatif yolları bulma adına bir baskı yaratmıştır. Önemli yanlış sunum riskini değerlendirme ve belirli bir hesap bakiyesinin önemliliğine bağlı olarak, denetim faaliyetlerini yürütürken denetçiler envanter gözlemleri, envanter doğrulama, belge toplama, bina, tesis ve ekipman değerlendirmesi, görüşmeler, tartışmalar ve gözlemlerde bizzat fiziksel kanıt toplama prosedürlerine güvenmektedir (Appelbaum, Budnik ve Vasarhelyi, 2020, s. 14). Bunun aksine COVID-19 sürecinde denetçilerin ilk elden bilgi toplama ve doğrudan denetim kanıt elde etme fırsatları çok azaldı. Bunun yerine müşteri veya üçüncü şahıslar tarafından temassız teslimat, elektronik belgeler ve çevrimiçi etkileşimler yoluyla sağlanabilecek bilgilere güvenmek zorunda kaldılar (Gong, Ho, Jin ve Kanagaretnam,

2022). Dolayısıyla COVID-19 döneminde sosyal mesafenin ve evden çalışma stratejisinin uygulanmasının bir sonucu olarak, denetim firmalarının yapay zekâ, blok zinciri, ağ güvenliği ve veri işlevi geliştirme dahil olmak üzere dijital programlara daha fazla yatırım yapmaları evden çalışmaya uyumlu hale gelmek için tavsiye edilmektedir. Böylece denetçiler ve müşterileri arasındaki iletişimin etkinliği ve esnekliği artacaktır (Albitar vd., 2020, s. 174). Diğer bir konu ise denetçiler bu COVID-19 döneminde ve gelecekte hayatta kalmak ve iş hayatına devam etmek istiyorsa, teknolojiye büyük oranda hâkim olmaları gerekmektedir (Kaka, 2021, s. 10). Alan yazında yapılan bir çalışmada, genç denetçilerin yeni teknolojilere daha yüksek bir eğilimi olduğuna ulaşılmıştır (Farcane vd., 2022, s. 31). Bu anlamda genç denetçilerin iş hayatındaki talepleri karşılama ve yer edinme olasılığının yüksek olmasının yanında mevcut insan kaynağının yeni koşullara uyum sağlaması için kurumlar tarafından eğitimler verilmedi.

COVID-19 salgını, uzaktan denetim uygulamalarının hızla yaygın bir şekilde benimsenmesini zorunlu kıldı. Dünya çapındaki seyahat ve sokağa çıkma kısıtlamaları, şahsen, yerinde denetim olasılığını ciddi şekilde kısıtladı veya tamamen kapattı. COVID-19 salgını ile birlikte, denetçilerin çalışma şeklini önemli ölçüde değiştirdi (Castka ve Searcy, 2021, s. 3). Uzaktan denetim uygulamalarının yolcularda kaynaklı maliyet azaltımı gibi fayda beklentisi olmasına (Castka ve Searcy, 2021, s. 4) karşın zorlukları beraberinde getirdiği aşıkardır. Bu zorlukların üstesinden gelmek adına ileriye dönük planlamaya, denetim risklerinin değişen doğasının anlaşılmasına, teknolojiden yararlanma ve veriye dayalı bir yaklaşımın kullanılmasına, finansal tablo kullanıcıları için neyin önemli olduğunun anlaşılması ve üst yönetimden sorumlu olanlarla artan iletişime dikkat edilmelidir (E&Y, 2021).

Özetle tüm bu süreçler denetim faaliyetinin yürütülme şeklinden kalitesine birçok noktada değişime neden olduğu söylenebilir. Ayrıca pandeminin denetim alanında reformların gerçekleşmesinde tetikleyici rol üstlendiği ve gelecekte de devam edeceği görülmektedir. Değişimle birlikte denetçinin de süreç adaptasyonu denetçi iş yaşamında fark yaratması ve yerini koruması açısından önemlidir.

METODOLOJİ

Araştırma Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı, COVID-19 sürecinde denetim alanında yapılan çalışmaların araştırma konularının odak noktalarının tespit edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda, araştırmada görsel haritalama tekniğine dayalı bibliyometrik analiz tercih edilmiştir. Bu analiz yönteminin tercih edilme sebebi ise, “yayımların farklı yöntemlerle analiz edilmesine ve bilimsel amaçlı çalışmaların değerlendirilmesine olanak sağlaması” (Coşkun, Dündar ve Parlak 2014, s. 381)’dir. Pandemi sürecindeki denetim çalışmalarının odak

noktasını tespit etmek, özellikle COVID-19 sürecinin denetim alanında nasıl değişikliklere yola açtığı, denetimin hangi konular üzerinde etki yarattığı açısından önemlidir. Bu düşüncelerden yola çıkılarak, bu araştırma içerisinde beş farklı alanda görsel haritalama tekniği ile bibliyometrik analizi incelenmesi yapılmıştır. Bunlar;

- Makalelerin ülkelere göre dağılımı ve görsel haritalama tekniğiyle sunumu,
- Yazarların yapmış oldukları çalışmalara göre birbirleri ile ilişkilerinin belirlenmesi,
- İncelenen çalışmalarda atıf yapılan yazarların analizi,
- Yazarların vermiş olduğu anahtar kelimelere göre analizi,
- Makalelerin yayımlandığı dergilere ilişkin analizdir.

Bu çalışmada yukarıdaki sunulan analizlerin yanında, COVID-19 ve denetim kavramlarını doğrudan birlikte ele alan çalışmalar hakkında bilgilerin tablo halinde sunulması sonucu çalışmaların içeriklerinin daha net şekilde ortaya konulması amaçlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada görsel haritalama tekniğine dayalı bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometri, mevcut literatürün istatistiksel bir analizidir ve belirli bir alandaki yayınların nicel analizini sağlamak için kullanılır (Sun ve Yuan, 2020, s. 56). Son yıllarda, bilgi durumunu, özelliklerini, evrimini ve ortaya çıkan trendleri görselleştirmek için çeşitli profesyonel alanlarda bibliyometrik analiz uygulanmıştır. Bibliyometri, mikrodan makro perspektife bakılabilen önemli miktarda akademik araştırma sunabilir. Bibliyometrik yöntemlere dayalı olarak, çeşitli disiplinlerin performansı canlı bir şekilde gözlemlenebilir (Guo vd., 2021, s. 317). Bibliyometrik analiz yapmak için kullanılan Scopus, Web of Science Core Collection, Google Scholar, ISI vb. gibi birçok veri tabanı bulunmaktadır. Scopus ve Web of Science gibi bilimsel veri tabanlarının ortaya çıkmasının, büyük hacimli bibliyometrik veri elde etmeyi nispeten kolay hale getirmesi ve Gephi, Leximancer, VOSviewer gibi bibliyometrik yazılımların bu tür verilerin çok pragmatik bir şekilde analiz edilmesini sağlaması dikkat çekicidir. Böylece ortaya çıkan programlar son zamanlarda bibliyometrik analize olan bilimsel ilgiyi artırmıştır (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey ve Lim, 2021, s. 286). Görsel haritalama tekniği için birçok program bulunmakla birlikte bu çalışmada VOSviewer kullanılmıştır. VOSviewer (Sürüm 1.6.17), bibliyometrik ağlar oluşturabilmek ve görselleştirebilmek için geliştirilmiş bir yazılım aracıdır. Bu bibliyometrik ağlar dergileri, araştırmacıları veya yayınları içerebilir ve bunların alıntı, bibliyografik eşleştirme, ortak alıntı veya ortak yazarlık ilişkilerine dayalı olarak oluşturulabilmesine imkân sağlamaktadır. Ayrıca, bir bilimsel literatürden çıkarılan önemli terimlerin birlikte meydana geldiği ağları oluşturabilmek ve görselleştirebilmek için kullanılacak

metin madenciliği işlevselliği de sunmaktadır (VOSviewer, 2022). VOSviewer, ağ verilerine dayalı haritalar oluşturabilmek ve bu haritaları görselleştirebilmek ve keşfetmek için bir yazılım aracı olarak ifade edilmektedir (Van Eck ve Waltman, 2021, s. 4). VOSviewer tamamen bibliyometrik ağların görselleştirilmesine odaklanmış, kullanımı kolay bir yazılım aracı sunmakta ve bibliyometrik ağların mesafe tabanlı görselleştirmelerini sağlamaktadır. VOSviewer bu nedenle yalnızca bibliyometrik ağdaki düğümleri görüntüler ve düğümler arasındaki kenarları görüntülemez. VOSviewer tarafından sağlanan görselleştirmelerde, iki düğüm arasındaki mesafe yaklaşık olarak düğümlerin ilişkisini gösterir. VOSviewer, grafik tabanlı olanlar yerine mesafe tabanlı görselleştirmeler sağlayarak özellikle daha büyük ağları görselleştirmek için uygundur. Görselleştirmeye güçlü bir şekilde odaklanması nedeniyle VOSviewer, bibliyometrik ağları analiz etmek için diğer araçlara göre daha az işlevsellik sunar. Ancak, VOSviewer'ın dokuz adet özel metin madenciliği özelliği vardır (Van Eck ve Waltman, 2014, s. 8-9). Web of Science'tan derlenen bilimsel yayın veri dosyaları VOSviewer programında bibliyometrik analiz yapmak için uygundur. Bundan ötürü, araştırmada web tabanlı online veri tabanı olarak Web of Science Core Collection seçilmiştir. Ayrıca, bu veri tabanının seçilmesi dergiler, kitaplar veya konferans bildirileri gibi yüksek profilli yayınların indekslenmesindeki öneminden kaynaklanmaktadır. Sosyal bilimler alanındaki prestijli dergilerin taranması nedeniyle Web of Science Core Collection veri tabanında denetim alanında yapılmış olan makaleler, araştırmının veri setini oluşturmaktadır (Öztürk ve Yılmaz, 2018, s. 178).

Web of Science veri tabanından 1960 yılı sonrası bilimsel çalışmalara ulaşılabilmektedir. Araştırmada, COVID-19 sürecini kapsayan 2020 ve 2022 yılları arasında denetim alanında yapılmış olan makale türünde çalışmaların veri dosyaları VOSviewer programında analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında analiz dosyası ve seçimlere ilişkin özet Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Analiz dosyası ve seçimlere ilişkin özet

Veri kaynağı	Web of Science
Araştırma dönemi	Ocak 2020-Mart 2022
Araştırma anahtar kelimeleri	“Internal audit/auditing (İç denetim), audit/auditing (Denetim), independent audit/auditing (Bağımsız denetim), pandemic (Pandemi)”
Araştırma kategorileri	Business Finance (İşletme Finansmanı), Management (Yönetim), Business (İşletme), Economics (Ekonomi)
Belge türü	Makale
Dil	İngilizce ve Türkçe

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmaların analiz dosyasının hazırlanması için Web of Science Core Collection'a erişim sağlanmasının akabinde araştırmada kullanılacak ilgili yayınları arama kısmına "Konu (Topic)" seçeneği kısmından ilgili yapılmış olan çalışmaların doğru sonucunu bulmaya yönelik gelişmiş arama bölümüne **TS= (internal auditing* OR internal audit*OR auditing* OR audit* OR independent auditing* OR independent audit*)** yazılmıştır. Ayrıca sadece denetim ve COVID-19 konusunu bir arada yer alan çalışmaları tespit için TS= (audit* AND pandemic*) araması yapılmıştır. Her konu başlığından sonra "*" konulmasının sebebi, çalışmanın konularında sadece "denetim" kelimesinin geçmediği, "denetimi, denetçi" gibi denetim köküne bağlı başlıkların geçtiği çalışmalara da erişime imkânı vererek, bibliyometrik analizin en doğru şekilde gerçekleştirilmesini sağlamaktır. Arama kısmında başlığa "OR" ifadesinin yazılmasının sebebi ise; hem iç denetim alanındaki bilimsel yayınlara ulaşmak hem de bağımsız denetim ve denetim ile ilgili diğer tüm çalışmaların sayısını net bir şekilde belirleyebilmektir. "AND" ifadesi ise hem denetim hem COVID-19 konusu birlikte ele alan çalışmaları ortaya koymaktır. Arama kısmına anahtar kelimelere ilişkin girişler yapıldıktan sonra yıl (2020, 2021 ve 2022⁵), dil (Türkçe ve İngilizce), çalışma türü (makale) kapsamındaki sınırlamaların ardından toplam 23.956 araştırmaya ulaşılmıştır. Bu sayının içinde hem sosyal bilimler hem fen bilimleri hem de tıp alanındaki bilimsel çalışmalar vardır. Araştırmanın konusunu oluşturan kavramların ilgili olduğu Business Finance (İşletme Finansmanı), Management (Yönetim), Business (İşletme), Economics (Ekonomi) ana başlıkları seçilmiş ve analizde kullanılacak nihai çalışma sayısı 2.912 olarak belirlenmiştir. Analiz dosyasına ve seçimlere ilişkin bilgiler Tablo 1'de özetlenmiştir. Bibliyometrik analize tabi tutulan 2.912 çalışmanın araştırma konularına göre dağılımı Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: COVID-19 sürecinde denetim alanındaki çalışmaların alanlarına göre dağılımı

Çalışmanın Alanı	Çalışma Sayısı
İşletme Finansmanı	1.718
Yönetim	629
İşletme	518
Ekonomi	446
Toplam	3.311

Tablo 2'de görüldüğü üzere, en çok yayın 1.718 çalışma ile işletme finansmanı alanında yapılmıştır. Bu noktada şunu açıklığa kavuşturmakta yarar vardır ki listelenen çalışma sayısının 2.912'den fazla olmasının nedeni, bazı çalışmaların birden çok alanı aynı anda kapsamasıdır.

⁵ Araştırmanın tam metnin güncellemesi yapılırken 31.03.2022 tarihi kısıtlaması ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırmadaki verilere Web of Science Core Collection veri tabanından ulaşılmıştır. Sadece 2020, 2021 ve 2022 yılları arasındaki yer alan İngilizce ve Türkçe makalelerden yararlanılmıştır. Ayrıca, araştırma kapsamı 31.03.2022 tarihi kısıtlaması ile gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR VE YORUM

Ülkelerin Yapmış Oldukları Akademik Çalışma Frekansı

Bu analizde yazarların birlikte yapmış oldukları yayınlar, ülkeler dikkate alınarak analiz edilmiştir. Ülkelere göre yapılmış olan yayın sayısı ve alınan atıf sayısı analiz edilmiştir. Bu analiz için ölçütler bir ülkenin minimum beş araştırmaya katkıda bulunmuş olması ve o ülkenin bu araştırmalar içerisinde minimum bir atıf almış olması gerektiğidir. Bu ölçütleri sağlayan ülke sayısı bu alanda yayın yapmış toplam 111 ülkeden sadece 70'dir.

Ülke bazlı olarak yapılmış olan yayınların frekansları Tablo 3'te ve yayımlanan makalelerin yazarlarının ülkelerine göre dağılımı VOSviewer programındaki renklendirilmiş görsel ağ analizi aşağıda Şekil 1'de sunulmuştur⁶.

Tablo 3: Ülkelere göre akademik çalışmalar sayısı ve alınan atıf sayısı

Ülke	Frekans	Atıf Sayısı
ABD (USA)	856	1.862

⁶ İlgili tablo oluşturulurken 40 ve üstü frekansa sahip olan ülkeler dikkate alınmıştır.

Çin (China)	299	669
Avustralya (Australia)	272	584
İngiltere (England)	239	769
Kanada (Canada)	139	441
Malezya (Malaysia)	138	360
Endonezya (Indonesia)	105	175
Yeni Zelanda (New Zealand)	93	200
Almanya (Germany)	91	182
İtalya (Italy)	89	318
Hindistan (India)	81	156
İspanya (Spain)	79	214
Suudi Arabistan (Saudi Arabia)	79	173
Fransa (France)	73	232
Vietnam (Vietnam)	62	171
Tunus (Tunisia)	62	116
Güney Kore (South Korea)	62	115
Tayvan (Taiwan)	62	106
Hollanda (Netherlands)	52	133
Güney Afrika (South Africa)	49	62
İran (Iran)	48	104
Norveç (Norway)	47	165
İsveç (Sweden)	43	74
Pakistan (Pakistan)	42	70
Ürdün (Jordan)	42	70
Birleşik Arap Emirlikleri (United Arab Emirates)	42	145
Polonya (Poland)	41	70
Ukrayna (Ukraine)	41	20
Türkiye (Turkey)	41	27
Brezilya (Brazil)	40	23
Mısır (Egypt)	40	63

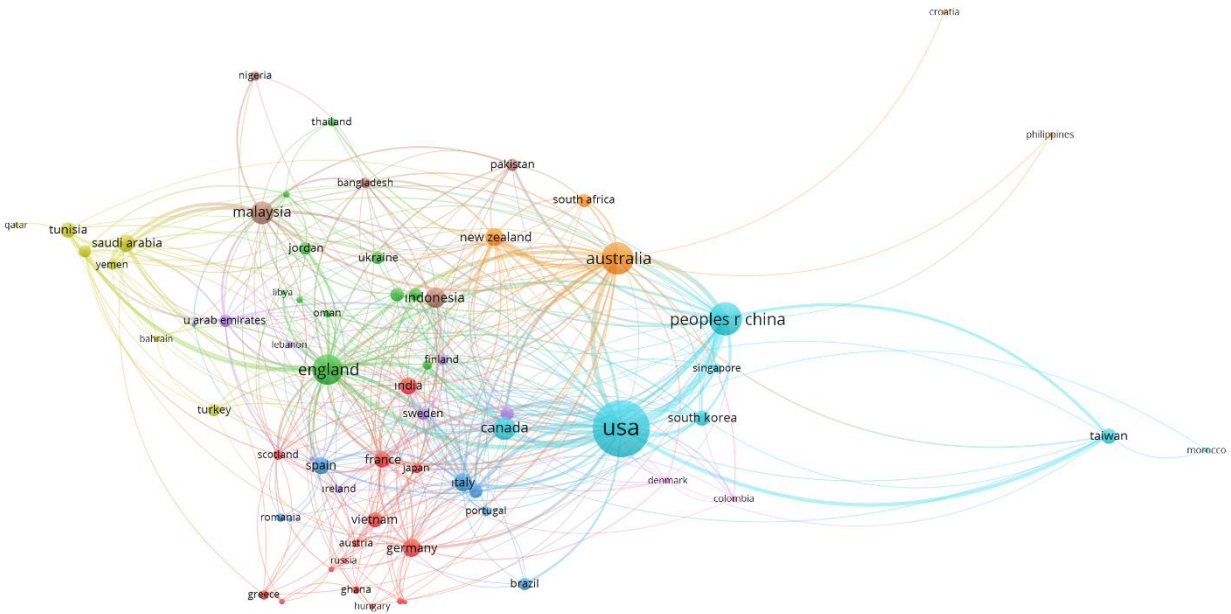
Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3 incelendiğinde, 856 yayında aldığı 1.862 atıf sayısı ile ABD ilk sırada yer almaktadır. ABD'yi sırasıyla, 669 atıf ile Çin, 769 atıf ile İngiltere, 584 atıf ile Avustralya ve 441 atıf ile Kanada izlemektedir. ABD ve Çin'in denetim alanında alan yazının gelişmesinde önemli katkı verdiğine ulaşılmıştır. Türkiye yapmış olduğu 41 araştırmayla 27 atıf almıştır. Yayın başına düşen atıf sayısı hesaplandığında 0,66 olarak belirlenmiştir.

VOSviewer programı incelendiğinde ortak yazarlık analiz sekmesinde üç bölüm yer almaktadır. Bunlar: yazarlar, yazarların bağlı bulunduğu üniversite (kuruluş) ve yazarların ülkeleridir. Şekil 1’de ülkelerin birliktelik ilişkileri görülmektedir. Akademik çalışma frekansına göre inceleme yapıldığında 111 ülkenin 2020-2022 yılları arasında denetim alanında alan yazına katkı verdiğine ulaşılmıştır. 111 ülkenin başında yer alan ABD ve Çin’in turkuaz renkte merkezde yer aldıkları görülmektedir. Türkiye ise sarı kümede yer almaktadır.

Şekil 1: Makalelerin yayımlandığı ülkelere göre ağ haritası

Kaynak: VOSviewer programında yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yazarların Yapmış Oldukları Çalışmalara Göre Birbirleri ile İlişkilerinin Belirlenmesi

Bu analizde yazarların yapmış oldukları yayın sayısına ve aldıkları atıf sayılarına dikkat edilmiştir. Araştırmanın dönemi (Ocak 2020-Mart 2022) dikkate alındığında alan yazına toplam 6.398 yazarın katkı verdiğine ulaşılmıştır. Bu analiz için seçim ölçütleri; bir yazarın en az iki araştırmaya katkı vermiş olması ve en az iki atıf almış olması gerektiğidir. Bu ölçütleri sağlayan yazar sayısı toplam 6.398 yazardan sadece 760 tanedir. Bu ölçütlerin konmasındaki temel neden denetim alanında ön plan çıkan/yön veren bilim insanlarının belirlenmesi ve aralarındaki ilişkilerin ortaya konulmak istenmesidir.

Bu bölümde ilk olarak alana en fazla katkıda bulunan yazarların yapmış oldukları araştırma sayıları Tablo 4’te sunulmuştur. Bu tabloda yazarların isimleri, aldıkları atıflar, yayın sayıları ve yayın başına düşen atıf sayıları yer almaktadır. Tablo oluşturulurken analiz sonuçlarının büyükten küçüğe doğru sıralanması sonucunda elde edilen ilk on yazar dikkate alınmıştır.

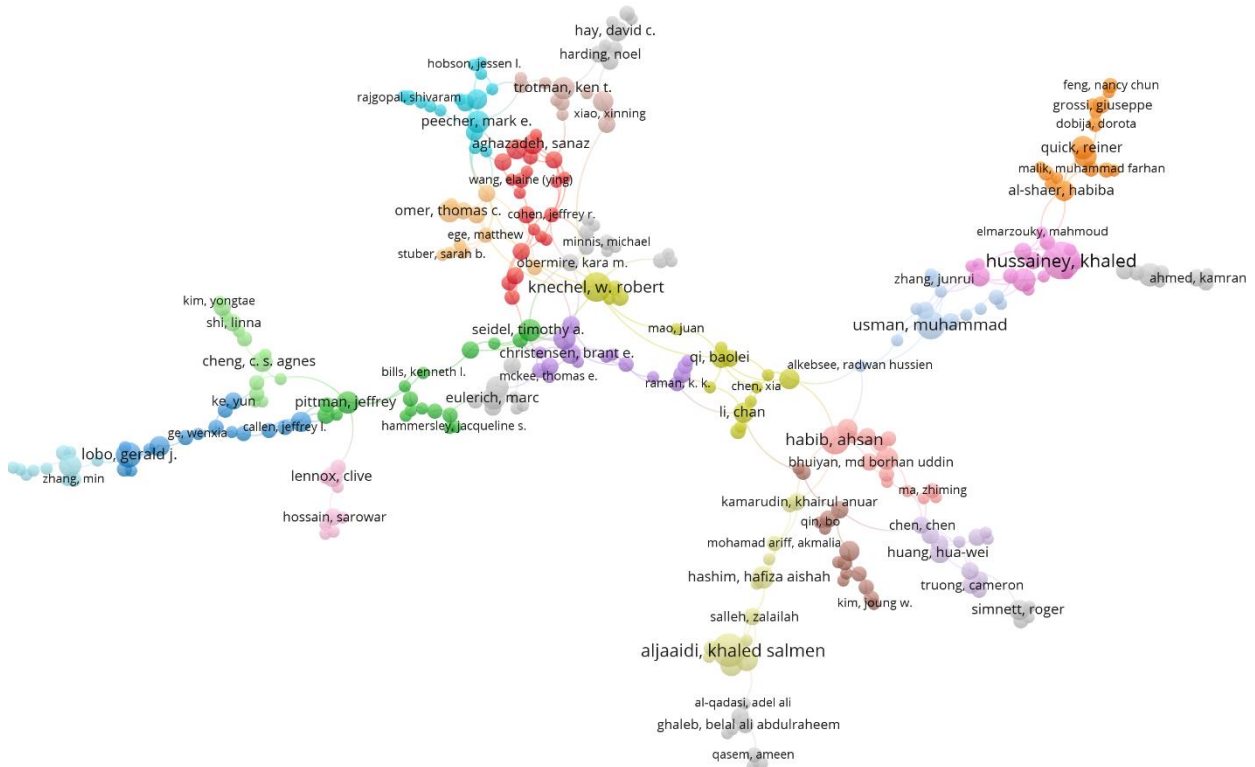
Tablo 4: Yazarların akademik çalışma ve atıf sayıları

	Yazar	Yayın Sayısı	Atıf	Atıf/Yayın
1	Salehi, Mahdi	20	28	1,4
2	Hussainey, Khaled	17	48	2,8
3	Aljaaidi, Khaled Salmen	14	16	1,1
4	Knechel W. Robert	11	40	3,6
5	Usman, Muhammad	10	27	2,7
6	Habib, Ahsan	10	15	1,5
7	Maroun, Warren	9	17	1,8
8	Drogalas, George	8	23	2,9
9	Lobo, Gerald J.	8	24	3,0
10	Mnif Yosra	8	16	2,0

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yayın sayısı bakımından en çok makalesi bulunan yazar Salehi, Mahdi (20 yayın ve 28 atıf)’dir. Salehi Mahdi İran’da Meşhed Firdevsi Üniversitesi (Ferdowsi University of Mashhad)’nde çalışmakta ve çalışma döneminde yirmi yayını ile alan yazınına en çok katkı veren yazardır. Yazarın en çok atıf alan iki çalışması “Denetim düzenlemeleri ve kurumsal finansman: İran’dan kanıtlar-Audit adjustments and corporate financing: Evidence from Iran” ve “İran’da kurumsal yönetimin entelektüel sermaye verimliliği üzerindeki etkisi -The impact of corporate governance on intellectual capitals efficiency in Iran”dır. Salehi, Mahdi’nin ardından Hussainey (17 yayın ve 48 atıf) ve Aljaaidi (14 yayın ve 16 atıf) en çok yayın ve atıf alan yazarlardır. Türkiye’den herhangi bir akademisyenin bu listeye girmeyi başaramadığına ulaşılmıştır. Ayrıca, Tablo 2’de yer almamasına rağmen yayınladığı altı çalışma ile “Hope Ole-Kristen”, 50 atıf ile en çok atıf alan yazardır. Yazarların birbirleri ile ilişkilerinin daha net anlaşılabilmesi için görselleştirmeden yararlanılmıştır. Bu bağlamda, Şekil 2 elde edilmiştir. Görselleştirme aracılığıyla hangi yazarın hangi yazar ile ilişkisinin daha çok olduğu daha net görülebilmektedir.

Şekil 2: Yazarlara göre ilişki haritası

Kaynak: VOSviewer programında yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 2 incelendiğinde, yazarlara göre ilişki haritasında yirmi beş tane küme olduğuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimelere Göre Analiz

Anahtar kelimelere göre analizin temel amacı yazarlar tarafından en çok tekrarlanan kelimelerin neler olduğunu tespit etmek ve hangi anahtar kelimenin hangi anahtar kelime ile birlikte kullanıldığını belirlemektir. Bu analiz sonucunda tekrar sayısı minimum bir olan 7.430 adet farklı kelime elde edilmiştir. Araştırma için farklı eşik değerleri denenmiş ve en uygun eşik değerinin programın da önermiş olduğu beş olduğu görülmüştür. Beş eşik değerini geçen toplam 400 adet kelime bulunmaktadır. İlk olarak en fazla tekrarlanan kelimenin listesi Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5: Anahtar kelimelerin tekrar sayısı ve toplam bağlantı

	Anahtar	Kelime Tekrar Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
1	Kurumsal Yönetişim (Corporate Governance)	283	600
2	Denetim Kalitesi (Audit Quality)	275	506
3	Denetim (Audit/Auditing)	209	386
4	Denetim Ücreti (Audit Fees)	161	286
5	Kazanç Yönetimi (Earnings Management)	130	255
6	Denetim Komitesi (Audit Committee)	100	243
7	Finansal Raporlama Kalitesi (Financial Reporting Quality)	61	121
8	Muhasebe (Accounting)	51	118
9	Kurumsal Sosyal Sorumluluk (Corporate Social Responsibility)	43	93
10	Blokzincir (Blockchain)	42	84
11	Sürdürülebilirlik (Sustainability)	39	74
12	İç Denetim (Internal Audit/Auditing)	37	59
13	Denetim Riski (Audit Risk)	36	74
14	Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (International Financial Reporting Standards)	36	66

Tablo 5 incelendiğinde, yazarların çalışmalarında en fazla kullandıkları kelimenin 283 frekans ile “Kurumsal Yönetişim” olduğu görülmektedir. Çalışmada Web of Science Core Collection veri tabanı üzerinde tarama yapılan kelimelerle pek tabii ilgili olmakla birlikte en fazla kullanılan kelimenin “kurumsal yönetişim” çıkması doğaldır. Bu kelimeyle birlikte denetim kalitesi, denetim ücreti, kazanç yönetimi, denetim komitesi gibi kelimelerin ön plana çıktığı görülmektedir.

Bu araştırma kapsamında birlikte bulunma (co-occurrence) analizi yapılmış ve görselleştirmesi ise Şekil 3’te yer verilmiştir. Elde edilen görsel incelendiğinde, 14 farklı öbeğin/kümenin oluştuğu görülmektedir. Bu öbeğin/kümenin içerisinde öne çıkan kümelerde yer alan tüm kavramlar/elemanlar detaylı bir şekilde incelendiğinde aşağıdaki şekilde içeriği özetlenmiştir.

management), ISO 14001, ISO 9001, kalite yönetimi (quality management) kavramlarını içerisinde barındırmakta ve 41 kavrama ev sahipliği yapmaktadır.

- Turkuaz küme yapılan analiz sonucu en çok kullanılan anahtar kelimeyi kurumsal yönetim (corporate governance) içermektedir. Kurumsal yönetim yanında muhasebe kalitesi (accounting quality), gönüllü açıklama (voluntary disclosure), çevre (environment), entegre raporlama (integrated reporting), kazanç yönetimi (earnings management) ve ilişkili 27 anahtar kelimenin kullanıldığına ulaşılmıştır.
- Bordo küme denetim kalitesi (audit quality), denetim etkinliği (audit effectiveness), denetim düzenlemeleri (audit regulations), denetçi bağımsızlığı (auditor independence), dış denetçi (external auditor), zorunlu denetim firma rotasyonu (mandatory audit firm rotation) şeklinde 26 kavramdan oluşan ve denetim ve denetçi kalitesine odaklanmış bir küme olduğu söylenebilir.
- Sarı küme denetim komitesi etkinliği (audit committee effectiveness), denetim firmaları (audit firms), big four, dış denetim (external audit), finansal tablolar (financial statements), gönüllü denetim (voluntary supervision), mesleki şüphecilik (professional skepticism), Vietnam, Avustralya kavramları olmak üzere toplam 32 öğeden oluşmaktadır.
- Mor kümede yapılan analiz sonucu denetçi seçimi (auditor selection), denetim ücreti (audit fee), finansal açıklama (financial disclosure), islamik bankalar (islamic banks), Suudi Arabistan, Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarını (IFRS) benimseme (adoption of International Financial Reporting Standards), risk, riski açıklama (risk disclosure) kelimelerini içermekte ve toplamda 32 anahtar kelimedenden oluşmaktadır.

Dergiler ve Atıf Sayılarına Göre Analiz

Dergiler/kaynağın ve atıf sayılarına göre analiz aşamasında dergilerin aldığı atıf sayısı ve yayınlamış oldukları araştırmaların sayıları dikkate alınarak filtrelendirilmiştir. Bu analiz için seçim ölçütleri; bir derginin minimum on araştırmaya yer vermiş olması ve minimum bir atıf almış olması gerektiğidir. Bu ölçütleri karşılayan dergi sayısı toplam 560 dergiden sadece 71 tanesidir. Ölçütleri belirlenirken denetime alanına yön veren dergilerin tespit etmek ve aralarındaki ilişkilerin ortaya konmak istenmiştir.

Bu bölümde ilk olarak alana en fazla katkısı bulunan derginin kendi bünyesinde yayınladığı çalışma sayıları Tablo 6’da verilmiştir. Bu tabloda derginin isimleri, yayın sayıları ve aldıkları atıflar yer almaktadır. Tablo 6’da ilk onda yer alan dergiler çalışma sayılarına göre büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır.

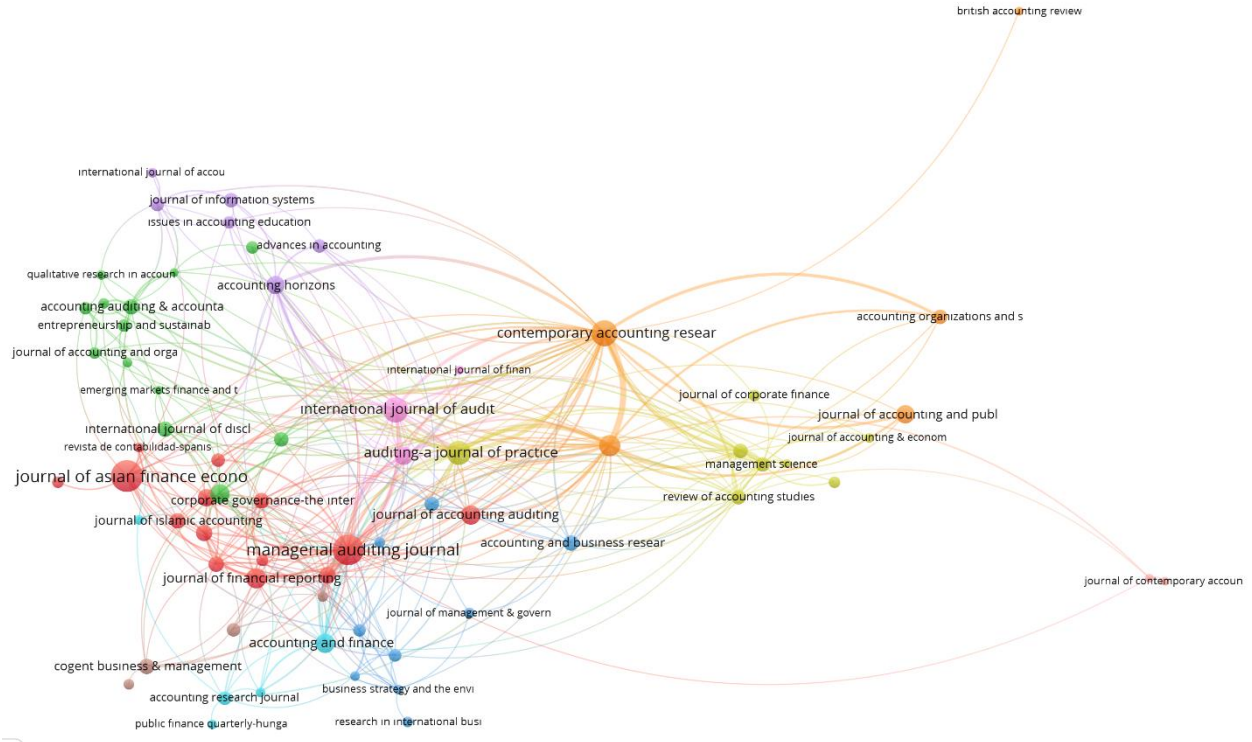
Tablo 6: Makalelerin yayımlandıkları dergilere göre dağılımının gösterimi

	Dergi İsmi	Çalışma Sayısı	Atıf Sayısı
1	Journal of Asian Finance Economics and Business	111	383
2	Managerial Auditing Journal	108	147
3	Contemporary Accounting Research	77	296
4	International Journal of Auditing	72	87
5	Auditing-A Journal of Practice & Theory	64	111
6	Accounting Review	50	185
7	Journal of Financial Reporting and Accounting	47	75
8	Journal of Business Ethics	44	181
9	Accounting and Finance	43	67
10	Journal of Accounting Auditing and Finance	42	81

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 4'te dergilerin ağ haritasına bakıldığında dergiler on ayrı kümeye ayrıldığına ulaşılmıştır. En çok atıf alan derginin “Journal of Asian Finance Economics and Business” olduğu Tablo 6'da görülmektedir. Bu dergide, en çok yayın yapan yazarların listelendiği Tablo 4'te yer alan Aljaaidi, Khaled Salmen'in beş çalışmasının olduğuna ulaşılmıştır. Şekil 4'te dergilerin/kaynakların aldığı atıfa göre haritalaması sunulmuştur.

Şekil 4: Dergilerin/kaynakların aldığı atıfa göre ağ haritası

Kaynak: VOSviewer programında yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Bu açıklamalar doğrultusunda Şekil 4'e göre; daire büyüklükleri dergilere ait yayın sayısını, aynı daire renkleri dergilerde yer alan çalışmaların birbirlerine atıflarının olup olmadığını, daire aralarındaki çizgiler ise hangi dergilerin hangi dergilerle ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Atıf Yapılan Yazarlara Göre Birliktelik Analizi

VOSviewer, ortak alıntıyı (co-citation) analiz etmek için alıntı yapılan referanslar, alıntılanan kaynaklar ve alıntı yapılan yazarlar olmak üzere üç tür analizi sağlamıştır. Alıntı yapılan yazarlar analizi ile atıf yapılan yazarların birbirleri ile olan birliktelik ilişkileri ölçülmeye çalışılmıştır (Özköse, 2020, s. 16). Bu analiz için ölçüt, 25 atıf olarak belirlenmiştir. Ölçüt değerinin belirlenmesi ile birlikte çalışmada 58.848 yazardan 1.035 tanesi ölçütleri sağlamaktadır. Yapılan analiz ile en çok atıf yapılan yazarlar sıralanmış ve aralarındaki ilişki haritalanmıştır.

Web of Science Core Collection veri tabanından elde edilen makalelerde en fazla atıf yapılan yazarın Francis, Jr. olduğu Tablo 7 incelendiğinde görülmektedir. 2.912 makaleden 702 tanesinde Francis, Jr.'nin yapmış olduğu çalışmalara yer verilmiştir. Tablonun başında yer alan Francis Jr.'nin yaptığı çalışmalar incelendiğinde denetim kalitesi, denetim raporu, denetim fiyatlandırması, denetim firmaları vb. denetim ve

ilişkili birçok çalışmasının bulunduğu ve Hollanda’da bir üniversitede çalışmalarına devam ettiğine ulaşılmıştır. Francis, Jr.’yi 691 atıf ile Jensen, Mc., 676 atıf ile Dechow, Pm. izlemektedir.

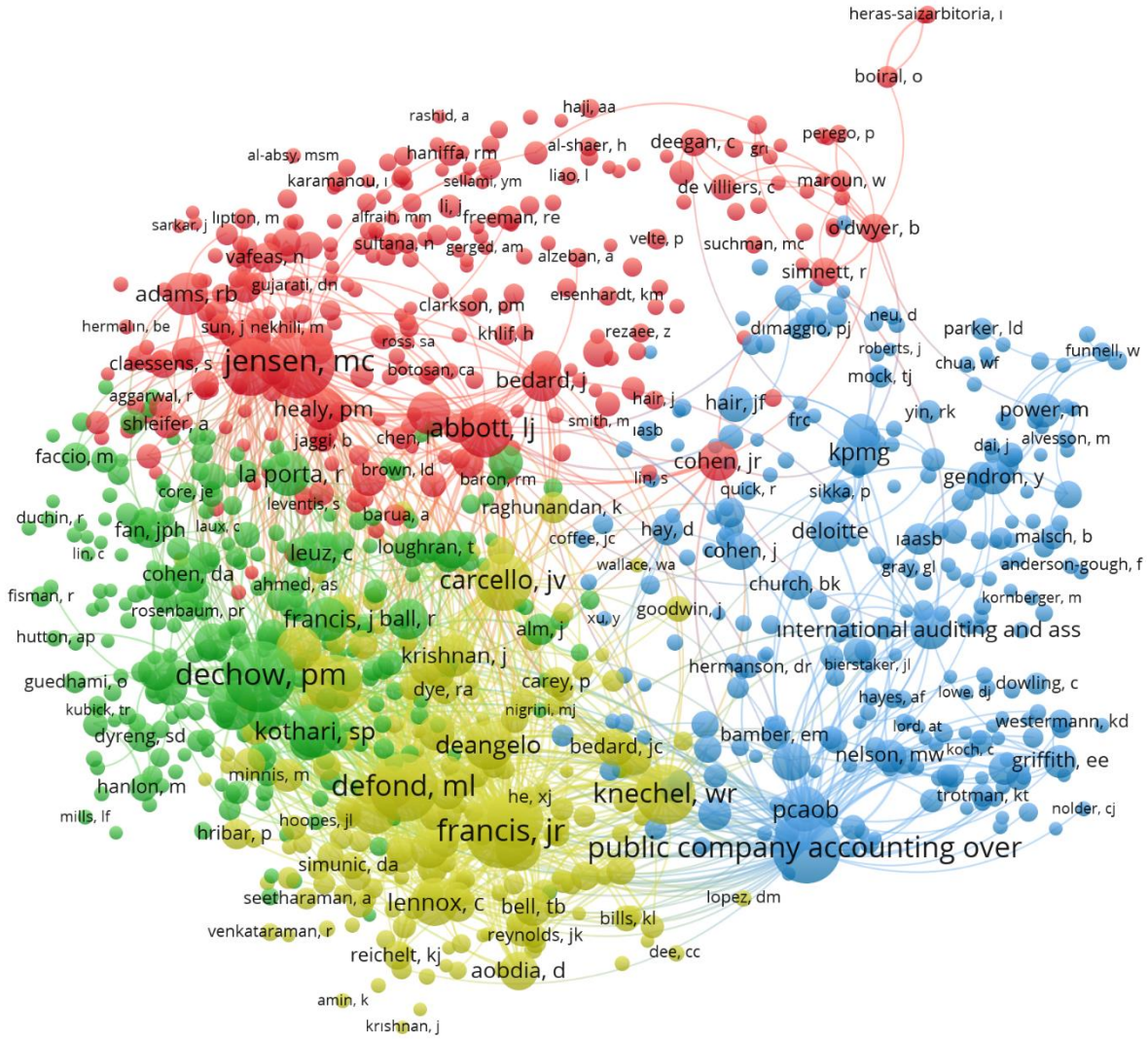
Tablo 7: Atıf yapılan yazarlara göre birliktelik analizi

	Yazar İsmi	Atıf Sayısı
1	Francis, Jr	702
2	Jensen, Mc	691
3	Dechow, Pm	676
4	Defond, Ml	633
5	Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB)	625
6	Knechel, Wr	500
7	Carcello, Jv	454
8	Fama, Ef	448
9	Gul, Fa	447
10	Defond M.	434

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 5’te atıf yapılmış yazarların birliktelik analizinin görselleştirilmiş haline yer verilmiştir. Bu analiz, hangi yazarların kimlerle çalıştığını bulmaya yardımcı olmaktadır. Analiz sonucunda dört farklı grubun yer aldığına ulaşılmış ve Şekil 5’te sunulmuştur. Kırmızı küme, 277 yazar ile en fazla elemana sahip olan kümedir.

Şekil 5: Atıflara göre yazarların birliktelik analizi

Kaynak: VOSviewer programında yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

COVID-19 ve Denetim Konusu Çerçevesinde Çalışmaların İçerik Analizi

COVID-19 ve denetim kavramlarının doğrudan birlikte ele alındığı çalışmalar incelendiğinde toplamda 54 adet makaleye ulaşılmıştır. Bu 54 çalışmanın içeriği yazarlar tarafından incelenmiştir ve sadece 13'ünün doğrudan denetim ve COVID-19 pandemisi üzerine yapılan çalışmalar olduğu tespit edilmiştir. On üç çalışmanın hangi konuları ele aldığını daha net ortaya koymak adına Tablo 8'de çalışmaların sonuçlarına ilişkin bilgiler özetlenerek sunulmuştur.

Tablo 8: COVID-19 ve denetim konusu çerçevesinde çalışmaların künyesi

Makale Künyesi	Çalışmanın Sonucu
Albitar vd. (2020)	COVID-19 sosyal mesafesinin denetim ücretlerini, işletmenin sürekliliği değerlendirmesini, denetim insan sermayesini, denetim prosedürlerini, denetim personeli maaşlarını ve denetim çabasını büyük ölçüde etkileyebileceği ve bunların nihayetinde denetim kalitesi üzerinde ciddi bir etki yaratabileceği yazarlar tarafından vurgulanmıştır.
Sorensen ve Ortegren (2020)	Denetim firmaları ile müşterilerin daha fazla sosyal ortamda var olmaları halinde denetçilerin daha şüpheli olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca, bir denetçinin hesap verebilirlik duygularını artırmanın şüphesizliğini artırabileceğini ve düşük bir sosyal ortamın hesap verebilirliği artırmanın düşük mesleki şüphesizlik duygularını azaltabileceği ifade edilmiştir.
Albitar vd. (2021)	Bağımsız dış güvencenin varlığının, KSS (Kurumsal Sosyal Sorumluluk) raporlarında COVID-19 bilgilerinin sağlanması ile önemli ölçüde ve olumlu bir şekilde ilişkili olduğuna ulaşılmıştır. Big 4 muhasebe firmaları tarafından güvence sağlandığında COVID-19 ile ilgili bilgilerin açıklanmasının arttığı belirlenmiştir.
Alshabibi vd. (2021)	Çalışma sonucunda denetim komitesinin cinsiyet çeşitliliğinin ve örtüşen denetim komitesi üyelerinin, COVID-19 ile ilgili iyi haberlerin açıklanmasıyla olumlu bir şekilde ilişkili olduğuna ulaşılmıştır. Çalışma ayrıca denetim komitesi boyutu ile COVID-19 ile ilgili kötü haberlerin açıklanması arasında pozitif bir ilişki ve denetim komitesi cinsiyet çeşitliliği ve denetim komitesi örtüşmesi ile negatif bir ilişki olduğunu belirlemiştir.
Barac vd. (2021)	Çalışma sonucunda COVID-19 pandemisinin getirdiği yeni yetenek ihtiyaçlarının denetim firmaları tarafından iyi bilindiğine ulaşılmıştır.
Castka vd. (2021)	Uzaktan tedarikçi denetimlerinin, tedarikçi denetim sürecinin gelecekte yeniden tasarlanması gerektiği sonucuna varılmıştır. Uzaktan denetim kavramının pandemi ile birlikte artışının sonucu yasal düzenlemelere yönelik çalışmaların yapılacağı öngörülmüştür.
Dakhli ve Abderraouf (2021)	Sonuçlar, denetim kalitesi ile yönetsel emniyet arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Pandeminin yönetsel emniyet düzeyi üzerindeki olumsuz etkisini doğrulamaktadır.
Khatib ve Nour (2021)	COVID-19'un firma performansı, yönetim yapısı, temettü, likidite ve kaldıraç seviyesi dahil tüm firma özelliklerini etkilediğini ancak COVID-19 pandemisi öncesi ve sonrası arasındaki farkın önemli olmadığı tespit edilmiştir. Yönetim kurulu toplantıları ve denetim komitesi toplantılarının, COVID-19 öncesi ve sonrası firma performansı üzerinde önemli ölçüde olumsuz etkisi olduğuna ulaşılmıştır.
Leoni vd. (2021)	Çalışma sonucunda üç tema ortaya konulmuştur. İlk tema, hükümetin COVID-19'a verdiği yanıtları desteklemede muhasebe ve sayıların rolü ile ilgilidir. İkinci tema, kriz zamanlarında organizasyonel düzeyde istisnai kararlar almak için kullanılan muhasebe uygulamalarını ele almaktadır. Üçüncü tema, muhasebe ve eşitsizliklere ilişkin çalışmaların ilgili bir sınırını ele almaktadır.
Humphreys ve Trotman (2022)	Muhasebeye muhakeme ve karar alma üzerine doğrudan etkileri olan COVID-19 pandemisinin ekonomik ortamda ve çalışma şekillerinde nasıl değişikliklere yol açtığını ortaya konulmuştur.
Kend ve Nguyen (2022)	2020 yılında gerçekleştirilen denetim prosedürlerinin %3'ünün COVID-19 pandemisi ile ilişkili denetim risklerini ele almak için tasarlandığını tespit edilmiştir. Ayrıca 2020 yılı boyunca ele alınan toplam denetim prosedürlerinin yüzdesi olarak, daha küçük uygulayıcıların, çoğu büyük denetim firmasına kıyasla COVID-19 denetim riskleriyle ilgili çok daha az denetim prosedürü rapor ettiğine ulaşılmıştır. Çalışmanın diğer bir sonucu ise 2019 yılına kıyasla denetçilerin kullandıkları kelimelerin duyarlılığında bir değişim olmadığıdır.
Mehnaz vd. (2022)	Çalışma sonucunda, emlak firmalarının 2020 boyunca ek gerçeğe uygun değer açıklamalarını artırdığına ulaşılmıştır. Pandemi sırasında açıklamaların denetim ücretleri üzerinde artan bir etkisi bulamamasına rağmen, ek açıklamalar ve denetim ücretleri arasında olumsuz bir ilişki olduğu belirlenmiştir.
Sharma vd. (2022)	COVID-19'un yarattığı aksaklıkları azaltmak için teknoloji kullanıldığı ve bundan sonra da denetimlerde verilerin doğruluğunu ve şeffaflığını sağlamak için teknolojinin kullanılacağına ulaşılmıştır.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, COVID-19'un denetim kalitesini nasıl etkilediği, bu süreçte mesleki şüpheciliğin arttığı, kurumsal sosyal sorumluluk raporlarında pandemiye ilişkin açıklamaların arttığı, COVID-19'un yeni yetenek ihtiyacına neden olduğu, uzaktan denetim sürecinin yasalarda değişikliğe neden olacağı yönünde tahminlere ulaşılmıştır. Bunların yanında COVID-19 ile birlikte ülke yönetiminin muhasebe adına nasıl düzenlemelere gittiği, işletmelerin pandemi öncesi ve sonrası nasıl etkilendiği, COVID-19 sürecinde denetim risklerine ilişkin, pandemiyle birlikte verilerin doğruluğunu ve şeffaflığını sağlamak için teknoloji kullanımının arttığı ve artacağı ve pandemi sürecinde finansal tablolarda ek açıklamalara ihtiyaç olduğu sonucuna varılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

COVID-19 sürecinde denetim alanında yapılan çalışmaların araştırma konularının odak noktalarının tespit edilmesi amacıyla yürütülen bu çalışmada, görsel haritalama tekniğine dayalı bibliyometrik analiz tercih edilmiştir. COVID-19 sürecinde denetim alanında akademik çalışmaların ne yönde ilerleme yaşadığına ilişkin bir çalışmanın olmaması açısından bu araştırmanın, alan yazındaki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Alan yazın incelendiğinde VOSviewer programı kullanılarak birçok alanda çalışmanın mevcut olduğuna ulaşılmıştır. Denetim alanı incelendiğinde VOSviewer programı ile Öztürk ve Yılmaz (2018) tarafından bibliyometrik analiz yapılmasına karşın, çalışmalarında sadece analiz sonucundaki çıkan frekanslar sunulmuştur. Diğer bir çalışma Kurbanova ve Cavlak (2021) tarafından blokzincir ve denetim konuları ele alınarak bibliyometrik analiz yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmalar görsel haritalama tekniğiyle bibliyometrik analiz sunumu denetim alanında katkı sağlamıştır. Ayrıca 2020-2022 yıllarında denetim ve pandemi özelinde yapılan çalışmaları konu kapsam ve sonuçları detaylı şekilde incelemesi sebebiyle yapılan çalışmaların içeriğini daha net şekilde ortaya koymuştur.

Araştırmadan elde edilen bulgular şöyle sıralanabilir:

- Bibliyometrik analiz sonucunda 2020-2022 yılları arasında toplamda 2.912 araştırmaya ulaşılmıştır.
- Analiz sonucunda makalelerin ağırlıklı olarak işletme finansmanı alanında yapıldığı tespit edilmiştir.
- Dünya genelindeki 2020-2022 yılları arasında denetim alanında ülkeler içinde en fazla ABD ve sonra Çin tarafından çalışmalar yapılmıştır.
- Anahtar kelimelerden yola çıkarak kurumsal yönetim başta olmak üzere ilgili diğer konulara yoğunlaşıldığı söylenebilir.
- Alanda alıntılama ve pandemi sürecinde yaptıkları yayınlarla ön plana çıkan yazarlar ve dergiler keşfedilmiştir. Dolayısıyla bu yazar ve dergilerin takibi ile alanda güncel konuların takibinin sağlanması mümkündür.

- COVID-19 ve denetim özelinde incelenen çalışmalara bakıldığında uzak denetim konusu, denetim ücreti, finansal tablo kalitesi, denetim kalitesi konularına yoğunlaşmış olduğuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın ilk kısmında yapılan bibliyometrik analiz ile ikinci kısımda salgın sürecinde COVID-19 ve denetim özelinde ele alınan çalışmalar incelendiğinde; İkinci kısım Tablo 8’de COVID-19 döneminde yapılan çalışmaların içeriklerine bakıldığında uzaktan denetim konusunun ele alındığı görülürken diğer taraftan anahtar kelimelere ilişkin bibliyometrik analizin en büyük kümesi olan kırmızı kümede teknolojiye ilişkin anahtar kelimelerin toplanması bu iki kısmın birbirini destekler nitelikte olduğunu göstermektedir. Yine anahtar kelimeler arasında kurumsal sosyal sorumluluk, sürdürülebilirlik, entegre raporlama, gönüllü açıklama şeklinde kelimeler en yüksek elemana sahip kümelerde yer almaktadır. Bu kelimelerle alakalı olarak yapılan bir araştırmada (Albitar, 2022) kurumsal sosyal sorumluluk raporlarında pandemiye ilişkin açıklamaların arttığına ulaşılmıştır. İkinci kısımda Tablo 8’de içeriği açıklanan çalışmaların yazarlarının denetim kalitesi, uzaktan denetim, teknoloji, raporlardaki açıklamalar, pandemi sürecinde muhasebe uygulamalarına ilişkin düzenlemeler şeklinde konulara yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer taraftan anahtar kelimeler çerçevesinde yapılan bibliyometrik analiz ile Tablo 8’deki içerikleri açıklanan çalışmaların aynı yönde olduğuna ulaşılmıştır.

VOSviewer programı aracılığıyla yapılan analiz ile bir araştırmaya başlamadan önce konuyla alakalı önemli yazar, dergi vb. noktaları tespit etmek adına büyük kolaylık sağladığı dolayısıyla sadece bibliyometrik analiz yapmanın dışında tüm çalışmalarda kullanılması tavsiye edilmektedir.

Bu araştırma iki sınırlamaya sahiptir. Bunlardan ilki inceleme yayınlanmış tüm denetim ve COVID-19 çalışmaları yerine araştırma kapsamında seçilen örneklem üzerinden yapıldığından, sonuçlar örnekleme göre yorumlanabilir. İkincisi ise Web of Science Core Collection bibliyometrik incelemede en yaygın kullanılan veri tabanı olmasına rağmen, bazı yayınların Web of Science Core Collection’da tam olarak yer almadığını da belirtmek gerekir. Bu sorunu gidermek adına Web of Science Core Collection veri tabanı dışındaki çeşitli veri tabanlarından alınan veri kaynakları genişletilerek gelecekteki çalışmalarda ele alınabilir. Ayrıca iç kontrol sistemi, kamu denetim, güvence denetimi özelinde kısıtlar belirlenerek daha farklı sonuçlar incelenebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Albitar, K., Al-Shaer, H., & Elmarzouky, M. (2021). Do assurance and assurance providers enhance COVID-related disclosures in CSR reports? An examination in the UK context. *International Journal of Accounting & Information Management*, 29(3), 410-428.
- Albitar, K., Gerged, A. M., Kikhia, H., & Hussainey, K. (2020). Auditing in times of social distancing: The effect of COVID-19 on auditing quality. *International Journal of Accounting & Information Management*, 29(1), 169-178.
- Alshabibi, B., Pria, S., & Hussainey, K. (2021). Audit committees and COVID-19-related disclosure tone: Evidence from Oman. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(609), 1-17.
- Appelbaum, D., Budnik, S., & Vasarhelyi, M. (2020). Auditing and accounting during and after the COVID-19 crisis. *The CPA Journal*, 90(6), 14-19.
- Barac, K., Plant, K., Kunz, R., & Kirstein, M. (2021). Audit practice: A straightforward trade or a complex system?. *International Journal of Auditing*, 25(3), 797-812.
- Bozdemir, E., & Çivi, F. (2019). Standart maliyet yönteminin görsel haritalama tekniğine göre bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (81), 59-84.
- Castka, P., & Searcy, C. (2021). Audits and COVID-19: A paradigm shift in the making. *Business Horizons*, 66(1), 5-11.
- Castka, P., Zhao, X., Bremer, P., Wood, L. C., & Miroso, M. (2021). Supplier audits during COVID-19: A process perspective on their transformation and implications for the future. *The International Journal of Logistics Management*, 33(4), 1294-1314.
- Cetine, M. I., & Ivan, O. R. (2021). The importance of internal audit in public sector research - A bibliometric study. *"Ovidius" University Annals, Economic Sciences Series*, 11(2), 976-986.
- Coşkun, İ., Dündar, Ş., & Parlak, C. (2014). Türkiye’de özel eğitim alanında yapılmış lisansüstü tezlerin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (2008-2013). *Ege Eğitim Dergisi*, 15(2), 375-396.
- Crucean, A. C. (2020). A Bibliometric analysis of the audit quality at global level. *Proceedings of the 16 th International Conference Accounting and Management Information Systems AMIS 2021*, June 09 – 10, 2021 Bucharest University of Economic Studies Bucharest: Romania, 316-331.
- Dakhli, A., & Mtiraoui, A. (2021). Corporate characteristics, audit quality and managerial entrenchment during the COVID-19 crisis: Evidence from an emerging country. *International Journal of Productivity and Performance Management*.
- Demirkol, V., & Kızıl, C. (2021). COVID-19 sürecinin denetim üzerindeki etkisi. O. Özdemir & S. Boğa (Editörler). *Yeni Milat: COVID-19 -İktisadi, Finansal ve Kurumsal Yönleriyle içinde*. Ankara: Gazi Kitapevi.

- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Dünya Sağlık Örgütü [DSÖ] (2020). WHO director-general's opening remarks at the media briefing on COVID-19 [Blog yazısı]. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020> adresinden erişildi.
- E&Y (2021). COVID-19 has affected the day-to-day operation of audit. Auditors are moving beyond numbers to take a more strategic view of client businesses [Blog yazısı]. https://www.ey.com/en_ie/assurance/how-to-navigate-remote-auditing-challenges adresinden erişildi.
- Fallatah, E., Saat, N. A. M., Shah, S. M., & Chong, C. W. (2021). A bibliometric study of IFRS adoption and audit quality. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 25(4), 1-14.
- Farcane, N., Bunget, O. C., Blidisel, R., Dumitrescu, A. C., Deliu, D., Bogdan, O., & Burca, V. (2022). Auditors' perceptions on work adaptability in remote audit: a COVID-19 perspective. *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 1-38.
- Financial Reporting Council [FRC] (2020). Guidance on audit issues arising from the Covid-19 (Coronavirus) pandemic [Blog yazısı]. [https://www.frc.org.uk/news/march-2020-\(1\)/guidance-on-audit-issues-arising-from-the-covid-19](https://www.frc.org.uk/news/march-2020-(1)/guidance-on-audit-issues-arising-from-the-covid-19) adresinden erişildi.
- Gong, S., Ho, N., Jin, J. Y., & Kanagaretnam, K. (2022). Audit quality and COVID-19 restrictions. *Managerial Auditing Journal*, 37(8), 1017-1037.
- Guo, Y. M., Huang, Z. L., Guo, J., Guo, X. R., Li, H., Liu, M. Y., Ezzeddine, S., & Nkeli, M. J. (2021). A bibliometric analysis and visualization of blockchain. *Future Generation Computer Systems*, 116, 316-332.
- Hay, D., Shires, K., & Van Dyk, D. (2021). Auditing in the time of COVID—the impact of COVID-19 on auditing in New Zealand and subsequent reforms. *Pacific Accounting Review*, 33(2), 179-188.
- Humphreys, K. A., & Trotman, K. T. (2022). Judgment and decision making research on CSR reporting in the COVID-19 pandemic environment. *Accounting & Finance*, 62(1), 739-765.
- Kaka, E. J. (2021). Covid-19 and auditing. *Journal of Applied Accounting and Taxation*, 6(1), 1-10.
- Kend, M., & Nguyen, L. A. (2022). Key audit risks and audit procedures during the initial year of the COVID-19 pandemic: An analysis of audit reports 2019-2020. *Managerial Auditing Journal*, 37(7), 798-818.
- Khatib, S. F., & Nour, A. N. I. (2021). The impact of corporate governance on firm performance during the COVID-19 pandemic: Evidence from Malaysia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(2), 0943-0952.
- Kurbanova, M., & Cavlak, H. (2021). “Blokzincir ve denetim” alanındaki makalelerin bibliyometrik analizi. *TIDE Academia Research*, 3(2), 213-246.

- Leoni, G., Lai, A., Stacchezzini, R., Steccolini, I., Brammer, S., Linnenluecke, M., & Demirag, I. (2021). Accounting, management and accountability in times of crisis: Lessons from the COVID-19 pandemic. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 34(6), 1305-1319.
- Levy, H. B. (2020). Financial reporting and auditing implications of the COVID-19 pandemic. *The CPA Journal*, 90(5), 26-33.
- Lombardi, R., de Villiers, C., Moscariello, N., & Pizzo, M. (2021). The disruption of blockchain in auditing – A systematic literature review and an agenda for future research. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 35(7), 1534-1565.
- Mehnaz, L., Rahman, A., & Kabir, H. (2022). Relevance of supplementary fair value disclosures under market uncertainty: effects on audit fees and investors' pricing. *Managerial Auditing Journal*, 37(7), 819-849.
- Najaf, K., Atayah, O., & Devi, S. (2021). Ten years of journal of accounting in emerging economies: a review and bibliometric analysis. *Journal of Accounting in Emerging Economies*, 12(4), 663-694.
- Özköse, H. (2020). Büyük veri kavramı ile ilgili akademik yayınların metin madenciliği yöntemi ile analizi. *Veri Bilimi*, 3(1), 11-20.
- Öztürk, S., & Yılmaz, C. (2018). Denetim ve adli muhasebe alanındaki çalışmaların bibliyometrik analiz tekniği ile incelenmesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 39(39), 173-188.
- Öztürk, S., & Yılmaz, C. (2019). Bibliometric analysis of internal control, internal auditing and control self-assessment. T. Çürük (Ed.), *Finance and Accounting I* içinde Ankara: Akademisyen Kitapevi.
- Saleem, K. S. M. A. (2021). The impact of the coronavirus pandemic on auditing quality in Jordan. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 15(4), 31-40.
- Sharma, N., Sharma, G., Joshi, M., & Sharma, S. (2022). Lessons from leveraging technology in auditing during COVID-19: An emerging economy perspective. *Managerial Auditing Journal*, 37(7), 869-885.
- Sorensen, K., & Ortegren, M. (2021). The next best thing: Social presence and accountability's impact on auditor professional skepticism. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 32(2), 39-51.
- Sun, J., & Yuan, B. Z. (2020). Mapping of the world rice research: A bibliometric analysis of top papers during 2008–2018. *Annals of Library and Information Studies (ALIS)*, 67(1), 55-66.
- Taqi, M. (2020). How far has audit quality been researched? *Journal of Islamic Economic Literature*, 1(1), 1-8.
- Van Eck N. J., & Waltman L., (2021). *VOSviewer manual*. https://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.17.pdf adresinden erişildi.
- Van Eck, N.J., & Waltman, L. (2014). Visualizing bibliometric networks. Y. Ding, R. Rousseau, & D. Wolfram (Editörler), *Measuring scholarly impact: Methods and practice* (pp. 285–320) içinde. Springer.

Vanaki, A., Mashayekhi, B., & Sivandian, M. (2021). A century of internal auditing -Using computational literature review. *Journal of Audit Science*, 21(85), 31-81.

VOSviewer. (2022). *Welcome to VOSviewer*. <https://www.vosviewer.com/> adresinden erişildi.

REFLECTION OF THE HALLYU EFFECT ON TURKISH CONSUMERS' INTENTION TO PURCHASE KOREAN PRODUCTS¹

Tuğba BORAZAN KARADENİZ², Nur ÖZER CANARSLAN³

Abstract

Popular culture has become the soft power policy of countries and has been used as an important tool for promoting their own culture in other countries. In this study, it is aimed to investigate the effect of the Korean effect (Hallyu/Korean wave) which is an element of popular culture, which is increasing in Turkey, especially on social media, in parallel with the world, on the purchasing behavior of Korean products along with the country image and cultural proximity. For this purpose, data were collected from 280 people in groups consisting of k-pop and k-drama fans on social media. All three hypotheses formed as a result of the analyzes were accepted as similar to the studies in the literature. As a result of the study, it was revealed that k-pop and k-drama elements and Hallyu effect, country image and cultural proximity significantly affect the intention to purchase Korean products.

Keywords: Popular Culture, Hallyu Effect, Cultural Proximity, Purchase Intention

JEL Codes: M30, M31

HALLYU ETKİSİNİN TÜRK TÜKETİCİLERİN KORE ÜRÜNLERİ SATIN ALMA NİYETİ ÜZERİNE YANSIMASI

Öz

Popüler kültür, ülkelerin yumuşak güç politikası haline gelmiş ve kendi kültürlerinin diğer ülkelerde tanıtılması anlamında önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada günümüzde özellikle sosyal medya üzerinde dünyayla paralel olarak Türkiye’de de artan popüler kültürün bir ögesi olan Kore etkisinin (Kore dalgası/Hallyu), ülke imajı ve kültürel yakınlıkla beraber Kore ürünlerini satın alma davranışları üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda sosyal medyada k-pop, k-drama fanlarından oluşan gruplarda 280 kişiden anket yoluyla veri toplanmıştır. Yapılan analizler sonucunda oluşturulan üç hipotezin üçü de literatürde yer alan çalışmalarla benzer olarak kabul edilmiştir. Çalışma sonucunda k-pop ve k-drama unsurlarıyla Hallyu etkisi, ülke imajı ve kültürel yakınlığın Kore ürünleri satın alma niyetini anlamlı şekilde etkilediği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Popüler Kültür, Hallyu Etkisi, Ülke İmajı, Kültürel Yakınlık, Satın Alma Niyeti

JEL Kodları: M30, M31

¹ Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı’nda Dr. Öğr. Üyesi Nur ÖZER CANARSLAN danışmanlığında Tuğba BORAZAN KARADENİZ tarafından “K-pop, K-drama unsurlarının Türk tüketicilerin Kore ürünleri satın alma niyeti üzerine etkisi” başlığı ile tamamlanarak 19. 07. 2022 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir. Bu çalışma için Anadolu Üniversitesi Etik Kurulununun 13.12.2022 tarihli ve 24.12.2021 sayılı toplantısınının 230226 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Uzman Yardımcısı, Güneydoğu Anadolu İhracatçı Birlikleri, borazantugba@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1009-8051>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, nurozer@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3091-6012>

INTRODUCTION

Cultural elements, which we call popular culture, is an element that is rapidly adopted by societies in other countries and can spread rapidly all over the world as a result of digitalization in mass media. Countries want to introduce their own cultures to the societies living in other countries and increase their visibility in this way. For many years, countries spread their own cultures, wars called hard power, economic sanctions, etc. Especially in the post-Cold War period, the concept of soft power was introduced and countries have started to pursue the goal of being recognized by other countries with cultural elements such as TV series, movies and music. As a result of all these processes, the concept of popular culture has gained importance, and this concept has also created significant effects in the field of marketing.

The South Korean influence or Hallyu has started to show its influence all over the world, especially in Asian countries, since the 1990s (Kim, 2007, p. 121). It has been shaped by the popularity of Korean dramas and Korean music by consumers and as a result, the increased interest in South Korea. In 2010, with the enactment of the "Content Industry Support Law" by the South Korean government, the use of this effect as an export item-culture export became more regular (Binark, 2019, p.146). At the same time, "talent agencies" in South Korea are also working systematically to promote South Korean culture and attract attention from the international media. Elements such as Korean pop music (K-pop) or Korean TV series/movies (K-drama), which are also called South Korean popular culture elements, which form the basis of this study, also have an impact on the purchasing behavior of people who consume and follow these popular culture elements. People want to dress like the characters they see in the Korean series and/or movies they follow through television or internet channels, and want to wear make-up just like them, and as a result, the demand for South Korean products in their own countries is increasing.

In the literature review, it was seen that the effects of various popular culture elements on the consumers' intention to buy the products of those countries were investigated. In the article of Rinjani and Rinuastuti, (2019), the effect of South Korean TV series on the purchasing of South Korean cosmetic products by female students at Mataram University was examined, at the same time, the effects of the "country of origin" image were also investigated and the effect on consumers' purchase intentions was examined. It has been emphasized that the "brand image" effect of female students in the university has lost its "brand image" effect after watching Korean dramas and tending to buy Korean cosmetics. In the articles of Lee and Robb, (2019), South African people's tendencies towards South Korean products were examined, and then the "country image" element was also examined by deepening the research. In that study, especially on ethnic groups in South Africa, primarily companies located in South Korea and seeking new markets were targeted. Tjoe and Kim (2016), on the other hand, examined the effect of the Korean Wave (Hallyu)

in Indonesia and the effect of this effect on purchase intention was investigated. In the study conducted with 227 people through an online survey, it was concluded that the consumption of Korean products increased with the spread of the Korean Wave in Indonesia. In addition to these studies, although there are many factors that affect consumers' purchasing decisions, the effects of country image and cultural proximity elements, which are the subject of this study, on the purchase intention of South Korean popular culture elements are also discussed. In the literature review, it was determined that there was no research about this topic on Turkish youth. Also, although Turkey and Korea are geographically distant countries, they are thought to have close cultural values due to the fact that they have common historical memory established with the help of the Turks in the Korean War. Therefore, investigating the effect of cultural proximity variable on purchase intention in the context of Turkish youth will add a novelty to the literature. As a result, the lack of knowledge of the effect of the Korean effect (Hallyu/Korean wave), cultural proximity and country image on the intention to purchase South Korean products of Turkish youth in the context of K-pop and K-drama has created the problem of this research. The aim of this study is to investigate the effects of Hallyu effect, the country's image and cultural proximity on the purchasing behavior of Korean products of Turkish consumers who consume K-pop and K-drama elements.

For the purposes of the research, firstly, after the conceptual framework of the concept of popular culture, Hallyu effect, cultural proximity, and country image was presented, the research method was explained, the research results were discussed, and suggestions were made.

LITERATURE REVIEW

Popular Culture and Hallyu Effect

After the Cold War, when the military (hard) power used by the countries while competing with each other was replaced by the soft power, there were developments in the field of culture industry. The concept of soft power, first used by Joseph Nye, defines the struggle of countries with concepts such as culture and economy when they are in conflict with each other in the international arena. Cultural elements used as soft power also aim to attract the public of other countries and arouse interest in the relevant culture (Nye, 2004, p.120). Hallyu is also used as a successful soft power element by South Korea. On the other hand, Macit (2018) saw the factor behind Hallyu's success as important works that he included in the sense of nation branding by the Korean state, and Hallyu is a strategic element that enables South Korea to promote its own national brand through popular culture tools. Governmental agencies such as the Korean Tourism Board and the Korean Culture and Content Agency utilise “Hallyu” as a consumer cultural product and are a mainstay for tourism on many of their media outlets, especially on-line media (Trolan, 2017). One of the

major steps was to open Korean cultural centers in many foreign countries, which aimed to provide opportunities for experiencing Korean traditions and history through specialized programs for the general public (Rhee, 2014).

Hallyu, which spreads layer by layer like a wave and goes through various developments until the last moment; has been affected by many factors such as political, economic, social and technological and has undergone updates. It has gone through new processes with the digitalization of mass media. For this reason, in order to better understand this process in academic terms, these processes are divided into sub-headings as Hallyu 1.0, 2.0, 3.0 and recently added 4.0. The spread of Hallyu in Turkey between these periods covers the third period, the process that started in the mid-2000s and continued (Yoo, 2019). Yoo (2019) states that the reason why Korean dramas and Korean beauty products are more prominent in the Hallyu trend in Turkey is that the Korean TV series in the Korean Wave have a greater reputation in Turkey and the popularity of Korean cosmetics in the country through these TV series is also increased. For this reason, the establishment of cosmetic websites has become widespread so that consumers in Turkey can access the products more easily. In addition to cosmetic products, consumption of Hallyu popular culture elements has also become widespread in Turkey. As Yıldırım and Göç (2021) explained in their studies, in terms of the extent to which the elements in Hallyu popular culture products spread in Turkey arouse interest, they mentioned that the young people in Turkey like the music in the TV series more than the scenarios and contents of the Korean TV series as Hallyu content. However, with the widespread consumption of these popular culture products, a large Hallyu fan group has emerged in Turkey and these fan groups have started to use social media channels, which are the environment where they can interact with each other, with great care. Hallyu, which has been popularized by the mass media, has moved to social media with digitalization. However, these developments in the field of social media, the rapid spread of Hallyu, have been described as an expected situation because social media platforms speeding up interaction between people (Oh, Chae, 2013).

Cultural Proximity

Cultural proximity is a concept that can accelerate the interaction of societies with each other or enable them to be accepted more quickly by each other. Straubhaar explained cultural proximity as “..the tendency to prefer media products from one’s own culture or the most similar possible culture” (Straubhaar, 2003, p. 85). The origin of the term cultural proximity has been shown as a response to the term cultural imperialism. According to this, especially with the digitalization of mass media, the distribution of cultures and their consumption by other societies have been seen as a cultural imperialism and economically or politically developed countries, the example given among these countries is usually the USA. It has been

evaluated as a domination mechanism that they will establish (Ksiazek and Webster, 2008). However, the spread of South Korean popular culture, which is also the main subject of this study, does not quite fit the definition of cultural imperialism, which is frequently used in the literature. For this reason, there is no evidence that the spread of culture takes place from developed countries to less developed countries, and it is accepted that this situation occurs reciprocally (Ksiazek and Webster, 2008). We can also define the concept of cultural proximity as a sense of common identity and belonging, and the degree of similarity between two countries or societies (Felbermayer and Taubal, 2010 p. 279). This degree of similarity divides societies into social, economic, political, etc. can affect all areas. Cultural proximity not only affects societies in every field, but also affects the extent to which other societies will be affected by the social or political life styles of another society. In other words, it is easy for a society to include an element that they feel culturally close to in their own society. To summarize briefly, cultural proximity explains why the spread of culture between societies, which is accelerated as a result of digitalization in mass media today, does not have the aim of imperialism and why some cultures are adopted more quickly by some societies as a result of an inevitable interaction.

To summarize briefly, cultural proximity explains why the spread of culture between societies, which is accelerated as a result of digitalization in mass media today, does not have the aim of imperialism and why some cultures are adopted more quickly by some societies as a result of an inevitable interaction.

Country Image

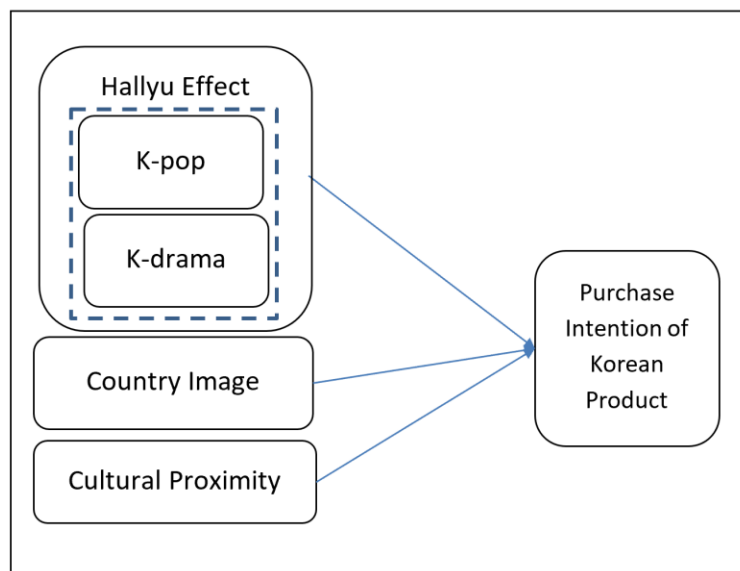
As consumers, we want to have information about the products we want to buy before purchasing. Although this is a very natural situation, we expect the service or product we receive to be of high quality and satisfy us, despite the cost we incur for the product we want to buy. At this point, we first consult with our close friends who have used the product we want to buy while exhibiting purchasing behavior. However, there are some products that no one in our immediate environment has bought before, or the complexity of the product is an important obstacle to our perception of its quality. In this case, Onay (2008) defined country image as the concept that plays an important role as a decision maker in the purchase of especially complex products, where the concept of complex is used to mean that a product has a complex structure. For example, since most of the consumers do not know exactly what parts a computer consists of, the most important factor affecting the purchasing decisions is the country of origin of the product. In fact, the concept of country image, which we all know very well, can be defined as establishing a relationship between a product and a country, or a product group produced by any country directly in our minds before purchasing it. According to Kurtuluş and Bozbay (2011) country image is an important variable in terms of the competition of products in the international market. Country image can be understood as “consumers’ general

perceptions about the quality of products made in a given country (Han, 1990, p.24). Another definition, of country image from Knight and Calantone (2000, p.127) is defined as " a consumer's perceptions about the quality of products made in a particular country and the nature of people from that country". The image of the country, which plays an important role in the purchasing decision, is affected by factors such as the people living in the country, social, political and economic factors, but it can also change over time (Onay, 2008). The most obvious examples of country image are; can be given as the matching of technological products with Japan, the car industry with Germany, the fast-food sector with America, the carpet with Iran, and the Turkish delight with Turkey.

METHODOLOGY

Research model and hypothesis

The figural model of the study conducted to determine the effect of Hallyu, country image and cultural proximity on intention to purchase Korean products is shown in Figure 1.

Figure 1. Research model

In the study conducted by Tjoe and Kim (2016), the effect of the Korean Wave (Hallyu) on the consumer purchase intention of the Korean product in Indonesia was examined, and it was also investigated whether the image of Korea would have an effect on the intention of Indonesian consumers to purchase Korean Products. As a result of the study, it was concluded that "Korean Wave", "Ethnocentrism" and "Country of Origin Effect" significantly affect the consumer purchase intention for Korean Products in

Indonesia, while the "Country Image" in the purchase intention does not significantly affect the purchase intention. As a result, they argued that not only the concept of "country image" affects Indonesian consumers' intention to purchase Korean products, but this concept should be strengthened by positive product image and Korean cultural wave. Another study was conducted by Truong (2018), and the effect of Hallyu 4.0, social media, and consumer ethnocentrism on the purchasing decision of Generation C Korean products in Vietnam was the subject of research. The study concluded that Hallyu 4.0, social media and consumer ethnocentrism's intermediate variables, namely trust, attitude, and behavioral intention, affect the purchasing decision.

Based on these studies, which indicate the effect of Hallyu effect on purchase intention, the first hypothesis of the study was formed.

H1: The Hallyu effect significantly affects the intention to purchase South Korean products.

H1a: Consumption of the K-pop element of the Hallyu effect significantly affects the intention to purchase South Korean products.

H1b: Consumption of the K-drama element of the Hallyu effect significantly affects the intention to purchase South Korean products.

Wang et al. (2012), emphasized the effects of concepts such as country image and product image while examining the factors affecting purchase intention. The authors divided country image into cognitive and emotional country image and included them in the study. As a result, it was concluded that the cognitive and emotional country image had different effects on the purchase intention of the product. They argued that cognitive country image influences purchasing through product image and emotional country image have a direct effect independent of the product image. In another study by Vijaranakorn and Shannon (2017), many aspects of country image, cognitive and affective dimensions were developed to evaluate the perceived luxury value and customer's purchase intention. As a result of the study, it was revealed that the image of the country has both symbolic and emotional importance for consumers. In Lee (2020)'s study, it was investigated how the green country image of Korea was affected by the purchasing intention of the Vietnam Z generation, and as a result of the study, it was found that the Vietnamese Z generation residing in Korea compared to the ones residing in Korea's green country image. It is found that he has a more positive perception of his intention. However, the data of Generation Z living in Vietnam showed that cognitive green country image had an effect on purchase intention. In contrast, emotional purchasing image had a significant effect on green trust. Based on these studies, which concluded that country image has various effects on purchase intention, the second hypothesis of the study was formed.

H2: South Korea country image positively affects the intention to purchase South Korean products.

In the study conducted by Han, Park and Lee (2022), referring to other studies investigating the effect of the Korean wave on purchase intention, they also mentioned that these studies ignore the cultural proximity factor, and in their own study, they investigated the effects of Korean stars and cultural proximity on purchasing behavior. As a result of the study, it was concluded that Chinese consumers were influenced by both the Korean Wave (Hallyu) stars and the cultural proximity factor when purchasing Korean products. It is understood that Korean wave stars and cultural proximity positively and significantly affect on purchase intention.

H3: Cultural proximity positively affects the intention to purchase South Korean products.

Research Method and Sampling

Considering the purpose and scope of the research, a universe was determined to represent all consumers living in Turkey, having internet access and following Korean culture closely. For this purpose, in order to reach the Turkish sample that closely follows Korean culture, a survey link was shared on Instagram and Facebook Korean culture pages. In the survey there is also a filtering question whether the respondent follow Korean culture closely. The sample of the study consisted of 280 people who gave the answer I absolutely agree and agree to the filtering question and gave complete answers to all other questions.

Data Collection Technique and Scales

Although the research method to be carried out changes according to the type of the study, the online survey method was used in this study.

A “Parent Consent Form” was added to the beginning of the survey for participants under the age of 18, and as a result of this approval, participants under the age of 18 were allowed to start the survey. Ethics committee approval was provided by the Anadolu University Research Ethics Committee (13.12.2011, no:230226).

The first part of the questionnaire consists of demographic questions such as age, gender, income, occupation and graduation status of the participants. In the second part of the questionnaire, there are statements about the variables in the research model. The Hallyu effect (k-pop, k-drama elements) variable in the research model is based on 10 expressions from the study of Kim, Lee, Kim (2020). Country image variable is based on the study of Yoon and Lee (2018). The 4 expressions used to measure the cultural

proximity variable were used by Küllü-Sülü (2014) in his study, which was developed by Chen and Starosta (2000) and translated into Turkish by Bulduk et al. (2010) adapted from the scale. The variable of intention to purchase South Korean products was adapted from the study of Yoon and Lee (2018). Response options are given on the basis of a 5-point Likert Scale. A preliminary information was given to each participant before the survey, and their consent was obtained to indicate that they volunteered to participate in the research. In this context, the data collected in December 2019 were coded and analyzed in SPSS 24 statistical software.

RESULTS

The descriptive statistics for demographic and personal questions such as age, gender, education, income, occupation and the size of the city in which they live are given in Table 1 below.

Table 1. Demographic characteristics of participants

Demographic Factor	F	%	Demographic Factor	f	%
Gender			Size of the city		
Woman	186	67,9	Small city	32	11,7
Man	80	46,7	Middle-sized city	43	15,7
Other	8	2,9	Big city	199	72,6
Education			Age		
Primary school	12	4,3	18 <	15	5,5
Secondary school	73	26,6	18-25	118	43,1
Undergraduate	159	58,1	26-33	117	43,7
Graduate	30	11	34-41	16	5,8
			42 >	8	2,9
Profession			Personal income		
Public official	46	16,8	1500 TL and less	34	12,4
Private sector employee	103	37,6	1501-2500 TL	35	12,8
Student	95	34,7	2501-4500 TL	53	19,4
Unemployed	30	10,9	4501 TL and more	152	55,5

In the gender distribution of the participants included in the research, it is seen that the density of women is 67.9%. While the most common education level is undergraduate graduates, in the profession distribution where private sector employees and students predominate, and the participants live in big cities

frequently (72.6%), 18-25 and 26-33 age ranges are the most common (43.1% and % 43.7), more than half of the personal income is 4501 TL and above, and 72.6% of participants living in big cities.

Table 2. Descriptive of variables

Variable	Indicator	Standard Deviation	Mean	Cronbach Alpha	Reference
K-Pop	I like K-pop lyrics and melodies (k-pop1)	1,53	3,02	0,951	Kim, Lee, Kim (2020)
	I like the appearance of K-pop artists. (k-pop2)	1,53	2,82		
	I often watch K-pop music videos. (k-pop-3)	1,53	2,97		
	I have purchased K-pop music. (k-pop-4)	1,21	1,89		
	I want to attend K-pop concerts (k-pop-5)	1,69	2,86		
K-Drama	I am very interested in K-dramas. (k-drama-1)	1,49	3,39	0,941	
	I often watch K-dramas (k-drama-2)	1,53	3,07		
	I think the storylines of K-dramas are unique.(k-drama3)	1,38	3,37		
	I get immersed in the acting of K-dramas. (k-drama-4)	1,46	3,12		
	I recommend K-dramas to other people.(k-drama-5)	1,43	2,91		
Purchase Intention	I intend to buy Korean products (Purc_int_1)	1,37	3,55	0,893	Yoon and Lee (2018)
	I will buy Korean products if needed (Purc_int_2)	1,16	3,92		
	I will keep buying Korean products (Purc_int_3)	1,38	3,35		
Country Image	Korea has good reputation (Coun_img1)	1,63	3,38	0,846	Yoon and Lee (2018)
	Korea is a reliable country (Coun_img2)	1,70	3,17		
	Korea is a country that has high level of cultural heritage (Coun_img3)	1,14	3,97		
	Korea overall has a good country image. (Coun_img4)	1,12	3,89		
Cultural Proximity	I enjoy interacting with people from different countries. (Cult_prox2)	0,83	4,59	0,729	Chen and Starosta (2000)
	I respect the values of people from different countries. (Cult_prox3)	0,72	4,73		
	I find it easy to talk to people from different countries. (Cult_prox4)	0,80	4,69		
	I have a feeling of enjoyment towards differences between my culturally-distinct counterpart and me. (Cult_prox5)	0,73	4,65		

Table 2 shows descriptive statistics for all variables. In order to measure the reliability of the answers given to the questionnaire, a reliability test is applied to the study. In this study, the reliability of the answers given by the participants was measured with the Cronbach Alpha test. The Cronbach Alpha coefficient varies between 0 and 1. The generally accepted minimum Cronbach Alpha coefficient is 0.7 (Hair et al. 1998, p.118), and the closer this coefficient is to 1, the higher the reliability of the scale. In this case,

according to the measurement results of the Cronbach alpha values in the Table 2. above, it was concluded that the scales are generally highly reliable. This shows that the study constructs all have adequate internal consistency

Explanatory Factor Analysis

The results of the EFA as shown in Table 3 were all above the recommended value of 0.5 (Byrne, 2001). The result of exploratory factor analysis shows 0.943 KMO (Kaiser Meyer Olkin) value for all the variables, which does not exceed 1.0 value and is above the commonly recommended value of 0.6 and the Bartlett's test of sphericity had a p-value of less than 0.05 ($\chi^2 = 7298,568$, $df=378$, $p=0.000$) which indicated that an EFA was possible for all constructs (Byrne, 2001). Therefore this result signifies an appropriate factor analysis value for the study. In the analysis, it was seen that there were 5 factors with an eigenvalue above 1 and these factors explained 76,881% of the total variance. The factor analysis results of the scale are given in Table 3.

As a result of the explanatory factor analysis, an item related to cultural proximity was excluded from the analysis because it was loaded on a different variable and with a low coefficient. In order to determine whether the resulting variables showed a normal distribution, the skewness kurtosis values of all variables were examined and it was accepted that the skewness kurtosis values of all variables were between -1.5 and +1.5 values, and therefore showed a normal distribution (George and Mallery, 2012).

Table 3. Rotated components analysis

Indicator	Dimensions					% Variance Explained
	1	2	3	4	5	
k-pop3	,814					47,19
k-pop-4	,779					
k-pop-5	,756					
k-pop-2	,746					
k-pop-1	,718					
k-drama-1		,844				12,29
k-drama-2		,780				
k-drama-5		,775				
k-drama-4		,773				
k-drama-3		,743				
Purc_int_1			,801			8,13
Purc_int_2			,789			
Purc_int_3			,694			
Cult_prox1			,567			
Coun_img4				,827		5,04
Coun_img3				,805		
Coun_img2				,727		
Coun_img1				,696		
Cult_prox4					,879	4,21
Cult_prox3					,874	
Cult_prox5					,859	
Cult_prox2					,797	

Extraction Method: Principal Component Analysis

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Testing hypotheses

After the validity and reliability analyses of the data and normal distribution assumptions were provided, regression analysis was started in order to determine the relations between the variables and to test the hypotheses.

Table 4. Pairwise correlation values

Independent Variables	K-drama	K-pop	Country Image	Cultural Proximity
K-drama	1	,742*	,736*	,451*
K-pop		1	,665*	,395*
Country Image			1	,512*
Cultural Proximity				1
* p<= 0,01 düzeyinde anlamlı				

Before starting the regression analysis, multicollinearity evaluation is the first step. This procedure is necessary to ensure that the coefficients estimated by regressing the independent variables on the dependent variable are not biased. One of the indicators of the multicollinearity problem is the correlations of 0.80 and above among the independent variables (Kumari 2008, p. 91). When the correlation values between the independent variables in Table 4 are examined, it is seen that the highest value is 0.742, so the correlation values indicate that there is no multicollinearity problem in the model. Another indicator of multicollinearity is that the Tolerance value is less than 0.10 and the VIF value is greater than or equal to 10 (Çokluk et al. 201, p. 35). Tolerance and VIF values for the independent variables in Table 5 indicate that there is no multicollinearity.

Testing whether there is autocorrelation in the model is performed with the Durbin Watson test. Generally, a D.W test value of around 1.5 – 2.5 indicates no autocorrelation. In analysis, D.W. As can be seen in Table 5 the test result is between 1.5 and 2.5 values, so there is no autocorrelation.

Three separate regression analyzes were performed to test the three hypotheses.

As can be seen from the Table 5, for the test of the first hypothesis, K-drama and k-pop variables were analyzed as independent variables and purchase intention as the dependent variable, and it was revealed that the independent variables affected the dependent variable positively and explained 26% of the total variance. In the regression analysis conducted for the test of the second hypothesis, country image was considered as the independent variable and purchase intention as the dependent variable, and it was revealed that the independent variable affected the dependent variable positively and explained 48.5% of the total variance. In the regression analysis conducted for the test of the third hypothesis, cultural proximity was considered as an independent variable and the purchase intention as a variable, and it was found that the independent variable affected the dependent variable positively and explained 3.4% of the total variance.

Table 5. Regression analyzes

Model	Beta	Std. Err.	Std. β	t	Tolerance	VIF	R ²	p	Durbin Watson
Constant	2,237	,141		15,824					
K-drama (Independent)	,244	,061	,302	3,834	,449	2,228	,262	,000	1,121
K-pop (Independent)	,236	,062	,290	3,999	,449	2,228			
Purchase Intention (Dependent)									
Constant	1,105	,164		6,747					
Country Image (Independent)	,689	,043	,698	16,063	1	1	,485	,000	1,864
Purchase Intention (Dependent)									
Constant	1,193	,513		2,325					
Cultural Proximity (Independent)	,352	,109	,192	3,235	1	1	,034	,000	1,34
Purchase Intention (Dependent)									

CONCLUSION AND DISCUSSION

This research revealed the effect of Hallyu effect (k-pop and k-drama), country image and cultural proximity on the intention to purchase Korean products in the context of a quantitative research conducted with 280 consumers who are members of Korean fan groups in social media living in Turkey.

The Hallyu effect, country image and cultural proximity which is discussed in the study, has been added to the research model as variables in many studies conducted in different consumer groups that try to predict the purchase intention of Korean product (Han, Park and Lee 2022; Lee, 2020; Vijaranakorn and Shannon, 2017; Wang et al. 2012, Tjoe, Kim, 2016; Truong, 2018). According to the findings of the research, k-pop and k-drama elements of Hallyu effect, country image and cultural proximity affect the purchase intention positively. The finding that the Hallyu effect affects purchase intention positively and significantly is supported by the studies of Tjoe and Kim (2016) and Truong (2018). The finding that country image has a significant positive effect on purchase intention was found by Wang et al. (2012) paralleled the work of Vijaranakorn and Shannon (2017) and Lee (2020). The finding that cultural proximity affects purchase intention positively and significantly parallels the studies of Han, Park, and Lee (2022).

The main contribution of this study to the literature is that for the first time in the literature, the Hallyu effect, country image and cultural proximity were investigated as factors affecting Turkish consumers' intention to purchase Korean products. With the increasing awareness of South Korean products in Turkey, this study has some practical implications and provides useful data for brands that have not yet entered the Turkish market. People follow Korean popular culture elements with more interest and create a positive perception towards Korean products. Unlike the studies on South Korean popular culture elements in the literature, this study deals with the perception of Turkish consumers about Korean products or how effective K-drama and K-pop elements are in purchasing Korean products. In this research conducted on Turkish consumers, it was concluded that South Korea was met with a positive perception in terms of both country image and product quality. It is also discussed how South Korean cultural elements are successfully involved in cultural export as a soft power. At this point, this study will be useful for people who want to take the South Korean model as a base, although some studies in the literature examine how TV series, movies and digital content in Turkey can take place in other country markets as cultural exports. At the same time, as we can see in the South Korean model, unlike the fact that only Turkish TV series or films are involved in the cultural export, the fact that pop music is an export item with its stage performances and the attractiveness of its lyrics can set an example for Turkish pop music.

The present study had its limitations. First, this study was carried out through the survey link shared on social media and forums between January 2022 and March. Due to the limited time, only online environments and a sample with a certain demographic structure were selected. Second, since the sample size was not large, it was somewhat difficult to generalize the research results. Therefore, in future studies, it is necessary to increase the size of the sample in order to generalize the research results. Finally, despite the fact that there were various preceding factors that could affect the purchase intention of Korean products such as materialism, ethnocentrism, country of origin and satisfaction with Korean Wave contents, these factors were not sufficiently controlled in this research model. In future studies, it will be necessary to include various variables in the model that may affect the purchase intention of Korean products.

AUTHOR STATEMENT

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

A "Parent Consent Form" was added to the beginning of the survey for participants under the age of 18, and as a result of this approval, participants under the age of 18 were allowed to start the survey.

Ethics committee approval was provided by the Anadolu University Research Ethics Committee (13.12.2011, no:230226).

REFERENCES

- Binark, M. (2019). *Kültürel Diplomasi ve Kore Dalgası "Hallyu" Güney Kore'de Sinema Endüstrisi, K-Dramalar ve K-pop*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bulduk, S., Tosun, H., & Ardiç, E. (2011). Türkçe kültürler arası duyarlılık ölçeğinin hemşirelik öğrencilerinde ölçümsel özellikleri. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 19(1), 25-31.
- Byrne, B.M. (2001). Structural equation modeling with AMOS, EQS, and LISREL: Comparative approaches to testing for the factorial validity of a measuring instrument. *International Journal of Testing*, 1(1), 55-86.
- Chen, G. M., & Starosta, W. J. (2000). The development and validation of the Intercultural Sensitivity Scale. *National Communication Association*. 1-22.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları* (2. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Felbermayr, G. J., & Toubal, F. (2010). Cultural proximity and trade. *European Economic Review*, 54(2), 279-293.
- George, D., Mallery, M. (2012). *SPSS Statistics 21: Step by Step*. Boston: Allynand Bacon.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (1998). *Multivariate data analysis* . Uppersaddle River. *Multivariate Data Analysis (5th ed) Upper Saddle River*, 5(3), 207-219.
- Han, G., Park, J., & Lee, J. E. (2022). The Effects of Attachment to Korean Wave Stars and Cultural Proximity on Chinese Consumers' Purchase Intention of Korean Products. *Business Communication Research and Practice*, 5(1), 4-13.
- Han, C. M. (1990). Testing the role of country image in consumer choice behaviour. *European Journal of Marketing*, 24(6), 24-40.
- Kumari, S. S. (2008). Multicollinearity: Estimation and elimination. *Journal of Contemporary research in Management*, 3(1), 87-95.
- Kim, Y. (2007). The rising East Asian 'wave'. *Media on the Move*, 121.
- Kim, W. H., Lee, C., & Kim, S. (2020). The influence of Hallyu on Africans' perceptions of Korea: The moderating role of service quality. *Sustainability*, 12(8), 3245.
- Knight, G. A., & Calantone, R. J. (2000). A flexible model of consumer country-of-origin perceptions: a cross-cultural investigation. *International marketing review*.
- Ksiazek, T. B., & Webster, J. G. (2008). Cultural proximity and audience behavior: The role of language in patterns of polarization and multicultural fluency. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 52(3), 485-503.

- Kurtuluş, K., & Bozbay, Z. (2011). Ülke imajı: Japonya ve Çin'in ülke imajları açısından karşılaştırılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 40(2), 267-277.
- Küllü-Sülü, A. (2014). *The role of native English speaking teachers in promoting intercultural sensitivity* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi
- Lee, Y. K. (2020). The relationship between green country image, green trust, and purchase intention of Korean products: Focusing on Vietnamese Gen Z consumers. *Sustainability*, 12(12), 5098.
- Macit, M. (2018). Kore dalgası: Küresel popüler kültür fenomeni HALLYU/Kore dizileri. *İstanbul: Bir Yayıncılık*.
- Nye Jr, J. S. (2004). Soft power and American foreign policy. *Political science quarterly*, 119(2), 255-270.
- Oh, C. J., & Chae, Y. G. (2013). Constructing Culturally Proximate Spaces through Social Network Services: The Case of "Hallyu"(Korean Wave) in Turkey. *Uluslararası ilişkiler/International relations*, 77-99.
- Onay, A. (2008). Ülke orijini kavramı ve ülke imajı. *Selçuk İletişim*, 5(2), 102-112.
- Rhee, W. (2014). Inter-ministerial Policy Coordination for Digital Content Technology Development: Korean and Japanese Cases. *STI Policy Review*, 5(2), 96-121.
- Straubhaar J.D. (2003). Choosing national TV: Cultural capital, language, and cultural proximity in Brazil. In: Elasmag MG (ed.) *The Impact of International Television: A Paradigm Shift*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 77-110.
- Tjoe, F. Z., & Kim, K. T. (2016). The effect of Korean Wave on consumer's purchase intention of Korean cosmetic products in Indonesia. *Journal of Distribution Science*, 14(9), 65-72.
- Trolan, J. (2017). A look into Korean popular culture and its tourism benefits. *International Journal of Educational Policy Research and Review*, 4(9), 203-209.
- Truong, N. X. (2018). The impact of Hallyu 4.0 and social media on Korean products purchase decision of generation C in Vietnam. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 5(3), 81-93.
- Vijaranakorn, K., & Shannon, R. (2017). The influence of country image on luxury value perception and purchase intention. *Journal of Asia Business Studies*.
- Yıldırım, H. M., Göç, E. (2021). Z kuşağının seyahat tercihlerinde popüler kültürün etkisi: hallyu – kore dalgası. *Sivas İnterdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 125-146.
- Yoo, J. S. (2019). Kore Savaşı (Kan Kardeşi), Kore Dizisi ve K-beauty (Kore Kozmetiği) Merkezinde Türkiye'de Kore Akımının Günümüzdeki Durumu ve Geleceği. *KARE- Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, 19-48.
- Yoon, S., & Lee, H. (2019). Empirical validation of the country-of-cultural origin model: does cultural experience affect purchase intention?. *Journal of International Consumer Marketing*, 31(1), 53-65.
- Wang, C. L., Li, D., Barnes, B. R., & Ahn, J. (2012). Country image, product image and consumer purchase intention: Evidence from an emerging economy. *International Business Review*, 21(6), 1041-1051.

FİNANSAL REGÜLASYON İLE FİNANSAL İSTİKRAR ARASINDAKİ İLİŞKİ:TÜRKİYE ÖZELİNDE BİR ANALİZ¹

Semih GÜL²

Öz

1970'li yılların sonu itibarıyla gelişmiş ülkelerde başlayan ve 1980'li yıllarla birlikte gelişmekte olan ülkeleri de kapsayacak biçimde yaygınlaşan finansal liberalizasyon ve entegrasyon süreci sonrasında, dünya genelinde birçok finansal kriz meydana gelmiştir. Yaşanan bu krizler sonucunda, piyasa ekonomisinin ekonomideki yönlendiricilik fonksiyonu yetersiz görülmüş ve devletin finansal piyasalardaki düzenleyici rolüne gereksinim duyulmuştur. Bu doğrultuda finansal piyasalardaki etkinliği ve istikrarı sağlayacak finansal regülasyonlar, küresel düzeyde sıklıkla tartışılan bir konu haline gelmiştir. Türkiye 1980'li yıllarda düzenleme ve denetim mekanizmalarından yoksun bir şekilde finansal piyasaları serbestleştirmiş ve bu durum finansal piyasaların daha hassas bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Söz konusu sürecin ardından Türkiye ekonomisi krizlere açık hale gelmiş ve ülkede birçok kriz meydana gelmiştir. Politika yapıcılar yaşanan krizler sonrasında krizlerin çözümü kavuşturulması için farklı regülasyon politikalarını uygulamaya koymuştur. Bu bağlamda çalışmada Türkiye'de finansal istikrarın sağlanmasında finansal regülasyonların nasıl bir role sahip olduğu ülkede yaşanan krizler ışığında analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Regülasyon, Finansal İstikrar, Finansal Liberalizasyon, Makro İhtiyati Politika

JEL Kodları: G00, G10, G18

THE RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL REGULATION AND FINANCIAL STABILITY: AN ANALYSIS SPECIFIC TO TURKEY

Abstract

After the financial liberalization and integration process, which started in developed countries at the end of the 1970s and expanded to include developing countries in the 1980s, many financial crises occurred throughout the world. As a result of these crises, the guiding function in the economy of the market economy was deemed insufficient and the regulatory role of the state in the financial markets was needed. In this direction, financial regulations that will ensure efficiency and stability in financial markets have become a frequently discussed topic at the global level. Turkey liberalized the financial markets in the 1980s without regulatory and supervisory mechanisms, and this situation caused the financial markets to take on a more sensitive structure. After the mentioned process, the Turkish economy became open to crises and many crises occurred in the country. Policy makers have implemented different regulation policies in order to resolve the crises after the crises. In this context, the role of financial regulations in ensuring financial stability in Turkey has been tried to be analyzed in the light of the crises in the country.

Keywords: Financial Regulation, Financial Stability, Financial Liberalization, Macroprudential Policy

JEL Codes: G00, G10, G18

¹ Bu çalışma yazarın Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı'nda "Finansal İstikrarın Sağlanmasında Finansal Regülasyonun Rolü: Türkiye Bağlamında Bir Değerlendirme 1980-2017" başlığı ile tamamlanan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, semihgul@uludag.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8446-1565>

GİRİŞ

Dünya ekonomisinin son çeyrek yüzyıldaki en önemli gelişmelerinden bir tanesi, finansal piyasaların dünya genelinde modernize edilmesi ve serbestleşmesi olmuştur. Özellikle 1980’li yıllardan itibaren finansal sektörde meydana gelen hızlı değişimler, teknolojideki ilerlemeler ve finansal piyasalarda artan ürün çeşitliliği, finansal piyasaları giderek daha karmaşık hale getirmiştir (TCMB, 2015a, s. 1). Bu gelişmelere paralel olarak, sermayenin uluslararası düzeyde hareket imkânı kazanması, finansal piyasalar arasında daha ileri bir entegrasyon sürecini başlatmıştır. Yeni bir uluslararası finansal sistemin oluşmasına sebep olan tüm bu gelişmeler, finansal kurumların küresel düzeyde yeni finansal araçlara ve işlemlere yönelmesine sebep olmuştur. Bu durum da finansal piyasalardaki kırılganlıkları artırmıştır (Sijben, 2002, s. 365). Bu sürecin sonucunda dünya ekonomisi özellikle 1990’lı yıllarda bir dizi finansal krizle karşılaşmıştır (Yay, 2004, s. 102). Söz konusu krizler, ülkelerdeki finansal sistemleri bozmakla kalmayıp, reel ekonomiler üzerinde de ağır problemlere sebep olmuştur (Delice vd., 2004, s. 102). Yaşanan kriz tecrübeleri, finansal piyasalardaki istikrarlı işleyişin, reel ekonomiler açısından da önemli olduğu düşüncesini yaygınlaştırmıştır (Yay vd., 2001, s. 61). Bu durum neticesinde, finansal sistemde oluşabilecek riskleri kontrol edecek denetim mekanizmalarının tesis edilmesi ve istikrarlı bir finansal sistemin oluşturulması politika yapıcıların öncelikli konuları arasına girmiştir. Özellikle 2008 yılında yaşanan küresel kriz, böylesine bütünleşmiş finansal piyasalarda ortaya çıkabilecek aksaklıkların, ancak yeni regülasyonlar yoluyla giderilebileceğini ortaya koymuştur (Hellenier, 2009, s.8). Nitekim krizlerin ortaya çıkmasında banka-finans kesiminin oynadığı rol dolayısıyla finansal sistemde istikrarın sağlanması yönünde önem arz eden finansal regülasyon kavramı ön plana çıkmıştır (İlhan, 2013, s. 1).

Türkiye’de de belirtilen gelişmelere paralel bir şekilde 1980’li yıllarda finansal piyasalar, düzenleme ve denetim mekanizmaları oluşturulmadan serbestleştirilmiş ve bu durum finansal piyasaların daha hassas bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Söz konusu sürecin ardından Türkiye ekonomisi, krizlere açık bir hale gelmiştir. Ülkede yaşanan krizler sonrasında birtakım regülasyon programları uygulanmış ve düzenleyici kurumlarda çeşitli düzenlemelere gidilmiştir (Bahar ve Erdoğan, 2011, s. 2).

Bu çalışmanın temel motivasyonu, Türkiye’de 1980-2021 dönemlerinde uygulanan finansal regülasyon politikaları ile finansal istikrar arasındaki ilişkiyi, Türkiye’de meydana gelen önemli ekonomik ve finansal olaylardan yola çıkarak doğru bir şekilde kurmak ve değerlendirmektir. Çalışma kapsamında öncelikle, finansal regülasyon kavramından bahsedilecektir. Takip eden bölümde, analize konu olan (1980-2021) dönemde uygulanan finansal regülasyonlar; 1980-1988 finansal liberalizasyon dönemi, 1989-2001 sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi dönemi, 2002-2007 istikrar ve yeniden yapılandırma dönemi ve 2008-2021 makro ihtiyati politikalar dönemi şeklinde dört döneme ayrılmak suretiyle ayrıntılı bir şekilde

incelenecektir. İzleyen bölümde, Türk finans sisteminin istikrarını/istikrarsızlığını iyi bir şekilde yansıtacak olan bir finansal istikrar endeksi hazırlanacak ve bu endekse ait veri seti ve yöntemine değinilecektir. Son bölümde ise, çalışmanın sonuç ve öneriler kısmına yer verilecektir.

FİNANSAL REGÜLASYON

Regülasyon (regulation) kavramı sözlük anlamı olarak "düzenleme" sözcüğüne karşılık gelmektedir. Devlet-ekonomi ilişkilerinde farklı bir yerde olan regülasyonlar; sözlükte kullanılan anlamın ötesinde yalnızca düzenleme fonksiyonunu değil, bununla birlikte "denetleme" hatta "yönlendirme" işlevlerini de üstlenmektedir (Taşar, 2009, s. 10). Regülasyon kavramına bu açıdan bakıldığında kavramın; belirli bir aktiviteye yönelik oyunun kurallarının tespiti (düzenleme) ve bu kurallara riayetin sağlanması (denetim) biçiminde tanımlanması mümkün olmaktadır (Tepe ve Ardiyok, 2004, s. 107). İktisadi literatüre göz atıldığında, regülasyon kavramının dar ve geniş anlama gelecek şekilde tanımlandığı görülmektedir. Dar anlamıyla regülasyon, bireylerin ve firmaların iktisadi ve sosyal yönden arzu edilmeyen davranışlarına sınırlamalar getirmek maksadıyla hükümetler tarafından oluşturulan bütüncül kurallar şeklinde ifade edilmektedir. Geniş anlamıyla regülasyon ise, her türlü faaliyete ve sürece, herhangi bir otorite veya mekanizma vasıtasıyla oluşturulan kuralların, telkinlerin, kısıtların veya teşviklerin uygulanmasıdır (Guasch and Hahn, 1999, s. 3).

Finansal regülasyonlar ise, finansal sistemde meydana gelen faaliyetlere herhangi bir otorite veya mekanizma aracılığıyla kuralların, telkinlerin, kısıtların veya teşviklerin getirilerek, finansal sistemin denetim altına alınması veya yönlendirilmesidir (Taşar, 2009, s. 11). Diğer bir ifadeyle finansal regülasyonlar, kamu kesiminin, finansal piyasalarda bulunan katılımcıların iktisadi kararları ve tutumları üzerine kendi sosyal amaç fonksiyonunu maksimum seviyeye getirmek için yürürlüğe koyduğu kurallardan ve kısıtlamalardan oluşmaktadır (Yay vd., 2001, s. 61). Bu çerçevede finansal regülasyonların temel olarak, finansal sistemde bulunan ana aktörlerin, kurumların ve piyasaların güvenliğini, bütünlüğünü ve şeffaflığını temin etme çabaları ile ilgilendiğini söylemek mümkündür (Kane, 1988, s. 346).

Finansal regülasyonlar, diğer alanlara uygulanan regülasyonlardan farklılık göstermektedir. Söz konusu farklılığın oluşmasındaki temel sebep, finansal piyasaların, ekonominin geneli üzerinde yüksek bir etkiye sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir sebep ise, finansal piyasaların, hükümet tarafından uygulamaya konulan para politikalarıyla güçlü bir ilişkiye sahip olmasıdır (Gowland, 1990, s. 4). Bu yüzden finansal piyasalarda meydana gelebilecek aksaklıklardan kaynaklanan olumsuz sonuçlar, sadece finans sektörü ile sınırlı kalmayıp ekonominin geneline üzerinde etkiler doğurabilmektedir.

Finansal regülasyonlar, amaçlarına göre ekonomik regülasyonlar ve ihtiyati regülasyonlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Ekonomik regülasyonlar, kaynakların tahsisinde piyasa başarısızlıklarının azaltılmasını amaçlamaktadır. Faiz oranları ve kredi tahsisi üzerindeki kontroller ekonomik regülasyona örnek olarak gösterilebilen uygulamalardır. Bu regülasyon türü finansal serbestleşme uygulamalarının yoğunluk kazandığı ülkelerde zaman içinde kaldırılmıştır. İhtiyati regülasyonlar ise, finansal istikrarı sağlamak ve küçük mevduat sahiplerini korumak gibi amaçlara hizmet etmektedir. Ekonomik regülasyonların aksine ihtiyati regülasyonlar, finansal serbestleşme programı çerçevesinde kaldırılmayıp, birçok ülkede yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Örneğin, 1980’li yıllarda Doğu Asya ülkelerinin birçoğu, banka ve banka dışı finansal kuruluşların yaşadığı finansal başarısızlıkların ardından bankacılık regülasyonlarına ağırlık vermiştir (Brownbridge ve Kirkpatrick, 1999, s. 244-245).

Finansal sistemin yapılandırılma sürecinde, bankalar ile diğer finansal kurumlar arasında bir ayrıma gidilmektedir. Çünkü bunların arasında gerek risk profilleri gerekse de sistemik etkiler açısından farklılıklar bulunmaktadır. Bankacılık alanına yönelik yapılan düzenlemeler, sistemik risklerin ortadan kaldırılmasına veya sınırlandırılmasına yöneliktir. Sermaye piyasalarına yönelik düzenlemeler ise, daha liberal bir bakış açısına sahip olup, yatırımcıların korunması ve piyasa katılımcıları arasındaki rekabet koşullarının eşitlenmesi anlayışı üzerine kuruludur (Nieto 2001, s. 93).

Etkin işleyen bir finansal yapının tahsisinde devlete düşen görevlerin ne olması gerektiği konusu zaman içerisinde farklılık göstermiştir. Buna göre 1940’lı yıllarda devletin finansal piyasalardaki üstlenmiş olduğu rol; uluslararası sermaye hareketlerini kontrol altına almak ve mali sermayenin uluslararası dolaşımını düzenlemek şeklinde olmuştur. Son 30 yıllık süreçte ise sermaye kontrollerinin serbestleşmesi ve finansal piyasalarda gerçekleşen yeniliklerle birlikte finansal piyasalar daha da bütünleşmiş bir hale gelmiştir. Bu durum neticesinde devletin finansal piyasalarda üstlenmiş olduğu rol, 1970’li yılların ortalarından itibaren yasadışı para akımlarını kontrol etmek şeklinde belirlenmiştir. Günümüz finansal piyasalarında devletin üstlendiği rolün temelinde ise, finansal istikrarı sağlamak, etkin çalışan bir finansal sistem tahsis etmek ve bu sayede ekonomik büyüme için gerekli fon kaynaklarını oluşturmak yatmaktadır (Zülfüoğlu, 2019, s.493-494). Buna göre, finansal regülasyonlar ile hedeflenen finansal istikrarın sağlanması halinde, finansal sistem, tasarrufları yatırımlara kanalize ederek ekonomik büyüme için gerekli fonların yatırılmasına olanak sağlayacaktır (Goldsmith, 1969; Levine, 2007).

Buna karşılık regülasyonlarda çoğu zaman finansal istikrar ve ekonomik büyüme amaçları arasında çatışma yaşanabileceği unutulmamalıdır. Örnek olarak bankalar tarafından sermaye yeterliliğini artırmak üzere yapılan regülasyonlar, finansal istikrara katkı verirken, bu durum aynı zamanda bankaların kredi imkânlarının daralmasına ve böylece de ekonomik büyüme hızının yavaşlamasına yol açabilmektedir. Yine

kredi kartlarının kullanımlarını sınırlamaya yönelik uygulanan regülasyonlar, enflasyonla mücadelede etkili olarak istikrara katkı sağlarken, azalan tüketim ekonomik aktivitenin yavaşlamasına yol açabilmektedir (Zülfüoğlu, 2019, s. 506). Bu iki amaç arasında zaman zaman ödünleşmeler ortaya çıksa da, genellikle istikrarlı finansal piyasaların ekonomik büyümeyi desteklediği görülmektedir (Levine, 1997; Bloch ve Tang, 2003, s. 248-250). Dolayısıyla etkin bir regülasyon çerçevesinin çizilebilmesi için, finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki dengenin doğru biçimde okunması gerekmektedir.

TÜRKİYE'DE YAŞANAN KRİZLER VE SONRASINDA UYGULANAN FİNANSAL REGÜLASYONLAR

1980-1988 Dönemi: Finansal Liberalizasyon Süreci

II. Dünya Savaşı'ndan 1970'li yıllara kadar geçen sürede, dünya ekonomilerinin genelinde Keynesyen iktisat görüşü hâkim olmuştur. İlgili görüş, devletin ekonomiye yönelik olarak yaptığı müdahalelere ve yönlendirmelere teorik açıdan kaynaklık etmiştir. Bu süreçte birçok gelişmekte olan ülke, kalkınma ve sanayileşme hamlelerini ithal ikameci politikalara başvurarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. İlgili dönemde finans sistemi, kalkınma ve sanayileşme sürecine yardım eden bir araç olarak kabul edilmiş ve devlet eliyle finansal piyasalara yapılan yoğun müdahaleler doğal karşılanmıştır (Oktayer, 2009, s. 74). Bu uygulamalar sonucunda finansal sistem etkisiz kalmış ve işlevlerini tam anlamıyla yerine getirememiştir.

Türkiye ekonomisi 1980 öncesindeki dönemde iyice belirgin hale gelen makroekonomik istikrarsızlıklar, yüksek enflasyon oranları, ödemeler dengesindeki açıkların finansmanında yaşanan sorunlar, yüksek dış borçlar ve dış ticarete meydana gelen olumsuzluklar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu olumsuzluklar karşısında, mevcut ekonomi politikaları yeniden gözden geçirilmiş ve 24 Ocak 1980'de IMF, OECD ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar tarafından desteklenen kapsamlı bir istikrar programına geçilmiştir (Uygur, 1993, s. 13).

24 Ocak istikrar programı, kısa ve uzun dönemli hedeflere sahipti. Programdaki kısa dönemli hedefler; enflasyonla mücadele etmek, dış ödemelerdeki problemlere çözüm yolları bulmak, atıl kapasitelere işlerlik kazandırmak ve büyüme hızını yükseltmektir (Kazgan, 1988, s. 340; Şahin, 2007, s. 194). Programdaki uzun dönemli hedefler ise; dış ticarete konu olan engelleri kaldırmak, faiz oranlarında, yabancı sermayede ve kredi kontrollerinde var olan kısıtlamaları kaldırmak gibi finansal liberalizasyon uygulamalarını yürürlüğe koymaktır (Şahin, 2007, s. 194-195). Buradan hareketle istikrar programının; ekonomideki devlet müdahalesini en aza indirmek, piyasa ekonomisine işlerlik kazandırmak ve baskı altına alınmış finansal sistemi serbest hale getirmek gibi hedeflere hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

1982 bankerler krizi

1970'lerin ikinci yarısı ile birlikte enflasyon oranlarında yaşanan ciddi artışlar, hem bankalardaki mevduat faizlerinin hem de tahvil faizlerinin negatif seviyelere dönmesine sebep olmuştur. Ortaya çıkan yüksek enflasyonla birlikte ekonomide, ciddi parasal darlıklar görülmeye başlamıştır. Yüksek enflasyon ortamında banka mevduat artışlarının bir önceki yılın gerisinde kalması, firmaların yeni kreditorler aramasına yol açmış ve tahvil ihracını hızlandırmıştır (İlhan, 2013, s. 119). Bu dönemde, bankalara alternatif olarak düşünülen finansal araçların olmayışı, finans sisteminde boşlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³ Finans sisteminde yaşanan bu boşluk, bankerlik faaliyetleriyle doldurulmuş ve finans sisteminde bankerlerin rollerinin artmasına olanak sağlamıştır. Sermaye piyasalarından yoksun bir ortamda piyasaya giren birçok banker, yeni ve yüksek getirili finansal varlıkları arz ederek ve topladıkları her türlü mevduatı borç vererek, finansal piyasaların kırılganlığını artırmıştır (Tokgöz, 2001, s. 194). Finansal piyasalarda bu gelişmelerin yaşandığı esnada, kamu otoriteleri bankerlerin ellerinde bulundurdukları tasarrufları bankacılık sistemine kanalize etmek maksadıyla, faiz oranlarını artırmak ya da serbest bırakmak yönünde çözüm yolları aramışlardır. Bunun üzerine kamu otoriteleri 1 Temmuz 1980'de kredilerdeki ve mevduatlardaki faizleri serbest bırakarak, faiz oranı deregülasyonu gerçekleştirmiştir (Coşkun, 2012, s. 67).

Finansal piyasalarda gerçekleşen faiz deregülasyonuna rağmen, reel faiz oranları bir süre negatif düzeylerde kalmıştır. 1982 yılında güçlü bankaların aralarında yaptıkları "centilmenlik anlaşmaları" sayesinde faiz oranları pozitif seviyelere dönmüştür. Mali açıdan daha sağlam durumda olan bankaların, kendi aralarında yaptıkları faiz anlaşmaları ve faiz oranlarını serbest piyasa koşullarına bırakmamaları, ikili bir faiz (fiyat) yapısını ortaya çıkarmıştır. Böylece bankalar tarafından müşterilere sunulan faiz oranlarından daha yüksek faiz oranlarının verildiği piyasada da bankerlik faaliyetleri gösterilmeye başlamıştır (Kepenek ve Yentürk, 2003, s. 236). Bu durum sonucunda, bankerler müşterilerine önerdikleri faizleri ödeyemeyecek duruma gelmiş ve sistem, yüksek faiz sebebiyle döndürülemeyecek seviyeye ulaşmıştır. (Köçer, 2010, s. 25). Düzenleyici ve denetleyici yapıdan yoksun bir şekilde gerçekleştirilen serbestleşme hareketleri, henüz 1980'li yılların başlarında finansal istikrarsızlıkların (1982 Bankerler krizi) oluşmasına sebebiyet vermiştir (Coşkun, 2012, s. 67).

Finansal liberalizasyon sonrasında uygulanan finansal regülasyonlar

1980'li yıllar sonrasında yaşanan hızlı ve kontrolden uzak bir serbestleşme, finansal başarısızlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim 1982 krizi, liberalizasyon sürecinin sadece deregülasyon

³ 1970'lerin sonu itibarıyla çıkarılan Ödünç Para İşleri Kanunu, herhangi bir denetimin uygulanmadığı piyasalarda bankerlik faaliyetlerinin çıkmasına sebep olmuştur. İlgili kanunla birlikte bankalardaki kredilere ve faizlere sınırlamalar getirilmiştir.

ibaret olmadığı ve finansal sistemin denetimi ve gözetimi ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılması gerektiğinin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Bu durum üzerine kamu otoriteleri finansal sistemdeki istikrara daha fazla önem vererek, serbestleşme sürecinin daha tedbirli politikalar ile yönetilmesine odaklanmıştır (İlhan, 2013, s. 124-125). Tablo 1’de 1982 krizi sonrasında uygulamaya konulan finansal regülasyonlar özet halinde sunulmuştur.

Tablo 1: 1980-1988 dönemleri arasında uygulanan finansal regülasyonlar

<p style="text-align: center;"><u>Menkul Kıymetler Piyasasının Kurulması (1981)</u></p> <p>Amaç: Sermaye piyasalarını düzenlemek, geliştirmek ve denetlemek. Finansal piyasalara yönelik ilk kurumsal düzenlemeler 2499 Sayılı Sermaye Piyasası Kanunu çerçevesinde yapılmıştır. Buna göre;</p> <ul style="list-style-type: none">
• Piyasa katılımcıları tarafından kullanılacak yatırım araçları belirlenmiştir.
• Yatırımcıların hak ve çıkarlarının korunmasına yönelik olarak ifşa zorunlulukları oluşturulmuştur.
• İfşa zorunluluklarında liyakat ilkesi benimsenmiştir.⁴
• Bankaların lisans izni olmaksızın her türlü finansal faaliyeti gerçekleştirmesine yönelik izinler verilmiştir.
• Banka haricindeki diğer aracı kurumların menkul kıymetler aracılığıyla kaynak temin etmeleri yasaklanmıştır.
• Yatırım fonları için kamu ihale prosedürleri düzenlenmiş ve ilk yatırım fonu kurulmuştur.
<p style="text-align: center;"><u>Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonunun (TMSF) Kurulması (1983)</u></p> <p>Amaç: Tasarruf sahiplerini bankacılık krizlerinin olumsuz etkilerinden korumak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Bankaların tasfiye süreci TMSF eliyle yürütülmeye başlanmıştır.
• Tasarruf mevduatını belirleme yetkisi bakanlar kuruluna verilmiştir.
• 1986 yılında yürürlüğe giren 3291 Sayılı Kanun ile sigortaya tabi olacak tasarruf mevduat miktarını belirleme yetkisi Bakanlar Kurulu’na verilmiştir.
<p style="text-align: center;"><u>Altın Piyasasının Kurulması (1983)</u></p> <p>Amaç: Altın ticaretinin serbestleştirilmesini sağlamak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Altının ülke içerisindeki ticaretinin ve ithalatının serbest bırakılması sağlanırken, altının ihracatı ise belirli izinlere bağlı tutulmuştur.
• Altın ve döviz kurunun TL değerinin belirlenmesinde Merkez Bankası görevli tutulmuştur.
• Döviz karşılığı altın piyasası kurulmuştur.
<p style="text-align: center;"><u>Kamu Kâğıtları Piyasasının ve Açık Piyasa İşlemlerinin Oluşturulması (1985)</u></p> <p>Amaç: Merkez Bankasının, hükümetin kaynakları üzerindeki baskısını azaltmak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Hazine tarafından bütçe açıklarını kapatmak maksadıyla Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) çıkarılmaya başlanmıştır.
• TCMB tarafından açık piyasa işlemleri (APİ) yapılmaya başlanmıştır.
• İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nda ikinci el bono ve tahvil piyasasının oluşturulmasına yönelik gerekli zemin oluşturulmuştur.
<p style="text-align: center;"><u>İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nın Kurulması (İMKB) (1986)</u></p> <p>Amaç: Menkul kıymetlerin ikincil piyasalarda işlem görebilmesini sağlamak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Piyasanın gelişmesi için borsadan elde edilen kazançlarda vergi teşvikleri getirilmiştir.

⁴ Liyakat ilkesi, finansal araçların sermaye piyasasına sunulmasında takdir yetkisinin düzenleyici otoriteye bırakılması anlamına gelmektedir (İlhan, 2013, s. 125).

Bankalararası Para Piyasasının (Interbank) Kurulması (1986)

Amaç: Bankaların kısa vadeli likit ihtiyaçlarına cevap vermek ve kaynakları bankalar arasında etkin bir şekilde dağıtmak.

- Döviz kurlarının belirlenmesini sağlamak amacıyla döviz için Interbank piyasası kurulmuştur.

Bankacılık Sektörüne İlişkin Düzenlemelerin Yapılması (1985-1988)

Amaç: Bankacılık sistemine akılcı düzenlemeler getirmek ve sistemin denetlenebilir olmasını sağlamak. Bankacılık sektörü 1985 yılında yürürlüğe giren 3182 Sayılı Yeni Bankacılık Kanunu ile birlikte yapılandırma sürecine girmiştir. Buna göre;

- TCMB, bankacılık sektörünün performansının gözetilmesinden sorumlu kurum olarak tayin edilmiştir.
- Bankaların her sene bağımsız denetçiler tarafından denetlenmesi hükmü getirilmiştir.
- Bankalara gecikmiş alacaklarını karşılamak amacıyla, ihtiyati karşılık ayırma zorunluluğu getirilmiştir.
- Bankaların aktiflerinde bulunan risklere karşılık, yeterli miktarda sermaye bulundurmaları istenmiştir.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

1989-2001 Dönemi: Sermaye Hareketlerinin Serbestleştirilmesi ve 1994 Krizi

Türkiye, ülke ekonomisini dış tasarruflarla besleyecek kanalları açmak ve serbestleşme sürecindeki ikinci aşamayı sağlamak üzere 11 Ağustos 1989'da "Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar" uyarınca sermaye hareketlerini serbestleştirmiştir. Türkiye ekonomisi böylece küresel finansal entegrasyonun son aşaması olan finansal serbestleşme adımını da atmıştır (Yeldan, 2012, s. 39-40).

Türkiye ekonomisi, hem siyasette hem de ekonomide istikrarsızlık ortamını yaşarken, sağlam düzenleyici yapıdan yoksun bir çerçevede sermaye hareketlerini serbestleştirerek, finansal liberalizasyon evresini vaktinden önce tamamlamıştır. Böylece Türkiye 1990'lı yıllar boyunca dışa açık bir ekonomi haline gelmiştir. İlgili dönemde kamu açıklarının sürekli olarak borçlanma yoluyla temin edilmesi, faiz oranlarını artırarak Türkiye'ye sıcak para girişini hızlandırmıştır. Ülkeye giren sıcak para daha çok kamu borçlarının finansmanında kullanılmıştır. Diğer yandan ülkeye giren sermaye ile birlikte, TL değer kazanmış ve bu durum; ihracatı azaltan, ithalatı artıran bir etki yaratarak dış ticaret dengesinin bozulmasına sebep olmuştur (Bahar ve Erdoğan, 2011, s. 10). Ekonomik ve siyasal alanda var olan istikrarsızlıklar, finansal piyasaların da bu doğrultuda düzenlenmesini beraberinde getirmiştir. Finansal sistemin düzenlenmesinden sorumlu otoritelerin siyasallaşması, finansal sistemin etkinliğini azaltmıştır (Bakır ve Öniş 2010, s. 81). Dolayısıyla bozulan iç ve dış dengeler neticesinde, Türkiye ekonomisi 1994 yılında krize sürüklenmiştir (Tokgöz, 2001, s. 241-242)

1994 krizi sonrasında uygulanan finansal regülasyonlar

Türkiye ekonomisi vakitsiz ve erken serbestleşmenin bedellerini 1990'lı yıllarda ciddi bir biçimde ödemiştir. Söz konusu dönemde finansal piyasalar, kamunun finansmanda yararlandığı bir araç haline gelmiştir. Bu durum, birbiri ardına gelen koalisyon hükümetlerini finansal piyasaları popülist politikalara imkân verecek şekilde düzenlemeye yöneltmiştir.⁵ Türkiye'de 1994 krizinin ortaya çıkmasında, sağlam ve etkin finansal düzenlemelerin oluşturulamaması büyük rol oynamıştır. Türkiye finansal sistemdeki düzenlemelerin ve denetlemelerin gereğini, 1994 krizinden 2000'li yıllara kadar geçen süreçte finansal sistemde ortaya çıkan sıkıntılarla birlikte anlamıştır (Dumrul ve Pamuk, 2012, s. 22). Bu doğrultuda krizden çıkabilmek için yeni düzenlemelerin gerekli olduğunu gören hükümet, birtakım önlemler almıştır. Tablo 2'de 1994 krizi sonrasında uygulamaya konulan önlemler ve düzenlemeler özet halinde sunulmuştur.

Tablo 2: 1994 Krizi sonrasında uygulanan finansal regülasyonlar

<p style="text-align: center;"><u>5 Nisan 1994 İstikrar Programı</u></p> <p>Amaç: Kısa vadede bozulan dış dengeyi istikrara kavuşturmak ve döviz piyasalarında oluşan istikrarsızlığı sınırlamak, orta vadede ise kamu açıklarını düşürmek, enflasyonu kontrol altına almak ve sürdürülebilir büyümeyi sağlamak.</p>
<p style="text-align: center;"><u>Mevduat Sigortası</u></p> <p>Amaç: Bankacılık sektörüne olan güveni artırmak ve mevduatlardaki kaçışları engellemek.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Tasarruf mevduatlarına %100 devlet garantisi⁶ verilmiştir.
<p style="text-align: center;"><u>TCMB'ye Yönelik Düzenlemeler</u></p> <p>Amaç: TCMB'nin parasal büyüklükler üzerindeki etkisini artırmak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Zorunlu karşılık ve disponibiliteler oranları yeniden düzenlenmiştir.
• Bütçe açıklarını kapatmak için, TCMB'nin Hazineye açtığı kısa vadeli avans limitlerine sınırlandırmalar getirilmiştir.
<p style="text-align: center;"><u>Kambiyo İşlemlerine İlişkin Düzenlemeler</u></p> <p>Amaç: Döviz kurunun istikrarını sağlamak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Bankalar ve özel finans kurumları tarafından elde edilen dövizlerin ve efektiflerin minimum %20'sinin TCMB'ye devredilmesi, %5'nin ise TCMB'nin bünyesinde bulunan döviz ve efektif piyasalarına satma zorunluluğu getirilmiştir.
• Bankaların açık pozisyonlarının sermaye tabanına oranı %50'yi geçmeyecek şekilde düzenlenmiştir.
<p style="text-align: center;"><u>Sermaye Piyasası Kuruluna İlişkin Düzenlemeler</u></p> <p>Amaç: Finansal sistemin etkinliğini artırmak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Repo, ters repo ve gayrimenkul yatırım fonları finansal piyasalar tarafından işlem görmeye başlamıştır.

⁵ Kamu otoriteleri tarafından dış kaynakların kamu borcuna dönüşmesini sağlayan finansal regülasyon mekanizmaları tasarlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Bakır ve Öniş, 2010).

⁶ İlgili düzenleme, kısa vade için 1994 krizinin çözümlenmesinde önemli bir işlev yüklense de uzun vadede bankacılık sisteminde ortaya çıkan problemlerin temel unsuru olmuştur. Mevduata %100 güvencenin verildiği durumda, getiriden yararlanan tarafla (mevduat sahipleri ve bankalar) riski üstlenen tarafın (nihai vergi ödeyicileri) farklılık arz etmesi, ahlaki risk probleminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Babacan, 2007, s. 86).

Bankacılık Sektörüne İlişkin Düzenlemeler

Amaç: Bankacılık faaliyetlerinin denetlenmesini sağlamak.

- 4389 Sayılı Yeni Bankacılık Kanunu'nu ile birlikte idarî ve malî özerkliğe sahip *Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK)* kurulmuştur.
- Bankaların asgari sermaye miktarı artırılmıştır.
- Bankaların sermaye yeterliliklerinin ölçülmesinde usul ve esaslar belirlenmiştir.
- Bankalar tarafından verilen kredilerde genel karşılıkların ayrılmasına başlanmıştır.
- Ödenmesinde problemler yaşanan kredilere yönelik olarak düzenlemelere gidilmiştir.
- Banka kaynaklarında kanuna aykırı bir şekilde işlem yapan banka sahiplerine ve yöneticilerine yönelik cezalar hüküm altına alınmıştır.

4491 Sayılı Yasa ile Bankalar Kanunu'na birtakım ilaveler yapılmıştır:

- Bankaların kullandıracakları kredilere ilişkin hükümler Avrupa Birliği kriterlerine uyumlu hale getirilmiştir.
- Mali açıdan kötü performans gösteren bankalara yönelik tedbirler alınmıştır.
- Mali yönden iyileştirilemeyen bankaların gerektiğinde TMSF'ye devredilerek yeniden yapılandırılmalarına imkân tanınmıştır.
- Özel finansal kurumlar bankalar kanunu kapsamına alınmıştır.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Kasım 2000 ve şubat 2001 krizi

Türkiye ekonomisi 2000'li yıllara kronik makroekonomik bozukluklar ve bankacılık kesiminde görülen zaafılar sebebiyle bir başka kriz dalgasına maruz kalarak girmiştir. İlgili dönemde bankaların hızla yükselen likidite ihtiyacı, finansal piyasalarda panik havası yaratarak, Kasım 2000 krizini tetiklemiştir. Sermaye çıkışlarının yoğunluk kazandığı bir dönemde bankacılık kesiminde yeterli miktarda döviz fazlasının bulunmaması güvensizliği artırmıştır (Koç, 2013, s. 198). Buna ek olarak; 1999 yılının Aralık ayında IMF ile imzalanan stand-by anlaşması doğrultusunda uygulanan ve temel amacı enflasyon ile mücadele olan istikrar programından istenilenin alınmaması, Türkiye'nin Kasım 2000 Krizi'ne giden yoldaki sürecini hızlandırmıştır (Bahar ve Erdoğan, 2011, s. 12).

Kasım 2000 krizinin etkileri devam ederken, Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasında yaşanan siyasal gerilim, spekülasyon ataklarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu duruma ek olarak, TL'nin aşırı değer kazanması, mali sektörün sermayeden yoksun kalması, bankacılık kesiminde oluşan açık pozisyonlar ve kamu bankalarının görev zararları, Şubat 2001 krizinin altyapısını oluşturmuştur (Karaçor, 2006, s. 388). Finansal piyasalarda oluşan panik havası neticesinde, Merkez bankası rezervlerini eritmek pahasına piyasaya müdahale etmiş, fakat bu durum sürdürülemez bir hâle gelmiştir. Bunun üzerine Türkiye Merkez bankası, 22 Şubat 2001'de dalgalı kur rejimine geçildiğini ilan etmiştir. (Güloğlu ve Altunoğlu, 2002, s. 25). Türkiye bu süreçte tarihinin en ağır ekonomik ve finansal kriz dalgasıyla karşılaşmıştır.

2002-2007 Dönemi: İstikrar ve Yeniden Yapılandırma Süreci

Türkiye, Şubat 2001’de meydana gelen ekonomik krizin ardından ekonomideki yapısal sorunları gidermek ve finans sisteminin mali yapısını sağlamlaştırmak amacıyla Mayıs 2001’de *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nı (GEGP)* ilan etmiştir. Böylelikle Türkiye ekonomisinde yapısal bir dönüşüm süreci başlamıştır (TCMB, 2015a, s. 25). Söz konusu programdaki öncelikli hedef, bankacılık sektörüne ilişkin reformları inşa etmek ve bankacılık sektörünü oluşacak iç ve dış şoklar karşısında dirençli bir yapıya kavuşturmaktır. Bu doğrultuda 2001 yılının Mayıs ayında Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Programı (BSYYP) oluşturulmuştur (BDDK, 2009, s. 11). Bu dönemde sektöre kalıcı bir güvenin temin edilmesi bakımından önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede Şubat 2001 krizi sonrasında uygulamaya konulan düzenleme faaliyetlerine Tablo 3’de yer verilmiştir.

Tablo 3: 2001 Krizi sonrasında uygulanan finansal regülasyonlar

<p style="text-align: center;"><u>Kamu Bankalarının Yeniden Yapılandırılması</u></p> <p>Amaç: Kamu bankalarını yeniden yapılandırmak ve sistem içerisinde bir istikrarsızlık unsuru olmaktan çıkarmak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Kamu bankalarının sermaye yapıları güçlendirilmiştir.
• Kısa vadeli yükümlülüklerin azaltılması için, DİBS satışı ve TCMB ile repo işlemi yapılmıştır.
• Kamu bankalarına görev zararları alacakları ve sermayelerini güçlendirmek için 21,9 milyar dolar kaynak aktarımı yapılmıştır.
• Kamu bankalarının yönetimleri ortak bir yönetim kuruluna bırakılmıştır.
• Ziraat, Halk ve Emlak Bankası anonim şirket statüsüne kavuşturulmuştur.
• Kamu bankalarının şube sayıları azaltılmış ve ihtiyaç fazlası personel diğer kamu kuruluşlarına devredilmiştir.
<p style="text-align: center;"><u>TMSF Bünyesindeki Bankaların Çözülmesi</u></p> <p>Amaç: TMSF bünyesinde bulunan bankaların bilanço yapılarını düzeltmek ve sermaye yapılarını sağlamlaştırmak.</p> <ul style="list-style-type: none">
• TMSF tarafından devralınan bankalara DİBS ve nakit olarak kaynak aktarımı yapılmıştır.
• TCMB dışındaki kısa vadeli yükümlülükler sıfırlanmıştır.
• YP açık pozisyonları, döviz endeksli kamu kağıdı enjeksiyonu ile birlikte 4,5 milyar dolardan 561 milyon dolara gerilemiştir.
• TMSF’ye devredilen bankalardan 4’ünün doğrudan, 6’sının ise birleştirilmek suretiyle satış işlemi gerçekleştirilmiş ve 8 banka da bir geçiş bankasına devredilmiştir.
• Bankalardan devralınan sorunlu varlıkların geri kazandırılması için TMSF eliyle yeni yöntemler uygulanmıştır.
• TMSF’nin devraldığı banka mevduatının yaklaşık 3 milyar \$’lık kısmı DİBS verilerek diğer bankalara devredilmiştir.
<p style="text-align: center;"><u>Özel Bankaların Sermayelerinin Güçlendirilmesi</u></p> <p>Amaç: Özel sektördeki bankaların sermaye yapılarını güçlendirmek.</p> <ul style="list-style-type: none">
• Bankaların ve iştiraklerinin devir ve birleşme işlemlerinde kolaylıklar sağlanmış ve bu doğrultuda vergi teşvikleri getirilmiştir.
• Hazine Müsteşarlığı tarafından uygulanan iç borç takası yöntemiyle özel sermayeli bankaların yabancı paralarındaki açıklar büyük ölçüde azaltılmıştır.

- Bankacılık kesiminin sermaye yetersizliği sorununu çözümlemek için takvime bağlı taahhüt mektupları alınmıştır.

Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler

Amaç: Bankacılık kesiminin düzenleme, gözetim ve denetim çerçevesini güçlendirmek.

- 4651 Sayılı Kanun ile TCMB'nin bağımsızlığı güçlendirilmiştir.
- Merkez bankasının ana hedefinin fiyat istikrarını sağlamak olduğu vurgulanmıştır.
- Bankanın fiyat istikrarı ile çelişmemek kaydıyla finansal istikrara da katkı sağlayacağı belirtilmiştir.
- 4487 Sayılı Kanun ile Sermaye Piyasası Kanunun'da değişiklik yapılmış ve Türkiye Muhasabe Standartları Kurulu oluşturulmuştur.
- TMSF'nin kurumsal yapısında değişikliğe gidilmiştir. 5020 Sayılı Bankalar Kanunu ile TMSF'deki karar organının fon kurulu olduğu belirtilmiş ve böylece TMSF'ye bağımsız bir kurum hüviyeti kazandırılmıştır.
- Doğrudan yabancı yatırımları çekebilme ve yabancı yatırımcıların haklarını korumak amacıyla Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu yürürlüğe girmiştir.

Sermaye Düzenlemeleri

Amaç: Bankaların sermaye yapılarını sağlam hale getirmek.

- Bankalar Kanunu'nda yapılan değişiklik ile özkaynak tanımına Avrupa Birliği Direktiflerine uygun olarak Konsolide Özkaynak tanımı getirilmiştir.
- Kredi sınırlarında ve standart oranların hesaplanmasında Konsolide Özkaynak tanımının esas alınması sağlanmıştır.
- Bankaların sermaye tabanı, ana sermaye ile katkı sermayesinin toplamından, sermayeden indirilecek değerlerin düşürülmesiyle oluşturulması sağlanmıştır.
- Bankaların sermaye yeterliliği standart oranlarının; piyasa riskinin de dikkate alınarak konsolide ve konsolide olmayan şekilde hesaplanması yönündeki esas ve usuller belirlenmiştir.
- Bankalara %8'den az olmamak kaydıyla belirlenen sermaye yeterlilik oranlarını tutturma ve devam ettirme zorunluluğu getirilmiştir.

Risk Yönetimine İlişkin Düzenlemeler

Amaç: Bankacılık sisteminde etkin işleyen bir risk yönetim sistemi oluşturmak.

- Bankaların etkin işleyen bir denetim sistemine sahip olmaları ve oluşabilecek risklere karşı iyi bir yönetim sergileyebilmeleri için oluşturulacak risk denetim sisteminin usul ve prensipleri belirlenmiştir.
- Türk bankacılık sisteminin Basel II ile birlikte getirilen usul ve esaslara uyumunun sağlanmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır.
- Bankalara, piyasa riskinin ölçülmesine yönelik olarak uygun risk ölçüm modelleri kullanmaları zorunluluğu getirilmiştir.
- Bankacılık alanında geleneksel denetim yaklaşımından risk odaklı denetim yaklaşımına geçilmiştir.
- Bankacılık faaliyetlerini daha kolay izlemek ve değerlendirmek için, muhasebe standartları, raporlama ve şeffaflığa ilişkin uygulamalar daha aktif hale getirilmiştir.
- Operasyonel risk kalemi, sermaye yeterliliği hesapları kapsamına alınmıştır. Bu doğrultuda sermaye yeterliliğinin hesaplanmasında AB Direktiflerine kısmen uyumlu bir hesaplama geçilmiştir.

Kredi Karşılıklarına İlişkin Düzenlemeler

Amaç: Kredi karşılıklarını AB standartları ile uyumlu hale getirmek.

- Krediler üzerinde oluşan risk yoğunlaşmasını sınırlamak amacıyla kullanılacak kredilerde risk grubu tanımı yapıldı.
- Banka kaynaklarının belirli gruplar üzerinde yoğunlaşması engellenmeye çalışılmıştır.

Muhasebe Standartları ve Bağımsız Denetim Düzenlemeleri

Amaç: Bağımsız denetim uygulamalarında daha şeffaf ve güvenilir bir ortam tesis etmek.

- Muhasebe Uygulama Yönetmeliği ile, bankaların kayıtlarında ve hesaplarında saydamlığın temin edilmesi, işlemlerin kayıt dışı şekilde yapılmasının önlenmesi, yapılan faaliyetlerin güvenli bir biçimde muhasebeleştirilmesi ve mali tabloların bağımsız bir denetime tabi tutulmasına ilişkin ilkeler tespit edilmiştir.
- Mali tabloların denetiminde enflasyon muhasebesi⁷ kriteri getirilmiştir.

Giriş ve Faaliyet İzinlerine İlişkin Düzenlemeler

Amaç: Banka kaynaklarının sermaye grupları tarafından istismar edilmesini önlemek.

- 5411 Sayılı Bankacılık Kanunu ile birlikte bankaların kuruluşları, sisteme girme izinleri ve izinlerin iptalleri veya kaldırılması BDDK'nın yetkisine bırakılmıştır.
- Bankaların ödenmiş nakit sermayelerinin ve faaliyetlerinin kurumsal yönetim ilkelerine uygun olması ve personel ve teknik donanım konusunda gerekli şartları sağlaması yönünde ilave şartlar öngörülmüştür.

Mevduat Sigortası ve Güvence Fonu Düzenlemeleri

Amaç: Bankacılık sektöründe oluşacak ahlaki riske engel olmak.

- 1 Haziran 2000 tarihli 2000/682 Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlük tarihinden önce açılmış mevduatların tamamı sigorta kapsamında olmaya devam ederken, ilgili tarih sonrasında açılan mevduatların %50 'sinin sigorta kapsamında olması öngörülmüştür.
- Sistem içerisinde oluşabilecek risklere karşı risk esaslı prim uygulamasına geçilmiştir.

Diğer Düzenlemeler

Amaç: Denetim çerçevesini güçlendirmek.

- Yabancı ülkeler ve uluslararası otoriteler ile işbirliğinin geliştirilmesi adına çeşitli ülkelerle mutabakat zabıtları imzalanmıştır.
- 5020 Sayılı Kanun ile bankaların mali yapılarının bozulmasından ve finansal istikrarın tehlikeye girmesinden sorumlu olanların cezalandırılması için güçlü bir zemin oluşturulmuştur.

Kaynak: BDDK, 2001; TBB, 2008; BDDK, 2009; BDDK, 2010

2008 KÜRESEL FİNANSAL KRİZ

2000'li yılların başlarında uyguladığı düşük faiz politikaları sebebiyle kredilere bağlı tüketim miktarını artıran ABD ekonomisi, hızlı bir büyüme süreci içerisine girmiştir. Bu süreçte, çoğunlukla gölge bankacılık⁸ sektörü gibi düzenleme ve denetim faaliyetleri yeterli durumda olmayan finansal kurumlar tarafından kredi değerliliği düşük bireylere riski yüksek krediler verilmiştir. Bu durum da kredi genişlemesinin hızlanmasına ve konut fiyatlarının giderek yükselmesine sebep olmuştur (Binicioğulları, 2014, s. 78). FED'in 2004 yılı sonrasında enflasyonla mücadele kapsamında faiz artırımına gitmesi, mortgage kredileri alan kişilerin geri ödemelerini zorlaştırmış ve konut piyasasındaki talebin düşmesine sebep olmuştur. Özensizce verilen kredilerin geri ödemelerinde problemler yaşanınca, banka portföylerinde hacizli konut sayıları artış göstermiş ve krediyi veren kurumlar tarafından bu konutların piyasaya sürülmesi,

⁷ Enflasyon muhasebesi, geçmiş maliyetlerle değerlendirilen aktiflerin ve pasiflerin fiyat değişimlerini gösteren muhasebe sistemidir (İlhan, 2013, s. 180).

⁸ Gölge bankacılık kavramı ilk olarak Amerika'da başlayan 2008 krizi sonrasında ortaya atılmış bir kavram olup, banka gibi hareket eden ancak yasal düzenlemelere tabi olmayan kurumlar ve bu kurumların bankacılık benzeri işlemleri olarak tanımlanmıştır (Eroğlu ve Çalapoer, 2016: 102).

konut fiyatlarının daha da düşmesine sebep olmuştur (Ertuğrul vd., 2010, s. 60-61). Bu bağlamda riskli gruplara verilen krediler ve FED tarafından yapılan faiz artırımını neticesinde geri ödeme problemlerinin baş göstermesi, krizi tetikleyen temel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Krediler üzerinde yapılan menkul kıymetleştirme işlemleri, krizin küresel çapta yayılmasına sebep olmuştur. Açılan ipotekli krediler menkul kıymetleştirme işlemine tabi tutularak yatırım bankalarına satılmış, daha sonra bu menkul kıymetler yatırım bankaları tarafından serbest fonlara (hedge fonlara) satılmıştır (Er, 2011, s. 317). Bu durum, piyasada risk iştahı yüksek şirketlerin daha fazla risk almalarına ve riski üstlenen finansal kurumların bilançolarına büyük zararlar vermelerine sebep olmuştur. Sonuçta ABD finans sistemindeki önemli finansal kuruluşların teker teker batması, sorunun diğer ekonomilere sirayet etmesine neden olmuştur.

Küresel Krizlere Küresel Çözümler: Makro İhtiyati Politikalar

2008 yılında meydana gelen küresel kriz, finansal piyasaların işleyişindeki temel aksaklıkları ortaya çıkarmış ve krizin finansal sektörün denetimsiz yapısından ve kural dışı uygulamalardan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bu doğrultuda küresel krizin ortaya çıkardığı üç sonuç, yeni politika arayışlarını hızlandırmıştır (Hahm, J. vd., 2012, s. 8-10):

1. Finansal faaliyetlerin ekonominin işleyişinde önemli bir role sahip olduğu kriz ile beraber kanıtlanmıştır.
2. Finansal krizler hem üretim kayıplarına hem de önemli ek maliyetlere sebep olmuştur.
3. Küresel kriz, fiyat istikrarının finansal istikrarı sağlamada yetersiz kaldığını göstermiştir.

Yukarıda belirtilen olumsuz etkiler neticesinde hem ülkeler hem de uluslararası kuruluşlar; finansal sistemin bütününe yönelik proaktif önlemlerin ve düzenlemelerin hayata geçirilmesini hızlandırmak ve mevcut küresel finansal standartları geliştirmek amacıyla Zirve toplantıları⁹ düzenlemişler ve yeni kararlar almışlardır. Genel olarak Zirveler'de; finansal kurumlara ilişkin düzenleme, denetim ve gözetim mekanizmalarının oluşturulması, sistemik risklerin azaltılması ve makro ihtiyati politikalara ağırlık verilmesi yönündeki konular ele alınmıştır.

Türkiye'de uygulanan makro ihtiyati politikalar

TCMB, küresel bazda önerilen uygulamalar paralelinde; sistemik riskleri sınırlayacak ve finansal sistemde meydana gelecek problemlerin, ekonomi üzerindeki olası etkilerini sınırlamaya yönelik

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Binicioğulları, 2014, s. 82-91).

politikalara ağırlık vermiştir. Bu doğrultuda TCMB, finansal istikrara verdiği önemi artırmış ve makro risklerin de gözetildiği yeni politika bileşimine geçmiştir. Söz konusu politika bileşimine, fiyat istikrarı amacına ek olarak finansal istikrar amacı da eklenmiştir (Eşsiz, 2017, s. 43).

2008 yılında yaşanan küresel kriz ile birlikte, gelişmiş ülkeler tarafından uygulamaya konulan parasal genişleme politikaları, sermaye akımlarının gelişmekte olan ülkeler yönünde hızlanmasını sağlamıştır. 2010 yılı itibariyle Türkiye'ye gelen sermaye akımları, TL'yi aşırı değerli hale getirmiştir. Bu durum yurt içi kredi kullanımlarında artış sağlayarak cari dengenin bozulmasına sebep olmuştur. (TCMB, 2014, s. 4). Nitekim kısa vadeli sermaye girişlerini azaltmak ve kredi girişlerini yavaşlatmak amacıyla esnek bir politika çerçevesini uygulamaya koyan TCMB, *politika faizinin yanında faiz koridorunu, zorunlu karşılıkları ve rezerv opsiyon mekanizmasını* kullanmaya başlamıştır (Başçı ve Kara, 2011, s. 4). Türkiye makro ihtiyati politika çerçevesini genişletmek amacıyla 8 Haziran 2011 tarihinde Hazine Müsteşarlığı başkanlığında, TCMB, BDDK, SPK ve TMSF başkanlarından oluşan bir Finansal İstikrar Komitesi oluşturmuştur. Komite'nin görevleri sistemik risklerin belirlenmesi, izlenmesi ve makro ihtiyati önlemlerin geliştirilmesi biçiminde belirlenmiştir (TCMB, 2022). Bu doğrultuda 2010 itibariyle uygulamaya konulan makro ihtiyati tedbirlere Tablo 4'de yer verilmiştir.

Tablo 4: 2010 yılı sonrası Türkiye'de uygulanan makro ihtiyati politikalar

TCMB Tarafından Uygulanan Makro ihtiyati Tedbirler
<p style="text-align: center;"><u>Faiz Koridoruna İlişkin Tedbirler</u></p> <ul style="list-style-type: none">
• 2010 yılının Aralık ayında kısa vadeli sermaye akımlarının caydırılmasına yönelik olarak faiz koridoru aşağı doğru genişletilmiştir. Bu kapsamda faiz koridorunun alt sınırı %5,75'ten %1,50'ye düşürülürken, faiz koridorundaki üst sınır %0,25'lik artışla %9 seviyesine yükseltilmiştir. Politika faizi ise, %0,50'lik düşüş ile %6,50 düzeyine indirilmiştir.
• 2011 yılında sermaye çıkışlarını engellemek için, faiz koridorunun üst bandı %9'dan %12,50 seviyesine yükseltilmiştir.
• 2012 yılında sermaye girişlerinde ortaya çıkan hızlanma karşısında faiz indirimleri gerçekleştirilmiştir.
• 2013 yılının ortalarında Fed'in uyguladıkları genişleyici para politikalarının sonuna geldiğine yönelik yaptığı açıklamalar karşısında, faiz koridoru TCMB tarafından yukarıya doğru genişletilmiştir. Bu doğrultuda faiz koridorunun üst sınırı %6,50'den %7,75 seviyesine yükseltilmiştir.
• 2014 yılının Ocak ayında sermaye akımlarının yavaşlaması üzerine faiz artırımına gidilmiştir. Bu doğrultuda politika faizi %4,50'den %10 seviyesine yükseltilmiştir.
• 2015 yılının Ocak ayında ve 2016 yılının Mart ve Eylül dönemlerinde enflasyon ve enflasyon beklentilerinin olumlu gelmesiyle faiz indirimine gidilmiştir.
• 2017 yılının Ocak ayında döviz kurlarındaki oynaklıklar sebebiyle, faiz koridorunun üst sınırı %8,5 seviyesinden %9,25 seviyesine yükseltilirken, faiz koridorunun alt sınırı ise %10 düzeyinden %11 düzeyine yükseltilmiştir.
• 2018 Haziran ayında enflasyon ve enflasyon beklentilerinin yüksek seviyelerde bulunması nedeniyle politika faizi %24 seviyesine yükseltilmiştir.

- 2019 yılının Temmuz, Eylül ve Ekim aylarında enflasyonda gözlemlenen iyileşmelere paralel olarak politika faizi kademeli bir biçimde %14 seviyesine kadar düşürülmüştür.
- 2020 yılının Mart-Mayıs döneminde Koronavirüs (Covid-19) salgınının olası ekonomik ve finansal etkilerine karşı, faiz indirimlerine devam edilmiştir. 2020 yılının Ağustos-Aralık dönemi boyunca enflasyon beklentilerini kontrol etmek amacıyla faiz artırımına gidilmiştir.
- 2021 yılının Ocak ayında politika faizi %17 seviyesinde sabit bırakılırken, Mart ayında ise enflasyondaki yukarı yöndeki riskleri dikkate alınarak, politika faizi %17'den %19'a çıkartılmıştır.

Zorunlu Karşılıklara İlişkin Tedbirler

- 2010 yılında kredilerdeki genişlemelere paralel olarak TL zorunlu karşılık oranı %6 seviyesine yükseltilmiştir. Eylül ayında TL zorunlu karşılıklarına ödenen faiz uygulaması kaldırılmıştır. YP zorunlu karşılık oranları ise Nisan, Temmuz ve Eylül aylarında %9'dan %11'e yükseltilmiştir.
- 2011 yılının ikinci yarısından itibaren küresel ekonomideki yavaşlama dikkate alınarak zorunlu karşılık oranlarında indirim yapılmıştır.
- 2012 yılında YP zorunlu karşılık oranları %0,5 yükseltilmiştir.
- 2013 yılında sermaye girişleriyle birlikte genişleyen kredi hacmi karşısında TL zorunlu karşılık oranları %11'e yükseltilirken, ağırlıklı YP zorunlu karşılık oranları ise %11,9'a yükseltilmiştir.
- 2014 yılında finansal istikrar amacı doğrultusunda YP zorunlu karşılık oranını %11,7'den %12,7 düzeyine yükseltilmiştir. Kasım itibariyle tasarrufların artırılması için, bankalar ve finansman şirketleri tarafından tesis edilen zorunlu karşılıklara faiz ödenmeye başlanmıştır.
- 2015 yılında TCMB nezdinde tutulan zorunlu karşılıklara ve rezerv opsiyonlara faiz ödemesi uygulamasına geçilmiştir.
- 2016 yılında TL ve YP zorunlu karşılıklar bütün vade dilimlerini kapsayacak biçimde 100 baz puan düşürülmüştür.
- 2017 yılında TL ve YP ağırlıklı ortalama zorunlu karşılık oranları sırasıyla %10 ve %12,5 olarak belirlenmiştir.
- 2018 Ağustos ayında TL zorunlu karşılık oranları tüm vadeler için 250 baz puan düşürülürken, YP karşılık oranları mevduat/katılım fonu dışı yükümlülükler için 3 yıla kadar vadeli yükümlülüklerde 400 baz puan indirim yapılmıştır.
- 2019 yılının Temmuz ayında zorunlu karşılıklarda banka yükümlülüklerinin yanında bilanço içinde ve dışında uygun olan kalemler de esas alınmıştır.
- 2020 Mart itibariyle kredi arzını tüketimden ziyade üretim odaklı sektörlerle yönlendirmek amacıyla, reel kredi büyüme şartlarını sağlayan bankaların YP zorunlu karşılık oranları, tüm yükümlülük türleri ve tüm vade dilimleri için 500 baz puan indirilmiştir. TL cinsinden tesis edilen zorunlu karşılıklara uygulanan faiz/nema oranları %10'dan %8'e indirilmiştir.
- 2021 Aralık itibariyle TL ve YP ağırlıklı ortalama zorunlu karşılık oranları sırasıyla %7,7 ve %21,8 olarak belirlenmiştir.

Rezerv Opsiyon Mekanizmasına (ROM) İlişkin Tedbirler

- 2011 yılının Eylül ayında TL yükümlülükleri için tesis edilmesi gereken zorunlu karşılıkların %10'una kadar olan kısmının ABD doları/euro cinsinden tesis etme imkânı getirilmiştir.
- 2012 yılının Haziran ayından itibaren TL zorunlu karşılıklarda döviz olarak tutulabilen kısım 5'er puamlık artırımlarla birlikte %40'dan %60'a kadar yükseltilmiştir.
- 2013 yılında ROM'un etkinliğinin artırılması amacıyla döviz rezerv opsiyonlarına %30-35 ve %35-40 basamakları eklenirken, altın rezerv opsiyonlarına ise %15-20 basamağı ilave edilmiştir.
- 2014 yılında küresel piyasalarda meydana gelen gelişmeler doğrultusunda, TL zorunlu karşılıklarda ROM kapsamında tutulabilecek yabancı paralar ABD doları ile sınırlandırılmıştır.
- 2015 yılında ihtiyaç duyulan döviz likiditesinin sağlanması amacıyla rezerv opsiyon kat sayıları ve dilimleri düzenlenmiştir. Bu doğrultuda ROK'un en üst düzey %5'lik dilimi %1'lik 5 yeni dilime ayrılmıştır.

- 2016 yılının Kasım ayında ROM dilimlerine %5’lik yeni bir dilim eklenmiştir. Yurt içi yerleşiklerden toplanacak olan işlenmiş veya hurda altınların bu dilime kabul edilmesi kararlaştırılmıştır.
- 2017 yılında piyasalar tarafından gereksinim duyulan döviz likiditesini karşılamak amacıyla döviz imkân oranının üst sınırı %60 seviyesinden % 55 seviyesine düşürülmüş ve tüm dilimlerde 5’er puanlık indirimlere gidilmiştir.
- 2018 yılının Ağustos ayında finansal piyasalarda görülen dalgalanmalar nedeniyle bankalara döviz desteğinde bulunmak ve TL likidite koşullarını sıkılaştırmak amacıyla ROM döviz imkân oranının üst sınırı %55 seviyesinden %45 seviyesine düşürülmüştür.
- 2019 yılının Aralık ayında döviz ve altın tesis imkânı kullanım oranı sırasıyla %98,2 ve %95,5 olarak gerçekleşirken, hurda altın imkân kullanım oranı % 81,8 olarak gerçekleştirilmiştir.
- 2020 yılının Mayıs ayında TL zorunlu karşılıkların standart altın cinsinden tesis edilebilme imkânının üst sınırı %30’dan % 20’ye indirilmiştir.
- 2021 yılında finansal istikrarın desteklenmesi amacıyla, ROM kapsamındaki TL zorunlu karşılıkların döviz cinsinden tesis edilmesi imkânı kademeli olarak kaldırılmıştır.

Covid - 19 Salgınına Yönelik Önlemler¹⁰

- Mal ve hizmet ihraç eden firmaların finansman sorunlarını engellemek için 60 milyar TL limitli reeskont kredisi kullanılmaya başlanmıştır.
- 36 ay vadeli ve yıllık %7,5 faiz oranlı “İşe Devam Kredi Destek Paketi” açıklanmıştır.
- Kredi Garanti Kurumları’ndaki kefaletlerin toplamı 250 milyar TL’den 500 milyar TL’ye, Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından kuruma aktarılabilecek tutar ise 25 milyar TL’den 50 milyar TL’ye çıkartılmıştır.
- KOSGEB tarafından verilen kredi limitleri artırılmıştır.

BDDK Tarafından Uygulanan Makro ihtiyati Tedbirler

Tüketici Kredilerine Yönelik Düzenlemeler

- Haziran 2011’de vadesi 2 yıldan az olan ihtiyaç kredilerindeki risk ağırlık oranları, %100’den %150’ye yükseltilirken, vadesi 2 yıldan fazla olan ihtiyaç kredilerindeki risk ağırlık oranları, %100’den %200’e artırılmıştır.
- Temmuz 2012’de tüketici kredileri için risk ağırlığı düşürüldü. Buna ek olarak bankalarda faiz riskine yönelik standart oran %20 ile sınırlandırılmıştır.
- Ocak 2016’da kredi kartları ve teminatsız tüketici kredilerindeki risk ağırlığının üst sınırı %250’den %75 seviyesine çekilmiştir.
- Eylül 2016’da taşıt ve konut haricinde kullanılan kredilerin vadeleri 48 aya uzatılmıştır.
- Haziran 2018’de tüketici kredileri için risk ağırlıkları %100-%250 aralığından %75’e indirilmiştir. Finans sektörüne olan borçların yeniden yapılandırılmasına yönelik olarak yönetmelik yayımlanmıştır.

Konut Kredilerine Yönelik Düzenlemeler

- 2011 yılının Ocak ayında yapılan düzenleme ile kredi teminat oranı (LTV) konut kredilerinde %75, ticari gayrimenkul kredilerinde %50 seviyesinde belirlenmiştir.
- 2016 yılının Eylül ayında konut kredilerindeki kredi-değer oranı üst sınırı %75 seviyesinden %80 seviyesine çıkarılmıştır.
- Nisan 2013’de ticari gayrimenkul kredilerindeki kredi teminat oranı (LTV) tavanı kaldırılmıştır.
- Ocak 2016’da konut kredilerindeki risk ağırlık oranları %50 seviyesinden %35 seviyesine indirilmiştir.

Kredi Kartına Yönelik Düzenlemeler

- 2010 yılının Aralık ayında kredi kartlarının asgari ödeme tutarları belirlenmiştir. Buna göre minimum ödeme tutarları; limiti 15.000 TL’ye kadar olan kredi kartları için dönem borcunun %25’i, limiti

¹⁰ Türkiye’de 11 Mart 2020 tarihinde ilk COVID-19 vakasının bildirilmesi ile birlikte TCMB ve ilgili diğer kurumlar tarafından bir dizi makro ihtiyati önlem açıklanmıştır (TCMB, 2020, s. 62).

15.000-20.000 TL arasında olan kredi kartları için dönem borcunun %30'u, limiti 20.000 TL olan kredi kartları için ise dönem borcunun %40'ı olacak şekilde belirlenmiştir.

- Haziran 2011'de yapılan düzenleme ile bir takvim yılı süresinde minimum ödeme tutarlarının 3 kez ödenememesi durumunda kredi kartlarının nakit kullanıma kapatılacağı kararlaştırılmıştır.
- Temmuz 2012'de kredi kartları için risk ağırlıkları düşürülmüştür.
- 2013 yılının Ekim ayında yapılan düzenleme ile birlikte, kredi kartı kullanıcılarının bankalardan alabileceği kredi kartlarının toplam limitlerinin kullanıcıların aylık ortalama net gelirlerinin 4 katından fazla olamayacağı kararlaştırılmıştır.
- Şubat 2014'de kredi kartıyla yapılan alışverişlerde ve nakit çekimlerinde taksit sayısı 9 ay ile sınırlandırılmıştır. Buna ek olarak gıda, akaryakıt, telekomünikasyon ve kuyumculuk harcamalarında taksitlendirme yasaklanmıştır.
- Mayıs 2014'de yapılan düzenlemeyle birlikte kurumsal kredi kartları için sektörlere ilişkin taksit yasağı kaldırılmıştır.
- Ekim 2014'de bazı lüks tüketim harcamalarında 4 ayı aşmamak kaydıyla taksitlendirme imkânı tanınmıştır.
- Kasım 2015'de mobilya, beyaz eşya harcamalarında ve eğitim-öğrenime yönelik harcamalarda taksitlendirme imkânı 12 aya kadar çıkarılmıştır.
- Eylül 2016'da kredi kartı işlemlerindeki vade süreleri uzatılmıştır.
- Haziran 2018'de kredi kartları için risk ağırlıkları %100-%250 aralığından %75'e indirilmiştir.

Genel Karşılıklara Yönelik Düzenlemeler

- 2011 yılının Haziran ayında tüketici kredilerindeki genel karşılık oranları % 1 seviyesinden % 4 seviyesine yükseltilmiştir. Takipteki tüketici kredilerindeki genel karşılık oranları %2 düzeyinden %8 düzeyine yükseltilmiştir.
- Ekim 2013'de tüketici kredilerine yönelik karşılıkların tespit edilmesinde kriter olarak kullanılan toplam kredi portföyündeki tüketici kredisi portföyü oranı % 25 seviyesine çıkarılmıştır. Buna ek olarak taşıt kredileri genel karşılıklar kapsamına alınmıştır.
- 2013 yılının Ekim ayında genel karşılık oranları; ihracat kredilerinde %1 seviyesinden %0 seviyesine, KOBİ kredilerinde %1 seviyesinden %0,5 seviyesine indirilmiştir.
- Aralık 2013'de finansman şirketleri, konut kredisinin dışında kalan kredilerde genel karşılık uygulamalarına tabi tutulmuştur.
- Haziran 2015'de finansman şirketlerinin genel karşılıkları belirli türden krediler için düşürülmüştür.
- 2016 yılının Eylül ayında konut kredisi haricindeki tüketici kredilerinde uygulanan artan oranlı genel karşılık düzenlemesi kaldırılmıştır.

Covid - 19 Salgınına Yönelik Önlemler

- Salgından dolayı nakit akışlarında bozulmalar yaşayan firmaların bankalardan aldıkları kredilerin anaparaları ve faiz ödemeleri asgari 3 ay ötelenmiştir.
- Kredilerin donuk alacak sınıflandırılması için öngörülen gecikme süreci 90 günden 180 güne çıkarılmıştır.
- Kredilerin ikinci grupta sınıflandırılması için öngörülen gecikme süreci 30 günden 90 güne çıkarılmıştır.
- Konut, taşıt ve tüketici kredilerinde kredi tutarının konut değerine oranı %80 seviyesinden %90 seviyesine yükseltilmiştir. Asgari peşinat oranı %10'a düşürülmüştür.
- "Aktif rasyosu" adıyla yeni oran tanımlandı. İlgili düzenleme ile bankalar; bilançolarında yer alan kredileri, yurt içi yerleşikler tarafından ihraç edilmiş menkul kıymetleri, TCMB'ye swap yoluyla verdikleri yabancı parayı ve yabancı para mevduata göre Türk lirası mevduat oranını arttırmaya teşvik edilmiştir.
- Bankaların yurt dışı yerleşiklerle vadede TL satım yönünde gerçekleştirdikleri vadesine 7 gün kalan swap ve diğer türev işlemlerine ilişkin toplam yasal özkaynaklarının %10'u olarak uygulanmakta olan

limit %1'e indirilmiştir. Ayrıca söz konusu işlemlere ilişkin limitin vadesine 30 gün kalan işlemler için %2, vadesine 1 yıl kalan işlemleri için %10 olarak uygulanmasına karar verilmiştir.

Kaynak: (TCMB, 2010; TCMB, 2011; TCMB, 2012; TCMB, 2013; TCMB, 2014; TCMB, 2015b; TCMB, 2016; TCMB, 2017; TCMB, 2018; TCMB, 2019; TCMB, 2020a, TCMB, 2020b; TCMB, 2020c; TCMB, 2020d; TCMB, 2020e).

VERİ SETİ VE YÖNTEM¹¹

Çalışmanın Amacı ve Finansal İstikrar Endeksinin Oluşturulmasında Kullanılan Veri Seti

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de 1980-2021 yılları arasında uygulanan finansal regülasyonların finansal istikrar üzerindeki etkisini ölçmek ve değerlendirmektir. Bu doğrultuda bölüm kapsamında; ilk olarak finansal istikrar kavramından bahsedilecek, ikinci olarak finansal istikrarı yansıtan endekse ait göstergelere yer verilecek ve finansal istikrar endeksinden elde edilen bilgiler finansal regülasyon bağlamında değerlendirilecektir. Son olarak ise finansal istikrar endeksinin oluşturulmasında kullanılan yönteme değinilecektir.

Finansal istikrarı tanımlanmaya ilişkin literatürde ortak kabul gören bir tanım bulunmamaktadır (Issing, 2003: 1). Kavramın çok boyutlu yapısı, evrensel bir tanımın yapılmasını engellemektedir (Schinasi, 2004, s. 11-12). Bu yüzden finansal istikrar kavramını tanımlamadan önce bazı önemli faktörleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu faktörlerden birincisi, finansal istikrarın; finansal sistemin alt yapı, kurumlar ve piyasalar gibi farklı yönlerini de içeren çok boyutlu bir kavram olmasıdır. İkincisi, finansal istikrarın; finansal kaynakları ve riskleri bölüştürmek, tasarrufları harekete geçirmek ve servet birikimini, kalkınmayı ve büyümeyi kolaylaştırmak görevlerinin yanı sıra, ekonominin genelinde ödemeler sisteminin sorunsuz işlemesi görevinden de sorumlu olmasıdır. Üçüncüsü, finansal istikrarın yalnızca finansal krizlerin olmaması anlamına gelmemesi, aynı zamanda ortaya çıkabilecek dengesizliklerin, finansal sistem ve ekonominin geneli üzerinde bir tehdit oluşturmadan önce sınırlanması yeteneğiyle de ilgilenmesidir (Eşsiz, 2017, s. 38).

Yukarıdaki faktörler belirtildikten sonra finansal istikrarı genel itibariyle, finansal sistemdeki dengeleri bozabilecek beklenilmeyen durumlar karşısında ekonominin dayanıklılık göstermesi şeklinde ifade etmek mümkündür. (TCMB, 2015a, s. 1). Finansal sistem bünyesinde birçok değişkeni barındırması ve finansal istikrarın dinamik bir yapıya sahip olması, finansal istikrarın ölçülmesine aracılık eden

¹¹ Yazarın tezde çalıştığı dönem aralığı 1980-2017 dönemini kapsıyorken, bu çalışma 1980-2021 dönemini kapsamaktadır.

göstergelerin tespit edilmesini ve analiz edilmesini zorlaştırmaktadır (Darıcı, 2012, s. 1). Ancak bu zorluğa rağmen finansal istikrara ilişkin politikalar belirlemek ve ilgili politikaları uygulamak için ölçümlenebilir göstergelerden yararlanmak gerekmektedir. Bu çerçevede başta IMF¹² olmak üzere, Merkez Bankaları'nın ve diğer yasal otoritelerin finansal istikrarı analiz etmek açısından yararlandığı belirli endeksler ve finansal değişkenler bulunmaktadır. Genel itibariyle finansal sağlamlık göstergeleri olarak nitelendirilen bu değişkenler, bir ülkedeki finansal etkinliği ölçmek ve değerlendirmek bakımından ciddi şekilde dikkate alınmaktadır (Tiryaki, 2012, s. 148-149). Söz konusu göstergeler, finansal sistemde ortaya çıkabilecek finansal riskleri ve kırılma noktaları belirlemek amacıyla daha iyi verilerden ve göstergelerden yararlanmak için oluşturulmuştur (Jose ve Georgiou, 2009, s. 277).

Bu doğrultuda TCMB, 2005 yılında finansal sistemin sağlamlığını ve kırılma noktasını tespit etmek ve değerlendirmek amacıyla seçilmiş rasyoları kullanarak bir finansal sağlamlık endeksi oluşturmuştur (TCMB, 2005, s. 132). "*Aktif Kalitesi, Likidite, Kur Riski, Karlılık, ve Sermaye Yeterliliği*" gibi alt endeksler kullanılarak oluşturulan finansal sağlamlık endeksine 2006 yılında "Faiz riski" endeksi de eklenmiştir (TCMB, 2006, s. 112). Türk finans sistemi, ağırlıklı olarak bankalardan oluştuğu için TCMB tarafından geliştirilen sağlamlık endeksi bankacılık sektörüne yöneliktir. TCMB tarafından finansal sistemdeki sağlamlığı analiz etmek için kullanılan finansal sağlamlık endeksi, bazı uyarlamalar yapılmak suretiyle, bu çalışma için de oluşturulmuştur. Finansal istikrar endeksi oluşturulurken kullanılan göstergelere ait detaylı bilgiler Tablo 5'de sunulmuştur.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. (IMF, 2001a ve IMF, 2001b).

Tablo 5: Finansal İstikrar Endeksi bileşenleri

	Göstergeler	Endekse Etkinin Yönü	Ağırlık	İktisat Yazını
Aracılık Fonksiyonu	Mevduatlar / Toplam Aktif	Pozitif	0,25	(Tiryaki, 2012, s. 150)
	Krediler / Toplam Aktif	Pozitif	0,25	(Demirgüç-Kunt vd., 2008; Poyraz, 2012, s. 43; Tiryaki, 2012, s. 150; Binicioğulları, 2014, s. 196)
	Krediler / Mevduatlar	Pozitif	0,25	(Gençay, 2007, s. 52; Aktaş, 2011, s. 86; Tiryaki, 2012, s. 150; Binicioğulları, 2014, s. 196; Aksu, 2017, s. 72; Kocaşlı ve Eroğlu, 2021, s. 165)
	Krediler / GSYİH	Negatif	0,25	(Worrel vd., 2001; Aktaş, 2011, s. 86; Sanar ve Kara, 2016, s. 128; Aksu, 2017, s. 72; Kocaşlı ve Eroğlu, 2021, s. 165)
Aktif Kalitesi	Brüt Takipteki Alacaklar / Brüt Kredi	Negatif	0,33	(TCMB, 2006, s. 112)
	Özkaynaklar / Toplam Aktifler	Pozitif	0,33	(BDDK, 2010, s.16)
	Duran Aktifler/Toplam Aktifler	Negatif	0,33	(TCMB, 2006, s. 112)
Likidite	Likit Aktif / Toplam Aktif	Pozitif	1,00	(TCMB, 2006, s. 112)
Kur Riski	Yabancı Para Aktifler / Yabancı Para Pasifler	Pozitif	0,33	(Gençay, 2007, s. 52)
	Bilanço İçi Yabancı Para Pozisyonu / Özkaynaklar	Negatif	0,33	(TCMB, 2006, s. 112)
	Yabancı Para Net Genel Pozisyonu / Özkaynaklar	Negatif	0,33	(TCMB, 2006, s. 112)
Gelir ve Gider	Faiz Gelirleri / Faiz Giderleri	Pozitif	0,50	(BDDK, 2010, s.16)
	Faiz Dışı Gelir / Faiz Dışı Gider	Pozitif	0,50	(BDDK, 2010, s.16)
Kârlılık	Net Kâr / Toplam Aktif	Pozitif	0,50	(TCMB, 2006, s. 112)
	Net Kâr / Özkaynaklar	Pozitif	0,50	(TCMB, 2006, s. 112)
Sermaye Yeterliliği	Serbest Sermaye / Toplam Aktif	Pozitif	0,50	(TCMB, 2006, s. 112)
	Sermaye Yeterliliği Rasyosu	Pozitif	0,50	(TCMB, 2006, s. 112)

Tablo 5’ de oluşturulan finansal istikrar endeksi; *Aracılık Fonksiyonu (AF)*, *Aktif Kalitesi (AK)*, *Likidite (Lİ)*, *Kur Riski (KUR)*, *Gelir ve Gider (GG)*, *Kârlılık (KÂR)* ve *Sermaye Yeterliliği (SY)* olmak üzere 7 temel göstergeden¹³ oluşmaktadır. Söz konusu göstergelerin oluşturulmasında 17 alt göstergeden yararlanılmıştır. Analiz dönemi olarak 1990-2021 dönemi seçilmiştir.¹⁴ Göstergelerin ve ağırlıkların seçilmesinde; Türk finans sistemindeki risklerin ve kırılganlıkların en iyi şekilde ortaya konulması hedeflenmiştir. Endekste yer alan göstergelere ilişkin veriler, Türkiye Bankalar Birliği’nin internet sitesinden elde edilmiştir.

Finansal İstikrar Endeksinin Oluşturulmasında Kullanılan Yöntem

Finansal istikrar endeksi oluşturulurken, OECD’nin 2008 yılında bileşik gösterge oluşturmaya yönelik hazırlamış olduğu kılavuzdaki adımlar takip edilmiştir. Buna göre;

Birinci aşama: Finansal istikrar endeksi; *Aracılık Fonksiyonu (AF)*, *Aktif Kalitesi (AK)*, *Likidite (Lİ)*, *Kur Riski (KUR)*, *Gelir ve Gider (GG)*, *Kârlılık (KÂR)* ve *Sermaye Yeterliliği (SY)* olacak şekilde 7 bileşene ayrılmıştır.

İkinci aşama: Söz konusu bileşenlerle ilgili 17 alt gösterge belirlenmiştir.

Üçüncü aşama: Belirlenen göstergeler tek bir endeks altında toplanabilmek için normalizasyon işlemine tabi tutulmuştur. OECD verilerin normalizasyonu için 7 farklı yöntem¹⁵ önermektedir. Çalışma kapsamında, önerilen yöntemlerden *Standardizasyon (z-score)* yöntemi kullanılmıştır. Her bir göstergenin 32 yıllık (1990-2021) gözlem verisi (X), aşağıdaki denklem yardımıyla normalize edilmiştir.

$$z_t = \frac{x_t - \mu}{\sigma} \quad (1)$$

Yukarıdaki denklemde x_t analiz edilen dönemde X değişkenindeki değerleri gösterirken, μ ilgili değişkenin ortalama değerini, σ ise değişkenin standart sapmasını göstermektedir (OECD, 2008, s. 84). Denklem (1) aracılığıyla uygulanan normalizasyon yöntemi sonucunda tüm göstergelerin standart hatası 1 ve ortalamaları 0 olacak şekilde ortak bir ölçüğe dönüşmektedir (Cheang ve Choy, 2011, s. 39-40). Standart

¹³ Çalışma kapsamında oluşturulan finansal istikrar endeksi ile tez çalışmasında oluşturulan finansal istikrar endeksi arasında iki yönden farklılık bulunmaktadır. İlk olarak; bu çalışmada kur riski bileşenine tez çalışmasından farklı olarak Yabancı Para Net Genel Pozisyonu / Özkaynaklar alt göstergesi eklenmiştir. İkinci olarak; tez çalışmasında kullanılan Kredi Riski bileşeni yerine bu çalışmada Sermaye Yeterliliği Bileşeni kullanılmıştır.

¹⁴ Çalışma kapsamında araştırılan konunun 1980 yılı öncesine ait verilerin yetersiz olması sebebiyle analiz önemi 1990-2021 olarak seçilmiştir.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. (OECD, 2008, s. 83-88).

sapmaya bölmek serilerin karşılaştırmasına imkân tanırken, ortalamadan farkını almak standartlaştırılmış serinin yeni ortalamasını 0 yapmaktadır (Aktaş, 2011, s. 161).

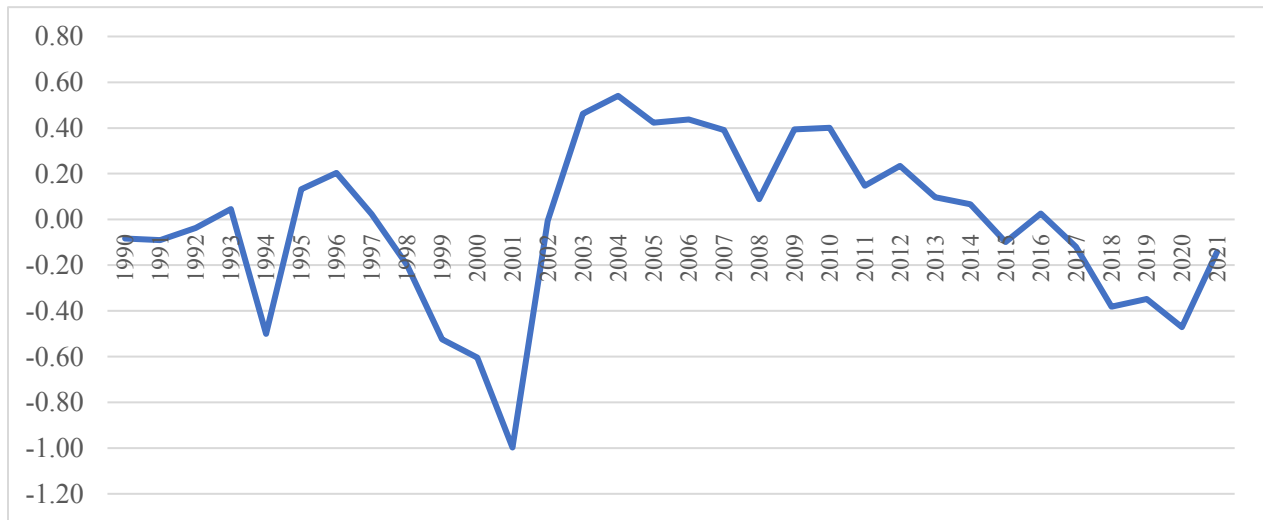
Dördüncü aşama: Alt göstergeler ait oldukları temel göstergeler içerisinde ağırlıklandırılarak toplulaştırılmıştır. OECD göstergelerin ağırlıklandırılmasında 9 farklı yöntem¹⁶ önermektedir. Bu çalışmada önerilen yöntemlerden *eşit ağırlıklandırma yöntemi* kullanılmıştır. Literatürde sıklıkla kullanılan bu yöntemde endekste bulunan her bir gösterge, ait oldukları temel göstergeler içerisinde eşit ağırlıklandırılarak toplulaştırılmıştır. Böylelikle alt göstergelerin endekse ne kadar katkı yapacağı hesaplanmış ve göstergelerden herhangi birinin endeksi fazla ya da az etkilemesinin önüne geçilmiştir (Kibritçioğlu, 2003; Sanar ve Kara, 2016, s. 125-126). Bu durumda 7 bileşenden oluşan endekste her bir bileşenin endekse etkisi ($1/7= 0,1428571$) düzeyinde gerçekleşmektedir. Finansal istikrar endeksinin oluşturulmasında aşağıdaki formülasyondan yararlanılmıştır.

$$Fİ_t = \frac{\frac{AF_t - \mu_{AF}}{\sigma_{AF}} + \frac{AK_t - \mu_{AK}}{\sigma_{AK}} + \frac{Lİ_t - \mu_{Lİ}}{\sigma_{Lİ}} + \frac{KUR_t - \mu_{KUR}}{\sigma_{KUR}} + \frac{GG_t - \mu_{GG}}{\sigma_{GG}} + \frac{KÂR_t - \mu_{KÂR}}{\sigma_{KÂR}} + \frac{SY_t - \mu_{SY}}{\sigma_{SY}}}{7} \quad (2)$$

Finansal İstikrar Endeksinden Elde Edilen Bulgular

Finansal istikrarı yansıtan göstergelerin tespit edilmesi, toplanması, normalize işlemine tabi tutulması ve ağırlıklandırılarak tek bir endekse dönüştürülmesi neticesinde oluşan finansa istikrar endeksi Grafik 1’de sunulmuştur.

Grafik 1: Finansal İstikrar Endeksi

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. (OECD, 2008, s. 89-99).

Grafik 1’de Türkiye’nin 1990-2021 dönemlerine ait finansal istikrar endeksinin sergilediği eğilim ortaya konulmuştur. Grafik incelendiğinde finansal istikrar düzeyinin en zayıf olduğu dönemlerin; 1994 dönemine, 1998-2002 ve 2017-2021 dönemlerine karşılık geldiği görülmektedir. 1994 yılında Türkiye’de yaşanan krizin ciddi etkisi, hazırlanan finansal istikrar endeksinde kendini net bir şekilde göstermektedir. Diğer yandan endeksin 1998-2002 yılları arasında ortalamasının altında seyrettiği görülmektedir. Bu durumun oluşmasında Türkiye’nin Uzakdoğu ve Rusya krizi¹⁷ gibi dışsal faktörlere, ülke içerisinde yaşanan şiddetli depremlere, ağır ekonomik ve finansal krizlere maruz kalması etkili olmuştur. Grafikte Türkiye ekonomisinin finansal istikrar bakımından en zayıf dönem, 2001 krizinin olduğu dönemdir. Buna karşılık, 2008 küresel krizinin finans istikrar üzerindeki etkisinin önceki yıllarda meydana gelen krizlere nispeten sınırlı düzeyde kaldığı görülmektedir. 2016-2021 döneminde finansal istikrar endeksin ortalamasının altında yer almasında, Türkiye’de yaşanan siyasi krizlerin ve küresel düzeyde yaygınlık gösteren sağlık krizinin etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan çalışmanın analize konu olan dönemlerine ilişkin TCMB’nin finansal istikrar raporlarına göz atıldığında, oluşturulan endeksin Türkiye ekonomisinin finansal istikrarını/istikrarsızlığını doğru bir şekilde yansıttığı görülmektedir.

Finansal İstikrar Endeksinin Finansal Regülasyon Bağlamında Değerlendirilmesi

Türkiye, 1980’li yıllarda yaşadığı hızlı ve kontrolden uzak liberalizasyon sürecini, etkin düzenleyici ve denetleyici mekanizmaları ile yönetememesi neticesinde 1982 Bankerler krizi ile yüz yüze gelmiştir. Faiz sınırlamalarının olduğu dönemlerde, bankaların karşısında alternatif finansal araçların bulunmaması, tasarruf sahiplerini, mevduatlara yüksek faizler veren bankerlere yöneltmiştir. Buna ek olarak, sermaye yeterlilik oranlarında yasal bir çerçevenin olmaması, finansal sistemde faaliyet gösteren kurumların aşırı riskler almasına sebep olmuştur. Bu durum da ahlaki zafiyet problemlerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Finansal sistemde oluşan riskler, sistemik riske dönüşerek finansal sistemin bütününe yayılmıştır. Ayrıca bankalar, bankerlerin sonunu hazırlayacak regülasyonların oluşturması için kamu otoriteleri üzerinde baskı kurmuşlardır. Sonuç olarak, liberal politikaların ilk büyük fiyaskosu olan 1982 Krizi sonrasında uygulamaya konulan finansal regülasyonlar, bankacılık sektörünün diğer finansal kesimlere oranla daha avantajlı hale gelmesini sağlayarak bu sektörün kayda değer bir biçimde büyümesine sebep olmuştur. Dolayısıyla kriz sonrasında yapılan düzenlemeler, ihtiyati regülasyonun gerektirdiklerinin aksine, kamu otoriteleri ile özel teşebbüsler arasındaki karşılıklı çıkar ilişkisine bağlı olarak şekillenmiştir. Kriz sonrasında uygulamaya konulan regülasyonların etkinlikten uzak bir görünüm sergilemesi, 1994 yılında bir başka finansal krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Tiryaki, 2010, s. 169-171).

Bu süreçte sistemde biriken ve gözden kaçan sorunlar ortaya çıkmıştır. Krizden çıkabilmek için yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğunu düşünen hükümet, 5 Nisan 1994’de yeni bir istikrar programını kamuoyuyla paylaşmıştır. Programın temel hedefi, orta vadede mali piyasalardaki istikrarsızlığın temel nedeni olan kamu açıklarını azaltmak ve enflasyonu düşürmek, uzun vadede ise sürdürülebilir bir büyüme sağlamak olmuştur. 1994 istikrar tedbirlerinden sonra izlenen politikalar ile birlikte, kısa vadede finansal istikrarın tesis edilmesi anlamında başarılı uygulamaların yapıldığı söylenebilmektedir. Çalışma kapsamında Grafik. 1’de hazırlanan finansal istikrar endeksi incelendiğinde, endeksin 1994-1997 yılları arasında yükseldiği gözlenmektedir. Buna karşılık 1994 Krizi sonrasında bankacılık sisteminin istikrara kavuşturulması maksadıyla gerçekleştirilen uygulamaların günü kurtarmaya yönelik olması, kamu otoritelerinin düzenleyici yapının geliştirilmesine ilişkin girişimlerini engellemiştir. 1994 krizi ile birlikte bankacılık sektöründe oluşan güven problemini ve mevduat kaçışını engellemeye yönelik olarak tasarruf mevduatlarına %100 devlet garantisi verilmiştir. İlgili düzenleme, kısa vade için 1994 krizinin çözümlenmesinde önemli bir işleve sahip olsa da uzun vadede bankacılık sisteminde ortaya çıkan problemlerin temel unsuru haline gelmiştir. Düzenleyici yapıdaki mevcut problemlere ilaveten kamu kesiminin sahip olduğu düzenleyici gücü bankacılık sektörünün lehine kullanmaları, yüzde yüz mevduat güvencesinin olduğu bir ortamda ahlaki zafiyet problemlerine sebep olmuştur. Bu süreçte düzenleyici yapının siyasi etkiler altında kalması, rant arama faaliyetlerine zemin hazırlayarak, finansal sistemin ekonomik büyüme üzerindeki tetikleyici fonksiyonunun devre dışı kalmasını sağlamıştır. Dolayısıyla 1990’lı yıllarda devlet-banka-firma üçgeninde oluşan rant kollamacı koalisyonlar tarafından uygulanan finansal regülasyonlar, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Politika yapıcılarının sebep olduğu başarısızlıklar, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerine giden süreci hızlandırmıştır.

Türkiye’de meydana gelen Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri, ihtiyati regülasyonlara duyulan gereksinimi açık bir biçimde bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Türkiye 2000-2001 krizleri sonrasında ekonomideki yapısal sorunların üstesinden gelebilmek ve finansal sistemin mali yapısını güçlendirmek için Mayıs 2001’de istikrar programı ilan etmiş ve ekonomideki yapısal dönüşümü başlatmıştır. Programın öncelikli hedefi; etkin, rekabeti önceleyen, iç ve dış şoklar karşısında dayanıklı bir bankacılık sistemi oluşturmak ve dolayısıyla finansal istikrarı temin etmektir. Program kapsamında; kamu bankalarının ekonomik ve finansal yönden yapılandırılmasına, özel bankaların sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasına, TMSF bünyesindeki bankaların çözümlenmesine ve bankacılık sektöründeki gözetim ve denetim mekanizmalarının oluşturulmasına yönelik yasal düzenlemelere ağırlık verilmiştir. Bunlara ek olarak, krizler sonrasında yeni bir finansal regülasyon otoritesi konumunda bulunan BDDK’nın kurulması sağlanmış ve TMSF özerk bir hale getirilmiştir. Bu gelişmelerden hareketle, 2001 krizi sonrasında Türk finans sisteminde yaşanan dönüşümün, 1980 sonrasındaki regülasyon başarısızlıklarından çıkarılan dersler

doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkündür. 2000-2001 sonrası dönemde krizin oluşmasına sebebiyet veren bankacılık sektöründeki kırılganlıkların giderilmesi yönünde uygulanan düzenlemeler, ekonomik büyümede tetikleyici bir rol üstlenmiş ve krizden çıkış sürecini hızlandırmıştır. Söz konusu olay ve gelişmelerin izdüşümleri, Grafik. 1’de oluşturulan finansal istikrar endeksine de yansımıştır. Grafik incelendiğinde, endeksin 2003-2007 yılları arasında olumlu bir seyir izlediği görülmektedir.

2008 yılında meydana gelen ve dünya çapında etkileri görülen küresel finansal krizin Türk finans sistemi üzerindeki etkileri sınırlı olsa da olumsuz sonuçları olduğu ve 2009 yılı itibariyle bu olumsuz sonuçların kaybolmaya başladığı görülmüştür. Küresel krizin sınırlı etkisi Grafik. 1’deki finansal istikrar endeksine de yansımıştır. Grafik. 1’den endeksin, 2007-2008 yılları arasında düşüş yaşadığı ve 2008 yılı itibariyle yükselişe geçtiği görülmektedir. Bu durumun oluşmasında; 2001 krizi sonrasında BDDK’nın düzenleme ve gözetim faaliyetlerini iyi bir şekilde yerine getirmesi ve Türkiye’nin 2008 krizi sonrasında finansal kurumlara ilişkin düzenleme, denetim ve gözetim mekanizmalarını makro ihtiyati tedbirler çerçevesinde ele alması belirleyici olmuştur. TCMB 2010 yılında küresel bazda önerilen uygulamalara paralel olarak; sistemik riskleri sınırlayacak ve finansal sistemde meydana gelecek problemlerin, ekonomi üzerindeki etkilerini sınırlayacak politikalara ağırlık vermiştir. Bu doğrultuda TCMB, finansal istikrara verdiği önemi artırmış ve makro riskleri de gözetilen yeni politika bileşimini uygulamaya koymuş ve 2010-2021 dönemlerinde söz konusu politika bileşimini, konjonktüre uygun olarak sıklıkla kullanmıştır.

Çalışma kapsamında oluşturulan finansal istikrar endeksi, 2016 yılının ikinci yarısından 2021 yılının sonuna kadar ortalamanın altında bir eğilim göstermiştir. Türkiye, 2016 yılı ile birlikte bir dizi olumsuz iç ve dış şokların (Çin ekonomisine yönelik endişeler, ABD seçimlerine yönelik beklentiler, İngiltere’deki referandum, 15 Temmuz darbe girişimi) etkisi altında kalmıştır. 2016’nın son çeyreğinde uluslararası finansal belirsizliklerin devam etmesi ve FED’in faiz artırımına gitmesi neticesinde, Türkiye’den büyük miktarlarda portföy çıkışları yaşanmıştır. Diğer yandan TL’de meydana gelen değer kayıpları karşısında TCMB, Kasım 2016’da ve Ocak-Nisan 2017’de makro ihtiyati para politikalarını sıkılaştırıcı yönde kullanmıştır. 2018 yılı Türkiye ekonomisi için önemli şokların yaşandığı bir döneme işaret etmiştir. ABD ile yaşanan siyasi gerginlik nedeni ile finansal piyasalarda aşırı hareketlilik görülmüştür. TL’de görülen yüksek düzeydeki değer kaybı neticesinde oluşan riskler ve finansal koşullarda görülen sıkılaşma, yurt içi talep düzeyini ve kredi arzını etkilemiştir. TL’deki değer kaybı, başta tüketici enflasyonunda sonrasında ise üretici fiyatları ile fiyatlandırma davranışlarında bozulmalara neden olmuştur. TCMB bunun üzerine finansal piyasalardaki istikrarı sağlamak adına güçlü bir parasal sıkılaştırma uygulamıştır.

2019 yılının sonlarına doğru Çin’de başlayan ve 2020 Mart ayı ortasından itibaren ülkemizde görülen Covid-19 salgınının Türk ekonomik ve finans sistemi üzerinde oluşturabileceği kayıpları engellemek

amacıyla politika yapıcılar tarafından birtakım önlemler alınmıştır. Bu doğrultuda ilgili kurumlar tarafından genişleyici para ve maliye politikaları devreye sokulmuş ve salgının finans sektörü üzerinde oluşturacağı baskı sınırlandırılmaya çalışılmıştır. 2021 yılında aşılmanın hız kazanması, ekonomik açılmayla birlikte ertelenen talebin ortaya çıkması ve tedarik zincirlerinde ortaya çıkan problemler, arz kısıtlarının olduğu bir ortamda küresel düzeyde enflasyon oranlarının yükselmesine neden olmuştur. TCMB’de bu durumun üzerine dezenflasyon sürecini temin etmek ve finansal istikrarı sağlamak adına sıkılaştırıcı makro ihtiyati tedbirlere devam edeceği yönünde bir iletişimde bulunmuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmadaki temel amaç, finansal istikrarın sağlanmasında finansal regülasyon politikalarının oynadığı rolü Türkiye kapsamında analiz etmektir. İlgili amaç doğrultusunda analiz dönemi olarak 1990-2021 dönemi seçilmiştir. Söz konusu dönemdeki finansal istikrar tespiti için; TCMB tarafından 2005 yılında finansal sistemin sağlamlığını ve kırılganlığını tespit etmek ve izlemek amacıyla oluşturulan finansal sağlamlık endeksinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda TCMB tarafından hazırlanan finansal istikrar endeksi birtakım düzenlemeler yapılmak suretiyle, bu çalışma için de oluşturulmuştur. 1990-2021 dönemleri itibariyle oluşturduğumuz finansal istikrar endeksinin, gerek yurt içindeki gerekse yurt dışındaki ekonomik ve finansal krizlerin finansal sistemdeki etkilerini büyük ölçüde yansıttığı görülmüştür. Buna ek olarak analiz dönemi boyunca ülkede görülen krizler sonrasında uygulamaya konulan finansal regülasyonların etkileri de finansal istikrar endeksine yansımıştır.

Sonuç olarak, analiz dönemi kapsamında Türkiye’de uygulanan finansal regülasyonlardan edinilen tecrübeler, finansal piyasaların istikrarı için, etkin işleyen finansal regülasyonların gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu noktada finansal regülasyonların başarıya ulaşması için; güvenilir ve istikrarlı makroekonomik politikaların uygulanması, mali sistemdeki kırılganlıkların giderilmesi, finans sektöründe erken uyarıyı gerçekleştirecek etkin gözetim ve denetim mekanizmalarının oluşturulması ve finansal yapıya ilişkin uluslararası standartların ülkelerin genel ekonomik yapıları dikkate alınarak uygulamaya konulması gerekmektedir. Buna karşılık modern, yenilikçi finansal sistem ile eşgüdüm halinde olmayan, baskı ve çıkar gruplarının etkisi altında kalan ve ahlaki problemlere neden olan regülasyon politikalarının başarısızlıklarla sonuçlanacağı unutulmamalıdır.

Bu çalışmanın literatüre bazı açılardan katkı sunacağı düşünülmektedir. Bunlardan ilki, bu çalışmanın analiz dönemi itibariyle, 1990-2021 gibi uzun bir periyodu kapsamasıdır. Literatürde gerek finansal regülasyon gerekse de finansal istikrar analizlerinde bu denli uzun bir periyodu analiz eden herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. İkincisi, söz konusu çalışmanın, finansal istikrar endeksinin oluşturulmasında

kullanılan değişkenleri, normalizasyon yöntemlerinden olan *Standardizasyon (z-score)* yöntemi aracılığıyla analiz etmesidir. Diğer yandan finansal istikrar endeksinin bilgi değerinin korunabilmesi için, endeksin yeni değişkenlerle ve yeni yöntemlerle geliştirilmesi farklı sonuçlara ulaşmayı sağlayacaktır. Son olarak ilgili çalışmanın Türk finans sisteminin yakın tarihine ışık tutması açısından politika yapıcılara değerli bilgiler sunacağı düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Aksu, S. (2017). *Finansal istikrar göstergeleri ve Türkiye ekonomisi için finansal istikrar endeksi önerisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aktaş, C. (2011). *Finansal istikrar analizi bağlamında türkiye için finansal istikrar endeksi önerisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Babacan, B. (2007). *Asimetrik bilgi ve regülasyon: Türk bankacılık sektörü üzerine değerlendirmeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahar, O. & Erdoğan, E. (2011). 1994 ve 2000 krizleri sonrasında Türkiye’de uygulanan finansal regülasyon politikaları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 26-44.
- Bakır, C. & Öniş, Z. (2010). The regulatory state and Turkish banking reforms in the age of post-washington consensus. *Development and Change*, 41(1), 77-106.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK]. (2001). *Bankacılık sektörü yeniden yapılandırma programı*. <https://www.bddk.org.tr/Duyuru/EkGetir/8?ekId=8>. (Erişim tarihi: 12.06.2022).
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK]. (2009). *Krizden istikrara Türkiye tecrübesi*. <https://www.bddk.org.tr/Duyuru/EkGetir/363?ekId=370> (Erişim tarihi: 16.07. 2022).
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK]. (2010), *Krizden istikrara Türkiye tecrübesi*. <https://www.bddk.org.tr/Duyuru/EkGetir/400?ekId=411> (Erişim tarihi: 16.07. 2022).
- Başçı, E. & Kara, H. (2011). Finansal istikrar ve para politikası. *İktisat İşletme ve Finans*, 26(302), 9-25.
- Binicioğulları, N. (2014). *Yeni küresel finansal mimarinin finansal sistem üzerine etkilerinin analizi: Türkiye örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Bloch, H. & Tang, S.H.K. (2003). The Role of Financial Development in Economic Growth. *Progress in Development Studies*, 3(3), 243-25

- Brownbridge, M. & Kirkpatrick, C. (1999). *Financial sector regulation: The lessons of the asian crisis*. <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/6223123.pdf> (Erişim Tarihi: 04.08.2021).
- Cheang, N. & Choy, I. (2011). Aggregate financial stability index for an early warning system. *Macao Monetary Research Bulletin*, 21(1), 27–51.
- Coşkun, Y. (2012). Repo ve ters repo düzenlemeleri: Banker krizi sonrası ortaya çıkışı ve finansal başarısızlık dersleri ışığında politika önerileri. *Business and Economics Research Journal*, 3(1), 59-90.
- Darıcı, B. (2012). *Finansal istikrar ve finansal istikrara yönelik kamusal sorumluluk çerçevesinde para politikası: Türkiye analizi*. https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Arastirma_ve_Raporlar/TBB_finansal_istikrar_raporu_19092012.pdf (Erişim Tarihi: 11.06.2022).
- Delice, G., Doğan, A. & Uzun, M. (2004). Finansal regülasyon ve piyasa disiplini. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 5(1), 101-130.
- Demirgüç-Kunt, A., Detragiache, E., & Tressel, T. (2008). Banking on the principles: Compliance with basel core principles and bank soundness. *Journal of Financial Intermediation*, 17(4), 511-542.
- Dumrul, C. & Pamuk, Y. (2012). Finansal sisteme ve reel kesime yönelik düzenleme politikaları: Uygulama nedenleri, yöntemleri, maliyetleri ve avrupa birliği ile Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Sosyoekonomi*, 17(17), 6-40.
- Er, S. (2009). *Devletin Bankacılık Sektöründe Düzenleyici Denetleyici Rolü ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul: Sektörel Yayınları.
- Eroğlu, N., & Çalapöver, M. T. (2016). Gölge Bankacılık ve Türkiye'deki Uygulamaları. *Economic Development: Social & Political Interactions*, (25), 101.
- Ertuğrul, C., İpek, E. & Çolak, O. (2010). Küresel mali krizin Türkiye ekonomisine etkileri. *Journal of Management And Economics Research*, 8(13), 59-72.
- Eşsiz, F. (2017). Finansal istikrar ve makro ihtiyati politikalar üzerine bir değerlendirme. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(1), 35-63.
- Gençay, O. (2007). *Finansal Dolarizasyon ve Finansal İstikrar Arasındaki İlişki: Türkiye Değerlendirmesi*. TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara: TCMB Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü.
- Goldsmith, R. (1969). *Financial Structure and Development*. New Haven and London, Yale University Press, 1969.
- Gowland, D. (1990). *The Regulation Of Financial Markets In The 1990's*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Guasch, L. & Hahn R. (1999). The cost and benefits of regulation: Implication for developing countries. *The World Bank Research Observer*, 14(1), 137-158.

- Gül, S. (2019). *Finansal istikrarın sağlanmasında finansal regülasyonun rolü: Türkiye bağlamında bir değerlendirme (1980-2017)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güloğlu, B. & Altunoğlu, E. (2002). Finansal serbestleşme politikaları ve finansal krizler: Latin Amerika, Meksika, Asya ve Türkiye krizleri. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(27), 1-29.
- Hahm, J., Mishkin, F.S., Shin, H.S., & Shin, K. (2012). *Macroprudential policies in open emerging economies*. <https://www.frbsf.org/economic-research/wp-content/uploads/sites/4/Hahm-Mishkin-Shin-Shin.pdf>. (Erişim tarihi: 04.05. 2022).
- Hellenier, E. (2009). Contemporary reform of Global Financial Governance: Implications of and lessons from the past. CIGI Chair in International Governance, Balsillie School of International Affairs, University of Waterloo, Canada, G-24 *Discussion Paper*, No.55.
- International Monetary Fund [IMF]. (2001a). *Macro-prudential analysis: Selected aspects background paper*. <https://www.imf.org/external/np/mae/fsi/2001/eng/bkg.pdf> (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- International Monetary Fund [IMF]. (2001b). *Financial soundness indicators: Policy paper*. <https://www.imf.org/external/np/mae/fsi/2001/eng/pp.pdf> (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Issing, O. (2003). Monetary and financial stability: Is there a trade-off, conference on monetary stability, financial stability and business cycle. *Bank for International Settlements*, 18(1), 16-23.
- İlhan, A. (2013). *Finansal regülasyon ve finansal krizler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Jose, S. A. & Georgiou, A. (2009). Financial soundness indicators (FSIs): Framework and implementation *IFC Bulletin*, 31(1), 277-282.
- Kane, E. J. (1988). How market forces influence the structure of financial regulation, in *Restructuring Banking & Financial Services In America*, By Williamson S. Haraf And Rose Marie Kushemider, *American Enterprise Institute For Public Policy Research*, 343-381.
- Karaçor, Z. (2006). Öğrenen ekonomi Türkiye: Kasım 2000- Şubat 2001 krizinin öğrettikleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 379-391.
- Kazgan, G. (1988). *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kepenek, Y. & Yentürk N. (2003). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kibritçioglu, A. (2003). Monitoring banking sector fragility. *The Arab Bank Review*, 5(2), 51-66.
- Koç, Ö. E. (2013), *Devletin finansal alanda düzenleyici rolü: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Manisa: Celal Bayar Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçaşlı, İ. O. & Eroğlu, N. (2021). Rezerv opsiyon mekanizmasının finansal istikrara etkisi üzerine ekonometrik bir uygulama. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 43(1), 157-178.

- Köçer, G. (2010), *Bankacılıkta risk yönetimi ve finansal istikrar için önemi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Levine, R. (1997), Financial development and economic growth: Views and Agenda. *Journal of Economic Literature*, 35(2), 688-726.
- Levine, R. (2007). More on finance and growth: more finance, more growth?. *The Federal Reserve Bank of St. Louis*, 85(4), 31-46.
- Nieto, M. J. (2001). Reflections on regulatory approach to e-finance. in electronic finance: A new perspective and challenges. *BIS Papers*, 7(1), 90-97.
- Oktayer, A. (2009), Türkiye’de finansal serbestleşme ve derinleşme süreci üzerine nitel bir inceleme. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 4(1), 73-100.
- Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]. (2008). *Handbook on constructing composite indicators: Methodology and user guide*. <https://www.oecd.org/sdd/42495745.pdf> (Erişim tarihi: 20.06.2022).
- Poyraz, E. (2012). Türk bankacılık sektöründe optimal kredi düzeyinin belirlenmesi. *Business and Economics Research Journal*, 3(2), 41-49.
- Sanar, F. & Kara, M. (2016). Finansal istikrar kavramı ve Türkiye için finansal istikrar endeksi önerisi. *Ekonomik Yaklaşım*, 27(101), 111-160.
- Schninas, J. G. (2004). Defining financial stability. *Imf Working Paper*, 187, 6-12.
- Sijben, J. (2002). Regulation and market discipline in banking supervision: An overview-part 1. *Journal of International Banking Regulation*, 3(4), 363-380.
- Şahin, H. (2007). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Taşar, M. O. (2009). Finansal regülasyonlar ve küresel kriz sürecinde Türk dünyası bankacılık sistemlerinin yeniden yapılandırılması. *Avrasya Etüdleri*, 36(2), 7-46.
- Tepe, A & Ardiyok, Ş. (2004). Devlete yeni rol: Regülasyon. *Amme İdare Dergisi*, 37(1), 105-130.
- Tiryaki, G. (2012). *Finansal istikrar ve bankacılık düzenlemeleri (1990-2010 Türkiye Tecrübesi Işığında)*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği.
- Tokgöz, E. (2001). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi: 1914-2001*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Türkiye Bankalar Birliği [TBB]. (2008). *50. yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye’de bankacılık sistemi 1958-2007*.(Yayın no: 262). Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2015b). *Finansal istikrar raporu* (Kasım 2015). Sayı:21. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2005). *Finansal istikrar raporu* (Ağustos 2005). Sayı:1. Ankara.

- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2006). *Finansal istikrar raporu* (Haziran 2006). Sayı:2. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2010). *Finansal istikrar raporu* (Mayıs 2010). Sayı:10. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2011). *Finansal istikrar raporu* (Kasım 2011). Sayı:13. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2012). *Finansal istikrar raporu*. (Kasım 2012). Sayı:15. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2013). *Finansal istikrar raporu* (Kasım 2013). Sayı:17. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2014). *Finansal istikrar raporu* (Kasım 2014). Sayı:19. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2014). Bülten.. *Makro ihtiyati politikalar ve türkiye uygulaması*. Sayı. 35. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/77402706-96b8-4359-b59a-47ef0e01e23c/BULTEN35.pdf?MOD=AJPERES> (Erişim Tarihi: 18-06-2022).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2015a). *Türkiye’de finansal istikrar gelişmeleri*. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/f23af107-3ac4-408d-82a1-41fe4588f80c/TCMB_KITAPCIK_2014.pdf?MOD=AJPERES (Erişim Tarihi: 17.05.2022).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2016). *Finansal istikrar raporu* (Kasım 2016). Sayı:23. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2017). *Finansal istikrar raporu* (Mayıs 2017). Sayı:24. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2018). *Finansal istikrar raporu* (Kasım 2017). Sayı:27. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2019). *Yıllık faaliyet raporu*, <https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2019/files/tr-full.pdf> (Erişim Tarihi: 26.02.2022).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2020a). *Enflasyon raporu*. 2020-II, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2020/Enflasyon+Raporu+2020+-+II> (Erişim: 16.04.2022).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2020b). *Yıllık faaliyet raporu*. <https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2020/tr/> (Erişim: 07.03.2022).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2020c). *Para politikası kurulu kararı*. Sayı: 2020-30 Mayıs. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/duyurular/basin/2020/duy2020-30> (Erişim: 07.03.2022).

- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2020d). *Para politikası kurulu kararı*. Sayı: 2020-Aralık. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/duyurular/basin/2020/duy20275> (Erişim: 07.03.2022).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2020e). *Tcmb faiz oranları (%) gecelik (o/n)*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Merkez+Bankasi+Faiz+Oranlari/faiz-oranlari> (Erişim: 07.03.2022).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2021). *Finansal istikrar raporu* (Mayıs 2021). Sayı:32. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2022). *Kurumsal yapılanma*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Finansal+Istikrar/Kurumsal+Yapilanma> (Erişim Tarihi: 09-03-2022).
- Uygur, E. (1993). *Financial Liberalization and Economic Performance in Turkey*. Ankara: The Central Bank of Turkey
- Yay, T., Yay, G. & Yılmaz, E. (2001). *Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Finansal Düzenlemeler*. İstanbul: Ticaret Odası Yayınları.
- Yay, T., Yay, G. & Yılmaz, E. (2004). Finansal krizler, finansal regülasyon ve türkiye, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(30), 101-130.
- Yeldan, E. (2012). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zülfüoğlu, Ö. (2019). Finansal İstikrar ve Ekonomik Büyüme Amaçları Bağlamında Optimal Finansal Regülasyon Çerçevesinin Oluşturulması . *Kafkas Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (19), 490-510.

HOLLANDA'DA COVID-19 SALGINININ İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ

Hilmi ETCİ¹

Öz

COVID-19 krizinin dünya genelinde yayılması sonucunda eğitimden sağlığa ekonomiden uluslararası ilişkilere kadar birçok alanı etkilenmiştir. Bu salgını diğer salgınlardan ayıran en önemli özelliği küresel olarak yayılmasıdır. Salgının beraberinde getirdiği krizin başlarında diğer ülkelere göre iyi konumda olan Hollanda ekonomisi salgının devam etmesiyle kötüleşmiştir. Ülkede salgın süresince şirketlere, çalışanlara, girişimcilere ve serbest meslek sahiplerine verilen destekler birçok ülkede olduğu gibi bütçede açık verilmesine neden olmuştur. Salgın krizinin ülkelere olan etkisinin Hollanda özelinde ele alındığı bu çalışmada Hollanda COVID-19'un ilk tespitinden günümüze kadar olan vaka sayılarının değişimi ve salgının önlenmesine yönelik alınan tedbirlerin neler olduğu ele alınmaktadır. Ayrıca salgın öncesinde ve süresince işgücü piyasasının durumu üzerinde durulmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde salgın sürecinde yüz yüze temas gerektiren işlerde istihdam kayıplarının daha fazla olduğu ancak uzaktan yapılabilen veya temel endüstrilerde olan işlerde ise tersi bir durumun ortaya çıktığı görülmektedir. Salgın 2022'ye kadar devam ederken, işten geçici ayrılmalar ve bu süreçten etkilenen çalışanlar üzerinde uzun vadeli olumsuz etkilere yol açmıştır. Ancak diğer ülkelere kıyasla daha az belirgin bir ekonomik daralma görülmüştür. Bu durumun nedeni olarak da etkili destek politikaları ve yüksek düzeyde dijitalleşme ve salgından önce önemli oranlarda olan uzaktan çalışma gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Hollanda, İşgücü, İstihdam, İşsizlik

JEL Kodları: E24, J18, J21

ON THE NETHERLANDS THE EFFECT OF COVID-19 EPIDEMIC ON LABOR MARKET

Abstract

Because of the spread of the COVID-19 crisis around the world, many areas from education to health, from economy to international relations have been affected. The most important feature that distinguishes this epidemic from other epidemics is its global spread. The Dutch economy, which was in a good position compared to other countries at the beginning of the crisis brought about by the epidemic, deteriorated with the continuation of the epidemic. The support given to companies, employees, entrepreneurs and self-employed during the epidemic in the country caused a deficit in the budget, as in many countries. In this study, in which the effect of the epidemic crisis on the countries is handled in the Netherlands, the change in the number of cases from the first detection of COVID-19 in the Netherlands to the present day and the measures taken to prevent the epidemic are discussed. It also focuses on the state of the labor market before and during the epidemic. When evaluated in general, it is seen that employment losses are higher in jobs that require face-to-face contact during the epidemic, but the opposite situation occurs in jobs that can be done remotely or in basic industries. While the epidemic continued until 2022, it resulted in temporary layoffs and long-term negative effects on affected employees. However, there was a less significant economic contraction compared to other countries. Effective support policies and high level of digitalization and remote working, which were at significant rates before the epidemic, are cited as the reason for this situation.

Keywords: COVID-19, Netherlands, Workforce, Employment, Unemployment

JEL Codes: E24, J18, J21

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hilmietci@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2858-7950>

GİRİŞ

Şiddetli akut solunum sendromu koronavirüs 2'nin (SARS-CoV-2) neden olduğu yeni bir bulaşıcı hastalık olan grip ve koronavirüs hastalığı (COVID-19/2019-nCoV), ilk olarak 2019 yılında Çin'in Wuhan kentinde tespit edilmiş ve o zamandan günümüze küresel olarak yayılarak salgına neden olmuştur. Bu salgın dünya genelinde görülen SARS, H5N1, H1N1, Ebola ve MERS gibi salgınların aksine tüm ülkelerin günlük yaşamlarını değiştirmiştir. Salgının başlangıcından bu yana, COVID-19 krizi herkes için çok çeşitli zorlukları doğurmaktadır. Salgın ve bu durumla bağlantılı olarak alınan önlemlerin (örneğin halka açık yerlerin kapatılması, evde kalma ve sosyal mesafeyi koruma talimatı gibi) toplumlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu salgının olumsuz sonuçlarının sınırlandırılması, hem günümüzde hem de uzun vadede olumlu/olumsuz deneyimlerden ders çıkarmak için bilgi, pratik çözümler ve araştırma gerekliliği duyulmaktadır. Nitekim salgın döneminde yaşanan krizler ülkelerin olası salgınlara karşı tamamen hazırlıksız olduklarını kanıtlamaktadır (Embregts vd., 2021, s. 760; Béland, Brodeur ve Wright, 2020, s. 5; ZonMw, 2020, s. 3; Van Asten vd., 2021, s. 411; Duran, 2020, s. 8; Kuiper vd., 2020, s. 1; Schers vd., 2021, s. 44).

COVID-19 krizinin dünya genelinde yayılması eğitimden sağlığa ekonomiden uluslararası ilişkilere kadar birçok alanı etkilemiş ve toplumlarda geleceğe yönelik soru işaretlerini arttırmıştır (Duran, 2020, s. 8). Bugün hala sağlık sektörü başta olmak üzere ekonomik yapıyı ve gündelik yaşamın her alanını olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Bu salgını diğer salgınlardan ayıran en önemli özelliği küresel olarak yayılması gösterilmektedir. Bir diğer özelliği de ekonomik küreselleşmenin yani ticaretin, üretimin ve mali küreselleşmenin bir sonucu olarak birbiriyle bütünleşen ekonomilerin salgının ekonomik etkilerinin de küresel düzeyde ortaya çıkmasıdır. COVID-19 salgınının beklenmedik bir biçimde ortaya çıkması ve Çin merkezli olarak tüm dünyayı etkileyen küresel bir zemine yayılması ekonomik kaynaklı olmayan yani doğal felaket kaynaklı bir ekonomik kriz olduğunu göstermektedir. Bu ekonomik krizin arz şoku ile başlayıp talep şokuyla devam eden ikiz şok şeklinde olduğu belirtilmektedir. Buna göre krizin kaynağı ekonomik açıdan reel sektörden kaynaklı bir arz şokunun işgücü piyasası ve finansal piyasayı etkileyerek talep şokuna neden olmasıdır (Goolsbee ve Syverson, 2021, s. 1; Arslan ve Bayar, 2020, s. 87-104). Ülkelerin sahip oldukları fiziksel sermayelerin yanı sıra eğitim, işgücü, sağlık, teknoloji ve inovasyon gibi birçok değişkene bağlı olan insan sermayesine sahip ülkeler gelişmiş ülke statüsünde değerlendirilmektedir. Uzun vadede ülkelerin kalkınmasının insan sermayesine yatırımlarla gerçekleşmesi mümkündür (Şimdi ve Aydın, 2020, s. 140-141). Ancak COVID-19 vakaları ve ölümleri, enfekte bireylerin işgücü arzını nihayetinde ekonomiyi doğrudan etkilemesinden kaynaklı istihdamı ve ücretleri etkileyerek insan sermayesinin üzerinde olumsuz etkilerinden bahsedilmektedir (Béland vd., 2020, s. 5). Özellikle salgın döneminde ülkelerin ekonomik olarak gelişmişlikleri sağlıklı nüfus oranlarını da olumlu etkilemektedir. Sağlık koşullarında yapılacak

iyileştirmeler, bireylerin değerli ve daha kaliteli bir hayat sürebilmelerini sağlamaktadır. Böylelikle bireyler daha verimli, araştırmacı, üretken ve sorgulayarak öğrenme rolüne sahip olmakta ve böylelikle daha uzun süre ve nitelikli olarak çalışma hayatında yer alma imkânı bulabilmektedirler. Sağlık koşullarının iyileştirilmesiyle bireyler ülke kalkınmasında daha etkin bir rol üstlenebilmektedirler. COVID-19'un bulaşıcılık özelliği dikkate alındığında bireysel sağlıksızlık diğer bireyleri etkileyerek dışsalılık etkisi oluşturarak işgücü üzerinde olumsuz bir etki yaratabilmektedir (Şimdi ve Aydın, 2020, s. 143). Örneğin; COVID-19'un ulusal düzeyde ABD'deki istihdam ve ücretler üzerindeki kısa vadeli sonuçlarının ele alındığı çalışmada mevcut salgının işsizlik oranını artırdığını, çalışma saatlerini ve işgücüne katılımı azalttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca aynı çalışmada işgücü piyasasındaki olumsuz sonuçların özellikle erkekler, gençler ve daha az eğitilmiş kişiler için daha fazla olduğu görülmektedir. Çevre işgücünü oluşturan sürekli veya garantili çalışma saatleri olmayan bireylerin çalışma saatlerinde önemli bir düşüşe neden olmasının sonucunda hane gelirlerinde de önemli düşüşlerin yaşanmasına neden olduğu yapılan çalışmalarda görülmektedir (Béland vd., 2020, s. 1; Crossley, Fisher ve Low, 2020, s. 2). Bu salgınla mücadelede devletler, kriz yönetimindeki farklılıkları da ortaya koyan bastırma ve yatıştırma olmak üzere iki temel strateji belirlemişlerdir. Bu stratejilerin uzun ve kısa vadede getirmesi öngörülen avantaj ve dezavantajların neler olacağı konusunda nüfus, sağlık hizmeti kapasitesi ve ekonomik koşullar gibi değişkenler etkili olmaktadır (Duran, 2020, s. 9).

Salgının beraberinde getirdiği krizin başlarında diğer ülkelere göre iyi konumda olan Hollanda ekonomisi salgının devam etmesiyle kötüleşmiştir. Salgın süresince şirketlere, çalışanlara, girişimcilere ve serbest meslek sahiplerine verilen destekler birçok ülkede olduğu gibi bütçede açık verilmesine neden olmuştur. 2020'nin Nisan ayının sonunda Ekonomi Bakanı Wopke Hoekstra'nın açıklamasında ekonominin kötü durumu değerlendirilmiştir. COVID-19 salgının başlarında diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Hollanda'nın salgından en fazla etkilenen ülkeler sınıfında yer aldığı belirtilmektedir (Güneç, 2020b). Salgın krizinin ülkelere olan etkisinin Hollanda özelinde ele alındığı bu çalışmada öncelikle Hollanda COVID-19'un ilk tespitinden günümüze kadar olan vaka sayılarının değişimi ve salgının önlenmesine yönelik alınan tedbirlerin neler olduğunun üzerinde durulmaktadır. Daha sonrasında da salgının Hollanda işgücü piyasasına olan etkileri ile uygulanan tedbirler incelenmektedir.

HOLLANDA'DA COVID-19 SALGINI

COVID-19 salgının görüldüğü tüm ülkeler için sıkıntılı dönemlerin yanı sıra ekonomik olarak dayanıklılıkları konusunda da önemli verileri ortaya koymaktadır. Salgın süresince vatandaşlara getirilen kısıtlamaların daha önce belirtildiği üzere (örneğin halka açık yerlerin kapatılması ve evde kalma ve sosyal mesafeyi koruma talimatı gibi) tüketim alışkanlıklarının değişimine neden olmaktadır (Güneç, 2020a). 110

farklı sektörde 2 milyondan fazla bireysel işletmeye yapılan müşteri ziyaretlerine ilişkin cep telefonu kayıtları verilerinin kullanılarak ekonomik yavaşlamanın itici güçlerinin incelendiği Goolsbee ve Syverson'ın (2021) çalışmasında COVID-19 salgını tüketici olarak yapılan ziyaretlerin oranlarında büyük bir azalmaya neden olmuştur. Bu durumun temel nedeninin ise devlet tarafından dayatılan kısıtlamalardan ziyade bireylerin gönüllü olarak ticaret yapmaktan ayrılma kararı almalarından kaynaklanmaktadır. Bu sonuç bireylerin yapılacak ticaretin onları hastalığa maruz bırakabileceğine dair endişelerini yansıtmaktadır.

2009 grip salgınından günümüze Hollanda Hükümeti beklentileri aşan ölümleri tahmin edebilmek adına haftalık ölüm izleme sistemi kullanmaktadır. Bu süreçte devam etmekte olan COVID-19 salgını ve önceki 10 grip salgını arasında ölüm oranlarında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Grip salgını başında aşırı ölümler haftalık ortalama 4.000 civarındayken 2020'nin 12-19'uncu haftaları arasında tahmin edilen 9.554 aşırı ölüm (%41 fazla), 2017-18 şiddetli grip salgını sırasındaki 9.373 aşırı ölümle (%18) karşılaştırılabilmekteydi. Ancak COVID-19 salgını sırasındaki ölümler daha kısa sürede meydana gelmiş, daha yüksek bir zirveye sahip ve ilaç dışı kontrol önlemleri de ihtiyaç duyularak hafifletilebilmiştir (Van Asten vd., 2021, s. 411).

Yurtdışı ziyaretleri ve ülkenin güneyindeki karnaval nedeniyle ilk COVID-19 belirtileri 27 Şubat 2020'de İtalya'nın kuzeyindeki Lombardiya bölgesinden dönen bir kişide görülmüş ve testin pozitif çıkması üzerine hasta hemen izole edilerek, temas halinde bulunduğu diğer kişilerin tespit edilmesi amacıyla da bir araştırma başlatılmıştır. 6 Mart'ta Rotterdam'da yaşayan 86 yaşındaki bir erkek hastanın virüse bağlı enfeksiyon sebebiyle hayatını kaybetmesinin ardından vaka sayısının 804'ü bulunduğu ve bunlardan 174'ünün de sağlık sektöründe çalıştığı açıklanırken ölü sayısı ise 10'a ulaşmıştır. Sağlık sektöründeki vaka sayılarının fazla çıkmasının nedeni yapılan test sayısıdır. Doğrulanmış vakaların çoğunun görüldüğü Kuzey Brabant Eyaleti sakinlerine mümkün olduğunca evden çalışmaları ve herhangi bir belirti gösteren tüm vatandaşlara evden çalışmaları emredilmiştir. Sonrasında İtalya ve Avusturya'da kış sporlarından dönenler ile vaka sayılarında ciddi artış gözlemlenmiştir. Bu dönemde yalnızca hastane personeline ayrılmış sınırlı sayıdaki test nedeniyle vakaların tespitinde de zorluklarla karşılaşmıştır (Kuiper vd., 2020, s. 5; Antonides ve van Leeuwen, 2020, s. 201-202; Güneç, 2020a; Güneç, 2020b).

Tablo 1: 21 Mart 2020 Hollanda Covid-19 vaka sayıları

Aktif Vaka Sayısı		Pasif Vaka Sayısı		Toplam Vaka Sayısı
Sağlık Durumu: Hafif	Sağlık Durumu: Ciddi & Kritik	İyileşen Hasta Sayısı	Ölen Hasta Sayısı	
3.139 (%90)	354 (%10)	2 (%)	136 (%99)	3.631

Kaynak: Güneç, 2020a

Artan vakalarla birlikte alınan ilk ulusal hükümet önlemi 9 Mart 2020’de yapılan basın toplantısında duyurulmuştur. Bu önlem ise mümkün olduğunca evde kalma talebinin eşlik ettiği bir sosyal mesafe uygulamasıdır. Yetkililer, televizyon, radyo, halka açık yerlerdeki afişler ve sosyal medyada "[o]yalnızca birlikte Corona'yı kontrol edebiliriz: ellerinizi yıkayın, evde kalın ve mesafeyi koruyun" kampanyalarını kullanarak önlemler konusunda farkındalığı arttırmaya çalışmıştır. Bu kapsamda elleri en az 20 saniye yıkamak ve dirseğine hapsirmek gibi hijyen önlemlerine ek olarak tokalaşmayı bırakmalarını tavsiyesinde bulunulmuştur. Bu önlemin yanı sıra 12 Mart’ta evde kalma ve sosyal mesafe önlemlerinin bir arada benimsendiği “akıllı sokağa çıkma yasağı” modeli kapsamında 100’den fazla kişinin katılacağı etkinliklerin iptal edilmesi, yaşlılara ve diğer savunmasız kişilere sınırlı ziyaretlerin yapılması ile mümkün olduğunca evde çalışma önerisinde bulunulmuştur. Böylece kiliselerde toplanmalar iptal edilmiş, üniversiteler çevrimiçi öğretime geçmiş, birçok mağaza geçici olarak kapatılmış ve toplu taşıma kapasiteleri de büyük ölçüde azaltılmıştır. Ayrıca bahar aylarında olunmasından dolayı yoğun kalabalıkların önüne geçilmesi için 15 Mart’ta restoranlar, barlar, sahil, spor yerleri gibi rekreasyonel aktivitelerin uygulanabileceği alanlar kapatılmıştır. Vatandaşlardan ayrıca market alışverişi, başkalarına yardım etme veya temiz hava alma gibi temel faaliyetler dışında mümkün olduğunca evde kalmaya çalışmaları istenmiştir. Ancak diğer birçok ülkeden farklı olarak Hollanda’da giyim mağazalarının açık kalmasına izin verilmiştir. 16 Mart’tan 6 Nisan’a kadar ilk ve orta dereceli okulların kapatılması kararı alınmış, ancak orta dereceli öğrencilerin sene sonu sınavları açısından önemli bir dönemi kapsamamasına rağmen somut bir plan uygulanmamıştır. Ayrıca uzaktan eğitimde her öğrencinin aynı imkânlarla sahip olmama durumu düşünüldüğünde eşitliğin nasıl sağlanacağı konusu önem arz etmekteydi. 21 Mart itibarıyla hasta sayısı 3 bin 631’e ulaşırken bunlardan 836’sı hastanelerde tedavi görmekteydi. Çoğu 80-84 yaş aralığında olmak üzere vefat eden hasta sayısı önemli bir artış göstererek bir hafta içinde 136’ya ulaşmıştır. 21-22 Mart hafta sonu boyunca kalabalık plaj ve parklara tepki olarak Hükümet önlemleri keskinleştirmiştir. Bu süreçle birlikte düzenli olarak milyonların izlediği basın toplantılarında kreşlerin kapatılması, cenaze törenlerindeki kişi sayısının 30 ile sınırlandırılması ve hane halkı üyeleri hariç olmak üzere 2’den fazla kişiden oluşan partilerin yasaklanması da dâhil olmak üzere daha fazla önlemin alındığı duyurulmuştur. 21-22 Mart hafta sonu birçok kişinin

önlemleri dikkate almamasının ardından para cezaları uygulanmaya başlanmış ve iki kişiden fazla gruplar halinde toplananlara 390 Euro para cezası verilirken; sosyal mesafeyi korumak için insansız hava araçları kullanılmıştır. 23 Nisan'a kadar yetkililer 5.500'den fazla para cezası kesmiştir. Ancak gıda ürünleri için paket servis/teslimat hizmeti sunulmasına izin verilmiştir. Bu süreçte ihtiyaç duyulan işyerleri, mağazalar ve toplu taşıma araçlarının hijyen ve 1,5 metre mesafe kurallarının dikkate almaları kaydıyla faaliyetlerine devam etmelerine izin verilmiştir. Gerekli durumlarda belediyelere halka açık mekânları kapatma yetkisi verilmiştir. Örneğin Amsterdam, insanların botla gitmesini yasaklamak için kanalları; Lisse ise, yoğun bir Paskalya Cumartesisinden sonra çiçek tarlalarına giden yolları kapatmıştır. Alınan tüm önlemlere rağmen salgın tüm hızıyla devam etmiş ve 7 Nisan 2020'de yoğun bakım ünitelerindeki hasta sayısı 1.322 ulaşmıştır. Mayıs ayının başlarında COVID-19 vaka sayısı 41.319'a ulaşmıştır. Ancak hastalık belirtisi gösteren herkese test yapılmadığından enfekte olan hasta sayısının bu rakamların oldukça üzerinde olduğu düşünülmektedir. Sağlık Bakanı Hugo de Jonge'nin her hafta iyileşme sözü vermesine rağmen sorunun hala çözülememesi Hollanda Temsilciler Meclisinde huzursuzluğa yol açmış; Yeşiller Partisi Grup Başkanı Jesse Klaver testler bir yana tıbbi zorunluluk için bile maske temin edilememesini ağır bir dille eleştirmiştir. Hollanda Sağlık Bakanlığı'na bağlı Ulusal Halk Sağlığı ve Çevre Enstitüsünün (RIVM) günlük verilerine bakıldığında 5.204 kişinin salgın sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Aynı dönemde tahminen nüfusun %5,4'ünün kanında grup bağışıklığı için gerekli miktardan çok antikor bulunmaktaydı. Başbakan Rutte 6 Mayıs'ta yaptığı açıklamalarda tedbirlerin aşamalı olarak kaldırılmasına yönelik dört aşamalı bir yol haritası sunmuştur. Eylül ayı itibariyle tüm aşamaların uygulanması planlanmaktaydı. Başbakan Rutte uygulanacak aşamaları ve alınacak kararları “Virüs tamamen ortadan kalkana kadar ülkeyi kilitli tutmak Hollanda gibi açık bir ekonomide düşünülemez” diyerek savunmuştur. Ancak kısa sürede böyle bir açıklamanın yapılması da tepkilere neden olmuştur. Bu stratejinin tanımı ise “maksimum sınırlama” değil “maksimum kontrol” olarak adlandırılmıştır. “İntiharlar, aile içi şiddet ve iflasların artmasına göz yumamayız” denilerek normale geçiş sürecinin hızlı bir şekilde olması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Haziran ayından itibaren Covid-19 semptomları olan herkese test yapılmış, pozitif sonuç çıkması durumunda enfeksiyon kaynağı takip edilmiştir. Hastane çalışanlarına, huzurevlerinde bakım verenlere ve evde bakım çalışanlarına ek olarak korunmaları için tıbbi yüz maskeleri verilmiştir. Temmuz ayı başlarında, günlük enfekte insan sayısı sıfıra yaklaşmış ve neredeyse hiç yoğun bakıma yatış olmamıştır (Antonides ve van Leeuwen, 2020, s. 202; Kuiper vd., 2020, s. 2, 5-7; Güneç, 2020a; Güneç, 2020b).

Salgın öncesinde devletin uyguladığı sosyal programlar tüm nüfusu kapsamakta ve bu programlarda bireysel sorumluluklar ağırlıktadır (Kapar, 2011, s. 135). Salgın döneminde bu durumun etkileri görülmektedir. Hollanda Hükümeti tarafından alınan salgın önlemleri, çok daha az hareket özgürlüğüne izin veren diğer çoğu Avrupa ülkesindeki önlemlerle çalışmaktadır. Örneğin, İtalya, İspanya veya Fransa'daki

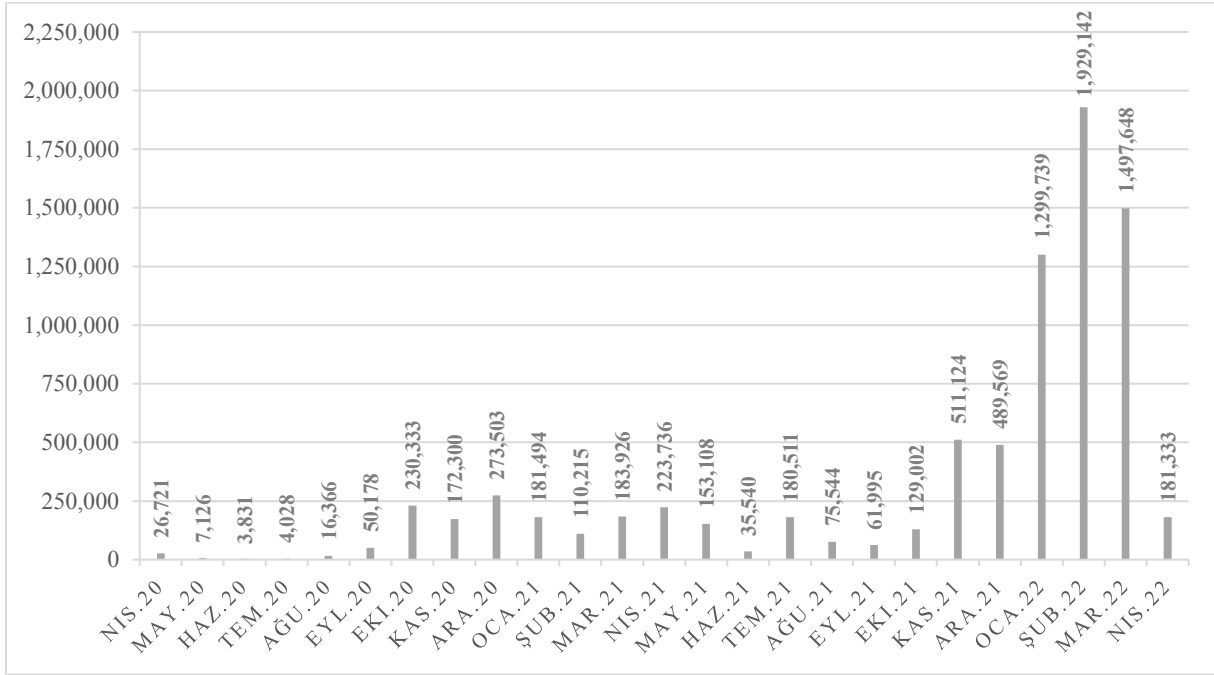

kişilerin evlerini yalnızca belirli koşullar altında (ör. market veya tıbbi ihtiyaçlar) terk etmelerine izin verilirken; Hollanda'daki kişilerin kendi başlarına yürüyüşe veya egzersiz için dışarı çıkmasına izin verilmiştir. Akıllı sokağa çıkma yasağı modeli kapsamında karantina uygulamak ve evlerinin dışındaki davranışları sıkı bir şekilde izlemek yerine Hollanda Hükümeti insanların kendi öz disiplinine başvurmuş ve vatandaşların bireysel hayatına da saygı duyulmuştur. Hollanda Başbakanı Mark Rutte bir konuşmasında, Hollanda'nın insanlara ne yapacağını söyleyen bir hükümete ihtiyacı olmayan “olgun demokratik bir ülke” olduğunu belirterek mevcut durumu belirtmiştir. Hafta sonu kalabalık plaj ve parkları ziyaret etmeye karar veren vatandaşlar da ahlaki olarak kınanmıştır. Örneğin Başbakan Rutte, bu tür insanları anti-sosyal ve medeniyezsiz olarak nitelendirmiş ve insanlardan dayanışma içerisinde olmalarını özellikle de daha az risk altında olduklarını düşünebilecek gençlere hitap etmiştir. Açıkça “Belki kendiniz için değil, sadece kendiniz için yaşamıyorsunuz, biz bu ülkede 17 milyon insanla birlikteyiz, bunu yaşlılar, sağlığı kötü olanlar, onlara bulaştırdığımızda risk taşıyan insanlar için yapın” demiştir. Ancak alınan önlemlerin dozunun her geçen gün artması vatandaşlar arasında paniğe yol açmış; hem hükümet hem de Merkezi Gıda Ticaret Bürosu'nun uyarılarına rağmen vatandaşlar marketleri yağmalarcasına alışveriş yapmışlardır. Ayrıca özel hayata müdahaleden dolayı (bireysel verilerin elektronik ortamda saklanması) salgının takip edilebilmesi için bir mobil uygulama geliştirme girişimlerinin başarısız olduğu belirtilmiştir. Hatta aynı konuda işverenlerin çalışanların ateşini ölçme veya tıbbi test yaptırma girişimlerine karşı protestolar yapılmıştır (Kuiper vd., 2020, s. 2, 5-6; Antonides ve van Leeuwen, 2020, s. 205; Güneç, 2020a).

Kazançların son on yılda yavaşladığı ve salgın sırasında yaşam beklentisinin geçici olarak 8 aydan fazla düştüğü verilere yansımaktadır. Akciğer kanseri, felç ve iskemik kalp hastalığı 2019'daki ölümlerin yaklaşık beşte birini oluştururken; 2020'de 15 ölümden 1'i COVID-19 ile bağlantılı çıkmaktadır. Hollanda'da vatandaşların tıbbi tedavi ihtiyaçlarının önemli oranda karşılandığı bildirilmekte ve hükümet düzenlemelerinde uygun fiyatlı bakımın evrensel ve eşit erişimli olduğunu belirtilmektedir. 2019'da yapılan bir çalışmada nüfusun sadece %0,2'si karşılanmamış tıbbi ihtiyaçlar bildirmesine rağmen katılımcıların %15'inden fazlasının COVID-19'un ilk 12 ayında tedavileri bırakmak zorunda kaldığını göstermekteydi. Acil olmayan birçok hizmetin iptal edilmesi veya ertelenmesi, ayakta tedavi ortamlarında zaten artmakta olan bekleme sürelerinin daha da yükselmesine neden olduğu düşünülmektedir (OECD, 2021, s. 22). Ayrıca COVID-19 salgının ortaya çıkmasından sonra sunulan birinci basamak sağlık hizmetleri talebindeki değişiklikleri ve sağlık hizmetlerindeki sorunların incelendiği çalışmada, salgının aile hekimliği üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Buna göre hastalar, aile hekimlerine çok sayıda solunum yolu belirtisi ve COVID-19 ile ilgili soru ve endişelerini iletmişlerdir. Bu yüzden yüz yüze görüşmelerin yerini mesafeli görüşmeler, telefon ve e-posta almış; birinci basamak sağlık hizmetlerine olan talep de hızla değişmiştir. Birinci basamak sağlık hizmetlerinde düzenli, planlanmış ofis ziyaretlerinin ertelenmesine yol

açmıştır. Ayrıca salgının savunmasız kişilerin, yani kronik fiziksel ve zihinsel sağlık sorunları olanların sağlığı üzerindeki zararlı etkilerine ilişkin endişelerini de gündeme getirmiştir (Schers vd., 2021, s. 44, 46).

Hollanda'da sosyal, sağlık ve uzun süreli bakım sistemlerinin oluşumu kültürel değerler, politika, ekonomi ve tarih gibi ülkeye özgü özelliklere dayanmaktadır. 2020'de 81,5 yıl olan Hollanda'da ortalama yaşam süresi, AB ortalamasından yaklaşık bir yıl daha yüksektir. COVID-19 salgınında Hollanda Hükümeti özellikle başta uzun süreli bakım sistemleri olmak üzere zaten geniş bir kamu desteğini ve dolayısıyla siyasi özeni göstermektedir. Bu durumun sonucu olarak da Hollanda, olası bir salgını önlemeye ve kontrol etmeye yardımcı olan sağlam, entegre sağlık ve uzun vadeli bakım sistemlerine sahip olan ülkeler arasında yer almaktadır. Örneğin yaşlı yetişkinler için -önemli kamu yatırımlarıyla- kurumsal bakım yerine güçlü ev ve toplum temelli bakım sistemleri olarak adlandırılan “yerinde yaşlanan” uygulamasıyla yaşlı yetişkinlerin çoğuna gerekli destekleri sağlamaktadır. Ayrıca yeniden uyum hizmetleriyle yaşlıların bağımsız olarak işlev görme kapasitelerini yeniden kazanmalarına ve korumalarına yardımcı olmaktadır. Ev dışında 7/24 bakıma ihtiyaç duyanlar için, tasarım gereği COVID-19'un yayılmasını azaltmaya yardımcı olan modern “bakım evleri” zaten bulunmaktaydı. Salgın sırasında hem yerinde yaşlananlar hem de bakım evlerinde yaşayanları desteklemek için uzun süreli bakım sistemi içerisinde vasıflı ve nispeten iyi ücretli bakıcılardan oluşan profesyonel bir işgücü zaten bulunmaktaydı (Palmer, vd., 2021, s. 13). Hollanda diğer ülkelere kıyasla uzun süreli bakım, tedavi ve önlemeye en yüksek; ancak ayakta tedavi ilaçları ve tıbbi cihazlara ise en düşük harcama yapan ülkeler arasında yer almaktadır. Örneğin, GSYİH'nin %3,7'si ile 2017'de 20 milyar Euro ile OECD ülkeleri arasında uzun süreli bakıma en fazla harcama yapan ülkelere biridir. Kamu harcamaları, dış bakımı hariç, sağlık harcamalarının yüksek bir yüzdesini kapsamaktadır. COVID-19 salgını öncesinde ulusal bir pandemi müdahale planına ve yüksek düzeyde hazırlığa sahipken, sağlık sisteminde müdahale engellerle karşılaşmıştır. Özellikle, testlerin uygulanması, temaslı izleme ve aşılama çabaları sınırlı kapasite, parçalanma ve koordinasyon eksikliğinden zarar görmüştür. COVID-19'a koordineli bir yanıt verme ihtiyacı sonrasında Hollanda sağlık sistemindeki ödeme yapanları ve sağlayıcıları ayıran; Sağlık Bakanlığı'nı sisteme doğrudan müdahaleden uzaklaştıran önceden var olan yapıları geçersiz kılmıştır. Ülkede çıkarılan geçici mevzuat, hastaların bölgeler arasında transferi ve hasta verilerinin paylaşılması gibi gerekli ulusal düzeyde yanıtları sağlamak için mali ilişkileri ve hasta yönetimi sistemini güncellemiştir (Palmer, vd., 2021, s. 5-6; OECD, 2021, s. 22).

Şekil 1: Aylık enfeksiyon sayılarının değişimi

Kaynak: https://allecijfers.nl/nieuws/statistiek-en-over-het-corona-virus-en-covid19/#Corona_kerncijfers

Ocak 2022’de RIVM’nin yaptığı açıklamada Şubat 2020’den bu tarihe kadar ülkede açıklanan en yüksek vaka sayısına ulaşıldığı belirtilmiştir. 21 Ocak’ta 57.549 vaka tespit edilmiş ve 12 kişi vefat etmiştir. Hükümet tarafından 15 Ocak’ta alınan kademeli açılma programına rağmen vaka sayısının artışının engellenemediği verilerden anlaşılmaktadır. Aynı dönemde 30’dan fazla belediye başkanı tarafından hükümetin COVID-19 önlem politikalarını gözden geçirmesi gerekliliğine ilişkin ortak bir bildiri yayınlanmış ve uzun vadeli politikalar üzerinde durulması gerekliliği vurgulanmıştır (Aksünger, 2022). Mart ayında Hollanda Hükümeti tarafından yapılan açıklamalarda ise mevcut varyantın insanları daha az hasta ettiği ve yoğun bakıma alınan hasta sayısının düştüğü belirtilmiştir. Bu yüzden yaklaşık 2,5 aydır yürürlükte olan kapanma tedbirlerinin 6 haftalığına sona erdiği; bazı tavsiyelerin yürürlükte kalarak, mevcut önlemlerin hafifletilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Belirtileri olan vatandaşların evde kalması, kendi kendine test yapılması, sonuç pozitif ise sağlık servisinde test için randevu alınması ve izole olunması tavsiyelerinden bahsedilmiştir. Evden çalışmaların olumlu sonuçlarının görülmesiyle hükümet işverenlerin hibrit çalışmaya geçmesi konusunda çalışmalar yapılmıştır. Belirtisi olan çalışanların evden çalışma ve izole edilmesi gerekliliği üzerinde durulmuş ve işverenlere gerekli uyarılar yapılmıştır. Ocak sonu itibariyle o döneme kadar açık olan market, kasap, manav, fırın, eczane gibi temel ihtiyaçların sağlandığı işletmelerin yanında restoran, kafe, sinema, tiyatro gibi alanlar da açılmış ve farklı saatlerde açılma-kapanma yerine aynı saatler getirilmiştir. 23 Mart itibariyle toplu taşıma araçlarında yüz maskesi takma zorunluluğu kaldırılmış,

ancak havalimanlarının güvenlik noktalarında ve uçaklarda takılması gerektiği belirtilmiştir. Artık kamuoyuna açık yerlerde koronavirüs giriş kartı gösterme zorunluluğu kaldırılmış, “CoronaCheck” uygulamasının telefonlarda kalması tavsiye edilmiştir. Aynı tarihten itibaren AB veya Schengen Bölgesinden Hollanda’ya gelen yolcular için test, aşı kartı veya iyileşme kanıtı gerekmeyeceği; AB üyesi olmayan vatandaşların AB’ye giriş yasağına tabi olmaya devam ettiği belirtilmiştir. Hollanda Hükümeti bahsettiğimiz tavsiyelerin yanında COVID-19 salgının ortadan kalkmadığını belirtmiş; aşıların ise etkili bir şekilde çalıştığını ve salgına yakalanan birçok vatandaşın direnç geliştirebildiğinin üzerinde de durmuştur. Salgın riskini azaltmaya yönelik hijyen, belirti durumunda evde kalma, kapalı ortamda hava akışı ve aşı olunması gibi tavsiyeler yinelenmiş; bu tavsiyelere uymanın kişinin kendisini, ailesini, arkadaşlarını ve yaşlılar veya kronik rahatsızlığı gibi sağlık sorunları olan diğer insanları korumaya yardımcı olacağını vurgusu yapılmış; diğer insanlara karşı anlayışlı olunması gerektiği belirtilmiştir (<https://www.government.nl/latest/news/2022/03/15/further-easing-of-coronavirus-measures>; Perspektif, 2022). Ayrıca aşı ile ilgili önlemlerin alındığını da söylemek mümkündür. Hollanda Hükümeti aşı konusunda şüphelerin giderilmesi ve gerekli bilgilendirmelerin yapılabilmesi için Hollandaca, İngilizce ve hatta Türkçe hizmet veren danışma hatları oluşturulmuştur (Özkan, 2022). 3 Ocak 2020 - 14 Nisan 2022 arasında Dünya Sağlık Örgütü’ne (WHO) bildirilen 22.138 ölüm ve 8.006.753 onaylanmış COVID-19 vakası olmuştur. Ayrıca 9 Nisan 2022 tarihi itibarıyla toplam 35.587.410 doz aşı yapılmıştır (WHO, 2022).

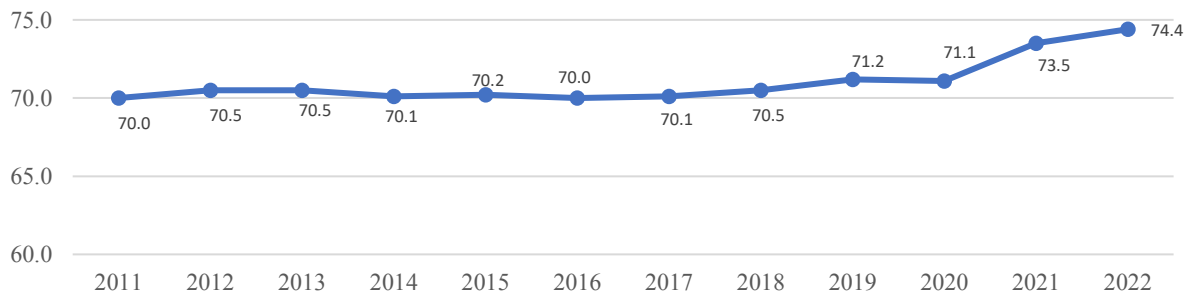
COVID-19 SALGININDA İŞGÜCÜ PİYAYASININ DURUMU

2020 baharından günümüze, COVID-19 salgını dünya çapında uluslararası ekonomileri büyük ölçüde olumsuz etkilemektedir. Başlangıçtaki karışıklık döneminden sonra toplumda ve ekonomide hızlı geçişler yaşanmıştır (Drijvers vd., 2021, s. 36). Salgın ve buna bağlı alınan tedbirler, Hollanda’da dâhil olmak üzere birçok ülkede işgücü arzında ciddi aksamalara neden olmuş ve tüm ekonomileri durma noktasına getirmiştir. Salgın ile ABD istihdamı ve ücretler arasındaki ilişkinin eyalet ve ülke düzeyinde ele alındığı çalışmada salgının işsizlik oranını artırdığı, çalışma saatlerini ve işgücüne katılım oranlarını azalttığı; ücretler üzerinde ise önemli bir etkisinin olmadığı görülmektedir (Béland vd., 2020, s. 21). ABD için birincil işgücü istatistikleri kaynağı olan Mevcut Nüfus Anketi’nden (CPS) elde edilen işgücü verilerinin kullanılarak farklı meslekler ve çalışanlar arasında salgının erken evrelerinin heterojen işgücü piyasası etkilerinin ele alındığı çalışmada da ülke genelinde verilen büyük karantina emirlerinin çoğundan önce önemli istihdam düşüşlerinin olduğu görülmektedir (Cortes, 2020, s. 2). Ancak bu salgın krizinin etkilerinin ülkeler arasında da farklı gerçekleştiğinin üzerinde durulmaktadır. Örneğin; ABD, İngiltere ve Almanya’da Mart-Nisan 2020’de toplam 20.910 katılımcıyla gerçekleştirilen bir çalışmada araştırmaya katılan bireylerin ABD’de %18 ve Birleşik Krallık’ta %15’inin salgın nedeniyle işlerini kaybettiklerini belirtirken; Almanya’da bu oran sadece %5’tir. Bu durumun gerekçesi olarak da Almanya’da köklü bir kısa çalışma planının varlığı

gösterilmektedir (Adams-Prassl, Teodora, Marta ve Christopher, 2020, s. 2). Hatta Hollanda’da yarı zamanlı istihdamın Almanya’dan daha fazla olduğu düşünüldüğünde salgın döneminde durumun önemi ortaya çıkmaktadır. Bu durumun nedenleri ise Almanya’da daha fazla imalat, Hollanda’da daha fazla hizmet sektörünün yaygın olması yani endüstriyel yapıdaki farklılık; Almanya’da daha az çalışan öğrencinin bulunması; Alman işverenlerin işçilerinin yarı-zamanlı çalışma tercihlerini karşılama konusundaki isteksizliğidir (Allaart ve Bellmann, 2007, s. 557).

İktisaden faal nüfus olarak belirtilen işgücü kavramı literatürde “bir ülkedeki nüfusun üretici durumunda bulunan, iktisadi faaliyete katılan kısmı yani diğer bir ifadeyle genel nüfusun çalışmak isteyen ve çalışabilir durumda olan üretken kısmı” olarak ifade edilmektedir (Sapançalı, 2000, s. 3). İşgücü, herhangi bir işte çalışanlar ile işi olmadığı halde iş arayanlar grubunu oluşturanlardan oluşmaktadır (Biçerli, 2011, s. 53). Ulusal istatistik ofisi olarak, Hollanda İstatistik Kurumu (CBS), işgücünü benzer şekilde tanımlamaktadır. İşgücünün nüfus içindeki oranı ise “toplam işgücüne katılma oranı” olarak belirtilmektedir. Ayrıca belirli bir yaş ve cinsiyetteki bireylerin işgücü piyasasında olma ihtimalini istatistiksel olarak gösteren bir kavramdır. İşgücüne katılma oranının yüksek olması çalışma çağındaki nüfus içinde yer alan kadın ve erkek nüfusunun çalışma hayatında aktif rol alma konusunda istekli olmaları ve üretken toplumsal kesimin artması anlamını da taşımaktadır. Bu yüzden bu kavram insan kaynaklarının yani emeğin işgücü piyasasında etkin kullanıp kullanılmadığı konusunda işsizlik, istihdam gibi diğer göstergelerle işgücü piyasası hakkında bilgiler sunmaktadır (Karabıyık, 2012, s. 1286; Etcı ve Karagöl, 2019, s. 61). CBS verilerinde oranlar genellikle 15-74 yaş aralığındaki nüfus için ifade edildiğinden bu çalışmada da tüm verilerin değerlendirilmesinde bu husus dikkate alınmaktadır.

Şekil 2: İşgücüne katılma oranları (%)

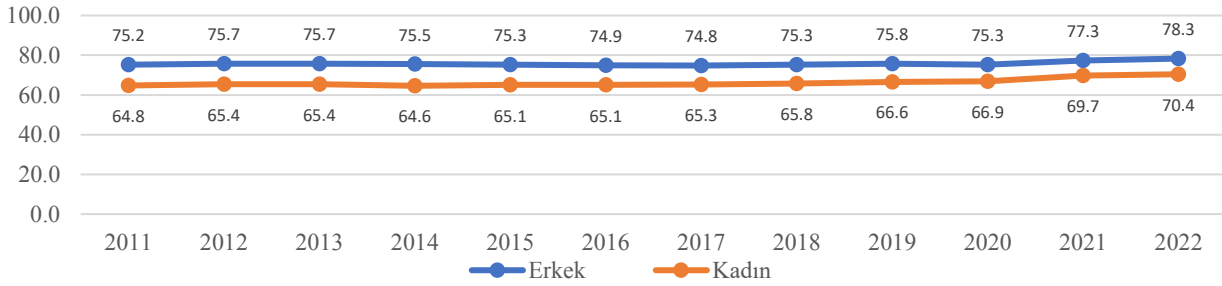

Kaynak: CBS, 2022

Hollanda işgücü katılma oranlarının en düşük olduğu Avrupa ülkeleri arasında yer almaktaydı. Örneğin, 1982’de OECD ülkeleri ortalaması %68,4 iken, Hollanda’da işgücüne katılım oranı %58,4 ile oldukça düşüktü. 1980 sonrasında sosyal yardım alanların sayısını azaltmak ve işgücüne katılım oranını artırmak amaçlanmıştır. Örneğin, Lubbers Hükümeti döneminde 1982’den 1987’ye kadar yardımların

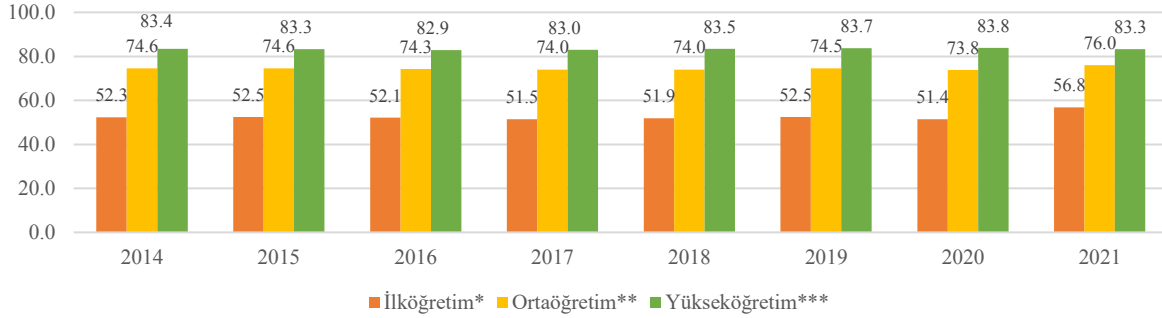
dondurulması nedeniyle eski maaşın %80'inden %70'e düşürülmüştür. Bir diğer uygulama da özellikle yaşlı çalışanların malullük aylığıydı. 1987'de 55-64 yaş aralığındaki her 10.000 ücretliden 980'i malul aylığı alırken; Belçika'da 434 ve Batı Almanya'da 262'ı malul aylığı almaktaydı. 1986'da 55-64 yaş grubundaki sigortalılarda malul aylığı alanların sayısı istihdam edilen çalışan sayısından fazlaydı. Lubbers Hükümeti, 1984'te bu yardımları %2,4 oranında azaltırken, 1986'da kaldırılmıştır (Son, 2020, s. 535-538).

Şekil 3: İşgücünün cinsiyete göre dağılımı (%)

Kaynak: CBS, 2022

1970'lerin başında, Hollandalı kadınların işgücüne katılım oranı %30'un altında yer alırken, OECD ülkeleri arasındaki en düşük orandı. Bu durumun nedeni olarak da özellikle erkek ekmek kazanan bir aile yapısının egemen olduğu Hristiyan Demokratik rejimin doğal yapısı gösterilmektedir. Ancak, kısmen yarı zamanlı ve diğer standart olmayan işlerin mevcudiyetinin arttırdığı 1980'ler sonrasında durum değişmiştir. 1980'lerin ortalarından itibaren Sosyal Demokrat Parti (PvdA), devlet harcamalarına dayalı mevcut istihdam politikasını terk ederek, Hristiyan Demokrat Parti (CDA) güdümlü yarı-zamanlı iş yaratma politikalarını savunmuştur. Yarı-zamanlı çalışmadaki büyüme, anneler arasındaki davranış değişiklikleri tarafından yönlendirilmiş; gündüz bakım evlerine erişimden büyük ölçüde yoksun olunmasından dolayı yarı-zamanlı çalışma ile kadınların işgücüne katılma oranları artmıştır. 1990'ların sonunda istihdamda çarpıcı bir artış gerçekleşmiştir. Bu artış özellikle kadınlar ve sınırlı eğitime sahip olanlar arasında standart olmayan işlerin mevcudiyetine bağlanmaktadır. Ayrıca kadınların istihdamı 2010 yılında OECD ülkeleri arasındaki en yüksek oranlardan biri olarak %72,5'e ulaşmıştır (Son, 2020, s. 535-538; McAllister vd., 2015, s. 686; Son, 2022, s. 8-9).

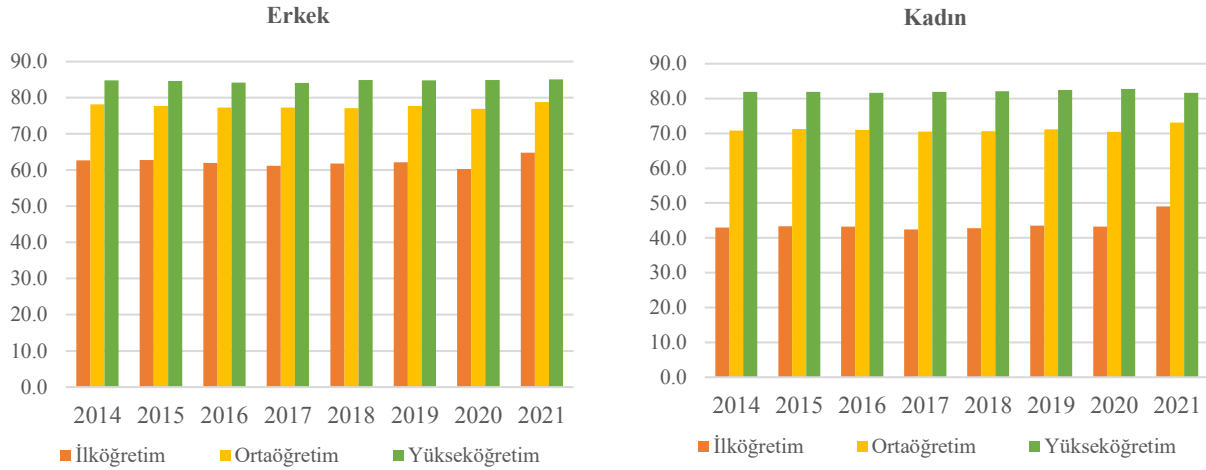
Şekil 4: İşgücünün eğitim durumuna göre dağılımı (%)

* İlköğretim: Eğitim seviyesi düşüktür. Bu, ilköğretimi, meslek öncesi eğitimi, genel ortaöğretimi içerir.

** Eğitim düzeyi orta düzeydedir. Bu, üst düzey genel orta öğretimi içerir.

*** Eğitim seviyesi yüksektir. Bu, yükseköğretim düzeyindeki tüm eğitimi, yani önlisans programları, profesyonel ve akademik lisans ve yüksek lisans dereceleri ile ileri araştırma yeterliliğinin verilmesine yol açan programları içerir.

Kaynak: CBS, 2022

Şekil 5: İşgücünün cinsiyet ve eğitim durumuna göre dağılımı (%)

* İlköğretim: Eğitim seviyesi düşüktür. Bu, ilköğretimi, meslek öncesi eğitimi, genel ortaöğretimi içerir.

** Eğitim düzeyi orta düzeydedir. Bu, üst düzey genel orta öğretimi içerir.

*** Eğitim seviyesi yüksektir. Bu, yükseköğretim düzeyindeki tüm eğitimi, yani önlisans programları, profesyonel ve akademik lisans ve yüksek lisans dereceleri ile ileri araştırma yeterliliğinin verilmesine yol açan programları içerir.

Kaynak: CBS, 2022

İstihdam

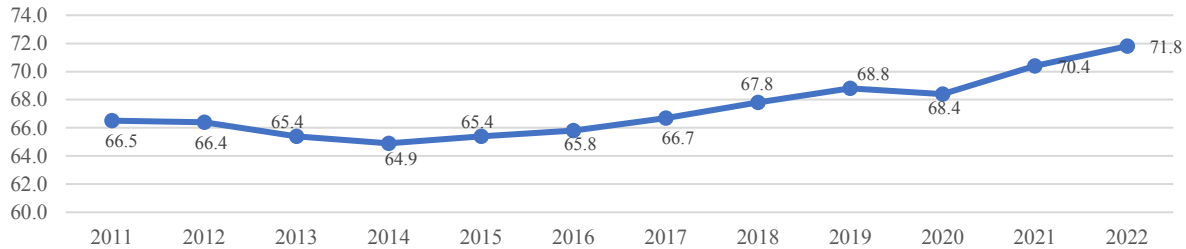
Salgın döneminde yapılan çalışmalarda iş ve çalışan özelliklerine göre değerlendirme yapıldığında ülkeler arasında çarpıcı farklılıkların ortaya çıktığı belirtilmektedir. Evden yapılabilme olanağı bulunan işlerde çalışanların salgın nedeniyle işlerini kaybetme olasılıklarının daha düşük olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Salgın krizi büyüdükçe bu ilişkinin daha belirgin olduğu görülmektedir. Ayrıca sürekli işlerde ve maaşlı işlerde çalışanların diğer alternatif çalışma şekillerindeki çalışanlara göre işlerini kaybetme olasılıklarının

daha düşük olduğu görülmektedir (Adams-Prassl, vd. 2020, s. 2-3). Béland vd.'nin (2020, s. 21) çalışmasında da benzer bir sonuca rastlanılmaktadır. Buna göre başkalarına yakın çalışan mesleklerin uzaktan çalışan mesleklere oranla salgından daha fazla etkilendiğinin üzerinde durulmaktadır. Ayrıca hastalığa daha fazla maruz kalan olarak sınıflandırılan meslekler (muhtemelen bu mesleklerde çok sayıda temel çalışan olması) daha az etkilenmektedir. Yaş, cinsiyet, ırk/etnik köken, ebeveynlik durumu ve eğitim ile tanımlanan demoŞekil alt popülasyonlar arasında erken salgın döneminde işsizlik modellerinde eşitsizliklerin ortaya konulduğu bir diğer çalışmada, salgının mevcut birçok eşitsizliği ağırlaştırmasının yanında daha fazla uzaktan çalışma kapasitesi olan ve yüz yüze etkileşime daha az bağımlı olan işlerde çalışanlarda iş güvencesinin daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır (Montenovo vd., 2020). Bu sonuçların salgının esnek çalışma düzenlemeleri ve uzaktan çalışma oranlarını arttıracığı tahmin edilmektedir. Salgının daha yüksek ücretli işlerde istihdam edilen bireylerle karşılaştırıldığında düşük ücretli meslekler istihdamda ve çalışma saatleri üzerinde orantısız bir şekilde olumsuz bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Daha düşük ücretli işlerde çalışan bireylerin daha yüksek oranda istihdamının sona erdiği ve çalışma sürelerinde daha çok azalmaların olduğu belirtilmektedir (Cortes, 2020, s. 7).

İstihdam edilen işgücünün uluslararası tanımı, haftada en az bir saat çalışan tüm kişileri kapsarken; çalışma kapsamında değinilen Hollanda'da ulusal tanımlara göre istihdam oranı haftada en az 12 saat çalışan tüm kişileri kapsamaktadır. Ulusal istatistikler, haftada 12 saatten az çalışanlar hakkında veri sağlamadığından, çalışan tüm kadınların ve erkeklerin azımsanamayacak kadar bir oranının çalışma biçimleri genellikle göz ardı edilmektedir. Genç çalışanlar, (küçük) çocuklu kadınlar ve yaşlı çalışanlar bu grupta aşırı temsil edilmekte ve bu çalışan grupları muhtemelen diğerlerinden daha fazla güvencesizliğe maruz kalabilmektedir (Burri, 2009, s. 127-128).

Şekil 6. İstihdam oranları (%)

Kaynak: CBS, 2022

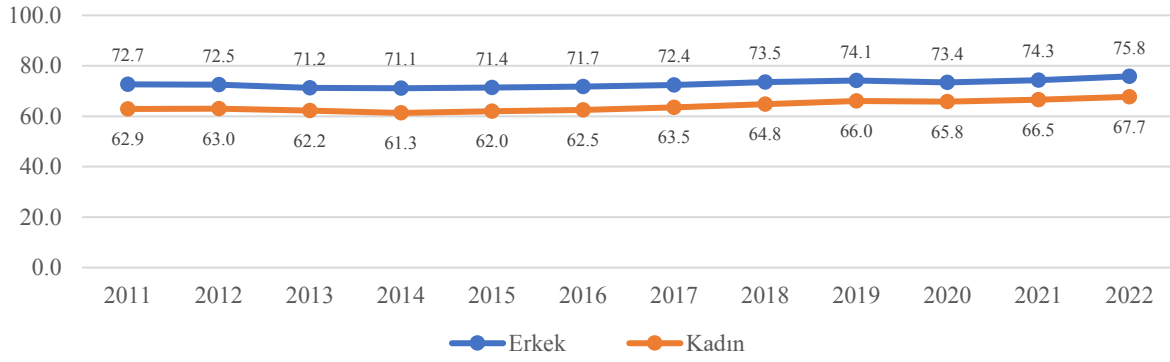
Hollanda'da yarı-zamanlı çalışma sisteminin etkili olduğu görülmektedir. Yarı-zamanlı çalışanlarda iş güvencesi, işsizlik sigortası ve yaşlılık aylığı gibi sosyal güvenlik yardımlarından yararlanan belirsiz süreli iş sözleşmeleri temelinde istihdam edilmektedir. Hollanda bu şekilde istihdam edilenlerinin

oranlarının ve kazanç kalitesinin de yüksek olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. OECD (2010) araştırmasına göre Hollanda’da yarı-zamanlı ve tam-zamanlı çalışanlar arasında ortalama kazanç farkının çok düşük olduğu belirtilmektedir (Burri, 2009, s. 127; Görmüş, 2021, s. 406). Hollanda’nın referans ülke olarak alındığı ve 1998 veri setlerinin kullanıldığı bir çalışmada hem erkekler hem de kadınlar için yarı zamanlı çalışma olasılığının Almanya, İngiltere ve İsveç’e göre daha yüksek; ayrıca Hollanda ve İsveç’te diğer iki ülkeye göre yarı-zamanlı çalışanların ücretlerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca 1990’lardan günümüze sosyal ortaklar, küreselleşme bağlamında artan uluslararası edebilirliği geliştirmek ve işgücü piyasasının esnekliğini artırmak için politikalar geliştirmiştir. Hollanda ekonomisindeki bu yapılanma “Hollanda Mucizesi” olarak adlandırılmaktadır. Bu durumun nedeni ise 1973 petrol krizi ekonomik büyüme ve düşük işsizlik dönemi olan “altın çağ”ı sona erdirmiş ve yerini çift haneli işsizliğin ve düşük ekonomik büyümenin olduğu bir döneme bırakmıştır. Hollanda işçi sendikaları işsizliğe çare olarak iş paylaşımını teşvik etmiş; emek arzının azaltılması için erken emeklilik ve kadınları tam zamanlı ev kadını olarak evde tutma girişimlerinde bulunmuştur. 1982’de işverenler ve sendika temsilcileri arasında ulusal düzeyde sendikaların daha kısa çalışma haftaları karşılığında ücret taleplerini düşürmeyi kabul ettiği “Wassenaar Anlaşması” imzalanmıştır (Gustafsson, Kenjoh ve Wetzels, 2001, s. 1, 4; McAllister vd., 2015, s. 686). İşveren birlikleri, sendikalar ve hükümet tarafından anlayış, karşılıklı güven ve ortak bakış açıları elde etmek için ortak çabalar, Hollanda istihdam sisteminin temel direklerinden birini oluşturması da sistemin gelişmesinde etkili olmuştur (Günther, 1997, s. 26). Bu kapsamda geliştirilen “esnek güvence yaklaşımı” çalışma süresi ve çalışma saatleri dâhil olmak üzere daha fazla işgücü piyasası esnekliğini merkeze almaktadır. Böylelikle alternatif bir istihdam artışı kaynağı olan yarı zamanlı istihdamın artmasının önü açılmıştır. Bu yaklaşımla birlikte özellikle kadınların istihdam oranlarında önemli bir artış ortaya çıkmıştır. Çocuklarına ve hane halkına bakmak için evde kalan kadınların oranı hala önemli olmakla birlikte her geçen yıl düşmektedir. Aile sorumlulukları olan birçok kadın, gençler ve yaşlılar yarı zamanlı çalışmayı tercih etmektedir. Çocuklu ve çocuksuz kadınların işgücü piyasasına katılımında artık fazla bir farkın olmadığı görülmektedir. 20 yaşın altında, orta öğretim veya orta öğretim sonrası eğitim gören birçok Hollandalı genç, yarı zamanlı bir işte istihdam edilmektedir. 1990’ların ortalarında çığ gibi büyüyen ve tüm işgücü piyasasının %40’ını oluşturan yarı-zamanlı hizmet çalışanlarının tercihlerine yanıt vermesi gerekmektedir. 1996 yılında Çalışma Süreleri Yasası, çalışma saatlerine dayalı ayrımcılığı yasaklamıştır. Buna göre yarı-zamanlı çalışanlara ücretler, fazla mesai ücretleri, ikramiyeler, tatiller, eğitim ve mesleki emekli maaşları için eşit muamele görme hakkı verilmiştir. 2000 yılında, Çalışma Sürelerinin Ayarlanması Yasası (WAA), yalnızca tam-zamanlı çalışanların daha az saat seçmesine izin vererek değil, aynı zamanda yarı-zamanlı çalışanlara tam-zamanlı çalışmaya geri dönmek için koşullu seçenek sağlayarak çalışanların çalışma saatlerini ayarlamalarına izin vermiştir. Sonuç olarak, yarı-zamanlı çalışma, Hollanda ekonomisinin iş motoru olarak tanımlanmıştır. Örneğin, 1985 ve 1995 yılları arasında yeni yaratılan işlerin %90’ını;

2010'ların başında ise toplam istihdamın %50'sinden fazlasını yarı-zamanlı çalışanlar oluşturmaktaydı. 1971 ve 1991 arasında çalışan sayısı %36'dan az olmayan bir oranda artmıştır (Burri, 2009, s. 127-130; Allaart ve Bellmann, 2007, s. 566-567; Son, 2020, s. 537; Son, 2022, s. 10; Günther, 1997, s. 10). İstihdam artışının yüksek oranlara ulaşmasının her ne kadar bahsedilmiş olsa da tek bir nedene bağlanması da doğru olmayacaktır. Farklı nedenlerin aynı dönemde biraya gelmesiyle oluşan ülkenin kendine has özelliklerinden kaynaklanmaktadır. İstihdam artışını sağlayan yarı-zamanlı çalışmanın ortaya çıkması ve istihdam oranlarının artmasında “(i) hane tercihleri, (ii) işletme tercihleri, (iii) kamu politikaları ile (iv) sosyal diyalog ve uzlaşma” gösterilmektedir (Kapar, 2011, s. 138).

Hollanda dünyadaki ilk yarı-zamanlı ekonomi olarak adlandırılmaktadır. Yarı-zamanlı çalışmanın büyük çoğunluğu gönüllü olup, ilgili çalışanların tercihlerini açıkça yansıtmaktadır. Yarı-zamanlı çalışanların büyük çoğunluğu yüksek eğitim düzeyine sahip olduğundan, yarı-zamanlı işlerin çoğunun istenilerek tercih edildiğini göstermektedir (Günther, 1997, s. 11). Bu düzenlemelerin etkinliğine ilişkin gelen sorulara cevap olarak, “Hollanda sadece mutlu bir düzenleyici ekonomi değil, aynı zamanda mutlu bir yarı zamanlı ekonomi” olduğu belirtilmektedir. Yarı-zamanlı çalışma her tür meslekte ve tüm eğitim gruplarında görülmektedir (Gustafsson vd., 2001, s. 7, 17). Ancak Kapar (2011, s. 131-132) çalışmasında Hollanda'nın işgücü piyasası ile ilgili sorunlarının ortadan tamamen ortadan kalktığı “güvenceli esneklik cenneti” olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi işgücü piyasasına ilişkin sorunların (etnik azınlıklar, niteliksiz çalışanlar vb. özel risk grupları olmak üzere) varlığından bahsetmektedir. Ayrıca kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranlarının artışının yanında işsizlik oranlarının düşmesine neden olan nüfusun önemli bir oranının erken emeklilik, sürekli iş göremezlik ödeneği, hastalık izni veya sosyal yardımlarla işgücü piyasası dışında kalması gösterilmektedir. Avrupa ülkelerinde tam zamanlı çalışmaya denkleştirilmiş istihdam oranlarında da 2009 verilerinde Hollanda; Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin gerisinde kalırken, AB15 ve AB27 ortalamasına eşit bir seviyededir.

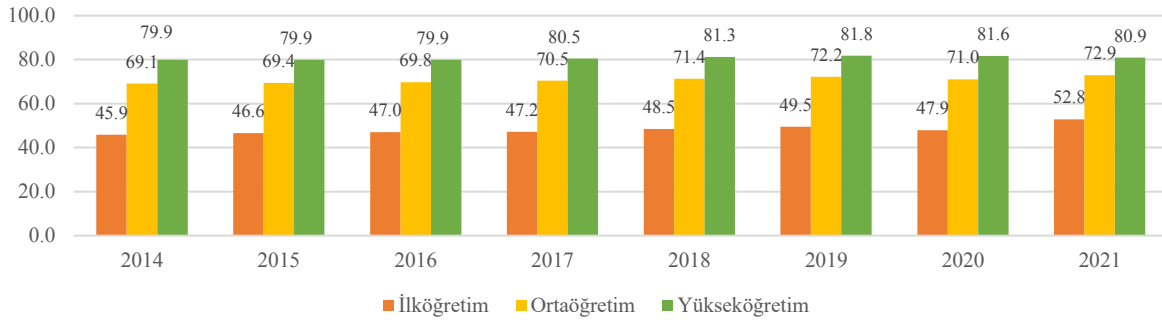
Şekil 7. İstihdamın cinsiyete göre dağılımı (%)

Kaynak: CBS, 2022

2009 verilerinde Hollanda Avrupa ülkeleri içinde Danimarka'dan sonra ikinci en yüksek kadın istihdam oranına sahip ülke konumundadır. Ancak tam zamanlı çalışmaya denkleştirilmiş kadın istihdam oranında hem AB15, hem de AB27 ülkelerinin denkleştirilmiş ortalama kadın istihdam oranının oldukça gerisindedir. Bu şekilde değerlendirildiğinde ülke; İtalya, Yunanistan, İspanya gibi Avrupa ülkelerindeki en düşük denkleştirilmiş kadın istihdamı oranlarına sahip ülkeler arasında yer almaktadır (Kapar, 2011, s. 135).

Şekil 8. İstihdamın eğitim durumuna göre dağılımı (%)

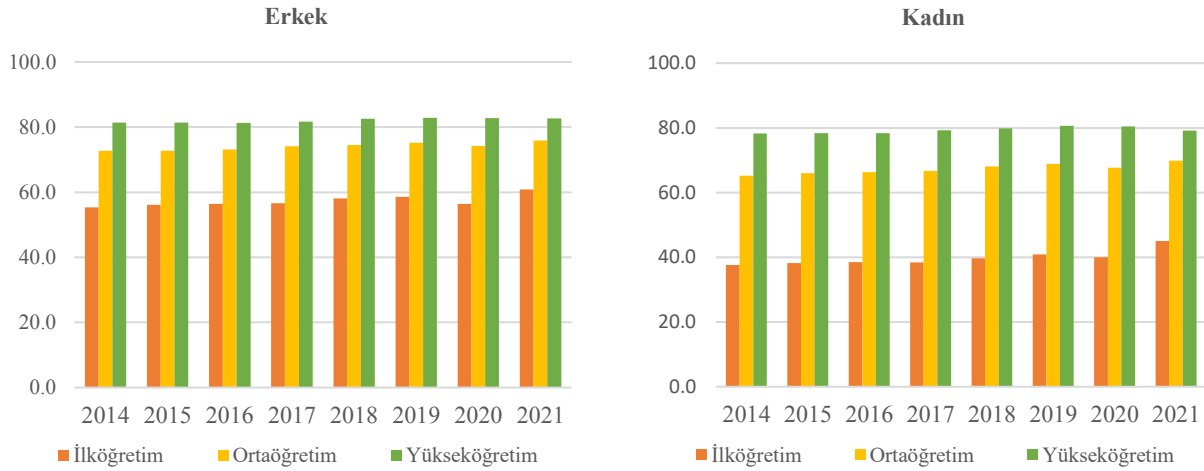
* İlköğretim: Eğitim seviyesi düşüktür. Bu, ilköğretimi, meslek öncesi eğitimi, genel ortaöğretimi içerir.

** Eğitim düzeyi orta düzeydedir. Bu, üst düzey genel orta öğretimi içerir.

*** Eğitim seviyesi yüksektir. Bu, yükseköğretim düzeyindeki tüm eğitimi, yani önlisans programları, profesyonel ve akademik lisans ve yüksek lisans dereceleri ile ileri araştırma yeterliliğinin verilmesine yol açan programları içerir.

Kaynak: CBS, 2022

Şekil 9. İstihdamın cinsiyet ve eğitim durumuna göre dağılımı (%)

* İlköğretim: Eğitim seviyesi düşüktür. Bu, ilköğretimi, meslek öncesi eğitimi, genel ortaöğretimi içerir.

** Eğitim düzeyi orta düzeydedir. Bu, üst düzey genel orta öğretimi içerir.

*** Eğitim seviyesi yüksektir. Bu, yükseköğretim düzeyindeki tüm eğitimi, yani önlisans programları, profesyonel ve akademik lisans ve yüksek lisans dereceleri ile ileri araştırma yeterliliğinin verilmesine yol açan programları içerir.

Kaynak: CBS, 2022

İşgücüne katılım oranlarının ülkelerin gelişmişlik düzeylerini arttırmada önemli bir rol oynamasının yanında eğitilmiş bireylerin istihdam edilebilirliklerinin artırılması ve ekonomik büyümenin sağlanmasında da önemli bir rolünün olduğu belirtilmektedir (Şimdi ve Aydın, 2020, s. 149). 2005 yılında, bir eşi ve 17 yaşından küçük çocukları olan yüksek eğitim düzeyine sahip kadınların yaklaşık yüzde 80'i; aynı aile durumundaki düşük eğitim düzeyine sahip kadınların yalnızca yüzde 17'si işgücü piyasasına katılmıştır. Orta veya yüksek eğitim düzeyine sahip babaların katılım oranı genellikle yüksek olup %90'ın üzerinde seyretmekteydi (Burri, 2009, s. 129-130).

İşsizlik

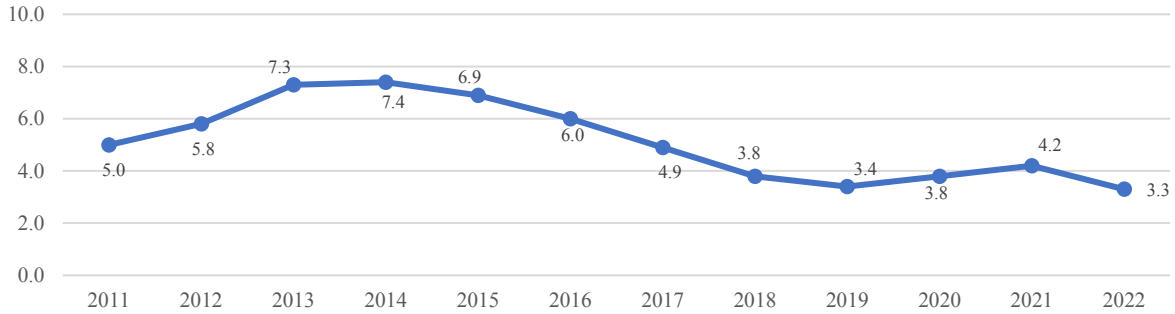
İşsizliğin gelir kaybı yaratmakla birlikte bireysel potansiyelin gerçekleşmesini engellemekte ve bireyin deneyimlerini ve statüsünü olumsuz etkileyerek kişinin yaşamındaki başarılarından duyduğu memnuniyeti ve aynı zamanda potansiyellerini gerçekleştirebilmesini amaçlayan bir süreç olarak yansıtan yaşam kalitesini zayıflatmaktadır (Hult, Pietilä ve Saaranen, 2020, s. 1197-1198).

Hollanda işgücü piyasası salgından en olumsuz etkilenen ülkeler arasında yer almıştır. 2020'nin ikinci çeyreğinde işgücü piyasasında açık pozisyonların %30 düştüğü ve ülke ekonomisinin %8,5 daraldığı belirtilmektedir. Şubat 2020'de %2,9 olan işsizlik oranı kısa sürede eşi benzeri görülmemiş bir şekilde artmış ve Mayıs'ta %3,6'ya yükselmiştir. Hollanda ekonomisi alınan tedbirler kapsamında yaşanan kapanmalar sonucunda önemli bir darbe ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak, güçlü işçi koruma yasaları ve kapsamlı destek programları ile salgının İngiltere, Amerika gibi diğer gelişmiş ülkelere göre etkilerinin daha

hafif olduğunu da söylemek gerekmektedir. Salgın başlangıcından son döneme kadar hane halkı gelirlerinde önemli bir şokun olmadığı ve işsizlik oranının 1,5 puan arttığı görülmektedir (Balgova, Trenkle, Zimpelmann, ve Pestel, 2022, s. 2; Antonides ve van Leeuwen, 2020, s. 203).

Balgova vd. (2022) çalışmalarının sonuçlarına bakıldığında Hollanda’da salgın dönemindeki iş arama davranışının normal dönemde gözlemleneninden daha az olduğunun üzerinde durulmaktadır. 2020 yılındaki iş arama oranlarının önceki 5 yıldaki ortalamadan daha az olduğu görülmektedir. Buna göre salgın iş başvurularında önemli bir düşüşe yol açmıştır. Bu durumun ana nedeni olarak da doğrudan sağlıkla ilgili faktörlerden ziyade salgının ekonomik nedenleri üzerinde durulmaktadır. Sağlık endişesinin bireyleri iş aramasında alıkoyduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Şekil 10. İşsizlik oranları (%)

Kaynak: CBS, 2022

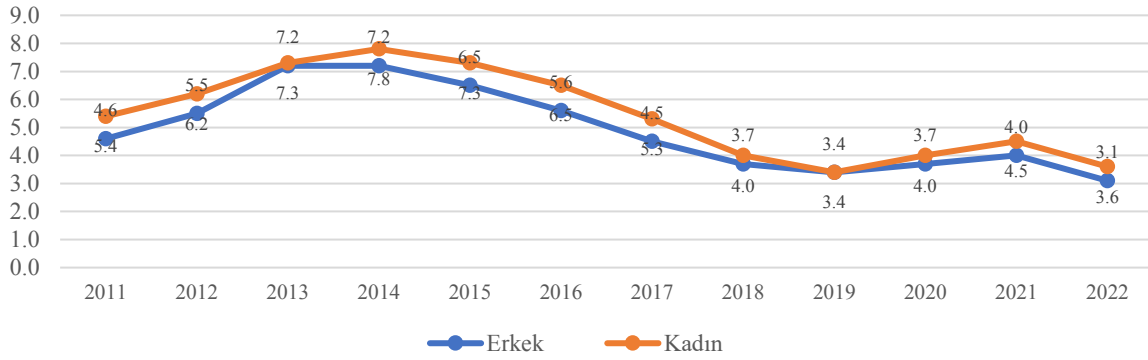
1980’lerde Hollanda, Avrupa Topluluğu’ndaki en yüksek işsizlik oranlarından birine sahiptir. (Günther, 1997, s. 1). İşsizlik oranı 1971’de %1,3 iken, 1983’e gelindiğinde %14’e hızla yükselmiştir. Hollanda vatandaşları arasındaki işsizlik oranıyla ilgili endişeler 1971’de %3,1’den 1981’de %37,2’ye yükselmiştir. Bu dönemde Hollanda’da sanayisizleşme ilerledikçe ve evin geçimini sağlayan erkekler için imalat işleri azaldıkça hane geliri hızla düşmüştü. Bu durumun sonucu olarak çalışanlardan elde edilen vergi geliri daralmış ve işsizler için refah maliyetleri artmış; hükümet bütçe açığı 1977’de %4’ten 1982’de %10,2’ye yükselmiştir (Son, 2020, s. 536; Son, 2022, s. 8). 2000’lerin başında ise dot-com krizinin², Hollanda da işsizlik üzerinde önemli etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. 2001’de %3,1 olan işsizlik oranı 2005’te %5,8’e yükselmiş ancak 2008’de tekrar %3,7’ye düşmüştür. 2008-2012 küresel ekonomik kriz döneminde Hollanda işgücü piyasasının tepkisi iki farklı aşama ile özellikleri ortaya konulmaktadır. İlk aşamada işsizlik oranlarındaki artış ılımlı gerçekleşmiş, ancak 2012’deki “çifte düşüş”ten sonra işsizlik hızla

² 1990’ların sonlarında internet ile ilgili firmaların spekülasyon yolu ile olması gerekenden fazla yatırım alması sonucu oluşan bir borsa balonu olarak nitelendirilmektedir (<https://www.ituekonomikulubu.com/post/dot-com-balonu-nedir>).

artmıştır. Bu ikili değişimin nedeni olarak Hollanda'da kriz öncesi uygulanan sıkı işgücü piyasası ve işverenlerin önemli mali rezervlerinin varlığından beslenen işgücü biriktirme faktörü gösterilmektedir. Ayrıca kriz karşısında önemli bir orana sahip olan serbest meslek sahibi çalışanlar işsiz kalmak yerine gelirlerini azaltmayı tercih etmişlerdir. 2009 yılında işsizlik oranındaki artış diğer OECD ülkelerinin çoğundan daha düşük gerçekleşmesine rağmen diğer ülkelere göre daha uzun süre devam etmiş ve 2014 yılında %7,4 ile zirveye ulaşmıştır. Bu şekilde işsizlik oranlarının artışı 1990'lı yılların ortalarında yaşanmıştır. Bu dönemde toplam işsizlerin 1/3'ünden fazlasının bir yıldan uzun süre ve bunun büyük bir kısmının 2 yıldan uzun süredir iş arıyor olması dikkat çekmekteydi. Genç işsizler, geçici bir sözleşmeyle iş bulmadan önce tipik olarak yalnızca kısa süreli işsizliğe maruz kalırken, yaşlılar genellikle uzun süreli işsizlikle karşı karşıya kalmışlardır. Hollanda'da uzun süreli işsizler arasında yaşlıların payı diğer ülkelere göre daha yüksek çıkmaktadır. AB'de ortalama olarak, tüm uzun vadeli işsizlerin yaklaşık ¼'ü 50 yaşın üzerindeki, Hollanda'da bu oran %40'tan fazladır. Yaşlılar arasında uzun süreli işsizlik sorunu yapısal bir sorun olarak görülmektedir (de Graaf-Zijl, Van Der Horst, Van Vuuren, Erken, ve Luginbuhl, 2015, s. 416, 426-427; Cammeraat, Jongen ve Koning, 2022, s. 4-5).

AB27 genç işsizlik ortalaması %16,8 iken Hollanda oranının en düşük olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Bu durumun temel nedeni olarak da eğitim politikalarına yapılan yatırımlar gösterilmektedir. Mesleki eğitimlerle gençlerin işgücü piyasasında istihdam edilebilirliği artırılmaktadır (Göl ve Yüce, 2021, s. 231, 233). Ancak genç işsizliğinin son yıllarda arttığı verilerde de görülmektedir. Eurostat verilerine göre, 25 yaş altı işsizlik oranı 2013 yılında yüzde 13,2 ile zirveye ulaşmış; özellikle temel eğitim niteliklerine sahip olmayan gençler arasındaki işsizlik oldukça yüksek çıkmaktadır. 2008–2014 yılları arasında Hollanda'da ISCED 0–2 seviyeleri (ilköğretim, ilköğretim ve ortaöğretimden daha az) için genç işsizliği 2017'de %12,3'e düşmeden önce %10'dan fazla artmıştır. Gençlerin uzun vadeli işsizliği 2008'de yüzde 0,5'ten 2014'te yüzde 2,3'e yükselmiş ve 2017'de ekonomik kriz öncesi seviyesine ulaşamamıştır (Rotar, 2021, s. 60-61). Salgın döneminde farklı ülke örneklerinde yapılan değerlendirmelerde de önceki ekonomik durgunluklara kıyasla işsizlik oranlarının gençlerde daha yüksek olduğunun üzerinde durulmaktadır (Montenovo vd., 2020, s. 18).

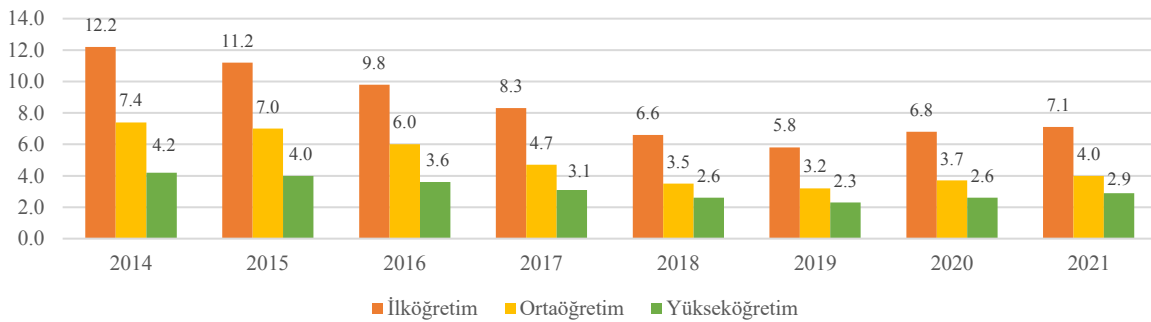
Şekil 11. Cinsiyete göre işsizlik oranları (%)

Kaynak: CBS, 2022

Salgın döneminde iş kaybı olasılıkları değerlendirilmesinde bireysel özelliklerinin etkilerinden de bahsedilmektedir. Örneğin, daha önce üzerinde durulan Adams-Prassl, vd. (2020, s. 3) çalışmasında ABD ve Birleşik Krallık'ta erkekler-kadınlar, üniversite eğitimi almış ve almayan kişiler arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Üniversite diploması olmayan kadınlar ve çalışanların işlerini kaybetme olasılıklarının önemli ölçüde daha yüksek olduğu belirtilmektedir. Ancak Almanya'da ne cinsiyetin ne de üniversite diplomasının iş kaybı olasılığını önemli ölçüde etkilemediği sonucuna da ulaşılmaktadır. Farklı bir çalışmada da salgının işgücü piyasası etkilerinin erkekler, gençler ve daha az eğitilmiş çalışanlar için daha olumsuz olduğu ve salgının işgücü piyasası eşitsizliklerinde artışa yol açtığı üzerinde durulmaktadır. Çalışma saatlerindeki ve ücretlerdeki azalma erkekler için kadınlardan daha belirgindir (Béland vd., 2020, s. 21).

Şekil 8. Eğitim durumuna göre işsizlik oranları (%)

* İlköğretim: Eğitim seviyesi düşüktür. Bu, ilköğretimi, meslek öncesi eğitimi, genel ortaöğretimi içerir.

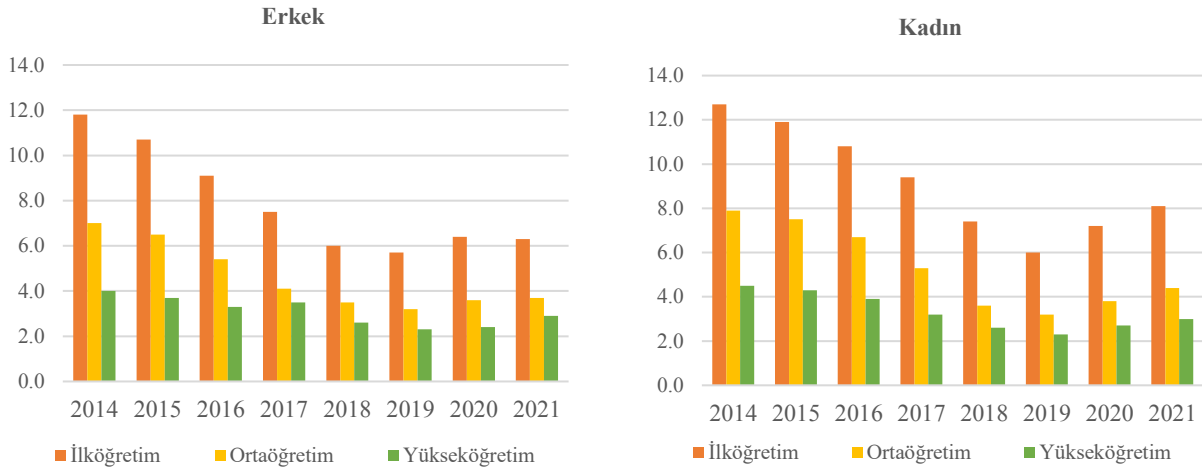
** Eğitim düzeyi orta düzeydedir. Bu, üst düzey genel orta öğretileri içerir.

*** Eğitim seviyesi yüksektir. Bu, yükseköğretim düzeyindeki tüm eğitimi, yani önlisans programları, profesyonel ve akademik lisans ve yüksek lisans dereceleri ile ileri araştırma yeterliliğinin verilmesine yol açan programları içerir.

Kaynak: CBS, 2022

Şekil 9. Eğitim durumu ve cinsiyete göre işsizlik oranları (%)

* İlköğretim: Eğitim seviyesi düşüktür. Bu, ilköğretimi, meslek öncesi eğitimi, genel ortaöğretimi içerir.

** Eğitim düzeyi orta düzeydedir. Bu, üst düzey genel orta öğretimi içerir.

*** Eğitim seviyesi yüksektir. Bu, yükseköğretim düzeyindeki tüm eğitimi, yani önlisans programları, profesyonel ve akademik lisans ve yüksek lisans dereceleri ile ileri araştırma yeterliliğinin verilmesine yol açan programları içerir.

Kaynak: CBS, 2022

COVID-19 PANDEMİSİNE YÖNELİK UYGULANAN İŞGÜCÜ PİYASASI POLİTİKALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

COVID-19 salgını dünya genelinde işgücü piyasalarını derinden etkileyerek işsizlik oranlarının ve buna bağlı olarak işsizlik sigortası vb. talepleri görülmemiş bir biçimde artmasına yol açmıştır (Cortes, 2020, s. 2). Ancak farklı bir çalışmada salgın sürecinde iş aramanın önceki ekonomik krizlerden önemli derece farklılaştığının üzerinde durulmaktadır. Ancak bu çalışmanın salgının ilk evrelerinde yapıldığı unutulmamalıdır. Buna göre durgunluk dönemlerine göre salgın dönemlerinde iş arama oranlarının daha düşük olduğu görülmektedir. Hollanda'da salgın dönemindeki durgunluk gözönüne alındığında iş arama eğilimlerinin daha yüksek olması beklenirken normalde gözlemlenen (salgından önceki beş yıldaki ortalamadan) önemli ölçüde daha düşük olduğu araştırma sonuçlarına yansımaktadır. Bu durumun temel gerekçesinin doğrudan sağlıkla ilgili faktörlerden ziyade salgının ekonomik etkileri gösterilmektedir. Salgınla ilgili ekonomik beklentiler ve gerilemenin süresi ile ciddiyetine ilişkin belirsizlik önemli rol oynamaktadır. Salgının işgücü piyasası üzerinde kısa ve geçici bir etkisi olmasını bekleyen işsizler bu etkinin uzun ve şiddetli olmasını bekleyenlere kıyasla nispeten daha az iş aramaktadırlar. Ayrıca sağlık endişeleri de kişilerin iş aramalarını engellemektedir (Balgova vd., 2022, s. 1, 3).

Aktif işgücü piyasası programlarına ilişkin çalışmalarda programların etkilerinin uzun vadeli işsizler için diğer iş arayanlara göre daha büyük olduğu görülmektedir. Ayrıca uzun vadedeki etkilerinin kısa vadede olduğundan daha olumlu olduğu sonucu çıkmaktadır (de Graaf-Zijl vd., 2015, s. 431). Olumsuz kısa vadeli etkileri kilitleme etkisi ile açıklanmaktadır. Aktif işgücü piyasası politikaları kapsamında verilen eğitim ile

işsizlerin iş arama çabaları azalmakta ve bu nedenle eğitim programlarına katılanların istihdam olasılığında başlangıçta bir düşüşe neden olmaktadır. Uzun vadede (bir programın başlamasından 4-7 yıl sonra) tüm programların istihdam olasılığı üzerinde olumlu ve uzun süreli bir etkisi olduğu görülmektedir. Aktif işgücü piyasası politikaları, özellikle ekonomik gerileme döneminde (uzun vadeli) işsizliği azaltmak için önemli bir araçtır. Neredeyse tüm aktif işgücü piyasası programları, özellikle düşük eğitilmiş ve yakın zamanda iş tecrübesi olmayanlar olmak üzere iş bulma olasılığı nispeten düşük olanlar için daha etkili olduğu belirtilmektedir. (Lammers ve Kok, 2021, s. 1719).

İstihdam artışı söz konusu olduğunda her ne kadar Avrupa şampiyonu olduğu belirtilmesine rağmen; aktif işgücü piyasası politikasına yapılan harcamaların toplam işgücü piyasası bütçesindeki payını ölçen aktif istihdam politikası oranının 1980'lerden 1990'lı yıllarının sonlarına doğru neredeyse hiç değişmediği belirtilmektedir. Hollandalılar 1995'te GSYİH'nın %3'ünü işsizleri geçindirmek; %1,06'sını ise istihdam artırma önlemlerine ayırmaktaydı. Belirtilen dönemlere kadar işgücü piyasası politikasının kökleri büyük ölçüde pasif istihdam politikalarına dayanmaktaydı (Günther, 1997, s. 19-24). 2003-2008 döneminde, Hollanda'da aktif işgücü piyasası politikalarına yılda 2 milyar Euro'dan fazla veya GSYİH'nın neredeyse %0,5'i ayrılmıştır (Lammers ve Kok, 2021, s. 1720). Uzun dönemli verilerde, OECD ülkeleri arasında işgücü piyasası politikaları (aktif istihdam politikaları, hem de işsizlik ödemeleri) için en yüksek payın ayrıldığı ülkeler arasında yer almaktadır. Kapar (2011, s. 135) çalışmasında, Hollanda'nın OECD ortalamasının yaklaşık olarak iki katı harcama yaptığını belirtmektedir. Hollanda'da pasif istihdam politikalarının istihdam oranlarını olumsuz etkilediğinin üzerinde durulurken; işsizlik süresi ile azalan işsizlik yardımı, iş sözleşmesinin uzunluğuna daha az bağımlı olan istihdam güvencesi gibi bazı temel pasif istihdam politikalarının devamlılığı önem arz etmektedir. Böylelikle işsizlerin işgücü piyasasındaki konumlarının iyileştirilmesine katkı sağlanacaktır (Rotar, 2021, s. 66). Hem yardım düzeyinin hem de işsizlik ödeneği hakkının süresinin işsizlik süresini etkilediği yapılan çalışmalarda desteklenmektedir. Uzun süreli işsizlik yardımları ve işsizlik yardımlarının oranlarının yükselmesi çalışanın işinin belli bir türünü kabul etmeye istekli olmak için gerekli en düşük ücret oranını ifade eden rezervasyon ücretinin yükselmesine yol açmaktadır. Hollanda Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (SCP) tarafından yürütülen anketlere göre, rezervasyon ücretleri yaş ve işsizlik süresiyle artmaktadır. İşsizlik süresi daha uzun olanlar kısa süreli olanlara göre daha yüksek rezervasyon ücretleri bildirmektedirler. Yaş, eğitim, cinsiyet ve hane geliri kontrol edildikten sonra rezervasyon ücreti eğrisi düzleşirken işsizlik süresiyle birlikte düşmemektedir (de Graaf-Zijl vd., 2015, s. 427).

Hollanda işgücü piyasasının diğer OECD ülkelerine kıyasla ortalamasının üzerinde performansı ve özellikle genç işsizlik oranlarının %10'un altına düşmesine rağmen, ekonomik kriz sonrası durum en çok

gençleri etkilemiştir. Bu nedenle, gençlerin geçici olarak vasıfsız işlerde, işsizlikte ve programlarda sıkışıp kalmalarını önlemek için okul ve iş arasında sorunsuz bir geçiş sağlamak için gelişmiş kurumlarla birlikte gençlere yönelik etkin ve aktif bir işgücü piyasası politikası uygulanmaya çalışılmaktadır (Rotar, 2021, s. 66). Birçok ülkede olduğu gibi Hollanda'da gençlerin işgücü piyasasına girişlerini kolaylaştırmak için yaşa bağlı asgari ücret sistemi kullanılmaktadır. Bu sistem gençleri düşük bir asgari ücret oranına tabi tutmaktadır. Böylelikle onları firmalar için daha cazip hale getirmekte ve dolayısıyla daha düşük beceri ve deneyim seviyelerine uygun bir iş bulma olasılıklarını arttırmaktadır. Gençlerin yaşları ilerledikçe daha yüksek asgari ücret oranlarına hak kazanırlar ve sonunda yetişkin asgari ücret düzeyine ulaşmaktadırlar. Ancak genç eylemci grupları ve işçi sendikalarının ülke çapında başlattıkları kampanya ile işverenleri yaşlarına göre çalışanları işten çıkarmaya motive ettiğini öne sürerek yaşa bağlı asgari ücreti eleştirmektedirler. Gençlere göre daha yüksek bir asgari ücret oranı için uygunluk eşiğine ulaşmaya yaklaşıldığında daha fazla çalışanın iş kaybı yaşayabileceği düşünülmektedir. Bu durumun varlığını destekleyen veya ölçüğünü belgeleyen ampirik kanıtların eksikliği bu uygulamanın tartışılmasını engellemektedir. Gençler için asgari ücret, 40 yılı aşkın bir süredir Hollanda çalışma mevzuatının merkezi bir parçası olmuştur. Ayrıca yaşa bağlı diğer politikalar da gençlerin işgücü piyasası kararlarını etkileyebilmektedir. Örneğin 15 yaş ve altındaki çalışanlar tarafından yapılabilecek iş türlerine ilişkin ağır kısıtlamalar mevcuttur. Mesleki kısıtlamaların çoğu 15. ve 16. doğum günlerinde kaldırılır ancak 18 yaşına kadar bir alt grup korunmaktadır (Kabâtek, 2021, s. 1008-1012). Ayrıca yaşlılar, ev kadınlarının, azınlıkta kalanların istihdam edilmelerini sağlamak için çeşitli vergi uygulamaları veya ücret destekleri bulunmaktadır (Kapar, 2011, s. 137).

Hollanda Hükümeti sağlık hizmetlerinin ve daha önce belirtilen önlemlerin yanı sıra ülke çapında kapanmanın ekonomik sonuçlarının hafifletilmesi hususunda da önlem paketleri gerçekleştirmiştir. Kapanma sürecinde hanelerden spor okullarına veya spor salonlarına olan aboneliklerini iptal etmemeleri istenmiştir. Bu süreçte çocuk bakımı sağlanmasa da işsizliğin önüne geçilmesi için Hükümet Mart-Haziran dönemi için hanelerin ödediği tüm çocuk bakım masraflarını karşılamıştır. Krizden kaynaklanan olumsuz sonuçları önlemek için Hükümet, şirketler için işgücü maliyetlerinin ekonomik olarak tazmin edilmesi veya işten çıkarmaların yasaklanması gibi çeşitli önlemler almıştır. Salgının ilk aşamalarında hükümet hem çalışanları hem de işletmeleri desteklemek için 15,6 milyar Euro kullanılabileceğini taahhüt etmiştir. 31 Mart 2020'de acil durum önlemi yayınlanmış ve işsizliğin önüne geçilmesi için 3 ay boyunca düşük cirolu işyerleri ve işletmeler için tüm personelin istihdamının devam etmesi şartıyla ücretlerin %90'ını karşılamıştır. Bu tedbir tüm personelin istihdam koşulu olmaksızın Haziran ayından itibaren 3 ay daha uzatılmıştır. Aynı zamanda işletmeler vergi ertelemelerinden yararlandırılacaktır. Ayrıca serbest meslek sahiplerine 3 ay süreyle sosyal yardım ile esnek sözleşmeli istihdam edilen çalışanlar için 600 Euro destek

sağlanmıştır Kapanma veya karantina önlemlerinden etkilenen tüm şirketlere 4.000 Euro ekstra sübvansiyon desteği sağlanmıştır. Hollanda Bankacılık Birliği de start-up şirketlerin salgın krizini aşabilmesine yönelik olarak da 2 milyon Euro'ya kadar borç alabilecekleri belirtmiştir. Ayrıca küçük ve orta ölçekli işletmelere 2,5 milyon Euro'ya olan kredilerin ödemelerinde altı ay erteleme yapılabileceği belirtilmiştir. Bu dönemde KLM Havayollarına 1 milyar Euro kredi ve 2,4 milyar Euro'luk banka kredisi için devlet garantisi verilmiştir. Ancak belirtilen desteklerden faydalanılması için işletmelerin veya şirketlerin salgın öncesinde ekonomik sorunlarının olmaması gerekmektedir (Antonides ve van Leeuwen, 2020, s. 202; Güneç, 2020a). Hollanda hükümeti düşük cirolu şirketler için ücretleri tazmin ederek ve serbest meslek sahiplerine sosyal faydalar sağlayarak ekonomik sonuçları hafifletirken; savunmasız insanları Covid-19 salgınına karşı korumayı amaçlayan “akıllı karantina önlemleri” almıştır. GSYİH'nın yaklaşık %12'si olarak ortaya çıkan ekstra maliyetler, GSYİH'nın %50'sinin hemen altındaki düşük devlet borcu nedeniyle oldukça kolay bir şekilde karşılanabileceği belirtilmektedir. Hollanda'da bu süreçte gelecekteki salgınlarla nasıl başa çıkılacağı hususunda önemli dersler alındığı görülmektedir (Antonides ve van Leeuwen, 2020, s. 206).

SONUÇ

2020 yılında COVID-19 salgınının başlaması kısmen bireylerin sağlık riskleri karşısında davranışlarını değiştirmesi kısmen de hükümetlerin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle ekonomik aktivitede önemli bir daralmaya neden olmuştur. Çünkü bu salgın diğer salgınlardan farklı olarak dünya genelinde normalde olağan olan ekonomik, sosyal, ailevi ve kültürel faaliyetlerde bulunmayı riskli hale getirmiştir. Bu risklerin demoŞekil ve sosyo-ekonomik gruplar üzerinde farklı niteliklerinin olmasının yanında işgücü piyasasında yapılan işin özelliklerinin de önemli derecede belirleyici olduğu belirtilmektedir. Yüz yüze temas gerektiren işlerde istihdam kayıplarının daha fazla olduğu ancak uzaktan yapılabilen veya temel endüstrilerde olan işlerde ise tersi bir durumun ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin Amerika'da ekonominin lokomotifi konumunda olan ulaşım, konakla ve turizm sektörlerinde eyaletler salgının ilk aylarında uyguladıkları tedbirlerle faaliyetleri durdurma kararı almışlardır. Mart 2020'de eyaletlerdeki ilk işsizlik başvurularında daha önce benzeri görülmemiş -birkaç ay içerisinde 1929 Büyük Buhranın toplam çok yıllık etkisinden daha büyük- bir artış olmuş; iş ilanlarında da önemli düşüşler gerçekleşmiştir. Daha önce belirtildiği üzere salgının etkisi demoŞekil gruplar ve farklı eğitim düzeylerine sahip kişiler arasında iş kayıplarında farklılık göstermiştir (Montenovo vd., 2020, s. 1,3, 16-17; Crossley vd., 2020, s. 1).

Hollanda işgücü piyasasının yapısına bakıldığında yarı-zamanlı çalışmanın uzun bir geçmişe dayandığı ve önemli bir destek gördüğü sonucuna ulaşılmaktadır. İşgücü piyasasında işgücüne katılma ve istihdam oranlarının özellikle de gençlerin ve kadınların oranları diğer ülkelerle kıyaslandığında önem arz etmektedir. Düşük düzeydeki işsizlik ve gönülsüz yarı-zamanlı çalışma oranlarının düşüklüğü de ayrıca

dikkate çekmektedir. COVID-19 salgını krizi, işsizlerin atipik olarak düşük iş arama çabasını ve bu süreçte işgücü piyasasından kopma riskini arttırmaktadır. Sağlık krizi 2022'ye kadar devam ederken, işten geçici ayrılıklar ve bu süreçten etkilenen çalışanlar üzerinde uzun vadeli olumsuz etkilere yol açabilmekte; işgücü piyasasının toparlanma hızını azaltabilmektedir. Karar alıcıların, örneğin salgın engelleri kaldırıldıktan sonra işgücü piyasasının hızlı bir şekilde toparlanmasını kolaylaştırmak için işsiz olanlara ek iş arama yardımı, yeniden eğitim veya diğer hazırlık önlemleri sağlayarak işgücü piyasasından kopuşları önleyecek politikalar tasarlaması gerekmektedir. Ayrıca salgından kaynaklanan çalışma koşullarında değişiklikleri bireyler için daha geniş iş arama ve işgücünün yeniden sektörel dağılımını kolaylaştıran destekleyici önlemleri almalarının gerektiği görülmektedir (Balgova vd., 2022, s. 20). İşgücü piyasasında olumsuz etkilerinin yanında salgının olumlu etkisinden de bahsedilmektedir. Mobilite ihtiyacının ve enerji talebinin azalmasıyla kriz öncesine göre daha fazla evde çalışmayı teşvik etmektedir. Şirketler, ofis kullanımını azaltarak daha fazla sayıda küçük ve bölge ofisleri açma planlarını rapor etmektedirler (Antonides ve van Leeuwen, 2020, s. 206). Hollanda işgücü piyasasının genellikle yarı-zamanlı ve uzaktan çalışmayla uyumlu olması nedeniyle daha yüksek eğitilmiş çalışanlar salgın sırasında daha fazla istihdam güvencesine sahiptirler. Az eğitilmiş çalışanların büyük ölçüde temel endüstrilerde yoğunlaşmalarından dolayı daha az süreyle işsizlikle karşı karşıya kalmaktadır. Ekonominin (geçmişte de var olan) daha büyük bir payı için uzaktan çalışmanın uygulanabilirliğini artıran yeni hükümet politikaları ve özel sektör yenilikleri de işgücü piyasasında olumlu etki yaratmaktadır (Montenovo vd., 2020, s. 17).

De Graaf-Zijl vd. (2015, s. 431-432) çalışmalarında ekonomik kriz dönemlerinde uzun süreli işsizlik sorunun çözülmesinde işgücü piyasasının reformu için aktif işgücü piyasası politikaları (eğitim ve ücret sübvansiyonları), istihdam koruma mevzuatı ve işsizlik sigortası olmak üzere üç yol belirlenmektedir. Bu durum göz önüne alınarak salgın krizinde ve sonrasında istihdamın sağlanması hususunda öneriler sunulabilmektedir. Salgın krizi dönemi öncesinde işsiz olup, bu dönemde de işsizliği devam edenler (uzun süreli işsizler) için eğitim, becerileri işgücü talebiyle yetersiz düzeyde eşleşen uzun vadeli işsizler için yararlı bir politika olabilmesi mümkündür. Salgın dönemi öncesindeki mesleklerine geri dönemeyecekleri düşünüldüğünde tüm işsizler salgın krizi sonrasındaki ekonomik toparlanmadan yararlanamayacaktır. İyi hedeflenmiş bir eğitim, özellikle krizden çok etkilenen gruplar için yeniden istihdama yardımcı olabilmesi düşünülmektedir. Ayrıca geçici ücret sübvansiyonları da uzun süreli işsizlerin iş bulmasında etkili olabilmektedir. Uzun süreli işsizler için iş aramaya yönelik mali teşvikler, bir işi kabul etmekten elde edilen net kazancı artırmakta ve uzun süreli işsizlik oranlarını azaltabilmektedir. Ayrıca salgın krizinin 1 yıldan uzun süredir etkisinin görüldüğü düşünüldüğünde işsizlik sürelerinin uzun süreli olma olasılığı daha da yükselmektedir. İkinci olarak, istihdam koruma mevzuatı ile işte kalma süresi arasındaki ilişkinin bir sonucu olabilmektedir. Uzun süreli çalışanların işlerini değiştirme talepleri daha düşüktür ve bu nedenle daha sık

olarak gelecek beklentileri zayıf olan işlerde bulunma eğilimindedirler. İstihdam koruma mevzuatı ile görev süresi arasındaki bağlantıyı gevşetmek bu durumun önlenmesini sağlayacaktır. İşsizlik yardımları oranlarının veya sürelerinin ayarlanması, uzun süreli işsizlerin rezervasyon ücretlerinin düşürülmesini sağlayabilmektedir. Sosyal yardımların azalması daha düşük ücretli bir işin kabul edilmesini teşvik edecektir. Ayrıca Lammers ve Kok'un (2021, s. 1738) çalışmasında da işsizlerin iş bulma olasılığının artırılmasında eğitimin önemi üzerinde durulmaktadır.

Sonuç olarak COVID-19 krizi 2022'ye kadar devam ederken, işten geçici ayrılıklar ve bu süreçten etkilenen çalışanlar üzerinde uzun vadeli olumsuz etkilere yol açmış; işgücü piyasasının toparlanma hızını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak diğer ülkelere kıyasla daha az belirgin bir ekonomik daralma görülmüştür. Bu durumun nedeni olarak da etkili destek politikaları ve yüksek düzeyde dijitalleşme ve salgından önce öneli oranlarda olan uzaktan çalışma gösterilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir

KAYNAKÇA

- Adams-Prassl, A., Teodora B., Marta G. & Christopher R. (2020). Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: Evidence from real time surveys. *Journal of Public Economics*, (189), 1-49.
- Aksünger, S. (2022, Haziran 6). Hollanda'da en yüksek günlük kovid-19 vakasına ulaşıldı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hollandada-en-yuksek-gunluk-kovid-19-vakasina-ulasildi/2481969>, adresinden erişildi.
- Allaart, P. & Bellmann, L. (2007). Reasons for part-time work: an Empirical analysis for Germany and the Netherlands. *International Journal of Manpower*, 28(7), 557-570. doi: 10.1108/01437720710830052
- Antonides, G., & Van Leeuwen, E. (2021). Covid-19 Crisis in the Netherlands: "Only Together We Can Control Corona". *Mind & Society*, 20(2), 201-207. doi: 10.1007/s11299-020-00257-x
- Arslan, İ. & Bayar, İ. (2020). Covid-19 salgını, ekonomik etkileri ve küresel ekonominin geleceği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, (Özel Sayı), 87-104. doi: 10.21547/jss.773356
- Balgova, M., Trenkle, S., Zimpelmann, C., & Pestel, N. (2022). Job search during a pandemic recession: Survey evidence from the Netherlands. *Labour Economics*, 75, 102142.
- Béland, L. P., Brodeur, A. & Wright, T. (2020). The Short-Term Economic Consequences of COVID-19: Exposure to Disease, Remote Work and Government Response. IZA Discussion Papers, No. 13159, Institute of Labor Economics (IZA), Bonn.

- Burri, S. D. (2009). The Netherlands: Precarious employment in a context of flexicurity. In *Gender and the Contours of Precarious Employment* (pp. 141-156). Routledge.
- Cammeraat, E., Jongen, E., & Koning, P. (2022). The added-worker effect in the Netherlands before and during the Great Recession. *Review of Economics of the Household*, 1-27. doi: 10.1007/s11150-021-09595-2
- CBS-Statistics Netherlands (2022), (Veri dosyası). <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/en/dataset/82309-ENG/table?ts=1651062771030> adresinden erişildi.
- Cortes, M. G. (2020). Heterogeneous Labor Market Impacts during the Early Stages of the Covid-19 Pandemic. *Rimini Centre for Economic Analysis Working Paper series* 20–13.
- Crossley, T. F., Fisher, P. & Low, H. (2020). The Heterogeneous and regressive consequences of COVID-19: Evidence from high quality panel data. *Journal of Public Economics*, (193), 1-11. doi: 10.1016/j.jpubeco.2020.104334
- De Graaf-Zijl, M., Van Der Horst, A., Van Vuuren, D., Erken, H., & Luginbuhl, R. (2015). Long-Term unemployment and the great recession in the Netherlands: Economic mechanisms and policy implications. *De Economist*, 163(4), 415-434. doi: 10.1007/s10645-015-9263-y
- Drijvers, P., Thurm, D., Vandervieren, E., Klinger, M., Moons, F., van der Ree, H., Mol, A., Barzel, B. & Doorman, M. (2021). Distance Mathematics Teaching in Flanders, Germany, and the Netherlands during COVID-19 Lockdown, *Educational Studies in Mathematics*, 108(1), 35-64. doi: 10.1007/s10649-021-10094-5
- Duran, H. (2020). *Devletlerin Koronavirüsle Karşılaştırmalı Mücadele Stratejileri*, İstanbul: SETA Yayınları.
- Embregts, P., Heerkens, L., Frielink, N., Giesbers, S., Vromans, L., & Jahoda, A. (2021). Experiences of Mothers Caring for a Child with an Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the Netherlands. *Journal of Intellectual Disability Research*, 65(8), 760-771. doi: 10.1111/jir.12859
- Etcı, H. & Karagöl, V. (2019). Türkiye’de istihdam ve işsizlik: 2000-2018. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14) , 58-75.
- Goolsbee, A., & Syverson, C. (2021). Fear, lockdown, and diversion: Comparing drivers of pandemic economic decline 2020. *Journal of public economics*, 193, 104311.
- Göl, M. V. & Dural, B. Y. (2021). Genç işsizlik ve istihdam, eğitim veya öğretimde olmayan gençler: ab ve türkiye açısından bir değerlendirme. S. Sarı & A. H. Gencer (Edt.), *International Conference on Eurasian Economies*. 230-238.
- Görmüş, A. (2021). Kısmi süreli işlerin kalitesi: çoklu doğrusal regresyon modeli ile OECD ülkelerinden bulgular. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 8(2), 397-416. doi: 10.17541/optimum.915213
- Gustafsson, S., Kenjoh, E. & Wetzels, C. (2001). Employment choices and pay differences between non-standard and standard work in Britain, Germany, Netherlands and Sweden (No. 01-086/3). *Tinbergen Institute Discussion Paper*.

- Güneç, Ö. (2020, Mart 23). 5 Soru: Hollanda’da Koronavirüs Salgını. <https://www.setav.org/5-soru-hollandada-koronavirus-salgini/> adresinden erişildi.
- Güneç, Ö. (2020, Mayıs 9). 5 Soru: Hollanda’nın Kısmi Karantina Sonrası Normale Dönüş Süreci. <https://www.setav.org/5-soru-hollandanın-kismi-karantina-sonrasi-normale-donus-sureci/> adresinden erişildi.
- Günther, S. (1997). The Dutch employment miracle? A comparison of employment systems in the Netherlands and Germany, *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB) Discussion Paper*, No. FS I 97-202.
- https://allecijfers.nl/nieuws/statistieken-over-het-corona-virus-en-covid19/#Corona_kerncijfers, Erişim Tarihi: 14.06.2022.
- <https://www.government.nl/latest/news/2022/03/15/further-easing-of-coronavirus-measures>, Erişim Tarihi: 14.06.2022.
- <https://www.ituekonomikulubu.com/post/dot-com-balonu-nedir>, Erişim Tarihi: 14.06.2022.
- Hult, M., Pietilä, A. M., & Saaranen, T. (2020). The factors predicting quality of life among unemployed adults: A model based on salutogenic approach. *Social Indicators Research*, 152(3), 1197-1211.
- Kabátek, J. (2021). Happy birthday, you’re fired! Effects of an age-dependent minimum wage on youth employment flows in the Netherlands. *ILR Review*, 74(4), 1008-1035.
- Kapar, R. (2011). Hollanda’da kadınların kısmi süreli istihdama etkileri. *Çalışma ve Toplum*, 2(29), 129-163.
- Kuiper, M. E., de Bruijn, A. L., Reinders Folmer, C., Olthuis, E., Brownlee, M., Kooistra, E. B., Fine, A. & Van Rooij, B. (2020). The intelligent lockdown: Compliance with COVID-19 mitigation measures in the Netherlands. *Amsterdam Law School Research Paper*. (20).
- Lammers, M., & Kok, L. (2021). Are active labor market policies (cost-) effective in the long run? Evidence from the Netherlands. *Empirical Economics*, 60(4), 1719-1746. doi: 10.1007/s00181-019-01812-3
- McAllister, A., Nylén, L., Backhans, M., Boye, K., Thielen, K., Whitehead, M., & Burström, B. (2015). Do ‘flexicurity’ policies work for people with low education and health problems? A comparison of labour market policies and employment rates in Denmark, The Netherlands, Sweden, and the United Kingdom 1990–2010. *International Journal of Health Services*, 45(4), 679-705.
- Montenovo, L., Jiang, X., Rojas, F. L., Schmutte, I. M., Simon, K. I., Weinberg, B. A., & Wing, C. (2020). *Determinants of disparities in COVID-19 job losses* (No. w27132). National Bureau of Economic Research.
- Murat, S. & Şahin, L. (2011). Gençlerin istihdamı/işsizliği bakımından Türk eğitim sisteminin değerlendirilmesi. *Çalışma ve Toplum*, 3(30), 93-135.
- OECD, (2021). *State of Health in the EU: the Netherlands Country Health Profile 2021*. European Commission.

- Özkan, Y. (2022). Hollanda'da Covid aşısı konusunda şüpheleri olanlar için Türkçe danışma hattı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59948088> adresinden erişildi.
- Palmer, K. S. Stalteri, R., Zogo, C. O. Carbone, S. Stall, N. M., Jüni, P., & Law, S. (2021). COVID-19 Infection Prevention and Control (IPAC) in long-term care facilities in two OECD countries, the Netherlands and Denmark: *Best Practices, Implementation, Compliance, COVID-19 Science Knowledge*, CanCOVID Issue Note.
- Perspektif, (2022, Ocak 27), Hollanda'da Pandemi Nedeniyle Uygulanan Kapanma Tedbirleri Son Buldu. <https://perspektif.eu/2022/01/27/hollandada-pandemi-nedeniyle-uygulanan-kapanma-tedbirleri-son-buldu/> adresinden erişildi.
- Rotar, L. J. (2021). Evaluation of the effectiveness of employment programmes on young unemployed people. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 32(1), 60–69. doi: 10.5755/j01.ee.32.1.23276
- Schers, H., van Weel, C., van Boven, K., Akkermans, R., Bischoff, E. & olde Hartman, T. (2021). The COVID-19 Pandemic in Nijmegen, the Netherlands: Changes in presented health problems and demand for primary care. *The Annals of Family Medicine*, 19(1), 44-47. doi: 10.1370/afm.2625
- Son, J. W. (2020). Welfare states with work: government partisanship and policy responsiveness in the Netherlands. *Politics & Policy*, 48(3), 525-549. doi: 10.1111/polp.12356
- Son, J. W. (2022). Who represents outsiders? A comparative study of the Netherlands, Ireland, and Sweden. *Comparative European Politics*, 1-20. doi: 10.1057/s41295-022-00275-8
- Şimdi, M., & Aydın, H. İ. (2020). Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinin beşeri sermaye görünümü üzerine bir çözümlenme. *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives*, 8(2), 140-153.
- Van Asten, L., Harmsen, C. N., Stoeldraijer, L., Klinkenberg, D., Teirlinck, A. C., De Lange, M. M., Meijer, A., Van De Kasstele J., Van Gageldonk & Van Der Hoek, W. (2021). Excess deaths during influenza and coronavirus disease and infection-fatality rate for severe acute respiratory syndrome coronavirus 2, the Netherlands. *Emerging Infectious Diseases*, 27(2), 411-420.
- WHO-World Health Organization (2022). Netherlands Situation. <https://covid19.who.int/region/euro/country/nl> adresinden erişildi.
- ZonMw, (2020, Nisan). COVID-19 Programm. <https://www.zonmw.nl/en/research-and-results/infectious-diseases-and-antimicrobial-resistance/programmas/programme-detail/covid-19-programme/> adresinden erişildi.

HENRY KISSINGER'IN 1973 ARAP-İSRAİL SAVAŞI ESNASINDAKİ DIŞ POLİTİKA SÖYLEMİNDE ORYANTALİZM*

Oğuzhan YANARIŞIK², Sabit İbrahim AKCA³

Öz

Bu makale, Henry Kissinger'ın 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasındaki dış politika söylemini eleştirel bir söylem analizi üzerinden incelemektedir. Makalenin ana teması, 1973'teki bu olay sırasında ABD dış politikasında bir karar verici olarak Henry Kissinger'ın Oryantalist anlayışlara sahip olup olmadığıdır. Kuramsal bir çerçeve sağlamak amacıyla, birinci ve ikinci bölümlerde Eleştirel Söylem Analizi ve Edward Said'in Oryantalizm tanımı ele alınmıştır. Son bölümde ise 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında ABD dış politikasının yürütülmesinde ana figür olan Henry Kissinger'ın dillendirmediği fikirlerini ortaya çıkarmak amacıyla eleştirel söylem analizi kullanılmıştır. Bu amaçla ilgili dönemde ABD dış politika kararlarına ilişkin politika belgeleri, görüşme muhtıraları, telefon görüşmelerinin tutanakları, toplantı tutanakları ve anekdotlar gibi resmi tarihi belgelerden yararlanılmıştır. 1973 Arap-İsrail Savaşı ortaya çıkarken karar alma süreçlerinde aşağılayıcı terimlerin, insandışılaştırmanın ve yanlış hesaplamaların Henry Kissinger ile var olduğu tespit edilmiştir. Böylelikle Kissinger'ın, Edward Said'in Oryantalizm kavramına uyan önyargılı fikirlere sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Henry Kissinger, Oryantalizm, Dış Politika Söylemi, 1973 Arap-İsrail Savaşı

JEL Kodları: F50, F35

ORIENTALISM IN HENRY KISSINGER'S FOREIGN POLICY DISCOURSE DURING THE 1973 ARAB-ISRAELI WAR

Abstract

This article examines Henry Kissinger's foreign policy discourse during the 1973 Arab-Israeli War through a Critical Discourse Analysis. The central theme of the article is whether Henry Kissinger had Orientalist conceptions as a decision maker in U.S. foreign policy during this event in 1973. In order to provide a theoretical framework, Critical Discourse Analysis and Edward Said's definition of Orientalism are discussed in the first and second parts. In the last part, a Critical Discourse Analysis is utilized to uncover the ideas that Henry Kissinger, who was the main figure in the conduct of U.S. foreign policy during the 1973 Arab-Israeli War, has not expressed openly. For this purpose, official historical documents such as policy documents, memorandum of conversations, transcripts of telephone calls, meeting minutes and anecdotes regarding U.S. foreign policy decisions in the relevant period are used. As the 1973 Arab-Israeli War emerged, derogatory terms, acts of dehumanization and miscalculations are found to exist with Henry Kissinger in the decision-making processes. Thus, it is concluded that Kissinger had indeed preconceived ideas that fit Edward Said's concept of Orientalism.

Keywords: Henry Kissinger, Orientalism, Foreign Policy Discourse, 1973 Arab-Israeli War

JEL Codes: F50, F35

* Bu çalışma Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Uluslararası Güvenlik Anabilim Dalı'nda Oğuzhan Yanarışik danışmanlığında Sabit İbrahim Akca tarafından "A Critical Discourse Analysis of Henry Kissinger's Foreign Policy Towards the 1973 Arab-Israeli War and Oil Crisis" başlığı ile tamamlanarak 10/02/2022 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Dr. Öğretim Üyesi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, yanarisik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3442-4779>

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, si.akca66@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8550-7713>

INTRODUCTION

In 1973 and the years that followed, Henry Kissinger was the protagonist of U.S. foreign policy formulation and execution. Just before the outbreak of the 1973 Arab-Israeli War, in addition to the prominent position of President Nixon's national security advisor, Kissinger was also appointed as the Secretary of State. Amidst the Watergate scandal and his position within the Nixon administration, Kissinger grasped and clinched to power by monitoring and guiding every foreign policy decision.

Kissinger was involved in countless endeavors that constituted of conferences, telephone diplomacy, and both official and unofficial international visits between the actors of the 1973 Arab-Israeli War. As the secretary of state in the Nixon administration, Kissinger spent a substantial amount of his time in the Middle East to resolve the Arab-Israeli dispute. In addition, it was at this time in which his identity became a focal point of Arab leaders, U.S. officials, and even American and Israeli Jews. Even President Nixon suggested that Kissinger might give Israel preferential treatment due to his background (Ribak, 2010).

The aim of this article is to explore, through a Critical Discourse Analysis (CDA), whether factors other than existing explanations had played a role in U.S. policy decision-making during the 1973 Arab-Israeli War. However, this article does not attempt to refute existing explanations for Kissinger's policy decisions during the two events that are central in this research. On the contrary, it aims to add a different explanation for existing analyses regarding Kissinger and his decisions during these events. This study mainly claims that the Cold War was not the only leading force in Kissinger's policy decisions. The prospect of Soviet expansionism was only one factor at play. Power politics, preconceived ideas and stereotyping also played a role in Kissinger's decision-making processes. Orientalist notions are indeed evident in Henry Kissinger's foreign policy decision-making practices towards the 1973 Arab-Israeli War. 425 official historical documents from *the Foreign Relations of the United States: 1969-1976, Volume XXV: Arab-Israeli Crisis and War, 1973* series were examined in relation to the 1973 Arab-Israeli War.

CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

Discourses can be regarded as an asset which manufactures and promotes a certain image of the world. They do not display the authenticity of the world in its natural form. On the contrary, discourses assist, or reinforce, the processes of creating a particular understanding of the world in the minds of its residents (Jørgensen and Phillips, 2002). This creation process is relevant to many aspects of the world, including foreign policy. From this perspective, having the capacity to construct the social world is an inherent characteristic of discourses.

This interpretation of discourse draws upon the poststructuralist Foucauldian interpretation of discourse. The Foucauldian interpretation asserts that discourses create a limited range of possible statements, which in turn promote a limited range of meanings and understandings (Larsen, 2013). Discourses establish a social world through the creation of certain forms of knowledge, identities and social relations. Thus, through a discourse analysis, language is approached as a means by which a reality is constructed. However, depending on the background and the purpose of a study, the methods of discourse analysis will differ. For instance, a CDA methodology, which will be elaborated on further below, will be used in this study to examine the usage of language (written and spoken) of a particular person.

Dijk (2015) indicates that CDA is a form of discourse analysis that mainly studies social dominance and inequality. This is achieved by analyzing speech acts on a particular topic in the social and political context in which these speech acts are produced, distributed and consumed. By integrating the speech act with the context in which this speech act occurred within the analysis, a CDA can be used to examine how a speech act has confirmed, legitimized and replicated power relations and dominance. Likewise, Fairclough and Wodak have made a suitable explanation of the implications that speech acts may have:

Discursive practices may have major ideological effects – that is, they can help produce and reproduce unequal power relations between (for instance) social classes, women and men, and ethnic/cultural majorities and minorities through the ways in which they represent things and position people. (Fairclough and Wodak, 1997, p. 258)

In this context, a CDA can be applied to bring cases of social inequality to light. By means of a CDA, speech acts are not only described, but also explained and interpreted with regard to the social and political context (Dijk, 1999). Therefore, the CDA methodology can be favorable in the interpretation of foreign policy decisions coming from a specific personality, which is also the aim of this research.

However, while a historian may have thousands of archival records available for its interpretative research, the exploration of underlying beliefs that leaders or foreign policy elites may have can be an exhausting one due to scarcely available information and limited inside access to the processes of their foreign policy decision-making (Broad and Daddow, 2010). Despite this obstacle, it is possible to access this enclosed circle of foreign policy making. As this research will take advantage of, published data in relation to the actors, along with their roles in the formulation of foreign policies, provides for an opportunity to access this enclosed circle from which a researcher may catch a glance of the processes of foreign policy making by elites. The existence of published data by the Office of the Historian in the U.S. Department of State, which is a book series named Foreign Relations of the United States (FRUS), constitutes this

opportunity from which an interpretation of Henry Kissinger and his policies towards the 1973 Arab-Israeli War is made possible for this study.

To clarify, The FRUS presents the official documentary history of major U.S. foreign policy decisions and important diplomatic activities. It includes textual footprints such as policy documents, memorandum of conversations, transcripts of telephone calls, meeting minutes and anecdotes regarding U.S. foreign policy decisions. As Broad and Daddow (2010) point out, these kind of identified textual footprints leave traces of motives that will shed light on core elements of the worldview of foreign policy decision-makers. Therefore, a CDA methodology will be used to investigate these traces in order to clarify how speech acts have created, confirmed and legitimized the foreign policy of Henry Kissinger towards the 1973 Arab-Israeli War. In addition, other textual footprints, such as biographical sources, will be taken advantage of as supplementary sources.

This study benefits from the ideological discourse approach within CDA, an approach which was mainly advanced by Teun van Dijk. As the name implies, this approach is closely linked to ideology. It is feasible to conclude that ideological principles are contained in all discourses, whether spoken or written. In support, Fowler claims that “everything stated or written about the world is articulated from a certain ideological standpoint” (as cited in Ghaderinezhad, 2016, p. 881). Similarly, according to Dijk (2006, p. 733), “text or talk show ideologies discursively” and thus make the link between language and ideology visible. Furthermore, Dijk (2006, p. 734) asserts that “ideologies often have a polarized structure reflecting competing or conflicting group membership and categorization in in-groups and out-groups” that tries to stress the positive aspects of “us” and the negative aspects of “them.” Positive self-representation and negative other-representation are the key strategies employed here. As a result, the claim is that ideologies that hold preconceived concepts may likewise produce preconceived discourses.

Generalizations, norm expressions, implications, irony, metaphors, comparisons and polarizations are some of the categories that are used in ideological discourse analysis (Dijk, 2006). This article looks at Henry Kissinger's speech acts to identify whether these categories were present in his decision-making processes towards the 1973 Arab-Israeli War. Close attention will be paid to the possible existence of metaphors, misconceptions, and preconceived ideas in Kissinger's speech acts.

ORIENTALISM BY EDWARD SAID

Palestinian-American scholar and political activist Edward Said has spoken in controversial ways about the studies of the Orient (now known as Middle Eastern studies) and Western science in his groundbreaking book *Orientalism* of which the first edition was published in 1978. The literary critic

examined literature in the light of social and cultural politics and was an outspoken advocate for the creation of an independent Palestinian state. In addition, his view of the Middle East has strongly influenced its study and to this day, his name is an established concept in Middle Eastern studies.

Initially, Orientalism was defined as the scientific study of the “Orient”. However, Edward Said adopted a different definition of Orientalism in his work. With his book *Orientalism*, Said brought attention to the Western representation of the East. According to Said, the term “Orientalism” does not only refer to the academic discipline that studies the East. The term also refers to a Western view of the East which is fundamentally “different” from the West. This difference came into being through certain ways of speaking, thinking and writing about the East. As a result, the West created a “contrasting image” of itself that became to function as an instrument to identify its own “idea, personality and experience” (Said, 2003, p. 2).

Said (2003) describes the concept of Orientalism as the difference between the East and the West, or in other terms, the difference between the “civilized” and the “uncivilized” world. Within this concept, portrayals of the West are progressive, rational, mature and normal; while the East is portrayed as regressive, irrational, immature and different. By doing so, Orientalist works have acted as self-fulfilling prophecies. Stereotypical statements and works regarding the Orient that have been continuously repeated in the same manner developed into the absolute truth for the Orientalist. It is therefore impossible to approach the Orient from an immaculate thought. As Said (2003, p. 202) points out, “Orientalism can thus be regarded as a manner of regularized (or Orientalized) writing, vision, and study, dominated by imperatives, perspectives, and ideological biases ostensibly suited to the Orient.”

Orientalism, although that this work is not unquestioned to this day, has had a major influence on the status and prominence of the cultural sciences. Having studied a large amount of scientific, literary and political texts, Said comes to a scathing judgment. In his opinion, all these texts would say something more about colonial prejudices of the authors than about reality, which according to Said would be much more dynamic, complex, multifaceted and inclusive than the usually accepted image in the West (Said, 2003). In fact, he argues that the “Orient”, as a demarcated area, is only a Western construction intended to distinguish the West as a separate and a superior entity. That way, a certain image of “we” against “them” would be confirmed (Said, 2003).

In *Orientalism*, Said actually deconstructs the title of his book. He believes that non-Western countries (and especially the Arab-Islamic culture and people) have been observed and described for centuries with a Euro-centrist view. This is said to stem from a long tradition of the West romanticizing the “East” and projecting its prejudices on it. For instance, “the other” (the Arab and the Muslim) is contrasted with the

Westerner, by accentuating differences in order to emphasize their own superiority. This was done under the guise of scientific study, but actually has been a political move according to Said (Cristante, 2016).

Said believes that Orientalism could thus also serve as an instrument to justify colonialism and imperialism - the Western domination of other peoples. He supposes that the West has been engaged in this stereotyping since ancient times while art and literature have for centuries portrayed the East as feminine, exotic, weak and irrational against the strong, rational and masculine West that has been given the task to bring civilization to the East (Said, 2003). Since Western scholars have written the history of the East, Europe has become, according to Said, the norm against which the rest of the world is compared with. In similar fashion, İbrahim Kalın (2018) asserts that:

The modern West's perception of the "other" and its understanding of the physicalist universe allowed it to define the "white man's burden" as its "civilizing mission". The colonial relationship of the West with the Islamic world developed in this way. Today, we continue to see the effects of this colonial relationship in many areas from popular culture to economic globalization. (Kalın, 2018, p. 33)

Said wrote his book when the 1973 Arab-Israeli War (war between Israel, Egypt and Syria) had only just ended. In his book, he argued that Western academics and media were also clearly influenced by Orientalism during and towards the Israeli-Palestinian conflict. As a result, there was fierce criticism of the book from the West. Said is said to have been incomplete and not done enough historical research to substantiate his claims (as cited in Güven, 2019). In similar fashion, non-Western historians criticized Said by stating that he actually contributed to Orientalism by portraying the East as passive and dependent on the West (Hafez, 2004).

In this work, Edward Said devotes several pages to Henry Kissinger and points out that Kissinger divided the world using loaded terms and jargon of a colonizer: he makes a classification of societies that find themselves in the pre-Newtonian and post-Newtonian stages. In other words, according to Said (2003, p. 46-48), Kissinger believed that societies that have not seen a "Newtonian revolution" are automatically not civilized.

The ideas conveyed by Edward Said in his book Orientalism, which was published 5 years after the 1973 Arab-Israeli War, and the role that Henry Kissinger, often described as a controversial, power-hungry and extremely complex man, had played during these events are the cornerstones of this article. The fact that Said cites Kissinger in his work and concludes that he uses binary-opposition to create an "other" makes it intriguing to examine whether Kissinger had Orientalist prejudices in both personal and professional areas

that may have shaped his decisions towards the 1973 Arab-Israeli War. However, it is important to be cognizant of other factors, such as the Cold War, that have undoubtedly played a role in drawing up his policies. It is crucial to study these two occurrences with the above in mind.

KISSINGER'S FOREIGN POLICY DISCOURSE DURING 1973 ARAB-ISRAELI WAR

From the late 1960s through the late 1970s, U.S. foreign policy was defined by detente. This was a period of relaxation in the Cold War between the Soviet Union and the United States with the goal to avoid a disastrous conflict and establishing constructive relations between the two superpowers. The formation of numerous agreements between the two nations, such as the Non-Proliferation Treaty in 1968, the Strategic Arms Limitation Talks in the 1970s and the Helsinki Accords in 1975 reflected this detente period. It was during this period of detente that the Arab-Israeli War of 1973 took place.

The relevance of the detente period and Cold War rivalry for the United States are observable in the discussions that took place during the 1973 war. However, other viewpoints can lead to fresh discoveries. While the threat of Soviet expansionism undoubtedly affected U.S. foreign policy, primary sources that are related with U.S. foreign policy-making in 1973 reveal notable Orientalist elements.

Kissinger had played no part in the U.S. foreign policy towards the Middle East policy during his initial time as national security adviser. President Nixon thought Kissinger would not be credible, given his background (Suri, 2008). As for President Nixon, the Arab-Israeli conflict was the main topic of his foreign policy when he became president. Secretary of State William Rogers was given the task to develop and implement a Middle East policy. As a result, the Rogers Plan was developed. This plan consisted of a series of peace initiatives and was based upon Israel's surrender of occupied territories which it gained during the 1967 Arab-Israeli War in exchange for peace in the region (Blanga, 2018).

The United States intended to follow a satisfactory foreign policy for both sides of the conflict and based its plan upon UNSC Resolution 242. William Rogers, first stated that he would push the Arab side to accept a lasting peace based on a legally enforceable accord. Second, he would call for Israelis to leave the occupied areas, and third, he would work to establish a solution for Palestinian refugees (Blanga, 2018, p. 988-991).

Kissinger was a fierce opponent of this plan and by deliberately slowing down the process to implement the plan, Kissinger had obstructed it (Blanga, 2018). This peace-for-land proposal was deemed undesirable by both Israeli Prime Minister Golda Meir and the Israeli lobby in the United States. Kissinger had warned the president that the Rogers Plan "cannot produce a solution without massive pressure on Israel.

It is more than likely going to wind up antagonizing both sides. It may produce a war” (Kissinger, 2011, p. 912). With the support of Kissinger, Golda Meir fiercely criticized the Rogers Plan during a visit to the United States. Kissinger had said to a close friend of Golda Meir to “tell her wherever she goes, we want her to slam the hell out of Rogers and his plan” (Little, 2008, p. 286). Kissinger was motivated to do this by two factors. On the one hand, he desired a standstill in the conflict to persuade Egypt that their reliance on Soviet assistance was hopeless. On the other hand, he wanted the Middle East policy by William Rogers to fail because of their rivalry (Isaacson, 2015, p. 1187).

Despite Kissinger’s disclosure that his understanding of the Middle East was limited, official historical documents from the year 1973 reveal that Kissinger, beyond doubt, did have a preconception of the Middle East. During a conversation with Kissinger about the rising tensions in the Middle East prior to the start of the 1973 Arab-Israeli War, Nixon says that they “don’t want to have a Middle East war on our hands or consciences this summer”. Kissinger responds to this that “there is a chance that it can happen simply because of the irrationality of the Arabs” (Office of The Historian, 2011, p. 178).

In May 1973, Kissinger, as the National Security Adviser for the President of the United States, traveled to Moscow for an official meeting with Leonid Brezhnev, the General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union. During this meeting, Kissinger made a comment that made his preconception of the Middle East observable:

“You know the story of the scorpion who wanted to cross the Suez Canal. He asked a camel if he could ride on his back. The camel said, “If I do and you sting me, I will be dead.” The scorpion said, “I will drown also, so you have every guarantee.” So, the camel took the scorpion on his back and they started across. In the middle of the Canal the scorpion stung the camel and as they drowned the camel asked, “what did you do this for? The scorpion said, “you forgot this is the Middle East”. (Office of The Historian, 2011, p. 156)

Kissinger’s remark during this conversation reveals the possible existence of preconceptions about the Middle East, its people, and their personalities that he has. Kissinger uses metaphoric terms to characterize the Middle East and its people in this conversation. A scorpion asks for help from the camel, but the camel distrusts the scorpion. However, the camel chooses to help as a consequence of the scorpion’s rational explanation and assurance that it gives. As they pass the Suez Canal, the scorpion chooses to betray the camel, with the knowledge that it would result in its own death, and mocks the camel for forgetting their geographical location. Even if they realize that being loyal is in their best interests, the people of the Middle East are characterized as treacherous.

A process of “othering” is evident while it is implied that the Middle East is outside of the mainstream. In other words, a distinction between the “civilized” and the “uncivilized” is implied. Such discursive practices, according to Fairclough and Wodak (1997, p. 258), “produce and reproduce unequal power relations” between cultural majorities and minorities. As a result, unequal treatment of minorities may be justified. Furthermore, because they are linked with non-human entities, Middle Easterners are animalistically dehumanized. This type of dehumanization rejects the possession of “traits that are uniquely human” for the out-group such as rationality, reason and emotion (Utych, 2018, p. 440).

During the same meeting, Kissinger told a second story about the inhabitants of the Middle East in which metaphors are used that describe the Middle Eastern as lazy and irrational who starts to believe in his own lies:

“There is a story about an Arab lying in his tent trying to take an afternoon sleep. There were a lot of children making a lot of noise. So, he told the children, “In the village they are giving away free grapes and you should go there.” So, the children went away to the village. It got very quiet. Just as he was falling asleep he said to himself, “You idiot, what are you doing here if they are giving away free grapes?” So, he went to the village”. (Office of The Historian, 2011, p. 156)

Kissinger’s preconception regarding the Arab-Israeli conflict is also seen in the months leading up to and during the 1973 Arab-Israeli War. On the first day of the conflict, Kissinger had his first conversation by phone with the Soviet Ambassador to the United States. In this conversation, Kissinger tells the Soviet Ambassador that Israel expects an attack by Syrian and Egyptian forces within 6 hours, and tries to communicate the severity of the situation (Office of The Historian, 2011, p. 289).

Hours before the 1973 Arab-Israeli War started, Kissinger preferred to conduct diplomacy with Egypt through the Soviet Union, but preferred direct communication with Israel. Kissinger considered Egypt as a client state of the Soviet Union, given that the Soviet Union supplied the majority of Egypt’s military equipments. It can be argued that this style of diplomatic conduct by Kissinger was motivated by preconceptions. First of all, Egypt is neglected by Kissinger and treated as an unequal entity in global affairs. Secondly, while intelligence reports state that Egypt and Syria will start the offensive, Kissinger decides to contact the Israelis first.

This illustrates Kissinger’s higher regard for the State of Israel’s ability to control itself and resist aggression. Therefore, a “rational” versus “irrational” distinction is being made by Kissinger. This is in accordance with Edward Said’s illustration of the relation between the Orient and the West. According to Said (2003, p. 40), the Western world conducts its relationship with the Orient on the assumption that the

Oriental is “irrational, depraved (fallen), childlike, and thus different” while the Western world is “rational, virtuous, mature, and thus normal.”

As the 1973 Arab-Israeli War began, U.S. policymakers underestimated the Egyptian-Syrian alliance and disregarded the possibility for them to win the war. According to intelligence reports, the Israeli army would have no trouble defending itself and the territories that it seized in 1967. On the same day as the war erupted, an intelligence estimated that “the Israelis have the strength to blunt the Syrian offensive capability within a few days and, as quickly, to push the Egyptians back across the canal” (Spinder, 2016, p. 48). Likewise, in a meeting with the Chinese Ambassador on the 6th of October, 1973, Kissinger proclaimed his expectations for the conflict and concluded that Israel would win quickly while Egypt and Syria would urge Kissinger to mediate a ceasefire: “The Arabs will be pleading with us to get this for them, since within 72 to 96 hours the Arabs will be completely defeated” (Office of The Historian, 2011, p. 338).

This overall mindset is clearly observable from a meeting that Kissinger had on the first day of the war with participants from the Department of Defence, Joint Chiefs of Staff, CIA and National Security Council. During this meeting, words and phrases that have derogatory and negative connotations towards the Egyptians and Syrians were used by U.S. policymakers several times. To illustrate, phrases such as the “Israelis appear to have contained them [the Syrians]”, the Israelis will “severely punish Syria”, the “Egyptians have no place to hide”, the “Arabs in their demented state” will be “begging us for it [a ceasefire]”, the “crazy Arabs”, Arabs being “duplicitous”, and Arabs that “misbehave” that go on a “rampage” are used in this meeting (Office of the Historian, 2011, p. 324).

The usage of these phrases indicates the existence of an atmosphere of support, or even an aspiration, for Israeli success in the conflict. By saying that the Israelis have “contained” the Syrians, it is implied that something which is harmful has been limited by the beneficial. Furthermore, Israel is expected to “punish” Syria, implying that one side in the war has the responsibility and power to discipline the other. As a result, the participants in this meeting are reinforcing a superior versus inferior relationship. Binary oppositions, as Said (2003) mentions, are being used in this meeting to ascribe inferior qualities to the “other”, which in turn define and ascribe superior qualities to the “self”.

It's worth noting that the aspiration for Israeli success is most evident among attendees from the Department of Defense, Joint Chiefs of Staff, CIA, and National Security Council during this meeting. Kissinger, on the other hand, preferred to refer to the “other” through derogatory terms. Egyptians and Syrians, he said, are in a “demented” state and would soon come to him begging for a return to the status quo ante. Kissinger portrays the Egyptians and Syrians as insane and irrational for attempting to reclaim

regions that have been under Israeli occupation since 1967. Similarly, Kissinger criticizes the Arabic people of being “duplicitous”, something which he also implied during his meeting with Brezhnev, but makes no similar remarks about the occupation’s persistence by Israel, despite the UNSC’s condemnation.

Contrary to U.S. intelligence assessments, the reality was much different. Egypt and Syria advanced quickly into the illegally occupied territory, destroying nearly all Israeli military positions. As a result, within days after the conflict began, Prime Minister Golda Meir approached the United States for assistance. In fact, “in an atmosphere of confusion, anxiety, and uncertainty”, Israel’s sense of fear was so strong that Israeli decision-makers had decided to put nuclear-armed Jericho ballistic missiles on alert (Colby, Cohen, McCants, Morris, and Rosenau, 2013, p. 50).

On October 7 1973, a Washington Special Actions Group Meeting was convened to discuss the recent situation on the battleground in the Middle East. As Kissinger is being briefed on the surprising success of Syrian and Egyptian advancements on the battlefield, Kissinger is clearly surprised by the situation and asks “Then how do you explain the cockiness of the Arabs? Why aren’t they calling for a ceasefire?” (Office of The Historian, 2011, p. 355).

As a result of his preconceptions, Kissinger made significant mistakes in his reasoning regarding the possible developments in the 1973 Arab-Israeli War. In his interpretation of events, elements of Oriental characteristics are evident. In his reasoning, the Egyptians and Syrians acted irrationally, idiotic and dishonest in their attempt to reestablish control over illegally occupied territories. In addition, the defence forces of Egypt and Syria were treated as inferiors to the superior “modern” Israeli forces by Kissinger. Therefore, it is reasonable to argue that his preconceptions influenced his foreign policy decisions towards the 1973 Arab-Israeli War to some extent. Another aspect is Kissinger’s understanding of history, more specifically, his understanding of how history works. Kissinger assumed that the Egyptians and their allies would not attempt to challenge Israel again since the war in 1967 made “Arab weaknesses abundantly clear” (Suri, 2008, p. 732). His deductive reasoning, however, became invalid as hostilities broke out.

On the second day of the conflict, a conversation between Kissinger and the White House Chief of Staff took place which further reveal preconceptions that Kissinger holds regarding the Egyptians and Syrians. Here, Kissinger admits that the “Arabs are doing better than anyone thought possible” (Office of The Historian, 2011, p. 343). The Israelis were in a panic and were hoping for military assistance from the United States. As a result, the conversation focused on getting military equipment to Israel as quickly as possible in order to avoid an Arab victory in the conflict. This demonstrates that Kissinger shares the Israeli concerns.

More importantly, as his pre-war predictions proved to be incorrect, it is shown that on the second day of the 1973 Arab-Israeli War, Kissinger considered the possibility of success in the war by the Egyptians and Syrians to be disastrous. This demonstrates that his early ideas were based on wishful thinking rather than rational assessments. Additionally, a military success by the Arabs, according to Kissinger, would make them “impossible” to deal with and to negotiate a ceasefire (Office of The Historian, 2011, p. 343). Even if Kissinger does not further elaborate on this comment, it is implied that, in the case of Arab success, the Arabs will act unfair, inflexible and selfish during a ceasefire negotiation. Since Kissinger wants to prevent a military success by Egypt and Syria, Kissinger has, in his own judgment, assigned fair-unfair, flexible-inflexible and selfish-unselfish traits to the two sides of the conflict.

It is also implied in this conversation that if the Israelis will be defeated, Kissinger argues, the defeat, and the subsequent change in the status quo, “will be ascribed to our own domestic crisis” [the Watergate scandal] (Office of The Historian, 2011, p. 343). Thus, Kissinger reaffirms his desire for Israeli success in the 1973 Arab-Israeli War to the White House Chief of Staff, often referred to as the closest advisor to the President of the United States. However, given the widespread Western support for the State of Israel, the defeat of Israel would also have a negative impact on U.S. influence in international affairs.

Kissinger's concern, shared by the State of Israel, over a scenario in which the Egyptians and Syrians have superiority in the war, undoubtedly influenced his decision to approve weapon deliveries to Israel. It should be added that, Kissinger was also heavily influenced by Israeli diplomats in his decisions regarding the 1973 Arab-Israeli War. More specifically, Kissinger listened attentively to Israeli ideas and typically executed his policies in line with them. According to Tal (2014, p. 36), “Kissinger maintained an almost open line with the Israeli embassy, and acted in accordance with what he heard from its diplomats.” As a result, the Israelis were “able to play an active role in the conduct of American policy toward Israel” since they had direct access to Kissinger and President Nixon (Tal, 2014, p. 36).

The war's trajectory began to change in Israel's favor as a result of the U.S. military aid provided to Israel. It is safe to assume that when Israeli Prime Minister Golda Meir expressed her gratitude personally to Kissinger during a meeting, military aid from the United States had a significant impact on the war's outcome: “I know what you did. Without you, I don't know where we would have been. I went to the airfield the other day and I watched the planes come in. It was more than I could ever have dreamed” (Office of The Historian, 2011, p. 657).

When it became clear that the State of Israel would not lose the war, Kissinger met with Secretary General Brezhnev on October the 21st. At this meeting, they successfully negotiated a ceasefire agreement.

The next day, Kissinger traveled immediately from Moscow to Tel Aviv to meet with Prime Minister Golda Meir to discuss the agreement in detail. During this meeting, Kissinger encouraged Israel to keep fighting until the UNSC voted on the negotiated ceasefire. Kissinger told Meir that “if something happens during the night”, Israel “won’t get violent protests from Washington”, and recommended that Israel should keep fighting even if Egypt and Syria would stop (Office of The Historian, 2011, p. 658). This would allow Israel to gain the maximum strategic advantage prior to possible peace negotiations.

On December 22, 1973, the Geneva Peace Conference was organized in order to maintain this cease-fire and find a settlement to the Arab-Israeli conflict. However, the meeting did not produce any tangible results. Nonetheless, it was groundbreaking, according to Isaacson (2015, p. 1266-1267), since it was the first time since 1948 that Arabs and Jews negotiated peace on a political level, with the United States as the ultimate authority and Kissinger as its “personification.” However, given that the Palestinian issue was neither addressed or even mentioned, the conference’s goal was dubious. In fact, Syria boycotted the meeting because the United States and Israel refused to allow the Palestine Liberation Organization to participate (Isaacson, 2015, p. 1264-1265).

During a conversation with the President’s Deputy Assistant for National Security Affairs, Kissinger boasts about his efforts for a ceasefire in the Middle East. While doing so, Kissinger again ridicules the Arabs by saying that “In the nutty Arab world I am sort of a mythical figure. The Arabs think I am a magician” (Office of The Historian, 2011, p. 355).

Kissinger believed that the Palestinian issue was too complex for both the Israelis and Arabs to agree on, therefore he dismissed it to the status of a refugee crisis. It is reasonable to deduce from this that Kissinger did not believe that Palestinians had the right to their own state. To illustrate, in order to get meaningful deals in the Middle East, one of the primary components of his diplomacy in the region was to clearly neglect and exclude the Palestinian question, Israel’s state borders, and the status of Jerusalem (Isaacson, 2015, p. 1253). However, these were the most pressing issues that needed to be addressed. Similarly, the Palestinian question was barely included in Kissinger’s policy calculations, as evidenced by the official historical documents regarding the 1973 Arab-Israeli War that have been analyzed.

Furthermore, even after the 1973 Arab-Israeli War ended, Kissinger’s discourses continued to contain a style which may be identified as arrogance and condescending. For example, Kissinger states in a meeting with his staff that “everyone is coming to us [the United States] on their knees begging us for a settlement”

(Office of The Historian, 2011, p. 841). Here he emphasizes the dominant position that the United States has gained as a result of the war and belittles the Arabs.

While some parts of the analyzed official historical documents may make it appear that Kissinger's Middle East policy at the time was based on maintaining the status quo, the reality is that the dynamics in the region had shifted dramatically. As a result of his diplomatic endeavours, Kissinger had changed the focus of the Arab countries. This change emphasized gradualism and bilateralism, which undermined the fragile structures of Arab unity in the regions while emphasizing the maintenance of barriers between these nations, further dividing and isolating them from one another. As Said (1980, p. 170) asserts, Kissinger's foreign policy after the 1973 Arab-Israeli War promoted ideas about the Middle East which "encouraged thought neither about the past nor the future but only the present."

Adherence to such policies decreased unity and cooperation in the region which is still relevant up to this day. The United States encouraged governments throughout the region to view existing situations as a static whole rather than as a dynamic whole. As a result, the continuity and consistency between distinct situations was abruptly broken. The links between governments, between cohabiting societies, and between past and future issues became to be regarded as either minor issues or sometimes even non-existent.

The key motives that furthered this fragmentation within the Middle East region were Kissinger's diplomatic efforts during and after the war of 1973. In addition, the United States assumed the role of mediator between nations, peoples, and institutions, while also substituting regional cooperation among governments and societies for its own interests. By doing so, a principal characteristic of Orientalism becomes obvious. It becomes easy to depict the "other" in a way that furthers one's political goals. More crucially, an inferior status is assigned, allowing the "other" to be controlled, influenced, and restrained.

CONCLUSION

Orientalism in Henry Kissinger's discourse and policies are not limited to Arab-Israeli War of 1973. For instance, according to recently disclosed tapes, the existence of an Orientalist attitude by Kissinger prior to the Arab-Israeli War of 1973 can be observed. The contents of these tapes demonstrate how Henry Kissinger expressed biases towards Pakistanis during the 1971 conflict between West Pakistan (current Pakistan) and East Pakistan (current Bangladesh). Kissinger said to President Nixon, "I tell you, the Pakistanis are fine people, but they are primitive in their mental structure," during a conversation over whether the Pakistani would execute the Bengali nationalist leader who was imprisoned (Bass, 2020).

As has been shown in other analyses, it is also possible to observe multiple examples of Kissinger's preconceptions that can be defined as the product of an Orientalist worldview. For instance, in his thesis, Dowdall discusses how Kissinger downsizes the importance of Africa in world politics and uses stereotypes to portray the Africans as an “uncivilized mass that needed the paternal guidance of white rulers” (2009, p. 36). Dowdall describes through multiple examples how Kissinger identified Africans as “pre-historic monsters”, “uneducated apes”, smelly, tom-tom thumping cannibals, or at best, “nice little guys” that did not have anything of value to offer American foreign policy interests”. To illustrate, right before Kissinger would attend a dinner organised for African ambassadors at the White House, Kissinger remarked to a U.S. Senator that he was wondering “what the dining room is going to smell like” (as cited in Dowdall, 2009, p. 39).

In this study, 425 official historical documents from the Foreign Relations of the United States:1969-1976, Volume XXV: Arab-Israeli Crisis and War, 1973 series were examined in relation to the 1973 Arab-Israeli War. Additional materials, such as biographies and autobiographies, were consulted as well. As evidenced by these documents, Kissinger’s opinions and judgements are indeed compatible with Orientalism. Kissinger regularly employed “we” versus “them” dichotomies while also implying that the “other” possessed inferior attributes prior to and during the 1973 Arab-Israeli War. As a result, Orientalist components in Kissinger’s problem-solving, reasoning, and planning processes in U.S. foreign policy toward the 1973 Arab-Israeli War have been recognized.

For this study, assaults on norms, comparisons, and polarization categories within ideological discourse analysis have been explored. To begin with, it is shown that Kissinger has labeled the culture and morality of the Arabs as duplicitous during his policy considerations. Therefore, the norms and values of an outer group were assaulted and mocked with during this process. Second, Kissinger has several times implied the presence of a superior versus inferior relationship in his discursive practices by using comparisons between the Western world and the Middle East during meetings. These comparisons have been utilized to establish a “we” versus “them” dichotomy on which he justifies policy decisions regarding the 1973 Arab-Israeli War.

Finally, Kissinger employs polarizing discourses to emphasize the disparities between “we” and “them” that are formed through the utilized comparisons. During policy talks, terms like “crazy” and “demented” Arabs are used to attribute inferior qualities to the “other”, which in turn attribute superior qualities to the “self”. It is apparent from the consulted sources that Kissinger had, to some extent, preconceived ideas that are in accordance with Orientalism during his foreign policy decision-making

processes. As a result, the notion by Edward Said that Orientalism serves as a powerful political tool to dominate the Orient is applicable to the research outcome.

While the anecdotes that Kissinger shared with Brezhnev months before the 1973 Arab-Israeli War occurred may not be considered as policy, they do provide insight into Kissinger's thoughts on the Middle East. Furthermore, as the 1973 Arab-Israeli War unfolded, Kissinger had based his policy judgments on misinterpretations. These misinterpretations are plainly the product of his preconceived ideas regarding the Arabs. Kissinger felt that the Egyptian and Syrian armed forces were no match for the Israeli armed forces, while he also characterized the Arabs as duplicitous, irrational, and demented in their efforts to reclaim regions that State of Israel held illegally under occupation since 1967. However, the rapid success of the surprise attack by Egypt and Syria shocked the State of Israel and resulted in the active involvement of the United States due to Kissinger's fear for a loss by Israel. Similarly, Kissinger's preference to communicate directly with Israeli officials and indirectly with the Egyptians and Syrians during the war is both a result of his misinterpretations and condescending attitude. This preference, along with his preconceived ideas regarding the Arabs, indicate that Kissinger's foreign policy decisions during the 1973 Arab-Israeli War may have been influenced by these preconceived ideas.

Furthermore, a change in Kissinger's thought process are observable as the 1973 Arab-Israeli War occurred. Initially, Kissinger is not really concerned with Middle Eastern politics and policy. However, as the 1973 Arab-Israeli War transpired, Kissinger started to allocate the Middle East as a priority on his foreign policy agenda. During discussions for policy decisions regarding the war, Kissinger allocates on several occasions derogatory personifications towards the Egyptians and Syrians. On the contrary, Kissinger adjusts his mindset regarding Middle Eastern countries as the oil crisis takes place. Contrary to Kissinger's assumptions, the Middle Eastern countries were able to act in harmony and use oil as an instrument to influence the 1973 Arab-Israeli War. As the official historical documentation shows, Kissinger appears to be perplexed, if not impressed, by this display of might and appears to become less condescending towards Middle Eastern governments.

Similarly, Kissinger had a negative image of Egyptian President Anwar Sadat before and during the 1973 Arab-Israeli War. Despite the fact that Kissinger had never met Sadat, he dismissed him as a "clown" and refused to take him seriously (Isaacson, 2015, p. 1253). However, throughout his diplomatic travels to Egypt, he started to respect Sadat and was able to successfully negotiate with him. While previously he had labeled him as a "bombastic clown", Kissinger now designated Sadat as "the greatest since Bismarck" (Zeidan, 1984, p. 57). Therefore, as the State of Israel had evaded a decisive defeat in the war as a result of

U.S. military support, it appears that Kissinger moves away from a process of “othering” towards a more embracing stance regarding the Middle East.

Through this research, a factor other than mainstream explanations is identified which played a role in the formulation of U.S. foreign policy towards the 1973 Arab-Israeli War. This shows that the Cold War was not the only leading force in Kissinger’s policy decisions. The prospect of Soviet expansionism was only one factor at play. Power politics, preconceived ideas and stereotyping also played a role in Kissinger’s decision-making processes. Orientalist notions are indeed evident in Henry Kissinger’s foreign policy decision-making practices towards the 1973 Arab-Israeli War. To what extent these notions have influenced Kissinger’s decisions remains as a topic for future research.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

REFERENCES

- Bass, G. J. (2020, September). The terrible cost of presidential racism. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/09/03/opinion/nixon-racism-india.html>.
- Blanga, U. Y. (2018). Full effort to avoid peace: the failure of the First Rogers Plan. *Middle Eastern Studies*, 54(6), 981–999.
- Broad, M., & Daddow, O. (2010). Half-remembered quotations from mostly forgotten speeches: The limits of Labour’s European Policy Discourse. *The British Journal of Politics and International Relations*, 12(2), 205–222.
- Colby, E., Cohen, A., McCants, W., Morris, B., & Rosenau, W. (2013). *The Israeli “nuclear alert” of 1973: Deterrence and signaling in crisis*. Virginia: Defense Technical Information Center.
- Cristante, N. (2016). How about reconstructing Orientalism? A summary and overview of Edward Said’s saturated criticism. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 54, 103–127.
- Dijk, T. (1999). Critical discourse analysis and conversation analysis. *Discourse & Society*, 10(4), 459-460. Vol. 10. No. 4. 459–460.
- Dijk, T. (2006). Politics, ideology, and discourse. In Keith Brown (Ed.), *Encyclopedia of language & linguistics* (p. 728-740). Boston: Elsevier.
- Dijk, T. (2015). Critical discourse analysis. In Hamilton, H., Schiffrin, D., & Tannen, D. (Eds.). *The handbook of discourse analysis* (p. 466-485). New York: John Wiley & Sons.
- D., Aaron. (2009). *The birth and death of a Tar Baby: Henry Kissinger and Southern Africa* (Unpublished master’s thesis). Faculty of the Graduate School, University of Missouri, Columbia.

- Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. In T. van Dijk (Ed.), *Discourse studies: A multidisciplinary introduction* (Vol. 2) (p. 258-284). London: SAGE Publications.
- Ghaderinezhad, B. (2016). On the relationship between language and ideology represented in the CDA texts. *International Journal of Humanities and Social Sciences, 1*, 878-889.
- Güven, F. (2019). Criticism to Edward W. Said's Orientalism. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies, 15*, 418-430.
- Hafez, S. (2004). Edward Said's intellectual legacy in the Arab world. *Journal of Palestine Studies, 33*(3), 76-90.
- Isaacson, W. (2015). *Kissinger: A biography*. New York: Simon & Schuster.
- Jørgensen, M., & Phillips, L. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. London: SAGE Publications.
- Kalın, İ. (2016). *İslâm ve Batı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kissinger, H. (2011). *White House Years*. New York: Simon & Schuster.
- Larsen, H. (2013). Discourses of state identity and post-Lisbon national foreign policy: The case of Denmark. *Cooperation and Conflict, 49*(3), 368-385.
- Little, D. (2008). *American orientalism: The United States and the Middle East since 1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Office of The Historian. (2011). *Foreign relations of the United States: 1969-1976, Vol. XXV: Arab-Israeli Crisis and war, 1973*. Washington: Government Printing Office.
- Ribak, G. (2010). A Jew for all seasons: Henry Kissinger, Jewish expectations, and the Yom Kippur War. *Israel Studies Forum, 25*(1), 1-25.
- Said, E. W. (1980). *The question of Palestine*. New York: Vintage Books.
- Said, E. W. (2003). *Orientalism*. London: Penguin Books.
- Spinder, S. (2016). The intelligence failure of the Yom Kippur War of 1973. *Armstrong Undergraduate Journal of History, 6*(1), 36-54.
- Suri, J. (2008). Henry Kissinger, the American dream, and the Jewish immigrant experience in the Cold War. *Diplomatic History, 32*(5), 719-747.
- Tal, D. (2014). A tested alliance: The American airlift to Israel in the 1973 Yom Kippur War. *Israel Studies, 19*(3), 29-54.
- Utych, S. (2018). How dehumanization influences attitudes toward immigrants. *Political Research Quarterly, 71*(2), 440-452.
- Zeidan, S. (1984). The other Sadat. *Africa Today, 31*(3), 57-59.

KAPİTALİST KRİZLERİN FİNANSAL DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

Kürşad ATALAY²

Öz

Bu çalışma, kapitalizmin krizlere içkin yapısının finansallaşma ile beraber geçirdiği dönüşümü ve finansal krizlerin arkasındaki işleyişi incelemektedir. Kapitalist iktisadi yapının koşullara göre değişim gösteren dinamik yapısı, tarihsel süreç içerisinde farklı aşamalarda ortaya çıkmaktadır. Bu dinamik yapının temel hareket noktası sermaye birikim sürecinin devam etmesidir. Sermayenin kaçtığı son alan ise finansallaşmadır. Finansallaşma, kapitalizmi yeni bir dönüşümün eşiğine getirirken aynı zamanda krizlerin biçimini de değiştirmektedir. Böylelikle krizler kendini finansal piyasalarda göstermekte, süresi ve etkisi de çok daha derin hissedilmektedir. Çalışmada, finansal krizlerin açıklanmasında Minskyen bir yaklaşım kullanılarak, istikrarın istikrarsızlık yaratmasının altındaki nedenler üzerinde durulmaktadır. Özellikle, krizlerin arkasındaki kapitalist eğilimler ve ideoloji-iktisat ilişkisi ön plana çıkarılmaktadır. Çalışmada bu bağlamda kalınarak; kapitalizmin krizleri ve finansallaşması, Glass-Steagall Yasası ve Minsky Anı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Finansallaşma, Kriz, Minsky Anı, Glass-Steagal Yasası

JEL Kodları: B59, G01, P16

A STUDY ON FINANCIAL TRANSFORMATION OF THE CAPITALIST CRISES

Abstract

This study examines the transformation of the structure of capitalism that emerged with financialization. In this direction, the process behind the financial crises is explained. The dynamic structure of the capitalist economic structure has emerged at different stages in the historical process. This dynamic structure is depends on capital accumulation, and capital finally escaped to the field of finance. Financialization is transforming capitalism and changing the form of crises. Thus, crises occur in financial markets. In addition, the duration and impact of financial crises are felt much more deeply. In the study, a Minskyan approach is used to explain financial crises and the reasons behind the instability of stability are emphasized. In particular, the capitalist tendencies behind the crises and the relationship between ideology and economy come to fore. Staying in this context in the study; crises and financialization of capitalism, Glass-Steagall Law and Minsky Moment are examined.

Keywords: Capitalism, Financialization, Crisis, Minsky Moment, Glass-Steagall Law

JEL Codes: B59, G01, P16

¹ Bu çalışma Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Uğur Selçuk AKALIN danışmanlığında Kürşad ATALAY tarafından "Hyman P. Minsky'nin Finansal İstikrarsızlık Hipotezi Bağlamında Kapitalizmin Krizi" başlığı ile tamamlanarak 20.09.2021 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, kursad.atalay@adu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8333-3227>

GİRİŞ

Kapitalizmin işleyişi, sonu olmayan bir koşu yarışına benzetilebilir. Koşucunun hızıyla kapitalistin kâr oranı ilişkilendirilip, bu iki değişkenin doğrusal bir şekilde artacağı varsayılırsa; rekabet halindeki yarışmacıların bir noktadan sonra düşmesi kaçınılmaz olacaktır. Koşma hızı arttıkça düşüş ihtimali de artmaktadır. Kapitalizm sürekli koşmak ve hızını giderek artırmak zorunda olduğu için zaman zaman yaşanabilecek düşüşler, sistemin devamlılığının koşullarından biri haline gelmiştir. Tıpkı bir sanayinin büyüme ya da iflâs etme ikilemi arasında kaldığı gibi. Sürekli kâr ve yatırım artışı sağlamak -ilerlemek- zorunda olan kapitalizm, ancak krizlerle maksimum kâr elde etme içgüdüsünü sürdürmekte ve varlığını devam ettirebilmektedir. Diğer bir deyişle, iktisadi krizlerin açıklanmasında politika uygulamaları ve karar vericilerin rolüne vurgu yapılırsa da kökeninde kapitalist sistemin doğasına içkin etkenler bulunmaktadır.

Kapitalizmin krizlerine³ tarihsel olarak bakıldığında, krizlerin her zaman var olduğu görülmektedir. Örneğin 1845-1847 yıllarında İngiltere’de ortaya çıkan kriz, kısa süre içinde tüm Avrupa ülkelerine yayılmıştır. 1857 yılında ise ABD’de bazı bankaların iflâs etmesi sonucu ortaya çıkan kriz, kısa süre içinde İngiltere’ye ve Kıta Avrupası’na sıçramıştır. Aynı yüzyılda, 1873 yılından 1898 yılına kadar süren ABD kaynaklı bir iktisadi kriz daha yaşanmıştır. Kapitalizmin merkezi gücünün ABD’ye kaymaya başladığı bu dönemde, neredeyse tüm dünyayı derinden etkileyen 1929 Bunalımı yine ABD’de başlamıştır. Wall Street Menkul Kıymetler Borsası’nın çökmesiyle başlayan kriz, önceki krizlerde olduğu gibi finansal sektörde ortaya çıkmıştır (Durmuş, 2013, s. 94). Bu konuda çalışma yapan iktisatçılardan Wesley Clair Mitchell 1889-1911 yılları arasında ABD’de geçen on kriz saymaktayken, Paul Samuelson ise 1945-1975 yılları arasında geçen yedi resesyon sıralamaktadır (Mitchell, 1913, s. 88; Samuelson, 1976, s. 250-251). Nitekim son olarak, 2008 krizi ve 2020 Covid-19 Pandemisi’nin etkileri bitmeden başlayan enerji ve gıda kriziyle birlikte dünya ekonomisi yeniden bir istikrarsızlıkla karşı karşıya kalmıştır.

Tarihte yaşanan kapitalist krizler iktisadi sistemin yeni yollara başvurmasını ve gücü kullanarak hegemonyasını devam ettirmesini engelleyememiştir. Nitekim iktisadi çıkarlar ve krizler ciddi bir boyuta ulaştığında kapitalist ülkeler birbirinin artı değerini ele geçirmek için savaş yolunu dahi kullanmıştır. Bu durumun 20. ve 21. yüzyıllardaki yansıması ise bu aşamayı farklı bir noktaya taşımakta; günümüzde sermaye, kâr oranlarını korumak için finans sektörünü kullanmaktadır.

Reel piyasalarda yeterli kâr oranının sağlanamadığı dönemlerde sermaye, finansal piyasalarda spekülâtif hareketlerle ilgilenmekte, mal ve hizmet üretiminin yerini giderek para üretimi almaya

³ Burada “kapitalizmin krizleri” olarak kastedilen, kapitalist iktisadi sistemin içinde yaşanan krizler, yani “kapitalist krizler”dir. Nitekim kapitalizmin krizi ile kapitalist krizler farklı anlamlar içermektedir. Kapitalist krizler; sistemin çevrimsel olarak resesyon, depresyon, canlanma, boom ve patlama evrelerinden oluşan, genel olarak birikim krizleridir. Kapitalizmin krizi ise kapitalist dünya sisteminde yaşayan tüm ülkeleri ve toplumsal yaşamın iktisadi, siyasi ve ideolojik alanlarını kapsayan bir çöküştür (Akalin, 2011, s.13).

başlamaktadır. Finans sektörüne olan bu talep artışı ile beraber -yeni üretim yöntemlerinin ortaya çıkması gibi- yeni finansal araçlar türetilmektedir. Finansal sistemin temel görevi, esasında, tasarruflarla reel yatırımlar arasında köprü kurmaktır. Finans ile reel ekonomi ilişkisi paranın işleyişi açısından açıklanacak olursa; finans, paranın toplumun genelinde para-sermayeye dönüşümünü kolaylaştıran kurumlar, piyasalar ve varlıklar kümesini ifade etmektedir. Finansal sistemin başarısı ve istikrarı da üretime ve refaha yaptığı olumlu katkılarla belirlenmektedir.

Üretim ile finansın birbiriyle ilişkisi, ulusal iktisadi çıkarlar açısından oldukça kritiktir. Bu iki sektör birbirine yakından bağlandığında, her iki kapitalist grubun da ortak iktisadi çıkarları olması muhtemeldir. Ancak, finansal piyasaların serbestleşmesi ile beraber finans global bir olgu haline gelmekte ve birçok ülke için üretim-finans arasındaki yurtiçi bağlantılar zayıflamaktadır.

Finansallaşma süreci, 1980 sonrası ivme kazanarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hızlanmıştır. Böylelikle finansal akımlar, reel sektör üretiminin ve hatta dış ticaret akımlarının da çok üzerinde bir düzeye ulaşmıştır. Üretim-finans arasındaki bağlantıların zayıflama süreci, finansal varlıklarının miktarındaki artış sonucu gerçekleşmekte; finans piyasaları ve reel sektörün ilişkisinin zayıflaması da birtakım sonuçları beraberinde getirmektedir. Özellikle enflasyon hedefine odaklanan merkez bankacılığı, politika yapımını finansal çıkarlar lehine dönüştürmekte ve bu sürecin sonunda kârlar (sınai kâr) istikrarsızlaşmaktadır (Epstein, 2017, s. 182).

Finansal faaliyetler her ne kadar belirli bir dönem boyunca âtil kalan kaynakları sermaye olarak sisteme dâhil etse de mevcutlara ek olarak yeni bir kaynak yaratmamaktadır. Bu nokta gözden kaçmamalıdır. Zira yaşanan finansal krizler, üretim alanındaki sorunların bir anlamda somutlaşmasıdır. Bu bakımdan üretim alanında bir sınır var iken, finans piyasasının kendi dinamikleri ile sürekli kaynak yaratabilecek mekanizmalara sahip olması, devasa ölçülerde spekülâtif kâr artışı sağlamakta ve üretim alanında oluşan artı değer finansal piyasalara aktarılmaktadır (Savran, 2013, s. 39). Bu çerçevede mübadele ilişkilerinin parasallaşması, bir taraftan birikimi hızlandırıp kolaylaştırırken diğer taraftan kriz riskini artırmaktadır.

Kapitalizmin içinde bu şekilde dönüşerek sürekli tekrar eden krizler, sistemin istikrarsızlık eğilimini açığa çıkarmaktadır. Nitekim iktisadi düşünce tarihinde kapitalizmin istikrarsız yapısını ortaya koyan birçok yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlara Marx, Keynes, Schumpeter, Fisher, Kindleberger ve Minsky'nin çalışmaları örnek verilebilir.⁴ Bu düşünürlerden Minsky'nin görüşleri, özellikle kapitalizmin finansal

⁴ Bkz. Marx'ta kâr oranlarının düşüş eğilimi (Marx, 1996a, s. 29), Keynes'te belirsizlik kavramı (Keynes, 1973, s. 161-162), Schumpeter'de yaratıcı yıkım (Schumpeter, 2003, s. 87), Fisher'in borç-deflasyon teorisi (Fisher, 1933, s. 340-341), Kindleberger'de iş çevrimleri ve spekülâtif çılgınlık (Kindleberger, 2005, s. 38).

yapısının analizi açısından, diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Minsky'nin çalışmalarında vurguladığı en önemli nokta; kapitalist finansal yapının çalışma biçiminin, istikrarlı dönemlerin istikrarsızlık yaratacak şekilde işlediğini göstermek olmuştur.

Minsky, kapitalist bir ekonomideki finansal işlemlerin sonuçlarının doğası gereği belirsiz olduğu görüşünü biraz daha ileri götürmüştür. Finansal taahhütlerin başarıyla gerçekleştiği dönemler, risk iştahı ile beraber belirsizliğin arttığı içsel bir süreç ortaya çıkarmaktadır. İktisadi birimlerin ekonominin istikrarlı gidişatına güvenerek daha riskli finansal işlemlere yönelmesi istikrarın doğasında vardır. Dolayısıyla finansal sistemin istikrarlı olması, büyük bir iktisadi bozulmaya duyarlı olacak kırılganlık üretmektedir. Bu bakış açısına göre, finansal düzenlemeler ve mükemmel işleyen piyasalar finansal istikrarı sağlamasının aksine istikrarsızlığın nedenleri arasında yer almaktadır (Minsky, 1992, s. 6-8). Kısaca istikrar, istikrarsızlık yaratmakta ve bu süreç politika kararlarından ayrı düşünülememektedir.

Krizlerin önlenmesi veya etkilerinden kaçınmak için öncelikle, kapitalizmin finansallaşmasının ve kapitalist krizlerin finansal dönüşümünün tarihsel ve teorik temellerinin iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu bakımdan bu çalışmanın temel gayesi finansal krizlerin arkasındaki kapitalist ilişkiyi göstermektir. Bu ilişki, ideoloji-iktisat yapısının krizler üzerinden tekrar düşünülmesini sağlayacaktır. Çalışmanın düşünsel köklerinde Marx'ın kriz yaklaşımı bulunsa da Minsky'nin yöntem ve kavramları izlenmektedir. Özellikle çalışmanın içinde yer alan; para yönetici kapitalizm aşaması, Glass Steagall Yasası ve "Minsky Anı" kavramı bu bakımdan önemlidir. Çalışmada ilk olarak kapitalizmin türlerine ve krizlerine yönelik bazı tanımlamalar ve sınıflandırmalar verilmektedir. Daha sonra kapitalizmin finansallaşması tarihsel bir bağlamda ele alınmakta ve finansallaşma-kriz ilişkisi ortaya koyulmaktadır.

KAPITALİZMİN TÜRLERİ VE KRİZLERİNE İLİŞKİN AÇIKLAMALAR

Bir iktisadi sistem olarak kapitalizm, birçok aktörün güce ve sistemin nasıl çalıştığını etkileme kapasitesine sahip olduğu karmaşık bir ilişkiler dizisi içerir. Kapitalizm; tarihi, siyasi, coğrafi, kültürel etkiler ve gerçekleşen yenilikler ile birlikte zamanla farklı nitelikler kazanarak bir değişim-dönüşüm içerisine girmektedir. Kapitalizmin türlerinde bu farklılıkları karakterize etmek için kullanılan tipolojiler; değişen kurumları, biraz daha detaya inilirse, kurumlardaki aktör davranışlarının nasıl kısıtlandığı ve bunlarla nasıl ilişki kurulduğuna dair farklı anlayışları yansıtmaktadır.⁵

Farklı kapitalizm türlerinin sınıflandırmasında Michael Albert, antagonist bir ilişki içindeki iki tip kapitalizm tanımlamaktadır. Albert, Anglo-Sakson⁶ kapitalizmi ve Ren kapitalizmi biçiminde jeokültürel

⁵ Bu konudaki literatür taraması için Bkz. ((Jackson ve Deeg, 2006).

⁶ "Anglo-Sakson kapitalizmi" terimini literatüre Michael Albert kazandırmıştır. Bkz. (Albert, 1993).

temelli bir ayırım yapmıştır. Anglo-Sakson kapitalizmi; ABD'nin temsil ettiği serbest piyasa ekonomisi, kısa vade-yüksek kâr, bireysel başarı ve sınırlı devlet biçiminde bir modeli karakterize ederken Ren kapitalizmi; Almanya-Japonya-Fransa eksenindeki sosyal piyasa ekonomisi, uzun vade-istikrarlı kâr, kolektif başarı ve müdahaleci devlet biçimindeki bir modeli karakterize etmektedir. Albert'e göre, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası kapitalizm için tehdit olmaktan çıkan sosyalizm yerine bu iki model arasında bir rekabet yaşanacaktır (Albert, 1993, s. 30, 349).

Kapitalizmin sınıflandırmasında literatürde öne çıkan bir diğer yaklaşım, Peter Hall ve David Soskice'in "Kapitalizmin Çeşitleri (Varieties of Capitalism)" yaklaşımıdır. Hall ve Soskice, ekonomiyi; bireyler, firmalar, üretici grupları ve hükümetler gibi farklı aktörlerin birbirleriyle stratejik ilişki içerisinde çıkarlarını korumaya çalıştığı bir alan olarak görmektedir. Bu temelde, kapitalizmi üretim rejimleri olarak karşılaştırarak; Liberal Piyasa ekonomisi ve Eşgüdümlü Piyasa ekonomisi olarak iki ayrı model tanımlamışlardır. Liberal Piyasa ekonomilerinde, firmalar faaliyetlerini hiyerarşiler ve rekabetçi piyasa düzenlemeleri yoluyla koordine ederken; Eşgüdümlü Piyasa ekonomilerinde ise firmalar, diğer aktörlerle çalışmalarını koordine etmek ve temel yetkinliklerini inşa etmek için piyasa dışı ilişkilere daha fazla bağımlıdır. Bu dualist yaklaşım, firmaların farklı alanlarda karşılaştıkları koordinasyon sorununu çözme stratejilerini veya davranışlarını temel almaktadır (Hall ve Soskice, 2001, s. 6-8).

Kapitalizmin sınıflandırmasında Albert ve Hall-Soskice'nin yaklaşımları öne çıksa da Albert'in 1993 yılında yapmış olduğu Anglo Sakson kapitalizmi ve Ren kapitalizmi ayırımından bu yana kapitalizm türlerinin sayısı, kapitalist çeşitliliğin nasıl kavramsallaştırılacağı ve karşılaştırılacağı konusunda literatürde ortak bir görüş mevcut değildir.

Kapitalizmin sınıflandırılmasının yanında, tarihi süreç içerisinde belirli aşamalardan geçtiği düşünülmektedir. Hyman Minsky, ABD ekonomisinin ticari, finansal ve yönetsel kapitalizm olmak üzere üç aşamadan geçerek 1980'lerden itibaren para yönetici kapitalizm (money manager capitalism)⁷ dönemine girdiğini ileri sürmektedir (Minsky, 1992, s. 107). Ticari kapitalizm aşaması, ekonomik gücün parçalı ve dağınık olduğu ve işletme sahiplerinin kendi fonlarını kullandıkları dönemi ifade ederken; finansal kapitalizm, yatırım bankacılarının ekonomide hakim konuma geldiği bir dönemi tanımlamaktadır. Hilferding'in finansal kapitalizm açıklaması da benzerdir. Finansal kapitalizmi, sermayenin birleşmesi olarak gören Hilferding; daha önce ayrı olan sınai, ticari ve banka sermayesi alanlarının finansın ortak yönetimi altına girdiğini vurgulamaktadır (Hilferding, 1981, s. 301). Finansal kapitalizm döneminin;

⁷ Bu konuda detaylı bilgi için Bknz. (Wray, 2011).

demiryolları, fabrikalar ve sanayi işletmelerinin genişlemesini desteklemek için ortaya çıktığı da söylenebilir.

Bir sonraki aşama olan yönetimsel kapitalizm ise dünya savaşları ve 1929 Krizi'nin bir sonucudur. Bu dönem maliye politikasının artan önemini ve “New Deal” sonrasındaki yeni bir aşamayı temsil etmektedir. Minsky'nin tanımladığı son aşama olan para yönetici kapitalizm, esasında yönetimsel kapitalizmin başarısızlığının bir ürünü olarak görülebilir. Yönetimsel kapitalizmin görece istikrarlı dönemi; emeklilik, sigorta, yatırım ve diğer yönetilen para fonlarını geliştirmiştir (Whalen, 2012, s. 5-6). Bu gelişmelerin sonucunda yeni dönemin para yöneticileri olarak; emeklilik fonları, sigorta şirketleri ve yatırım kurumları gibi iktisadi birimler öne çıkmaktadır (Minsky, 2008, s. 249).

II. Dünya Savaşı sonrası Keynesyen politikaların etkisi ile birlikte varlığını sürdüren müdahaleci devlet anlayışı ve finansal düzenlemeler, 1960'lı yıllardan itibaren dönüşüme uğramaya başlamıştır. Bu yıllarda devletlerin yatırımı azaltması, bunun yanında 1981 yılında ABD'de başkanlığa gelen Ronald Reagan ve aynı yıllarda İngiltere'de başkan olan Margaret Thatcher'in uyguladığı arz yanlı ve özel sektör tabanlı iktisadi politikalar; kapitalizmin yeni bir aşamasının temelini hazırlamıştır. Minsky'nin para yönetici kapitalizm olarak adlandırdığı aşama, bu dönemde, New Deal düzenlemelerinin gevşetilmesi, büyük şirketlerin, finansal kurumların çoğalması ve spekülâtif faaliyetlerin artması ile birlikte ortaya çıkmıştır. Minsky, istikrarsız bir doğası olan kapitalizmi frenleyecek kurumların güçlerini yitirmiş olmasını, para yönetici kapitalizmin en önemli özellikleri arasında görmektedir. Kısacası, kapitalizmin kendini yenileme kapasitesi ve bununla beraber rekabet, yenilikler, teknik ilerleme gibi süreçler; kapitalizmi aşamalı olarak dönüştürmektedir. Bu süreçler sonucunda sermaye daha fazla yoğunlaşmakta ve üretim ölçeği büyümektedir.

Kapitalizmin yaşadığı bu aşamalarla birlikte krizlerinin de bir dönüşüm içerisinde olduğu söylenebilir. İlk olarak kapitalizmin krizleri olarak nitelendirilen durum açıklanacak olursa; burada kullanılan “kriz” terimi, kapitalist iktisadi sistem içinde yeniden üretimin sağlanmasındaki genelleştirilmiş bir başarısızlık sürecine atıfta bulunmaktadır. Bu başarısızlık süreci bazen kısa dönemli geçici bazen de uzun dönemli derin ve yıkıcı bir biçimde görülmektedir. İktisadi düşünce tarihinde kapitalizmin krizleri, genel olarak; 1) kâr sıkışması 2) kâr oranının düşüşü 3) eksik tüketim olmak üzere üç alan üzerinden incelenmiştir (Harvey, 2012, s. 125). Bunların arasından özellikle kâr oranlarının düşüşü; finansal krizlere giden süreci daha iyi açıklamaktadır.⁸

⁸ Kâr oranlarının düşüşü ile yapılan ampirik çalışmalar için bkz. (Shaik, 2018; Smith ve Butovsky, 2012; Tsoulfidis-Paitaridis, 2019; Roberts, 2016; Maito, 2014.)

Bu konuda Marx'ın görüşlerine bakmakta fayda vardır. Kapitalist üretim tarzının doğası gereği istikrarsız bir yapıda olduğunu savunan Marx; sermaye birikim sürecinin kaçınılmaz olarak iktisadi krizlerle sonlanacağını iddia etmiştir. Kapitalist sistemin devamlılığı için sürekli bir kâr artışı olması, başka bir deyişle sermayenin genişlemesi ve genişletilmiş yeniden üretimin sağlanması gereklidir. Kapitalist sistemdeki iktisadi krizler, sermaye birikiminin yol açtığı etmenlerin kârlılığını azaltması ve yeniden üretimi kesintiye uğratması ile doğmaktadır (Marx, 1996, s. 176).

Arrighi'de aynı görüştedir. Ona göre, kapitalizmin tarihi bizlere “krizlerin periyodik olarak yinelenmesinin, işçi sınıfının gücünün veya mücadeleciliğinin, ekonomik yönetimdeki ‘hataların’ ve hatta toplumdaki ‘asalaklığın’ bir işlevi olmadığını” göstermektedir. Kriz eğilimini kapitalizmin varlığıyla ilişkilendiren Arrighi, bu durumun kapitalist birikimin hedefi ile bu hedefe ulaşmanın araçları arasındaki çelişkinin bir sonucu olduğunu öne sürmektedir. Arrighi, kâr oranında yaşanan düşüşlerin sermayeyi, üretimi en güçlü olduğu yerlere doğru ademi merkezileştirmeye zorladığını vurgulamaktadır (Arrighi, 1978, s. 3-10). Bir başka deyişle, işsizlik tehditinin daha büyük olduğu ve dolayısıyla işgücünün daha fazla sömürüye açık olduğu bölgelere doğru bir sermaye transferi gerçekleşmektedir.

Kârlılığı azalan sermaye için bir diğer kaçış yöntemi finansal piyasalardır. Marx, iktisadi kriz durumlarında sermayenin büyük bir kısmının zarardan kaçmak ve kârlılığını korumak niyetiyle üretimden finansal alana yöneldiğini “sermayenin fiktifleşmesi” kavramı üzerinden açıklamaktadır. Ticaretin ve kapitalist üretim tarzının gelişmesi ile birlikte kredi sistemi toplumun her kesimine doğru genişlemektedir. Bu genişlemenin sonucunda krediler; banknot, poliçe veya çek gibi birçok farklı biçime girerek ödeme taleplerinin devredilmesi işlemini kolaylaştırmakta, kısacası sermayenin fiktifleşmesini sağlamaktadır. Sermayenin fiktifleşmesi ve bankalardaki para-sermaye miktarları, özellikle kâr oranları azalmaya başladığı zamanlarda artmaktadır. Artı değer miktarı azalan kapitalistler, paralarını yeni bir sermayeye yatırmak yerine tahvil, hisse senedi, döviz vb. spekülâtif araçlarla değerlendirmekte ve bu süreç sürekli olarak tekrar etmektedir (Marx, 1996, s. 274-277).

Sermayenin üretimden finansa kaymasının bir sonraki aşaması ise üretim krizlerinden finansal krizlere geçiştir. İktisadi aktörlerin değiştiği ve piyasaların global ölçekte daha fazla birbirine bağlandığı bir konjonktürde, krizler de biçim değiştirmektedir.⁹ Kâr oranlarının düşme eğilimi, sermayenin üretimden finansa kaymasını devamlı hâle getirirken iktisadi krizler de kendisini finansal alanda göstermektedir. Ancak bu noktada krizlerin sadece “biçim” değiştirdiği göz ardı edilmemelidir. Marx'ın kriz yaklaşımında, tüm kapitalist krizlerin esas çıkış noktası yeniden üretim meselesidir. Sermaye birikim sürecinin tıkanması

⁹ küresel karşılıklı bağımlılık kavramı için Bkz. (Keohane ve Nye, 2011).

ve azalan kârlılıklar ile birlikte sermaye finansallaşmaya başlamakta; yeniden üretimin sağlanmasında araç olarak kullanılmaktadır.

TARİHSEL SÜREÇTE KAPİTALİZMİN FİNANSALLAŞMASI

Finansallaşma olgusu; finansal piyasaların, finansal kurumların ve finansal güdülerin, ekonomi ve politika faaliyetlerinde, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde öneminin artması olarak ifade edilebilir. 1970 sonrası bankaların, rantiyecilerin ve diğer finansal kapitalist grupların hem ulusal hem de global ekonominin işleyişi üzerindeki etkisi önemli ölçüde artmış; aynı zamanda finans sektörünün politika yapımındaki siyasi ve ekonomik gücü de belirginleşmiştir (Epstein, 2002, s. 3-4). Farklı bir deyişle finansallaşma, kapitalizmin ağırlık merkezinin üretimden finansal alana kayması olarak ifade edilebilir (Foster, 2010, s. 5).

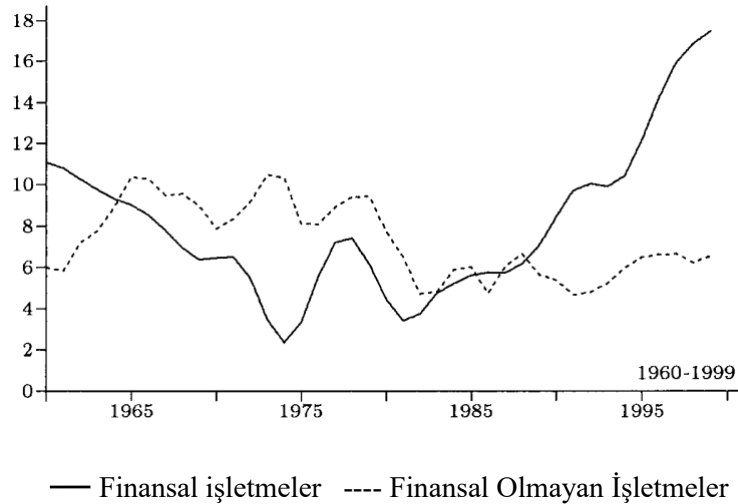
Kapitalist ekonomiler, rekabet baskısı ve kârlılığı koruma içgüdüsü nedeniyle sürekli olarak dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşümlerden birine örnek olarak yeni üretim tekniklerinin kullanılmaya başlanması verilebilir. 19. yüzyılın sonuna doğru, sermayenin yoğunlaşması ile birlikte tekelleşme faaliyetlerinin eşlik ettiği ağır sanayide yeni üretim teknikleri kullanılmaya başlanmıştır. 1873-1896 yılları arasındaki bunalıma denk düşen değişim, global üretken gücün İngiltere'den ABD ve Almanya'ya doğru kaymasına yol açmıştır. Benzer şekilde II. Dünya Savaşı sonrası yaygınlaşan seri üretim yöntemleri ve buna bağlı kitle tüketimi anlayışı, 1970'lere kadar sürmüştür. 1970'lerden bu yana gelişen teknoloji, uluslararası sermaye akımlarının büyümesi ve çok uluslu şirketlerin global üretim ve ticarete hâkim olmasıyla ise yeni bir dönüşüm yaşanmaktadır. Finansallaşma ile temsil edilen bu dönüşümle beraber kapitalist birikimin parasal çerçevesi radikal bir şekilde değişmiş ve değişmektedir. Finansal olmayan işletmeler, bankalar ve hanehalklarının da finansal alanın içine girmesiyle beraber dönüşüm hızlanmaktadır (Lapavitsas, 2013, s. 793-794).

Finansallaşmayı karakterize eden temelde üç eğilim söz konusudur. Birincisi, tekelleşme; sermaye akımlarının serbestleşmesi ve doğrudan yabancı yatırımların artması ile beraber tekelci sermayelerin finansal hale gelmesidir. İkincisi, bankaların finansal olmayan işletmelerin davranışlarını yansıtarak yeniden yapılanması; özellikle, kâr arayışına girişen bankaların bireylere yönelmesi ve piyasa işlemlerine ağırlık vermesidir (ücret, komisyon, kâr için). Üçüncüsü ise çalışan kesimlerin (hanehalkı) gelirlerinin finansal hale gelmesidir. Bu olgu, hem artan borçlara (ipotek, genel tüketim, eğitim, sağlık) hem de genişletilmiş finansal varlıklara (emeklilik, sigorta, fonlar) ilişkindir (Lapavitsas, 2013, s. 800). Bu üç eğilim, globalizasyon ve neoliberalleşmeyle birlikte tarihsel ve siyasi bağlamda ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan finansallaşma, kapitalizmin nihai halini anlamak açısından globalizasyon ve neoliberal politikalar ile birlikte değerlendirilmelidir.

Neoliberal politikalar, II. Dünya Savaşı'nı izleyen uzun genişleme dönemi boyunca, hâkim ideoloji ve iktisat politikası olan Keynesyen-Ortodoksi yaklaşımının yerini aşamalı olarak devralmıştır. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, sonrasında Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde kurulmuş olan düzenin çöküşü ve Çin'de başlayan kapitalizmin inşası; neoliberal politikaları tüm dünyada hâkim görüş haline getiren globalizasyonun sağlanmasına yardımcı olmuştur. Böylece, 1990'ların ortalarına gelindiğinde, neoliberalizm-globalizasyon ikilisinin kapitalizmin finansallaşmasını hızlandırdığı söylenebilir (Savran, 2013, s. 82-84).

Finansallaşmanın ilk safhasında, finansal kurumlar ve araçların ekonomi içerisinde payı kayda değer ölçüde artmıştır. Finansal varlıkların artışında ABD, AB ve Japonya öncülüğünde global sermaye hem boyut olarak hem de hareketlilik olarak artmaya başlamıştır. Bu dönemlerde finansal sektörün finansal olmayan işletmeler üzerindeki hâkimiyeti, tekelci ve tröst benzeri yapıların oluşması ve sermayenin belli kesimlerde yoğunlaşması ile görülmektedir. Örneğin 1983 yılından 2003 yılına kadar ABD'de şirket birleşmeleri ve satın almaları neredeyse 6 kat artmıştır. Yine bu dönemde ABD hanehalkı finansal varlıklarının payı toplam aktifler içinde %60-70 seviyelerinde iken reel varlıkların (gayrimenkul) payı %20-30 seviyelerindedir. Finansallaşmanın gelişmesi ve genişlemesinde, özellikle ABD ekonomisi, belirleyici bir rol oynamıştır (Orhangazi, 2008, s. 136; Pollin ve Heintz, 2013, s. 154, 190).

Şekil 1. Finansal ve finansal olmayan işletmeler kâr oranı (ABD, %)

Kaynak: Duménil ve Lévy, 2001, s. 599

Bu dönemdeki finansallaşma eğilimi, finansal ve finansal olmayan işletmelerin karlılığı üzerinden grafikte görülebilir. Finansallaşmanın genişlemesi ile birlikte sermaye de finansal alana kaymıştır. Bu sermaye talebinin karşılanması için yeni finansal ürünler oluşturulmuş ve bankacılık sistemi kısa sürede

olması gerektiğinden daha fazla yük almıştır. 1970’li yıllarda durgunluğa giren ABD de kârlılığını devam ettirmek amacıyla yeni finansal kurumlar ve araçlar oluşturmuştur. O dönemdeki yeni finansal kurumlardan biri REIT’lerdir. Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı (Real Estate Investment Trust) olarak bilinen REIT’lerin toplam varlıkları, 1968’de 1 milyar dolar iken, 1972’de 14 milyar dolar, 1973’de yine artarak 20,2 milyar dolar olmuştur. 1960’dan 1974’e kadar REIT gibi alternatif bankacılık kurumları ve uygulamaları hızla artmıştır. Büyük ölçüde kısa vadeli finansman ile çalışan bu kurumlar, finansal sistemi zayıflatan etmenlerin başında gelmektedir (Minsky, 2008, s. 68-70).

Teknolojik gelişmeler ve artan ölçekle beraber yeni finansal kurumlar ve yeni finansal araçlar giderek daha fazla kullanılmaya başlanmış ve finansal genişleme oldukça spekülâtif bir büyüme trendine girmiştir (Foster ve Chesney, 2009, s. 13). Finansal kârların ve borç ilişkisinin artması ile beraber finansal ekonomi ve reel ekonomi birbirine bağlı ve hassas bir noktaya gelmektedir. Neredeyse her ticari sözleşmenin alınıp-satılır hale gelmesi menkul kıymetleştirmeyi artırmaktadır. Bankaların kredilerini (ipotek gibi) desteklemek için önemli miktarda öz sermayeye sahip olması gerektiği düşünüldüğünde bu durum tehlike yaratmaktadır (Uçak, 2015, s. 147).

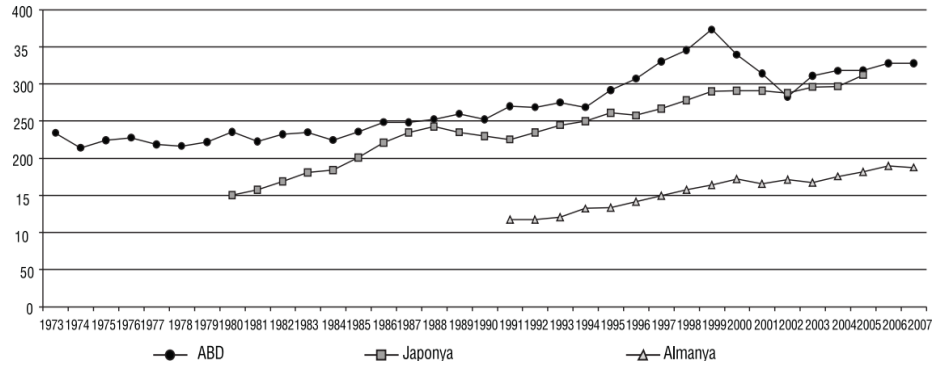
Finansın, ülkelerin ve ekonomilerin her birimine yayılması ile birlikte krizler de kısa bir süre içinde bölgesel veya global bir etki gösterebilmektedir. Krizlerin yayılması şüphesiz etki seviyesini de genişletecektir. Ancak, krizlerden her kesim eşit derecede etkilenmemektedir. İktisadi kriz sürecine girildiğinde, kapitalistlerin zararı paylaşma konusunda istekleri kârı paylaşmaya göre çok düşük olmaktadır. Bu nedenle, her bir kapitalistin ne kadar zararı üstleneceği Marx’ın deyişiyle “kurnazlıklarına” kalmaktadır. Reel ekonomide kârlılığın azalması ile beraber sermaye sahibi kapitalistler, nakit varlıkları ile yatırım yapmak yerine finansal alana (hisse senedi vs.) yönelerek spekülâsyonu tercih ederler. Bu şekildeki iş çevrimleri, kârlar azalmaya başladığı zaman ortaya çıkmaktadır. 1990’lı yılların sonunda borsada yaşanan “rasyonel olmayan irrasyonel coşku” yine bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ancak, finansal alanda yaşanan fiyat spekülâsyonları ile kazançların sağlanması, yeni bir değer veya ilâve bir servet yaratmamakta; sadece kapitalistlerin birbirileri üzerinden para kazanmalarını sağlamaktadır. Marx, bu spekülâtif serveti “hayâli sermaye” olarak tanımlamıştır. Bu sürecin nihayetinde, hisse senetlerini kimse yüksek fiyattan satın almaya razı olmadığında -fiyatlar düşüşe geçtiğinde- panik hali yaşanacak ve finansal kriz patlak verecektir (Marx, 1996, s. 335).

Bu spekülâtif servet 1990’lı yıllarda, o zamana kadarki en yüksek noktasına çıkmış; özellikle borsa endekslerinin artışı tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Örneğin fiyat-kazanç oranları(F/K) 1999’un sonunda NASDAQ kâğıtlarında 200’e 1 düzeyinde iken, bu oranın tüm senetler için 1871-1996 arası 125 yıllık

ortalaması 14'e 1 düzeyindedir (Dowd, 2006, s. 228). Kısacası, Marx'ın hayali sermaye olarak adlandırdığı bu spekülâtif hisse senedi piyasası hızlı bir şekilde büyümüştür.

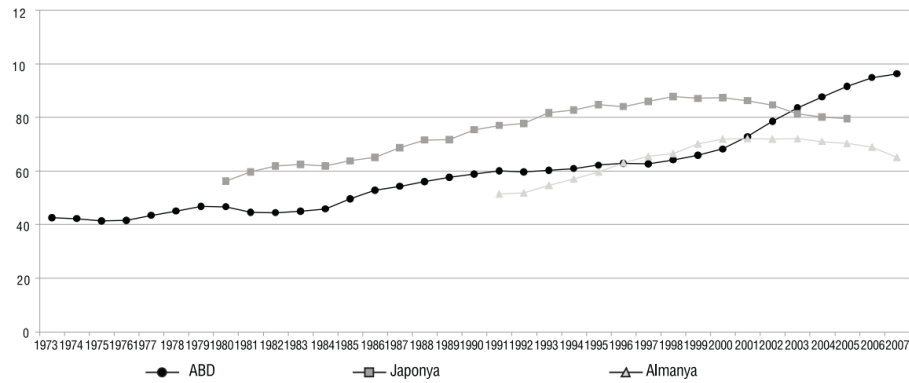
II. Dünya Savaşı'nın sonundan 1980'lere kadar, ticari bankaların portföylerindeki krediler ve kamu iç borçlanma senetlerinin miktarı da sürekli olarak artmıştır. Bankalar, varlıklarının getirisini artırma ve yükümlülüklerinin maliyetini azaltma yollarını keşfettikçe kâr artışı sağlamaktadır (Wray, 2016, s. 93-94; Minsky, 2008, s. 81). Bankalar, kârları azalmaya başladığında ilk olarak bireylere (işçiler ve halkın diğer kesiminin kişisel gelirleri), ikinci olarak -yatırım bankacılığı işlemlerini yoğunlaştırarak- finansal araçlara odaklanmaktadır (Lapavitsas, 2010, s. 30-32).

Şekil 2: ABD, Japonya ve Almanya'da hanehalkı finansal varlıklarının GSYİH'ya oranı

Kaynak: Lapavitsas, 2010, s. 32

Şekil 3: ABD, Japonya ve Almanya'da hanehalkı yükümlülüklerinin GSYİH'ya oranı

Kaynak: Lapavitsas, 2010, s. 32

Bu genel eğilim gösteriyor ki; bireyler, konut, eğitim, sağlık vb. temel ihtiyaçlarını karşılamak için finansal piyasalara dâhil olmuşlardır. Grafikte gösterilen ABD, Japonya ve Almanya'da yaşayan insanlar

arasında tarihsel ve kültürel farklılıklar bulunsa da, hem yükümlülükler bakımından (borçla finansman) hem de varlıklar bakımından (gelirler vb.) finansallaşma eğiliminin arttığı görülmektedir.

Sistemin bankacılık tarafına bakıldığında; bankaların çalışma biçiminin temel olarak uzun vadeli krediler açmak için kısa vadeli borçlanma şeklinde işlediği görülmektedir. Bundan dolayı bankaların, mevduatların çekilme ihtimaline karşılık daima likit varlıklar tutmaları ve kredi faaliyetlerinden oluşan zararları karşılamak için önemli miktarda özsermaye ayırmaları gerekmektedir. Maliyet unsuru olan bu gereksinimler, finansallaşma sürecinde sekteye uğramıştır. Böylece ticari bankalar, bir yandan da yatırım bankacılığı işlemlerine ağırlık vererek (menkul kıymetleştirmenin uygulama alanını genişleterek) bilançolarının aktif tarafını likit tutup kredi vermeye devam etmenin bir yolunu bulmuştur (Itoh ve Lapavitsas, 1999, s. 86-92).

Bununla beraber, bankaların kârlılıklarını artırabilmek için yatırım bankacılığı işlemlerine yönelmesi, 1929 Krizi'nden sonra çıkarılan Glass Steagall Yasası'nın geçerliliğini kaybetmesi anlamına gelmektedir. Glass Steagall Yasası'nın çıkarılma ve kaldırılma süreci, kapitalist krizlerin arkasındaki kurumsal mekanizma için fikir verebilir.

Glass Steagall Yasası'nın Kaldırılması

1929 Krizinden sonra Amerikan ekonomisi finansal alanda bazı düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerden en önemlisi 1933 yılında çıkarılan Glass-Steagall Yasası'dır. Bu yasa ile mevduat bankaları (ticari banka) ve yatırım bankaları arasında kesin bir ayırım yapılmış; mevduat bankalarının faaliyet alanı mevduat toplayıp kredi vermek, yatırım bankalarının faaliyet alanı ise menkul kıymetler alım-satımı yapmak olarak belirlenmiştir. Yasa ile aynı zamanda Federal Mevduat Sigorta Şirketi'ni (FDIC) kurulmuş; böylece ticari bankalarda mevduatı bulunan tasarruf sahiplerinin parası spekülasyondan korunarak belirli ölçülerde sigortalanmıştır (Bocutoğlu, 2014, s. 85).

Glass-Steagall Yasası ile ticari bankaların yatırım bankalarından ayrılmasının önemli çıktıları olmuştur. Ticari bankalar; kredi yaratan, kamuya danışmanlık yapan ve regüle edici bir işleve sahiptir. Gerekli durumlarda FED'den borç alma hakkı bulunmaktadır. Yatırım bankaları ise spekülasyon amacı ile finansal işlem yapmak isteyenlerin kullandığı bankalardır ve dolayısıyla ticari bankalara tanınan ayrıcalıklardan istifade edemez (Crawford, 2011, s. 128).

Bu işlevlerin yasa ile birbirinden ayrılması, iki bankacılık türü arasındaki likidite ve ödeme gücü gereksinimi farklılığını yansıtmaktadır. Likidite için ticari bankalar para benzeri mevduatlara yönelirken, yatırım bankaları ise açık piyasadaki borçlanmaktadır. Aynı şekilde sermaye ihtiyacı bakımından da

farklılıkları bulunan bu iki bankacılık türünün iç içe geçmesi kırılğan bir finansal piyasa oluşturabilir (Neal ve Eugene, 2012, s. 105). Bu bakımdan Glass Steagall Yasası'nın amacı, Amerikan bankacılık ve finansal sisteminin istikrarını sağlamak ve sağlam bir temel oluşturmaktır. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında, yaşanan finansal panikler eşliğinde Amerikan ekonomisine istikrarsız bir yapı hâkimdir. Bu bakımdan yasanın 1970'lere kadar amacını gerçekleştirdiği söylenebilir. Ancak, 1970'lerden itibaren Glass Steagall Yasası'nın gevşetilme çabaları, 1980 yıllarında artan neoliberalleşme ve sermayenin finansallaşmasıyla beraber artmış ve nihayetinde 1999 yılında Gramm-Leach-Bliley Yasası (Finansal Hizmetler Modernleştirme Yasası) ile yürürlükten kaldırılmıştır (Crawford, 2011, s. 132).

Glass Steagall Yasası'nın kaldırılması ile beraber mevduat ve yatırım bankalarının birleşmesi, risk oranı yüksek finansal araçların üretilmesine olanak sağlamıştır. Nitekim yasanın kaldırılmasından önce, 1982 yılında, "Garn-St. Germanin Mevduat Kurumlar Yasası" ve 1984 yılında "İkincil Konut Kredisi Piyasası Yasası" devreye girmiştir. Devreye giren bu yasalar ile tasarruf ve kredi şirketlerine yeni alanlar yaratılmış ve yatırım bankalarının konut kredilerini menkul kıymetleştirmesinin önü açılmıştır (Dinar, 2018, s. 169). Bu sayede konut kredileri ayrı bir finansal varlık olarak tekrar satışa sunulmuş, risk; kredi veren kurumlardan serbest fonlar ve çeşitli finansal kurumlar gibi farklı birimlere dağıtılmıştır. Örneğin, 2004-2006 arasında toplam mortgage kredilerinin %79,3'ü menkul kıymetleştirilmiş durumdadır (Lapavitsas, 2010, s. 18). Menkul kıymetleştirme riski yatırımcılara aktardığı için, kredi veren kurumlar borçların geri dönüşü için endişelenmemekte ve kâr oranlarını yükseltmek için daha fazla kredi vermektedirler (Curtis, 2015: 103). Nitekim 2001 dot.com¹⁰ balonu ve 2008 krizi de birçok iktisatçı tarafından bu sürecin sonuçları olarak değerlendirilmiştir (Crawford, 2011, s. 131).

FİNANSALLAŞMA-KRİZ İLİŞKİSİ VE "MİNSKY ANI"

Finansal piyasaların ekonomilerde kırılğanlık yaratan bir diğer özelliği spekülâtif yapısıdır. Reel ekonomide fiyat arttığı takdirde talep azalırken, finansal piyasalarda genellikle bu durumun tam tersi gerçekleşmektedir. Özellikle belirsizlik ve güven olgularının etkili olması; finansal varlıkların fiyatları artmaya başladığı zaman talebin artarak bir kazanç furçasına dönüşme sürecine (balon etkisi) girmesiyle sonuçlanmaktadır. Fiyat düşüşlerinde de aynı şekilde satışların miktarı artmaktadır. Minsky'nin vurguladığı üzere, istikrar dönemlerinde finansal yapının sağlam karakteri, içsel süreçler üzerinden istikarsızlık döneminin tohumunu ekmektedir.

¹⁰ dot.com balonu; 1990'lı yıllarda ABD ekonomisi'nde teknoloji şirketlerinin aşırı büyümesi sonucu internet şirketlerinin hisselerinin borsada aşırı değer kaybetmesidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Goodnight ve Sandy, 2010).

Minsky, nakit akımlarına göre iktisadi birimlerin hedge, spekülâtif ve ponzi olmak üzere üç tür finansman davranışında bulunduğunu öne sürmektedir. Eğer gerçekleşen ve beklenen nakit akımları birimin ödenmemiş tüm yükümlülüklerini karşılıyorsa, birim “hedge (güvenli)” finansmanı tercih etmektedir. İktisadi birimin bilânço nakit akımı beklenen gelirinden büyükse borçlarını ya çevirerek ya da artırarak karşılayabilecektir. Borçlarını çevirerek karşılayan birimler “spekülâtif” finansman, borçlarını ödeyebilmek için daha fazla borçlanan birimler de “ponzi” finansman davranışını benimsemektedirler. İstikrar dönemlerinde krize giden süreci; yatırımın genişlemesi, iktisadi birimleri spekülâtif ve ponzi finansmana doğru iten faiz oranları ve artan güven ortamının sağladığı risk iştahı oluşturmaktadır (Orhangazi, 2017: 36). Bir diğer deyişle, artan kâr oranları ile birlikte yükselen güven ortamı, kısa vadeli borca dayalı finansmanın tercih edilmesine neden olmaktadır.

Ekonomideki geleceğe dayalı iyimser beklentiler, bireyler ve firmalar temelinde risk algısını düşüren bir etki doğurmakta ve bunun sonucunda artan borçluluk oranları ile birlikte borç yapısındaki spekülâtif ve ponzi oranları yükselmektedir. Bu noktada, sermayenin marjinal etkinliğinin azalması ve artan kırılganlık, ekonomiyi bir krize sürüklemektedir. Ekonomideki bu spekülâtif balonun yeteri kadar şiştikten sonraki patlama evresi “Minsky Anı”¹¹ olarak ifade edilmiştir.

Minsky Anı, ekonomideki finansal istikrar dönemi sırasında finansman rejimlerindeki değişimin spekülâtif ve ponzi finansmana doğru kayması sonucu kriz sürecinin başladığı çöküş (crunch) noktasına karşılık gelmektedir (Bocutoğlu, 2010: 21). Minsky Anı’nın başlangıç noktası, yüksek profilli bir veya daha fazla şirketin aşırı genişlediği ve ödemelerini yapmak için varlıklarını satması gerektiğinin netleşmesi olarak gösterilebilir. Bu sürecin devamında, zorunlu satıştan dolayı düşen varlık değerlerini ve çekilen kredileri (yatırımın düşüp işsizliğin yeniden artmaya başlayacağı noktaya kadar) içeren bir erime ortaya çıkmaktadır (Whalen, 2008: 9). Bu noktadan sonra kredi sisteminin çökmesi ve varlık fiyatlarının düşmesinin sonucunda bir finansal kriz sürecine girilmektedir. Kısacası, Minsky Anı’na giden yol, gittikçe daha fazla yatırımcının uzun vadedeki kâr beklentilerini göz önünde bulundurarak borç sözleşmesi altına girmesinden kaynaklanır. Likidite sorunu ile birlikte var olan ponzi finansman eğilimi, ekonominin Minsky Anı’na giden süreci hızlandırmaktadır.

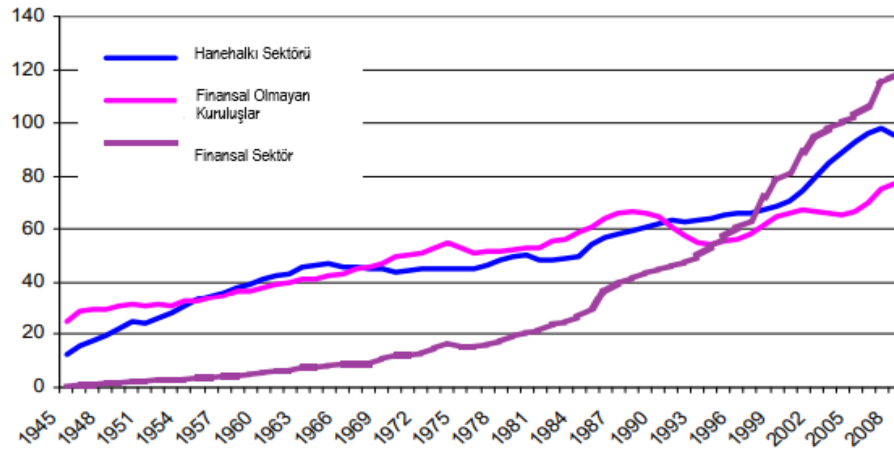
Farklı finansman yapıları, bir ekonominin finansal yapısının genel sağlamlığını veya kırılganlığını göstermektedir. Ekonomik istikrar süresi ne kadar uzun sürerse, ponzi finansman giderek daha yaygın hale gelme eğilimindedir ve genellikle bazı finansal kurumların çökmesine neden olur. Ponzi finansmanın

¹¹ Minsky Anı (Minsky Moment) teriminin kullanımı ile ilgili bazı eleştiriler bulunmaktadır. Bkz. (Flanders,2015; Tavasci ve Toporowski, 2010).

finansal sistemde yeterince yayılması durumunda, 2008 krizinde olduğu gibi, ekonominin çöküşü hedge finansman yapısına sahip olan iktisadi birimleri de etkilemektedir (Knell, 2014, s. 4).

II. Dünya Savaşı sonrası, dönemin görece iktisadi istikrarı, likiditenin artmasını sağlayan finansal yenilikleri teşvik etmiştir. Bu rekabet temelinde finansal kurumlar kaldıraç oranlarını artırarak daha fazla kredi kullandırmaya cesaret bulmuşlardır. Şekil 4, ABD’de savaş sonrası dönemden 2008 krizine kadar ödenmemiş borçların artış hızını göstermektedir (Wray, 2011, s. 11-13).

Şekil 4: Kredi piyasasında ödenmemiş borçlar (% GSYİH)

Kaynak: Federal Reserve Flow of Funds Accounts, akt: Wray, 2011, s.11

Birey ve firma bazında iktisadi birimlerin daha fazla finansallaştığı son çeyrek yüzyılda, borçlanma davranışları da değişmiştir. Borçluluğun artması yönünde uzun vadeli bir eğilim görülmesinin yanısıra, özellikle son çeyrek yüzyıldaki finansal sektör borçları çok hızlı bir büyüme göstermiştir (GSYİH’nın %20’sinden %120’sine). Finansal yenilikler kredi arzını genişleterek borçlanma miktarlarını artırırken, ekonomideki finansman yapısı hedge, spekülâtif ve ponzi arasında hareket etmeye başlamıştır (Wray, 2011, s. 11-13).

2008 krizinin sebeplerini açıklamaya çalışan yaklaşımlarda, ABD ekonomisindeki finans sektörü “saadet zinciri” ile ilişkilendirilerek sürecin sonu bir “Minsky Anı”olarak ifade edilmektedir. ABD, II. Dünya Savaşı sonrasında konut yapımında en uzun patlamayı 2000 yılından 2006 yılına kadar yaşamıştır. Konut sahipliği oranı kriz öncesine kadar sürekli bir artış halindedir. Konut balonunun patlaması sonrası kaldıraç oranlarının düşürülmesini, kredi problemi ve karamsar beklentiler tetikleyerek finansal krizlerinin etki alanını genişletmiştir. İyimser beklentiler, artan borçlanma ve finansal yeniliklerin eşlik

ettiği konut patlamasında kendini gösteren bu süreç, Minskyen kriz olarak da ifade edilebilir (Yılmaz, 2020, s. 138-139; Akçay ve Güngen, 2014 s. 89).¹²

Nihayetinde, 2008 krizi kapitalist bir krizdir. Tarihsel sürece bakıldığında finansal nitelikli kapitalist krizlerin sıklıkla ve benzer biçimde meydana geldiği görülmektedir. Örneğin 1857 yılında ABD’de ortaya çıkan krizden yalnızca birkaç ay önce ekonomik hava oldukça iyimserdir (Marx, 1996, s. 343-353).¹³ Benzer bir biçimde literatürde “Knickerbocker Krizi” olarak da bilinen 1907 krizi de finansal araçların rol oynaması bakımından 2008 krizine benzemektedir. Kriz, hisse senetleri piyasasındaki genişlemenin 1907 yılında Knickerbocker Bankerlik Şirketi’ni zor durumda bırakması ve şirketin Avrupa bankalarına olan ödemelerini durdurması ile başlamıştır. Şirketin ödemelerini durdurması sonucu gecelik faiz oranları %125’in üzerine çıkarak piyasalarda panik havası başlamıştır. Knickerbocker Krizi, ortaya çıkışı itibariyle finansal piyasalarda güven mekanizmasının önemini bir kez daha göstermiş ve ulusal ekonomilerin iktisadi gelişim aşamasında finansal piyasalardaki beklenmedik gelişmelere karşı daha temkinli bir tutum izlenmesini sağlamıştır (Akbaş, 2017, s. 87). Buradan hareketle, Minsky Anı olarak ifade edilen durumun kapitalizmin tarihi kadar eski bir olgu olduğu düşünülebilir.

Finansal nitelikli bir durgunluk veya kriz ortaya çıktığında, özellikle gelişmiş ülkeler, likiditeyi genişletecek önlemler almaktadır. Örneğin 1987 Kara Pazartesi, 1990-91 durgunluğu ve 2008 krizinde; ABD parasal genişleme yoluyla ekonomik daralmanın önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak bu tür müdahaleler krizlerin daha da derinleşmesini önlemede başarılı olsa da genellikle sonraki krizlerin başlangıç noktasını oluşturmaktadır (Akyüz, 2008, s.12). Bu şekilde, kapitalizmin tarihi süreç içerisindeki farklı aşamalarında yaşanan krizler, düzenli işleyen sistemi aksatan bir kesinti olarak düşünülmemelidir. Böyle bir düşünce yolu, kapitalizmin dinamiklerini ve kapitalist krizlerin oluşma sürecini anlaşılabilir kılmaktadır (Yalman, 2019, s.186).

Bu noktada akla şöyle bir soru gelmektedir. Kapitalist krizlerin arkasındaki kâr elde etme güdüsü, özellikle finansal piyasalarda tecrübelerle sabitken neden önlemler gevşetilmekte veya bir “iş çevrimleri” şeklinde dönemsel olarak izin verilmektedir. Öyle ki, 2008 krizine giden süreçte gerçekleşen menkul kıymetleştirme ve yönetilen para miktarının büyümesi arasındaki simbiyotik bir ilişkinin varlığını, Minsky 1986 yılında yazmıştır (Whalen, 2008, s. 9). Böyle bir eğilimin varlığını devam ettirmesinin, kazançlarını en üst düzey çıkarmak isteyen para yönetici kapitalizm anlayışının bir sonucu olduğu düşünülmektedir. İlk bölümde tanımlanan para yönetici finansal kurumların, 2008 krizi sonrasında olduğu gibi, politika

¹² 2008 krizinin sebepleri konusunda literatürde farklı görüşler de mevcuttur. Bknz. (Dumenil ve Levy 2011; Palley, 2009; Kregel, 2008).

¹³ 1857 ve 1858 tarihli Banka Yasaları üzerine verilen raporlarda; 1857 Ağustosunda kriz patlak vermeden yalnızca birkaç ay önceki bir davette neredeyse tüm banka müdürlerinin, tüccarların ve uzmanların işlerin ne kadar yolunda ve sağlıklı olduğu konusunda birbirlerini kutladıkları yazmaktadır.

kararlarında merkezi bir konuma gelmesi; şüphesiz ki iktisat politikalarının belirli bir ideolojik gaye ile şekillendiğini göstermektedir.

İdeoloji-iktisat ilişkisinin; iktisat politikalarını, kapitalist krizlerin oluşumunu ve etki derecesini belirlemesi sosyal bilimlerin rolü açısından bazı temel sorgulamaları zaruri kılmaktadır. Öncelikle, bir sosyal bilim olarak iktisatın, her ne kadar kendini bundan sıyırmaya çalışsa da toplumun bir parçası olduğu gerçeği unutulmamalıdır (Bhaskar, 1989, s. 38). Krizlerin periyodik olarak tekrar etmesi de kapitalist toplumun bir ürünüdür. Bu bakımdan toplumsal olgular, değişimler ve ideolijiler; iktisat teorisi ve politikalarını etkilemektedir. Dolayısıyla, politik karar vericiler başta olmak üzere kurumsal mekanizmalar, iyi bir toplum idealini amaç edinen bir vizyon yansıtmalıdır. Bu konuda Marx, Keynes ve Minsky gibi düşünürler takip edilirse; belirsizliklerin azaltıldığı, bireysel özgürlüklerin güvence altına alındığı ve sosyal adaletin sağlandığı bir ideoloji benimsenmelidir. İktisat politikalarında böyle bir ideolojinin eksikliği, kapitalizmin gerçekliğini kaçınılmaz ve ideal olarak sunan bir dikotomik anlayış doğurmaktadır.

Bu çalışmada yer alan tarihsel ve teorik argümanlar da bu bağlamda düşünülmelidir. İdeoloji, esasında sosyal bilimlerin başlangıç noktasıdır; kapitalist iktisadi krizlerin anlaşılması için de kapitalist ideolojinin anlaşılması gerekmektedir.

SONUÇ

Finansal piyasaların globalizasyonu, serbestleşmesi ve devamında genişlemesi, üretim-finans arasındaki bağlantıyı zayıflatmıştır. Endüstrilerin finansallaşması ve bunun yanında enflasyon hedefleyen bağımsız merkez bankaları; sınai kârları istikrarsızlaştırmakta, politika yapımını finansal çıkarlar lehine dönüştürmektedir. Ancak, finansal piyasaların genişlemesi, kapitalizmin dinamiklerini değiştirmemiş sadece şekil değiştirmesini sağlamıştır. İktisadi sistemin içsel süreçlerle istikrarsızlık sarmalına girmesi, yine aynı nedene, kapitalist birikim sürecinin tıkanmasına bağlıdır. Değişen durum, üretim ilişkilerinin finansal ilişkilere kayması ve bunun sonucunda finansal inovasyon mekanizmasının yaygınlaşmasıdır.

Üretimde ortaya çıkan yenilikler ve bu bağlamda maliyetleri minimize etme gayreti; finansal alanda gerçekleşen kârlılık oranların artması sonrası ikinci planda kalmıştır. Bu sürecin bir sonraki aşaması da üretim krizlerinden finansal krizlere geçiş olmakta ve bu değişimin sonucunda topyekün savaşların artık “ekonomi savaşı” haline geldiği görülmektedir.

Bu sürecin sebeplerinden en önemlisi; finansal alanın, kâr sağlama konusunda üretime göre daha esnek bir yapıya sahip olmasıdır. Bu bakımdan kurumsal değişikliklere yol açan finansal sistemin dinamiklerinin, iktisadi birimlerin kâr amaçlı faaliyetlerinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Ancak bu

konudaki birincil sorumluluk devlete aittir. En başta globalizasyon-neoliberal politikaların merkezi olan ABD olmak üzere, bütçe açıklarının rolünü dönüştüren finansallaşma; hükümetlerin borçlanmasıyla karmaşık biçimlerde ve artan bir şekilde karşılıklı bağıllık yaratmaktadır.

Kapitalizmin krizlerine yönelik eleştiri ve önerilerin, bu temel üzerinden hareket etmesinin elzem olduğu düşünülmektedir. Öyle ki, Adam Smith'den bu yana ana akım iktisatçıların çoğu, krizleri kapitalist sistemin işleyişinin bir sonucu olarak görmemekte; enerji kıtlığı, doğal felaketler, salgın veya savaş gibi dışsal etmenlerle açıklamaya çalışmaktadırlar. Tarihte yaşanan farklı aşamalar, siyasi ve toplumsal dönüşümler; kapitalizmin krizlere verdiği tepkinin değişimini izlemek açısından önemli olsa da krizlerin periyodik olarak tekrar etmesinin altında yatan eğilimler dikkate alınmamaktadır. Bunun da ötesinde ana akım iktisadi yaklaşım, Kuznets'in yanılığında olduğu gibi, krizleri sistemin devam etmesi ve ekonomik zenginliğin artması için katlanılması gereken olumsuzluklar olarak görmektedir.

Ancak finansallaşma ve globalizasyonun artmasıyla birlikte krizler çok daha derin toplumsal sonuçlar doğurmakta ve eşitsizlikleri artırmaktadır. Bu bakımdan yeni 1929 ve 2008'ler yaşanmaması için devletin rolü, Hobbes'un deyimiyile "açgözlülüğü" düzene koymaya yönelik olmalıdır. Çalışmada bahsedilen Glass-Steagal Yasası finansal açıdan yararlı bir örnektir. Özellikle spekülatif nitelikli krizlerin oluşmasının önlenmesi; finansal birimlerin kâr hırsının bastırılması ve bunun için devreye alınan düzenleme ve yasaların da para politikası ile desteklenmesi gerekmektedir.

İktisat politikaları öncelikle, iyi bir toplum idealini amaç edinmeli ve bazı temel ideolijilere sahip olmalıdır. Bu olmadığı takdirde politikaların hangi amaç ve hedeflere yönelik uygulanacağı belirsiz kalmaktadır. Bu belirsizlik; bireysel özgürlük, sosyal adalet ve iktisadi etkinlik üçlüsünü yaşanan döneme uygun bir şekilde geliştirecek kurumların oluşması ile önlenebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

Akalın, U.S. (2011). Sunuş, U.S. Akalın (Hzl. ve Çev.). *Marx'ın Kriz Teorisi 1. Kitap* içinde (s. 7-15). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Akbaş, M. E. (2017). 1800'lerin Küresel Krizleri, Büyük Depresyon ve 2008 Krizi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 77-127.

- Akçay, Ü. & Güngen, A. R. (2014). *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş*. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Akyuz, Y. (2008). *Managing financial instability in emerging markets: a keynesian perspective* (No. 2008/4). Discussion Paper.
- Albert, M. (1993). *Capitalism Against Capitalism*. London: Whurr Publishers.
- Arrighi, G. (1978). Towards a Theory Of Capitalist Crisis. *New Left Review*, 111(3), 3-24.
- Bhaskar, R. (1989). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of The Contemporary Human Sciences*. 2nd edition, Harvester Wheatsheaf.
- Bocutoğlu, E. (2010). Hyman P. Minsky'nin Konjonktür Teorisi 2007-2010 Küresel Krizini Açıklamaya Uygun mu? Heterodoks Bir Değerlendirme. *Bankacılar Dergisi*, 75, 3-33.
- Bocutoğlu, E. (2014). ABD'de 1933 Glass-Steagall yasının yürürlükten kaldırılması 2007 küresel finansal krizini tetikledi mi?: Karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Bankacılar Dergisi*, 90, 83-111.
- Crawford, C. (2011). The repeal of the Glass-Steagall Act and the current financial crisis. *Journal of Business & Economics Research (JBBER)*, 9(1).
- Curtis, N. (2015). *Idiotism: Capitalism And The Privatisation Of Life*. (Çev. M. Ratip). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dinar, G. B. (2018). Kapitalizmin krizlerini Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezi çerçevesinde anlamak. *Yıldız Social Science Review*, 4(2), 167-186.
- Dowd, D. (2006). *Capitalism and its Economics: A Critical History*. (Çev. C. Gerçek). İstanbul: Yordam Kitap.
- Duménil, G. & Lévy, D. (2001). Costs And Benefits Of Neoliberalism. A Class Analysis. *Review Of International Political Economy*, 8(4), 578-607.
- Duménil, G. & Lévy, D. (2011). *The Crisis Of Neoliberalism*. Harvard University Press.
- Durmuş, M. (2013). *Kapitalizmin Krizi: Küresel Krizin Eleştirel Bir Çözümlemesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Epstein, G. (2002). Financialization, rentier interests, and central bank policy. *Department of Economics and Political Economy Research Institute (PERI) Conference*, University of Massachusetts, Amherst.
- Fisher, I. (1933). The Debt-Deflation Theory Of Great Depressions. *Econometrica*, 1.
- Flanders, M. J. (2015). It's not a Minsky moment, it's a Minsky era, or: İnevitabile instability. *Econ Journal Watch*, 12(1), 84-105.
- Foster, J. B. (2010). The Age Of Monopoly-Finance Capital, *Monthly Review*, 61(9).
- Foster, J. B. & McChesney, R. W. (2009). Monopoly-finance capital and the paradox of accumulation. *Monthly Review*, 61(5).

- Goodnight, G. T. & Green, S. (2010). Rhetoric, risk, and markets: the dot-com bubble. *Quarterly Journal Of Speech*. 96(2), 115-140.
- Hall, P. & Soskice, D. (2001). An introduction to varieties of capitalism. P. Hall, ve D. Soskice (Ed.). *Varieties Of Capitalism And Institutional Complementarities* içinde (s. 1-71). Oxford University Press.
- Harvey, D. (2012). *Sermaye Muamması: Kapitalizmin Krizleri*. (Çev. S. Savran). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hilferding, R. (1981). *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. London: Routledge.
- Itoh M. & Lapavitsas, C. (1999). *Political Economy of Money and Finance*. London: Palgrave Macmillan.
- Jackson, G. & Deeg, R. (2006). How many varieties of capitalism? Comparing the comparative institutional analyses of capitalist diversity. *MPIfG Discussion Paper*.
- Keohane, R. O. & Nye, J. S. (2011). *Power and Interdependence, Longman Classics in Political Science*. Cambridge: Pearson Publisher.
- Keynes, J.M. (1973). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. London: Macmillan.
- Kindleberger, C. P. & Aliber, R. Z. (2005). *Manias, Panics, and Crashes: A History Of Financial Crises*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Knell, M. (2015). Schumpeter, Minsky and the financial instability hypothesis. *Journal Of Evolutionary Economics*, 25(1), 293-310.
- Kregel, J. (2008). Minsky's cushions of safety: Systemic risk and the crisis in the us subprime mortgage market. *Public Policy Brief*, No. 93, Levy Economics Institute Of Bard College.
- Lapavitsas, C. (2010). Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation. C. Lapavitsas (Ed.). *Financialisation in Crisis* içinde (s 15-51). Boston: Brill.
- Lapavitsas, C. (2013). The financialization of capitalism: Profiting without producing. *City*, 17(6), 792-805.
- Maito, E. E. (2014). The historical transience of capital: The Downward trend in the rate of profit since XIX Century. *MPRA*, Paper No. 55894.
- Marx, K. (1996a). *Capital Vol. I. Edited by Friedrich Engels*. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, K. (1996b). *Capital Vol. III, Edited by Friedrich Engels*. New York: International Publishers.
- Minsky, H.P. (1992). The Financial Instability Hypothesis. *The Jerome Levy Economics Institute of Bard College*, Working Paper 74.
- Minsky, H. P. (1992). Schumpeter and Finance. *Hyman P. Minsky Archive*, Paper 280. https://digitalcommons.bard.edu/hm_archive/280
- Minsky, H. P. (2008). *Stabilizing An Unstable Economy*. New York: Mcgraw-Hill.

- Mitchell, W. C. (1913). *Business Cycles (Vol. 3)*. University of California Press.
- Neal, L. & White, E. N. (2012). The glass–steagall act in historical perspective. *The Quarterly Review Of Economics And Finance*, 52(2), 104-113.
- Orhangazi, Ö. (2008). Keynesgil finansal düzenlemelerden finansallaşmaya: İktisat literatürü ve ABD ekonomisinin finansallaşmasına tarihsel bir bakış. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 35 (Haziran), 133-159.
- Orhangazi, Ö. (2017). Günümüz Kapitalizmde Finansın Rolü Üzerine Birkaç Not. *İktisat ve Toplum Dergisi*, (86), 33-39.
- Palley, T. I. (2009). The Limits Of Minsky's Financial İnstability Hypothesis As an Explanation Of The Crisis. *IMK Working Paper*, No 11.
- Pollin, R. & Heintz, J. (2013). Study of US Financial System. Financialisation, Economy. *Society & Sustainable Development*, (FESSUD) Project.
- Roberts, M. (2016). *The Long Depression: Marxism And The Global Crisis Of Capitalism*. Haymarket Books.
- Samuelson, P. (1976). *Economics*. New York: McGraw- Hill.
- Savran, S. (2013). *Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı*. Yordam Kitap.
- Schumpeter, J. A. (2003). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London and New York: Routledge.
- Shaikh, A. (2018). *Kapitalizm, Rekabet-Çatışma ve Bunalımlar*. (Çev. Ü. Şenesen). Kırmızı Yayınları.
- Shaikh, A. & Tonak, E. A. (2012). *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi: Ulusal Hesapların Ekonomi Polisiği*. Yordam Kitap.
- Smith, M. E. & Butovsky, J. (2012). Profitability and the roots of the global crisis: Marx's 'law of the tendency of the rate of profit to fall' and the US economy, 1950–2007. *Historical Materialism*, 20(4), 39-74.
- Tavasci, D. & Toporowski, J. (2010). Introduction, D. Tavasci ve J. Toporowski (Ed.). *Minsky, Crisis And Development* içinde (s. 1-15). Springer.
- Tsoufidis, L. & Paitaridis, D. (2019). Capital intensity, unproductive activities and the great recession in the US economy. *Cambridge Journal Of Economics*, 43(3), 623-647.
- Uçak, A. (2015). Finansallaşan kapitalizmin başarısızlığı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(1), 141-154.
- Whalen, C. J. (2008). The credit crunch: A Minsky moment, *Studi E Note Di Economia*, 13(1), 3-21.
- Whalen, C. J. (2012). *Money Manager Capitalism*. In *Handbook Of Critical Issues in Finance*. Edward Elgar Publishing.
- Wray, L. R. (2011). Financial Keynesianism and Market Instability. *Levy Economics Institute of Bard College*.

Wray, L. R. (2011). Minsky's money manager capitalism and the global financial crisis. *International Journal Of Political Economy*, 40(2), 5-20.

Wray, L. R. (2016). *Why Minsky Matters: An Introduction to the Work of a Maverick Economist*. Princeton University Press.

Yılmaz, E. (2020). *Understanding Financial Crises*. Routledge.

Yalman, G. (2019). Neoliberalizm, kriz ve devlet. *Mülkiye Dergisi*, 43(1), 185-192.

TÜRKİYE'DEKİ KAMU SERMAYELİ BANKALARIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK PERFORMANSLARININ HİBRİT ÇKKV MODEL İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: 2014-2021 DÖNEMİ MEREC-ARAS MODELİ ÖRNEĞİ

Selahattin BEKTAŞ¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de bankacılık faaliyetinde bulunan kamu sermayeli bankalarının sürdürülebilirlik performanslarının 2014-2021 yılları için analiz edilmesidir. Çalışmada sosyal, ekonomik ve çevresel olmak üzere üç farklı kriterde toplamda sekiz adet performans kriteri belirlenmiştir. Çalışmada yöntem olarak MEREC ve ARAS yöntemleri kullanılmıştır. MEREC yöntemi ile kriterlerin ağırlıkları belirlenmiştir. ARAS yöntemiyle de performans sıralamaları yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, en önemli ağırlığa sahip birinci kriter Kapsam 1 emisyonu olarak tespit edilmiştir. İkinci en önemli ağırlığa sahip olan kriter ise Kapsam 2 emisyonu olarak belirlenmiştir. Performans bakımından ilgili dönemde en iyi performansı gerçekleştiren bankanın Vakıf bank olduğu bulunmuştur. İkinci ve üçüncü en iyi performansı gösteren bankalar ise sırası ile Halk Bank ve Ziraat Bankası olarak saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Performans, MEREC, ARAS Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri

JEL Kodları: G2, G20, G21

EVALUATION OF THE SUSTAINABILITY PERFORMANCES OF PUBLIC CAPITAL BANKS IN TURKEY WITH HYBRID MCDM MODEL: THE CASE OF MEREC-ARAS MODEL FOR 2014-2021 PERIOD

Abstract

The aim of this study is to analyze the sustainability performances of state-owned banks operating in Turkey for the years 2014-2021. In the study, a total of eight performance criteria were determined in three different criteria: social, economic and environmental. MEREC and ARAS methods were used as methods in the study. The weights of the criteria were determined by the MEREC method. Performance rankings were also made with the ARAS method. According to the results obtained from the study, the first criterion with the most important weight was determined as Scope 1 emission. The second most important criterion was determined as Scope 2 emissions. In terms of performance, it was found that the bank that performed the best in the relevant period was Vakıfbank. The second and third best performing banks were determined as Halk Bank and Ziraat Bank, respectively.

Keywords: Sustainability, Performance, MEREC, ARAS, Multi-Criteria Decision Making Methods

JEL Codes: G2, G20, G21

¹ Dr., Bağımsız araştırmacı, selahattinbektas42@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6285-8318>

GİRİŞ

Hemen hemen her yasal ekonomik sistemin en önemli yapıtaşlarından biri olan bankalar, sistem içinde finansal aracılık rolünü üstlenerek son derece önemli bir fonksiyonu yerine getirirler. Bankalar sistem içinde fon transferi sağlarlar. Diğer bir ifade ile fon fazlası olandan fon açığı olana doğru kaynakların etkin bir şekilde dağılımını sağlamış olurlar. Ayrıca bankalar yaptıkları bu önemli işlemler sayesinde büyüme ve kalkınmaya da önemli katkılar sunar (Demir, 2021, s.1361).

Gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomiler için bankalar, finansal hizmet bakımından sistemin vaz geçilmez unsuru şeklinde ifade edilebilir. Piyasa tabanlı ve banka tabanlı finansal sistem içinde bulunan sermaye ve para piyasalarında meydana gelen işlemlerin birçoğu, bankalar üzerinden yürütülmektedir. Bankalar özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı tetikleyen unsurlardır (Işık, 2020, s.62).

Bankacılık sektöründe meydana gelebilecek herhangi bir aksaklık veya dengesizlik, sistemin bozulması ve üretim (reel) sektörünün durmasına sebep olabilmektedir. Dolayısıyla ülke çapında ciddi manada krize de neden olabilir. Hem bankaların hem de sektörün kendini kontrol etmesi veya nerede olduğunu görmesi bakımından bankaların performans ölçümü, giderek önem kazanmaktadır. Bu durumun sektör çalışanlarının yanısıra politika yapıcıları için çok önemli bir durumdur. Ayrıca ekonominin gidişatı açısından takip edilmesi gereken bir etkidir.

Bankacılık sektörünün performansının belirli aralıklarla (periyodik) ölçülmesi, söz konusu sektörün etkinliği ve verimliliği açısından gelişimini artırmaktadır. Dolayısıyla rekabeti artırmada önemli bir unsur olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu sektörde performansın düzenli bir şekilde ölçülmesi, oluşabilecek bir kriz ya da bozulmanın öngörülmesi bakımından erken sinyal niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla erken manevra kabiliyeti sağlayacağı düşünülebilir.

Son dönemlerde bankaların sadece finansal/ekonomik performansı tartışılmamaktadır. Bunun yanında çevresel ve sosyal boyutunu da kapsayan rekabetçi bir performans niteliği taşıyan sürdürülebilirlik performansının da olgunlaştığı literatürde ve sektörde sıklıkla tartışılmaktadır. Bankaların sürdürülebilirlik performanslarının belirlenmesi yakın geçmişten günümüze popülerliğini giderek artıran bir unsur olarak söylenebilir. Dolayısıyla bankaların artık rekabetçi bir yapıda yarışabilmesi ve hem büyümeye hem de kalkınmaya faydalı olabilmesi için sürdürülebilirlik performanslarıyla birlikte analiz edilmesi görüşü yaygınlık kazanmıştır.

Sürdürülebilirlik 3 temel faktörden oluşmaktadır. Bunlar; çevresel faktör, ekonomik faktör ve sosyal faktördür. Çevresel faktör; işletmelerin çevreye zarar vermeden veya minimum zarar verecek faaliyetleri göstermesi, çevrenin ve kaynakların gelecek nesilleri de göz ardı etmeden akılcı yaklaşımlarla korunması şeklinde belirtilebilir. Ayrıca çevresel sürdürülebilirlik; doğal kaynakların devamlılığının kalıcı olmasını, insan haklarına önemin artırılmasının yanı sıra bitki-hayvan türlerinin korunmasını kapsamaktadır. Ekonomik boyut; gelecekteki insanların tüketim ve refah seviyelerini bugüne oranla azaltmayacak minvalde ve ekonomik büyüme ekseninde, günümüz insanların alması gereken önlemleri kapsamaktadır. Sosyal boyut; sağlık, hayat ve eğitim kalitesinin tüm toplumlar için tatmin edici seviyeye getirmeyi hedefler, sosyal gelişimin desteklenmesine fayda sunar ve insan ilişkilerinin zenginleştirilmesine ilaveten olarak bireysel ve grup olarak hedefe ulaşmaya olanak sağlar (Aras vd., 2018, s.47-48; Eş ve Kamacı, 2020, s.808).

Yukarıda açıklanan bu motivasyonlardan hareketle, bu çalışmanın amacı Türkiye’de faaliyette bulunan kamu sermayeli bankaların performanslarını belirlemektir. Bu minvalde çalışmanın kapsamını üç kamu bankasının 2014-2021 dönemi sürdürülebilirlik performans tablosu oluşturmaktadır. Çalışmada üç kamu bankasının seçilmesinin sebebi ise yerli literatürde kamu bankalarının sürdürülebilirlik performanslarını kendi aralarında karşılaştıran bir çalışmaya rastlanılmamış olmasıdır. Bir diğer sebebi ise, Türk bankacılık sisteminde faaliyette bulunan ve aktif büyüklükleri bakımından ilk üç banka olan Ziraat, Halk ve Vakıf bank’ın kendi içlerinde karşılaştırmalı bir sürdürülebilirlik performans ölçümünün yapılmasıdır. Giriş niteliği taşıyan bu bölümden sonra, ikinci bölümde çalışma kapsamına giren özet tablo literatür gelmektedir. Hemen arkasından ise, üçüncü bölümde veri, yöntem ve sonuçları mukayeseli bir şekilde değerlendirilmiştir. Son bölümde ise, çalışmanın sonucu yorumlanmıştır.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Tablo 1’de çalışmanın konusu kapsamına giren özet tablo literatür gösterilmiştir. Literatüre bakıldığında henüz olgunlaşma aşamasında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca literatürde ki yöntemlere bakılacak olursa çok kriterli karar verme yöntemlerine (ÇKKV) başvuran çalışmaların yanı sıra panel veri analizi ve regresyon analizi gibi farklı yöntemlerle çeşitlenmeye başladığı görülmektedir. Nitekim bu çalışmada da yeni bir hibrit çkkv model önerisi sunulmuş olup olgunlaşma aşamasında bulunan literatüre katkı yapması umulmaktadır.

Tablo1: Literatür özet tablo

Yazar	Yıl	Konu	Kriter	Yöntem	Sonuç
Akbaş ve Kaya	2022	Katılım bankalarının kurumsal sürdürülebilirlik performanslarını etkileyen etmeler araştırılmıştır.	1-Aktif kârlılığı 2-Toplam kredilerin toplam aktiflere oranı 3-Vergi öncesi kârın toplam pasiflere oranı 4-Toplam aktifler	Panel Veri Analizi	Kurumsal sürdürülebilirlik performansını etkileyen en önemli etmenin vergi öncesi kârın toplam pasifler oranı değişkenin olduğu ve negatif bir ilişkinin varlığı bulunmuştur.
Atabay vd.	2022	BİST'te faaliyette bulunan banka ve finans dışı kurumların Sürdürülebilirliği nin kurumsal itibar üzerine etkisi araştırılmıştır.	1-Sürdürülebilirlik 2-Sektör firma yaşı 3-Kadın üye sayısı 4-Bağımsız üye sayısı 5-Yönetim kurulu büyüklüğü 6-Aile sahipliği 7-Kurumsal itibar	Regresyon Analizi	Sürdürülebilirliğin kurumsal itibarı pozitif olarak etkilediği bulunmuştur. Yönetim kurulunun büyümesi ve bağımsız üye sayısının artması ile sürdürülebilirliğin kurumsal itibarı yine pozitif yönde etkilediği bulunmuştur.
Demirci	2022	Türkiye'deki kamu ve özel sermayeli bazı bankaların web siteleri ve raporlarında sürdürülebilirlik kelimesinin nasıl kullandıklarına dair bir analiz yapılmıştır.	1-Bankaların web siteleri 2-Bankaların sürdürülebilirlik raporları	Örnek olay (Nitel Analiz)	Bankaların sürdürülebilirlik kavramının tanıtımında ve bu kavrama ilişkin gerekli adımların atılmasında üstün bir çaba gösterdikleri tespit edilmiştir. Fakat toplumsal dinamikleri ekleme hususunda gerekli argümanları oluşturmada yetersiz kaldıkları saptanmıştır.
Yarlıkaş ve Öztürk	2021	Bankacılık sektöründe kurumsal sürdürülebilirlik analizi incelenmiştir.	1-Toplam şube sayısı 2-Toplam Çalışan sayısı 3-Toplam müşteri sayısı 4-Toplam ATM sayısı 5-Ortalama eğitim süresi 6-Personel devir hızı 7-Sermaye yeterliliği oranı 8-Öz kaynak kârlılığı 9-Toplam aktifler 10-Net kâr	CRITIC ve MOORA	En önemli kriter olarak öz kaynak kârlılığı olarak belirlenmiştir. Diğer bir sonuç ise seçilen 5 bankanın belirlenen kriterlere göre uyum sağladığı tespit edilmiştir.

			11-KBDSGM 12-KBDSTM 13-KBDKTM 14-KBDTYM		
Kevser ve Doğan	2020	Bankaların yönetim kurulu (YK) yapısı ile sürdürülebilirlik raporu uyumu arasındaki ilişkiyi tespit etmektedir.	1-Kadın YK Sayısı 2-Kadın YK yüzdesi 3-Kadın YK Dummy 4-Yönetim kurulu büyüklüğü 5-Yabancı YK sayısı 6-Yabancı YK yüzdesi 7-Yabancı YK Dummy 8-Bağımsız YK Dummy 9-Bağımsız YK Yüzdesi 10-Bağımsız YK sayısı	Korelasyon analizi	Yönetim kurulu üye sayısı, yönetim kurulu kadın üye sayısı ve yönetim kurulu yabancı üye sayısı ile ekonomik sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik raporu uyumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı bulunmuştur.
Eş ve Kamacı	2020	Bankaların sosyal, çevresel ve ekonomik performanslarının araştırılmıştır.	1-Toplam şube sayısı 2-Toplam çalışan sayısı 3-Toplam ATM 4-Çalışan başına ortalama eğitim süresi 5-Sermaye yeterliliği 6-Öz kaynak/toplam aktif 7-ROA 8-ROE 9-Vergi öncesi kâr/toplam aktif 10-Kapsam 1 emisyonu 11-Kapsam 2 emisyonu	ENTROPI, ARAS ve EDAS	Vergi öncesi kâr en önemli ağırlığa sahip kriter olarak hesaplanmıştır. İş bankası tüm yıllarda en iyi performansı gösteren banka olarak tespit edilmiştir.
Oral ve Gençdoğan	2020	Bankacılık sektöründe kurumsal sürdürülebilirliğin ölçümü araştırılmıştır.	1-Net kâr 2-Aktif büyüklük 3-Öz kaynak 4-Krediler 5-Kadın çalışan sayısı 6-Üst yönetim kadın çalışan sayısı	AHP ve TOPSIS	Bankaların rekabetçi olmak için sadece ekonomik değil sosyal ve çevresel boyut bakımından da çabaladıkları sonucuna ulaşılmıştır.

			7-Çalışan başına eğitim saati 8-Elektrik tüketimi 9-Su tüketimi 10-Toplam karbon salınımı		
Ecer	2019	Özel sermayeli bankalar için kurumsal sürdürülebilirlik performansı araştırılmıştır.	22 kriter kullanılmıştır.	ENTROPI ve ARAS	Sosyal boyut en önemli kriter olarak öne çıkmıştır. Kurumsal sürdürülebilirlik performansında öne çıkmak için bankaların personel devir hızlarını düşürmesi gerektiği ve doğrudan sera gazı salınımlarını düşürmeleri gerektiği bulgulanmıştır.
Kestane vd.	2019	Türkiye'deki bankacılık sektörünün sürdürülebilirlik performansı analiz edilmiştir.	31 kriter kullanılmıştır.	Gri İlişkisel Analiz (GİA)	Akbank çevresel faktörde en iyi performansı sergilerken, en kötü performansı ise Türk Ekonomi bankasının gösterdiği bulunmuştur. Ekonomik kriterde ise en iyi performansı Türkiye İş bankasının gösterdiği tespit edilmiştir.
Aras vd.	2018	Kamu ve özel bankaların kurumsal sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.	Çok boyutlu olarak (Ekonomik, Finansal, Çevresel, Sosyal ve Yönetmel) 139 kriter kullanılmıştır.	İçerik Analizi	İçerik analizi sonucunda, bankaların sürdürülebilirliğin beş boyutuna yönelik yaptıkları açıklamaların ağırlıklı olarak sosyal sürdürülebilirlik boyutunda yoğunlaştığı ve kamu bankalarının özel bankalara göre, sosyal açıklamalara daha fazla ağırlık verdiği görülmektedir. Kamu bankalarında aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik boyutunda ve topluma katkı ile ürün sorumluluğu alanındaki açıklamaların toplam sürdürülebilirlik açıklamaları içindeki oran özel bankalara göre daha yüksektir

Şendurur ve Temelli	2018	Geleneksel ve katılım bankalarının sürdürülebilirlik performansları bakımından karşılaştırılmıştır.	1-Büyüklik 2-Ülke menşei 3-Sahiplik yapısı 4-Kaldıraç oranı 5-Likidite 6-Kârlılık 7-Yaş 8-Sahiplik Yapısı 9-Çevre puanı 10Sürdürülebilirlik puanı	Çoklu regresyon ve t-testi	Kukla değişkenler olan sahiplik yapısı ve ülke menşei ile sürdürülebilirlik puanları arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamazken, regresyon sonuçlarına göre ise de modele sadece sahiplik yapısı, kaldıraç oranı, likidite ve karlılık değişkenleri dahil edilebilmiştir. Çalışmanın t-testi sonuçlarına göre büyüklük, likidite, karlılık, yaş, çevre puanı ve sürdürülebilirlik puanları ile banka türleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.
Ömürbek vd.	2017	Bankaların sürdürülebilirlik performansları incelenmiştir.	1-toplam aktif değişim oranı, 2-nakdi krediler değişim oranı, 3-toplam özkaynak değişim oranı, 4-mevduat değişim oranı, 5- sermaye yeterlilik oranı, 6-toplam şube sayısı, 7-toplam müşteri sayısı, 8-toplam ATM sayısı, 9-toplam çalışan sayısı, 10- çalışan başına ortalama eğitim süresi, 11-kapsam 1 emisyonu ile 12-kapsam 2 emisyonu	ENTROPI, ARAS, MOOSRA ve COPRAS	Performansı en iyi birinci banka Ziraat bankası olurken, en iyi ikinci banka İş bankası ve en iyi üçüncü banka ise Halk bankası olarak belirlenmiştir.
Nobanee ve Ellili	2016	Katılım ve geleneksel bankaların sürdürülebilirlik performanslarının karşılaştırılması	25 kriter seçilmiştir.	Dinamik Panel Veri (GMM) Analizi	Geleneksel bankaların katılım bankalarına göre daha iyi bir performans gösterdiği vurgulanmıştır.

Özet literatürden de görüldüğü üzere henüz yeterince çalışmanın olmadığı, diğer bir ifade ile konu kapsamına giren literatürün henüz olgunlaşma aşamasında olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla bu çalışma hem yöntem (önereceği yeni bir model, MEREK-ARAS) açısından hem de konu bakımından ilgili literatüre katkı yapacağı düşünülmektedir.

VERİ SETİ VE YÖNTEM

Amaç, Veri ve Yöntem

Çalışmanın amacı, Kamu/Devlet bankaları olarak bilinen Ziraat Bankası, Halk Bankası ve Vakıf Bankası'nın sürdürülebilirlik performanslarını (2014-2021) dönemi sekiz yıl kapsamında analiz etmektir. Bu minvalde çalışmanın kapsamı içinde analiz edilecek 3 adet kamu/devlet bankası bulunmaktadır. Bu çalışmada sürdürülebilirlik performansı, 3 farklı grupta toplamda 8 adet performans kriteri derlenerek analiz edilmiştir. Veri seti ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerden oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler, TBB (Türkiye Bankalar Birliği), bankaların yıllık yayınladıkları sürdürülebilirlik ve faaliyet raporlarından elde edilmiştir. Veri seti ve kriter yönleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Veri seti ve kriter yönleri

Boyutu	Kriterler	Kısaltması	Yön
Sosyal	Toplam Şube Sayısı	S1	mak
	Toplam ATM Sayısı	S2	mak
	Toplam Çalışan Sayısı	S3	mak
Ekonomik	Sermaye Yeterliliği Oranı	E1	mak
	Öz kaynak Kârlılığı	E2	mak
	Aktif Kârlılığı	E3	mak
Çevresel	Kapsam 1 Emisyonu	Ç1	min
	Kapsam 2 Emisyonu	Ç2	min
Bankalar	Kısaltması		
Ziraat Bankası	B1		
Halk Bankası	B2		
Vakıf Bankası	B3		

Kaynak: Yazarın derlemesi

Çalışmanın kısıtları ise, 2014 yılından analize başlanması ve sadece devlet bankalarını ele alması şeklinde söylenebilir. 2014 yılında analize başlanmasının sebebi ise bankaların sürdürülebilirlik raporlarının 2014 yılından başlaması şeklinde ifade edilebilir. Çalışmanın diğer bir kısıtı ise, analiz kısmında iki farklı yöntem MEREC ve ARAS yöntemi bütünlük bir şekilde kullanılarak yeni bir performans ölçümü model

önerisi yapılmıştır. MEREC yöntemi ile kriterler objektif olarak ağırlıklandırılmış elde edilen ağırlıklar ise ARAS yönteminde performans skorları hesaplanmasında entegre bir şekilde kullanılmıştır.

MEREC Yöntemi

Objektif kriter ağırlıklandırma yöntemlerinden olan MEREC yöntemi Keshavarz-Ghorabae vd. tarafından ÇKKV (Çok Kriterli Karar Verme) yöntemleri literatürüne 2021 yılında önerilmiştir. Söz konusu yöntem kriter ağırlığını belirtmede, kriterlerin kaldırma etkilerine, diğer bir ifade ile herhangi bir kriter için önem ağırlığı hesaplanırken, ağırlığı hesaplanan kriter devre dışı bırakılır ve toplam kriter ağırlığında meydana gelen değişikliğe bakılır. Bu yöntem diğer objektif ÇKKV kriter ağırlıklandırma yöntemleri olan CRITIC ve ENTROPİ gibi yöntemlerden yukarıda belirtilen özelliği sayesinde farklılaşmaktadır. MEREC yöntemi altı adımdan oluşmaktadır (Keshavarz-Ghorabae vd., 2021, s.7-9):

Adım 1: Karar Matrisinin Dizayını

İlk adımda n tane alternatif ve m tane kriterden oluşan karar matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \cdots & x_{nm} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2: Normalize Karar Matrisinin Dizayını

Karar matrisi Eşitlik (2) kullanılarak normalize işlemine tabi tutulur.

$$n_{ij}^x = \begin{cases} \frac{\min x_{ij}}{x_{ij}} & \text{eğer } j \in \text{Faydalı Kriter} \\ \frac{x_{ij}}{\max x_{ij}} & \text{eğer } j \in \text{Faydasız Kriter} \end{cases} \quad (2)$$

Adım 3: Toplam Performans Değerinin (S_i) Bulunması

Her bir alternatifin toplam performans değeri (S_i) Eşitlik 4 kullanılarak hesaplanır.

$$S_i = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{m} \sum_j |\ln(n_{ij}^x)| \right) \right) \quad (3)$$

Adım 4: Alternatiflerin Performansının (S'_{ij}) Belirlenmesi

Her bir kriter ayrı ayrı çıkarılarak alternatiflerin performansı (S'_{ij}) belirlenir. Bu hesaplama için Eşitlik (4) kullanılır.

$$S'_{ij} = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{m} \sum_{k, k \neq j} |\ln(n_{ik}^x)| \right) \right) \quad (4)$$

Adım 5: Sapmaların Toplamı (E_j) nin Belirlenmesi

Bu adımda mutlak sapmaların toplamı (E_j) hesaplanır. E_j j. kriterin çıkarılma etkisini göstermek üzere, adım 1-3 ve adım 1-4'ten elde edilen değerlere dayalı olarak j. kriterin çıkarılma etkisi belirlenir.

$$E_j = \sum_i |S'_{ij} - S_i| \quad (5)$$

Adım 6: Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması

Bu aşımada, her bir kriterin objektif ağırlığı (w_j) Adım 1-5'in çıkarılma etkileri (E_j) kullanılarak hesaplanır.

$$w_{j,merec} = \frac{E_j}{\sum_k E_k} \quad (6)$$

ARAS Yöntemi

Zavadskas ve Turskis (2010) tarafından geliştirilen ARAS yöntemi, seçilen kriterler açısından değerlendirilen alternatifleri fayda fonksiyonu değerine göre sıralayan bir ÇKKV tekniğidir. ARAS yöntemi aşağıdaki adımlardan oluşmaktadır (Koşaroğlu, 2021, s.209).

1. Adım: Karar matrisinin elde edilmesi

$$X = \begin{bmatrix} x_{01} & x_{02} & \cdots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix}, i = 0, 1, \dots, m; j = 0, 1, \dots, n \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de x_{ij} i. alternatifinin j. kriter açısından gösterdiği performans skorunu, x_{0j} ise j. kritere göre optimal skorunu ifade etmektedir. Eşitlik (1)'de gösterilen optimal değerler bilinmiyorsa, bu değerler faydayönlü kriterlerin maksimum değerleri veya maliyet yönlü kriterlerin minimum değerleri şeklinde belirlenir.

2. Adım: Karar matrisinin Normalize Edilmesi

Normalizasyon sürecinde fayda yönlü kriterler için Eşitlik (2), maliyet yönlü kriterler için ise eşitlik (3) kullanılır.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=0}^m x_{ij}} \quad (2)$$

$$x_{ij}^* = \frac{1/x_{ij}}{\sum_{i=0}^m 1/x_{ij}} \quad (3)$$

3. Adım: Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisinin Elde Edilmesi

Yöntemin bu kısmında Eşitlik (4)'te ifade edildiği gibi normalize karar matrisi ile kriter önem ağırlıkları çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi elde edilir.

$$y_{ij} = x_{ij}^* * w_j \quad (4)$$

Burada w_j , j . kriterin önem ağırlığını ifade ederken, y_{ij} ise j kriterinin normalleştirilmiş skorunu temsil etmektedir.

4. Adım: Optimallik Fonksiyon Değerlerinin Belirlenmesi

Bu adımda her bir alternatife yönelik optimallik fonksiyon skoru Eşitlik (5) yardımı ile hesaplanır.

$$S_i = \sum_{j=1}^n x_{ij}, i = 0,1, \dots, m \text{ ve } j = 0,1, \dots, n \quad (5)$$

Burada S_i , i . alternatifin optimallik fonksiyon skorunu yansıtmaktadır.

5. Adım: Her Bir Alternatifin Fayda Derecesinin Belirlenmesi

Bu aşama yöntemin son adımıdır. Burada Eşitlik (6) vasıtası ile fayda derecesi K_i elde edilir.

$$K_i = \frac{S_i}{S_0}, i = 0,1, \dots, m \quad (6)$$

Eşitlik (6)'ya göre S_0 en iyi alternatifin optimallik fonksiyon skorunu ifade etmektedir. Burada, en yüksek K_i skoruna ulaşan alternatif performansı en yüksek alternatif olarak değerlendirilir.

Analiz Sonuçları

Bu kısımda analizde kullanılan MEREC ve ARAS yöntemleri ile elde edilen hesaplama sonuçları tablolar halinde mukayeseli bir şekilde gösterilmiştir. MEREC yöntemi ile kriter ağırlıklarının hesaplanabilmesi için Eşitlik [1-6]'dan yararlanılmış ve hesaplanan nihai kriter ağırlıkları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: MEREC Yöntemi ile hesaplanan kriter ağırlıkları (2014-2021)

MEREC_WJ_DEĞERLERİ								
2014	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,067	0,074	0,070	0,035	0,021	0,079	0,434	0,220
Sıralama	6	4	5	7	8	3	1	2
2015	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,077	0,066	0,069	0,015	0,045	0,073	0,238	0,416
Sıralama	3	6	5	8	7	4	2	1
2016	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,088	0,081	0,068	0,021	0,059	0,077	0,255	0,353
Sıralama	3	4	6	8	7	5	2	1
2017	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,092	0,084	0,069	0,018	0,036	0,067	0,228	0,405
Sıralama	3	4	5	8	7	6	2	1
2018	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,075	0,070	0,057	0,027	0,113	0,152	0,182	0,324
Sıralama	5	6	7	8	4	3	2	1
2019	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,090	0,081	0,066	0,042	0,148	0,206	0,253	0,114
Sıralama	5	6	7	8	3	2	1	4
2020	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,096	0,084	0,080	0,034	0,142	0,192	0,266	0,105
Sıralama	5	6	7	8	3	2	1	4
2021	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Mak	Min	Min
	S1	S2	S3	E1	E2	E3	Ç1	Ç2
	0,078	0,063	0,063	0,013	0,155	0,204	0,198	0,226
Sıralama	5	6	7	8	4	2	3	1
Ortalama	0,588	0,533	0,485	0,178	0,606	0,898	1,872	1,839
Sıralama	5	6	7	8	4	3	1	2

Kaynak: Yazarın hesaplamaları

MEREC yöntemi ile 2014-2021 dönemi kapsamında hesaplanan kriter ağırlıklarının değerleri Tablo 3'te gösterilmektedir. Buna göre her bir kriterin sekiz yıllık bireysel ortalama değerleri göz önüne alındığında, en önemli kriter olarak Kapsam 1 emisyonu (Ç1) tespit edilmiştir. Onu takiben Kapsam 2 Emisyonu (Ç2) ve Aktif kârlılığının (E3) analiz çerçevesinde ikinci ve üçüncü en önemli kriter olarak belirlenmiştir.

Uygulamanın ikinci kısmında, MEREC yönteminden elde edilen kriter ağırlıkları ARAS yöntemine entegre edilerek bir performans skoru hesaplaması yapılmıştır. ARAS yöntemi ile bankaların sürdürülebilirlik performans sıralamaları Eşitlik [7-11]'den yararlanılarak hesaplanmıştır. Tablo 4'te performans skorları gösterilmiştir.

Tablo 4: ARAS Yöntemi ile hesaplanan performans skorları ve sıralamaları (2014-2021)

Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri				Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri			
2014	Si	Ki	Sıralama	2015	Si	Ki	Sıralama
B1	0,386	0,999	1	B1	0,221	0,661	2
B2	0,206	0,534	2	B2	0,199	0,594	3
B3	0,198	0,513	3	B3	0,456	1,366	1
Optimal Değerler	0,386	1		Optimal Değerler	0,334	1	
Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri				Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri			
2016	Si	Ki	Sıralama	2017	Si	Ki	Sıralama
B1	0,162	0,452	3	B1	0,152	0,416	3
B2	0,207	0,578	2	B2	0,195	0,533	2
B3	0,455	1,269	1	B3	0,460	1,258	1
Optimal Değerler	0,359	1		Optimal Değerler	0,366	1	
Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri				Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri			
2018	Si	Ki	Sıralama	2019	Si	Ki	Sıralama
B1	0,182	0,519	3	B1	0,247	0,814	3
B2	0,192	0,547	2	B2	0,276	0,909	2
B3	0,466	1,326	1	B3	0,436	1,436	1
Optimal Değerler	0,352	1		Optimal Değerler	0,304	1	
Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri				Optimallik Fonksiyonu ve Fayda Dereceleri			
2020	Si	Ki	Sıralama	2021	Si	Ki	Sıralama
B1	0,235	0,782	3	B1	0,207	0,615	2
B2	0,266	0,885	2	B2	0,197	0,588	3
B3	0,458	1,524	1	B3	0,469	1,396	1
Optimal Değerler	0,301	1		Optimal Değerler	0,336	1	

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Tablo 4'te MEREC yönteminden elde edilen kriter ağırlıkları ARAS yöntemine entegre edilerek bankaların sürdürülebilirlik performans sıralaması hesaplanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, sekiz yılın yedisinde üst üste ilk sırada gelen (B3) Vakıf Bankası en iyi sürdürülebilir performansını elde eden bankadır. Onu takip eden banka ise, en iyi ikinci sürdürülebilirlik performansını gösteren (B2) Halk Bankasıdır. Sürdürülebilirlik performansında sonuncu sırada ise (B1) Ziraat Bankasının geldiği belirlenmiştir.

Yıllar bazında bakılacak olursa, Tablo 4'te 2014 yılında sürdürülebilirlik performansı kapsamında birinci sırada Ziraat Bankası, ikinci sırada Halk Bankası ve üçüncü sırada Vakıf Bankasının olduğu görülmektedir. 2015 yılına bakılacak olursa, ilk sırada Vakıf Bankası, ikinci sırada Ziraat Bankası ve üçüncü sırada ise, Halk Bankasının geldiği tespit edilmiştir. Bir sonraki yıl olan 2016 yılında ise, Tablo 4'e göre, performans bakımından en iyi olan banka, Vakıf Bankası olurken, onu takiben sırasıyla en iyi ikinci ve üçüncü olarak Halk Bankası ve Ziraat Bankası tespit edilmiştir.

2017 yılında ise sürdürülebilirlik performansı açısından ilk sırada olan banka, Vakıf Bankası olurken, onu takiben sırasıyla Halk Bankası ve Ziraat Bankası ikinci ve üçüncü olarak Tablo 4'ten anlaşılmaktadır. Bir sonraki yıl olan 2018 yılında Tablo 4'e göre, yine performans bakımından en iyi olan banka sıralaması değişmeyip, sırasıyla Vakıf Bank, Halk Bank ve Ziraat Bankası şeklindedir.

Tablo 4'ten anlaşıldığı üzere, 2019 yılında gerçekleşen analiz sonuçlarına göre, ilk sırada Vakıf Bank olurken, söz konusu bankayı takiben sırasıyla yine Halk Bankası ve Ziraat Bankası şeklinde tespit edilmiştir. 2020 yılı analiz sonuçlarına göre, en iyi performansı gösteren banka Vakıf Bankası olurken sırasıyla Halk Bankası ve Ziraat Bankası ikinci ve üçüncü sırada yer almışlardır. Son olarak 2021 yılı performans skorlarına göre, Tablo 4'ten görüldüğü üzere, sürdürülebilirlik performansı bakımından ilk sırada yer alan banka, Vakıf Bankası, ikinci sırada Ziraat Bankası olurken, üçüncü sırada ise Halk Bankasının olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı Devlet ve/veya Kamu bankalarının sürdürülebilirlik performanslarını (2014-2021) dönemi kapsamında hibrit bir model önerisi ile değerlendirmektir. Bu doğrultuda çalışmanın kapsamı içinde analiz edilecek 3 adet kamu bankası bulunmaktadır.

Bu çalışmada sürdürülebilirlik performansı kapsamında 3 farklı grupta toplamda 8 adet veri derlenmiştir. Veri seti ekonomik, sosyal ve çevresel faktörler oluşturmaktadır. Çevresel faktörler; Kapsam 1 emisyonu ve Kapsam 2 emisyonudur. Sosyal faktörler; Toplam şube sayısı, Toplam ATM sayısı ve

Toplam çalışan sayısıdır. Ekonomik faktörleri ise; Aktif kârlılığı, Öz kaynak kârlılığı ve Sermaye yeterliliği oranı şeklinde belirtilebilir.

Çalışmada kullanılan veriler, TBB (Türkiye Bankalar Birliği), bankaların yıllık yayınladıkları sürdürülebilirlik raporları ve faaliyet raporlarından elde edilmiştir. Çalışmada 2 farklı yöntem bütünleşik model olarak önerilmiştir. MEREC yöntemi ile kriterlerin ağırlıklandırılmış objektif olarak yapılmış buradan elde edilen ağırlık katsayıları ARAS yöntemine entegre edilerek bir performans hesaplaması yapılmış ve bankaların performansları sıralanmıştır.

Analiz sonuçlarına göre, MEREC yöntemi ile 2014-2021 dönemi kapsamında hesaplanan kriter ağırlıkları hesaplanmıştır. Buna göre her bir kriterin sekiz yıllık bireysel ortalama değerleri göz önüne alındığında en önemli kriter olarak Kapsam 1 emisyonu (Ç1) şeklinde belirtilebilir. Onu takiben Kapsam 2 Emisyonu (Ç2) ve Aktif kârlılığının (E3) analiz çerçevesinde ikinci ve üçüncü olduğu tespit edilmiştir.

ARAS yönteminin sonuçlarına göre ise, ilgili dönem kapsamında sekiz yılın yedisinde üst üste birinci olan banka (B3) Vakıf Bankasıdır. Diğer bir ifade ile en iyi sürdürülebilir performansını elde eden banka şeklinde ifade edilebilir. Onu takip eden banka ise, en iyi ikinci sürdürülebilirlik performansını gösteren (B2) Halk Bankası olarak tespit edilmiştir. Sürdürülebilirlik performansında sonuncu sırada ise (B1) Ziraat Bankasının olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmadan çıkarılacak bir diğer sonuç ise bankaların ekonomik ve sosyal faktörleri oluşturan unsurları artırıcı politikalar üretme gayreti göstermeleri ve geliştirmeleri beklenmektedir. Bunun yanında çevresel faktörlerde bulunan alt unsurların (emisyon salınımları) ise minimum seviyeye çekilmesi için daha fazla girişimde bulunmaları gerektiği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın sonuçları bakımından literatürde bu alanda yapılan bazı seçilmiş çalışmalarla karşılaştırıldığında, Ömürbek vd. (2017), Kestane vd., (2019), Aras vd., (2018) ile ayrılmaktadır. Bu farklılaşmaların sebebi ise seçilen yöntemler, seçilen farklı veri setleri ve incelenen dönem periyotları farklılaşmasından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmanın ileride araştırmacılar tarafından bu alanda yapılacak olan çalışmalara bir fikir sağlayacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca bu çalışma da kullanılan model ile çalışmanın hem ulusal hemde uluslararası literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca ileride yapılacak çalışmalarda, farklı kriterler belirlenerek, farklı sonuçlar elde edilmesi muhtemel sonuç olarak değerlendirilebilir. Seçilen dönemlerin, seçilecek olan kriterlerin farklılaşması ve çeşitli modellerin kullanılmasıyla farklı sonuçların doğması olası sonuçlardandır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, F. & Kaya, F. (2022). Katılım bankalarının kurumsal sürdürülebilirliklerini etkileyen finansal performans göstergelerinin incelenmesi. *Maliye ve Finans Yazıları*, (117), 159-176.
- Aras, G., Tezcan, N. & Furtuna, O. K. (2018). Evaluation of Turkish banking industry based on multi-dimensional corporate sustainability model: Comparison between state owned and private banking. *Ege Academic Review*, 18(1), 47-62.
- Demir, G. Ü. L. A. Y. (2021). Özel sermayeli mevduat bankalarında performans analizi: SWARA-RAFSI bütünleşik model uygulaması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1359-1382.
- Demirci, K. (2022). Sürdürülebilirlik iletişimi ve sürdürülebilirlik kavramı: Türkiye bankacılık sektörü web sitesi ve sürdürülebilirlik raporları örneğinde bir analiz. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, Halkla İlişkiler ve Sürdürülebilirlik Özel Sayısı, (39), 5-22.
- Ecer, F. (2019). Özel sermayeli bankaların kurumsal sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilmesine yönelik çok kriterli bir yaklaşım: Entropi-ARAS bütünleşik modeli. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 365-390.
- Işık, Ö. (2020). SD Tabanlı MABAC ve WASPAS yöntemleriyle kamu sermayeli kalkınma ve yatırım bankalarının performans analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (29), 61-78.
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of objective weights using a New Method Based on the Removal Effects of Criteria (MEREC). *Symmetry*, 13(4), 1-20, 525.
- Kestane, A., Kurnaz, N. & Sizer Mert Osman. (2019). Finans Kuruluşlarında gri ilişkisel analiz yöntemi ile sürdürülebilirlik performansı değerlendirmesi: Türkiye bankacılık sektöründe bir uygulama. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 14(4), 1323-1358.
- Kevser, M. & Doğan, M. (2020). Yönetim kurulu yapısı ve sürdürülebilirlik raporu uyumu: Türk Bankacılık sektörü üzerine bir araştırma. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 4(10), 39-54.
- Koşaroğlu, Ş. M. (2021). E7 ülkelerinin makroekonomik performanslarının ENTROPİ ve ARAS yöntemleriyle karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (68), 203-221.
- Nobanee H. ve Ellili S. (2016), Corporate sustainability disclosure in annual reports: evidence from uae banks: islamic versus conventional, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 55, 1336-1341.

- Oral, C. & Gençdoğan, S. (2020). Kurumsal sürdürülebilirlik ölçümü için ahp ve topsis yöntemlerinin kullanılması: bankacılık sektörü üzerine bir uygulama, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 4166-4183.
- Ömürbek, V., Aksoy, E. & Akçakanat, Ö. (2017). Bankaların sürdürülebilirlik performanslarının aras, moosra ve copras yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(19), 14-32.
- Sis Atabay, E., Kaplan, T. & Şahin, K. (2022) Sürdürülebilirliğin kurumsal itibara etkisinde yönetim kurulu ve aile sahipliğinin düzenleyici rolü. *KAÜİİBFD*, 13(Kongre Özel Sayısı), 24-47.
- Yarlıkaş, S. & Öztürk, C. (2021). Bankacılık sektöründe kurumsal sürdürülebilirlik performansının Critic-Moora önem katsayısı yaklaşımı ile değerlendirilmesi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(77), 3124-3136.
- Zavadskas, E. K. & Z. Turskis, (2010), A new Additive Ratio Assessment (ARAS) method in multicriteria decision making, *Technological and Economic Development of Economy*, 16(2), 159-172.

REFLECTION OF R&D SPENDING ON FINANCIAL PERFORMANCE: CASE OF AVIATION SECTOR

Tolga ERGÜN¹

Abstract

The aim of this study is to investigate the affect of R&D spending in the Turkish aviation sector on the financial performance of the sector. Three research models were established in the study covering the 2008-2021 period and analyzing annual sector data. The models use dependent variables; return on assets (ROA), return on equity (ROE) and return on sales (ROS), and independent variable; R&D intensity and control variables; financial leverage ratio, liquidity ratio and sector size. 14-year data of the aviation industry were analyzed with multiple linear regression analysis. As a result of the analysis, the R&D spending in the aviation sector had a statistically significant and positive affect on the financial performance of the sector. On the other hand, financial leverage ratio which were the control variables in the model, had a negative affect on the ROS of the aviation sector, while the liquidity ratio and the size of the sector had a positive affect on the financial performance.

Keywords: Aviation Sector, Financial Performance, R&D Spending, Multi-Linear Regression Analysis

JEL Codes: C58, L25, O32

AR-GE HARCAMALARININ FİNANSAL PERFORMANSA YANSIMASI: HAVACILIK SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye havacılık sektöründe yapılan Ar-Ge harcamalarının, sektörün finansal performansı üzerindeki etkisini araştırmaktır. 2008-2021 dönem aralığını kapsayan ve yıllık sektör verilerinin analiz edildiği çalışmada üç araştırma modeli kurulmuştur. Modellerde bağımlı değişkenler; aktiflerin kârlılığı, özsermaye kârlılığı ve satışların kârlılığı, bağımsız değişken; Ar-Ge yoğunluğu, kontrol değişkenleri ise finansal kaldıraç oranı, likidite oranı ve sektör büyüklüğü kullanılmıştır. Havacılık sektörüne ait 14 yıllık veriler, çoklu doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Analiz sonucunda, havacılık sektöründe yapılan Ar-Ge harcamalarının, sektörün finansal performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü etkisi belirlenmiştir. Öte yandan, havacılık sektörünün finansal performansı üzerinde kontrol değişkeni olarak kullanılan likidite oranı ve sektör büyüklüğü pozitif yönlü etkiye sahipken, finansal kaldıraç oranı ise satışların kârlılığı üzerinde negatif yönlü etkiye sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Havacılık Sektörü, Finansal Performans, Ar-Ge Harcamaları, Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi

JEL Kodları: C58, L25, O32

¹ Asst. Prof. Dr., Trabzon University, Vakfikebir Vocational School, tolgaergun@trabzon.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9650-4542>

INTRODUCTION

In the globalizing world of the 21st century, the dizzying technological developments in many sectors and fields bring about changes in the needs and expectations of individuals and companies. Undoubtedly, one of the most substantial ways for companies to get ahead of their competitors and gain an advantage in market share in the increasing competitive conditions is to focus on innovative activities by keeping up with technological change and transformation. Companies that have desire to grow rapidly and be sustainable in today's business world, where competition is intense, are required to strategically consider Research and Development (R&D) activities and the spending to be made in order to be innovative.

The research direction of R&D, consisting of a combination of research and development concepts, includes activities aimed at new information and findings, while the development direction focuses on elements such as materials, systems, processes necessary for a better and higher quality product (Freihat and Kanakriyah, 2017, p. 74). In accordance with the article 3 of the Law No. 4691 on Technology Development Zones, R&D is defined as “to obtain new information that will enable the development of science and technology, or to produce new materials, products and tools with existing information, to create new systems, processes and services, including software production, or it is defined as “regular studies with the aim of improving existing ones” (Bezirci, 2012, p. 10). Although different definitions are made for R&D, the definition put forward by the OECD in general is taken into account in the field. Accordingly, R&D is expressed as “knowledge, including knowledge of people, culture and society, and the use of this knowledge to design new applications” (Lee, Sooyoung, and Lee, 2011, p. 78). The spending made within the scope of R&D include three different applications as basic research, experimental development and applied research (Tung and Binh, 2021, p. 2). Although it is difficult to distinguish between basic research and applied research, empirical studies are generally divided into two components: research and development. While research activities are abstract, complex and uncertain, development activities are more practical and oriented to comply with the demand of the customer and the market (Dai, Guo, and Wang, 2020, p. 740).

R&D provides a strong competitive advantage especially for companies operating in sectors where high technology usage is intense (Chang, Chiu, and Wu, 2017, p. 136; Neves and Branco, 2020, p. 287). The aviation industry, which is one of these sectors and is included in the transportation sector, attracts the attention of researchers in the field of industrial and finance with many changes that have reshaped itself in recent years (Malighetti, Meoli, Paleari, and Redondi, 2011, p. 359). On the other hand, with urbanization, high population growth and industrialization, air transportation has an important place in the growth targets of a country and region (Hu, Xiao, Deng, Xiao, and Wang, 2015, p. 95). Within the scope of this information,

no study investigating the relationship between R&D spending and company performance in the context of the aviation sector has been found in the literature review. This determination and the timeliness of the study express the original aspect of the research. In this direction, the relationship between financial performance and R&D spending is discussed in the first part of the study. In the second part, information about the aviation sector is presented. In the third part, literature review, in the fourth part, the applications and findings, and in the fifth part, the conclusion is stated, respectively.

FINANCIAL PERFORMANCE AND R&D SPENDING RELATIONSHIP

In addition to being an important factor of competitiveness, R&D is among the main determinants of firm performance and value (Chang et al., 2017, p. 136). Traditional and modern financial performance measurement techniques are used to measure financial performance. While traditional measurements are based on accounting, modern measurements are value-based. Namely, traditional measurements are based on measures such as whether the planned budgets are reached in the company, whether the employees have done the desired, and whether the production and sales goals have been achieved. On the other hand, modern measurements take market performance into account. However, financial ratios are used more intensively due to the convenience it provides in terms of interpretation and comparability (Yakıcı-Ayan and Değirmenci, 2020, p. 21). In the field article, more profitability ratios of companies have been taken into account as an indicator of financial performance. Ratios such as the return on assets of companies, return on equity and profitability of sales are among the most frequently used indicators for financial performance (Ravšelj and Aristovnik, 2020, p. 5). The profitability indicator is expressed as a determinant of financial autonomy (Neves and Branco, 2020, p. 288).

Regarding the studies examining the relationship between R&D investments and financial performance, there are studies that indicate R&D spending affect financial performance of companies positively, as well as studies that show that they affect them negatively (Hazarika, 2021, p. 2). As an example of this situation, Rzakhanov (2004); Pindado, De Queiroz, and Torre (2010); VanderPal (2015); Freihat and Kanakriyah (2017); Dai et al., (2020) determined a statistically positive relationship between firm performance and R&D spending in their study, while Schoeffler (1977); Cazavan-Jeny and Jeanjean, (2006); Neves and Branco (2020) found a negative relationship between financial performance and R&D spending in their study. On the other hand, in some studies, the authors suggested that R&D spending would affect firm profitability with a lag (Falk, 2012; Rao, Yu and Cao, 2013; Huang, Wu, and Tsai, 2016).

AVIATION SECTOR IN THE WORLD AND IN TURKEY

Although the aviation sector is among the newest and most recently developing sectors in the world in a historical sense, it is one of the few strategic sectors with a very high scientific and technological composition, rapid structural changes, and where the security element is at the forefront. In this regard, it shows a rapid improvement in both in civilian and military fields, has a high global scale and competitive conditions, and enters the priority areas of especially developed countries as a strategic sector (İşler, Demir, and Üstün, 2012, p. 5). Considering the outlook of the aviation sector in the world, the rapid growth trend of China and India in the industry draws attention. Emerging market economies such as China attach importance to the service-based economy, which supports the demand for continuous air travel for the future (Macit and Macit, 2017, p. 76). The aviation sector, where technological developments are primarily implemented, plays an important role in both international and intercontinental harmony and integration. The development of air transportation contributes to the expansion of international trade, faster and easier travel of people and progress of tourism. In this context, economic value of the aviation sector, which ensures the transportation of passengers and high value-added products as quickly as possible, is constantly increasing and plays a leading role in the development of both countries and other sectors (DHMİ, 2019, p. 11).

It can be said that the aviation sector has been greatly affected by crises in terms of its structure. At the moment of any crisis, consumers first tend to abandon travel (especially the airline) and turn to basic needs. In the past years, there have been periods of contraction and stagnation in the aviation industry due to crises such as the Gulf Wars, 2008 Global Financial Crisis, SARS, and MERS. However, none of these crises brought civil air traffic to a standstill like Covid-19 pandemic (Akça, 2020, p. 46). With the gradual lifting of travel restrictions imposed by countries due to Covid-19, a recovery has been observed in the aviation sector. In respect of the data published by the International Aviation Organization (ICAO), international passenger traffic amounted to 2.3 billion in 2021. While this figure decreased by 49% in 2021, there was a 60% decline in passenger traffic in 2020 compared to 2019. In particular, from a financial point of view, after a financial loss of \$ 372 billion in 2020, a financial loss of \$ 324 billion occurred in 2021 (SHGM, 2021a, p. 26). Currently, ICAO predicts that total passenger traffic in 2022 will be between 26% and 31% lower than pre-Covid-19 levels (DHMİ, 2021, p. 10). According to the global market forecasts of Airbus, one of the largest firms in the world aviation industry, 37400 new aircraft will be required by 2037. The economic size of this demand is worth \$ 5.8 trillion. Airline companies that take into account the growth in the aviation industry and regulate their technological infrastructure accordingly will be able to increase their profitability and market share with new products offered (Soyal, 2019, p. 22).

The rapidly growing sector, infrastructure and fleet investments, the number of connections and the regulations on air ticket prices, turnover and employment were also reflected in the number of airline companies operating in the aviation sector after the structural arrangements made in Turkey since 2003. The number of personnel, turnover and R&D spending related to the aviation sector in Turkey are Dec in Table 1. while about 65 thousand employees were employed in the sector in 2003, this number increased more than 3 times to 245,876 in 2020. In terms of sector turnover, it has increased from ₺ 3 billion to 105.68 billion since 2003. On the other hand, the Dec allocated to R&D within the scope of operating spending in the Turkish aviation sector was ₺ 5.24 million in 2017, and this amount increased to ₺ 11.62 million in 2020. In other words, in the four-year period between 2017 and 2020, the R&D spending in the aviation industry has more than doubled.

Table 1: The number of personnel, turnover and R&D spending related to the aviation sector

Years	Number of Personnel	Turnover (Billion ₺)	R&D Spending (Million ₺)
2020	245,876	105,68	11,62
2019	295,547	160,71	8,51
2018	209,040	143,32	6,58
2017	196,041	91,63	5,24
2003	65,000	3,06	-

Source: Created by the author from the data obtained from SHGM.

LITERATURE REVIEW

In the literature, it is seen that studies investigating the relationship between financial performance and R&D spending of companies are generally conducted in different sectors and fields. However, the limited number of studies investigating the relationship between financial performance and R&D spending in the aviation sector shows the originality of this study. In this context, Jomo, Oloko, and Orwa (2017) examined the relationship between innovation and financial performance in the aviation industry in Kenya. The authors determined a statistically positive and significant relationship between innovation and profitability in the aviation industry in the results of probit regression and correlation analysis.

Surkova and Mazhaiskii (2021) investigated the determinants of financial performance in the aviation industry. As a result of the study, the authors determined that profitability and innovation factors were determinative on financial performance. Hidalgo and Palomares (2022) proposed a model for innovation in

the aviation industry. The authors designed the 5F3D model based on the analysis of different innovation models. In particular, they established five organizational factors and three determinants in the evaluation of innovation management in the aviation industry. In line with the study, the authors drew attention to the importance of innovation in the aviation industry.

Significance of innovative activities was also emphasized in some other studies investigating the impact of innovation in the aviation industry (Burg et al., 2014; Angayarkanni and Raja, 2015; Khosropour et al., 2015; Armatlı-Koroglu and Ozelci-Eceral, 2015; Amankwah-Amoah, 2021). In the study conducted by Sumerli-Sarıgül and Coşkun (2022), it was determined that the innovative activities implemented in the aviation sector would have a positive effect on financial performance and may provide profit maximization advantage in the long run.

Various studies investigating the relationship between the aviation industry and financial performance are also available in the literature. Chin and Tay (2001) examined the relationship between the growth of the Asian aviation industry and profitability and investment. Through using the regression analysis, the authors determined a positive relationship between the growth of the aviation industry and profitability as a result of the study. Muramalla and Altamimi (2014) examined the financial performance of the aviation industry in their study. The authors drew attention to the importance of innovative activities in order to reduce the costs of airline companies and increase their efficiency. Huang (2021), on the other hand, examined the financial performance of 22 airline companies operating in the aviation sector in the Asia-Pacific region for the periods between 2016-2019. As a result of the study, the author proposed to manage the capital structures of airline companies and increase their financial stability.

Looking at the studies examining the relationship between financial performance and R&D spendings, for instance, Lee et al. (2011) investigated the affect of R&D on the performance of small and medium-sized companies operating in the information and communication sector in Korea. The data obtained by conducting a survey on a sample of 100 companies were analyzed by structural equation modeling. The authors determined a positive relationship between the financial performance of companies and R&D. Li and Hwang (2011) investigated the affects of firm size, R&D spending, financial leverage on company profitability. The authors analyzed the data of S&P 500 companies for the periods 1996 to 2005 using the least squares method. The authors determined that R&D spending would affect the profitability of the company in a statistically significant and positive way.

Sharma (2012) investigated the impact of R&D activities on the productivity of company operating in the pharmaceutical industry in India. The author analyzed the data of 89 companies for the period 1994-

2006 using the least squares method. The author revealed a statistically significant and positively relationship between R&D intensity and productivity.

Rao et al. (2013) investigated the affect of R&D investments on the performance of companies in technology-intensive industries in China and Japan. As a result of the study, in which the periods between 2007 and 2011 were investigated by regression analysis, the authors determined that R&D investments affected firm performance with a lag.

Apergis and Sorros (2014) investigated the relationship between the profitability of companies operating in the energy sector and their R&D spending. The authors analyzed the data for the periods between 1990 and 2011 by using panel data analysis method. As a result of the study, in which variables such as return on assets, return on equity and cash flow were used as profitability indicators, the authors concluded that R&D spending statistically affected the profitability of the company in a positive way.

VanderPal (2015) examined the affect of R&D spending on the financial performance of companies by using the data of 103 firms in S&P for the period between 1979 and 2013. The author determined a positive relationship between firm performance and R&D spending through panel data analysis.

Huang et al. (2016) investigated the affect of R&D spending on the financial performance of high-tech companies in Taiwan. The authors analyzed the data of the companies for the periods between 1988 and 2011 with VAR. The authors determined that R&D spending would have a statistically positive affect on the financial performance of companies in the long run.

Freihat and Kanakriyah (2017) investigated the role of R&D spending on the financial performance of companies operating in the pharmaceutical industry in Jordan. In the study, the authors tested firm data for the period 2006-2015 using regression and correlation analysis. The authors revealed a statistically positively relationship between the financial performance of the companies and their R&D spending.

Ravšelj and Aristovnik (2020) investigated the affect of R&D spending on the performance of companies in the sample of USA, Europe, China and Japan. The authors searched for data from 2012-2016 using multiple regression analysis. The authors argued that R&D spending did not have an affect on company performance in the short run, but might provide a certain benefit in the long run.

Leung and Sharma (2021) investigated the affect of R&D intensity on the performance of companies traded in Shanghai and Shenzhen stock exchanges. The authors analyzed annual data from 2010-2013 using

panel data analysis. The authors determined that the R&D intensity had a negatively affect on company performance in the short term and a positive affect in the long term.

Pham, Nguyen, and Hoang (2021) investigated the role of R&D spending on the profitability of companies operating in the textile industry in Vietnam. The authors tested the data of the companies for the periods between 2010-2020 with panel data analysis. The authors determined a positively relationship between R&D spending and firm profitability.

Tung and Binh (2021) investigated the affect of R&D investments on the financial performance of companies operating in Vietnam. The authors analyzed the period from 2010 to 2018 using the least squares method. As a result of the analysis, the authors determined a positive relationship between the profitability of companies and their R&D investments.

There were also studies that found a statistically negative relationship between the financial performance and R&D spending of companies. For instance, Neves and Branco (2020) investigated the possible determinants of R&D investments using panel data analysis, using data from 155 high-tech companies in a sample of European countries. Utilizing annual data for the period between 2010 and 2016, the authors found a statistically negative relationship between R&D investments, profitability and fixed assets. A similar result was revealed in the study by Hazarika (2021). Hazarika (2021) investigated the relationship between R&D spending and firm profitability in the context of the alternative energy sector. The author analyzed the 10-year data of 24 alternative energy companies between 2007 and 2016 using panel data analysis. The author found a negative affect of R&D spending on active profitability, while he did not find any affect on deficiency of equity.

Concerning the national literature examining the relationship between the financial performance and R&D spending of companies, Dağlı and Ergün (2017) investigated the relationship between the financial performance of firms operating in Borsa Istanbul manufacturing sector and their R&D spending. The authors analyzed the financial data for the periods between 2010 and 2013 using the panel least squares method. The authors revealed a statistically significant and positive relationship between financial performance and R&D spending. Kılıç (2020) investigated the role of R&D spending on the financial performance of companies in Borsa Istanbul IT sector. The author tested company data for the periods between 2012 and 2018 with panel data analysis. As a result of the study, the author found a statistically positive and significant relationship between R&D intensity and financial performance. Dikici and Gürdal (2021) investigated the causal relationship between R&D spending, profitability and growth. The authors analyzed firm data between 2005 and 2019 with a causality test. The authors determined a causality from R&D intensity to

firm profitability indicators. Özkan (2022) investigated the relationship between financial performance and R&D spending within the scope of Turkey's largest 500 industrial companies. With respect to the study, in which panel data analysis was used, the author concluded that R&D spending affected financial performance positively with a lag, but this affect turned negative in the long run.

When the studies in the literature are investigated; the relationship between financial performance and R&D spending was examined by using the data of companies operating in different sectors, and some studies found a statistically positive relationship, while others found a negative relationship. Considering the sectors studied, the lack of research on the aviation sector, whose importance and use in transportation has become increasingly widespread in recent years, could be expressed as the motivation of the study.

EMPIRICAL ANALYSIS

Dataset and Variables

In this study, the annual sectoral financial statements of the companies operating in the Turkish aviation sector between the years 2008-2021 were used. The data of the study investigating the relationship between the financial performance of the aviation industry and R&D spending were obtained from the industry financial statements published by the General Directorate of State Airports Authority (DHMI).

Dependent variables

Three dependent variables trying to determine financial performance were used in the research model. In determining the financial performance of the aviation sector, accounting-based performance indicators were taken into account by making use of the studies in the literature. Return on assets (ROA) used as dependent variables (Hitt, Hoskisson, and Kim, 1997; Geringer, Tallman, and Olsen, 2000; Ravšelj and Aristovnik, 2020; Pham et al., 2021), return on equity (ROE) (Grant, 1987; Li and Hwang, 2011; Rao et al., 2013) and profitability of sales (ROS) (Geringer et al., 2000) were widely preferred as financial performance indicators in empirical studies in the literature. As a financial performance indicator, ROA is defined as the ratio of the annual net income of a company or sector to the annual total assets of the company or sector. In other words, it expresses the net return on total assets. ROE is defined as the ratio of a company's or industry's annual net income to its total equity. This variable is an effective financial performance indicator in terms of generating income from new investments. In other words, ROE shows how much return the money invested by the shareholders will provide (Freihat and Kanakriyah, 2017, s.76). The ROS variable, on the other hand, indicates the net income of the company or the sector from its sales. The main reason for choosing the three dependent variables used in the study is that the aviation industry illustrates whether

investment, equity and sales are used effectively. These indicators are namely strong indicators of financial performance in studies in the literature.

Independent variable

The main independent variable of the study is R&D intensity. R&D includes spending on developing a product or service or solving current or future problems. The use of the R&D variable in the literature is quite common. In this study, it was calculated as the ratio of the R&D spendings made by the aviation sector to the net sales (revenue) of the aviation sector while determining the R&D intensity. These calculation techniques were widely performed in the literature (Wang, 2011; Freihat and Kanakriyah, 2017; Erdoğan and Yamaltdinova, 2019).

Control variables

Empirical studies suggest that other financial factors may also be effective on financial performance. In the research model of this study, three control variables whose validity was tested have been applied. Aviation industry financial indicator leverage ratio was initially used. The financial leverage ratio, which expresses the ratio of total debt to total assets, requires more resources to repay high debt. It may negatively affect financial performance as this situation will reduce existing investments. The second control variable is the liquidity situation of the aviation industry. The liquidity ratio, which expresses the ratio of the sector's short-term current assets to the sector's total assets, will positively affect the financial performance of the sector as it reduces the risk of not being able to meet financial liabilities in the short term. Finally, the total asset size of the sector has been taken into account within the scope of the sector size indicator. An increase in this indicator may positively affect the financial performance of the sector (Ravselj and Aristovnik, 2020; 6).

Table 2: Summary of variables used in the empirical analysis

Abbreviation	Variable	Definition	Data Source	Variable's Type
ROA	Return on Assets	Net Profit/Total Assets	DHMI (https://www.dhmi.gov.tr/)	Dependent
ROE	Return on Equity	Net Profit/Total Equity	DHMI (https://www.dhmi.gov.tr/)	Dependent
ROS	Return on Sales	Net Profit/Net Sales	DHMI (https://www.dhmi.gov.tr/)	Dependent
RDI	R&D Intensity	R&D Spendings/Net Sales	DHMI (https://www.dhmi.gov.tr/)	Independent
LEV	Financial Leverage	Total Liabilities/Total Assets	DHMI (https://www.dhmi.gov.tr/)	Control Variable
LIQ	Liquidity	Short-Term Assets/Total Assets	DHMI (https://www.dhmi.gov.tr/)	Control Variable
LSIZE	Sector Size	The Natural Logarithm of Total Assets	DHMI (https://www.dhmi.gov.tr/)	Control Variable

Source: Calculated and compiled by the author using financial table data.

Method

In the empirical study, multiple regression analysis method was used to determine the affect of R&D spending on financial performance. The regression model with more than one independent variable is called the multiple regression model. In other words, by examining the relationship of a dependent variable with another or several independent variables, it estimates the mean value of the population in terms of known or unchanged values in the repeated sample (Gujarati and Porter, 2009, p. 15). In this direction, the multiple regression model can be defined as follows (Gürünlü-Alma, 2013, p. 67).

$$y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon \quad (1)$$

In the model in Equation 1, y is the dependent variable, β_0 is the constant term, β_1 and β_2 are the coefficients of the independent variables, X_1 and X_2 are the independent variables, and ε is the error term.

Analysis assumptions are supposed to be provided in order to obtain accurate and reliable results from regression analysis. These assumptions can be sorted as normal distribution, being zero of mean of error terms, linearity, constant variance, absence of autocorrelation problem and absence of multiple connections between independent variables (Albayrak, 2010: p. 259).

Research Model and Hypothesis

The model analyzed in the study by Ravšelj and Aristovnik (2020) was applied in the establishment of the research model. Three basic research models have been established to investigate the effect of R&D spending in the Turkish aviation sector on financial performance. The economic forms of these models are as follows;

$$ROA = f(RDI, LEV, LIQ, SIZE) \quad (2)$$

$$ROE = f(RDI, LEV, LIQ, SIZE) \quad (3)$$

$$ROS = f(RDI, LEV, LIQ, SIZE) \quad (4)$$

The econometric forms of the models whose economic forms are presented above are as follows.

$$ROA_t = \beta_0 + \beta_1 RDI_t + \beta_2 LEV_t + \beta_3 LIQ_t + \beta_4 LSIZE_t + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$ROE_t = \beta_0 + \beta_1 RDI_t + \beta_2 LEV_t + \beta_3 LIQ_t + \beta_4 LSIZE_t + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$ROS_t = \beta_0 + \beta_1 RDI_t + \beta_2 LEV_t + \beta_3 LIQ_t + \beta_4 LSIZE_t + \varepsilon_t \quad (7)$$

In the research models, ROA, ROE and ROS were considered as dependent variables as the financial performance indicators of the aviation sector, while RDI was analyzed as independent variable. Finally, LEV, LIQ and LSIZE was used as a control variable. In addition, logarithmic transformation was applied to reduce the sharpness of the skewness and variation in variance of the variables in the model (Saridoğan and Kaya, 2019, p. 926).

The hypotheses developed using the literature in the study are as follows.

H₁: R&D spendings have a positive effect on the profitability of the aviation industry.

H₂: Financial leverage ratio has a positive effect on the profitability of the aviation industry.

H₃: The liquidity of the aviation industry has a positive effect on the profitability of the industry.

H₄: The size of the aviation industry has a positive effect on the profitability of the industry.

Findings

Introductory statistical information about the variables used in the empirical study is stated in Table 3. Accordingly, the average return on assets of the aviation sector was 91.6%, the average return on equity was 92.9% and the average profitability of sales is 95.5% in the 14-year period between 2008-2021 in Turkey. The average R&D spending of the sector was 5.21 million ₺, and the average asset size was 8.31 billion ₺ (LN=9.860). The Covid-19 pandemic especially effective in our country in 2020 caused a serious decrease in the operating profit of the sector due to the closures in the aviation sector, as in many sectors, and the operating profit of the sector in the relevant year was 80 million ₺. This amount is the lowest level between 2008-2021. On the other hand, when the financial leverage situation of the sector is considered, the average of total debts within total assets is 31.7%. This amount was the lowest level between 2008-2021. On the other hand, the average of total debts within total assets is 31.7% when the financial leverage situation of the sector is considered.

Table 3: Descriptive statistical information

Indicator	ROA	ROE	ROS	R&D	LEV	LIQ	LSIZE
Mean	0,916	0,929	0,955	6,636	0,317	0,277	9,860
Median	0,911	0,927	0,954	6,610	0,298	0,253	9,816
Maximum	0,946	0,959	0,975	7,104	0,525	0,463	10,206
Minimum	0,908	0,910	0,931	6,219	0,214	0,140	9,625
Std. Dev.	0,010	0,011	0,011	0,271	0,077	0,104	0,233
Skewness	2,126	1,318	-0,243	0,268	1,513	0,578	0,281
Kurtosis	6,489	5,507	3,091	2,189	5,442	2,380	1,389
Observations	14	14	14	14	14	14	14

Source: Research Result

Table 4 indicates the Pearson correlation matrix for the variables used in the research model. There is a positive and significant relationship between ROA, ROE and ROS, which are used as dependent variables in multiple regression models, and RDI. In addition, there is a negative and significant relationship between ROE and ROS and LEV. On the other hand, a positive correlation has been identified between ROA and ROE and LSIZE. There is a positive relationship between LIQ variable and ROE and ROS.

Table 4: Pearson's correlation matrix of the variables

Variable	ROA	ROE	ROS	RDI	LEV	LIQ	LSIZE
ROA	1						
ROE	0,900**	1					
ROS	0,528***	0,751*	1				
RDI	0,654**	0,601***	0,450**	1			
LEV	-0,338	-0,522***	-0,528***	0,248	1		
LIQ	0,106	0,128**	0,501***	-0,187***	0,361	1	
LSIZE	0,411*	0,698*	0,308	0,454**	-0,556***	0,161	1

Note: Levels of significance: * $p < 0.01$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.10$

Source: Research Result.

The results of the regression analysis for the research models are illustrated in Table 5. In the analysis, firstly, the basic assumptions of the regression analysis were tested for all three models. The Variance Inflation Factor (VIF) has been investigated whether there is a multi-linear connection problem between the arguments in the models. The fact that VIF value is between 1 and 5 indicates that there is no multi-linear connection problem (Sarikovanlık et al., 2019, p. 54). There is no autocorrelation problem between variables based on VIF values for the arguments in the models. On the other hand, the Jarque-Bera technique has been used to determine if error terms are appropriate for normal distribution. In line with the results obtained (Prob.> 0.05), the models indicates that error terms have normal distribution. Breusch-Pagan-Godfrey test has been conducted to investigate whether there is a problem of unstable variance (covariance) in the models. According to the table, the model does not have a problem of unstable variance. The White test could not be performed due to the insufficient number of observations.

According to the results of the regression analysis, a statistically positive and significant relationship was determined between profitability indicators (ROA, ROE, ROS) and RDI. In other words, a 1% increase in the RDI variable can lead to an increase of 13.292% in ROA, 14.270% in ROE, and 16.493% in ROS. A positive and statistically significant relationship was found between LIQ and LSIZE variables, which were found as control variables in the model, and ROA, ROE and ROS. On the other hand, there was a statistically insignificant relationship between the LEV variable and ROA and ROE, while a negative and significant relationship was found between LEV and ROS.

Table 5: Results from multiple regression analysis

Variables	ROA (Model 1)		ROE (Model 2)		ROS (Model 3)		VIF
	Coef.	P-value	Coef.	P-value	Coef.	P-value	
RDI	13,292	0,000*	14,270	0,022**	16,493	0,041**	4,081
LEV	0,006	0,642	0,020	0,574	-0,096	0,003*	2,003
LIQ	0,050	0,040**	0,078	0,004*	0,113	0,000*	1,723
LSIZE	0,097	0,004*	0,110	0,002*	0,045	0,046**	2,451
Jarque-Bera	0,608	0,737	0,429	0,806	0,444	0,800	
Breusch-Pagan-Godfrey (n*R ²)	0,193	0,934	0,391	0,809	0,774	0,575	
F-statistic	9,581	0,005*	11,772	0,003*	19,506	0,000*	
R ²	0,657		0,670		0,311		

Note: Levels of significance: * $p < 0.01$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.10$

Source: Research Result.

The summary results regarding the hypotheses in the empirical study are shown in Table 6. In line with the results obtained from the analyzes, the H₁, H₃ and H₄ hypotheses were accepted. On the other hand, hypotheses H₂ was rejected.

Table 6: Summary results of the hypotheses

Hypothesis	Result
H ₁ : R&D spendings have a positive effect on the profitability of the aviation industry.	Accepted
H ₂ : Financial leverage ratio has a positive effect on the profitability of the aviation industry.	Rejected
H ₃ : The liquidity of the aviation industry has a positive effect on the profitability of the industry.	Accepted
H ₄ : The size of the aviation industry has a positive effect on the profitability of the industry.	Accepted

CONCLUSION

It can be emphasized that R&D activities play an substantial role in countries' economic development and growth goals. Companies that make up sectors in national economies require new technologies and knowledge to progress their competitiveness and financial performance on the market. The main aim of

R&D activities is to identify the needs of consumers correctly and to provide the most suitable product or service. In this context, the aviation sector is among the sectors where R&D activities are carried out. The aviation industry includes sub-service groups such as airports, airline transportation, cargo facilities, terminals, ground handling services. The aviation sector is one of the sectors with the highest technological intensity in the world and in Turkey.

Due to the Covid-19 pandemic, which has affected the whole world since 2020, the aviation sector has been adversely affected in terms of financial performance, as in many sectors and fields. The spread of the Covid-19 pandemic through respiration and contact has led states to take precautions at their borders. In this context, countries have taken decisions to limit and stop international flights and then domestic flights. During the pandemic period, serious decline happened in the operating profitability of the aviation industry in Turkey, as in the rest of the world. With the vaccine developed, normalization steps were taken as of 2021 and an improvement and an upward trend started in the financial performance of the sector.

In line with the information above, in this study, the reflection of R&D spending on the financial performance of the Turkish aviation industry was investigated. In this direction, three research models were established in the empirical study. In the models, ROA, ROE and ROS variables of the industry were used as the dependent variables as the financial performance indicator of the aviation industry. On the other hand, R&D intensity of the sector was taken as independent variable. Moreover, LIQ, LEV and LSIZE were used as a control variables in the models. Financial data for the 14-year period between 2008-2021 were analyzed by regression analysis, one of the econometric analysis methods. Before the regression analysis, basic assumptions were tested and then the data were subjected to regression analysis.

According to the assumptions of the regression analysis, it was determined that there was no multicollinearity problem between the independent and control variables in the model, and the error terms had a normal distribution. In addition, there was no problem of varying variance and autocorrelation in the models. On the other hand, the models were found to be significant as a whole. Accordingly, a 1% increase in the RDI variable provides a 13,292% increase in the return on assets (ROA) of the aviation industry regarding the results of the first research model regression analysis. Also, an increase in the control variables LIQ and LSIZE causes an increase in ROA. In the results of the second research model, a 1% increase in the RDI variable causes an increase of 14,270% in the return on equity (ROE) of the aviation industry. A statistically positive and significant relationship was revealed between the control variables LIQ and LSIZE and ROE. Finally, a 1% increase in RDI results in a 16,493% increase in ROS in the third research model. On the other hand, a 1% increase in the LIQ variable causes an 11% increase in ROS, while the LSIZE variable causes an increase of 4%. These results show parallelism with the results of Chin and Tay (2001), Muramalla

and Altamimi (2014), Huang (2021) studies investigating the relationship between the aviation sector and financial performance. In other respects, Hidalgo and Palomares (2022) are also consistent with the results of the studies by examining the relationship between the aviation industry and innovation, Jomo et al. (2017). Apart from these studies, it also shows parallelism with the results of other studies in the literature (Freihat and Kanakriyah, 2017; Kılıç, 2020; Pham et al., 2021; Tung and Binh, 2021).

When the findings in the study are evaluated theoretically, most of the classical models are related to technological innovation. It is required to use tools to design methodologies and strategies for R&D and innovation, to analyze factors that interfere with innovation, and to identify opportunities and threats that exist in different scenarios in these models, the technological innovation audit model (Chiesa, Coughlan, and Voss, 1996), and the process of innovation management model (Tidd et al., 1997), (D'Alvano and Hidalgo, 2012). Hence, long-term agreements containing technological developments in this field should be developed in order to implement R&D and innovation strategies in the aviation sector. In addition, process innovation, changing market needs and customer expectations are also extremely important. On the other hand, if innovation is not well integrated with the general strategy of the firm or sector, it may cause a decrease in productivity and profitability. Therefore, innovative activities will create competitiveness not only for airline companies but also for the aviation industry. As a consequence, in this study, positive affect of R&D spending in Turkish aviation sector have been observed on the financial performance of the sector. In other words, as R&D spending will increase, operating profit, revenue and operating profit margin, which has been used as financial performance indicators of the sector, will also increase. These increases occur with a delay after R&D spending are made. In this context, as the resources allocated to R&D spending in the sector increase, the opportunities for products and services with high added value will expand, and this situation will have a positive affect on financial performance. With the development of the aviation sector, communication and transportation related to international trade, tourism and investments will be facilitated and will contribute to the growth of the sector and the country's economy. In future research, financial performance of the aviation sector can be compared with the financial performance of other sectors.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

REFERENCES

Akça, M. (2020). Covid-19'un havacılık sektörüne etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 45-64.

- Albayrak, A. S. (2010). Çoklu doğrusal regresyon analizi. In Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (p.259-272). Ankara: Asil.
- Amankwah-Amoah, J., (2021). Old habits die hard: A tale of two failed companies and unwanted inheritance. *Journal of Business Research*, 67(9), 1894-1903.
- Angayarkanni, R., & Raja, A. S. (2015). Profitability analysis of select Indian aviation firms an empirical analysis. *International Journal of Commerce, Business and Management*, 4(2), 1018-1028.
- Apergis, N., & Sorros, J. (2014). The role of R&D expenses for profitability: Evidence from U.S. fossil and renewable energy companies. *International Journal of Economics and Finance*, 6(3), 8-15.
- Armatlı-Koroglu, B., & Ozelci-Eceral, T. (2015). Human capital and innovation capacity of firms in defense and aviation industry in Ankara. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 195, 1583-1592.
- Bezirci, M. (2012). *Ar-Ge Teşvikleri*. İstanbul: Beta.
- Burg, E. V., Berends, H., & Raaij, E. M. V. (2014). Framing and interorganizational knowledge transfer: A process study of collaborative innovation in the aircraft industry. *Journal of Management Studies*, 51(3), 349-378.
- Cazavan-Jeny, A., & Jeanjean, T. (2006). The negative impact of R&D Capitalization: A value relevance approach. *European Accounting Review*, 15(1), 37-61.
- Chang, S. C., Chiu, S. C., & Wu, P. C. (2017). The impact of business life cycle and performance discrepancy on R&D expenditures-evidence from Taiwan. *Accounting and Finance Research*, 6(3), 135-146.
- Chiesa, V., Coughlan, P., & Voss, C. (1996). Development of a technical innovation audit. *Journal of Product Innovation Management*, 13(2), 105-136.
- Chin, A. T. H., & Tay, J. H. (2001). Developments in air transport: İmplications on investment decisions, profitability and survival of Asian airlines. *Journal of Air Transport Management*, 7(5), 319-330.
- Dağlı, H., & Ergün, T. (2017). Türkiye’de Ar-Ge harcamalarının firma karlılığına etkisi. *KTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 69-83.
- Dai, X., Guo, Y., & Wang, L. (2020). Composition of R&D expenditures and firm performance. *Technology Analysis & Strategic Management*, 32(6), 739-752.
- D’Alvano, L., & Hidalgo, A. (2012). Innovation management techniques and development degree of innovation process in service organizations. *R&D Management*, 42(1), 60-70.
- DHMI (2019). *Havayolu Sektör Raporu 2019*. Retrieved from <https://www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/HavaYoluSektorRaporlari.aspx>.
- DHMI (2021). *Havayolu Sektör Raporu 2021*. Retrieved from <https://www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/HavaYoluSektorRaporlari.aspx>.
- Dikici, M., & Gürdal, K. (2021). Ar-Ge giderleri ile karlılık ve büyüme arasında nedensellik ilişkisi: BIST üzerine bir inceleme. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 14(3), 1193-1229.

- Erdoğan, M., & Yamaltdinova, A. (2019). A panel study of the impact of R&D on financial performance: Evidence from an emerging market, Paper presented at *3rd World Conference on Technology, Innovation and Entrepreneurship*.
- Falk, M. (2012). Quantile estimates of the impact of R&D intensity on firm performance. *Small Bus Econ*, 39, 19-37.
- Freihat, A. R. F., & Kanakriyah, R. (2017). Impact of R&D expenditure on financial performance: Jordanian evidence. *European Journal of Business and Management*, 9(32), 73-83.
- Gujarati, D.N., & Porter, D.C. (2009). *Temel ekonometri* (Çev: Ü. Şenesen & G. G. Şenesen). İstanbul: Literatür.
- Gürünlü-Alma, Ö., (2013). Çoklu doğrusal regresyon. In M. A. Erar (Ed.), *Doğrusal regresyon analizine giriş* (p.67-128). Ankara: Nobel.
- Grant, R. M. (1987). Multinationality and performance among British manufacturing companies. *Journal of International Business Studies*, 18(3), 79-89.
- Geringer, J. M., Tallman, S., & Olsen, D. M. (2000). Product and international diversification among Japanese multinational firms. *Strategic Management Journal*, 21, 51-80.
- Hazarika, N. (2021). R&D intensity and its curvilinear relationship with firm profitability: Perspective from the alternative energy sector. *Sustainability*, 13, 1-17.
- Hidalgo, A., & Palomares, A. (2022). Innovation management in the aeronautical sector: The 5F3D model. *Economic Research*, 35(1), 3225-3242.
- Hitt, M. A., Hoskisson, R. E., & Kim, H. (1997). International diversification: Effects on innovation and firm performance. *Academy of Management Journal*, 40(4), 767-798.
- Huang, C. C. (2021). Assessing the financial performance of airlines in the Asia-Pacific region. *Investment Management and Financial Innovations*, 18(2), 234-244.
- Huang, S. Z., Wu, T.J., & Tsai, H.T. (2016). Hysteresis effects of R&D expenditures and patents on firm performance: An empirical study of hsinchu science park in Taiwan. *Filomat*, 30(15), 4265-4278.
- Hu, Y., Xiao, J., Deng, Y., Xiao, Y., & Wang, S. (2015). Domestic air passenger traffic and economic growth in China: Evidence from heterogeneous panel models. *Journal of Air Transport Management*, 42, 95-100.
- İşler, H., Demir, B., & Üstün, S. (2012). *Türkiye’de havacılık sektöründe istihdam ve mesleki teknik eğitim sorunları*. Presented at 1st Ulusal Havacılık Teknolojisi ve Ugulamaları Kongresi, İzmir.
- Jomo, E. B. A., Oloko, M., & Orwa, G. (2017). Determinants of profitability of airlines in the aviation industry in Kenya. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 7(5), 264-266.
- Khosropour, H., Feizi, K., Tabaeen, K., & Taheri, Z. (2015). The effect of open innovation on technology intelligence in aviation industry of Iran. *Science, Technology & Society*, 20(1), 89-113.

- Kılıç, M. (2020). BIST bilişim sektöründeki firmaların Ar-Ge harcamalarının finansal performans üzerindeki etkisi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 219-234.
- Lee, Y., Sooyoung, K., & Lee, H. (2011). The impact of services R&D on the performance of Korean information communication technology small and medium enterprises. *Journal of Engineering and Technology Management*, 28, 77-92.
- Leung, T.Y., & Sharma, P. (2021). Differences in the impact of R&D intensity and R&D internationalization on firm performance mediating role of innovation performance. *Journal of Business Research*, 131, 81-91.
- Li, M. Y. L., & Hwang, N.C.R. (2011). Effect of firm size, financial leverage and R&D expenditures son firm earnings: An analysis using quantile regression approach. *Abacus*, 47(2), 182-204.
- Macit, D., & Macit, A. (2017). Türkiye’de sivil havacılık sektöründe istihdamın mevcut durumu, sorunları ve sorunların çözümüne yönelik öneriler. *Journal of emerging economies and policy*, 2(2), 74-85.
- Malighetti, P., Meoli, M., Paleari, S., & Redondi, R. (2011). Value determinants in the aviation industry. *Transportation Research*, 47, 359-370.
- Muramalla, V. S. S. R., & Altamimi, I. S. (2014). Financial performance of airlines industry: A comparatives study of Emirates and Airarabia. *International Journal of Banking Insurance and Finance*, 1(4), 22-27.
- Neves, M., & Branco, J. (2020). Determinants of R&D on european high technology industry: Panel data evidence. *Journal of the Iberoamerican Academy of Management*, 18(3), 285-305.
- Özkan, N. (2022). R&D spending and financial performance: An investigation in an emerging market. *International Journal of Management Economics and Business*, 18(1), 38-58.
- Pham, M. T., Nguyen, H. D., & Hoang, Q. T. (2021). Role of research and development on profitability: An empirical research on textile listed companies in Vietnam. *Economics Insights Trends and Challenges*, 4, 1-9.
- Pindado, J., De Queiroz, V., & Torre, C. (2010). How do firm characteristics influence the relationship between R&D and firm value? *Financial Management*, 32, 757-782.
- Rao, J., Yu, Y., & Cao, Y. (2013). The effect that R&D has on company performance: Comparative analysis based on listed companies of technique intensive industry in China and Japan. *International Journal of Education and Research*, 1(4), 1-8.
- Ravšelj, D., & Aristovnik, A. (2020). The impact of R&D expenditures on corporate performance: Evidence from Slovenian and World R&D companies. *Sustainability*, 12, 1-20.
- Rzakhanov, Z. (2004). Innovation, product development and market value: Evidence from the biotechnology industry. *Economics of Innovation and New Technology*, 13(8), 747-760.
- Sarıdoğan, H. Ö., & Kaya, M.V. (2019). Bilgi ekonomisi ve ekonomik performans: Türkiye ve Avrupa Birliği karşılaştırılması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(3), 916-935.

- Sarıkovanlık, V., Koy, A., Akkaya, M., Yıldırım, H. H., & Kantar, L. (2019). *Finans biliminde ekonometri uygulamaları*. Ankara: Seçkin.
- Sharma, C. (2012). R&D and firm performance: Evidence from the Indian pharmaceutical industry. *Journal of the Asia Economy*, 17(2), 332-342.
- Schoeffler, S. (1977). Good productivity versus bad productivity. In (Ed.) *How R&D affects sales growth, productivity, and profitability* (p. 11-14). Research Technology Management.
- SHGM (2021a). *Faaliyet raporu*. <https://web.shgm.gov.tr/tr/kurumsal/4006-faaliyet-raporlarimiz> adresinden erişildi.
- SHGM (2021b). *Kurumsal istatistikler*. <https://web.shgm.gov.tr/tr/kurumsal/4547-istatistikler> adresinden erişildi.
- Soyal, B. (2019). *Ar-Ge projelerindeki kritik başarı faktörlerinin algılanan proje performansı üzerindeki etkileri: Havacılık sektörü üzerine bir araştırma* (Unpublished master's thesis). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Surkova, E. V., & Mazhaiskii, Y. A. (2021). Assessing the financial performance of aviation enterprises. *Russian Engineering Research*, 41(10), 983-986.
- Sümerli-Sarıgül, S., & Coşkun, S. (2022). Effects of innovation strategies in the aviation industry. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(2), 365-380.
- Tidd, J., Bessant, J., & Pavitt, K. (1997). *Managing innovation: integrating technological, market and organizational change*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Tung, L.T., & Binh, Q. M. Q. (2021). The impact of R&D expenditure on firm performance in emerging markets: Evidence from the Vietnamese listed companies. *Asian Journal of Technology Innovation*, 1-18.
- VanderPal, G. A. (2015). Impact of R&D expenses and corporate financial performance. *Journal of Accounting and Finance*, 15(7), 135-149.
- Yakıcı-Ayan, T., & Değirmenci, N. (2020). Negatif verileri işleyebilen alternatif bir veri zarflama analizi yaklaşımı ile firma etkinliği ölçümü. In B. Güngör & C. Y. Kaygın (Eds.) *Finansal performans araştırmalarında güncel yaklaşımlar* (p. 19-33). Ankara: Nobel.
- Wang, C. (2011). Clarifying the effects of R&D on performance: Evidence from the high technology industries. *Asia Pacific Management Review*, 16(1), 51-54.

Data References:

<https://www.dhmi.gov.tr/>

<https://web.shgm.gov.tr/>

ONUF'UN SOSYAL İNŞACILIK ANLAYIŞI

Ertuğrul GÖKÇEKUYU¹

Öz

Nicholas Greenwood Onuf 1989 tarihinde “*World of Our Making*” isimli kitabını Uluslararası İlişkiler literatürüne kazandırmıştır. Türkçeye “*Yaptığımız*” veya “*Kurduğumuz Dünya*” olarak da çevirebileceğimiz bu kitap Sosyal İnşacılık (*Social Constructivism*) kavramını Uluslararası İlişkiler alanına taşıyan ilk isimlerden biri olarak bilinir. Okuduğum eser Routledge yayınevi tarafından 2013 tarihinde yayınlanan baskısıdır. Eserin henüz dilimize bir çevirisi bulunmamakla beraber, Onuf'u ve bu eserini tanımanın ve tanıtmının konstrüktivizm çalışan veya çalışmak isteyen Uluslararası İlişkiler talebeleri için faydalı olacağına derinden inanıyorum. Zira Onuf alanın önde gelen diğer isimleri Friedrich Kratochwill ve Alexander Wendt'den birçok önemli noktada ayrı düşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal İnşacılık, Nicholas Greenwood Onuf, Constructivism, Konstrüktivizm, Uluslararası İlişkiler

JEL Kodları: F50, F51

ONUF'S UNDERSTANDING OF SOCIAL CONSTRUCTIVISM

Abstract

Nicholas Greenwood Onuf wrote his book “*World of Our Making*” in 1989 and is known to be the first to link the concept of Social Constructivism to the field of International Relations. The work I read was the 2013 edition published by Routledge. Although there is no translation of this valuable work into the Turkish language yet, I profoundly believe that getting to know and promoting Onuf's work will be timely and beneficial for the students of International Relations who work or want to work in this fairly new field also called as Social Constructivism. As there are other theorists Onuf has a special place where his work differs from other prominent names in the field such as Friedrich Kratochwill and Alexander Wendt on many important points.

Keywords: Social Constructivism, Nicholas Greenwood Onuf, Constructivism, International Relations

JEL Codes: F50, F51

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, egokcekuyu@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5037-499X>

NICHOLAS ONUF VE ‘WORLD OF OUR MAKING’

OnuŖ eserin başında soyut ve oldukça felsefi bir derinlik arayışında olduğu izlenimi verse de, kitabın ilerleyen sayfalarında sistematik ve metodolojik bir yol izlemiştir (Gkekuyu, 2021, s.72). Hatta bu metodolojik çalışma hassasiyeti, anlaşılması oldukça yorucu ve karışık açıklamalar içeren Immanuel Kant, David Hume, Jeremy Bentham, Max Weber, Machiavelli, Thomas Hobbes ve John Locke gibi geçmiş yzyılların tanınmış fikir insanlarının dūřuncelerini sarih bir yazı stili ile anlaşılır hale getirmesidir (Arı ve Kıran, 2011, s.52). OnuŖ eserinde sosyal inşacılığın ana dūřuncesini liberalizm ve realizm gibi mevcut paradigmlar ve ana akımlar üzerinden mukayeseli bir Ŗekilde anlatmış. Kitabın ana dūřuncesi “kural-yönetir” yani “rule-rules” ikilemi ile özetlenmiştir (OnuŖ, 2013, s.79). Bunu yaparken de literatürde soyut dūřuncelerinden dolayı eleştirildiğini fakat amacının kapsayıcı ve uluslararası ilişkiler alanını açıklayabilecek bir *teori* geliştirmek olduğunu ifade eder. OnuŖ için böylesi kapsamlı bir çalışmanın eleştirilmesi de aslında oldukça doğaldır (Palan, 2000, s.576). Eser iki kısıma ayrılmıştır, birinci kısımda ana başlıklar (i) kural, (ii) hukuk ve lisan, (iii) akıl, yargı kültür ve (iv) düzen sorunu olarak sınıflandırılmıştır. İkinci kısım ise, (i) “anarşinin” varsayımı, (ii) siyasi toplum, (iii) dünya siyaseti ve (vi) rasyonalite ve kaynaklardır.

Sosyal inşacılık dūřuncesinde “işlevsel paradigma” (*operative paradigm*) sosyal gerçekliğin farkında olabilmek ve görebilmek için önemlidir (OnuŖ, 2013, s.69). Bu bağlamda liberalizm ve realizm gibi dūřnce sistemleri işlevsel birer paradigmadırlar. Bu paradigmların içerinde soyut taşıyıcı kavramlar (*abstract containers*) barındırırlar. Bu soyut taşıyıcılar fonksiyonel olup, toplum içinde kullanılan lisan (*language*) tarafından anlamlandırılır ve insanların tavır ve tutumlarını sosyalleştirir ve yn verirler (Yesevi, 2021, s.58). Eserin merkezinde “sosyal gerçeklik” (*social reality*) ve “siyasi toplum” (*political society*) gibi kavramlar yer alır (OnuŖ, 2013, s.106–66). Sosyal inşacılık bu tür kavramların sabit olamayacaklarını ve insanlığın değişen Ŗartlarına göre anlamlandırdığını savunur. Geliřen ve büyüyen bu ifadeler OnuŖ’ın bahsettiği “kuralları” teşkil eder (Büyüktanır, 2015, s.8). OnuŖ sistematik bir yol izleyerek önce Siyaset Bilimini tarihsel önemine göre David Easton, Kant, Ludwig Witgenstein gibi isimler üzerinden okur. Bu tarihsel yaklaşımda “Uluslararası İlişkiler” Amerika Birleřik Devletleri’nin yeni yzyılda damgasını vurduğu çok yeni bir alandır.

OnuŖ kitabın önemli bir kısmında “teori” nedir sorusuna da yanıt verir (OnuŖ, 2013, s.8). Bir teori oluşturabilmek bir bilim insanı için ulaşılabilecek en üst olgudur ve OnuŖ yola mevcut teorilerden daha iyi bir *sosyal teori* oluşturmak için çıkmıştır. Diėer konstrktivistler gibi OnuŖ’da sosyal inşacılığın sosyal olan her alana uygunluğunu ifade eder. Buna göre OnuŖ’ın sosyal inşacılık dūřuncesinde bir fert bir guruptan veya bir gurup bir fertten daha önce gelmez. Her türlü sosyal olgu, ister fert, ister gurup, ister lisan, fikir,

inanç veya değer olsun birbirlerini destekleyen, takip eden oluşturucu (*constitutive*) olgulardır. Bu düşünce realistler ve liberaller tarafından eleştiriye maruz bırakılan bir durumdur. Bu sebepten dolayı Onuf sosyal gerçekliğin fikir, norm ve değer gibi fenomenolojik sayılabilecek soyut kavramlar üzerinden oluştuğunu savunsa da, bu tür olguların asla kapsamlı birer kategori (*category*) olamayacağını savunur. Özellikle de realizmin *korku* algısı üzerinden tam da bunu yapma eğiliminde olduğunu söyler ve eleştirir. Oysa içinde bulunulan sosyal gerçeklik kategorik olmayan korku, acı, sevinç gibi gözlemlenebilen faktörler üzerinden değil sosyal inşacılığın temelini oluşturan üç ana kategori ile açıklanabilir. Bunlar, açıklayıcı (*instructive*), buyurucu (*directive*) ve bağlayıcı olan (*commitment*) kategorilerdir. Bu kategoriler aynı zamanda toplumların lisanlarına yansıyan karşılıkları vardır. Bunlar, hakikat içeren (*assertive*), zorunluluk ifade eden (*directive*) ve bağlılık ifade eden (*commissive*) kurallar olup toplumların özlerine işler ve toplumsal kültürün oluşumunu sağlar.

Yine vurgulanan diğer bir nokta ise realistlerin kurguladığı strüktüralist (*structuralist*) kavramının konstrüktivizmden ayrılığıdır. Strüktüralizm realistlere göre materyalist argümanlar üzerinden kurulur ve toplumda gözlemlenebilecek korku, acı gibi faktörleri değişmez sabit gerçeklik gibi konumlandırır. Realistlere göre kelime, anlam, değer, inanç veya kültür gibi faktörleri önemsizdir. Sosyal inşacılık soyut anlam taşıyan her şeyin zaman içinde değişebilme kapasitesini vurgular. Bu açıdan da sosyal siyasetin oluşumunda rol oynayan soyut kavramların ve bahsi geçen üç kategorinin farklı varyasyonlarına göre sistemsel çeşitliliği savunur. Zira dünya da liberalizm 'in yanı sıra birçok farklı insan toplulukları vardır fakat genel anlamda göz ardı edilirler. Yine bu konuya ilişkin Foucault ve Derrida gibi post-strüktüralistlerin siyasetin alanı olan güç ve kuvvet gibi kavramları lisan ve anlamlarını parçalarına bölerek (*deconstructivism*) yeniden anlamlandırmaya çalışmalarını yanlış bulmaz. Bunun sebebi ise post-strüktüralistlerin teoriden uzak tarihsel ve anlamsal bakış açılarını yenilikçi bulmasıdır. Fakat Onuf lisan, anlam gibi değişkenler üzerinden kapsamlı bir teori geliştirmeyi amaç edinmiştir ve onu asıl meşgul eden kavram konstrüktivizm ve uluslararası ilişkiler alanında varsayılan *anarşi* sorunsalıdır.

Onuf bu noktada siyaset biliminin uluslararası alanda güç kavramına yapılan vurgunun ve otoritesizlikten kaynaklanan asimetric düzenin anarşi ile alakasının realist-liberal paradigmanın merkezi domine etmelerine bağlar. Buna göre konstrüktivizm düşüncesinde anarşi kavramı uluslararası ilişkiler alanını tanımlayan tek faktör olamaz (Onuf, 2013, s. 14). Bu düşünce realizm ve liberalizm gibi ideolojik yaklaşımların batı dünyasında merkezi düzeninden kaynaklanmaktadır. Liberalizm beraberinde getirdiği kapitalist ekonomik sistemin son yüzyılda popülerleşmesinde Bentham'ın faydacı (*utilitarian*) pozitivist yaklaşımı liberalizme ahlaki bir boyut katmıştır (Onuf, 2013, s. 19). Bunun aksi durum, yani Onuf'un savunduğu durum ise uluslararası ilişkiler alanında liberalizmin paradigma olarak mutlak hakimiyetinin ve

uluslararası alanda varsayılan anarşinin (uluslararası alanda sosyal boyutun olmadığı vurgusu) (Onuƒ, 2013, s. 185)² sadece bir ifade olduğudur.

Dolayısıyla konstrüktivizm kısaca, siyasi toplum (*political society*) olarak ifade edilen varoluşun içinde insan ile beraber kural(ların) (*rule*) varlığına işaret eder ve bu kurallar belirleyici olduğunda insan davranışına (*human conduct*) rehberlik eden ve sosyal mana (*social meaning*) yükleyen kategorilerdir. Onuƒ'a göre bir toplumda kurallar eşit olmayan bir dağılıma sebebiyet veriyorsa, bu da netice olarak bir kural kabul edilir. Kurallar olmadan bir sosyal toplumun var olması mümkün olmadığı gibi, kuralların varlığı birçok avantajı da içinde barındırır. Siyaset ise doğası itibari ile kendini g kurallarından dolayı asimetrik olan ilişkileri sosyal toplumun üzerine empoze eder. Sorgulanması gereken nokta ise var olan sistemin kime veya kimlere öncelik (*privilege*) ve avantaj sağladığıdır (Onuƒ, 2013, s.223). Bu sebepten dolayı kamuoyu yani toplumda yaşayan fertlerin düşünceleri (*public opinion*) kuralların uygulanıp uygulanmadığı konusunda bir sağlamadır ve adaletin tesisinde hukukun (kuralların) nemini ön plana çıkartır (Gokcekuyu, 2022, s. 215–216).

Eser Onuƒ'un baştan sona kadar kurguladığı açıklayıcı, buyurucu ve bağlayıcı l kategorilerin paradigmaların oluşumunda belirleyici rol oynadığını ifade etmesidir. Bazen bazı kurallar dan fazla bazen daha az olsa da bu durum sosyal toplumun kullandığı lisana, kelimelere ve davranışlara yansır. Kelimeler etkin olan kuralların anlamlarını yüklenirler ve bu anlamlar sosyal toplumun karakterini oluşturur. Onuƒ rnek olarak Marx ve Weber'in fikirlerinde ne çıkan alt-üst yapı ayrımlarına da işaret eder ve bu yapıların bugün sosyal dokunun görünmez bir parçası olduğunu anlatır. Buna göre ekonomik ve siyasi elitler toplumu eşitlik, özgürlük, seçme hakkı, kontratlı iş ve hukuk gibi kavramlar üzerinden kendi çıkarlarını dolaylı yoldan besleyecek bir kültür haline getirmişlerdir. Bugün aslında fertler ifade edildiği kadar ne eşit ne de özgürdürler, çünkü çalışanın işveren kadar alternatifleri yoktur. Kontrat bittiği veya iptal edildiği an emeğini satan fert için hayatta kalma savaşı başlamıştır. Fertler yüklenen anlamlar ile oluşan toplumsal kültürün neticesinde kendi çıkarlarını eşit şartlarda ve özgürce gdememektedir ve gelecek korkusunu ve işini kaybetme riskini en az seviyede tutabilmek için ekonomik ve siyasi elitler ile sözleşmeler yapmak mecburiyetindedirler. Bu mecburiyet ise l kuraldan "commitment" kategorisine girmektedir. Böylece fert eşit olmayan şartlar altında şartlar daha iyi olan karşı tarafa bağlı (commitment) kalmak mecburiyetindedir.

Bu durum uluslararası ilişkiler alanına da bu denklem üzerinden yansır. Uluslararası ilişkiler alanın küçük ve büyük birçok ulus-devletlerden oluşur. Liberalizm ve realizm gibi dominant olan paradigmalar

² Onuƒ'un vurgusudur.

uluslararası alanda “anarşinin” olduğunu varsayarlar. Diğer bir deyişle anarşi merkezi küresel bir otoritenin yoksunluğudur. Fakat Onuf’a göre anarşiden ziyade sert bir hiyerarşi vardır. Anarşik düzen uluslararası alanda merkezi bir otoritenin olmadığı anlamına gelse de Robert Keohane, Kenneth Waltz, Immanuel Wallerstein gibi uluslararası ilişkiler teorisyenleri devletlerin sahip oldukları kuvvet ve nüfuz açısından asimetrik bir hiyerarşik düzenin olduğunu kabul ederler. Dolayısıyla hegemon olan bir güç, etki alanında birçok devletleri barındırabilir. Hegemon güç direkt yönetmek yerine uluslararası kurumlar inşa ederek “instructive” kategorisinde devletleri belli bir nüfuz dairesi içinde tutar. Laswell’e göre siyaset ‘etkin olanı ve etkisini’ çalışmaktır. Onuf’un bu eserinde sosyal inşacılık kuramı analizi bugün uluslararası ilişkiler alanında etkin olan aktörlerin (devletler, kurumlar vs.) toplumların ürettikleri değerleri kontrol etme arzusu içinde olmalarıdır. Zira dünya siyaseti değerlerin oluşturduğu çizginin şekli ve yapısı etrafında kümelenirler (Onuf, 2013, s.231).³ Her ne kadar dünya sosyal bir yapı olsa da maddi çevre eylem gerektirir. Bu yüzden de sosyal gerçeklik Onuf’a göre kelimelerin önemini vurgulasa da sosyal inşacılık eylemler ile başlar (Onuf, 2013, s. 231).

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Arı, Ö., & Kıran, A. (2011). Uluslararası ilişkilerde sosyal inşacılık. *EKEV Akademi Dergisi*, 15(46), 49-64.
- Büyüktanır, D. (2015). Toplumsal inşacı yaklaşım ve Avrupa bütünleşmesinin açıklanmasına katkıları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 14(2), 1-24.
- Gokcekuyu, E. (2021). Political appraisals constituting tolerant versus radical identities: An empirical comparison between Dutch and British Muslims. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 68-81.
- Gokcekuyu, E. (2022). Does someone else’s industry contribute to democratization?. *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 214-216.
- Onuf, N. (2013). *World of our making: Rules and rule in social theory and international relations*. (1. Baskı). London: Routledge
- Palan, R. (2000). A world of their making: an evaluation of the constructivist critique in International Relations. *Review of International Studies*, 26(4), 575-598.

³ The shape and composition of the value patterns of mankind as a whole.

Yesevi, . G. (2021). Uluslararası ilişkiler bilim dalında sosyal inşacılık yaklaşımının incelenmesi. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 12(22), 52-74.